

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

Серыя распрацавана
ў Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Заснавана ў 1996 годзе

Серыя I. Мастацкая літаратура

*Галоўны рэдактар
«Беларускага кнігазбору»
Кастусь Цвірка*

*Выканаўчы дырэктар
МГА «Беларускі кнігазбор»
Генадзь Вінярскі*

КУЗЬМА
ЧОРНЫ

Выбраныя
творы

Мінск
«Беллітфонд»
2000

УДК 882.6-3
ББК 84(4Бел)6-4
Ц-75

Укладанне і прадмова
Міхася Тычыны,
каментар
Міхася Тычыны і Язэпа Янушкевіча

ISBN 985-6576-09-1

© «Беларускі кнігазбор», 2000
© Укладанне і прадмова. М. Тычына, 2000
© Каментар. М. Тычына і Я. Янушкевіч, 2000
© Афармленне. М. Казлоў, 1996

ЦАНА ПРАРОЦТВАЎ

*«Божа, напішы за мяне мае ра-
маны,
хіба так маліцца, ці што?..»*

*Апошні запіс
Кузьмы Чорнага*

Літаратурная крытыка 20-х гадоў, калі Кузьма Чорны толькі-толькі ўваходзіў у свет прыгожага пісьменства, прадказвала яму будучыню «беларускага Дастаеўскага». Яна, напэўна, трымала пры гэтым у памяці словы Максіма Гарэцкага, сказаныя яшчэ ў 1914 годзе: «Скранулася Беларусь, узварухнуліся яе спрадвечныя імшары, і я з вялікай надзеяй жду беларускіх Дастаеўскіх, Ул. Салаўёвых і т.п.». Адам Бабарэка, выдатны крытык, сябар Чорнага па літаратурнай суполцы «Узвышша», называў яго стваральнікам «першага беларускага рамана» і ні на шэлег у гэтым не перабольшваў, бо іншыя раманы (Я. Коласа, Ц. Гартнага, Ядвігіна Ш.) былі няскончаныя на той час. А Чорны апублікаваў ужо «Сястру» і «Зямлю». Чорны разумеў, што знаходзіцца ў самым пачатку стварэння сапраўднай беларускай прозы, а таму адразу ставіў перад сабою і перад сябрамі па пярэ самым надзённым і самым складаным задачам: «Павінны быць створаны беларускія вышэйшыя формы беларускай культуры». Пад гэтым праявіў разумеў «беларускасць вобразу», «беларускасць моўнага накірунку», «беларускі стыль». Ён не ўсё з задуманага паспеў здзейсніць, неспрыяльныя для творчасці часы моцна дэфармавалі ягоны творчы пошук, аднак самае галоўнае Чорны ўсё ж паспеў зрабіць, стаўшы стваральнікам беларускай сацыяльна-псіхалагічнай і інтэлектуальна-філасофскай прозы, у якой чытач адшукае сапраўднага беларускага мужыка і сапраўднага беларускага інтэлігента, патрыёта і гуманіста.

У час, калі змяняецца гісторыка-літаратурны ландшафт, вялікае бачыцца вялікім, а малое малым, побач апынаюцца Янка Купала і Паўло Тычына, Андрэй Платонаў і Кузьма Чорны, Мыкола Хвylьёвы і Максім Гарэцкі, Міхаіл Булгакаў і Уладзімір Віннічэнка, Уладзімір Дубоўка

і Майкл Ягансен, Сяргей Ясенін і Язэп Пушча — чытач знаходзіцца пад гіпнозам прарочага дару гэтых і іншых пісьменнікаў, якія, будучы ў эпіцэнтры гігінцкага разлому XX стагоддзя, здолелі прадугадаць ход падзей, папярэдзіць аб магчымасці вялікіх трагедый, сказаць сваё слова ў абарону чалавечага ў чалавеку. Прарокі, нягледзячы на ​​эвангельскае «няма прарокаў у сваёй Айчыне», усё ж такі жылі ў родных краях, адно што іх голас не быў пачуты сучаснікамі, а саміх прарокаў падмяла ўрэшце цяжкая хваля прадбачаных імі драматычных падзей.

Ёсць сімвалічны сэнс у тым, што Чорны (сапраўднае імя і прозвішча Мікалай Карлавіч Раманоўскі) нарадзіўся на самым зломе стагоддзяў, 24 чэрвеня 1900 года. Яго дзяцінства і юнацтва, пара ўздыму творчай асобы супалі з часам абуджэння нацыянальнага жыцця ў «Северо-Западном крае», як афіцыйна тады называлася Беларусь. Водгалас нацыянальнага культурнага адраджэння дайшоў да самых глухіх куткоў. Прынамсі, на радзіме пісьменніка, у мястэчку Цімкавічы, якое знаходзілася акурат паміж Капылём, вядомым сваімі рэвалюцыйнымі традыцыямі, і Нясвіжам, з яго багатай радзівілаўскай бібліятэкай, калекцыяй твораў выяўленчага мастацтва, настаўніцкай семінарыяй, прыкметы аднаўлення ў духоўным жыцці былі выразнымі. Менавіта Цімкавічы Чорны лічыў заўсёды сваёй сапраўднай Радзімай, хоць нарадзіўся ў вёсцы Боркі, непадалёк ад Цімкавіч, за некалькі вёрст праз Екацярынінскі шлях ці, інакш кажучы, Варшаўку: яго бацькі там парабкавалі ў пана Эдварда Вайніловіча, таго самага, на чые сродкі быў збудаваны ў пачатку стагоддзя Чырвоны касцёл у Мінску — у памяць дачасна памерлых панскіх дзяцей Сымона і Алены. У 1907 годзе залезны парабчанскі лёс змусіў Раманоўскіх перабрацца ў фальварак Вінцантова — тут маці, Глікерыя Міхайлаўна, навучыла Міколку чытаць. Ён добра маляваў (асобныя яго малюнкi алоўкам захаваліся), іграў на розных музычных інструментах, прыгожа спяваў, меў добрыя акцёрскія здольнасці. Дзеля ягонай адукацыі бацькі вярнуліся ў 1908 годзе ў роднае мястэчка Цімкавічы — там было народнае вучылішча.

У краі з'явілася кагорта маладых людзей, якія ўсведамлялі сваю нацыянальную прыналежнасць і ў сваіх духоўных памкненнях выходзілі далёка за кола вузкіх гаспадарчых інтарэсаў. Каштоўнасць арыентацыі сярод мясцовага сялянства і рамеснікаў прыкметна змяніліся: імкненне да адукацыі і высокай культуры выявілася асабліва яскрава. Дзед па матчынай лініі Міхал Парыбак, па-вулічнаму Чорны (адсюль літаратурны псеўданім праяіка), быў выдатным майстрам-сурвэтнікам, якога ведаў сам князь Радзівіл, і пакінуў пасля сябе сшытак з двумастамі ўзорамі-дасяннямі адмысловага ткацкага рамяства. Бедны чалавек, у якога ўсяго і багацця было, што кросны ды мазолістыя рукі працаўніка, ён усё зрабіў, каб вывучыць аднаго з сыноў на настаўніка. Ведала граматы і любіла чытаць, калі дазвалялі ўмовы, таксама яго дачка Гліцэра: сярод кніг, прачытаных ёю, пісьменнік называў Біблію і творы Льва Талсто-

га. Бацька Карл Феліксавіч таксама быў пісьменны, але выславіўся ў наваколлі тым, што меў залатыя рукі: умеў ткаць тыя ж сурвэткі, быў добры цесля, калі ўзнікала патрэба, браў у рукі шавецкія прылады, валодаў кравецкай іголкай, садзіў уздоўж гасцінцаў прысады, карчаваў лес і араў поле. Гледзячы на яго, Міколка думаў пра здольнасць простага чалавека перайначваць, упрыгожваць сваёй працай і выдумкай навакольны свет, заваёўваць сімпатыі і прызнанне іншых людзей не сілаю і не багаццем, а характэрам сваёй душы, дабрый і спачуваннем такім жа, як сам, гаротнікам і цягавітым працаўнікам. Прыходзіў ён і да высокаму пра той сацыяльны лад, які не даваў мужыку-аратаму і майстравітаму чалавеку разгарнуць схаваны талент напоўніцу, ператвараючы яго ў цярплівага і маўклівага парабка-раба. Бацькі, якія за працай і галечай свету не бачылі, адзінае выйсце з гэтага становішча шукалі ў асвеце, выцягваліся ў нітку, каб толькі вывесці сваіх дзяцей у людзі. Асаблівыя надзеі ўскладаліся на Міколу, малодшага ў сям'і, у якога ўжо ў малыя гады выявіліся незвычайныя здольнасці ў розных накірунках. У гэтай празе духоўнасці і характэра не адно толькі асабістае жаданне людзей, што жылі з працы сваіх мазольных рук, бачыць сярод «паркалёвых людзей» уласнага сына, але і адвечнае імкненне занядбанага народа да вяршынь агульначалавечай культуры. Такім чынам, шлях Мікалая Раманоўскага быў наканаваны: Цімкавіцкае народнае вучылішча, Нясвіжская настаўніцкая семінарыя («найбольш зручная школа для тых, хто не меў за што вучыцца: там не бралі плату за навуку, а лепшым вучням, якія добра вучыліся, давалі стыпендыю»), праца на духоўнае адраджэнне нацыі спачатку ў якасці настаўніка, а потым і літаратара.

Вялікая гісторыя рэдка калі пеціла беларусаў як нацыю. У першую сусветную вайну беларуская зямля зноў стала арэнай супрацьборства дзяржаў, нацый, імперыялістычных групавак. Зноў на поўны рост паўстала пытанне аб самім нацыянальным існаванні народа. Даследчыкі называюць лічбу ад двух да трох мільёнаў беларусаў-бежанцаў, змушаных ратавацца ад ваеннай навалы на Усходзе. Многія не вытрымалі цяжкай дарогі, загінулі, многія прыжыліся ў новых мясцінах і не вярнуліся на радзіму. Так бяднеў, бэсціўся, распадаўся, гінуў нацыянальны генафонд. Вядомая ў народзе Варшаўка стала шляхам усенароднага гора: уздоўж яе скрозь стаялі самаробныя схіленыя на ветры крыжы, горбіліся спехам насыпаныя магілкі. Адбываліся незваротныя працэсы, у выніку якіх, па назіраннях маладога семінарыста Раманоўскага, беларускі чалавек набываў «некаторыя рысы пакутніка-бежана, які зносіў сваё нацыянальнае гора». Сам Мікалай, разам з іншымі семінарыстамі, апынуўся ў Расіі: калі фронт наблізіўся да Нясвіжа, настаўніцкую семінарыю перавалі ў Вязьму. Трагічны вопыт народа, набыты ў гэтыя часіны, наклаў моцны адбітак на душу будучага прайзніка, які ўжо тады рабіў першыя спробы выказацца на паперы, пра што сведчаць успаміны сяброў яго юнацтва. Нацыянальны характар,

адносіны беларусаў да падзей, змест якіх глыбока і драматычна выявіўся ў вайну, імперыялістычную і грамадзянскую, Чорны пазней асэнсоўваў і адлюстроўваў у многіх сваіх эпічных творах: вельмі часта сюжэтнаю завязкаю дзеяння з'яўляецца менавіта гэты гістарычны перыяд.

Люты 1917 года беларусы ўспрынялі як паратунак, што прыйшоў акурат у час, калі ўжо была страчана ўсякая надзея на выратаванне этнасу, на магчымасць духоўнага ўзняцця «забытага Краю». Словы амерыканскага прэзідэнта Вільсана аб праве нацый на самавызначэнне свядомыя беларусы, творчая інтэлігенцыя зразумелі як маральны закон, які дазваляе ім будаваць на новым гістарычным грунце сваю нацыянальную культуру. Вось чаму многія з іх так балюча перажывалі, калі на справе сутыкаліся з супрацьлеглым разуменнем нацыянальнай палітыкі, якое дэманстравалі, з аднаго боку, рэвалюцыйная ўлада ў Расіі, а з другога — творцы абноўленай Польшчы: і тыя і другія не прызнавалі права беларусаў на дзяржаўную незалежнасць і нацыянальную самастойнасць. Да мастацкага (у многіх творах) і публіцыстычнага (у нарысе «І вада заліта крывёю») асэнсавання гэтага пераломнага моманту ў гісторыі беларусаў Чорны звяртаўся неаднойчы, тым самым падкрэсліваючы духоўнае і маральнае значэнне падзей рэвалюцыі і грамадзянскай вайны. Становішча на Беларусі заставалася яшчэ некалькі гадоў няпэўным: значная частка маладой рэспублікі знаходзілася пад нямецкай акупацыяй, салдатаў кайзера змяніла польскае войска, затым прыйшлі Саветы. Пра вучобу ў настаўніцкай семінарыі не паўставала і гаворкі: Нясвіж пасля ганебнага Рьжскага дагавора апынуўся за мяжой, а сама мяжа знаходзілася непадалёк ад ваколіц Цімкавіч, — калі захварэла маці, Мікалай Карлавіч хадзіў у Нясвіж па лекі. Гэты факт беларускай гісторыі і ўласнай біяграфіі, калі жывое цела нацыі суседзі гвалтоўна парэзалі на дзве часткі, у творах Чорнага набудзе сюжэтаўтваральны характар, наглядна выяўляючы трагедыю народа.

Улетку 1920 года Раманоўскія атрымалі надзел зямлі, паводле колькасці «душ». Мікалай Карлавіч як чалавек пісьменны пайшоў на працу ў ваенны аддзел Цімкавіцкага валаснога рэўкома, пасля быў пераведзены на канцылярскую работу ў Слуцкі павятовы ваенкамат, адкуль звольніўся ўлетку 1922 года. Кароткі час працаваў у адзеле народнай асветы пры Цімкавіцкім валрэўкоме, настаўнічаў у Цімкавіцкай сямігодцы. Мясцічка Цімкавічы знаходзіцца побач з мясцінамі, дзе ў лістападзе-снежні 1920 года адбывалася славутае Слуцкае паўстанне, а таму міжволі ўзнікае пытанне: як паставіўся да яго Мікалай Раманоўскі, патрыятычна настроены юнак, з чулай, уражлівай душою, начытаны, адукаваны, які памятаў удзел семінарыстаў у Нясвіжскіх хваляваннях, пасля чаго палякі зачынілі настаўніцкую семінарыю, ці меў ён нейкае дачыненне да падзей, што былі тады на слыху ў кожнага цімкаўца? Дакументальных звестак, на жаль, мы не маем, і іх не магло быць па тым жорсткім часе. Толькі ў апошнія

гады жыцця, калі Чорны спяшаў выказацца даастанку, ажыццявіць, хоць у нейкай меры, свае задумы, ён ускосна, у вобразнай форме, выявіў свае адносіны да гераічных землякоў-случакоў. У пачатых і незавершаных яго раманах так ці інакш закранаецца згаданая тэма партызанскага супраціву акупантам менавіта ў згаданы перыяд грамадзянскай вайны. Калі памятаць, што героямі накіданых прэзікам частак і мастацкіх фрагментаў звычайна з'яўляюцца маладыя людзі, апантанія ідэяй служэння Беларусі, то можна паспрабаваць узнавіць асноўную схему пісьменніцкіх думак. Герой рамана «Вялікі дзень» (1941—1944) Кірыла Вялічка ратуецца ад пераследаў менавіта на Случчыне, адкуль сам родам, пра што добра ведаў яго сябра Максім Астаповіч: «І якой мілай і слаўнай была яму цяпер семежаўская, ці лешанская, ці вызнянская вымова, з якой ён раней часамі пасміхваўся». Сын Вялічкі, Уладзя, пасля смерці бацькі таксама вырашае падавацца на Бацькаўшчыну, нягледзячы на ўгаворы абачлівага Максіма Астаповіча.

«— Мне бацька цябе прыпаручыў, — сказаў Астаповіч.

— Мала што, але я пайду. Я вярнуся! Дзядзька, я вярнуся!

— А куды ты пойдзеш?

— Я пайду пад Слуцк, у той бок. Там недзе татаў брат.

— А што там рабіць будзеш?

Выразнага ж адказу ад Уладзі ні Астаповіч, ні Марына не пачулі. Яны толькі бачылі, што Уладзя або нешта ведае, або пра нешта здагадваецца. І відно было, што ім заўладала адна думка, ад якой яго не адарве ніякая сіла».

Ведаючы чорнаўскую схільнасць да мастацкага падтэксту, да лаканізму і стрыманасці, калі дзейнічае мастацкі прынцып «лепш недагаварыць, чым нагаварыць лішняга», лёгка ўявіць ход яго думак, што пісьменнік меў на ўвазе, пра што не змог сказаць адкрыта. Хоць адкрытасці таксама хапала. Мікалай Хадыка, герой «Сумліцкай хронікі» (1944), аўтабіяграфічнасць якога навідавоку, расчуліўшыся, спавядае ўласнаму бацьку сваю заветную мару: «Вялікая мне будзе радасць, калі я так паднімуся, што буду працаваць дзеля ўсёй Беларусі... Я хачу працаваць так, каб ніякая бяда не тапталася больш па нашай роднай зямлі... Колькі буду жыць, то буду служыць Беларусі...».

Юнацтва Чорнага супала з маладосцю беларускай дзяржавы, з перыядам яе станаўлення, з часам узнікнення літаратурных суполак, асветніцкіх і культурных устаноў, газет, часопісаў, альманахаў. У «Сумліцкай хроніцы» пра гэта сказана дакладна і ўражліва: «Гэта быў час, калі бурна ўзнікалі тэхнікумы і рабфакі. А што да горада Мінска, то ў яго з Беларусі адсюль імкнулася моладзь. У Мінск ўжо быў універсітэт. Максім Хадыка неўзабаве апынуўся ў Мінскім педагагічным тэхнікуме, і да некаторай ступені гэта вырашыла яго далейшы лёс. Трэба ведаць, што ў той час кожны малады чалавек, які трапляў вучыцца ў Мінск, неўзабаве пачынаў гаварыць сабе: «Я беларус, і га-

наруся гэтым». Цэлая плеяда маладых беларускіх паэтаў і раманістаў выйшла ў той час з мінскіх тэхнікумаў, інстытутаў і універсітэта. Таксама, як усюды, усё аднаўлялася пасля вайны і забудоўвалася на-нава, як пачыналі выростаць новыя вёскі, пашырацца мястэчкі (як тыя Сумлічы) і перайначвацца гарады, як скідалася з плеч чалавека дзіравая сярмяга і з ног лапці, так выросталі ў моладзі нацыянальная свядомасць прыналежнасці да свайго народа і гордасць за свой народ. Рэвалюцыя вяла на вялікую дзейнасць новыя сілы. Душа Максіма Хадыкі, які дагэтуль ведаў толькі характэрнае сумліцкай прыроды, а Мінск яму здаваўся найвялікшым у свеце горадам, душа яго свабодна аддалася на тое, каб у ёй старанная рука напісала веру ў Бацькаўшчыну».

Моладзь, а сярод іх і студэнт Белдзяржуніверсітэта, філфакавец Мікалай Раманоўскі, шчыра верыла ў тое, што яе таленты, веды і праца сапраўды патрэбныя народу і краіне. Лепшыя з іх, адораныя літаратурнымі здольнасцямі, увайшлі ў літаратурна-асветніцкую суполку «Маладняк», філіі і выданні якой узніклі ці не ў кожным беларускім мястэчку, такімі папулярнымі сталіся ідэі нацыянальна-культурнага абнаўлення, а пазней і так званай культурнай рэвалюцыі. У маі 1923 года ў газеце «Савецкая Беларусь» з'явіліся першыя апавяданні празаіка, падпісаныя крыптанімам К. Ч., з якімі і ўвайшоў у літаратуру Кузьма Чорны. Яго першыя спробы былі заўважаны і высока ацэнены старэйшым беларускім пісьменнікам Змітраком Бядулем. Малады празаік неўзабаве стаў «маладнякоўцам», але ў асяроддзі такіх жа самых, як і ён, пачаткоўцаў вылучаўся сваёй удумлівасцю, любоўю да кнігі і вучобы, што не вельмі шанавалася многімі тагачаснымі маладымі літаратарамі, якія арыентаваліся на штурм бастыёнаў «нашаніўцаў-парнасцаў». У «Сумліцкай хроніцы» гэты момант апісваецца так: «У маладога і найўнага яшчэ Максіма аднак жа хапіла сілы, каб згадзіцца з тым, што кожнаму паэту патрэбен талент, і што яшчэ невядома, ці гэты талент у яго ёсць. Такую ацэнку яго вершаў і паэм даў вядомы пісьменнік і аўтарытэт для моладзі. Як гэта часта бывае, жаданне стаць паэтам ператварылася ў Максіма ў вялікую замілаванасць да роднай літаратуры, а замілаванасць да роднай літаратуры вырасла ў яго ў высокі беларускі патрыятызм. Вядома, вызначаць глыбіню і грунтоўнасць гэтага патрыятызму трэба ў залежнасці ад узросту самога патрыёта, які тады толькі яшчэ выходзіў з падросткаў. У кожным разе, у некаторых выказваннях Максіма было тады яшчэ многа дзіцячай найўнасці...».

Раннія апавяданні Чорнага — тыповыя для маладнякоўца замалёўкі, імпрэсіі, «вершы ў прозе». Ягоны герой — мужык-беларус, бядняк, які марыў аб волнай працы на ўласнай зямлі. Рэвалюцыя дала яму надзел, і ён пэўны час сапраўды адчуваў сябе гаспадаром уласнага лёсу. Вось чаму ён стаіць «на варце» сваіх інтарэсаў — менавіта так прачытваецца сэнс першых апавяданняў «На варце» і «На граніцы» (абодва напісаны ў 1923 годзе). Акрамя гэтага, заўважаецца і асабліва ўвага аўтара да

тэмы дзяржаўнай мяжы, якая не магла ім успрымацца як справядлівая, бо раздзяліла Беларусь на дзве часткі, разарвала яе жывое цела на Запад і Усход. Герой Чорнага адчувае сябе на самай мяжы двух светаў: мінулага і будучыні, Заходняй Еўропы і Расіі, каталіцтва і праваслаўя. З цягам часу гэты тыповы для беларускай рэчаіснасці канфлікт зойме ў творчасці праява адно з цэнтральных месцаў і набудзе глыбокае філасофскае і гісторыка-псіхалагічнае гучанне. Перад героем Чорнага адкрыліся далягляды «людской маладой жыццёвай радасці», і аўтар спяшае выказаць гэты небывалы энтузіязм чалавека з дапамогай рытмізаванай, фрагментарнай прозы, з уласцівай ёй дынамікай апавядання, музычнасцю фразы, эмацыянальна-экспрэсіўнай насычанасцю слова, імпрэсіянізмам малюнкаў. Вяўна прыўзняты, амаль паэтычна-натхнёны настрой у маладых герояў апавяданняў «Будзем жыць» (1924), «На беразе» (1924), «Жалезны крык» (1924), «Максімка» (1924), «Новыя людзі» (1925), што выяўляецца ўжо ў назвах гэтых твораў. Асобныя эцюды нагадваюць своеасаблівыя верлібры, дзе аўтар балансуе на мяжы паэзіі і прозы, пачуцця і думкі, псіхалогіі і філасофіі («Восень і радасць», «Срэбра жыцця» — абодва 1925 г.). У кожным творы за пачуццём маладога захаплення жыццём, выказанага ў словах «Жыццё як радасць існавання» — своеасаблівай філасофскай формуле, крэда юнакоў і дзяўчат 20-х гадоў, заўсёды прысутнічае глыбокая думка пра чалавека, яго зямны лёс, трагедыю існавання.

Лепшыя прадстаўнікі паслярэвалюцыйнага пакалення, такія, як студэнт Алёша, герой апавядання «Бяздонне» (1925), і ў горадзе не забывалі, што выйшлі «з самага «дна» беларускага жыцця і з гэтым «дном» звязаны духоўна і фізічна» (словы Чорнага, сказаныя пра самога сябе ў «Аўтабіяграфіі» 1927 года). Чым розніца Алёша ад такога ж студэнта Андрэя Строніна? Ды тым, што той не бачыў у сваім жыцці «ніякіх пакутных здарэнняў, над якімі трэба было б доўга думаць». Алёша, юнак, чулая душа якога развяджана перажываннямі і думкамі пра сваіх прыціснутых клопатамі землякоў, і вучыцца дзеля таго, каб нарэшце аддзячыць гэтым простым людзям за ўсё, што ён сам мае: «... хочацца Алёшу стаць перад імі, каравымі, запыленымі, і сказаць ім аб тым, што зразумеў сам, — аб самым важным, што трэба для паўнаты жыцця на зямлі: што жыццё шырокае, яно само ў сабе — нават як факт ужо існавання — радаснае». Менавіта гэтыя людзі для Алёшы, за вобразам якога лёгка пазнаюцца натура і лёс самога Мікалая Раманоўскага, Кузьмы Чорнага, з'яўляюцца апошняй інстанцыяй, прысуд якой не падлягае апеляцыі. Так пісьменнік разумеў ужо ў маладыя гады сваё прызначэнне, свядома ставячы ўласную творчасць у прамую залежнасць ад «думкі народнай», не баючыся, як многія, «тыраніі большасці».

Чорнаму здавалася, што рэвалюцыя адбылася дзеля высокай мэты вызвалення чалавека, а таму панесеныя народам вялікія ахвяры маюць хоць нейкае маральнае апраўданне. Пісьменнік-гуманіст, які ўсё на свеце

вымяраў мерай чалавечнасці, хутка заўважыў, як адбываецца нешта адваротнае ягоным чаканням: расчалавечванне. Размах пачуццяў ранніх чорнаўскіх герояў вялікі: аднаго ўражае гібель малой пташкі («Восень і радасць», 1925), а другога мала цікавіць смерць жывой істоты, бо ён па прафесіі жывадзёр («Буланы», 1925), трэці і на гвалтоўную смерць людзей глядзіць з пункту погляду «гістарычнай заканамернасці», маўляў, лес сякуць — трэскі ляцяць (раман «Сястра»). Галоўнае пытанне, што не толькі цікавіла, але і мучыла Чорнага, — пытанне адносін рэвалюцыі і новай улады да гуманістычных каштоўнасцей, сярод якіх пісьменнік нязменна вылучаў хрысціянскія пачуцці справядлівасці, чуласці, спагады, шчырасці, сціпласці, сумленнасці. Гэта пытанне хвалявала і многіх сучаснікаў — А. Фадзеева і М. Шолахава, Л. Лявонава і А. Платонава, М. Гарэцкага і М. Зарэцкага, М. Булгакава і А. Мрыя, Л. Калюгу і П. Галавача... Вось чаму так пільна сачылі па першым часе творцы, пакуль яшчэ была магчымасць неяк уплываць на ход падзей мастацкім і публіцыстычным словам, за супярэчлівым працэсам сцвярджэння новых чалавечых каштоўнасцей у сацыялістычным грамадстве. Сёе-тое радавала іх, а многае засмучала, трывожыла, адчайвала. «Галоўнае, што мучыць мяне з самых маладых год маіх, — пісаў у сярэдзіне 20-х гадоў К. Чорны, — гэта пакуты чалавека на зямлі, якія ў нас яшчэ не знішчаны і за знішчэнне якіх мы ўсе цяпер змагаемся». Памыляўся ён у адным, думаючы, што ў працэсе гуманізацыі свету сапраўды свядома ўдзельнічаюць «усе». Час паказаў, і вельмі хутка, што гэта не так. Далёка не так.

У сваёй творчасці Чорны працягваў купалаўска-коласаўскую традыцыю ўвагі да жыцця і турбот «маленькага чалавека», які пасля рэвалюцыі адчуў гонар называцца беларусам, але, на жаль, ягоная радасць была кароткаю. Пісьменнік шмат разважаў над тым, чаму беларусы, якім выпала цяжкая доля жыць на скрыжаванні вялікіх дарог, нягледзячы на ўсе выпрабаванні, на стагоддзі прыгнёту, здзеку і глуму над іх душою, не загінулі, выжылі насуперак акалічнасцям. «Усё перанёс беларускі селянін, — пісаў Чорны, — усякія пакуты ўведаў і ў вострыя моманты на ўсё здольны». Сваё разуменне нацыянальнага характару беларуса ён выказаў у словах: «І ў цішыні буры, і ў бурях — цішыня». Вонкавая ціхмянасць, сціпласць, цярплінасць беларускага селяніна тояць у сабе бунтоўнае непрыняцце ўсялякага здзеку і гвалту. Падзеі, у якіх прымаў удзел беларускі народ, навочна паказалі, чаго больш у ягонай душы — актыўнасці ці пасіўнасці, прагі дзейнічаць ці сузіральнасці, адчування чалавечай годнасці ці пакорлівасці.

Герой Чорнага часам выглядае дробязным і мітуслівым, успрымаючы малую з'яву як вялікую трагедыю («Начлег у вёсцы Сінегах», 1927), або, наадварот, сапраўдную драму як нявартую ўвагі падзею («Ноч пры дарозе», 1924). У час змагання «за знішчэнне прыніжанасці чалавека перад чалавекам» празаік схільны ацэньваць кожны факт та-

кога прыніжэння як пагрозу ўсёй светабудове. Менавіта так успрымае ягоны герой звычайнае відовішча: руйнуецца стары дом, побач будуюцца новы, а ён разважае аб тым, што на старых сценах засталіся сляды людскіх пакут, маленькіх радасцей і вялікіх драм («Сцень», 1926). Яго вера ў тое, што «ўсё, што было, ненастаяшчае, наяваяшчае і светлае ідзе», непарушная, бо трымаецца на грунце абнаўлення жыцця, якое досыць імкліва адбывалася ў часы нэпа і «беларусізацыі». Праз усю творчасць Чорнага праходзіць вобраз трапяткога, палахлівага гаваруна, вечнага трапетуна, гарапашніка-мужыка, які толькі ў новы час на кароткі перыяд адчуў сябе чалавекам, беларусам. А гаваркі ён і часам непрыемна балбатлівы, таму што яго голасам загаварыла яшчэ нядаўна без'языкая, асуджаная сацыяльнай сістэмай да векавечнага маўчання шматмільённая маса. Міхалка Сляпенькі («Максімка, 1924), Кірылка («Мельнікі», 1925) радыя любой нагодзе пабыць сярод людзей, у грамадзе, пагаварыць, хоць часта ўсё ўжо сказана і паўторана на розныя лады. Той жа Міхалка, трапіўшы на вясковы сход (Чорны любіў паказваць людскую грамаду «агульным планам», вылучаючы асобныя каларытныя постаці), адчувае сябе так, быццам без яго «дзела не зробіцца»: «Шмыгаючы ў грамадзе, падлазачы мужчынам пад локці, усім замінаючы, ён стараўся ўсіх перашчабятцаць, паўтараючы за кожным словам сваю звычайную прыказку — «тымчасам, браткі мае». Чорнага захапляе ў гэтым чалавечку тое, што ён усіх і ўсё на свеце вымярае мераю чуласці, чалавечнасці, дабрыні, справядлівасці, хрысціянскай міласэрнасці, што з умацаваннем сталінскага рэжыму ўсё больш выветрывалася з людскіх дачыненняў. Гэтага героя-трапетуна мы сустракаем у рамане «Сястра» (Радзівон Цівунчык), і ў рамане «Трэцяе пакаленне» (Кравец), і ў рамане «Пошукі будучыні» (Юрась Нявада, Фельчар), і ў рамане «Вялікі дзень» (Максім Астаповіч), і ў незавершанай апавесці «Скіп'еўскі лес» (Марцін Прыбыткоўскі). Ад твора да твора ўдакладняецца яго псіхалагічная характарыстыка, герой паступова перарастае ў вобраз-тып, што ўвасабляе лепшыя якасці беларусаў як нацыі. Яго біяграфія, па словах Чорнага, — «біяграфія, праз якую відаць эпоха рэвалюцыі».

Увагу Чорнага прыцягваў і вобраз маладога беларуса, які ўвасабляе новае пакаленне. Калі вобраз трапетуна ствараўся пераважна сродкамі знешняй характарыстыкі (партрэт, дзеянне, рухі, жэсты, гаворка), то вобразы юнакоў і дзяўчат малююцца больш знутры, сродкамі апісання іхняга ўнутранага свету. Гэта зразумела, бо перад намі людзі, якія ўмеюць выказаць у словах тое, што адчуваюць, пра што думаюць, мараць, схільныя да самааналізу, рэфлексіі. Начагытаныя, адукаваныя, яны адносяцца да пакалення кніжнікаў і летуценнікаў. Аднак яны выяўляюць сябе ўжо і як дзейныя сілы, якая ведае, чаго хоча і якімі шляхамі ісці да мэты. Самае цікавае ў апавяданні «Вечар» не жыццёвыя назіранні Віктара Зеніча, чулага да падзей і людзей юнака, не малюнка гарадскога побыту, якія мы бачым ягонымі вачыма, а яго рэакцыя на вонкавыя

раздражняльнікі, яго роздум над убачаным і пачутым. Жыццярэадасны і бадзёры, поўны жадання перарабіць ледзь не ўвесь свет на новы лад, паводле законаў характава, вонкавага і ўнутранага, Віктар у той жа час глыбока разумее, якое складанае чалавечае жыццё, як шмат у ім неразгаданага, колькі навокал драматычных людскіх лёсаў: «Неспакойна ўяўлялася зямля і людзі. Зямля — для людзей вялікая, ды ад людзей цесная. А людзі, не могучы цаніць ні цеснаты, ні шырыні, робяць жыццё сваё цесным... І ўяўлялася зямля і людзі на ёй. І ўсё хацелася пайсці па зямлі, ахваціць яе сабою і сказаць кожнаму: вось я бачу, чую, адчуваю цябе. І пачынаю адчуваць тое, чаго ты і сам можа не адчуваў...». Віктар Зеніч, герой апавядання «Хвой гавораць», студэнт Мікалай, інжынер-таксатар Ваця Браніславец з рамана «Сястра», малады сакратар сельсавета Алесь, герой рамана «Зямля» — людзі высокага інтэлекту і вялікай адказнасці перад жыццём. Яны ўжо ведаюць, што роздум, слова і дзеянне не замяняюць адно аднаму, а, наадварот, дапамагаюць адшукаць шлях да праўды аб свеце і людзях. Малючы моладзь, якая не задавальняецца існым і прагне пазнання, апошніх ісцін, Чорны тым самым прыўздымаў «заслону перад чалавечаю душою» і паказваў, які «вялікі і глыбокі свет там, у чалавеку»: «Дно ў чалавека заўсёды відаць. І рух увесь яго як на далоні. І загэтым вась і вядома, што там ні з чым непараўнаная тонкасць і бясконцы рух — як бы гэта свет знайшоў для сябе вечнае і адзінае люстэрка...».

Чым далей, тым часцей праймае ўвагу на складанасць жыцця і чалавека. За радасцю ён бачыць смутак: «Гавораць людзі, носяць радасць і смутак, смяюцца і плачуць. Б'ецца з пустаты глыбіня, з-пад смутку — радасць. Жыццё ты маё шырокае без краёў, глыбіня мая бяздонная» («Вечар», 1925). Адсюль — ад разумення жыцця як велічнай містэрыі — назвы твораў: «Бяздонне» (1925), «Маленькая драма» (1926), «Трагедыя майго настаўніка» (1927), «Ноч пры дарозе», «Па дарозе» (1925)... Жыццё, дзе «адно ўмірае, другое расце», дзе адно і тое ж людзі бачаць па-рознаму, захапляе чорнаўскага героя-думанніка, не толькі ўдзельніка падзей, але і іх даследчыка, філосафа. Любімая формула галоўнага героя, якая адначасова з'яўляецца і творчым крэда самога пісьменніка: «Чалавек — гэта цэлы свет». Чорны паўтарае яе ў розных варыянтах ў многіх творах 20-х гадоў. Празаіка захапляе праблема «жывога чалавека», якая бурна дыскусавалася ў тых часы, але інтэрпрэтуе ён яе па-свойму — у пазітыўным, «жыццесцвярдзальным» значэнні. Гэта ўжо крыху пазней крытыкі-вульгарызатары надалі тым паняццям негатыўнае адценне. У творчасці рускага празаіка У. Іванава, украінскага празаіка В. Стэфаніка, якому Чорны прысвяціў асобны артыкул, беларускі пісьменнік шукаў пацвярджэння сваім патаемным задумам. «Васіль Стэфанік, — пісаў ён, — не пісьменнік быту. Хутчэй яго лёгка назваць тварцом псіхалагічнае навелы. Ён не расказвае пра бытанне сваіх герояў, ён бярэ які-небудзь момант, заўсёды характэрны і

тыповы, і яго героі дзейнічаюць, гавораць... Ён падымае заслону перад чалавечай душою і паказвае — які вялікі і глыбокі свет там, у чалавечку». Гэтую характарыстыку, амаль не ўдакладняючы, можна адрасаваць самому аўтару — паэту «змучанага вякамі сялянства», толькі ўжо беларускага, лёс якога гэтак нагадвае лёс украінскага селяніна-гарапашніка.

Свайго «жывога чалавека» Чорны супрацьстаўляе «чалавеку ў скуранцы» з яго «класавай нянавісцю». У апавяданнях прэзаіка 20-х гадоў перад намі людзі складанага лёсу, загадкавых характараў, каларытных народных тыпы. Мэта аўтара-псіхааналітыка: «непрыкметна душой увайсці ва ўсе таямніцы, што ў жывых істотах захаваны, увайсці ласкава і ціха, з чыстымі думкамі і адчуваннямі». Письменніка цікавіць у чалавеку ўсё: як той адносіцца да жыцця і як да смерці? як у людской істоце ўзнікае пачуццё закаханасці? у чым бачыць сэнс жыцця? як адносіцца да іншых людзей? Калі ў раннім апавяданні «Жалезны крык» аўтара захапляў «жалезны душой» чалавек, які насміхаецца над «ціхімі, палявымі людзьмі», то ўжо ў апавяданні «Новыя людзі» (1925), а яшчэ больш у апавяданні «Па дарозе» такі позірк «зверху» на бліжняга яго насцярожвае. А ў апавяданні «Трагедыя майго настаўніка» расказваецца, як гіне стары чалавек, якога ўласныя дзеці гоняць з хаты, каб не замінаў жыць. Ёсць тут свой «тэарэтык», журналіст, які, азнаёміўшыся са скаргай настаўніка, лёгка вырашае пытанне: маўляў, той ужо аджыў сваё, таму павінен саступіць новаму! З аднаго боку, «агульны закон», «формула» («пастолькі паколькі»), з другога — трагедыя жывога чалавека. Чорны згодзен, што «ласкавае слова — саматужніцтва», але, калі можаш, то лепш дапамажы чалавеку. Яго насцярожвае тое, што развялося шмат «пісароў», якія за паперай не бачаць чалавека.

Творчы рост Чорнага адбываўся вельмі шпарка: так шмат патрэбна было яму сказаць і за сябе, і за сваіх землякоў-цімкаўцаў, і за ўсіх беларусаў, асуджаных на бязмоўе. Услед за першым зборнікам «Апавяданні» на працягу толькі 1925—1926 гадоў выйшлі яго кнігі «Па дарозе», «Срэбра жыцця», «Пачуцці», «Хвоі гавораць». Малады прэзаік хутка пазбаўляўся «дзіцячых хвароб» пачаткоўца: ад досыць павярхоўнага захаплення новым у жыцці вёскі і горада, у чым ён збліжаўся з іншымі маладнякоўцамі, шлях вёў у глыбіні чалавечай душы, дзе віравалі вялікія буры пачуццяў і думак, дзе якраз і выпявалі будучыя ўчынкi. Літаратура, сцвярджаў ён, адрозніваецца ад «агіткі», бо ў яе іншая задача. Разам з сябрамі-аднадумцамі У. Дубоўкам, А. Бабарэкам, Я. Пушчам, К. Крапівой, стваральнікамі літаратурнай суполкі «Узвышша», такімі ж, як сам, маладымі і дзёрзкімі, К. Чорны падпісаў дэкларацыю, надрукаваную ў першым нумары часопіса «Узвышша», дзе быў заклік пісаць творы, якія «ўбачаць які і народы». Ці не залішне гучна? Эпахальна? Вялікі замах пры небагатых на той час магчымасцях? Так здавалася многім, і «Узвышша» ад пачатку трапіла пад асабліва пільны нагляд крытыкаў-«аглабельшчыкаў», якія спавядалі

сваё разуменне літаратуры як прапаганды партыйных ідэй «у вобразнай форме». Тым не менш большасць надрукаванага ва «Узвышцы» за няпоўныя 5 гадоў яго існавання перажыло час. Многія мастацкія шэдэўры «ўзвышаўцаў» прадказвалі далейшы ход падзей у краіне. Народ, які абуджаўся, павінен быў вылучыць са свайго асяроддзя таленты еўрапейскага маштабу, і ён іх вылучыў.

Як сведчыць гісторыя савецкай літаратуры 20-х гадоў, тое, пра што пісалі, аб чым папярэджвалі лепшыя тагачасныя пісьменнікі, было надзвычай своечасовым. Захоплены ідэямі «культурнай рэвалюцыі», паверыўшы ў тое, што гэта не проста чарговая палітычная кампанія, а жыццёвая патрэба, Чорны раскрываў праграму барацьбы «за літаратурны сталічны Мінск, супраць Мінска — як губернскай правінцыі, з кансерватарскімі поглядамі на літаратуру і традыцыямі губернскага маштабу». Ён адвргаў тых, хто, у адпаведнасці з кан'юктурай, лічыў, што «літаратура ёсць зброя класавага змагання», і не мог «адрозніць канцылярскую інструкцыю ад мастацкага твора» («некаторыя асобы ў Мінску»). У лепшых сваіх творах праявілі імкненні выявіць гуманістычны патэнцыял беларускага сялянства і інтэлігенцыі, бо надыйшла апошняя праверка новай улады і новай ідэалогіі — праверка іх адносінамі да чалавека як непаўторнай асобы. З твора ў твор не стамляўся ён паўтараць: жыццё само па сабе, безадносна да «ідэі», радаснае; свет складаны («і смяецца, і маўчыць, і плача, і пакутуе, і цешыцца зямля»); душа чалавека поўная супярэчнасцей («і ў цішыні буры, і ў бурях — цішыня»); ніхто не мае права лезці ў чужую душу («напоўніся вялікай пашанай... насі ў сабе вастрату характава»). Жорсткасць грамадзянскай вайны, перанесеная ў мірны час, небяспечная сваімі непрадказальнымі, катастрофічнымі вынікамі. Творы Чорнага вылучаюцца балюча-страснай пастаноўкай праблемы «чалавек і свет», трансфармаванай у новы час у праблему «чалавек і рэвалюцыя». Празаік пільна ўглядаўся ў стыхію, абуджаную падзеямі, намагаўся ўгадаць будучыню. Яго абвінавачвалі ў «дастаеўшчыне», «змадэрнізаванай андрэеўшчыне», а ён адчуваў, што без дакладнай ацэнкі сітуацыі ісці наперад небяспечна: занадта шмат з'явілася людзей, для якіх няма ў свеце нічога «ні вышэйшага, ні ніжэйшага», на ўсё гатовых. Шукаючы адказу на няпростыя пытанні, Чорны прагнуў ведаць усю праўду пра чалавека, які ён ёсць і якім можа быць, калі трапіць у надзвычайныя акалічнасці: «Тады, пачуўшы аб сабе праўду, чалавек, можа, хутчэй адкінуў бы ад сябе ўсё паскудства, што ўрасло ў яго з самых цёмных далей вякоў і, будучы часам нават малым, псуе вялікае хараства чалавека».

Эстэтычныя катэгорыі «характава» і «паскудства» выяўляліся Чорным на канкрэтным матэрыяле жыцця беларускага вёскі і горада, калі пад націскам спрошчаных класавых ацэнак падміналіся агульначалавечыя каштоўнасці. «Ён жа чалавечай душы не прызнае!» — жахаецца стары Радзівон Цівунчык, «слаўны чалавечнасцю» герой рамана «Сястра»,

калі сустракаецца з чэрствасцю тых, хто «рабіў рэвалюцыю». А героя наступнага рамана «Зямля» старога Тамаша больш за ўсё хвалюе тое, што «чалавек ад чалавека далёка». У саміх назвах гэтых першых буйных твораў Чорнага заключаецца асаблівы філасофскі сэнс. Менавіта ў Мані Ірмалевіч бачаць героі сваю сястру — у евангельскім разуменні слова: увасабленне душэўнасці, жаноцкасці, спагадлівасці, хараства («Сястра»). Маня вабіць да сябе такія супрацьлегласці, як Абрам Ватасон, былы камісар, які ў часы нэпа стаў цырульнікам, але не страціў сваёй класавай пільнасці, Казімір Ірмалевіч, хірург, для якога чалавек — недасканалая істота, бо часта хварэе і патрабуе ўрачэбнага ўмяшальніцтва. Вось чаму ёй бліжэй няўрымслівы Ваця Браніславец, які ніяк не адшукае сваё месца ў жыцці, «сістэму духовых паводзін», увесь час спрачаецца з нейкім «членам ці сакратаром», з ягонай канцэпцыяй «чалавека-шрубкі». «Сухія, сухія вы вельмі ўсе. Жывое душы больш патрэбна чалавеку», — кідае папрок Маня тым, хто зачарствеў у «класавых баях». Паняцце «зямля» таксама займае асаблівае месца ў сістэме поглядаў селяніна-беларуса на свет («Зямля»). Усе гаворкі герояў рамана адбываюцца вакол «зямельнага пытання», а заезджы каморнік — адна з цэнтральных фігур вёскі. Аднак «зямля» асэнсоўваецца Чорным у філасофска-паэтычным плане як месца, дзе дзеецца містэрыя чалавечага жыцця — ад нараджэння і да смерці. Твор завяршаецца перапіскай закаханых маладых герояў, каморніка Андрэя і вясковай дзяўчыны Ганны, якія збіраюцца пабрацца, стварыць новую сям'ю, жыццё, дзе не будзе дробязных згрызот і непаразуменняў, што прыніжаюць чалавека як істоту найперш духоўную, надзеленую неўміручай душою.

Для перабольшвання праніклінасці Чорнага няма падстаў. Ён быў сынам свайго часу і не бачыў сапраўдных прычын духоўнай катастрофы, хоць многае чуў душою. Да ўсяго, ён, таленавіты мастак слова, выдатна засвоіў урокі сусветнай класікі, помніў, як грунтоўна вывучалі свет А. Бальзак і Э. Золя, на каго заклікаў у пачатку 30-х гадоў раўняцца, якім быў узровень маральнасці ў творах Л. Талстога і Ф. Дастаеўскага. Нездарма крытыка 30-х гадоў параўноўвала задуманую прэзіаікам серыю раманаў пра гісторыю беларусаў «ад паншчыны і да нашых дзён» з «Чалавечай камедыяй» Бальзака. Як сапраўдны мастак-філосаф, псіхолаг, гісторык Чорны напружана шукаў адказ на пытанне, што адбываецца з чалавекам, з краінай, з народам. Сапраўды, чаму зло ў свеце, дзе столькі разумных і нармальных людзей, не толькі не адступае, але і часам святкуе перамогу над справядлівасцю, чалавечнасцю, чысцінёй, красой?! Можна, таму, што зло ірацыянальнае і чалавечая падсвядомасць нараджае яго зноў і зноў...

Менавіта псіхалогія, падсвядомае ў чалавеку, нават біялагічнае зацікавіла Чорнага ў аповесці «Лявон Бушмар» (1929), напісанай у той гістарычны момант, калі ідэі ўласніцтва ў Савецкім Саюзе аб'явілі «апошні і рашучы бой» і пачаўся наступ на яе натуральнае асярод-

дзе, «дробнабуржуазную стыхію». На Беларусі гэту стыхію найперш увасабляла сялянства, вёска, хутаранская сістэма, якая там-сям ужо ўсталявалася. Лясны хутар Лявона Бушмара — апошні астравок, што сімвалізуе непарушнасць векавечнага побыту мужыка, земляроба, «сеібіга і карміцеля». Сам гаспадар хутара, магутны, нібы стогадовы дуб, з'яўляецца ахоўнікам інстытута ўласніцтва: вобраз, намалёваны рукой мастака, што ўжо адчуў, у чым яго моц. Лявон упэўнены ў сваёй гістарычнай неабходнасці і праваце, а таму з усяе сілы, якою ён не абдзелены матунай-прыродаю, абараняе сваю цытадэль. Ён нутром зверга, загнаннага ў аблогу, чужа наступ «новага свету» і адбіваецца, як умее, наіўна, амаль па-дзіцячы (у тэксце частае параўнанне яго з дзіцем). Імкненне адгарадзіцца ад усяго свету, заслانیцца на хутары лесам і адлегласцю, інстынктыўнае, прадыктаванае пачуццём слабасці. Магутная постаць Лявона Бушмара, што ўнушае ўсяму наваколлю страх і вымушаную павягу, адзінока ўзвышаецца, быццам апошні рэлікт мінулай эпохі. Ён і свайго натуральнага саюзніка, такога ж абаронцу ўласнасці, Вінцэнтага не падпускае блізка, а калі той, па натуре больш эластычны, хітры і хцівы, усё ж неасцярожна пераступае мяжу хутара, па сутнасці, зводзіць яго са свету. У вобразе, натуре, ладзе жыцця Лявона праявілі бачыць з'яву, якая атрымлівае ў творы абагуленую назву «бушмароўшчына»: яна сімвалізуе «цёмнае» ў чалавечай істоце, не асветленае розумам, што ўяўляе сабой немалую небяспеку. Бушмар супрацьстаіць маладым «калектывізатарам»: яны ў аповесці выглядаюць досыць квольмі, калі параўноўваць іх з вобразам галоўнага героя.

Вульгарная крытыка канца 20-х — пачатку 30-х гадоў папракала Чорнага ў апраўданні «кулака», «хутаранскіх настроях», «апяванні кулацкіх інстыктаў», а таксама ў «біялагізме», запазычаным у французскіх пісьменнікаў-натуралістаў. «Пра адну рэакцыйную аповесць», — менавіта так, а не інакш, называўся пагромны артыкул А. Кучара, прысвечаны «разбору» чорнаўскага «Лявона Бушмара». Нягледзячы на фінал, дзе Лявона «ізалююць» ад калектыву, арыштоўваюць і высылаюць («другая гісторыя перад намі»), у творы прысутнічае гуманістычны погляд аўтара на людзей, ахопленых «ўласніцкім індывідуалізмам»: «Чалавеку цяжка перарабіцца адразу...» — так сцвярджае праявіў, бо разумее складанасць чалавечай псіхалогіі. Думка пра выхаванне «новага чалавека», узнятая афіцыйнай прапагандай як лозунг эпохі, цікавіла Чорнага і ў іншых яго творах 30-х гадоў, незавершаных («Ідзі, ідзі», 1930; «Трыццаць год», 1934) і завершаных («Бацькаўшчына», 1931; «Трэцяе пакаленне», 1935; «Люба Лук'янская», 1936; «Насцечка», 1940). Прыкметна, што ў пісьменніка свой погляд на чалавека, які не заўсёды супадаў з афіцыйным разуменнем гісторыі, хоць супрацьстаяць агульнай тэндэнцыі да прыхарошвання жыцця было складана: улада, быццам ненажэрная пачвара, патрабавала пастаяннага пацвярджэння ляльнасці.

Калі ў мастацкіх творах яшчэ захоўвалася мінімальна магчымасць паказваць аб'ектыўную карціну жыцця, то ў публіцыстыцы, дзе думкі і ідэі выказваліся адкрыта, прамой моваю, даводзілася шчодро выкарыстоўваць афіцыйную рыторыку, якой шмат у тагачасных артыкулах Чорнага. У адных з іх аўтар выкрывае «нацдэмаўшчыну», пацвельваецца з «нацдэмаўскай» лексікі, сентыментальнасць якой нібыта не адпавядае часу «класавага змагання» («нацдэмаўскі стыль»), у другіх выступае за «наркомаўку», у трэціх з прыкметна гіпертрафіраванымі пачуццямі ўслаўляе «правадыра ўсіх народаў» Сталіна і яго «верных паплечнікаў». Чорнаўскага вельмі мала ў падобных слаvasлоўях, што лёгка заўважаецца сёння.

Аднак і ў неспрыяльны для вольнай творчасці перыяд 30-х гадоў Чорны не пакідаў спроб уздымаць у сваіх творах праблемы, якія заўсёды хвалявалі беларусаў. Так, героі рамана «Ідзі, ідзі», прадстаўнікі творчай і тэхнічнай інтэлігенцыі, гарача абмяркоўваюць пытанне пра месца нацыянальнага ў працэсе «вялікай перабудовы» грамадства: раман нараджаўся ў той час, калі «нацыянальная эліта», за выключэннем адзінак, была выслана за межы Беларусі, а пазней амаль цалкам знішчана. Таму твор застаўся незавершаным. Шырокі спектр нацыянальнай праблематыкі ў наступным рамане «Бацькаўшчына» звужаўся да адной, але сапраўды важнай у жыцці нацыі, праблемы — праблемы Бацькаўшчыны. Пошукі Радзімы Леапольдам Гушкам, галоўным героем твора, — пошукі сваёй зямлі, палкая мара пра ўласны куток, дзе гэты вялікі працаўнік адчуваў бы сябе свабодным і незалежным, пазбыўся б сваёй адвечнай трапятлівасці, няўпэўненасці ў сабе. Гушка шукае праўды то ў пана, то ў папа, то ў ксяндза, то нават у прыстава, пакуль не пераконваецца на ўласным прыкладзе, што яго «беларуская мара» не знаходзіць водгуку ў чужой улады. Яго фанатычная вера ў магчымасць нармальнага існавання ва ўмовах беззямелля і бяспраўя ператвараецца ў такой жа сілы расчараванне. У фінале рамана перад намі іншы Леапольд Гушка: моцны, загартаваны, валявы. Герой, паводле логікі сюжэта, адшукаў сваю «праўду», хоць Чорны заўсёды любіў «адкрытыя фіналы», бо яны выяўлялі погляд пісьменніка на чалавека як вечнага шукальніка ісціны.

Раман «Бацькаўшчына» Чорны бачыў у сістэме іншых сваіх буйных твораў пра гісторыю беларусаў у XX ст. Падзеі сучаснасці празаік асэнсоўваў на фоне Вялікага Часу, прагрэсу чалавецтва, якое на працягу стагоддзяў выпрабавала, сцвярджала і абвяргала мноства розных ідэй грамадскага ўладкавання. У рамане «Трэцце пакаленне», шырокавядомым у 30-я гады савецкаму чытачу (твор выдаваўся штогод на розных мовах былога Савецкага Саюза), празаіка захапіла праблема ўласнасці як грамадскага інстытута, што займае такое вялікае месца ў жыцці. Свае гуманістычныя погляды на беларуса, якім ён быў у XX ст., аўтар падае ў захапляючай форме дэтэктыва, дзе сваё месца мае інтрыга, загадка,

следчы пошук (аграбленне банка, забойства, пераслед, допыт, суд, пакаранне). Чорны ўвесь свой праведны гнеў скіроўвае супраць уласніка, які ў пагоні за багаццем занядаў у сабе ўсё чалавечае, тым самым аўтар стварае вобраз фенаменальнага злачынцы, кулака Скуратовіча, увасабленне «філасофіі нянавісці»: чалавек чалавеку воўк... Уласніцтва ў сваім крайнім выражэнні, калі цана грошай і золата пераважае цану чалавечай асобы, сапраўды калечыць дзяцей, такіх, як падлетак Міхалка Тварыцкі, дэфармуе іх псіхіку, вядзе да духоўнай дэградацыі. У страсным маналогу «кулака» Скуратовіча, акрамя недаверу да ўсіх на свеце, нямала горкай праўды пра жорсткасць жыцця, пра блізкі апакаліпсіс, калі дзеці, «трэцяе пакаленне», будуць бадзяцца беспрытульнымі па ваенных дарогах. Міхалка чуе гэтую яго правату: зерне падае не на камень. Іншы шлях выбірае Зося, яго будучая жонка, якая, у сваю чаргу, паверыла ў «праўду» чырвонаармейца Назарэўскага, захопленна ідэяй «канкрэтнага і страшнага выкарчоўвання эксплуатацыйскага і нявольніцкага з душы», і ўзялася за «выкарчоўванне» носьбітаў «радзімых плямаў» капіталізму, пачаўшы з уласнага мужа. Фармальна перамагае Назарэўскі, але ў мастацкім плане больш пераканаўчай уяўляецца пазіцыя Тварыцкага, які ахвяруе сабой, каб уратаваць сваю дачку Славу ад будучых трагедый, хоць і разумее гэты паратунак па-свойму. Гэтага вострага прадчування блізкай трагедыі няма ў камуніста Назарэўскага і ў Зосі: яны аднакавовыя і павярхоўныя ў сваім пафасным услаўленні «новага чалавека». Так, «новы», перавыхаваны Кравец, той самы чорнаўскі «трапятун», страціў сваю непаўторнасць, набыўшы хіба толькі нязвыклую для яго маўклівасць і спакой, больш падобныя на абыякавасць да людзей і жыцця. Непазнавальнай у другой частцы рамана становіцца і мова, набыўшы нетыповую для Чорнага сухасць і афіцыйнасць, як і ўсякая савецкая «наркомаўка».

Для творчасці Чорнага характэрна, што свае думкі ён развівае і ўдакладняе ў наступных палотнах. У апавесці «Люба Лук'янская», у драме «Ірынка» (1941), у творах для дзяцей, напісаных у другой палове 30-х гадоў, заўважаецца змякчэнне рыгарыстычнай пазіцыі прэзаіка, які зразумеў, што яго героі жывуць у жорсткі час і ў сваіх драмах невінаваты. Так, у драме «Ірынка», напісанай пасля ўз'яднання Беларусі ў 1939 годзе, выразна гучыць думка, што «чалавек — стварэнне яснае, светлае, а не змрочнае і злое», і што жыццё трымаецца не на «здоровым розуме» прыгнятальніка, а на «чыстай, чалавечай, літасцівай, міласэрнай, ласкавай праўдзе». Па сутнасці, Чорны, насуперак афіцыйнай прапагандзе «класавай нянавісці», недаверу і падазронасці, сцвярджаў хрысціянскую мараль, адвергнутую «новым светам». У апавяданні «Макаркавых Волька», напісаным у 1938 годзе, у самы разгар рэпрэсій, прэзаік паказваў атмасферу, у якой квітнела даносчыцтва: «кааператар» Сафрон Дзядзюля літаральна віжуе, не дае жыцця маладой дзяўчыне Вольцы Макаркавых, помсцячы ёй за ўсё на свеце і за ўласныя няўдачы.

Восем месяцаў, з кастрычніка 1938 па чэрвень 1939 года, праведзеныя Чорным у якаўскай турме, надламалі яго здароўе і ў адначасе змянілі адносіны да людзей. У гады вайны Чорны зноў і зноў паўтараў сваю магічную формулу 20-х гадоў: «Чалавек — гэта цэлы свет».

У першыя дні вайны з фашызмам пісьменнік разам з сям'ёй (жонкай і дачкой) пешшу пайшоў на ўсход. У Крычаве ён уступіў у рады Чырвонай Арміі, але праз некалькі дзён быў адкліканы ў групу друку і стаў супрацоўнікам газеты-плаката «Раздавім фашысцкую гадзіну». З другой паловы студзеня 1942 года Чорны жыве ў Маскве, займае з сям'ёй невялічкі нумар у гатэлі «Якар», дзе ў той час знаходзіліся многія эвакуіраваныя беларускія пісьменнікі. Ён увесь час марыў пра хуткае вяртанне на Радзіму, у Мінск, уяўляў, як вернецца ў родныя Цімкавічы, у бацькоўскую хату (калі толькі яна не згарэла ў вайну), адпачне душой і цела ад перажытых хвароб і нягод, здзейсніць нарэшце ўсё задуманае, пачатае і незавершанае.

За тры з паловай ваенныя гады К. Чорны, цяжка хворы (амаль паўгода кепска бачыў, балела сэрца, ацякалі да калень ногі), паўгалодны, перагружаны тэрміновай працай у журналістыцы («на хлеб надзённы»), напісаў каля паўсотні публіцыстычных артыкулаў, выступленняў, фельетонаў, падрыхтаваў да друку зборнік апавяданняў «Вялікае сэрца», напісаў тры раманы, задумаў і часткова ажыццявіў каля дзiesiąтка іншых эпічных твораў. У гэты ж час ён рабіў кароткія, але надзвычай ёмістыя ў філасофскім сэнсе дзённікавыя запісы, дзе называў рэчы сваімі імёнамі, на поўны голас гаварыў пра трагедыю, якая спасцігла беларусаў у савецкія часы, называў некаторыя прозвішчы канкрэтных віноўнікаў многіх людскіх драм. Самы апошні запіс, зроблены за паўгадзіны да смерці, гучыць як малітва (К. Чорны памёр 22 лістапада 1944 года): «Божа, напішы за мяне мае раманы, хіба так маліцца ці што?..».

Падзеі другой сусветнай вайны Чорны ўспрымаў як новы этап у трагічнай гісторыі народа. Нездарма адзін з раманаў ён назваў «Вялікі дзень», а сярод варыянтаў значылася і іншая назва: «Судны дзень». Пісьменнік разумее: у вайне вырашаецца лёс нацыі і ўсяго чалавецтва. Менавіта таму яго захапляла задума стварыць «раман вынікаў», дзе падводзіліся б падрахункі вялікай гісторыі беларусаў. Ужо ў апавяданнях ваеннага часу «Бацька», «Маленькая жанчына», «Аксініны сляды» (усе 1942), «Прасторны дом», «Вялікае сэрца» (абодва 1944) узнаўляюцца не толькі асобныя эпізоды вайны, але і даецца філасофскае падсумаванне маральных вынікаў, да якіх прыйшло чалавецтва. Чорнага ўразіла карціна адступлення, разбурэння, гібелі мноства людзей, у якой ён убачыў выразныя абрысы апакаліпсіса. Яго героі, простыя беларускія людзі, як біблейскі Іоў (вобраз якога ён згадваў у адным з раманаў), поўняцца велізарнай цяжкасцю, можна прымаюць свой лёс, застаючыся ў экстрэмальных умовах самі сабою, вернымі чалавечай прыродзе.

У творах Чорнага ваенных гадоў на ўсю моц загучалі гуманістычныя ідэі, занядбаня ў часы сталіншчыны. Ствараючы вобразы сялян і інтэлігентаў, вясковых мудрацоў, самабытных філосафаў, дзівакоў, праўдашукальнікаў (а менавіта на іх трымаецца цікаўнасць чытача нават незавершаных твораў, фрагментаў і ўрывкаў), праявіў думку пра тое адвечнае і сапраўднае, чым жыве і жыць народ. Гэта быў унікальны ў нашай літаратуры выпадак, калі пісьменнік ішоў паралельна, а то і апырэджаў у мастацкім асэнсаванні ХХ ст. сваіх замежных калег, пра многіх з якіх ён нічога не чуў і не ведаў (А. Камю, Т. Ман, І. Андрыч). Асобныя старонкі чорнаўскай прозы, вобразы, малюнкi, думкі ўспрымаюцца як мастацкае адкрыццё, як «успамін пра будучыню».

Усведамленне асабістай адказнасці за лёс жыцця на Зямлі вызначае пачуццi і думкi герояў рамана «Пошукі будучыні». Аўтар называе іх, жыхароў мястэчка Сумлічы, сумлічанамі — ад слова «сумленне». Гэта людзi «з праўдай у сэрцы і розумам у галаве». Вясёлы, гаваркi, чулы да жыцця Фельчар не мае нават імя: доктар, лекар, ён знаецца на спосабах ратунку і ад фізічных траўмаў, і ад душэўнага болю. Ён бязмежна верыць у светлы пачатак у чалавеку, у тое, што зробленае дабро вяртаецца стакроць больш моцным, адгукаючыся ў будучыні. Чорны бачыць сваіх герояў на шырокім фоне беларускай і сусветнай гісторыі, разумеючы, што за ваенным подзвігам «ціхага чалавека» стаіць усё яго ранейшае жыццё. У першай частцы рамана апавядаецца пра Вялікага Злодзея, які прымушае згадваць творы Ф. Дастаеўскага, аднаго з самых любімых чорнаўскіх пісьменнікаў: сусветны мілітарызм, грамадства, пабудаванае на нянавісці, развязаў вайну і «ўкралі» ў бацькоў маленства іх дзяцей. Асірацелі Кастусь Лукашэвіч, «выгнанец з-пад Вільні», і Волечка Нявада, якая чакае не дачакаецца звароту бацькi з вайны. Вайна прымусіла гэтых герояў стаць дарослымі раней часу, а бязлітасная неабходнасць вымушае разам шукаць паратунак, стаць «вялікімі змоўшчыкамі». «Дзеці прыроды», яны выклікаюць замілаванне сваім даверам, жаданнем рабіць дабро, ахвяраваць апошнім, абы ў свеце надышло замірэньне, настаў лад. Разам з іншымі сумлічанамі, «быццам ратуючы ўвесь свет не менш як ад касмічнай катастрофы», Кастусь і Волечка ратуюць немца Шрэдэра: дабро павінна адгукацца дабром. Так шукаюць і выбіраюць беларускія дзеці, «трэцяе пакаленне», будучыню. Якою яна стала, пра гэта апавядаецца ў другой частцы рамана.

У рамане «Вялікі дзень» Чорны разгортвае панараму глабальнага сутыкнення Добра і Зла. Дзея адбываецца на Беларусі, якая ўспрымаецца аўтарам як гістарычная арэна, на якой сутыкаюцца супрацьлеглыя сілы. У першай частцы «Пошукі роднай зямлі» ставіцца праблема, што адведу хвалывала беларусаў. Бацькаўшчына, родная зямля, свой кут — пытанне пытанняў для беларусаў, боль іх душы, незагойная рана. Адны («кулак» Блещка, пан Гальвас, «тэарэтык» расізму Тоўхарт) лічылі «роднай» толькі тую зямлю, якая з'яўляецца іх уласнасцю, другія

(сяляне-земляробы Максім Астаповіч, Уладзімір Вялічка) перакананыя: Радзіма — паняцце не толькі фізічнае, але і духоўнае, яно ўключае ў сябе замілаванне да прыроды, любоў да працы на сваёй зямлі, чуласць да бліжняга, каханне да любай жанчыны, адданасць звычаям продкаў і родным магілам. Другая частка «Спусташэнне» ўпершыню ў беларускай літаратуры ўзнаўляе трагедыю народа: масавае знішчэнне мірнага насельніцтва, карніцкія акцыі фашыстаў, генацыд і этнацыд. Максім Астаповіч паўтарае ў сваім лёсе перажытае беларусамі на працягу ХХ ст.: здольны «змяніць аблічча ўсёй мясцовасці», ён адвеку працуе на іншых, будзе сабе дом, але вайна руйнуе гэты дом, і гэтак паўтараецца тройчы. Яго вера ў будучыню грунтуецца на ведах, што слухнасць мае толькі сумленняя праца, праўда, дабро, характаво. Чорны не шкадуе сваім героям (Максіму Астаповічу, Уладзіміру Вялічку, Антону Цвірку) самых высокіх ацэнак: «усеабдымная чалавечая асоба», «вялікая душа, што змяшчала ў сабе ўвесь свет». Глыбокае замілаванне да Радзімы натуральна перарастае ў такой жа сілы нянавісць да акупантаў і іх памагатых (Гальвас, Тоўхарт, Блецка), якімі кіруе халодны разлік, бяздушны эгаізм, пагарда да людзей, прапаведнікаў нацысцкага «сімвалу веры», «новых прынцыпаў», ідэі «звышчалавека». Вобраз Генрыхы Тоўхарта, які спавядае «новае евангелле» і марыць паставіць «жалезны п'едэстал над усім светам», з'яўляецца наватарскім адкрыццём Кузьмы Чорнага, зробленым ім задоўга да Нюрнберга.

Творчая задума рамана «Млечны шлях» (1944) сфармулявана пісьменнікам: «беларускі чалавек сярод сваіх еўрапейскіх суседзяў». З першых старонак гэтага невялікага па аб'ёме, але ёмістага па змесце твора малоецца панарама спаленай, знявечанай Беларусі. На папялішчы некалі квітнеючай краіны сутыкаюцца «апошнія з людзей»: чырвонаармеец Уладзімір Ярмаліцкі, які ўцёк з нямецкага палону, каб дапасці нарэшце да сваёй любай Случчыны, чэх Эдвард Новак, дзэрцір, паляк Люцыян Акаловіч, які марыць аб «вялікай Польшчы», немцы — «таўсматы» і «стары», беларусы Мікалай Сямага, навуковец, яго дачка Гануся. Недавер, варожасць, стоеная нянавісць, якія запанавалі ў свеце, дзе бушуе вайна, вярнулі гэтых людзей да першабытнага стану, «распануўшы» іх духоўна, вывернуўшы «на левы бок» іх душы. Пасля перанесеных пакут, голаду, страху яны, аднак, маюць патрэбу паспавядацца перад дзяўчом-падлеткам, маленькай беларускай Мадоннай, якую героі бачаць у Ганусі. Па выглядзе, па манеры гаварыць, па паводзінах чытач лёгка здагадваецца, хто ёсць хто, якую «філасофію жыцця» спавядае. Але душа, патаемныя лятункі выяўляюцца ў адкрытых маналагах гэтых герояў.

У цэнтры аўтарскай увагі — вобраз Уладзіміра Ярмаліцкага, уражлівага юнака, інтэлігента, які ніяк не можа вызваліцца ад убачанага ў канцлагеры, бо гэта, у яго вачах, увасабленне магчымай будучыні ўсяго чалавецтва. Яго душэўная чуласць, высокая духоўнасць знаходзяцца

ў прамой залежнасці ад лёсу ягонага народа, які мацней, чым хто з еўрапейскіх суседзяў, адчуў цень апакаліпсіса: «Я ўжо думаў, што буду навекі без роду і без радзімы, без волі і без сваіх жаданняў. Я думаў, што ўсё яны ўдушачь, абязвечачь і вырвучь з душы». Нацыянальная прыналежнасць героя выяўляецца ў яго адносінах да бліжняга: ён, бадай, адзіны ў кампаніі, хто чула рэагуе на ўсякую маральную нечысціню, зло, варожасць, недалікацтва. Але наймацней яго душа выказвае сябе ў бурным і працяглым маналогу-споведзі, з якім Ярмаціцкі звяртаецца да Ганусі. Ён згадвае свой жахлівы сон-фантазмагорыю, антыутопію, дзе выявіўся глыбокі сэнс падзей XX стагоддзя. Жыццёвая логіка вядзе яго, па натуры ціхага, спакойнага сумленніка, думанніка да высновы, якой ён працівіцца: сіле трэба супрацьставіць сілу, акупанта трэба гнаць з роднай зямлі з дапамогай зброі. Сваю «філасофію дзеяння» Ярмаціцкі выказвае ў словах: «Няхай жыве ўсясветная дбайнасць аб кожным чалавеку, які толькі хоць дзе на зямлі радзіўся на свет. І чорнае пракляцце таму, хто паліць і разбурае!». Раман завяршаецца стрэлам з вінтоўкі ў ворага, якім уяўляецца герою нямецкі акупант.

К. Чорны ў гады вайны выношваў маштабныя творчыя задумы. Разуменячы, што здзейсніць іх ён ужо не можа, пісьменнік канспектыўна абзначыў свае ідэі ў «Дзённіку», у незавершаных творах, планах, накідах. У апавесці «Заўтрашні дзень» (1944) ён адкрыта гаворыць пра дачыненні паміж людзьмі ў перадаенны час, калі ў краіне ўсталявалася сталінская дыктатура і яе апарат нагляду і здзеку. Гэта, бадай, адзіны выпадак мужанага выяўлення гуманістычнай пазіцыі пісьменніка на ўвесь былы Саветскі Саюз. Пісьменнік, не баючыся помсты з боку карных органаў, сказаў усё, што думаў пра злачынны рэжым «дурняў і брахуноў», даносчыкаў, віжоў, карнікаў, які нішчыў нацыянальную культуру, растаптаў мільёны чалавечых надзей, светлых дум, лепшых лятункаў. Кузьма Чорны ў сваіх творчых памкненнях і развагах знаходзіўся на сучасным яму еўрапейскім узроўні і адпавядаў самым высокім патрабаванням эпохі. Ці не пра гэты сусветны мастацкі ўзровень марыў ён некалі ў пачатку сваёй творчасці, марыў разам з сябрамі-аднадумцамі «ўзвышаўцамі»!

Уласнай творчасцю Чорны засведчыў, што на самай справе існуе беларуская літаратура, беларускі стыль, беларуская жанравасць, багатая літаратурная мова, на якой льга выказаць тое, што яшчэ не выказалі пісьменнікі-гуманісты на іншых мовах свету. Выдатны майстар слова падрыхтаваў глебу для прыходу і плённай працы таго самага «трэцяга пакалення», пра якое так шмат думаў і дбаў.

Міхась Тычына

РАМАНЫ

ПОШУКІ БУДУЧЫНІ

РАМАН У ДЗВЮХ ЧАСТКАХ

ПЕРШАЯ ЧАСТКА

УКРАДЗЕНАЕ МАЛЕНСТВА

*Пладзецца і размножвайцеся,
і нападзюцца зямлю...*

Біблія — «Кніга быцця».

I

Той дзень быў ціхі, хмурны, сухі і цёплы. Стаяў верасень месяц. І даўно гэта было. Час быў такі, што нашы бацькі былі на вайне. Ішла вайна з немцамі 1914—1918 гадоў. Усе мы былі або малыя, або самыя зялёныя падрускі. Асенні дзень ужо хіліўся да вечара свайго. Мы былі ў полі. Тыя гады прымусілі нас змалку дзён прывучацца да плуга і касы, да пілы і сякеры, да гэбля і долата, да молата і кавадла. Гэтае начынне і прыладдзе, па якім яшчэ нядаўна хадзілі бацькавы рукі, было яшчэ і цяжкае і вялікае кожнаму з нас, але ў той меры, у якой ішоў час, усё больш звыкласць, як светлы ратунак, прыходзіла да нас, і, тыдзень за тыднем, месяц за месяцам, сталася так, што дзесяцігоднія дзяўчаткі жалі жыта, дванаццацігоднія хлапчукі аралі як мае быць, а пятнаццацігоднія самі вялі гаспадарку, кармілі сем’і працай сваіх рук, ведалі, дзе, што і як сеяць, умелі зрабіць новы панарад і драбіны і давалі слушныя заўвагі кавалю, калі той не так як трэба нацягваў шыну на кола. Шаснаццацігоднія хлопцы хадзілі па пілоўцы, а семнаццацігоднія пачыналі пераймаць цяслярства.

Пакуль змеркне, кожны з нас стараўся ўправіцца з работаю. Унь на самым крайнім палетку ходзіць за плугам

чагырнаццацігодня Волечка Нявадавых. Сам Нявада больш як паўгода не шле пісем з вайны. Волеччын голас, калі яна паганяла каня, чуўся па полі круглы дзень. Сама яна даволі рослая, і ранняя праца выраўняла яе, твар абветрыўся, рукі папрутчэлі і паходка стала цвёрдай. Асмугласць ляжала на яе шчоках, і босыя ногі не баяліся ржэўя. Подых восені ціхай задумёнасцю клаўся на поле, і ўдалечыні сіняя істужка лясоў здавалася разасланай цераз усю зямлю. Каржакаватая хвоя, якая расла на фоне лесу і далёка ад яго, здавалася рухавай: яна як бы ішла ў наш бок.

Дзень бадай-што ўжо канчаўся. Наша мястэчка стаяла ў лагчыне і ўжо ледзь відно было ў засцілах першых прыцемкаў. Сярод поля бялелася роўная істужка дарогі — гэта быў вялікі стары шлях паміж усходам і захадам. Нам дзіўна было бачыць, што ён цяпер пусты. Яшчэ некалькі дзён назад тут дзень і ноч грукацелі выгнанскія фурманкі. Тут праехалі польскія сяляне, нашы гародненцы, беластачане, віленцы і вілейчане. Паабапал гэтай дарогі навывростала многа магіл і крыжоў. Усе дні далёкая артылерыйская кананада на той бок Баранавіч глуха аддавалася ў нашых прасторах і абуджвала ў нашых душах трывогу і няясныя чаканні самага горшага.

Ужо Волечка Нявадавых кончыла работу і збіралася дадому. Сонца вісела над яснай далечынёй за нашым мястэчкам. Усе бачылі, як Волечка стаяла тварам на захад і, прыклаўшы руку да лба, углядалася ўдалечыню. Што яна там бачыць? Усе заўважылі нейкі невялікі рух пад тою адзінокаю хвояй. Тры чалавечыя постаці, воз з канём. Добра відно было, што двое паволі ідуць полем да трэцяга, які стаяў на шашы ля воза і трымаў каня. Ад шашы да хвоі зусім недалёка. Неўзабаве мы бачылі, як двое селі на воз і нешта вельмі высока сядзелі на ім. Нешта было пад імі на возе. Трэці ішоў ззаду, а воз набліжаўся да нас.

— Чаго глядзець, — сказала Волечка і рухава сабралася рушыць дадому. Я вельмі добра аж дагэтуль памятаю тыя яе словы: хіба яна магла тады падумаць, што гэта едзе на старой растрэсенай фурманцы яе лёс?..

Фурманка спынілася на дарозе ў мястэчка, непадалёку ад Волечкі, якая ўжо выводзіла на тую ж дарогу свайго каня. Усё гэта было даволі дзіўнае. На старым, пазвязваным дротам і вяроўкамі возе стаяла зачыненая труна, на ёй, у задку воза, спіною к каню, сядзеў нейкі чалавек. Гэта была істота, на якую мы глядзелі з непаразуменнем: вочы чырвоныя і прыпухлыя,

позірк вялы, твар спушчан уніз да грудзей, чалавек увесь сціснуты, скамечаны. Чым больш мы прыглядаліся, тым больш здагадваліся: гэта палонны немец. Ззаду за возам прыйшоў і канвойны рускі салдат. Цяпер ён стаяў з вінтоўкай пры кані і сказаў да Волечкі:

— Што гэта за мястэчка унь відно ў лагчыне?

— Сумлічы, — адказала Волечка.

— А ці знойдзеца там, каб у каго пакласці нанач гэтага немца?

— Дык дзіва што знойдзеца, — адказалі мы ўсе хорам, зацікаўленыя тым, што ў нашым мястэчку будзе начаваць палонны немец.

— Ён хворы, — растлумачыў нам салдат. — Трэба даць яму паляжаць, а то ён не дойдзе да месца. І так дарогаю колькі разоў лажыўся каля дарогі. Унь пад той хваінай у полі нешта гадзін дзве ляжаў. Гэта добра, што гэты хлопец з возам якраз натрапіўся на дарозе. А то мне было хоць скачы каля яго. Не ўстае, дый годзе. А яшчэ далёка асталося мне яго канваіраваць.

— Але, добры інтэрас! — з пратэстам у голасе і тоне абазваўся трэці з гэтых людзей. Гэта быў хлапчук год шаснаццаці. З усяго відно было, што ён гаспадар каня і воза. Ён сядзеў на другім канцы труны, у перадку воза, тварам к каню і спіною да немца, і трымаў у руках лейцы. — Табе трэба яго канваіраваць ці каб ён вылежваўся, а мне — вазіся з ім і вазі ў труне непахаванага бацьку. Табе добра, у цябе немец, чорт яго бяры, яны з гармат смалілі па нашай вёсцы і нас у свет выгналі, а ў мяне хворы бацька ўчора памёр на дарозе, хворы і з дому выехаў, і маці памерла на тым тыдні, пры дарозе пахована, і сястра памерла.

— Ну дык таго што было не вернеш. Давай падвясём яго ў мястэчка.

— Не павязу я яго! Пакуль не пахаваю бацькі — нікога слухаць не буду! Я яго хацеў хаваць пад той хваінай, а ты казаў, што паможаш мне дзе-небудзь тут пахаваць. Забыўся? Ну дык памагай.

— Дзе ў вас тут могільнік? — сказаў салдат у наш бок. Мы оступам стаялі каля гэтага растрыбушанага воза з труною. Ужо сонца вісела на самым пункце свайго захаду: к вечару неба расчысцілася, і восень нарадзіла ясноту хоць перад скананнем дня.

— Могілкі унь, бярозы відны перад мястэчкам.

— Паедзем хаваць, — сказаў салдат.

Хлапчук закруціў над канём канцамі лейцаў, пачаў нокаць і цмокаць. Конь раней угнуў галаву, рэбры пад яго скурай захадзілі ходарам, ён зрушыў з месца воз, салдат пайшоў ззаду, за салдатам Волечка павяла свайго каня, які цягнуў плуг на саначках, а следам мы — з коньмі, плугамі, баронамі. Хлапчук сядзеў у перадку на канцы труны, а немец на другім канцы труны, угнуты, скурчаны, безуважны да ўсяго. Так праз хвілін дзесяць гэтая дзіўная працэсія спынілася каля местачковых могілак, за якімі пачыналіся ўжо местачковыя хаты. Хлапчук саскочыў з воза і скамандаваў:

— Прынясіце рыдлёвак.

Выгляд у яго быў такі, як быццам бы ён быў вялікі спецыяліст хаваць такім парадкам нябожчыкаў.

Добра было слухаць чужую каманду, але як яе адразу паслухаць? Мы ж былі гаспадары! Нашы ж бацькі былі на вайне! Быццам на тое ішлося, каб Волечка першая памагла невядомаму ў мястэчку госцю хаваць бацьку: салдат вырваў з яе рук повад і перадаў мне яе каня: — Пастаў нанач яе каня, а яна прынясе рыдлёўкі. — Тут жа ўсе разышліся, але, як змеркла, ужо ўсе зноў былі тут. Перашкаджаючы адзін аднаму, мы капалі вялікім гуртам магілу невядомаму нам чалавеку. Пасля мы патурбавалі немца. Салдат памог яму злезці на зямлю, і ён лёг на траве. Цяжка было нам апусціць труну ў яму, але нас быў вялікі гурт. Калі ўжо была насыпана магіла, мы зноў усадзілі немца на воз, і ён на возе лёг, крэкчучы і стогнучы. Волечка пазбірала рыдлёўкі. Працэсія, але ўжо без труны, зноў рушыла. Мы ішлі за возам. Хлапчук сказаў да Волечкі:

— На, падвядзі каня, а я хоць душу пражыўлю крыху: не было часу за цалюткі дзень нават закурыць.

Волечка ўзяла лейцы і пайшла побач каня, недарослы гаспадар якога скруціў у паперы нейкае пацёртае лісце і так зацягнуўся дымам, што здавалася, гэта ён ратуецца ад вялікае навалы.

— Куды ж ехаць? — сказала Волечка.

— Ну вядзі ў сваю хату, — сказаў салдат.

Волечка ўвяла каня з возам у свой двор. Сама яна адразу пайшла ў хату: у яе была гаспадарка. Трэба было падаіць карову, а на дварэ ўжо зусім сцямнела. Следам за Волечкай увайшоў у хату і малады выгнанец, які толькі што пахаваў бацьку. Ён быў босы і ў салдацкай шапцы з пераломаным казырком. Хоць было яшчэ і цёпла, на ім нязграбна сядзела шырокая, не на яго рост, жакетка з самаробнага сукна, вядома ў дарозе. Каўнер

абгамтаўся навокал шыі, і, напэўна, ён як адзеўся ў жакетку колькі дзён да гэтага, дык усё ўтрапенне апошніх дзён так і перабыў, не раздзёючыся. Светлага воласу, з абветраным тварам і з рэдкімі вяснушкамі на пераноссі, ён здаваўся ціхманым і не вельмі рухавым. Ляга было падумаць, на яго глядзячы, што ён так будзе стаяць доўга ў парозе і чакаць, як і куды пойдучь далейшыя справы. А тым часам Волечка даставала з паліцы збанок і накрывала яго цадзілкай.

— Пойдзеш карову даць? — сказаў ён з няпэўнай інтанацыяй няпрошанага гасця.

— Пайду. Гэта ж ужо так позна, з усім гэтым заваждаліся.

— Няхай яно ўсё прападзе, як нядобра, гадка і цяжка.

З аднаго толькі яго хрыпатага голасу можна было чуць, як сапраўды яму цяжка прыйшлося. Ён далей сказаў:

— Я хіба тут у вас з канём на двары пераначую, бо немаведама куды падацца: цёмна, позна, чужая старана. А заўтра буду брацца далей куды. А дзе ж усе, што ты адна дома?

— Маці я свае не памятаю, яна даўно памерла, і маладзейшая сястра мая памерла, як малая была, а бацька на вайне і нічога не піша мне.

Яна пайшла, і ён за ёю. Ідучы за ёю, ён запытаў:

— Дзе гэта дастаць чаго, каб каня накарміць?

Яна нічога не адказала, а ён больш не пытаў: яны ўбачылі, як салдат ссаджваў з воза хворага немца: трымаючы яго пад плячо, салдат бадай што нёс немца да сенечных дзвярэй, і той вяла перабіраў нагамі, гнучыся ў крук. Волечка і яе нечаканы гасць пачалі памагаць салдату. Гуртам увялі яны немца ў хату і паклалі на лаву. Салдат сеў каля яго курыць. Волечка даіла карову. Малады выгнанец стаяў каля яе і ўсё парываўся нешта сказаць. Нарэшце вось што ён сказаў:

— Мы з-пад Вілейкі. (Волечка маўчала, як самая сталая з усіх жанчын свету.) Слухай, я там за равамі бачыў стагі. Паеду прывязу сена, дык і твайму каню будзе.

— А калі хто ўбачыць?

— Я не баюся, я выгнанец.

— Але ж гэта чужое.

— Але ж мяне не пыталі, калі з хворым бацькам з хаты выганялі.

І зноў вялікая сталасць агарнула Волечку.

— Дык я паеду, а ты брамы не зачыняй.

Тут яна адарвалася ад свае работы і паважна сказала:

— А тут яшчэ гэты немец хворы ў хаце.

— Небыт. І я паездзіў з ім.

Так яны быццам згаварыліся ў нейкай ім толькі адным вядомай справе. Разуменчы адзін аднаго да канца, яны, як змоўшчыкі, зірнулі адно аднаму ў вочы. Яна зноў пачала даць карову, а ён ціха выехаў на пустым возе з двара.

Прайшло гадзін паўтары, калі ён вярнуўся. Каля аднаго акна ў Вольчынай хаце гарэў агонь. Ён увайшоў. Волечка спала на тапчане ля печы. Салдат паіў ляжачага немца малаком з лыжкі. Волечка ўсхапілася, як бы электрычны ток працяў яе сонную, калі толькі яе госць увайшоў у хату. Абое разам яны выйшлі ў сенцы.

— Прывёз, — сказаў ён. — Я дам і твайму каню.

— Стаў і свайго да майго ў хлеў.

— А ты ідзі спаць.

Сонная, яна хістанулася на нагах і шпарка пайшла ў хату. А ён ціха і спакойна зачыніў за сабою сенечныя дзверы. Вераснёвая ноч стаяла над зямлёй. Уся яго істота напоўнілася натхнёным адчуваннем гэтай зорнай і ціхай ночы. Ён доўга стаяў пасярод незнаёмага яму двара, на новым сваім месцы, аб існаванні якога раней і не здагадаўся. Свайго і Вольчынага каня ён паставіў да сена і сам лёг на воз, тварам у зоры. Чорныя сілуэты вялікіх дрэў вырысоўваліся перад ім, дзесьці за гэтай цеснай сялібай, за ціхай вуліцай, за пахучымі паплавамі, дзе ён нядаўна браў сена. І такая стаяла цішыня, што здавалася — восень сочыць, ці не парушае што яе спакою. Чутно было, як грукалі коні, перажоўваючы сена. Сонная птушка спалохалася, крыкнула і сціхла, і залапатаў крыллямі певень. Яблыка адарвалася ад галіны і стукнулася аб зямлю. І зноў надоўга ўстанавілася цішыня. Ён спаў на сваім возе доўга і раптам усхапіўся і сеў. Зорнае неба ўсё таксама распасціралася ў шырокай вышыні. І смутак лажыўся на яго душу. «Скора дзень. Трэба зноў ехаць. Куды? Чаго? Павошта? Чаго шукаць у шырокім свеце? Не знойдзецца тое, што прайшло, мінулася і загінула ў гарматным агні і попел ад чаго развейваецца вятрамі далёка адсюль. Адзін клапатны, з утрапеннем і небытам дзень адышоў у вечнасць, а гэта новы ідзе на яго месца».

Ён звесіў ногі з воза, угнуў плечы і заныў так у маўкліваці ночы і свае душы. Ён нават не заўважыў, што ў адным акенцы хаты гарыць святло. Пачынала цадзіцца павольнае світанне. Зоры радзейшыя сталі. Як бы хто высыпаў неба на ўсходзе

белым попелам. І раптам стукнулі сенечныя дзверы. На ганку стаяла босая Волечка.

— Што? — сказаў ён, быццам меў тут права на такі гаспадарскі тон.

Вострая радасць агарнула Волечку: яна не адна, тут ёсць асоба, з якою яны ўчора сталі ўдваіх як бы вялікімі на ўвесь свет змоўшчыкамі, разам яны як бы хацелі адгарадзіцца ад усяго свету, які для іх абаіх быў такім бязлітасным. Яна падбегла да яго і паклала руку на яго калена і зашаптала:

— У хаце немец, мусіць, умірае. Нешта лапоча і нечага хоча, але ні я, ні салдат здагадацца не можам.

Ён саскочыў з воза, і пакуль яна застыла ў нерухомай паставе чакання: што ён будзе рабіць у такой нязвыклай справе. І якраз ён тут павінен даць рады, а не яна. Вельмі можа быць, што тут, і ўпершыню, у яе з'явіліся пачаткі спадзявання жыццёны мець дапамогу ад мужчыны і ісці за ім. Ён жа стаяў і адчуваў цяжар ускладзенага жыццём на яго клопату. Ён мае дачыненне да ўсёй гэтай нечаканай, цяжкай справы, і выйсці з яе нельга. Раптам ён нейк устрапянуўся і шпарка рушыў у хату. Волька падбегам кінулася за ім. Немец ляжаў на лаве і шпарка нешта стараўся сказаць. Твар яго яшчэ больш умарнеў, але ўчарашняй вяласці ў вачах не было. У вачах свяціўся бляск і, можа, гэта з гарачкі, ніхто тут нічога не ведаў, і што ён сказаць хацеў — невядома. Салдат сказаў хлопцу:

— Немец можа памерці, трэба доктара.

— А хіба я ведаю, дзе той доктар? — развёў хлопец рукамі, і ў яго голасе было многа пратэсту: «Што вы маеце да мяне? І так мяне ўчора валтузілі, не давалі бацьку пахаваць!» Волечка стаяла за ім нейкая малая, ціхая.

— Пакажы мне, дзе ў вас доктар, — сказаў да яе салдат, — хадзем.

— У нашым мястэчку цяпер няма доктара, — адказала яна ўзбуджана, — ён на вайне.

— А дзе ж вы лечыцеся, калі хто захварэе?

— Калі хто захварэе, дык паляжыць і сам ачуняе.

— Дык дзе ж дастаць доктара?

— Дык можа ён і так паправіцца?

— Можа і паправіцца. Але доктар усё роўна патрэбен, напісаць акт або аб смерці, або аб тым, што ён хварэў і правіўся, і таму я так павольна яго вёў.

— Доктар ёсць у другім мястэчку за дзесяць вёрст.

— Запражы каня, — сказаў салдат да хлопца, — і прывязем доктара.

— Добра, — узбуджана адказаў хлопец. Магло здавацца, што ён нечаму ўзрадаваўся.

— А калі ехаць? — сказаў ён ахвотна.

— Трэба хутка.

— Дай яму чаго паесці, — сказаў салдат да Волькі.

Хлопец і Волька выйшлі ў сенцы і сталі раіцца. Яна сказала:

— Я звару чыгунок бульбы, ёсць накопаная, і салдата накормім, а немцу малака дам. — Выходзіла так, што і хлопец тут як бы гаспадар і з ім трэба раіцца.

— Добра, — адказаў ён, — пакуль ты ўправішся, дык я воз абладжу.

— Мне яшчэ трэба карову падаіць.

З якой ахвотай ён узяўся за работу! Як гэта ўсё добра! Ён прымацован да нейкай справы, і надалей адышла неабходнасць выбірацца ў невядомую дарогу шукаць немаведама чаго ў беспрытульным свеце. Ён абгледзеў воз: стары ён быў, раз'езджаны, паламаны. Пакуль у дарогу — трэба яшчэ пазмацоўваць яго. Ён за гэта і ўзяўся. Пасля пайшоў да коней. Коні паелі сена і абнюхваліся. З выглядам знаўцы гэтай справы ён падняў Вольчынаму каню верхнюю губу і агледзеў зубы. Вымасціў сенам воз, напаіў коні і запрог у воз свайго каня. Снедаючы разам з салдатам і Волькаю, ён сказаў да яе:

— Твой конь вельмі стары, я яму ў зубы глядзеў. Дзіва што ён такі худы, у яго жаваць няма чым.

— І твой худы, — адказала яна.

— Але ён малады, яму ўсяго пяць год. Ён здарожаны. Калі яму даць харч і спакой, то я б яго на ляльку вырабіў бы.

Волька паказала яму, куды ехаць, і ён выехаў з салдатам у дарогу. Салдату рупела хутчэй адчапіцца ад усёй гэтай валаводзіны, і ён падварушваў свайго фурманшчыка, а той выконваў свае абавязкі з заўзятасцю чалавека, які з гэтага хлеб есць. Так што яны шпарка даскочылі да мястэчка, але доктара і там не засталі: ён паехаў у нейкае сяло да хворых, але затое там яны здабылі фельчара, казённага, з амбулаторыі, і салдату ўдалося вельмі хутка выехаць назад з фельчарам. Гэты фельчар быў чалавек мясцовы. Служачы пры доктару, ён за доўгія гады набыў вялікую практыку і ведаў практыку жыцця і на хваробах знаўся. Усю дарогу ён распытваў — а адкуль, а як, а што, салдату было весялей, таму і ехалі павальней. І вось праз усю дарогу назад, не спяшаючыся ехаць, малады фурманшчык разглядаў наваколле паабাপал дарогі. Дзень

гэты быў сонечны. На бярозах трапяталася жоўтае лісце. У чыстым полі адзінокі лісток на дарозе імкнуўся з ветрам удалячынь. Лясы паўз дарогу нерухома вартавалі спакой восені. На пустым іржышчы і на пакошах хадзіла жывёла. Ясны сум восені, здавалася, плыве з ветрам, і ўсё вісіць, як доўгачаканая ласкаваць. Шыпшына кустамі стаяла без лісця і з чырвонымі пладамі. Патузваючы лейцы, малады фурманшчык перажываў дзіцячае жаданне спыніць каня, адысціся да шыпшынніку і нарваць, немаведама дзеля чаго, поўную шапку ягад. Душа яго ўціхамірвалася дарогай, павольнай яздой, восенню і цішынёй. Яму здавалася, што ўжо з гэтых мясцін яму нікуды не трэба ад'язджаць, нікуды і ніколі, што не трэба ўжо шукаць у свеце прыстанку і што тут усё вельмі падобна на той родны кут, з якога ён з блізкімі сваімі і роднымі выехаў. З такім станам свае душы ён уехаў у Сумлічы і пад'ехаў да добра ўжо яму вядомай Волеччынай хаты. Салдат шпарка саскочыў з воза і пабег у хату, а следам і фельчар. Калі ж малады фурманшчык увайшоў у хату, ён убачыў, што немец ляжыць усё на тым жа месцы, а Волечка поіць яго з лыжкі малаком. Салдат сядзіць у одуме, а фельчар пільна прыглядаецца да немца. Калі ж Волечка з пустой міскай ад малака адышлася к печы, фельчар пачаў абслухваць і абмацваць хворага немца. Паваждаўшыся так з ім некалькі хвілін, ён зірнуў немцу ў пачырванелыя вочы і жвава сказаў:

— Э, пане-браце, немец! Дык жа мяне дарма з табой напалохалі. Ты ж зараз сто верст без аддыхі пешкам зробіш. Ну што ж, праўся ды разумней. Такі і не шкодзіла б, каб вы ўсе папруцянелі, а то гэтулькі неспакою праз вас. Аж да Баранавіч даперлі. Чаго? Павошта?

— Дык ён паправіцца? — нясмела і з надзеяй сказала Волечка.

— А хіба табе не ўсё роўна?

— Гэта ж мая хата. Лепш жа, калі ён сам адсюль выйдзе, чым мёртвы заваліць мне хату. Што я тады з ім рабіць буду.

— Чуеш? — сказаў фельчар да немца. — Праўся, а то хату гэтай малой заваліш.

— Напішам акт, што ён хворы і што я не мог у тэрмін яго сканваіраваць, — сказаў салдат.

— Давайце паперы.

З паперай была цяжкая справа. Яе не было ў гэтай хаце. Фельчар стаў церабіць свае кішэні і сваю фельчарскую пакоўню. Немец тым часам больш ачомаўся. Ён стаў рухавей-

шы, ажывіўся, пачаў паднімаць галаву і пільна прыглядацца да людзей і да ўсяго, што было ў хаце. Нейкі неспакой з'явіўся ў яго вачах. Было відно, што трывога агарнула яго і што яна ўсё пабольшваецца. І чым больш ён трывожыўся, тым здаравейшы рабіўся колер і выраз яго твару. І раптам, як вада з прабітага лёду, рванулася і лягла на яго твар пячаць недавер'я да ўсяго навакольнага і да людзей, якія былі каля яго. І пасля гэтага страх праступіў на рысах яго твару. І гэта ўсе заўважылі. Фельчар нейк крыва ўсміхнуўся і сказаў немцу:

— Чаго ты баішся? Дурань ты. Нямецкая галава. Машыну якую ці гармату новую ты ўмееш выдумаць, а бачыць, што чалавек мае душу і сэрца — на гэта ў цябе няма нічога... На, выпі гэты парашок, можа ўбачыш, што мы цябе лечым, а не бязвечым. — Немец выпіў парашок, і новы неспакой з'явіўся ў яго вачах. Ён нешта пачаў гаварыць і паказваць рукамі.

— Гэта ж ён думае, што я яму даў атруты! — моцна сказаў фельчар. — Цьфу! Каб ты навек запаветраў!.. Што ты лапочаш? Павальней кажы, можа я разбяру што, цераз дзесятае ў пятае.

Фельчар нарэшце абмацаў у сваёй кішэні вучнёўскі сшытак. Немец убачыў паперу і пацягнуўся да яе абедзвюма рукамі.

Практычны ў жыцці фельчар адразу здагадаўся і адарваў ад сшытка ліст. Як сасмаглы ваду, так хапіў немец паперу і аловак. Не ведаю, ці прыйшла немцу ў галаву думка, што калі ён так жвава ўзяўся за паперу, а не ляжыць з паблеклым позіркам на лаве, то ён перамог ужо сваю хваробу. Але такая думка павінна была б быць у яго. Пры лаве стаяў стол, немец прыпёрся да яго бокам і пачаў выводзіць на паперы алоўкам слова за словам. Фельчар бачыў, што яму так нядобра пісаць, сеў сам на лаву і падпёр немца сваёю спіною. Немец спісаў абодва бакі паперы і ўжо распісаўся, як раптам як бы што ўспомніў, пакінуў пісаць, і на твар яго лягла пячаць просьбы. Ён штосьці пачаў гаварыць фельчару, які ў гэты час якраз даў яму зноў парашок. Фельчар пачаў прыслухоўвацца і нарэшце штосьці двума ці трыма словамі, к здзіўленню ўсіх, па-нямецку запытаў у немца, Праўда, яго гаворка па-нямецку была нясмелая, ён лавіў словы, як глухі прыглядаецца на вусны таго, з кім гаворыць. Але ён зразумеў немца: той прасіў назваць яму адрас таго кутка, дзе ён цяпер хварэе. Фельчар прадыхтаваў яму адрас на мястэчка Сумлічы так, каб сюды льга было трапіць адкуль сабе хочаш, хоць з усяго свету. Пасля гэтага фельчар напісаў акт аб хваробе немца. Праверылі па паперы ў салдата і запыталі ў самога немца, і ўсім стала вядома, што немец за-

веща Густаў Шрэдэр. Салдат тады сказаў распісацца ў акце за сведак Вольцы і яе маладому госцю. Волечка напісала: «Вольга Нявада», а той напісаў: «Кастусь Лукашэвіч, выгнанец з-пад Вілейкі». Вельмі можа быць, што апошнія словы яго подпісу ішлі з яго абязвечанай цяжкай зменай у яго жыцці псіхалогіі. Ён страціў з-пад сваіх ног той грунт, на якім стаяў на сваёй Вілейшчыне. Нездарма ён на святанні таго дня так ныву душой перад тварам бадзяння па свеце. Салдат схаваў акт сабе ў кішэню, падзякаваў фельчара і сказаў:

— Сёння ў дарогу позна, ды і немец яшчэ слабы. А цераз ноч ён у мяне пойдзе як падмецены, так што мы да Слуцка дакльбаем як з перуна. Эй ты, хворы немчык, кладзіся і спі гэтыя паўсутак, каб заўтра ты ў мяне быў, як шустры бычок.

Немец недаверліва паглядзеў на салдата, і з яго ўмомант зляцела тая ажыўленасць, першыя адзнакі якой ужо былі з’явіліся ў яго. Ён глыбей пасунуўся ў лаву, дастаў з нетраў свае змятай і вываленай у зямлі адзежы некалькі закручаных у хустачку канвертаў з раней напісаным на іх адрасам у Германію і ў адзін з гэтых канвертаў паклаў толькі што напісанае пісьмо, заклеіў і словамі і знакамі растлумачыў фельчару, што гэта пісьмо, а не што іншае. Мусіць, фельчару тут ён найбольш мог даверыцца. Пасля гэтага ён паклаў пісьмо сабе пад галаву і неўзабаве глыбока задрамаў. Дзень ішоў к вечару. Сонца стала ніжэй і пачало біцца ў акно. У хаце стала ясна, шырэй і прастарней. Немец спаў. Салдат курьў, Волечка займалася дробнай хатняй таўкатнёй, як самая руплівая з усіх жанчын на свеце. Малады яе госць стаяў на двары пры возе і глядзеў, як коні ядуць сена. Фельчар моўчкі сядзеў і пасля разгаварыўся з Волечкай.

— Дык і табе, дзяўчо, прыйшлося горка, — казаў ён. — Ну, бацька твой, дарма што пісем не шле, а можа быць жыў і здароў і хутка вернецца дадому. Дык ты нічога кепскага не думай, а жыві сабе памалу. Ведай, што кожны пражыты дзень адкідае тое, што ёсць, і набліжае тое, што будзе. Горачы на свеце многа, але і ў самай большай на свеце пасудзіне ёсць дно, няхай сабе яна хоць і да краёў наліта атрутай. А ты стаіш перад векам сваім, дык атрута і горач выветрацца і высохнуць, а ты жыць будзеш... Дык як жа мне, — сказаў ён нарэшце да салдата, — трэба дадому брацца.

— Я пайду да старасты, каб даў фурманку вам, — прагаварыў салдат. — А мы з немцам у дарогу заўтра.

І гэтулькі было ў салдацкім голасе спакойнай ураўнаважанасці, гэтулькі было ў ім упэўненасці, што ўсё на свеце ідзе да таго, да чаго яно ідзе, што здавалася, ніякае хваляванне не пройме гэтага чалавека. Салдат выйшаў, і ўсе ў хаце чулі, як ён на двары гаварыў з маладым выгнанцам. Немец крыху прыўзняў галаву, павярнуўся тварам угару і ляжаў так, гледзячы ў столь. Фельчар даў яму яшчэ парашок, і той, мусіць, ужо як мае быць убачыўшы, што яго не страляюць і не рвуць на кавалкі, а лечаць, выпіў лякарства і зноў спакойна ляжаў. Тым часам хлопец увайшоў у хату і, ні на кога не гледзячы, як бы сам сабе, моцна сказаў:

— Дык можна ж было і ўчора пайсці да старасты, каб даў фурманку, а то мяне ганяў у мястэчка. Знайшоў сабе вазюра! Добры інтэрас! Што ён да мяне мае! Прычачіўся!

— Намнога ты за яе старэйшы? — сказаў фельчар хлопцу і паказваючы на Вольку.

— Адкуль жа я магу ведаць? — паціснуў плячыма хлопец.

— Як гэта? Хіба яна не сястра твая?

— Я на выгнанства ад вайны еду.

— Тут асталяваўся жыць?

— Не, я тут бацьку хаваў.

— Куды думаеш ехаць?

— І сам не ведаю.

— Кожная дарога куды-небудзь вядзе, але ты выбірай тую, якая не вядзе ў прорву.

Прыйшоў салдат і сказаў, што фурманка пад'едзе пад хату.

Волечка тым часам нешта занадта рухава пачала завіхацца ля печы.

— Прынясі мне лому, — сказала яна да Кастуся без якой бы там ні было выразнай інтанацыі ў голасе, і ён ахвотна прынёс лом.

— Увапхні ў печ і запалі, бо я вельмі спяшаюся.

Сонца спускалася ўсё ніжэй, праменне яго з кожнай хвілінай зменьвала свой колер, і нарэшце ў яго роўным чырванаватым бляску ажыла задумёнасць ціхага змяркання. І тут пачалася паэзія спакойнага адвяхорка ў хаце. Усе ціха сядзелі, кожны на сваім месцы і са сваімі думкамі. У рухавым клопаце была толькі адна Волечка, малая гаспадыня гэтай хаты, дзе так нечакана сабраліся так не падобныя адзін на другога людзі, далёкія адзін ад аднаго і месцам на зямлі, і прывычкамі, і звычаямі, і жаданнямі, і натурай. У печы зырка гарэў агонь і пры ім кіпеў вялікі гаршчок. Волечка то выходзіла ў сенцы,

то зноў уваходзіла ў хату і кожны раз прыносіла то цыбулю, то моркву, то бульбіну, то нейкае карэнне, то лісце і падкідала ў гаршчок.

— Што гэта ты варыш такое? — запытаў фельчар, сочачы за рухавай Волечкай.

— Вару яду.

— А як жа гэтая патрава завецца?

— Нейк завецца, — злёгка прыблэнтэжылася Волечка.

— А чым жа ты яе закрашваць будзеш?

Волечка як аслупянела. Нерухомая яна стаяла, і твар яе загарэўся чырвоным колерам.

— Малаком, — нарэшце адказала яна так, быццам кожнае слова важыла сто пудоў і цяжка было яго спусціць з языка.

— Як жа ты будзеш гэтую патраву малаком закрашваць, калі ты ў яе цыбулю кідала?

Волечка выбегла ў сенцы, і вочы яе напоўніліся слязьмі. Стары фельчар адчыніў дзверы ў сенцы і сеў на парозе.

— А чаго ў цябе, дзяўчо, твар так зачырванеўся? (Ён не пытаў: «чаго ў цябе слёзы?»)

— Бо я ля печы стаяла.

— У цябе няма сала?

— Няма, — як з-пад зямлі сказала яна.

— А каму ты так многа варыш?

— Усім... нам... Ужо другі дзень у мяне ў хаце чужыя людзі, а я ім нічога нават перакусіць не дала.

— А немца ты малаком паіла?

— Дык ён жа хворы.

— А малая ты мая, а галубка ты мая!

— Нічога, я пастаўлю новы гаршчок, без цыбулі... Гэта я забылася...

Кастусь у момант вока праскочыў праз сенцы на двор, развярнуў на возе сена і з бадай што пустой зашмальцованай торбы дастаў усё, што ў ёй было. Гэта быў раздушаны крышан сала. Аж босья пяты яго мігцелі, як маланка, калі ён ускочыў назад у сенцы з моцным шпаркім шэптам. На твары яго ляжаў таемны выраз вялікага змоўшчыка:

— Волька, выйдзі к возу на момант.

І сам скінуў з сябе дзіцячую трапятлівасць і сталай хадой падаўся з сянец. Так жа паволі і стала Волька пайшла за ім. Абое сталі яны ля воза, дзе двое коней бесперапынна жавалі сена.

— На табе сала, на гаршчок будзе. І нікому не кажы, што гэта я табе даў. Няхай думаюць, што гэта ў цябе было, але ты не хацела спавядацца перад усімі і сказала, што няма.

Трэба было бачыць у гэты момант Волечку. Як заваёўніца свету, яна з ганарлівай павольнасцю ўвайшла ў хату і зноў пачала хадзіць ля печы. Салдат дастаў з свайго ранца бляшанку кансерваў, паставіў на стол і сказаў:

— Можа гэтым добра закрасіць гаршчок?

— Я ўжо закрасіла салам.

— А ты ж казалася...

— Мала што я казалася...

Немец сядзеў на лаве і прыглядаўся да ўсяго, што рабілася ў гэтай чужой яму хаце. Ужо быў прыцемак. Ужо агонь у печы згасаў. Ужо вераснёвы вечар апаноўваў цішынёй свет. Хвіліна за хвілінай, і ўсе гэтыя людзі паселі навокал стала. Волечка частавала іх патравай, якую, можа быць, і сама прыдумала з прычыны свае неспрактыкаванасці ў гаспадыньскіх справах. Еў салдат, еў фельчар, еў Кастусь, еў і немец. І ўсім падабалася яда. Фельчар раптам паварушыў сваю медыцынскую дарожную пакоўню і паставіў на стол пляскатую пляшку.

— Гэтую мікстурку я ўзяў з сабою, бо думаў, што прыйдзецца ёю лячыць немца. Аж яно і добра, што ўзяў.

Гэтую чыстую, як сляза, мікстуру адным заходам выпілі ўтрох: фельчар, салдат і немец. Пасля гэтага неўзабаве шумна стала ў гэтай хаце. Салдат, заглядаючы ўсім у вочы, даводзіў, што няма на свеце лепшых дзяцей, як яго, недзе там далёка адсюль. Фельчар крычаў салдату ў твар цераз стол, што ён верыць, што ў яго слаўныя дзеці. А цяпер ён скажа пра капусту, якую ён сам садзіў, а расаду прывозіў аж з-за Слуцка. «Такое капусты свет не бачыў». Тут фельчар апомніўся, збянтэжыўся і павярнуўся да Кастуся:

— А нашто табе шукаць якой-небудзь дарогі ў свет на бадзянне? Жыві ў гэтай хаце і памагай гэтай малой жыць на свеце. Вам жа цяпер абаім важна, каб абы дзень перабыць. У яе вернецца бацька, і жыццё пачнецца, а ты — скончыцца вайна, і вернешся на сваю Вілейшчыну.

І раптам пасля гэтых слоў штосьці сталася з Кастусём. Незаўважна выйшаў ён з хаты і ўзлёг грудзьмі на біла ў возе. Цяжкі, як стопудовы камень, смутак наваліўся на яго. Родныя мясціны на Вілейшчыне, куды яму прарочыў вярнуцца стары фельчар, звязваліся ў яго ўяўленнях з бацькам. Як жа ён вернецца туды, калі ўжо бацькі няма? А калі і вернецца, то цяпер

гэта ўжо не тое будзе. Коні пацерліся мысамі аб яго плечы. Ён устрапянуўся і падклаў ім сена. Як увайшоў у хату, убачыў, што Волечка спіць не раздзеўшыся на тапчане пры печы і без нічога пад галавою. Спяць дзе хто — немец, фельчар і салдат. Ён выйшаў зноў і лёг на воз. І зноў, як і тая ноч — з зорамі і цішынёй. Яна яму здалася доўгай. І вядома: вераснёвыя ночы доўгія. На святанні ён моцна заснуў. Сонца пабудзіла яго. Яно біла яму ў твар, але гэта было восеннае сонца, мяккае і лагоднае, як шчокі любага дзіцяці. З вуліцы чуліся гукі напоўненай працай раніцы. З коміна Волеччынай хаты ішоў дым. Ён спалохаўся, што праспаў нешта важнае, усхапіўся і застаў у хаце дзіўную сцэну: у залітай сонцам хаце цесна было каля той лавы, на якой раней ляжаў хворы немец. У печы палаў агонь. Ружовенькі і свежы тварам немец адной рукой гладзіў па галаве Волечку, а ў другой трымаў сваё ўчарашняе пісьмо і соваў яго ў фельчаравы рукі і штосьці ўсё гаварыў, гаварыў, да чаго фельчар прыслухоўваўся.

— Ага, — зразумеў нарэшце фельчар, — ты рад, ты шчаслівы, што ачуняў і ўжо здаровы? А ты думаў, што памрэш, адзін сярод чужых людзей? Аж ты ўбачыў, што гэтыя людзі цябе ратавалі і паставілі на ногі? Ты кажаш, што ў цябе ёсць дома сын, якому цяпер ужо дзесяць год? Ён таксама, як і ты, завецца Густаў Шрэдэр? Тое, што ён ёсць на свеце і што ты ачуняў, радуе цябе? Ага, ты хочаш чым-небудзь аддзякаваць нас усіх і найбольш гэтую малую? Ну дык яна завецца Волька.

Вядома, немец нічога не ведаў, што кажа фельчар. Але ён, і не чуючы і нічога не слухаючы, гледзячы сам у сваю душу, раптам прыгарнуў да сваіх грудзей Волеччыну галаву, і твар яго перасмыкнуўся момантным рухам шчасця. У наступны момант ён пачаў шнырыць па патайных кішэнях і пад падшэўкай свае адзежы. Ён дастаў адтуль два ці, можа, і тры залатыя гадзіннікі, некалькі залатых пярсцёнкаў, звязаных ніткай, і залаты нацельны крыжык праваслаўнай царквы — васьміканцовы з мініяцюрным абразком на адваротным баку рускага барадатага святога. Усё гэта ён загарнуў у прыгаршчы і сунуў у рукі Волечцы. Яна збянтэжылася і апусціла рукі. Немец сілаю даваў ёй гэты дарагі падарунак. Было вельмі падобна, што гэтыя рэчы душаць яго і ён стараецца выратавацца ад іх.

— Гэта табе, — гаварыў ён, — каб ты была шчаслівая за маю радасць. Мой Густаў цяпер мае свайго бацьку.

Твар яго свяціўся радасцю. Пячаць вялікай праўды ляжала на яго вачах: ён уладар свету, бо ўжо зноў ходзіць па зямлі і трохдзённае змрочнае ўтрапенне яго мінулася навек. А ўсё золата, якое толькі ёсць на свеце, — нікчэмная драбязя і непатрэбшчына перад самім жыццём. Здавалася, праменне ідзе ад яго ўсмешкі. Усміхаўся шчасцем і салдат, і фельчар, і нават Кастусь, толькі Волечка стаяла чамусьці маўклівая. Гэта была сцэна як бы бурнай чалавечай радасці.

Салдат раптам сказаў:

— Ну што ж, Бог дасць, скончыцца вайна, і жыць будзем у сваю волю.

Немец усё гаварыў раз-поразу:

— Густаў, Густаў...

Фельчар як бы раіўся сам з сабою і сам сабе ўсміхаючыся:

— Прыехаўшы дадому — адразу забегчы ў сад... — І тут жа растлумачыў, усё не спускаючы з губ усмешкі.

— Густаў... Густаў... — выварочваў немец перад гэтымі людзьмі сваю душу.

Здавалася, што няма на свеце ні вайны, ні выгнанства, а толькі радасць чалавека жыць сваёю воляй.

Раптам салдат спяхмурнеў, устаў і сказаў:

— Ну, немец, у дарогу.

Немец здагадаўся і таксама спяхмурнеў.

Значыцца, і вайна была, і трэба было мець непрыемны абавязак гнаць палоннага чужынца, якога сюды загнала ліха, і трэба было ісці пад канвоем.

Немец памахаў рукой Волечцы, і апошні промень усмешкі патух на яго твары. Салдат апанураў адразу і выйшаў следам за немцам выконваць свой прыкры абавязак. Фельчар устаў, паглядзеў на залатыя рэчы, якія ляжалі на стале, і панура прамармытаў: — Гэта рускія афіцэрскія рэчы. Эйш, сукін сын, паздзіраў з мёртвых або раненых. — Тут ён убачыў, што на стале ляжыць тое нямецкае пісьмо. Ён стаў яго разбіраць, і многа прайшло часу, пакуль ён сказаў:

— Гэта жах, што ён піша! Ён навек развітваецца са сваім Густавам. Дзіва што ён так узрадаваўся, калі ўбачыў, што жывы астаўся. Ці гэта ён мне гэтае пісьмо даваў, каб я прачытаў яго? Ці яно яму ўжо не трэба? А ліха яго бяры, здам на пошту, няхай ідзе туды, да таго Густава.

Тут пад'ехала фурманка, і хата апусцела. Так гэтыя людзі, якія не ведалі адзін аднаго і перажылі разам момант радасці, сабраўшыся на гэты момант у незнаёмай хаце, разышліся

хто куды, кожны ў свой бок. Залатыя гадзіннікі, пярсцёнкі і крыжык ляжалі на стале, і двое маладых людзей, якія стаялі яшчэ перад векам сваім і толькі што выходзілі яшчэ з свайго маленства, не ведалі, што рабіць з гэтым золатам. Можна сказаць, што яны не ведалі і цаны яму. Волечка з непаразуменнем падтуліла плечы і адышлася ад стала, трэба сказаць — задаволеная, што, нарэшце, хата была пустая ад чужых людзей і ніхто ёй не перашкаджае цяпер даць і карміць карову, прыбіраць у хаце, пазіраць у вокны, ці не сышлі з двара дзве куры, што былі ў яе гаспадарцы. Гэта не гаворачы ўжо аб тым, што адзін за адным ішлі вераснёвыя дні, а ў яе яшчэ не было пасеяна жыта. Пра непасеянае жыта яна і ўспомніла цяпер. Парыў смутлівай заклапочанасці рвануўся ў яе душы. Яна, як сталая, заламала рукі:

— А Божа мой, жыта не пасеяна. А восень ідзе.

— Дык я табе пасею, — сказаў, устрапянуўшыся, Кастусь.

— А хіба ты ўмееш?

— Я раз авёс сеяў, як бацька мой хварэў.

— А калі ж ты думаеш?

— Калі хочаш. Толькі, каб не марудзіць, мне ж трэба яшчэ і ў сваю дарогу выбрацца.

— Хоць заўтра.

— А насенне ёсць?

— Не намалочана. Снапы я звезла, сама і пажала. А сеяў яшчэ бацька.

— Дык я табе і намалачу.

У хвіліны гэтай гаворкі ў яго білася ў жыццё вострае жаданне хоць якім заняткам, хоць якой работай адцягнуць як надалей страшную неабходнасць ехаць немаведама куды. Цяпер ён выразна падумаў: пакуль намалоціцца і пасеецца, то пройдзе некалькі дзён. Якое шчасце яшчэ некалькі дзён спакою!

Вялікі доктар усялякай хворасці ў чалавечай душы — час — мае вечнага свайго дапаможніка — працу. Можна сказаць з упэўненасцю, што праз гадзіну якую пасля гэтай гаворкі Кастусь Лукашэвіч не меў у душы ні смутку, ні трывогі. Перш за ўсё яны агледзелі з Волечкай пуню з снапамі. У пуні ж быў і ток. Пасля ён праверыў Нявадаўскія цапы. Відаць, добры гаспадар быў Нявада! Бічы ў цапах былі важкія і зручныя. Гужы шчыльныя, і завязкі з добрага сурамцу. Цапільны ж ужо мусіць за цэлыя гады добра абгладзіліся аб малацьбітовы рукі. Кастусь выбраў цэп самы размашны, расклаў на таку снапы і пачаў.

— Давай у два цапы, — сказала Волечка.

— Куды ты, малая! Нашто табе таміцца! Колькі тут той работы! Глядзі лепш хаты.

Браткі мае, што гэта быў за тон! Можна было падумаць, што ён век яе ведаў і быў блізак ёй. І як гэты тон быў падобен на тон самога Нявады, бацькі, калі, бывала, ён з ласкай загадваў ёй што-небудзь! Апанованая одумам, Волечка і сапраўды пайшла ў хату. Да самага адвячорка яна чула ў хаце, як роўна стукаў на такую цэп. Гэты гук нагадваў ёй яе нядаўняе маленства і восень. Бывала (тады не было вайны і маці была жыва) асеннімі днямі бацька ўставаў прыцемкам малаціць, і маці старалася, каб як найлепш накарміць бацьку. Ва ўспамінах і інстынктыўным адчуванні гэтага стук цэпа еднаўся з тым, бывалішнім. Дзеці часта гуляюць у дарослых. Тут жа не было гульні, была самая бязлітасная неабходнасць, але Волеччын твар быў цяпер так падобен да твару зусім малой дзяўчынкі, якая пераймае ўчынкі свае маці! Пакуль Кастусь збіў два пасады, яна не адыходзіла ад печы. Многа разоў яна ў клопаце хадзіла ў агарод, у клець, у склеп, у прыгрэбку і ўсё думала, і ўсё шукала, і глядзела, чаго б яшчэ пакласці ў гаршчок, і колькі (каб было ў меру) малака ўліць, і колькі каб кіпела. Але тут яна ўжо мела практыку. Куды горш было з хлебам. Яна яшчэ не ўмела пячы хлеба. Хлеб кожны раз быў то адпечаны, то ацеслівы. Цяпер хлеб быў ацеслівы. Праўда, ён ужо быў трэці тыдзень, і чорствасць зменшыла ацеслівасць, але ўсё роўна сорамам добрай гаспадыні даваць такі хлеб чужым людзям. А што ж інакш рабіць? Што ж, няхай ён выбачае. І вось, нарэшце, настала хвіліна есці. Як добра ён адчуваў сябе пасля работы! А як была рада яна, калі ён весела сеў за стол. Яны елі з адной міскі, і абое не заўважалі, што хлеб ацеслівы. Ён усё гаварыў, гаварыў і наіўнымі, бадай што дзіцячымі жартамі рассмешваў яе, наіўную, малую, рухавую. Кудысьці далёка, у невядомую туманную далечыню адплыў прыкры клопат думаць, куды б ехаць далей, у тую брадзячую беспрытульнасць.

— Але ж ты і гаспадыня! У цябе ж мышэй больш, як таго жыта. Я калі варухнуў снапы, дык мышэй цэлых дзве плоймы і яшчэ маленькая плоймачка бяжыць ззаду.

Яна зарагатала і выліла з лыжкі на стол. Тады зарагатаў і ён.

— Бо ката няма, дык і мышы, — тонам апраўдання сказала яна.

— А што ў цябе ёсць! Няма ні ката, ні сабакі, ні пеўня. Нават павука добрага няма. У пуні адзін вісіць на павуцінці,

дык такі худы і дробны, што аж рэбры з-пад скуры відны. Я тыя рэбры мацаў. Восем абмацаў, а дзевятага дык і зусім няма. А ён пішчыць, брыкаецца...

Каб хто чуў, як пасля гэтага рагатала Волечка! Яна ўжо зусім не магла есці. Рагатаў і ён. Можа, з гэтай часіны пачало ў гэтай хаце віць сабе гняздо шчасце. Усю другую палавіну дня і да самых прыцемкаў зноў стукаў цэп на Волеччыным таку. Ужо бралася на змярканне, калі яна раптам штосьці ўспомніла і як бы нават з трывогаю нейкаю палезла на гару. А там вяртлявым рухам апынулася на вышках і доўга штосьці выглядала ў сябе над галавою. Нарэшце твар яе стаў такі, як бы яна прыгатавалася сказаць: «Дзякуй табе, Божа!» У самым высокім месцы пад страхом вісеў як бы забыты кавалачак сухой каўбасы. Сукаватым прутам яна яго адарвала ад вешала і неўзабаве прымчалася з ім у пуню.

— Слухай, годзе ўжо ляскаць цэпам. Ужо змяркаецца. Ведаеш што? Бачыш? Гэта ж я зусім была забыла, што кавалак каўбасы астаўся. На з'еш.

— А ты сама?

— Ты намалаціўся.

— Не буду есці.

— Ну дык я табе на вячэру схаваю.

І пайшла. А яму — хоць ты плач. Яму так захацелася гэтай каўбасы! Ён жа так даўно не еў нічога такога! Ён аж выглянуў з пуні на двор: а можа, яна гэта паджартавала і стаіць дзе за вуглом з каўбасою! Але дзе там жартаваць! Ёй было не да гэтага. Яна ўжо выходзіла з двара на вуліцу, каб спаткаць і вылучыць з чарады сваю карову. Ён увайшоў у хату. Плечы і рукі яго такі здорава нылі ад цэпа. Ён сеў на лаву і ўбачыў, што на сталі ляжыць тая каўбаса. Зірнуўшы ў акно, ці не відно дзе поблізу яе, ён пакруціў каўбасу ў руках, адарваў драбок і паклаў у рот. Што ж гэта ён робіць? Яна заўважыць, і брыдка будзе перад ёю. Збянтэжана азіраючыся, ён раптам убачыў на сталі тое нямецкае золата. «Каб ён быў згарэў! Намучыўся я з гэтым немцам! І бацьку якраз хаваў...»

Цяжкі боль здушыў яму грудзі. Ён выйшаў на двор. Пачынаўся дробны дождж, мусіць, на ўсю ноч. Ён пайшоў класці нанач коням апошняе сена. Волечка ўвагнала ў двор карову і пайшла ў хату па дайніцу. Каўбаса ляжала на сталі. Волечка адламала драбок ад каўбасы і паклала ў рот. Якая аса-лода жаваць каўбасу! Як даўно яна не ела смачнай яды! А што,

калі ён заўважыць, што яна ела каўбасу? Гэта ж яму абяцанае. Да таго ж — ён увесь дзень малаціў, а яна так сабе круцілася каля хаты. Як злоўлены злодзей, яна шпарка паклала каўбасу і пайшла даіць карову. Ён стаў збоку і глядзеў, як яна працуе.

— А хто ж табе на жыта ўзараў?

— Я сама.

Ён і не падумаў пра гэта. Якая яна маладзец! Ворыва ж у яго ўяўленні заўсёды звязвалася з вобразам здоровага мужчыны. Калі яны прыйшлі ў хату і запалілі агонь, ніхто з іх не хацеў есці каўбасы.

— Ты малаціў цэлы дзень!

— А ты арала можа цэлы месяц!

Каўбаса так і асталася на стале, і толькі назаўтра зранку яны з'елі яе ўдваіх, кусаючы, як згаварыўшыся, многа хлеба і мала каўбасы, каб надалей расцягнуць прыемнасць. Тры дні ліў дождж. Кастусь толькі і займаўся тым, што зранку малаціў, а адвячоркамі ўкошваў травы коням нанач. На чацвёрты дзень падзьмуў вецер, і шэрыя засцілы восеннага неба падняліся ўгару. Уночы зырка ўзышлі зоры, і пачаліся дні з ціхім сонцам і жаўталісцем на дрэвах і пад дрэвамі. «Можа я рассеяў жыта і не вельмі мерна, але затое добра забаранаваў. Зерне ў зямлі, то яно ўзыдзе». Так думаў ён. І на душы ў яго было лёгка: ён жа скончыў такую важную работу! «А цяпер ужо хутка можа прыйдзеца і ехаць куды-небудзь». І ён узяўся адпасваць у дарогу свайго каня. Ён важаўся з параю коней і днямі і начамаі. То карміў іх, то пасвіў. Нарэшце зноў прыйшла шчаслівая часіна: Волечка сказала яму:

— Можа, ты мне паможаш на зіму дроў навазіць?

Трэба думаць, што яна адчувала яго смутак перад невядомасцю будучыні. Часамі яе агортаў одум. Яна думала пра яго і шкадавала яго. Можа гэта ўжо фармавалася жаночая душа, у якой многа месца для чужой бяды. Ёй было вялікай радасцю бачыць, як ён шчасліва ажывіўся і ўхапіўся за прычыну яшчэ тут астаца. Яна ўжо разумела яго навывлёт. І гэта пачалося куды раней, чым ён пачаў угадваць яе думкі і патрэбы. Кожны дзень яны пачалі ездзіць у лес. І так засталі іх ужо добрыя прымаразкі. Рэчка з берагоў пачала прымярзаць, вада ў ёй стала чыстая, і на сонцы дно прасвечвала ў ёй усюды. Гэта былі дні апошняга смутку Кастуся Лукашэвіча. Раней смутак з'яўляўся ў яго парывамі. Цяпер ужо час прайшоў, востры боль душы прытупіўся. Час лячыў душу. Смутак аб бацьку, аб родным кутку, аб усім тым, што страцілася і што ўжо вярнуць было

цяжка, і на гэта надзей не было — смутак аб гэтым ападаў і зменшваўся, і аставаўся без выбухаў і болю. Ужо з'яўляліся ў душы першыя адзнакі таго, што ўжо тут, на гэтым месцы, душа знойдзе радасць быць у сваёй радасці. Ясныя былі дні, і марозлівыя, і, як заўсёды ў тую восень, ціхія. Цішыня і спрыяла ўраўнаважанню яго душы. Гэта была мясцовасць, дзе як бы сышлося ўсё, да чаго ён прывыкаў некалі ў маленстве. На даляглядах сінелі лясы. Вялікія дрэвы раслі пры дарогах, і чым вышэй яны ішлі ў неба, тым неба здавалася вышэйшым. Мерзла і нікла трава, але над вадою яна стаяла зялёная і тырчэла з прыбярэжнага лёду. З дзікіх ігруш на межах і выганах ляцела ў вецер счарнелае лісце. Камень пры дарозе абрастаў імхом, уночы абзываўся воўк у пушчы, на вялікую разлегласць грукацелі колы па мерзлай зямлі, кожны дзень на ўсходзе і заходзе неба доўга палала ясным хараством, і не было той ночы, каб зырка не свяцілі зоры. Гэтымі ночамі Кастусь не спаў моцна і глыбока, як гэта бывала з ім раней. Не нуда і не смутак ужо, а руплівая ўзбуджанасць падкрадалася да яго ў гэтыя ночы. Ён паднімаў галаву і прыпадаў тварам да шыбы. Яшчэ далёка было да світання. Увосень ночы доўгія. Так на некалькі разоў на ноч ён выходзіў слухаць, ці ядуць коні. Але найбольш еў адзін конь, яго. Волеччын жа быў зусім стары. З'едзенымі зубамі ён склычваў сена ў мокрыя камякі і, утаміўшыся, стаяў над ім. Кастусь падкладаў яму свежага сена і ішоў дасыпаць ночы, каб аднак жа яшчэ ўстаць некалькі разоў. Душа яго чула і вочы бачылі, што стаіць хараство зорнай ночы і восень позняя пагодная, але аднак жа цяпер ужо сталасць заклапочанага чалавека панавала над усім у яго душы, і гэта было яго шчасце, бо ён не аддаваўся голым пачуццям, а паўнаце жыцця, якое яно ёсць. І гэта ратавала яго ад хваравітых парываў, якія навек могуць сапсаваць маладую натуру. Шчасліvasць укрывала ад гэтага і Волечку. Цэлымі ночамі яна ціха і глыбока спала і ўставала тады, калі пачынала цадзіцца світанне. Пры лучыне абое яны рыхтаваліся, як толькі развіднее, выехаць у лес. Дровы вазілі на Кастусёвым кані. Волеччын ніяк не правіўся, а яшчэ больш худнеў. Волечка раз была сказала:

— Яшчэ тата казаў, што трэба перамяніць каня.

— Я табе яго перамяню, — адказаў ён ёй на гэта, і яна не прыняла яго адказу за пустыя словы. Незаўважна ні для кога з іх яна пачынала адчуваць у ім нейкі для сябе аўтарытэт. Дзень за днём, і куткі Волеччынага двара былі ўжо завалены галлём і тонкім сухастоем. Ужо на зіму даволі будзе апалу. Але што

гэта за дровы! Калі везлі з лесу апошні воз, Кастусь нагледзеў у гушчырні, у баку ад дарогі, добрую хваёвую сухастоіну.

— Я яе ўночы спілую і за дзве ночы перавязу. Вось гэта дык будуць дровы! На самыя маразы, і хлеб пячы. А з самага камля пастаўлю шулы ў браму, а то двор не зачыняецца.

— Як жа яе спілаваць? А ляснік звон пачуе.

— Не пачуе. Трэба вышэй пілы камель шчыльна абкруціць кажухом і цесна перавязаць, а тады пілаваць. І ніякага звону не будзе. Толькі кажуха няма.

— А вон жа! — ускінула яна ўгару плячыма: яна была ў старым, на яе велікаватым кажущку. — Толькі хіба можа ён малы будзе.

— Якраз добра.

Яна ацаніла яго руплівасць. У гэтыя часы свайго жыцця, калі яна многа думала пра бацьку, яна была абыякавая да шулаў і да продажу старога каня, але ёй было шчасце мець каля сябе такога блізкага ўжо і аўтарытэтнага Кастуся Лукашэвіча. Усё, што ён скажа — усё добра. З якой ахвотай яна будзе пілаваць з ім уночы гэтае сухое дрэва! Гэтая гаворка зноў зрабіла іх як бы нейкімі змоўшчыкамі. Яна сядзела на версе воза, а ён ішоў збоку і павярнуў каня на кругавую дарогу:

— Зробім круг, але паглядзімо, як узышло жыта, — сказаў ён.

Ён хітрыў перад ёю. Ужо разоў некалькі ён хадзіў глядзець жыта, а цяпер таму і павёз сюды Волечку, што яно ўзышло добра. Як сявец ён вытрымаў экзамен як найлепш. Волечка саскочыла з воза і стала над сваім палеткам. Густа і роўна стаяла над прымерзлай зямлёй рунь. Кастусь аж падкінуў каню сена, каб Волечка не спяшалася і як трэба ўгледзелася ў яго работу. У яго быў такі выгляд, як бы гэта ён сам выдумаў на свеце, што раней сеюць, а пасля пасеянае ўзыходзіць. Волечка змерзла стоячы. Раней у іх былі думкі задавалення аб тым, што двор завален дрывамі, пасля некалькі дзён думалася аб добра пасеяным жыце. А пасля надыйшла чарга той сухой хвоі. Так і праходзілі ў іх дні. Ноч, калі трэба было ехаць спілоўваць хвою, выбрала яна. Ён сумысля маўчаў. Ён такі пабойваўся гэтай, выдуманай ім самім, справы. Хаця каб не здарылася якой-небудзь злой прыгоды! Якой радасцю ўстрапянулася яго сэрца, калі з самага вечара яна сказала яму: — Узняўся вецер, у лесе будзе шумець і трашчаць. Пілу цяжэй чуць будзе. Ці не паехаць сёння?

Не кажучы больш адзін аднаму ні слова, яны, адзетыя, пасядзелі ўпоцемку, паслухалі, як гудзе на дварэ вецер, паглядзелі, як стаіць сярпок месяца, і выехалі з двара. У вышыні лесу гуло і трашчала, быццам над лесам цяглося што гулкае і неспакойнае. Ён адразу знайшоў патрэбнае дрэва. Яшчэ тады, удзень, ён вымеркаваў, у які бок яно павінна ўпасці. І цяпер ён вобмацкам прыставіў пілу. «Няхай сабе звініць, — думаў ён, — абы хутчэй». Але яна не вытрымала. Яна скінула з сябе кажушок, і ён зразумеў яе трывогу. І ў яго душа ныла. Скінуў ён і з сябе світай. Калі кажушком і світай, згамтанымі разам, ён абкруціў дрэва вышэй пілы і перацягнуў сваёю папружкай, звон і сапраўды стаў глушэйшы. Як ні стараліся яны цягаць пілу, прайшло даволі многа часу, пакуль дрэва лягло.

— Пачалі — дык трэба канчаць, — сказала яна, і ён з-за ветру ледзьве пачуў яе. Пакуль яны распілавалі хвою на кавалкі, з абаіх ішоў пот, і вецер працінаў іх.

— Садзіся хутчэй на воз і накідайся паверх кажуха маёю світай, — цвёрда скамандаваў ён. — А я хуценька завязу цябе дадому, бо зачалодзішся.

— Тут жа недалёка, я шпарка пайду.

— Садзіся! — крыкнуў ён, і яна паслушна села. Дома ён загадаў ёй класціся спаць, а сам зноў пагнаў каня ў лес. Калі ён вярнуўся дадому, ужо спявалі пеўні. Разгрузіўшы воз і паставіўшы каня, ён увайшоў у хату ціхенька, каб не пабудзіць яе, і ўбачыў, што яна не спіць, а стаіць ціха, прыпаўшы да аконнай шыбы. Узбуджана яна сказала, што з трывогай чакала яго і баялася якой-небудзь злой прыгоды.

— Не стой, а кладзіся і каб ты мне да раніцы выспалася! А я пайду ставіць каня і прыхаваю ў пуньку бявенні.

З хаты ён выйшаў не раней як тады, калі яна лягла і сцішылася. Ён доўга важдаўся на двары і ў пуні. Ужо падзіцца пачынала кастрычніцкае рассвітанне; пеўні галасілі, здавалася, па ўсім свеце. «Ці спіць яна, такая клапацлівая?» Увайшоў у хату і прыслухаўся. Яна цяжка, не так, як заўсёды, дыхала. А ў яго балелі плечы, нылі ногі, цяжэла галава і хіліла на кашаль. З вялікай сілай яго цягнула ў пасцель. Шпарка ён запаліў лучыну і падышоў да Волечкі. Ён здзівіўся — такі чырвоны і неспакойны быў яе твар. Ён стаяў над ёю. Яна раскрыла вочы, і абьякавасць да ўсяго была відна ў іх. Гэта была небывалая ніколі раней рыса ў яе, і ён жахнуўся:

— Волечка, што з табою. Табе што-небудзь баліць?

— Нічога, толькі ў грудзях.

- А больш?
- Больш не, толькі галава.
- А больш нічога не баліць?
- Нічога, толькі ў горле.
- Ну а яшчэ дзе баліць?
- Ані нідзе.

— Дык ведаеш што? Ты ляжы сабе, а я цябе зараз гарачым напаю і памчуся па таго самага фельчара. Ён практык. Той немец вось які хворы быў, а ён яго, як бачыш, падняў. А ты не бойся, хутка ўстанеш.

— А я не баюся. — Бледная ўсмяшка прайшла па яе губах. Ён лепш акрыў яе і пайшоў у рух. Перш за ўсё ён падпаліў у печы і зрабіў гарачае ёй выпіць. Пасля, надаваўшы ёй сотню наказаў — ляжаць і не ўставаць, грэцца і чакаць яго з фельчарам, ён зазірнуў ёй у твар і жахнуўся. Няўжо яна так адразу заснула?! Абыякавая да ўсяго, яна зноў цяжка дыхала, твар яе яшчэ больш гарэў, і вочы заплюшчыліся.

— Я буду ляжаць і чакаць, — ледзьве вымавіла яна, і ён увесь уздрыгануўшыся, выскачыў на двор, дрыжачымі рукамі ледзьве патрапляў перавязваць і перакрыжоўваць вяроўкі, вымошчваючы сядзенне ў возе, запрог свайго каня, свіснуў пугаю і рынуўся ў дарогу. Цяпер конь яго ўжо не быў той здарожанай, хоць і маладой, худзізнай. Гэта быў ужо выгладжаны бягун, і імчаўся ён на злом шыі, аднак жа яшчэ ўсё чуючы над вушыма свіст пугі. Кастусь даімчаўся так да мастка над неглыбокаю рэчкай і раптам убачыў, што вада, пасля былых дажджоў, яшчэ ўсё стаяла даволі высока і сарваны ёю масток толькі палавінай сваёй трымаецца пад той бераг, а бліжэйшая палавіна расплылася бяввеннямі. Ён павярнуў каня берагам паўз рэчку, выглядаючы броду. Паплаўны бераг замакрэў — пачыналася адліга. Колы клалі след на вялістай траве. Конь замакрэў, а ён усё гнаў яго. «Божа мой, спазнюся!» І вось ён убачыў пратву. Плыткая вада дробна білася ў пясчаны бераг. Ён нацягнуў ляйчыну і ўвагнаў каня ў ваду. Усё больш падаючыся ў рэчку, ён ужо стаў на ногі, пасля стаяў на сядзенні, каб вышэй быць над вадою. А вада ўсё паднімалася. Вада ўжо ў яго ў халявах і вышэй кален. Сэрца яго разрывала грудзі. Але як выбрацца з рэчкі? Той бераг вельмі круты. А Божа, як жа ён павязе так цераз ваду фельчара? Ён пачаў заварочваць каня назад і ледзь выехаў назад на плыткі бераг. Вада з яго лілася цурком, а на лбе стаялі кроплі поту. Тузаючы лейцы і круцячы пугай, ён доўга гнаў каня берагам, выглядаючы новага броду. І такі ўбачыў: на-

ват след чужых калёс веў у ваду. Адным махам ён пераскочыў рэчку і аж да самага мястэчка не даў каню перадыгнуць. Ён жа і так колькі часу праваждаўся ў гэтай вадзе! Тады ў вадзе яму было горача ў галаву, цяпер ён дрыжэў з холаду. Здавалася, мокрая адзежа яго лубянее на ветры. Да фельчаравага дома ён даскочыў тады, калі ўжо на небе цяжка валакліся хмары і збіваліся ў адзін на ўсё неба засціл. Імгла зацярусілася густа. Фельчар, з раскудлычаным сівым кліночкам барады, выскачыў на двор насустрач мокрай фурманцы. Вельмі можа быць, што ён не ведаў, за што ўзяцца ў такі нудны дзень, і таму быў такі рухавы, калі ўбачыў праз акно, што нехта пад'ехаў. У яго пасярод двара стаяла карова і ела з кучы капуснік. Певень хацеў умасціцца на мокрую жэрдку і з крыкам саскочыў на зямлю. Божа, як непрытульна і нудна! Але ўсё гэта глупства, бо ёсць самае важнае: «А можа, там Волечцы яшчэ горш стала? Хутчэй трэба, хутчэй!» Мокры хлапец сам сябе падганяў. Як падстрэлены кінуўся ён да фельчара:

— Дзянь добры вам, я так імчаўся па вас, што траха не астаўся ў рэчцы з канём...

— Праўда, масток сарвала, — разважліва сказаў прывыклы да ўсяго фельчар і пагнаў у хлеў карову і, ідучы, запытаў:

— Сам адкуль? А што здарылася?

— З Волечкай вельмі дрэнна!

— З якой гэта Волечкай?

— Ну а з той, што вы прыязджалі да яе ў хату палоннага немца лячыць.

— А-а, дык ты з Сумліч? Той самы выгнанскі сын? Ну, бачыш, як добра, што я параіў табе астацца там жыць. Хто б цяпер аб хворай Волечцы падбаў бы? Ну, ідзі ў хату сушыся. А то з цябе, пане-браце, вада, як з рукава, джгае.

— Няма калі сушыцца, трэба назад імчацца, яна там ледзьве живе.

— А што з ёю?

— Ляжыць без памяці.

— Можа аб'елася чаго?

— Не, у яе баліць галава, горла і грудзі.

— Пастаў каня ў хлеў, а пасля паедзем, калі на небе расчысціць.

— Не, родненькі мой, паедзем цяпер.

— Чаго ты гэтак спалохаўся? Відаць, што ніколі хворых не бачыў.

— Як гэта не бачыў! У мяне бацька на дарозе памёр!

Фельчар нічога не адказаў і моўчкі стаў корпацца ў шафе. Кастусь так жа моўчкі чакаў. Нецярплівасці яго не было меры. Аднак жа ён вытрымаў і аж уздрыгануўся, калі фельчар сказаў, што можна ехаць. Ён сам сваім вушам не верыў, ён баяўся, што фельчар не захоча ехаць. А тым часам на небе і сапраўды расчышчалася. Фельчар сказаў:

— Па паўдні зусім распагодзіцца.

Кастусь пагнаў змучанага каня з усіх сіл. Дождж усё пабольшваўся. Цераз брод праскочылі ў момант. Фельчар сам пачаў пакрыкваць на каня. Кастусь бесперастанку тузаў лейцы. Як уехалі ў двор, фельчар не даў Кастусю апомніцца, сагнаў яго з воза адразу і ўвапхнуў у хату.

— Ты ўвесь ссінеў і калоцішся, як святы на споведзі. Каб ты не смеў мне да самага вечара з печы злазіць! А то Волечцы прыйдзеца ехаць па мяне і ў бродзе плаваць. Ну а ты, малая, дзе ты там? Як маешся? А, вось ты якая. Ну, нічога, пакажы шыю. Каб ты мне цэлы тыдзень вылежала, а тады ўставай сабе і рабі што табе трэба. Ляжы, Волечка, ляжы. Пакажы язык. А ты там на печы? Яшчэ ўсё дрыжыш? Не глядзі, што ты на печы, а на табе гэтую адзежыну, акрыйся і дыхай сабе ў живот. Але ж і кашушок злубяnelly! Чый гэта? Твой?

— Не, гэта Волеччын.

— Грэйся! З цябе павінна выйсці сем патоў, толькі тады маеш права з печы злезці! Ты мне глядзі! Шэсць патоў сыдзе, а ты не злазь. Чакай сёмага.

— А як жа іх лічыць тыя паты? — ледзьве адцягнуў голас Кастусь.

— Выцірай лоб і чакай, пакуль зноў замакрэе. І так да сёмага разу.

— Добра, толькі я раней пайду каня пастаўлю.

— Не смей! Нічога каню не зробіцца, калі і пастаіць на свежым паветры. Каня кожны вецерынар можа вылечыць. А няхай паспрабуе цябе вылечыць! Толькі я цябе магу лячыць! А дзеля гэтага Волечцы прыйдзеца ў бродзе купацца. Чуеш?

— Чую, — прахрыпеў Кастусь, сцішваючыся за халодным комінам.

— А цяпер і я павінен аптэчнага ўзяць, бо і я прамок і дрыжу, як нячысты пад крыжам. — Ён дастаў з кішэні пляскатую бутэльку і напалам разліў усё, што ў ёй было.

— Гэта мне, а гэта табе, хлопча. Пі, не бойся. Бачыш, я не атруціўся. Гэта самы чысцейшы на свеце аптэчны спірытус! А табе, малая, гэтыя пілюлі, глытай па тры на дзень. На! Глыні

першую. Так ляжыце і мяне чакайце. А я пайду. Тут у мяне інтэрас ёсць на мястэчку. У Дарахвея Трыбуховіча парсюка пайду старгую. Ты не бойся, у брод больш не палезеш. Мяне сам Трыбуховіч заімчыць назад. Разам з парсюком. Хэ-хэ! А, і ты, малая, усміхаешся! Ну, дык я на тваім вяселлі буду гуляць.

І фельчар выйшаў з хаты. Кастусь высадзіў галаву з-пад кажуха. Ад спірытусу галава яго ўжо кружылася. Ён глянуў на Волечку. Гэта ж ён, гэты фельчар, выдумаў, што Волечка смялася. Гэта быў адзін з яго метадаў хутчэй паднімаць хворых на ногі — найцудоўнейшае лякарства, якое, на вялікі жаль, не ў пашане ў нашых вучоных медыкаў, лякарства, без якога мала памагаюць усялякія уратрапіны і дзіурацін з папаверыні, нават і тады, калі іх змяшаць разам, абліць магнэзіумам-сульфурыкумам і прысыпаць зверху лакрычным парашком.

Волечка ляжала сцішыўшыся. Відзён быў яе твар, ружовы і спацелы. «Няўжо ў яе і раней быў такі востры нос?» — думаў ён, гледзячы на яе. Сам жа ён, колькі ні чакаў, ніводнага поту не прычакаў. Але яму стала гарача, і пакрысе ён пачаў вылазіць з-пад кажуха. А Волечка нават і не варушылася. Можа яна спала? Тым часам фельчар, вясёлы, рухавы і схільны да гаварлівасці, увайшаў у хату і паведаміў, што ўжо як мае быць выбілася на пагоду і што ён старгаваў у Трыбуховіча япрука. Ён усё гаварыў і гаварыў:

— Хутка пад’едзе Трыбуховіч, і я паеду. Добра, што ясна робіцца. Вы ж тут праўцесья і сцеражэцесья... А, дай Божа памяць! Ці схавалі ж вы хаця добра тыя гадзіннікі і пярсцёнкі, што той немец вам пакінуў? Бо гэта, бачыце, чаму я пытаю? Ведайце, бо можа вы і не ведаеце, што ён вам пакінуў, гэты немец. Гэта чыстае золата. Вы за гэтае золата можаце фальварак купіць! Вось што, калі хочаце ведаць! Вы цяпер багатыя! Чуеце? Вы багатыя! На ўсе Сумлічы няма нікога такога багатага, як вы цяпер! А дзе вы схавалі гэтае сваё багацце?

— У шуфлядзе ў сталае.

Фельчар аж зірнуў на печ, дзе абзываўся і слухаў яго Кастусь Лукашэвіч, малады чалавек, які не ведаў і апошнія часы не думаў, куды ідзе яго дарога і ў які бок горнецца яго жыццё. Кожнае фельчарава слова ён глытаў, як высмаглы воду.

— Як, у шуфлядзе? (Фельчар выцягнуў шуфляду ў сталае.) Тут, побач іржавага відэльца, пагнутых нажніц, згрызенага мышамі клубка нітак, сярод паленых цвікоў, нейкіх старасвецкіх нажоў і ануч з паўтыканымі голкамі, сярод усёй гэтай непатрэбшчыны, вы хаваеце свой спосаб каб жыць? О,

залаты ланцужок ад гадзінніка ўблытаўся ў іржавы відэлец! (Фельчар быў занадта гаварлівы, відаць, і ў Трыбуховіча ён лячыўся ад холаду.) Дык слухайце! Гэта не толькі простае багацце. Тут яшчэ, каля гэтых пярсцёнкаў і гадзіннікаў, чалавечая душа такі танец справіла, што аж след ад гэтага на чужую душу кладзецца. Слухайце! Я ведаю што-нішто пра гэтыя пярсцёнкі і крыжык. Гэты немец, пакуль не трапіў у палон, на фронце, паміж баямі і пасля іх, выходзіў на здабыткі: брадзіў па полі і высочваў, дзе ляжыць забіты або ранены рускі афіцэр, і знімаў з яго дарагія рэчы, якія той меў. Такім парадкам у яго набіралася вось гэтае золата. Ну добра. Але вось ён захварэў і хворы трапіў у палон. Або трапіў у палон і пасля захварэў. Ён і сапраўды такі быў моцна хворы. І калі мяне да яго прывезлі, ён хваробу перамог ужо, але яшчэ быў слабы і дрэнна яму было. А тое, што яго ядуць у палон, чужыя людзі і зямля наганялі на яго чорны сум. Ён аніяк не спадзяваўся, што выжыве і што ўбачыць калі-небудзь свайго Густава, якога вельмі любіў і нёў па ім. Ён так і думаў ужо, што Густаў астанецца сіратой без бацькі навек. І вось ён, як з-пад зямлі ўжо, пасылаў вечнае развітанне свайму Густаву і ўсім, каго меў там, у Германіі. Вось тое пісьмо. Цэлымі вечарамі я калупаўся над ім. Узяў слоўнічак і нямецкую граматыку і пералажыў яго слова за словам на нашу мову: «Густаў, сыноч мой, і Анна, і Берта, і ўсе, каго я люблю і сохну па кім у апошнюю сваю часіну! Нам суджана больш ніколі не ўбачыцца. Я ўміраю ў чужых людзей у палоне. Ведайце навек, што я толькі і думаў, што пра вас і асабліва пра цябе, мой любы Густаў. Дзеля твае, Густаў, будучыні я ваяваў. Я прынёс бы табе спосаб на цудоўнае жыццё да самай твае старасці. З арандатарай чужой зямлі мы сталі б уласнікамі хоць і не аграмаднага, але маёнтка. Ты быў бы памешчыкам, а не арандатарам. Я ужо ўсё быў зрабіў дзеля гэтага, але смерць, якая стаіць каля мяне, ужо вырывае з мяне душу і тваю будучыню. Божа, злітуйся! Але надзеі ўжо няма. Побач са смерцю стаяць каля мяне чужыя людзі. Бывайце навек. Вось месца, дзе я ўміраю. Ведайце і яго, усё ў жыцці можа быць, можа, калі каго з вас лёс занясе сюды, дзе будуць мае косці. Я ўміраю ў палоне... Грудзі мне муляе тое, што я здабыў табе, Густаў, на вайне і што не суджана ўзяць табе ў рукі. Канец мой падышоў».

— Ну, чулі? Гэта яму золата муляла. Гэта за яго Густаў стаў бы памешчыкам. Я і сам дзіўлюся — няўжо за яго цэлы маёнтак льга купіць? А можа, у Нямецчыне цана на зямлю

такая малая? Э, ого, ого! Дык жа ў адным пярсцёнку дарагое каменне! А Божа! А на гадзінніку што выпісана! Граф Паліводскі! Ну няўжо і граф на вайне бывае забіты або ранены? Як той казаў — вайна не толькі лье кроў, але і кожную брудную душу выверне на паказ свету. А ты, Паліводскі, быў граф, а пасля нейкі Густаў панаваў бы за тое, чым ты зіхацеў. А я — дык лепш капусту буду садзіць і карову карміць. Якая цяпер карысць таму Паліводскаму, што ён быў графам! Я большы за яго граф, бо калі я каго ад крываўкі вылечу, то мяне добрым словам успамінаюць і пры спатканні дзякуюць. Чуеш, ты там, за комінам! Не лезь у графы, а будзь чалавекам!.. Нешта ж Трыбуховіч з парсюком не пад'язджае. А ўжо і дзень праходзіць. Ну як вы абое? Каму што баліць? Я казаў, што па паўдні распагодзіцца. Бач ты, ужо і сонца выбліснула. Дзе ж гэты Трыбуховіч дзеўся? Хіба яго чэрці на мерку схапілі? Ах, чортава пара!.. Ну, на дварэ весялей робіцца, сонца бляша як мае быць... А тым часам салдат, як бачыш, сканваіраваў гэтага немца куды трэба і назад варочаўся адзін, таксама куды яму трэба. Дык вось гэты салдат то пешкам ішоў, то ехаў, як траплялася. У нашым мястэчку ён нейкага сабе спадарожнага грузавіка чакаў і, успомніўшы, да мяне начаваць прыйшоў. Вечарам мы з ім сабе слова за слова, а ён мне расказвае пра таго немца. Божа мой, кажа ён, не пазнаць стала немца. Як толькі, кажа, выйшлі за Сумлічы, дык той немец адразу пачаў высвістваць, выспеўваць, ганяць пры дарозе птушак, вітацца з кожным, хто па дарозе праязджае, гэтакі ў яго шчаслівы час настаў. Вы чуеце? У яго радасць жыцця стаптала пад ногі смутак смерці. І вось на першай папасцы, выпрасіўшы ў салдата колькі лісткоў паперы з запіснай кніжачкі і алавічок, дробна і густа нешта ўсё пісаў і пісаў, а пасля запячатаў у канвэрт і даў салдату, каб той на першай пошце, ці дзе іх здаюць такія пісьмы, адправіў. Эй, ты там, за комінам, ты думаеш, я вытрымаў, каб не прачытаць і гэтае пісьмо, якое яшчэ ляжала ў салдата ў кішэні? Пакуль салдат спаў да раніцы, я і гэтае перагнаў на нашу мову. Слухайце: «Густаў, сыноч мой, Анна, Берта! Шчасце і радасць, я жывы! Я іду дарогаю, і нада мной свеціць сонца. Усе людзі на зямлі добрыя і мілыя. Каб вы толькі ведалі, як аба мне дбалі і пра мяне клапаціліся тыя чужыя людзі, у хаце якіх я ляжаў! З'явіўся нейкі стары доктар і лячыў мяне, дай Божа яму здароўя. А нейкая дзяўчынка! Сама малая, а глядзела мяне, як родная. Яна адпойвала мяне малаком, а назаўтра нешта такое смачнае зварыла, чаго мне

ніколі датуль есці не даводзілася. Гэта ўжо не чужыя мне людзі, яны выратавалі мяне, і, калі я ўстаў на ногі і ўбачыў, што жыву і ўжо здаровы, я мог бы на каленях паўзці перад імі ўсімі і на развітанне я не вытрымаў і... Густаў, маё сэрца баліць аб табе, што ты астанешся арандатарам... Я аддаў той дзяўчынцы тое, што было тваё. Бог дасць, я вярнуся дадому і буду доўга-доўга расказваць табе пра гэта. Але ўсё яшчэ можа быць, можа я здолею зноў здабыць тут табе тваё, любы мой Густаў. Выбачай мяне, але я не хачу гэтымі цяжкімі думкамі душыць сваю светлую радасць аб тым, што мне добра цяпер і што чужыя людзі мяне вярнулі да жыцця. Калі ты падраснеш, ты можа і асудзіш мяне, што ты не маеш маёнтка, але само жыццё і ўсё, што будзе з намі далей, згладзіць усё і перада мной можа зноў паставіць магчымасць здабыць табе тое, чаго ты варт, мой сын. Што ж, гэта адзіны раз у жыцці ў мяне так ірванулася душа і павяла мяне на гэты ўчынак... »

— Вы чуеце, як яго ўжо точыць чарвяк, што ён так ірвануўся душой? От бо нямецкая душа! Ніякіх там парываў, а ўсё павінна быць вылічана: колькі аршын радасці, колькі ўдзячнасці, колькі сяброўства і колькі добра другому, каб не перадаць лішне. А можа ён яшчэ і з жывога гэтага Паліводскага здымаў, якое там к чорту знімаў! Здзіраў тое золата! Дык тады пісара пры ім не трэба было, каб запісваць, колькі немец скур з чалавека здзярэ. А вось калі душа яго на момант зварухнулася на справядлівую ўдзячнасць, дык ён адумаўся, што не паставіў пры душы таго пісара, які б падлічыў і запісаў, ці не залішне ён перадаў да чалавека ўдзячнасці, не гавораць ўжо аб простым, бескарысным пачуцці. О, я немцаў ведаю. Яшчэ калі быў малады, служыў пры вялікім доктары, і ён мяне браў з сабою ў Германію, калі ездзіў паказваць свой спосаб, як рак вырэзваць... Ну, ты там, за комінам! Калі толькі адагрэешся добра, то злезеш і дасі ёй паесці, і пабольш каб яна піла, цёплага і гарачага. Бывайце і праўцеся, галубчыкі мае, унь Трыбуховіч пад'ехаў, дзякуй Богу, што на пагоду выбілася!

І ён пайшоў з хаты. Праз колькі хвілін ён знадворку прыклаў твар да шыбы і гукнуў:

— А калі ёй праз дзён два-тры не будзе рабіцца лепш, дык падскоч зноў да мяне, я прыеду банькі паставіць.

І пасля гэтага колы загрузацелі па вуліцы. У хаце стала зусім ціха. Кастусь быў рад, што гаваруна ўжо не было ў хаце, аднак жа штосьці нядобрае, ці як бы трывожнае павісла над ім. Яму рупела, што і конь на двары склее на холадзе, і што золата,

знятае немцам з графа Паліводскага, ляжыць недзе тут у шуфлядзе, і што яму трэба яшчэ чакаць нейкага поту, і што яму не можна адразу ж устаць і пачаць гаспадарыць. Але самае большае — тыя гадзіннікі і пярсцёнкі як бы душылі яго. Чамусьці яны пасля фельчаравай гаворкі сталі яму страшнымі і агіднымі, што да іх дакранацца нядобра было. Так ён ляжаў, ляжаў, чакаў поту, але яму не было ўжо холадна. Ён не вытрымаў, збрыкнуў з сябе нагамі кажух і паволі сышоў з печы. У галаве злёгка кружылася, але ці мала што калі здараецца — ён прайшоў па хаце, пераабуўся, абмацаў на сабе рубашку — ужо яна была зусім сухая. «Дзякуй табе, Божа, абышлося і без патоў». З радасным пачуццём ён рушыў у свой даўно прыспелы занятак. Перш за ўсё ён напхаў у печ дроў і падпаліў. Праз дзесяць хвілін ужо была падоена карова, хвіліна спатрэбілася на тое, каб вывесці з аглабель вымучанага каня і ўвагнаць у хлеў. Яшчэ праз хвілін дзесяць ён нясмела глядзеў у Волеччын твар і ўсё ўгаворваў яе падняцца і напіцца гарачага малака. Ён прыўзняў яе, падтрымаў за плечы і напайў, і яна сказала:

— Трэба, каб у хаце было зусім-зусім ціха, дык я засну. — Тады ён адзеўся ў тую сваю, што яшчэ з дому, суконную жакетку і ціхом выйшаў. Тым часам і дзень блізак быў да вечара. Надвор'е зусім расчысцілася, і свяціла сонца. На душы ў яго стала лягчэй. Ён выцер саломую каня, акінуў вокам двор і ціха ўвайшоў у хату. Хоць і ціха, але Волечка прачнулася. Шпарка і яшчэ цішэй ён выйшаў з хаты і зірнуў у акно. Відна была Волечка на пасцелі. «Ну, цяпер яна спіць. Доўга не пайду ў хату, няхай спіць, не буду будзіць». Ужо захад згарэў чырвоным полымем і патух, і ўжо зоры загусціліся ў небе, ужо і шырокі серп месяца ўзышоў, а ён усё баяўся ісці ў хату. Пахаваў у пуню пад салому ўсе тыя хваёвыя бярвеньчукі, разоў некалькі падкладаў коням сена, перачакаў ужо і позні вечар, змерз, многа разоў зазіраў у акно і Волечкі не мог убачыць, а ў хату не ішоў. «Няхай спіць». Стаяў гадзінамі, тросся з холаду, а не ішоў. І яму было добра берагчы яе сон. Нарэшце пайшоў. Так адчыняў дзверы, быццам гэта ён нёс на галаве паўнюткую шклянку вады, не вады, а дарагой вадкасці, або яду, кропля якога прапаліць навывёт яму галаву. Якая ж была яго радасць, калі ён нарэшце апынуўся ў хаце і ўбачыў, што Волечка спіць. Але яна не спала, а бачыла, як ён увайшоў і стаў каля яе.

— Дзе ты быў дагэтуль? Ужо табе нікуды больш не трэба ісці? Нейк адной нядобра, сумна...

Адчуванне вялікага шчасця апанавала ім. Ён будзе тут! Каля яе! Усю ноч ён не будзе спаць! А вартаваць будзе яе сон і спакой!

— Не, не пайду, толькі трэба дзе гэтае золата схаваць, няхай яно агнём пойдзе.

— Вазьмі ў шуфлядзе медны ключык, адамкні ў клеці куфар і ўкінь туды, хай яно прападзе, няхай бы лепш немец яго панёс з сабою, а то...

— Праўда, праўда.

Калі ён адамкнуў куфар і паклаў у прыскрынак золата, быццам з душы яго спала што цяжкае. У хаце ён пачуў ад Волечкі:

— Добра, што ўжо няма ў хаце, гэты фельчар, як пачытаў тыя пісьмы... Божачка, што той немец перажыў, як ён мучыўся! Не ідзі ўжо нікуды, а будзь тут і спі, ужо ноч...

— Добра, а за клопат вазьмуся можа нават і заўтра.

— А за які клопат?

— Ну, каня табе змяніць, рэштку бервеньчукоў перавезці з лесу, падабраўшы ноч, шулы паставіць, браму зрабіць, жыта ў млын, змалоць...

І пайшла тая ноч, месячная, добрая, ціхая, а к раніцы зноў схмурнела неба і пачаў падаць мокры снег. Тады пад раніцу яны, кожны па-свойму, саснілі нейкага высокага чалавека ў чорнай адзежы і з заплюшчанымі вачыма. Ён не спаў, а быў нежывы — гэта ў яе, а ў яго — рагатаў і танцаваў, але вымагаў, каб яму аддалі боты і кашулю. Гэта быў граф Паліводскі. Кастусь прачнуўся і думаў, ці сапраўды гэтакі мог быць той невядомы Паліводскі, а Волечка прахапілася з энкам і крыкам: «Ой, ой, Божачка!»

— Што, што? — абазваўся ён.

— Ой, ой, Паліводскі! . . . А хто гэта тут у хаце?

— Гэта я, — крыкнуў Кастусь.

— Хто?

Яна яшчэ не адвыкла ад свае адзіноты і не прывыкла да яго. Ён падбег да яе і ўбачыў, што яна дрыжыць.

Колькі раз, жывучы ўжо адна, без бацькі, яна так прачыналася раніцамі ад непрыемных ці страшных сноў! І прывыкала ў адзіноце сваімі сіламі гнаць ад сябе цяжкае ўражанне ад кашмараў. Цяпер жа яна падумала, што недзе каля яе ёсць ён. Як лёгка і адразу згінуў сон, і яна ўсміхнулася, яшчэ з заплюшчанымі вачыма.

— О так, а то крычыш немаведама чаго. Гэта ж сон.

І па яе твары ён здагадаўся, што яна ачуньвае.

— Уночы я выходзіў глядзець коней, ужо на дзень ішло. Мокры снег гразі даў. А конь твой ужо ані нічога не з'еў — нават і не зачапіў сена. Ты нічога не думай. Мой конь зусім малады. Ведай, што гэта твой. Ты толькі папраўляйся.

— Я ж папраўляюся. Хіба ты не бачыш?

— А на дварэ ўжо і апошняя лісце з ігрушы асыпалася за ўчарашні дзень. Чорнае, як сажа, ляжыць мокрае.

Праз два дні ён пачаў карміць худога каня паранкаю, не адыходзіў ад яго, рабіў яму нейкае адмысловае пойла, а праз два тыдні сказаў Вольцы, што конь крыху абгладзіўся і ўжо льга яго збываць. Аднойчы ўдосвецця ён накрыў каня мяшком і сеў зверху. Конна выехаў ён з двара. Торба з акрайцам хлеба была ў яго руках. На конным рынку ў дробным гарадку, вёрст за сорок ад Сумліч, ён, як спрактыкаваны конскі перакупшчык, расхвальваў старога і худога каня, бажыўся і падпускаў часам заядлую лаянку. «Без гэтага каня не прадасі», — думаў ён і запрашаў усіх паглядзець каню ў зубы. «Галоўнае — смела казаць, каб глядзелі ў зубы, дык ніхто і не гляне, і павераць, што конь малады». Стары і высокі цыган, які тут жа побач прадаваў яшчэ мусіць старэйшага каня, сказаў:

— Ты, чалавеча, прасі, каб глядзелі твайму каню не ў зубы, а ў хвост, тады хутчэй усіх ашукаеш.

Навокал зарагаталі, і Кастусь, праклінаючы гаты дзень, адвёў свайго каня ўбок, але і адтуль два перакупшчыкі прагналі яго. Скончылася так, што ён вярнуўся на ранейшае месца. За гэты кароткі час цыган паспеў прадаць ужо таго каня, купіць другога і ўжо гэтага расхваліць. Кастусь прадаў свайго каня перад самым вечарам, вельмі затанна, але ён быў рад, што развязаў рукі. «Волечка не будзе ў крыўдзе, я ж ёй аддаю свайго каня». Якое было яму шчасце цэлую асеннюю ноч ісці дадому. Ён адчуваў сябе так, быццам вырваўся на волю. Яшчэ на выходзе з горада ён убачыў вясковую бабу, якая трымала пад пахаю пеўня.

— А ці добра спявае? — некалькі разоў пытаўся ён у бабы.

— Галубчык мой, — адказвала кожны раз баба, — гэта не певень, а музыка. Пад яго песню можна цэлы вечар танцаваць.

Ён купіў пеўня і падумаў: «Прыйдзецца ж зімаваць. Няхай спявае сабе. А калі Вольцы не спадабаецца — я ёй грошы вярну». Яшчэ не пачынала світаць, калі ён быў дома. Пеўня ён укінуў у пуню і ўсё прыслухоўваўся, ці скоро той заспявае. І толькі цяпер ён падумаў аб сваёй віне перад Волькай: «Я ж задарма аддаў каня». Пакуль развіднела, ён, не заходзячы ў хату,

выкаціў з пуні два бярвеньчукі з той сухой хвоі і стаў часаць. «Пакуль зіма не ўмарозіла зямлю, я яшчэ пастаўлю шулы на браму». І душа яго ачысцілася ад прыкрасці. Раптам у пуні заспяваў певень. І гэта як бы хто сказаў яму радасную навіну. Ён пакінуў часаць бярвяно і стаў над ім. Цадзіўся дзень позняй восені. У хатніх вокнах засвяціўся агонь. «Волечка ўстае. А можа пайсці ў хату?» Волька выйшла на ганак і ўбачыла яго над бярвяном. І загаласіла:

— А братачка, чаму ж ты надумаўся ўночы бярвенне часаць? Ну як жа табе ўчора там паводзілася?

— Ну, каня прадаў, пеўня купіў... спявае, ліха яму, як на скрышцы грае... А над лесам, учора падвечар, вельмі хмара сцінела. Мусіць, неўзабаве ляжа сапраўдны снег.

Снег, вецер, галасны певень, пах сена з пуні, крык зімовай птушкі, счарнелы ад прымаразкаў лісток з саду на ветры, ясны захад сонца, пах свежага хлеба ў хаце, вымалачаны колас, узняты ветрам на бязлісты куст бэзу, зорнасць марознай ночы, бесперапынная плынь часу — дзень за днём, дзень за днём, — і пайшло яно, з вялікай радасцю аб тым малым, што толькі і патрэбна чалавеку. Ні зайздрасць і ні сквапнасць, ні злое нездаваленне, ні прыкрая паняверка, што ўсё мала і трэба больш, ні горач, што нехта вышэйшы за цябе ростам... Тут не бытавала пустое імкненне немаведама куды. Колер і пах свежага абчэсанага хваёвага бярвеньчука гаварыў душы больш за тое золата ў куфарным прыскрынку, страчанае невядомым і таемным графам Паліводскім і набытае, і таксама страчанае Густавам Шрэдэрам.

Дзень за днём і месяц за месяцам. Зіма за восенню. Нарэшце буйная кропля вады ўпала марозлівым і сонечным днём са страхі. Неба было такое ж сіняе, як і высокае. Але пад ім яшчэ на ўсе палявыя прасторы ляжалі вышэйшыя за рост чалавека пласты перамерзлага снегу. І да вясны і да лета яшчэ далёка было. А яшчэ далей да зорнага мігцення на вераснёвым небе. Тады будзе год, як ён, гэты ціхманы Кастусь Лукашэвіч, асталяваўся тут, у Сумлічах. Але сонца ішло ўжо высока, і здавалася, што вось неўзабаве над бліскучай разлегласцю снягоў цвыркне першы жаўранак. Начамі свяціў месяц, поўны і даўгавечны. У такія ночы, кажуць, ведзьма, натанцаваўшыся з вечара да поту, ратуецца ад гарачыні тым, што кладзецца спаць на голым таку, а пад дзень мерзне і накрываецца бараной. Колькі разоў Кастусь гаварыў на досвітку Вольцы, каб яна ішла на ток грэцца пад барану, ведзьме пад

бок! І колькі разоў яна называла яго за гэта ведзьмаком! Гэта не былі жарты сталых людзей, бо вельмі многа тут было дзіцячай наіўнасці. Але і дзіцячага тут было мала. Мала было і сталага. Для іх яшчэ не прыйшоў час знайсці сваю сталасць у іхняй блізасці адзін да аднаго. У той меры, у якой ішоў час, ён рабіўся больш маўклівы, чым гаваркі. Яна ж любіла, калі ён жартаваў, і рагатала яшчэ загадзя. Можна было падумаць, што гэта фармуецца натура вясёлая і нават легкадумная. Аднак жа ён бачыў, што нешта як бы ляжыць у яе на душы і што ў вачах яе вялікая задума. Раз яна сказала:

— А ўжо вельмі доўга вайна цягнецца, а ад бацькі ні разу пісьма не было. Я ўжо ведаю, што яго няма жывога.

Адкуль жа яна можа ведаць? Вось ён дык ведае, што яго бацькі ўжо няма!

Як гоцяца раны зямлі! Ззяе ямінамі разварочаная рыдлёўкамі зямля. Або ляжыць перад чалавечымі вачыма земляное калецтва, калі пройдзе па ёй, як гэта сёння, у нашы ганебныя для чалавецтва дні, ганьба чалавечага генія, танк — стварэнне чалавека дзеля смерці чалавека. Або крывавыя раны зямлі, прабітыя бомбамі. Чорная зямля па краях і дзеля напамінку чалавеку, што ён горш за звера і жывёлу, — травіна, прыліпляя да земляной раны. Сонца сушыць скалечанае месца, палашчуць дажджы, абвяваюць вятры. Ідзе час. І няма калецтва: ужо ўсё зарасло травой, ужо і дрэўца пасеялася і ўзышло. Расце ўсё вышэй і ўжо здалёк відно. І на месцы, дзе ззяла рана, красуе хараство, і, здаецца, ніякае ўтрапенне не кране тут жыцця прыроды і чалавека. Вялікі доктар — час — спакойна і безупынна ідзе па свеце і лечыць, і гоіць.

Скруха і смутак тупелі і ўсыхалі. Яны ішлі да свайго поўнага знікнення. Кастусь і сам стараўся гнаць ад сябе думкі аб нядаўным мінулым. Праца ўраўнаважвала яго душу. Цяпер ён рыхтаваў немудрашчую Волеччыну гаспадарку да вясны. Льга думаць, што ён, у гэты час свае маладосці, вельмі мала закідаў думкі далёка наперад. Вельмі можа быць, што тут і пачыналася яго шчасце: прынамсі цяжкая паняверка не гняла яго душы і не сеяла ў ёй смутку. Чалавек меў радасць ад усяго таго, што рабіў кожны дзень. Так гартавалася і яго дужасць. Ён браў у пуні на плечы цэлы мех збожжа і сумысля праносіў перад вокнамі хаты, каб Волечка бачыла, што ён за чалавек. Тая ж Волечка быццам бы старалася патрапляць яму ў тон: ён не любіў, калі яна бывала нудная:

— Ты зноў раскоглілася? Баба дурная! Бацька пісем не шле, а возьме і сам калі-небудзь з’явіцца ў хаце. Лепш бы пайшла паглядзець карову, можа яна цяліцца скоро будзе.

— А хіба я магу пазнаць, калі яна там будзе цяліцца?!

— Дык навучыся пазнаваць, калі хочаш быць добрай га-спадыняй!

А хіба яна хацела ці не хацела быць гаспадыняй? Яна жыла так як жылося. Так жа было і з ім. Яны абое належалі да таго пакалення, якое не ведала сапраўднага маленства. Але затое перад імі стаяла ўжо іхняя маладосць. А каб хто ім сказаў, што другое пасля іх пакаленне (іх дзеці) ужо і маладосці мець не будуць, што іх маладосць з’есць чужы прышэлец? Хіба была б у іх вера ў гэта? Яны ж так моцна якраз цяпер пачыналі адчуваць блізасць усемагутнай маладосці!

Прыйшла і прайшла вясна. Кастусь узараў усё і пасеяў. Грошы за таго Вольчынага каня ляжалі ў прыскрынку, разам з тым золатам. Прыйшло лета. Удваіх з Волькаю яны жалі дзень пры дні. Ужо аднекуль з лесу ці з саду на ржышча пад свежы сноп заляцеў жоўты лісток. Першая яна заўважыла яго:

— Глядзі, глядзі, восень! — І ўздыхнула. Ён адагнуўся ад жніва і сказаў:

— Калі я сюды прыехаў — восень была пазнейшая.

Каб хто бачыў, як яны паглядзелі адно аднаму ў вочы! «Добра, што прыйшла восень. А яшчэ лепш, што ўсё мае свой час». Пасля жніва ён пачаў угаворваць яе не шкадаваць тых грошай за каня і набраць крамніны на плацце. Доўга ішлі гэтыя ўгаворы, а нарэшце, ужо-такі ў сапраўдную восень, ён убачыў яе ў новай сукенцы. Гэта праўда, што чалавек упрыгожвае рэчы і свет. Але і яны не так сабе існуюць навакол чалавека. Трэба было паглядзець збоку, як ён акідаў яе вачыма! Цяпер нават ён як бы і пабойваўся яе. Яна, сваім жаночым пачуццём, угадала гэта і старалася быць пры ім у тым старым зношаным адзенні. А пасля стала ўгаворваць яго набраць і сабе новай крамніны — грошы яшчэ былі. Як гэта, ён сам не здолее прыадзецца? Гэта не быў пусты гонар. Гэта ён ужо адчуў у сабе мужчыну. Якія яны аднак жа сталі за гэты нядоўгі яшчэ час! Усю восень ён наймаўся на чужую работу з канём, а ранняй зімой выфранціўся сам, купіў ён блучковую хустку і чаравікі і пачаў саромецца глянуць ёй у вочы. І зноў было нядобра. Яна адчувала, што яна першая павінна нешта такое сказаць ці зрабіць, каб усё зноў стала на сваё месца. Але як і што? Гэта была пакута. Надыходзіла новая пара ў іхнім жыцці. Яны не спяшаліся ёй

насустрач. Яно само ўсё ішлося, а яны мелі радасць ад свае кожнадзённасці. Зноў вясна, зноў ён араў і сеяў. Пасля вясны будзе лета... Так і новыя падзеі прыйшлі. Канчалася вайна, а з-пад Сумліч згінулі паны. Кастусь вазіў з панскага лесу дрэва не таму, што надумаўся на месцы старой Нявадаўскай хаты або дзе інакш будаваць новую, а таму, што ўсе вазілі дрэва. Ён складаў яго на вуліцы, і к лету перад вокнамі Нявадаўскай хаты навалена было бяровення да самых гэтых вокан. Так ён пакінуў быць выгнанцам і бяздомнікам і стаў тубыльцам тут. Ужо яму здавалася, што ніколі і не было такога часу, што ён жыў дзе-небудзь інакш. Поле добра радзіла. Нават ужо і клянок, пасаджаны ім дзеля забаўкі на Нявадавым двары ў першы год прыезду сюды, рос і ўкараняўся. Прыйшло юнацтва і сталасць натуры. Волечка была ўжо мажняя і павальнейшая ў рухах. І калі ён называў яе не «Волька», а «Волечка», яна чырванела і бянтэжылася. Тым жа летам гэтая саромлівасць паміж імі дайшла да найвышэйшага свайго пункта. Ці не сам лёс прывёў яго сюды, каб ён дзеля яе і клён каля бацькаўскай хаты пасадзіў, і поле ратаваў ад дзікай травы, і падтрымаў яе ў тым яе адзінокім сіроцтве, і сам пачаў тут станавіцца на ногі? Нашто ж было ім дзе-небудзь інакш шукаць тае невядомасці замест ужо знойдзенага шчасця? Канчалася лета. І хоць далёка яшчэ было да верасня месяца, але зорная ноч была падобна на тую, калі ён тады прыехаў сюды. Абое яны стаялі моўчкі каля свае хаты і як бы слухалі цішыню. Калі яго рука злавіла яе плячо, яна хістанулася да яго, як бы цвёрда ведаючы, што вызначанага не пераступіш і што ёй не можна быць далёка ад яго. І абодвум ім жыццё стала вялікім шчасцем.

II

Зіма ў тысяча дзевяцьсот дваццатым годзе пачыналася вельмі рана. Ужо ў пачатку лістапада станавіўся сухі холад, а пад сярэдзіну таго ж месяца нападаў змёрзлы і сцёрты ветрам на муку снег. Сухія вятры дзьмулі да канца лістапада. Скрозь у полі снег пазганяла ў лагчыны і прыдарожныя рыштокі. Поле асталася голае, толькі дзе-нідзе прыснежанае, скрозь тырчэла пачарнелае ржышча і месцамі нават з крохкім зяленівам не з'едзенай жывёлай і высушанай марозам травы. Дзіўная пачыналася зіма ў гэтых месцах. Бярозавы гасцінец, што ішоў цераз Сумлічы з усходу на захад, ляжаў пад снегам, але на два

крокі ў бок ад яго былі голая палявыя прасторы з іржэўем і раллэй і жоўтыя з зеленаватым адценнем паплавы. Рэчкі цяклі пад чыстым лёдам, і праз яго свіцілася жвірыстае дно і багавінне з вечным сваім павольным рухам. Сонца свяціла цэлымі днямі, і водбліск яго на голым полі будзіў успаміны аб былым зіхаценні летніх дзён. Ад Сумліч на захад гасцінец праходзіў праз дробны горад Нясвіж. Паміж Сумлічамі і Нясвіжам па гасцінцы ёсць яшчэ некалькі мястэчак, і апошняе з іх к Нясвіжу — Цімкавічы. На сярэдзіне ж дарогі паміж гэтым мястэчкам і Нясвіжам стаяла тады старая карчма, як і належыць ёй, з стадолай і прасторнай хатай на падлозе і з бакоўкамі. Карчма стаяла пры самым гасцінцы на ўездзе ў сяло Кукавічы і называлася «Кукавіцкая карчма». У першыя месяцы пасля міру з Польшчай (зімою 1920 і 1921 гг.), пакуль не вызначана была і не адзначана цвёрдая лінія граніцы з Польшчай, гэтая карчма была тым пунктам, на які арыентаваўся кожны, хто хацеў цвёрда дазнацца, дзе Савецкая зямля, а дзе ўладанні Польскай дзяржавы. Калі па гасцінцы ты ступіш ад карчмы крок на захад, дык апынішся ў Польскай дзяржаве, а крок на ўсход — будзеш на Савецкай зямлі. Тады не было яшчэ ні пагранічнікаў, ні пагранічных заставаў і можа нават і цвёрда вызначанай дзяржаўнымі планами засылкі шпіёнаў. Хто ведае з нас, простых людзей. Можа тады аб гэтым толькі пачыналі думаць у міністэрскіх кабінетах. А ўрэшце — за факты не паручыся, чаго не ведаю, таго не скажу. Такія словы як «шпіён», «дыверсант», «кантрабандыст» тады яшчэ ў гэтай мясцовасці не ўбіліся ў вушы народа. Што ж наогул да еўрапейскіх народаў, то гарадскія малатабойцы і сталявары, механікі і слесары, шаўцы і пекары, і сельскія земляробы ў той час або з радасцю варочаліся дадому, або яшчэ марылі аб гэтым. У нашы дні спрабавала забытаваць пропаведзь, што кожны народ любіць вайну. Горкая практыка паказала, што ваяўнічае геройства народа нараджаецца і выпрацоўваецца не ад замілаванасці да рэк крыві на полі вайны, а ад неабходнасці сцерці з твару зямлі такую погань, якая ў нашы дні ў вобразе Гітлера заявіла, што нармальны стан мужчыны вечна быць у вайне. Гэтая пропаведзь спазнілася на мільёны год. Што ж да скопішча тых валасатых нашых продкаў, якія яшчэ мелі пляскаты лоб і вечна ваявалі адзін з адным, каб адзін аднаго есці нават без перцу і солі, то нават далучыўшы да іх усё гітлераўскае войска, наўрад ці льга назваць усё гэтае зборышча народам. Гэтая развага мела б у тых часы да Кукавіцкай карчмы тое да-

чыненне, што ў ёй тады часта падначоўвалі людзі, ваяўнічы дух якіх абмяжоўваўся радасцю аб тым, што скончылася вялікая вайна, якая займала паўсвету, паканчаліся меншыя войны, а ў гэтых вайна з Польшчай, а на адной шостаі часціне зямлі прагучэла на ўвесь свет «Мір народам». Можна нарэшце хоць спакойна дыхаць льга стане! Хтосьці, начуючы ў Кукавіцкай карчме, напісаў у ёй на сцяне, як бы на ўспамін тутэйшым людзям, сваё прозвішча і слова радасці, што варочаецца ў родны кут да блізкіх і родных. З гэтага прыкладу пайшлі і больш тут пісаць на карчомных сценах. За шэсць год вайны і за дзве акупацыі на гэтай бітай дарозе перавярнулася бездань людзей. А кажучы жа, што кожны чалавек — гэта цэлы свет. Як толькі маглі ўмясціць на сабе гэтулькі надпісаў сцены гэтай старой будыніны! Апошнімі днямі лістапада месяца тысяча дзевяцьсот дваццатага года, калі сухі скавыш ламаў на гасцінцы бярозавае голле, змятаў з поля апошні снег і скавытаў у коміне Кукавіцкай карчмы, перад самым вечарам нейкі падарожны з такім змучаным тварам, што на ім ужо страцілася пячаць чалавечага вобліку, роўнай хадой ішоў гасцінцам з захаду на ўсход. У тыя хвіліны, калі сонца вісела над самым лесам, ужо гатовае спусціцца за яго, чалавек падышоў да самай карчмы і абышоў яе навокал. Уваход у карчму і ўезд у стадолу былі проста з гасцінца. За задняй карчомнай сцяной было выгараджана жэрдкамі месца, падобнае і на двор, і на агарод. Чалавек успёрся локцямі на гэтую агароджу і так стаяў у задуме. Рыжая карова траслася з холаду і тыцкалася пысай у мерзлыя грады, дзе яшчэ аставаліся рэшткі скарэжанага на марозе капусніку і бурачніку. Карова шукала яды. Чалавек доўга глядзеў на яе і ўсё стаяў. Магло здавацца, што яму вельмі соладка стаяць на холадзе. Яно і можна быць, бо кожны яго рух сведчыў, што ён быў такі змучаны, што яму соладка было стаяць у нерухомасці. Можна чалавек крыху адпачыў стоячы, бо праз нейкі час вочы яго як бы ажывіліся, і, як бы развясельваючы сам сябе, ён сказаў:

— Усё на тым самым месцы, і карова тая самая. Дай жа Божа, каб і дома ўсё было ў шчасці і радасці. Ах, Божа мой, Божа, колькі было бадзяння і пакуты. Жартачкі — цэлыя гады! — Ён уздрыгануўся, адарваўся ад плота і рушыў у карчму праз чорны, ці задні, ход з агарода. Здавалася, што ў гэтым чалавеку няма і кроплі крыві. Твар худы і выцягнуты нос. Здавалася, што скура на твары хутка стане празрыстая, як шкло, і праз яе льга будзе ўбачыць чалавека ў сярэдзіне.

Кароткае шчацінне выстрыжанай барады тырчэла ва ўсе бакі, а адзежа — адкуль толькі ён мог і назбіраць яе?! На нагах падшытыя кавалкамі скурата лапці. Нагавіцы нямецкія, салдацкія і вылатаныя дзiesiąткамі рознакаляровых кавалачкаў. Кароткая вопратка, можа нават і на ваце, цывільная, з плеч простага чалавека, якога-небудзь рабочага або панскага парабка, міжнацыянальнага і разам — няпэўнага выгляду, падпяразаная вяроўкай. А шапка — рэшткі польскай канфедэраткі: без казырка, з адарванымі рагамі і залатымі дзірамі на месцы іх. Пад гэтым падабенствам галаўнога ўбрання на галаву была закручана і закрывала вушы ні то хустка, ні то ручнік, брудны і дзіравы. Усё гэта тырчэла гузамі і камякамі на чалавечай галаве.

Гэты чалавек увайшоў у карчомную кухеньку, дзе ў адзіноце сядзеў за сталом, у адных сподніках і чорнай камізэльцы, стары карчмар, падобны да Майсея. Ён браў з талеркі вывараныя косці і абсмоктваў іх. Чалавек згроб з галавы канфедэратку з дзіравым ручніком, пацёр вушы і прывітаўся з карчмаром:

— Здароў, Шымха! Жывеш? Можа і пазнаеш мяне. Не пазнаеш? З Сумліч. Бывала, калі вязу што або каго ў Нясвіж, дык заўсёды начаваў або папасаўся ў цябе. Не пазнаў?

— Чаму не! Сумліцкі Нявада. Але ж вайна з цябе і штуку вырабіла! Ні да кога і сам да сябе ты цяпер не падобен. Адкуль жа ты і куды ідзеш?

— А ты як жыў?

— Як жыў! Усяго бывала. Тут жа і немцы былі, і палякі былі... А кожны ж прышэлец ідзе на чужую зямлю не на тое, каб што-небудзь прынесці ёй, а каб сабе з яе ўварваць. А цяпер жа не канец яшчэ. Я апынуўся ў шчыліне паміж дзвярама дзяржавамі. Стадола і хата стаяць на савецкай старане, а града з рэдзькаю пры хаце і прызда вокнамі — гэта Польшча. Я яшчэ чакаю, што хлеў, дзе стаіць карова, будзе абвешчан нямецкім, а унь тая бяроза на гасцінцы ангельскай. Я табе зайздросчу. Адкуль бы ты ні ішоў, то ты ідзеш у свае Сумлічы. А калі нават твая там хата і згіла дарэшты, ты ўсё роўна ідзеш дадому. А мне трэба адсюль выбірацца. Цяпер жа рэвалюцыя. Ты набярэш зямлі і паставіш хату. Ты адпакутаваў на вайне, але тваё шчасце прыйшло да цябе. А я праз усё жыццё збіраўся ехаць за мора ў Амерыку, а цяпер позна... Адкуль ты ідзеш?

— Іду з нямецкага палону.

— Што ж ты так запазніўся? Унь адзін кукавіцкі даўно ўжо як дома.

— Мала што, той можа з прычыны мірнага дагавору, а я з лагера ўцёк яшчэ да міру з немцамі. Да Польшчы дабраўся, а з Польшчы ледзь выбраўся. У лагерах цяжка было выжыць, але і палякі такія заядлыя, што разоў некалькі ў турму саджалі, калі лавілі на дарозе. Лічылі мяне за нейкага такога, хто хоча згубіць іх уваскрослую дзяржаву. Так усё і дапытвалі мяне — а ці не маю я намераў пусціць на паветра цэлую дзяржаву! А Божа мой! Нашто мне Польская дзяржава?! Яна мне патрэбна не больш, як Англія разам з Францыяй, Амерыкай і Турэччынай у прыдачу. Бойцеся, кажу, Бога! Пазбірайце вы, кажу, золата з усяго свету, зрабіце з яго трон, пасадзіце на яго мяне кіраваць паўсветам, а каб увесць свет выхваляў мяне, дык я перад вамі буду прасіцца і маліцца: пусціце, калі ласка, дайце мне шчасце спаўзці з гэтага трона: я колькі год жыта не сеяў, кала нават не зачасаў, у кузні каня не каваў, у млыне мукі не малоў, раллі не нюхаў, ботаў не мазаў, капусты не сёрбаў, не наслухаўся ўволю, як пеўні спяваюць, як людзі па-людску гавораць. (Вочы яго пачырванелі.) А ў мяне ж у Сумлічах асталася адна як ёсць малая Волечка. Што яе ўжо на свеце даўно няма — гэта ўжо няма чаго і казаць.

— Бог дасць, нейк выкідалася.

— Як!? Пакінуў адну ўжо колькі год таму! Дзіця горкае!

— Пройдзем далей адгэтуль. Прыйдуць дзеўкі — дадуць табе гарачага есці, тады будзеш спаць да раніцы. Дарога яшчэ табе вялікая.

Удвух яны ўвайшлі ў карчомную хату. Карчмар сеў на лаву, а Нявада прыпёрся плячыма да печы грэцца. Ён змагаўся з дрымотаю. Соннымі вачыма ён аглядаў здаўных знаёмыя яму сцены. Ён разбіраў там надпісы, некаторыя былі размашыста напісаны ці выразаны нажом. Каб хутчэй перабыць чаканне, ён прачытваў іх моцным шэптам. Адзін надпіс быў вось які: «Памажы мне, Божа, знайсці дзверы ў маю будучыню. Граф Паліводскі». Нічога гэты надпіс Нявадавай душы не сказаў, і на твары яго нічога жывога не адлюстравалася. Трагедыя нейкага невядомага Паліводскага, які не мог знайсці дзвярэй у сваю будучыню, была вельмі далёкая ад розуму і сэрца гэтага чалавека, які праз каторы ўжо год сам таіў у сабе ўласную трагедыю і цяпер, варочаючыся да свае Волечкі, баяўся, што знойдзе там можа нават сляды цяжкай драмы. Як бы там ні было, ён холадна прачытаў яшчэ некалькі надпісаў і паглыбіўся зноў у маўклівае і дрымотнае чаканне. Тым часам стары гаспадар

карчмы ў задуме пачаў пагойдвацца на лаве ўбакі і замармытаў сабе пад нос нейкую песеньку ці малітву і глянуў на Няваду:

— Цяпер, Кажуць, Сумлічы разбудоўвацца пачалі панскімі лясамі. О, колькі такіх, як гэты Паліводскі, за гэтыя часы бралася гасцінцам на Нясвіж праз маю карчму, ратуючыся ад рэвалюцыі!

— А што гэта за Паліводскі такі?

— Я не вінават, што ты не чуў пра яго. Я табе скажу, ты чалавек запечны, ты ціха жыў век у Сумлічах, пакуль на вайну не пайшоў. Я хоць таксама жыў запечнікам, але яшчэ мой дзед, пакуль не прыехаў сюды, расказваў, бывала, мне малому пра паноў і князёў, і графоў. Яны нават давалі яму ў сховань грошы, ён быў павяроным у іх. Дык і графа Паліводскага ўспамінаў. Той быў дзед гэтага, што тут на сцяне пісаў. Той дзед дастаў сабе тытул графа, бо мець гэтулькі маёнткаў і быць без тытула — гэта не работа. А маёнткі яго былі — і за Воршай, у бок Дуброўны, і ў Віцебскім краі, і на Смаленшчыне, і каля Міра, пад Карэлічы, але гэты Мірскі маёнтак ужо гэты, што пісаў тут на сцяне, унук таго дзеда, прагуляў у карты, спадзеючыся на ўсе астатнія маёнткі, з якіх ён браў чысты прыбытак, а сам ніколі там не быў. Сам ён вельмі малады, тонкі, высокі і афіцэр яшчэ царскай арміі, а цяпер афіцэр польскай арміі. Яму не пашанцавала. Рэвалюцыя пайшла яму на згубу і вайна таксама. Бо некаторыя, такога калена як ён, на вайне нажыліся. З нажыткам у кішэні яны мінулі маю карчму, з усходу на захад і па той бок мае прызбы сталі смелыя ад рэвалюцыі. А гэты павінен, каб жыць, служыць палякам, як той казаў, не для Езуса, а для хлеба куса. Які ён там быў ваяка на нямецкай вайне — хто яго ведае, мусіць не сказаць, каб вельмі, бо на вайне трэба навучыцца спаць у балоце, а ён вазіў з сабою пяць лёкаяў, пераадзетых за дзеншчыкоў. А шосты дзяншчык быў казённы. Хто ведае, дзе былі тыя шэсць дзеншчыкоў, калі на вайне куля ўрэзалася яму ў рэбры. Ён зваліўся з каня, свайго ўласнага, за якога адзін з блізкіх да цара генералаў даваў яму пяць паўсотняў звыш дваццаці пяці тысяч... Хэ-хэ, да дваццаці пяці тысяч прыткнулі пяць паўсотняў і за іх таргаваліся, як мы за паўрубля. І граф, і царскі генерал, а з таго ж цеста... Конь паімчаўся немаведама куды, а Паліводскі сыходзіў крывёй, лежачы ў вадзе і гразі, скрыты ад людскога вока асакой і аерам. Каля яго і рускія хадзілі, і немцы хадзілі, і ніхто яго не ўбачыў. Тым часам ён ачомаўся ўночы і сеў. Ён быў рад, што ўсюды ціха. Абсмактаў свае мокрыя пальцы і памацнеў.

Да дня ён выпаўз на палявую дарогу і сеў, а пасля лёг чакаць збавення. К канцу дня нейкі чалавек у лапцях і з мяшком за плячыма ўзышоў з поля на дарогу. Гэты абарванец з цвёрдымі, як косці, мазалямі на руках і даў яму збавенне. Што ж, граф Паліводскі, які праз усё сваё жыццё ўмеў толькі крычаць на людзей, пачаў енчыць і прасіць гэтага чалавека:

— Галубчык ты мой, вазьмі мяне да сябе, знайдзі доктара, памажы мне дайсці да здароўя, век будзеш панаваць. Я табе дам золата многа з дарагімі каменнямі і нават зніму з шыі залаты з каменнямі фамільны крыж і аддам табе, і апішу адзін з сваіх маэнткаў, я — граф Паліводскі.

Чалавек паклаў на зямлю боты з нямецкіх, мусіць мёртвых, ног. Боты разам з пустым мяшком былі ў яго за плячыма. Ён сказаў:

— Які ты к чорту граф, калі ты ў крыві і няшчасны. І князь, і цар, і міністар, кожны той, хто камандуе людзьмі, хто мае права ў руках, каб саджаць іх у турмы і там рабіць з імі што сам захоча, кожны, хто стаіць над людзьмі, толькі датуль граф, пакуль у яго з парэбрын кроў не ідзе. Ну, давай плечы, апірайся на мяне, хадзем. Тут недалёка. Гэта я, каб ты ведаў, хадзіў туды пад рэчку. Босы хаджу, а там немцы ў ботах ляжаць, зараз гніць пачнуць. На чорта, думаю сабе, мёртваму боты, калі жывы босы ходзіць... Стой, адпачні, перадыхні. Унь пры ляску хата.

Босы абарванец давалак Паліводскага да свае трухлявай хаціны і паклаў на паправу. І лекара дастаў, не за грошы, а за добрае сэрца. Яшчэ толькі лёгшы на пасцель, Паліводскі пачаў абмацвацца і зануў душой: пакуль ён ляжаў ледзьве жывы ў балоце, нехта абчысціў яго пазухі і кішэні так старанна, што ўжо не было чым аддзячыць абарванаму збавіцелю. Тым часам пайшлі тыдні і месяцы. Больш за год Паліводскі то лежачы, то седзячы, то спацыруючы па лесе пражыў у свайго збавіцеля, які дзяліў з ім напалам усё, што сам меў. Паліводскі зноў стаў здаровы і спрытны, як і быў раней. Страшная думка тачыла яго: ужо ў яго не было больш золата з каменнямі. Хоць з рэбраў кроў ужо і не шла, але і графам ён ужо не быў. Бо ўжо адбылася рэвалюцыя і маэнткі ўжо былі не яго. Ён стаў зусім голы. Згалеў адразу. Яму ўжо не было дзе дзецца, і ён сядзеў у свайго абарванца-збавіцеля. Праўда, абарванец абуў ужо добрыя боты і вопратку, узяў панскай зямлі і з панскага лесу паставіў сабе хату і стаў повен свайго шчасця. Паліводскі і рабіць нічога не ўмеў. Змалку і да гэтага часу ён мог толькі

гатовае праядаць. Аж душа яго рвалася на кавалкі. Тым часам збавіцель раз і кажа яму:

— Таварыш, прывучайся да якой-небудзь работы. Бяры дзе тут кавалак зямлі і жыві шчасліва. — Паліводскі як пачуў гэтае слова, дык адразу падумаў пра тое, што на захад ад той мясцовасці, дзе жыў той яго збавіцель, збіраецца польскае войска: ён чуў пра гэта.

— Хам! — закрычаў ён на свайго збавіцеля. — Перад кім ты стаіш! Шапку знімі!

— Я цябе выратаваў, я даў табе жыццё, — адказаў чалавек. — Не за золата і маёнткі, якія ты мне абяцаў, а ад таго, што я мог зрабіць табе дабро. Я думаў, што ты ў душы будзеш удзячан мне, ажно ж ты горнешся да таго, каб мець толькі маёнткі, а не душу. Ты мяне называеш хамам? За тое, што я зрабіў табе — я чалавек, а за тое, як ты са мной абышоўся — ты хам!

Што было далей, мне невядома, а вядома толькі, Паліводскі выхапіў рэвальвер, каб аддзячыць свайму збавіцелю за хамства, а той хапіў качаргу і аперазаў Паліводскага па спіне і выгнаў вон з хаты, ён яшчэ не ведаў, што на захадзе тутэйшай зямлі рэвалюцыі прыйшоў канец, а ўсё гэта было на захад ад мае карчмы. Там ужо рыхтавалася да свайго ўстанаўлення Польшча, і ўсе паны, каторыя яшчэ ліпелі дзе на ўсходзе, рынуліся туды. Паліводскі неўзабаве стаў афіцэрам польскага войска і добра ваяваў з бальшавікамі, а пасля міру, калі ўжо тут граніцу пачалі вызначаць, стаў афіцэрам у пагранічным войску. Божа мой, які бліскучы шык! Хоць у кішэні ні капейкі, але затое зверху! Увесь блішчыць.

— Ну добра, адкуль жа ты ўсё гэта ведаеш?

— На тым тыдні ён ехаў уздоўж граніцы з сваімі жаўнерамі і цэлую ноч з другім афіцэрам праседзеў тут, чакаючы, пакуль аціхне вецер і пакіне засыпаць вочы мёрзлым снегам. Той другі афіцэр быў стары і ўсё енчыў па сваіх маёнтках, якія таксама, як і ў Паліводскага, асталіся на бальшавіцкай старане. Так яны цэлую ноч і праспавядаліся адзін аднаму, а я з бакоўкі слухаў. Але Паліводскі не ныў па сваіх маёнтках, а прагаварыўся таму старому плаксуну, што ў яго галаве спеюць шырокія планы, так што ён нават і тое золата, якое нехта невядомы ўкраў у яго, у сто столак верне. Што гэта за планы — ён, аднак, не сказаў. Толькі ён сказаў, што мае падазрэнне, што яго абчысціў той самы яго збавіцель, калі яшчэ ён ляжаў слабы на дарозе або калі яны ішлі, прыціснуўшыся адзін да аднаго. Можна яно і

праўда, з людзьмі не разбярэш. Ну, як толькі развіднела, яны з карчмы і паехалі. Вось і ўсё, чалавеча. Усё бедавалі аб тым, што прыйшлося службай зарабляць, каб пражыць.

— А каторы можа з іх успамянаў пра што такое, чаго ад душы не адарваць, ці ўсё толькі пра маёмасць гаварылі, як гэты ж Паліводскі, які, добра кажа, ні разу тае зямлі і не бачыў, з якое ён прыбыткі меў.

— Бойся Бога, чалавеча, ты ўсё на свой капыл гнеш. Ты з куста травы пражывеш, як верабей, дык табе і міл той куст. А яны — паўсвету ў думках маюць. Дзе ў іх там што мілае будзе! Хэ-хэ! — карчмар усміхнуўся пагардліва да Нявады.

— Што табе за смех! Гэта праўда, што мне міл куст травы. Мне ўжо сорок год зараз будзе. А як быў я малы, разрастаўся тады збоку ад гасцінца пад Сумлічамі куст шыпшыны. А калі я ішоў на вайну, куст быў ужо цэлым зараснікам. Божа мой, я ж, пакутуючы душой у той праклятай Нямецчыне, толькі і думаў што пра Волечку і пра тую шыпшыну. Без Волечкі і без шыпшыны няма для мяне і роднай бацькаўшчыны. Для мяне будзе радасць, калі я прайду паўз той зараснік, уваходзячы ў Сумлічы. Як жа гэта так жыць, каб чалавеку на свеце не было за што душой зачапіцца. А гэты Паліводскі што? Ён і не нюхаў роднай зямлі, толькі жыў з яе. Хіба ён дзе на ёй хату паставіў, ці дом, ці дрэва пасадзіў? Як на мой розум — дык толькі той чалавек, што калі яго вырвуць з роднага месца, дык ён, пакуль жыў, будзе рвацца туды. А калі дарвецца і ўбачыць, што там усё спустошана, дык ён другі раз жыць пачне: дрэвы пасадзіць і дом паставіць. А будуць яго зноў ірваць з месца, дык ён зямлю грызе, а не даецца або галаву адарве таму, хто становіцца ў яго над душой. Бо няма мне жыцця там, дзе не расце тая шыпшына, што ў маім маленстве цешыла мне вочы. Лепш грызці зямлю ў родным кутку, чым каб цябе ліхім ветрам кідала па чужым свеце.

— Ну, адзін любіць родную зямлю грызці, а другі на чужой старане пірагі есці.

— Чужая старана пірагамі не накорміць, калі ёй свае душы не аддасі. А я сваю душу магу аддаць толькі таму, хто мяне на свет пусціў. Я гэта ведаю, бо даволі перахварэў па ўсім тым, чаго ад сэрца не адарвеш... Калі я жыць буду ў родным месцы, дык я не дапушчу, каб на ім было гола і пуста... А Божа мой...

Карчмар даўно ўжо драмаў седзячы, пасля выйшаў у бакоўку, а Нявада ўсё яшчэ гаварыў пра родны кут, пра Волечку, пра шыпшыну. Гаворка яго скончылася шэптам і дрымотай,

пасля яго паклікалі есці, а пасля ён спаў на ляжанцы і мусіць вельмі доўга, бо калі ён прахапіўся ад вялікага смутку па малой Волечцы, было цёмна і ціха, толькі роўна шумеў за вокнамі на гасцінцы вецер. Праз вокны відны былі на небе рэдкія зоры.

— Божа мой... Волечка... — прагаварыў сам сабе гэты змучаны і душой і целам чалавек, азіраючыся па карчомнай хаце, — і зоры свецяць, і вецер на гасцінцы спявае... і мусіць сярпок месяца яшчэ ёсць... А каб не вецер — на гасцінцы ціхата была б. Ну, у дарогу!

Ох, як даўно ўжо гэты чалавек не глядзеў на зоры над сваёй роднай зямлёй! Сэрца яго білася моцна, калі ён усцягваў на сябе сваю сабраную з усяго свету адзежу, пасля хадзіў у кухню мыцца, пасля выціраўся тым, што было ўчора павязана ў яго на галаве пад шапкай. Ён у ціхім парыве рухава збіраўся ў дарогу. І сапраўды серп месяца паднімаўся над бярозай, за гасцінцам. У бакоўцы Нявада сунуў руку пад коўдру соннаму карчмару і пайшоў да дзвярэй.

— Ацапеў ты, чалавеча, — абазваўся карчмар. — Куды ты? Яшчэ ноч на дварэ. Удзень ісці смялей. Тут каля граніцы кожны пытацца будзе, а куды, а адкуль, а чаго. Ды яшчэ ўночы!

— Няхай пытае. Чаго мне баяцца. Я іду з чужыны дадому. Па роднай зямлі іду.

— Ты думаеш, што родная зямля козыр на ўвесь свет... Дык вазьмі хоць хлеба за пазуху са стала.

Нявада хістануўся да стала, адламаў хлеба і выйшаў з карчмы на гасцінец. Якія вялікія прасторы былі перад ім! Удзень усё было як бы сціснута то познім усходам сонца, то раннім лістападаўскім змярканнем, то нежывым бляскам халоднага сонца. Нявада ішоў абочынай гасцінца, адкуль увесь снег змяло ў прыдарожныя лагчыны. Вецер дзьмуў яму ў твар. Цёмныя істужкі лясоў заўважалі яго вочы на даляглядах. Выйшаў ён з карчмы роўнай і шпаркай хадою, але ўжо можа праз кіламетр хада яго спавольнілася, і ён пакінуў разглядаць далягяды. Вочы глядзелі на сцежку пад ногі, і зноў ён ужо ішоў так, як і ўсе дні, пакуль не дайшоў да карчмы. Кожны крок набліжаў яго да роднага кута, але — а ці не згубіўся гэты кут у гэтым, няхай сабе хоць і родным, прасторы? Можа яго стапталі чужынцы, якія так многа тут хадзілі? А можа трэба будзе пачынаць жыць спачатку? А можа малое Волечкі жывое няма? А можа ўжо тут няма нічога, за што так трымалася душа? Якое тады гора будзе чалавеку на ўсё жыццё! Зашарэла неба, і сонца ўзышло. Дарога паўзла вельмі марудна. Але крок зменьваўся крокам. Прайшоў

і скончыўся дзень, прайшла і яшчэ ноч у прыдарожнай хаце. І зноў ішоў дзень, і паўзла дарога. Другія гэта былі ці трэція суткі пасля карчмы? Надвор'е змякчэла, схмурнела, і вецер ужо дзьмуў Няваду не ў твар, а ў плечы. Раптам вецер сціх. Смутаў ужо даўно перарабіўся ў роўнае забыццё. Ніводнай успышкі вострага пачуцця ўжо не з'яўлялася на твары. Але ў адным месцы дарогі чалавек стаў і пачаў углядацца ў прастору. Ледзь пратаптаная сцежка вяла з дарогі ўбок. Чалавек узышоў на яе, і твар яго адразу ажывіўся. Сцежка прывяла яго да палявой дарогі, і ён пайшоў па ёй. Неўзабаве ён дайшоў да густога зарасніку шыпшыны і стаў перад ім. У моманты вялікіх душэўных зрухаў або напружанай змены падзей ці жыццёвых акалічнасцей людзі і старыя робяцца як дзеці. Гэты чалавек цяпер, з дзіцячым выразам на твары, убачыў, што адзін-адзінютка лісток, скручаны ад холаду, аставаўся на шыпшынніку. Ён не страціў яшчэ жоўтага колеру. Чалавек сарваў лісток, прыклаў яго да губ, і твар яго адразу пасуравеў, і ўвесь ён цвёрда выпрастаўся. Цвёрдай і роўнай хадой ён пайшоў далей. Адчувалася першае змярканне, калі перад ім вырысаваліся абрысы першых сумліцкіх будынкаў. Хада яго зрабілася вельмі шпаркай, і пячаць вялікай напружанасці думак лягла на твар. Углядаючыся перад сабой, як быццам баючыся ўбачыць штосьці ўжо вядомае яму і да жудасці страшнае, ён сцішанай хадой падышоў да так вядомага яму ясеня на вуліцы. А крокаў за дзесяць ад ясеня родная хата. Цяпер яна ўжо струхлела яшчэ больш, як была. Не паспеў ён калісьці, ідучы на вайну, і брамы паднавіць. Дарэшты згніла ўжо! Добра, на хату ён гляне пасля. Ён спачатку толькі заўважыць яе сілуэт і будзе глядзець на браму. А пасля — Божа! А можа і суджана яму такое шчасце: можа і Волечка жыва і здарова і, малая, адразу кінецца да яго. З маўклівым тварам ён стаў, як аслупянелы, перад брамаю. Яна была не толькі не гнілая, але і не тая самая. На чэсаных слупох і з габляваных брускоў. І новая. Ну можа год як пастаўлена. Трывога кальнула яго: тут пахадзіла чужая рука. А можа гэта чыя літасць да малое Волечкі, і на дабро ўсё гэта? Сілуэт хаты мільгануўся збоку, але толькі цяпер ён глянуў на яе. Тая самая, і сапраўды больш патрухлела. Але як ён дагэтуль не заўважыў: сцірта дошчак, чэсанае бярвенне — усё складзена паўз сцены. Тут нехта чужы гаспадарыць! Унь ля ганка і каменьчыкі тыя, якімі ён вылажыў — як даўно ўжо! — сцежку цераз двор, каб посуху хадзіць у дажджы. Але ўздоўж сцяны і тратуарчык з аполкаў.

Ён стаяў і не смеў як бы рушыць далей. Ужо ён быў упэўнен, што Волечкі няма жывое. Дзіця не перажыла ўсяго, што адбывалася тут гэтымі гадамі. Ён стаяў і чакаў цуду. А можа яшчэ Волечка малая і выйдзе і кінецца да яго. І цуд адбыўся. Ціха адчыніліся сенечныя дзверы, і Волечка выйшла і стала на ганку, пільна ўглядаючыся на чалавека, адзетага на здзіўленне ўсяму свету. Гэта Волечка! Тая самая. Як дзве кроплі вады падобная да нябожчыцы маці. Тыя самыя рысы на твары, з якім калісьці яна сядзела ў яго на руках. Але чаму яна не бяжыць подскакам яму насустрач, а стаіць, як анямелая, і не адрывае ад яго вачэй?! Яна высокая ростам, з пышнымі бландзіністымі валасамі, густа прычэсанымі пад хусцінку. І сукенка на ёй стракатая, лёгенькая, і яна мерзне ў ёй, так стоячы. І пазнае і не пазнае яго. Твар яе так пільна напружаны, і лоб моршчыцца. Карціны пражытага маленства ўстаюць перад ёю.

— Татачка! Галубчык мой!

Як гэта ён так адчуваў, што яна якраз скажа так: сталая, паважная і павольная ў рухах. Дужымі сваімі рукамі яна пацягнула яго да сябе:

«Я ўсё думала, думала... Ты жывы, родны мой!.. Не стой так, хадзем, хадзем...» Вялікае, як навальніца, шчасце ахапіла яго, і востры боль разануў яму сэрца: гэта ўжо не тая малая Волечка. Гэта моцны чалавек, апірышча яму самому, а ён ужо не будзе трымаць на руках свае Волечкі, яна вырасла без яго. Хтосьці злы адабраў ад яго яе маленства. Ён задушыў у сабе боль і разам з ёю ўвайшоў у хату.

— Бацька, бацька... прыйшоў!.. — крычала яна яшчэ з сянец камусьці ў хату. І Нявада ўбачыў, як яму насустрач нясмела і спешна падняўся той, аб кім ён і сам ужо здагадаўся, што ён ёсць, што ён існуе. З гэтага моманту пачала ўціхамірвацца душа гэтага чалавека. Ён зноў пачаў цешыцца і з ясноты неба на захадзе сонца, і з таго, як вецер гнаў па двары саломіну. Змрокам таго дня ён пачаў абыходзіць увесь той родны кут, па якім гэтулькі бедаваў: і сумліцкія вуліцы, і ўсе куткі свае сялібы. Ужо ўночы ён з гораччу ўспамін пайшоў глянуць у куфар: там ляжаў матузок ад плацця, у якім ён, ужо многа год таму, пахаваў сваю нябожчыцу. У тым жа плаці яна ў сваёй маладосці франціла. Ён адчуваў сябе так, быццам перахварэў цяжкую хваробу. Паставіў лямпу ў клеці на паліцу і падняў цяжкае куфарнае века. Адчыніў прыскрынак і зазірнуў у яго. Спачатку ён стаяў з шырока расплюшчанымі вачыма, зусім забыўшыся, чаго ён увайшоў сюды. Пасля, як адважыўшыся на

рашучы ўчынак, ён згарнуў разам пярсцёнкі, гадзіннікі, крыж і адхапіў назад руку, як ад агню. Не магло быць іншых думак, гэта чыстае золата. Гэта цуд нейкі! А каменні на крыжы і на пярсцёнках — ён анічога не разумеў у іх, каб яшчэ аддаваць ім увагу. Ён нават і не заўважыў, што на золаце яшчэ ёсць штосьці. Асмеліўшыся, ён узяў першы гадзіннік і адчыніў у ім вечка. Пакручваючы ў руках гэтую рэч, ён раптам заўважыў на ёй з сярэдзіны нейкі надпіс. Прыгнуўшыся, ён прачытаў выгравіраваныя літары: «Граф Паліводскі». Містычны жах агарнуў яго. Ён шпарка зачыніў куфар і яшчэ шпарчэй увайшоў у хату. Як бы з рашучым допытам ён падышоў да Волечкі:

— Дзе вы ўзялі гадзіннікі і пярсцёнкі графа Паліводскага?!

— Гэта мне даў палонны немец Густаў Шрэдэр. Ён у нас у хаце хварэў, і я яго карміла і даглядала. А калі ён ачунаў, ён так быў рад, што абнімаў мяне і пацалаваў у галаву і паклаў на стол твая гадзіннікі. Мы з Кастусём не ведалі, што з імі рабіць. Так яны і ляжаць нечাপаныя.

Яму стала лягчэй на душы, і зусім свядома ён з гэтага моманту стараўся забыцца на гэты дзіўны выпадак. Цяжка было, але яму ўдалося гэта як мае быць. Перш за ўсё — тут у яго не было прывычкі калі-небудзь думаць аб золаце і чапляцца душой за якое б там ні было багацце. Пасля — ужо з тых жа самых дзён, ён паглыбіўся ў шчасце жыць тут, дзе жыў з малых і маладых год, і займацца тым, да чаго праз усе апошнія цяжкія гады імкнулася яго душа. Здавалася, што ён не заўважаў хады часу. Усё былое аддалялася ў вечнасць і ўжо здавалася сном. За кароткі час сышла з яго твару тая змучанасць, якую ён нёс сюды з свайго вандравання па чужой зямлі. І твая чужацкія неданоскі — і нямецкія нагавіцы, і польская канфедэратка — ужо з'ядаліся моллю ў глухім застрэшшы. За кароткі час ён ажыў. Выслухоўваючы ад Кастуся і Волькі сумнае апавяданне аб тым, як яны жылі тут, ён успрымаў яго як прошласць, якая ўжо больш не існуе і існаваць не будзе. І думкамі сваімі не быў у мінулым. Ён жыў тым, што было і ішлося. Так незаўважна прыйшла пара, калі з Кастусём яны скончылі новы дом, а калісьці пасаджаны Кастусём клянок даваў улетку ўжо вялікі цень. І гэтак усё адно за адным, ціха і роўна. І толькі раз ён як бы страсянуўся ад нечаканай думкі: як бязлітасна імчыцца час! І колькі ён ужо адкінуў назад усяго, што было і цяжкім, і страшным! У тую хвіліну ён больш як калі ўглядаўся ў сваю Волечку: рослая, мажная, шчырая сяброўка Кастуся Лукашэвіча, мала падобнага ўжо да таго выгнанскага

хлопца, што хаваў тут свайго бацьку і вазіў хворага немца, яна стаяла раз пасярод двара ў задуме. Прыйшла пара і ёй аддаць жыццю самае вялікае і важнае: яна была цяжарная. Нявада пачаў наглядаць за ёю і ўсё чакаў.

Хоць і даўно ўжо жылі ў новым доме, але ён меў прывычку часамі начаваць у старой хаце, пакуль яна яшчэ стаяла. У гэты час свайго жыцця, калі ён, як ніколі раней, не мучыўся вялікім клопатам і думкамі аб будучыні свае Волечкі, ён любіў адзін у той хаце, у якой прайшло яго маленства, сустракаць дзень і праз акно бачыць, як папялеюць на небе зоры. У адну з такіх часін ён адчуў усеі сваеі істотай, што адбылася вялікая падзея. Быццам нейкая сіла адабрала ад яго спакой. Была востень, бадай-што такая самая пара, калі ён, тады, даўно ішоў па роднай зямлі, гасцінцам, з чужацкага палону. Ціхая стаяла раніца. Ледзь толькі развіднелася. Першая драбнютка сняжынка ўпала яму на руку, калі ён падыходзіў да новага дома. І ў трывожным, і ў нецяярплівым чаканні ён стаў на ганку і прыслухоўваўся да цішыні, што панавала навокал дома і ў ім. Настаў момант, дзеля якога можа ён так сумаваў калісьці па сваёй Волечцы і аддаваў ёй сваю душу. Ён вельмі выразна пачуў з ганка, як у доме закрычала дзіця. Ён уздрыгануўся і ступаючы ботамі ўвайшоў у дом.

III

У тыя гады, а можа і пазней на які год ці паўтара, у мясцовасці далёкай ад Сумліч, ад іх кіламетраў за сто, кірункам паміж поўднем і ўсходам, з'явіўся нейкі невядомы нікому Сымон Ракуцька, чалавек не першай маладосці і з выгляду вельмі здаровы. А ўрэшце, у яго быў такі няпэўны выгляд, што цяжка было ўгадаць, колькі яму год. Магло быць і дваццаць шэсць, а можа і трыццаць пяць, калі не ўсе трыццаць сем. Ёсць сярод людзей такія твары. Хада яго была цвёрдая, і на кожным кроку ён накіўваўся наперад, быццам на секунду ўгінаўся. Той куток, куды ён явіўся, быў вельмі глухі. Ад чыгункі далёка, хоць, праўда, кіламетраў за дваццаць убок праходзіла старая Маскоўска-Варшаўская шаша. Але, як вядома, гэтая калісьці вельмі жывая дарога ў тыя часы ўжо даўно была ў глухім заняпадзе. Расказвалі, што гэты Сымон Ракуцька, пакуль выбраць сабе для аселасці месца, доўга выглядаў, дзе каб цішэй і глушэй. Нарэшце ён асеў. Гэта быда мясцовасць, дзе павя-

вала першымі адзнакамі Палесся. Ніхто не сказаў бы, што тут было палескага, але яно такі было — ці можа тое, што многа расло параскіданых усюды дубоў, ці неба мела густыя, як над Палессем, колеры, ці роўных нізін больш было, як крутых узгоркаў. Праз колькі першых год Сымон Ракуцька жыў ужо ў сваёй сялібе. Тут цякла невялікая рэчачка, поўная дробнай і сярэдняй рыбы. З таго боку за рэчкай было поле. Праз рэчку бяровенчатая кладка, як прайсці двум адразу. Проста з кладкі праз вузкую палосу сухога тарфянага балота вілася паміж куп'я сцежка, чорная і калючая. Яна выходзіла па палявую дарогу паміж гэтым тарфянікам і зноў полем, роўным і з рэдкім асінікам. Уласна кажучы, гэтая дарога, як праехаць з калясмі, служыла вуліцай двум дзесяткам хат, пастаўленым у адзін рад, вокнамі на тарфянік цераз дарогу. Зусім блізка, па той бок рэчкі і поля, быў кіламетраў на дзесяць хвойны лес, і паўднёвы вечер гнаў сюды пах смалы. Паветра было, як лагодныя лекі, а краявід — увасабленне ціхага хараства. Заход сонца быў тут нейкі незвычайны. Можа таму, што былі і лясы, але яны нейкі не абмяжоўвалі даляглядаў, і «лясны прастор» увесь зіхацеў сонцам. І цішыня. Самае важнае — глуш і цішыня! Можна было падумаць, што гэты Ракуцька, явіўшыся сюды аднекуль вельмі здалёку, шукаў не зямлі і не хлеба, а толькі цішыні. Колькі разоў чулі ад яго, калі ён гаварыў не тое, што каму, а сам сабе: «От жа ціхата, дзякуй Богу». Чалавек гэты быў дзіўны. Так, як ніхто, ён пільнаваўся свайго гнязда, якое стала, хоць і марудна, складаў, саломіна за саломінай. Падазравалі, што з ім нешта здарылася ў жыцці непрыемнае і, можа, нават цяжкае. Можа на яго ўпала была якая цяжкая навала, і ён ратаваўся, бараніўся, як мог, і, напэўна, усімі спосабамі даводзіў, што ён справядлівы чалавек і што пакутаваць не павінен. Можа тут у яго і рэфлекс пэўны выпрацаваўся, бо казалі, што, як толькі ён прыйшоў сюды, адразу абышоў усе тутэйшыя і меншыя і большыя ўстановы і ўсё мясцовае начальства, пры гэтым не разбіраўся, хто з іх большы, а хто меншы, а з усімі аднолькава гаварыў як самы вялікі просьбіт. Відаць, навучан быў жыццём чалавек! А тым часам усяго і было таго, што ён хацеў выказаць: я чалавек і хачу жыць. Можа хто з яго і пасмяецца, можа хто і асудзіць. Але наўрад ці гэты «суддзя» сам здолее так рабіць з клёпак пасуду, паставіць хату, часаць гонту, змайстраваць колы, вырабіць зямлю, выгадаваць каня, угадаць за тыдзень наперад надвор'е, памагчы чалавеку ў бядзе і стрымаць слова, як гэта ўмеў Сымон Ракуцька. Кожнаму начальніку ці таму, каго ён

лічыў за начальніка, і ў райвыканкоме, і ў сельсавеце, і нават раз у канторы сельскай кааперацыі, Сымон Ракуцька перш за ўсё паказваў паперку, у якой было сказана, што гэты чалавек быў затрыман organамі ГПУ і выпушчан на волю і мае права жыць усюды, дзе толькі захоча, па ўсім СССР, але толькі не ў пагранічных з Польшчаю раёнах. Пасля гэтай свае паперкі ён з вялікай адкрытасцю души выказваў сваё жаданне ў форме просьбы: «Я хачу, каб дзе тут асесці жыць». «Падай заяву ў сельсавет», — сказалі яму.

— Дзіва што падам! Адразу! Мне здаецца, што лепшага месца і на свеце няма, як тут. От жа мясіна! А ціхата якая! Будзеш сабе жыць...

Колькі было таго клопату з той заявай! Можна сказаць з упэўненасцю, што ён у тысячу разоў лепш бы згадзіўся адзін, сваімі рукамі, паставіць вялікі дом, як падаваць тую заяву. Ён раіўся з незнаёмымі людзьмі (знаёмых тут у яго не было). Некалькі разоў тую заяву яму прачытвалі, а ён слухаў і меркаваў — а ці ўсё хаця ўпісана, што трэба. І вось нарэшце яму сказалі, каб ён сам сабе выбраў месца, з якога каб узяць сабе кавалак зямлі. Тут таксама без клопату не абышлося. Жартачкі? Гэта ж мо не парсюка прадаць або купіць! Гэта ж зямля! На ёй жа калі і не век векаваць, дык доўгімі гадамі жыць! Ён пайшоў па людзях распытваць, дзе тут што і як расце. Дзе родзіць жыта, а дзе ячмень, а дзе бульба. І так выбраў сабе месца. Але тут гладкасці адразу не было. Зямлі надзялялі на душы. А сям'і ў яго і было, што ён сам, адзін. Ён бажыўся і кляўся, што ў яго ёсць жонка і двое дзяцей — сын і дачка, і нават казаў, што жонка завецца Ульяна, сын Тамаш, а дачка Лізавета, але яму на гэта адказвалі:

— То дзе ж яны? Ты ж адзін.

— Мала што адзін! Яны сюды явяцца да мяне! Яны мяне знойдуць!

Апошнімі словамі ён якраз і прагаварыўся. Выходзіла, што каб прыйшла да яго сям'я, то яшчэ трэба, каб яна знайшла яго, значыцца, ні жонка, ні дзеці не ведаюць, дзе ён. А гэта не так сабе. Нешта ў гэтага чалавека ёсць такое, што ён адразу не выказвае.

— Дык як жа табе даваць зямлю на чатыры душы, калі ты адзін і нават сказаць не хочаш, дзе твая сям'я і чаму яна не з табою разам. Можа, хіба ты што дрэннае зрабіў, ды казаць не хочаш?

Рад-няволя, а трэба было або сказаць праўду, або што добрае выдумаць. Але выдумляць не хацелася, і цяжка было, каб гладка ўсё ішлося. «А чаго ж мне праўды баяцца, ды яшчэ і добрае». — Так думаў ён, і пакуль яму вымяралі і рэзалі зямлю на чатыры душы, разоў з дзесяць расказаў сваю гісторыю. І раптам ён стаў цікавым чалавекам усім тутэйшым людзям. Вось гэтая гісторыя, як яе чулі і як ведалі ўсе.

Сымон Ракуцька быў родам з Дзісеншчыны і астаўся адзін без блізкіх і родных з той прычыны, што ў тысяча дзевяцьсот пятнаццатым годзе, калі абозы і натоўпы выгнанцаў плылі з захаду на ўсход, той натоўп, у якім ён ішоў з бацькам і з дзвюма сёстрамі, на самым выхадзе з роднага сяла трапіў пад абстрэл дальнабойных нямецкіх батарэй. Людзі бягом вярнуліся назад, пакінуўшы на дарозе забітых. Дарога на ўсход была адрэзана. Цяпер ужо кожны сам сабою, як мог, браўся на ўсход і кіраваўся сам. Сымон Ракуцька пакінуў на дарозе забітага бацьку і сястру, а сам, з другою сястрою, ледзьве паспеўшы пахаваць сваіх нябожчыкаў, вярнуўся да свае хаты. Але што ён там убачыў? Хаты не было. Палавіна сяла выгарала, а зямля дрыжэла ад кананады. Ён і сястра адразу рушылі як найдалей адсюль. Яшчэ раз яны паспрабавалі выбіцца на дарогу, але там ужо акупаліся немцы. Яны пайшлі куды вочы глядзяць, абы дзе цішэй і зацішней. Цэлую ноч яны ішлі, і ім здавалася, што гэта ўсё на ўсход. А ў першую раніцу яны апынуліся на краі нейкага ляска, дзе трухлявая хаціна адна-адзінюткая стаяла з забітымі дошкамі вокнамі і дзвярыма. Усё было так спустошана, што — хто не ўбачыў бы, што гаспадары рушылі на выгнанне, тым больш, што паблізу валяліся салдацкія рэчы. Тут ужо адбыўся вайсковы рух. Але тут цяпер так было ціха і мірна, ніякае знадворнае ўтрапенне не мучыла чалавечай душы, а гром вайны чуўся, хоць ужо і зводдалеку, але і на ўсходзе, і на поўдні, што страх было нават падумаць не пабыць тут хоць дзень. Не закідаючы думкамі далёка наперад, абое яны ўвайшлі ў хату і знайшлі там ціхі спачын. І дзень прайшоў, і ноч, пасля зноў пачаўся дзень, а яны ўсё былі тут. Ужо і восень як мае быць усталёўвацца пачынала. Ужо і вайна спынілася недзе тут, ужо і рускія салдаты пачалі заходзіць сюды. Брат і сястра знайшлі пры хаце пусты пограб і да самых маразоў запасілі сабе на зіму бульбу з залеснага поля. Сымону Ракуцьку было тады год можа васемнаццаць. Першы пух на барадзе і губе ўжо здрава высыдаў у яго. Баявыя сутычкі вялікіх і невялікіх груп адбывацца пачалі ўжо часта. Але месца ўжо тут

стала наседжаным. Ракуцька хадзіў босы, аж пакуль зямля не прыпякла яму холадам ногі. Тады ён пачаў мудраваць, як бы гэта абуцца. Ён дапаў да думкі пашукаць сабе ботаў там, дзе яны нікому не патрэбны. З ботамі ён ішоў з месца нядаўняга бою і натрапіўся па дарозе на Паліводскага, які ў яго і вярнуўся да жыцця і здароўя і пражыў на яго галетніцкім хлебе больш як год, спачатку лечачыся, а пасля чакаючы — а ці не задушца царскія генералы рэвалюцыю і ці не можна будзе тады зноў стаць графам і ўласнікам маёнткаў. Яго гаспадар Сымон Ракуцька здорава-такі яму апрацівеў сваёю хатняю гаворкаю заўсёды аб хлебе і вопратцы. Графа брала на ваніты ад гэтага Ракуцькавага мужыцтва. Што ж да далейшага, то да пэўнай верагоднасці тут дайсці цяжка. Як казаў сам Ракуцька, пасля таго, калі Паліводскі наставіў на яго пісталет, ён пачаў выганяць Паліводскага з хаты. Паліводскі зноў наставіў пісталет і выстраліў, але прамахнуўся, бо калаціўся ад злосці і гневу. І зноў пачаў цэліцца ў Ракуцьку. Тым часам Ракуцька, бачачы, што справа дрэнь, хапіў замашны кій і пагнаўся за Паліводскім, які бег і страляў не цэлячыся. Перапалоханы Ракуцька бег за ім і крычаў:

— Кінь зброю, а то кіем смальну!

Паліводскі зброі не кінуў, а ўскочыў на худую кабылу, што без патрэбы стаяла пад Ракуцькавымі вокнамі, і паімчаўся на ёй у дарогу. Гэтая кабыла была ранена на вайне ў нагу. Ракуцька вылечыў яе і ўжо асвойтваць пачынаў пры сваёй немудрашчай рабоце.

— Куды кабылу пагнаў!? — крыкнуў ён наўздагон Паліводскаму, але таго ўжо і не відаць было. А тым часам стары карчмар Шымха, расказваючы Няваду аб гэтым здарэнні са слоў самога Паліводскага, ні пра якую кабылу не ўспамінаў. Вядома, тут, напэўна, было так, што афіцэр польскага пагранічнага войска граф Паліводскі сумысля не гаварыў нікому, што ён у нейкага Ракуцькі ўкраў худую кабылу. Як бы там ні было, Сымон Ракуцька ўзяў сабе панскай зямлі і з панскага лесу паставіў новую хату, побач з той старой. Ён ужо жыў у новай хаце, ужо абгарадзіўся, абсталяваўся, абараўся і абсеяўся, як раптам вярнулася з уцякацтва гаспадыня той старой хаты. Яна была адна. Чалавека свайго і дваіх малых дзяцей яна страціла яшчэ ў першым годзе выгнанства. Муж не вярнуўся з вайны, а дзеці памерлі. Гора яе душы пачало залечвацца часам, і асабліва тады, калі яна пасля такога доўгага бяздомнага бадзяння дапала да роднага кутка. Ёй яшчэ не было і трыццаці год.

Родны кут быў ужо крыху з'іначан: побач ужо стаяла невядомая новая хата, каля якое і ў якой усё было ў вялікім парадку. Нават чыста вымытая старызна была вельмі акуратна развешана на плоце. Відаць, тут шанавалі сваю дамоўку. Вядома, на некалькі год маладзейшаму за яе Сымону Ракуцьку яна, можа, і не была парай. Але там была адзінота, к таму ж маладыя гады, штодзённыя сустрэчы каля дома і праца разам, і жыццё на воку адзін у аднаго. Маладая і адзінокая жанчына неўзабаве перайшла ў новую хату нязнанага раней маладога суседа, які, здавалася, бесперапынна піў вялікую асалоду даводзіць да дасканаласці сваю новую дамоўку. Ашчасліўленая такім паваротам свайго лёсу, жанчына вельмі часта чула ад свайго мужа: «Цяпер рэвалюцыя, а не тое, што раней, калі дзе б ні глянуў, усюды не чалавечую, а панскую зямлю бачыш». Вельмі хутка ён будаваў сваю сялібу. Цяпер ужо льга павальней. Год за годам — і ўсё дойдзе да дасканаласці. Ён думаў: «Пойдуць дзеці. Ім трэба прыгатаваць жыццё. Няхай у іх будзе людская аселасць, каб не бадзяліся па свеце, не маючы прытулку. У іх будучыня будзе не такая, як у мяне і майго бацькі... Не можа быць, каб зноў войны і згіненне. Пагібелі больш не будзе». У гэтых сваіх думках ён яшчэ больш укараніўся, калі ў яго нарадзіўся сын. Сына ён назваў Тамашом і яшчэ больш пачаў старацца. Дзіўна было, што ён, такі малады, больш думае аб будучыні дзяцей, чым аб сваім жыцці. Празмерная сталасць нашых год! Скажу прасцей: ад год той, першай за нашу памяць вайны з немцамі і да дзён нашых, сённяшніх, калі ўжо вырысоўваецца як бы канец і Вялікай Айчыннай вайне, за ўсю гэтую жорсткую эпоху, на мільёнах дзіцячых ілбоў мы бачылі і бачым маршчыну старасці. Калі Ракуцькаў Тамаш пачынаў вучыцца хадзіць, у самым разгары была польская вайна. Яна ўжо канчалася, як у Ракуцькі нарадзілася дачка. Толькі што яе ахрысцілі і назвалі Лізаветай, як па ўсіх, хто за гады рэвалюцыі ў тых мясцовасцях забудаваўся на панскай зямлі і панскім лесам, прайшла трывога: тут ужо «больш няма рэвалюцыі, гэтая зямля падпала пад Польшчу, і паны варочаюцца назад». Ракуцька аціх. Калі трэба было дзе загнаць загваздку ці прыбіць дошку — так і аставалася. Гэтак ён ліпеў як да часу, і ў яго жыцці вялікіх змен не адбывалася. Ужо граніца паміж Польшчай і СССР цвёрда вызначылася, і паабাপал яе ўжо стала варта дзвюх дзяржаў. Ужо і малы Тамаш шпарка бегаў, трымаючыся за матчыну спадніцу. А Лізавету пакінулі ўжо спавіваць. Пан жа не прыязджаў. Ужо думалася,

што, можа, так і абыдзеца і ніхто не зачэпіць злой рукой таго, што Ракуцька нарыхтаваў на будучыню сваім дзецям. Тым часам жонка сказала яму, што будзе яшчэ і трэцяе дзіця. З горкай трывогай ён падумаў аб невядомасці той будучыні, якая раней ужо здавалася яму зусім яснай. У тыя якраз часы і з'явіўся перад Ракуцькам Паліводскі, але ўжо не так, як першы раз, з акрываўленым бокам і з пакутнай просьбай у няшчасных вачах. А ва ўсім бляску афіцэра польскага войска ўсходняй граніцы. Ён явіўся не з ранейшым няшчасцем, а з цяперашняй сілай. Ракуцька адразу пазнаў яго і ўныў душой. А той адразу і пачаў тое, дзеля чаго і явіўся сюды.

— Слухай, Ракуцька, — сказаў ён. — Ты паспеў ужо з чужога лесу і на чужой зямлі новую хату паставіць? Ну нічога, не ты адзін так, калі была рэвалюцыя. Але давай так, каб мы з табою больш не спатыкаліся. Адай тое, што ты ў мяне забраў, і ты мяне больш тут не ўбачыш.

— Што я ў вас, пане, такое забраў?

— Золата! Ты абчысціў мае кішэні, пакуль я ляжаў хворы!

— Бойцеся Бога! Я вам сваё аддаваў, што меў!

— З каменнямі крыжык, пярсцёнкі, імянны гадзіннік і яшчэ два гадзіннікі, якія былі пры мне!

— Бойцеся Бога! Бойцеся Бога!

Разгневаны Паліводскі замахнуўся, каб даць у твар Ракуцьку. Не менш разгневаны Ракуцька стаў на ўвесь рост перад Паліводскім і прагаварыў, як абухам стукаў у бярвяно:

— Я, пане, выратаваў вас і вярнуў вам жыццё, а вы замест падзякі стралялі ў мяне, а цяпер робіце мяне злодзеям. Гэта ж вы самі ў мяне худую кабылу ўкралі. Дык хто з нас злодзей?

Паліводскі адумаўся і сказаў:

— Я прашу ў цябе толькі маё золата.

— Я яго і ў вочы не бачыў!

— Лжэш! Лжэш!

Паліводскі выйшаў. Слуга падвёў яму каня, і ён махнуў ходу і знік. Аднак жа Ракуцька паспеў заўважыць, што, перад тым як прыняць ад слугі каня, Паліводскі ні то пастаяў у кароткай задуме, ні то нават можа і памаліўся. Ракуцька падумаў: «А можа я яго чым пакрыўдзіў». Калі ён выказаў гэтую думку жонцы, яна, даволі такі энергічная жанчына, адказала яму, што гэтага Паліводскага варта было б кіем змясіць на калатушу, але найлепш быць ціхім, бо ён мае сілу, а наконт крыўды, дык яго ні крыўдаю, ні праўдаю, нават жалезным шворнам не проймеш. Такім парадкам Ракуцька стаў спакоен душой.

Але ненадоўга. У тым жа самым годзе, пад сярэдзіну восені, ён атрымаў позву ў гміну. Ён так і ведаў чаго: ён жа жыве на чужой зямлі і з чужога дрэва хату паставіў! Ён жа не мог пайсці супроць дзяржаўнага закона і першымі замаразкамі выбраўся ў тую самую старую жончыну хату. А новаю яго сялібай заўладаў маёнтак. Жонка яго чакала трэцяга дзіцяці, ён жа стаў, як сугней, угнуў галаву і ўсё маўчаў, маўчаў. Колькі год працы загінула марна! А разам пайшлі ў нябыт і надзеі. Ні ў якую будучыню сваім дзецям ён ужо не верыў. Лягчэй памерці, чым астацца навек без надзеі і веры! Сымон Ракуцька пачаў змагацца з бязвер'ем і безнадзейнасцю. Ён пачаў шукаць, каб на чым пэўным спыніцца думкаю. У гэты якраз час і нагадзілася яму злая прыгода. Жонцы прыйшоў час раджаць. Дзіця радзілася нежывым, і жанчына асталася на некалькі месяцаў ляжаць у хваробе. Ён высах каля яе і каля дзяцей. Пасля пайшоў па свеце шукаць спосабу, каб жыць. Ён абышоў, можа, з паўдзяржавы і нічога не знайшоў, але затое наслухаўся ад людзей усялякіх чутак аб жыцці па той бок граніцы. Больш як паўгода ён думаў, і меркаваў у думках. І нічога іншага вымеркаваць не мог. Так ужо ім апанавала цвёрдая думка. «Гэта ж не жарты! Там зямлі бяры! Там жыві сабе!» І нарэшце настаў момант. Перш за ўсё ён, як перад каменнай сцяной, стаў перад неабходнасцю вырашыць вялікую задачу: ён жа не адзін! З гэтага часу і найшло на яго вялікае ўтрапенне. Раней ён быў спакойны і цягавіты. Цяпер, праўда, трапяткім ён не стаў, але спакой свой, як рысу натуры, страціў. Ён выбраў цёмную ноч, ні зор, ні месяца. Ён назаўсёды пакінуў тую гнілую хату, якая дала яму прытулак у цяжкія часы яго маладосці. Апошні раз ён зірнуў на сваю новую сялібу, у якой думаў гадаваць дзяцей і якой цяпер заўладаў нехта чужы. Малы Тамаш ішоў падбегам, трымаючыся за бацькаву руку. Яна, спадарожніца яго жыцця, несла на руках малую Лізавету. За дзве ночы яны дайшлі да граніцы. Больш тыдня яны чакалі ў лесе навальнічнай ночы. Перад самым зморкам, выбіраючы зручнейшае месца, каб з яго рушыць у гэтую страшную дарогу, усе яны ўбачылі чалавечыя ногі. Ракуцька пабялеў і прыгледзеўся. Ужо тхнула адтуль трупным духам. Мярцвяк ляжаў увесь пад накідам моху. Самога яго не відно было. Малады ён ці стары? І хто ён? Можа шпіён, які ішоў туды і быў падстрэлен чужой ці сваёй куляй? А ці стаў ён шпіёнам ад гадаўскай прыроды свае, ці няшчасце яго павяло па гэтай дарозе, ці стопудовае зло, якому патрэбны граніцы і шпіёны, прыкавала яго навек да гэтага месца? Ці можа гэта

проста няшчасны чалавек тутэйшай зямлі, каля ціхай хаты якога лягла тая граніца і, як пякельная жудасць, заўсёды была перад яго бяззлюбнымі вачыма? Ракуцька анямеў ад жаху, што такі лёс можа спасцігнуць і яго з усімі тымі, хто дораг і люб яго сэрцу. Аднак жа хутка і ноч настала. Такое ночы ён толькі і чакаў. Пярун ляскаў кожны момант. Ліло, як з бяздоннага мора. Змучаны Тамаш трымаўся за бацьку і ішоў, як святы на пакуту. Пасля двухгадзінных блуканняў яны пачулі, што недзе тут поблізу страляюць. І гэтаму канца няма. Душа яго апала. Яна шапнула яму:

— Назад. У сваю гнілую хату! Лепш там памерці з голаду, чым тут валяцца непахаванаму.

Пошаккам яны дайшлі да згоды. Яна з дзецьмі пойдзе назад першая, а ён следам, каб было незаўважней, бо маланка штохвіліну і натоўп вялікі. Ён стаў пад дрэвам тварам ад таго боку, у які ішоў і сям'ю веў. За кожнай маланкай ён акідаў вачыма мясцовасць. Іх няма. Але нарэшце — радасць, радасць! На самай той дарозе, якою проста дойдзеш да той старой хаты, стаялі яны. Яна, любая, родная, разважлівая, працавітая, верная яго сяброўка, Тамаш, босы, малы, падкасаны. І маленькая Лізавета ў яе на руках, маленькая, кірпаценькая, птушанё... Гэта яны, якіх ён веў у будучыню. Што яны стаялі на патрэбнай дарозе, ён ведаў з таго, што над імі гойдала веццем знаёмае яму сагнутае дрэва. Яшчэ адна маланка, і ён убачыў, як яны ішлі далей дарогай. Яны ўжо далёка ад страшнага месца. Зараз і ён рушыць за імі. Зноў маланка і крык пагранічніка ў зялёнай шапцы. Ён стаяў на другім баку. Падкасаныя худыя Тамашовы ногі назаўсёды асталіся ўваччу яго. А першыя Лізавеціны ўсмешкі! Смутак наваліўся на яго душу. Якая чакае і іх і яго будучыня? Дзе ім суджана знайсці яе? Але трэба ісці, пагранічнік грозіць, што будзе страляць. Па калені ў вадзе і ўвесь мокры, ён замаршыраваў перад пагранічнікам. Сцяна, глухая і бязлітасная, як вечнасць, замкнулася паміж імі. Бывай, верная сяброўка! Бывайце, дзеці! А можа, адбудзецца цуд? Можа, міне вас лёс без будучыні? Але лепш ні аб чым не думаць, бо навала смутку забівае душу.

Сымон Ракуцька быў пад арыштам доўга. Пакуль у яго руках апынулася даведка, што ён мае права жыць усюды, толькі не ў пагранічных з Польшчай раёнах, ён больш за год усё даводзіў як мог, што ён не шпіён, а проста чалавек з той зямлі, па якой прайшла граніца. А тым часам вялікі ўпарадкавальнік усялякіх хібаў і непарадкаў — час — абтрос

і абглядзіў усё, што было не на сваім месцы, і шмат што забылася, шмат прытупілася, а сам чалавек знайшоў сабе месца, і лягчэй яму стала. Але час не меў сілы перад тупым смуткам па малым Тамашу, па першых Лізаветіных усмешках і па ёй, вернай сяброўцы. Гэты смутак, здавалася, апанаваў чалавека назаўсёды. Яму не было адхлання, і ад яго не было ратунку.

Сымону Ракуцьку спачатку здавалася, што варта яму толькі зноў звіць сабе гняздо, як ён скіне з душы цяжар свой. Тым часам ужо і хата ў яго была новая, зноў новая, вокнамі на дарогу, і ціха і спакойна ўсё тут было, і зямлі было на чатыры душы, і не трэба стала з жахам заглядваць у заўтрае, а спакой у душу не варочаўся. «А Тамаш, а Лізавета!» Сымон Ракуцька наладзіў сваё жыццё так, як жадала яго натура. Яго ціхманую працавітасць лёгка было ставіць паўсвету ў прыклад, калі лічыць яе за дабрачыннасць. І дзіўна было. Ён адзін, а ўпраўляўся з полем і з домам. І яшчэ кожны дзень меў часіну сядзець на калодзе і босы пасярод свайго двара. Ці то прывычка, ці то ашчаджанне абутку, але ён цяплом ніколі абуты не хадзіў. Ён яшчэ людзям і колы рабіў, і драбіны з панарадамі майстраваў. Жыў сам-насам. У той меры, у якой ішоў час, смутак яго ператвараўся ў вялікую мару. Гэтая мара заўладала ім, ён ёю жыў і служыў ёй. А пачалі нарэшце прыходзіць моманты, калі і вера, і надзея, хоць здалёк, паказвалі яму свае ясныя твары. Гэты новы час у яго жыцці пачаўся з таго, калі яму прыйшла ў галаву такая думка: яна тады з дзецямі вярнулася ў тую старую хату. Хто ведае, можа, і цяпер яны жывуць там? А кажуць жа людзі, што поштай можна з Польшчы сюды пісаць, а адсюль у Польшчу. Як страсянула яго гэтая думка! Ён не меў ні сну, ні спакою, пакуль не паслаў пісьма на адрас той старой хаты. Ён дакладна выпісаў і цяперашні свой адрас. Паведаміў аб той мясціне, у якой цяпер жыў. Яно ж магло быць і так, што і адтуль сюды прыйдзе пісьмо. Цяпер яго жыццё стала чаканнем перш за ўсё пісьма, пасля — нейкага невядомага лёсу. «Адтуль прыйдзе вестка. Яны жывыя і здаровыя, і можа нават не галодныя. А хіба хто можа сказаць цвёрда, што на свеце можа быць, а чаго можа не быць? Нават такое магло здарыцца, што граф Паліводскі прасіў ласкі сярод дарогі ў абарванага хлопца. А можа лёс прывядзе іх сюды. Але што такое лёс? Ён сам дойдзе да думкі, што зрабіць. Ён будзе думаць, ён будзе раіцца з людзьмі, ён будзе слухаць па свеце. Слухаць па свеце!» Самае далёкае, дзе ён бываў — гэта яго поле. Але практыка з самага маленства і інстынкт падказвалі яму, што яшчэ многае

наперадзе, што яшчэ многа дзе прыйдзеца быць, многае нанава рабіць, многае бачыць і чуць і за многае нечаканае брацца. Мара, чаканне, надзея, упартасць думкі і фантазіі! Гэтым ён цяпер і жыве. Колькі яму аднаму трэба было? Ён задавальваўся самай простаю ядой. Улетку ён палуднаваў халодным квасам з зялёнай цыбуляй. Старанна вырабленае поле радзіла ў яго лепш, як у каго тут. У яго пачалі заводзіцца грошы. «Божа мой, вось быў бы спосаб Тамашу!» Нават не маючы намеру купляць што, ён пачаў хадзіць у кааперацыю і прыглядацца да тавараў. Адночы ён купіў з сіняга сукна ватоўку, хлопцу гадоў на пятнаццаць. «Калі ж небудзь Тамаш будзе такі, што яму якраз прыйдзеца гэтая вопратка. А толькі невядома, у якія годы з Тамашом суджана спаткацца бацьку. Такім парадкам за доўгі час у Тамаша стала многа ўсялякай адзежы на ўсялякія ўзросты: і на дзесяць год, і на дванаццаць, і на пятнаццаць, і на васемнаццаць, і на дваццаць. Усё купляў бацька. Віселі на вешале ў клеці парамі боты, нагавіцы, вопраткі. Былі плацці для Лізаветы і хустачкі, чаравікі і панчохі... Часамі ж на яго находзіла прасвятленне. Ён як бы адпіхаў ад сябе гэты пусты занятак і ўпадаў у думку, што рабіць, сапраўднае, вялікае, выразнае і сапраўды патрэбнае, каб убачыць дзяцей. Нарэшце прыйшоў канец яго ціхай цярпліваці. Нават сядня на калодзе сярод двара пакінула яму быць прыемнай. Ён нейк пацягнуўся да людзей і як бы затрапятаўся. Яго ўжо бачылі ў навакольных мястэчках на кірмашах, каля цэркваў і касцёлаў на фэстах, у сельсавеце ён бываў часта і без прычыны. Ён пытаўся і раіўся. У тую старую хату ён цяпер слаў пісьмы бадай што цераз дзень.

Усім пачало здавацца, што ён рабіўся больш гаваркім, і панурасць сыходзіла з яго. Аднак жа ніхто не ведаў, што ён сябе пачуваў так, быццам кожны дзень піў атруту. І дзіўная рэч. Хоць час ішоў, нават ужо год за годам, з яго вачэй не сыходзілі босыя Тамашовы ногі, калі ён, у тую навальнічную ноч, асветлены маланкай, стаяў на дарозе пад сагнутым дрэвам. Яго ўяўленне рысавала яму Тамаша толькі малога і Лізавету толькі ў маці на руках. Па-сапраўднаму ён ніколі не задумаўся аб тым, што годы ідуць. Сам ён пачаў сталець так шпарка, што часамі ўжо льга было ў ім заўважыць першыя рысы далёкай яшчэ старасці. Гэта была празмерная на яго гады сталасць. Апошняя бачаная ім усмешка малой Лізаветы! Маланка, і свет уздрыгануўся ад грому. Тамаш стаіць мокры, вада. Босыя ногі яго! Постаць худзенькага хлопчыка! Ён жа вёў свайго Тамаша ў будучыню! На добрае, на шчаслівае! Нехта злы і чорствы,

нехта той, што і яму самому праз увесь век не дае спакою, загарадзіў малому Тамашу дарогу ў будучыню. Не туманныя прывіды, а выразна ява: гром і маланка, навальніца разрывае зямлю і, здаецца, крышыць на ёй усё. І ўсё ахоплена страшным сваім утрапненнем. Пад громам і агнём, пасярод дарогі, постаць худзенькага хлопчыка.

Аднойчы ён, як і часта цяпер, цёрся сярод людзей у местачковай кааперацыі. Там прадаваліся люстэркі. Адно вісела на сцяне. Сымон Ракуцька глянуў у люстэрка і сумеўся: ён такі даўно не бачыў сябе і не ведаў, што каля вушэй у яго спрэс сівыя валасы. «Божа мой, дык я ж ужо не малады! Няўжо гэта прайшло гэтулькі год?! А колькі? Мусіць, многа?! Як жа гэта я ніколі не лічыў гадоў?» Увесь той дзень ён правёў у адуме і суме. Каму расказаць? З чаго пачаць, каб не ішло далей жыццё так, як яму не хацелася? Ён хацеў не толькі есці хлеб, але каб разам з ім елі яго і Тамаш, і Лізавета. Каб не мучыць самога сябе, ён больш ужо ніколі не глядзеўся ў люстэрка.

IV

У тысяча дзевяцьсот трыццаць дзевятым годзе Сымон Ракуцька даехаў па чыгунцы да горада Слуцка і выйшаў адтуль пешкам у дарогу на захад па старой Варшаўска-Маскоўскай шашы. Была глыбокая восень. Толькі што мінулася пара безупынных дажджоў. Паабапал шашы стаяла вада на полі. Не кранутая яшчэ марозам трава была зялёная, і, калі сонца высвечвала з-за высокіх хмар, адзінокі падарожны, як здзіўленае дзіця, прыглядаўся да яснай зеляніны, і твар яго свяціўся, як і шырокі свет у той момант. Ён усё ішоў і ішоў шпарка. За адзін дзень ён дайшоў да Піліпавіч, дзе тырчэлі каля шашы яшчэ некаторыя адзнакі былой граніцы. Да гэтага месца ён ішоў яшчэ, як бы раздумваючы і сам сабе не верачы. Тут жа ён увесь змяніўся. Каб чалавек, які добра ведаў яго дагэтуль, бачыў яго ў гэты момант, калі ён, мінуўшы Піліпавічы, спыніўся на палявой дарозе, кожны заўважыў бы як адразу Сымон Ракуцька [скінуў] пячаць таго шматгодняга чакання, якое ўжо часамі ператваралася ў свядомасці, як бы нейкай асуджанасці навек. Магло б здавацца, што ён зараз скажа: «Яно было. А вы хіба хочаце, каб ніколі ніякай прыкрасці не было? Затое цяпер!» Уся яго пастава і выраз твару былі ў часе гэтага падарожжа рухавымі вельмі. На станцыі Гарадзеі ён сеў

у поезд і праз паўдня выйшаў з вагона на нейкім занадта ўжо ціхім паўстанку. Доўгі рад старых і высокіх дрэў — ліп, дубоў, бяроз, явараў і вязаў — ішоў ад паўстанка проста ў чыстае поле і там канчаўся. Лісце пад дрэвамі ляжала яшчэ жоўтае, і, здавалася, чалавечая нага яшчэ не ступала на яго. Сымон Ракуцька мінуў дрэвы і пасля нядоўгіх пошукаў знайшоў у полі вялікі камень. На абымшэлай яго паверхні аставаліся сляды таго, што тут начавалі птушкі. І гэта як бы ўзрадавала гэтага чалавека. З усмешкай ён абгледзеў камень і стаў кіравацца ад яго да вузкай і доўгай грады лесу. Добра ўтапаная сцяжынка вілася паміж і навокал кустоў шыпшыны і паўз удзірванелыя межы. Пасля яна выбілася ў той дубняк. Якая была восень! Ахоплены радасным узбуджэннем, чалавек як бы думаў, што другой такой восені ніколі не было і не будзе. Рудымі жалудамі была засыпана спрэс уся зямля. Крушыннік густа стаяў над сваім уласным лісцём, ядловец быў повен чорных ягад, дзюбастая птушка кінулася ў куст, драбнюткае лісце, як жоўты дождж, сыпанулася з дрэва, чэзлая кветка на высокім сцябле звесіла жоўтую галаву. «Божа, як яна так захавалася аж дагэтуль!» А неба! Сонца ў той дзень не было, але на небе адлюстроўвалася яго блізаць. Недзе тут блізка ідзе ціхае асенняе сонца! Хіба на свеце няма дзеля чаго берагчы знойдзеную радасць і шукаць і дамагацца яе вечно!? Якое неба над нашай зямлёй бывае ўвосень!

Сымон Ракуцька ўжо даўно мінуў дубняк, а сцежка ўсё ішла і вяла яго далей, праз поле, праз некалькі хвойных лясоў і купістых паплавоў. Доўга, вельмі доўга ішоў Сымон Ракуцька, дзівячыся, як жа гэта праз гэтулькі год тая самая сцежка вядзе яго, як быццам бы тут усё застыла на вечную нерухомасць. Ён прайшоў сцежкай да самага змяркання. Начаваў у людзей і вельмі многа расказваў пра сябе, так што, пакуль у хаце патушылі агонь і паснулі, ужо ўсе ведалі яго гісторыю. Назаўтра ён сабраўся далей у дарогу яшчэ зацемна. Нават яшчэ зоры свяцілі. Тут ужо недалёка, толькі зоры сыдуць з неба, як ён будзе на месцы. Зноў тая самая сцежка! Тут яна пайшла зялёнай азімінай. Свежая рунь дрыжала пад ветрам, і ў нізінах стаяла чыстая, як сляза, вада. Сонца пачало ўзыходзіць чыста, і вышыня неба пабольшала. Усё заззяла, і прасторы сталі неабдымнымі. Тут, у гэтай яснай шырыні, ужо зусім блізка! Вельмі хутка ён дойдзе. Ужо не было ў яго ні смутку, ні радасці. Хваляванне ўсёй яго істоты і нават нецярплівасць. Цяпер, калі ўжо так блізка перад ім была яго мэта, ён чамусьці як бы зноў

апанураў з постаці. Яго заўсёды такім рабіла шпаркая хада. Ён улёт у хаду і ўжо не заўважаў гэтае адзінае на ўсе часы восені. Але чаму сцежка такая доўгая? Тут ужо ёй канец павінен быць. Яшчэ два дрэвы над палявым каменем, і там тады пачыналася выезджаная сялянскімі калясьмі дарога. І ўсё. Чубок лесу будзе з-пад каменя і дрэў перад вачыма.

Вялікае шчасце раптам страсянула яго душу: там, дзе канчалася сцежка і пачыналася дарога, ён убачыў тыя самыя і такія самыя дрэвы. Адно што з карэння пайшлі ў іх парасткі і самі ўжо станавіліся дрэвамі. І камень той самы і такі самы. І нават... Як бы лёс паслаў яму гэты малюнак на тое, каб душа яго ў гэты рашучы момант пазнала да канца ўвесь жах думкі, што мінулае не варочаецца і ўвесь атрутны слодыч успамін. Божа літасцівы! На гэтым жа камені, у ранні вечар, калі яшчэ толькі захад змываў з сябе колеры, ён згаварыўся з ёю стаць яму вернай сяброўкай. Яна сядзела тады на камені, паклаўшы на прыпол згорнутыя рукі, а ён стаяў перад ёю. Здань! Прывід! У такой самай паставе, і так жа паклаўшы на прыпол згорнутыя рукі, на камені сядзела жанчына. Дзяўчына, яна нядаўна яшчэ выйшла з падручкаў. На прыполе ў яе ляжаў хлеб, і яна ела яго. Але чаму яна так здаецца знаёмай яму? Як быццам бы ён яе ўжо бачыў дзе, або ведаў даўно, або знаў, што яна якраз тут будзе сядзець? І чаму яна так нагадвае яе, каго ён доўгія годы не бачыў? Чаму — ён не мог бы сказаць, але вельмі нясмела ён глядзеў на яе і баяўся, што перарвуць гэтае яго шчасце. Ён не вытрымаў і пачаў гаварыць з ёю:

— Вы падарожная, што клунак каля ваших ног ляжыць?

— Падарожная.

— А здалёку?

— Здалёку. Цягнуком ехала. А гэта іду. Мне тут трэба дапільнаваць брата.

— А дзе ж твой брат?

— Мой брат у польскім войску быў, а што з ім цяпер — невядома. Калі ён, можа, у палоне на савецкай старане — то на гэта ўся надзея. Бо з гэтага палону радавых салдатаў пускаюць, і яны многія папрыезджалі і папрыходзілі ўжо. Вось і я яго сюды чакаць прыехала.

— Як жа гэта сюды чакаць?

— Тут стаіць наша хата, у якой мы выраслі. З гэтае хаты ён і ў войска пайшоў, яшчэ гады за два да вайны, а можа, і больш. Хата наша такая старая, што ў ёй ужо апошнім годам жыць нельга было. Аставалася толькі я з маткай. Мы пакінулі гэтую

хату і пераехалі туды, далёка, адкуль я цяпер сюды прыехала. Там я і матка знайшлі працу ў панскім маёнтку. Мы напісалі брату, што ўжо не жывём тут. Письмо тое яшчэ, напэўна, не дайшло да яго, як пачалася вайна з немцамі. Цяпер ён можа сюды прыехаць і не ведацьме, дзе мы і дзе знайсці нас. Калі ж яго яшчэ няма дзе-небудзь тут, то я ў суседзяў пакіну яму наш адрас.

Яна змоўкла і паглядзела на яго, быццам думала, ці варта было гэтаму незнаёмаму даверыць сваю душу.

— А калі вам прыйдзеца тут начаваць, дык дзе, калі ваша хата такая дрэнная?

— У суседа. Мы з ім добра жылі.

Яна, гэтая адкрытая душа, шпарка пайшла, а ён назіраў, як баючыся, рушыў за ёю зводдалеку. Чуб хвойнага лесу быў перад імі. Унь дзве хаты. Адна ледзьве ліпіць яшчэ, і страху на ёй упала. Ужо без вокан яна. Побач яе здаровая, вялікая хата з смольнага кругляка. У яе адразу і пайшла дзяўчына. Ён жа, калоцячыся разам са сваім сэрцам, спыніўся перад старой хатай і зводдалеку бачыў, што ў ёй сцены патрухлелі і пагнілі, і стаяць мокрыя і цвілія. Ён бачыў праз аконную дзіру нават тыя цвікі, якія калісьці ўбіваў у сцены. А гэтая, новая, здаровая, з кругляка хата, куды пайшла дзяўчына! Ён жа ведае хто гэта, толькі сам сабе баіцца прызнацца. Гэта яго хата! Гэта ён яе ставіў. І гэта з яе яго выгналі. А гэтая старая! Унь тое месца, дзе ляжаў Паліводскі. Там тады стаяў ложак. З гэтай хаты ён і сястру яшчэ замуж аддаваў. І адзін жыў у ёй. Ён стаяў і душыўся мінулым, якое адарвалася ад яго з часткаю душы і нават вялікі доктар — час — не загаіў гэтую рану ў душы. Ён ужо ведаў, як назваць тое, што лягло на яго жыццё. Але ён маўчаў і стаяў. «Дык яны тут жылі аж пакуль ужо нельга было! Ці даходзілі сюды яго пісьмы? Тады, калі ён жыў у новых прасторных сценах, гэтая трухліна гатова была ўпасці на іх. Можа ён вельмі мала стараўся, каб выратаваць іх адгэтуль! А ці не вінават ён перад худзенькім хлопчыкам Тамашом і перад маткаю сваіх дзяцей, і перад Лізаветаю?!» Голас пратэсту перад самім сабою ўзняў ён у сабе: «Не! Я ішоў у гром і невядомасць!» «Але ж я жыў гэтулькі год у мілай мне працы, і жыццё гэтае само па сабе льга назваць шчасцем, каб не смутак мой. А ці хоць раз падумаў я, каб ісці сюды да іх і ратаваць іх?» Раптам у яго пахаладзела ў вушах: «Чаму ж я не запытаў у гэтай дзяўчыны — а ці хоць адно пісьмо прыйшло было да іх ад іх бацькі?» «Але я яшчэ ўбачу яе, да вечара я дапільную яе тут, а зўтра зранку пайду

гаварыць з ёю». Адразу цяпер ён не мог ісці ў сваю, новую, некалі пастаўленую ім хату, ён баяўся свайго смутку. Да вечара ён праседзеў пад ігрушаю на лаўцы, у двары старой хаты, і пільнаваў яе. Але яна з новай хаты не выходзіла. Як пачало змяркацца, ён увайшоў у старую хату і лёг на голы тапчан. Парыў ветру ўвагнаў у хату на яго праз аконную дзіру віхор жоўтага лісця з ігрушы. Ён накрыў галаву торбаю ад хлеба, стараючыся заснуць. Цішыні не было! Нешта шастала па сценах і патрэсквала ў столі. А пасля яму здалося, што нешта шарганулася аб яго. Ён падняўся і стаў з шчаслівай думкай: «Не канешне мучыць сябе ляжкой, можна стаяць і сядзець». Свяціў месяц. Ноч была глыбокая. Праз дзіркі і шчыліны ў сценах лілося ў гэтую гнілую пустэльнію месячнае святло, а па сценах нешта невядомае ўсё шастала. «Каб хоць хутчэй дзень». З нейкай надзеяй ён выйшаў на двор і зноў сеў на лаўку пад ігрушаю. За ноч з яе апала ўжо апошняе лісцё. Месяц быў якраз у яе чорным голлі. А да дня яшчэ было вельмі далёка. Ён цясней зашпіліўся ў сваёй суконнай жакетцы і лёг на лаўку. Холад не даў яму спаць. З поля цягло роўным шумам. Узняўся вецер. Месяц стаяў нізка. Сымон Ракуцька спаць не хацеў. Сядзячы на лаўцы, прычакаў ён дня і больш у старую хату не заходзіў. Як адважыўшыся на вялікі подзвіг, ён закінуў сваю торбу за плечы і пайшоў у суседнюю хату. Там яна была адна, сядзела за сталом і пісала. Як прыгавораны да кары, ён стаў у парозе і сказаў:

— Добры дзень у хату. — Ён нават і не чуў, што яна адказала яму. Ён не мог адарваць вачэй ад акеннай шуфляды. Калі ён устаўляў яе, быў такі самы хмурны дзень позняй восені.

— Гэта я з вамі ўчора гаварыў на дарозе, калі вы сядзелі на камені.

— Я пазнала вас.

— Ну што, няма брата?

— Няма. Я пакіну яму тут гэтае пісьмо. Чакаць яго — мне няма як.

— Што вы яму пішаце?

— Вам хочацца ведаць?

Нават і без здзіўлення яна глядзела на яго, і вочы яе былі такія добрыя, і здавалася, яна абяцае праз іх шчырасць усяму свету.

— Пачытайце мне, што вы яму напісалі.

Яна нават не здзівілася: што гэта за дзіва такое з гэтым чалавекам.

— Калі вам хочацца, я прачытаю. Але я дапішу раней.

Ён сеў на лаву і чакаў, пакуль яна скончыць пісаць. Сочачы за кожным яе рухам, ён час ад часу падаваў голас:

— А ці ведаеце вы, што гэта ваш бацька ставіў гэтую хату?

Не адрываючыся ад пісьма, яна адказала: — Ведаю. Маці мне расказвала ўсё.

— Дык вы пра свайго бацьку ведаеце?

— А як жа! Але нашто вам усё гэта? Хто вы такі?

— Як нашто! Бо вашага бацьку я ведаў так, як ён сам сябе ведаў.

— Мой бацька быў слаўны чалавек, з душой і сэрцам. У яго былі залатыя рукі і разумная галава. І добрае сэрца.

— А дзе ваш бацька цяпер?

— Мы заўсёды ведалі, дзе ён.

— Як жа вы ведалі?

— Ужо вельмі даўно ад яго прыйшло было пісьмо з яго адрасам.

Ён адчуваў, як сэрца распірае яму грудзі, але ён не мог так пайсці адрасу. Ён хацеў усё высветліць.

— А пра графа Паліводскага вы што-небудзь чулі?

— Мой бацька vyrатаваў яго ад смерці... Я яго сама бачыла.

— Паліводскага? Як? Калі?

— Незадоўга да вайны. Ён сам быў у нас, калі жылі ў старой хаце.

— Ён вам якое-небудзь зло зрабіў?

— Гэты стары гад два дні і адну ноч не выходзіў ад нас і мучыў нас дамаганнямі, каб мы аддалі яму нейкае золата, якое нібыта наш бацька ўзяў у яго, калі паднімаў раненага на дарозе. Ён прасіў, пасля крычаў, пасля рамянём пасадзіў маме крывавы знак цераз твар. Пасля сунуў мне ў рукі свой адрас, калі мы адумаемся і захочам аддаць яму яго дабро. Ён служыў на нямецкай граніцы. Нарэшце ён казаў, каб аддалі хоць палову, а палова нам... Але мне трэба пісьмо дапісаць. — Яна пісала, а ён стаў на ўвесь рост у парозе і душыўся смуткам, глядзячы на яе. Гэта яна. Нязнаны ім чалавек. Без яго яна вырасла. Ён ні разу не меў шчасна трымаць яе на руках і гаварыць з ёю малою і падоўгу глядзець на яе дзіцячую ўсмешку. Нехта злы і бязлітасны ўкраў у яго яе маленства.

— Вы казалі, каб я пачытала вам. Я ўжо напісала. «Дарагі братка Тамаш. Мы табе пісалі, што прымушаны былі выехаць з роднага кутка, але пачалася вайна, і пісьмо наша магло да цябе не дайсці. Дык шукай нас у мястэчку Сталецці на Навагрудчыне. А таксама напамінаю табе, калі ты згубіў адрас, што ў Гомельскай вобласці, за Бабруйскам, жыве наш бацька. Граніцы ўжо больш няма...» Ногі ў Сымона Ракуцькі падгіналіся. Ён сеў на лаву. Яна яшчэ ўгнулася над пісьмом, штосьці ў ім дапісваючы. Ён ціхом падняўся і знік з хаты. Не прыпыняючыся нідзе, ён дайшоў да таго самага паўстанка і сеў у поезд. На другія суткі ён ужо ішоў пешкам цяперашнімі сваімі месцамі. Ён радаваўся, што з кожным крокам падыходзіць да гэтай, ужо трэцяй на яго веку хаты. Можа цяпер тут ён знойдзе спакой душы. Было вельмі рана. І цёплае стаяла надвор'е. Было ясна. На хвіліну магло здацца, што гэта ўлетку пасля дажджу. Ён ішоў сцежкаю паўз дарогу, краем сухога тарфяніку, па той бок якога сугліністы ўзгорак трымаў на сабе край неба. Пыльныя кусты шыпшыны, бальніку і піжмы бачыў ён, і думка яго спынілася на тым, што ў карэннях піжмы, пад тым кустом, жывуць мурашкі. Там яшчэ ўлетку чабор цвіў, і над ім кусцілася жоўтае зелле святога Яна. Куп'істы тарфянік быў увесь мокры, на шчыльна збітай у мяккі дыван нізкарослай траве на ім блішчэлі пад сонцам кроплі чыстай вады, як раса ўлетку. Вятрак махаў крыллямі дзесьці за балотам, над рачулкай стаялі голыя вербы, адна была рудога колеру, другая жоўтага, трэцяя сіняватага, чацвёртая чырванаватага. І гэтая каляровасць дрэў дапаўняла вялікае багацце і мноства ўсяго, што было ў чалавека перад вачыма. Дрэвы стаялі скрозь, іх было многа. Многа лётала і сядзела ўсюды гатовых спаткаць зіму птушак, многа было колераў і фарбаў, многа было і прастору, і неба, і вады, і ласкавай цішыні. Брама яго дома была зачынена. Брамка збоку крыху прыадчынена. Ён увайшоў у двор. Усё было на месцы і ў парадку. Ён прайшоў праз увесь двор і агарод, і сад і назад вярнуўся. Густая сям'я дрэў, ім пасаджаных, расла ў кутку агарода пад загараддзю з жэрдак. Там былі бяроза, ліпа, клён, каштан, вяз і таполя. Улетку і ў раннюю восень тут заўсёды шумеў вецер у лісці, і па ўдзірванелай пад дрэвамі зямлі густа і высока расла трава і красавала мятліца. Там была і лаўка, дзе ён, бывала, праз колькі год, аддаваўся сваім думкам. Ён зірнуў у гэтае месца, дзе якой-небудзь ураўнаважанай душы век льга было б мець шчасце ад ціхай адзіноты, і сумеўся. Ён аж уздрыгануўся: з

яго, і, можа, ужо доўгі час, не сыходзіў чалавечы позірк. Там на лаўцы сядзела жанчына. Постаць яе была нерухомая, і вочы не сыходзілі з яго. Хоць яна і не была ўжо такая, як калісьці, хоць гэта была ўжо старая жанчына, але ён з першага ж позірку пазнаў яе. І дыхаць яму стала цяжка. Гэта яна! Такая! Без яго такая стала! Як бы страціла яна ранейшы рух сваіх вачэй. І ён з'іначыўся без яе. Ужо і старасць не вельмі далёка стаіць за плячыма. І ў яе таксама. Нехта злы і бязлітасны ўкраў у яго яе маладосць, і яе самую ўкраў. І яго маладосць украў. А ўсё ж жыццё яго з ёю разам было б падобна на маладосць. Злы ён і жорсткі, гэты страшны злодзея. І ніякая кара нідзе і ніколі не спасцігне яго. Гэта ён бесперапынна вісеў над яго душою, як стопудовы камень! Пракляцце яму, гэтаму страшнаму злодзею! І прэч ад чалавека гэтую калоду пасярод двара, і гэтую лаўку пад дрэвамі, якія шумам сваім так заўсёды ўціхамірвалі душу! Сказаць дзецям... (але дзе ж тыя дзеці, іх жа ўкраў вялікі злодзея), сказаць усім і самому сабе: ні моманту спакою! Усе на пошукі вялікага злодзея! Знайсці яго і выясніць дакладна, хто ж ён такі?! І зняць з яго галаву і паказаць усяму свету: глядзіце, і ганаровае месца мне! Я абезгалоўіў страшнага злодзея! Я больш не вечны выгнанец з свайго месца. Я на сваім месцы, і страшны злодзея больш не будзе мяне абкрадаць! «Што ж перш за ўсё сказаць ёй такое, чым узрадаваць яе? Ага, я пакажу ёй усё, што я запасіў дзецям. Я чакаў іх, я думаў пра іх! Вісяць жа поўныя вешалы ботаў і сукенак, вопратак простых і ўбёраў святочных!»

У тую восень доўга трымалася мяккае надвор'е. Сёмага лістапада зранку нападаў мокры снег, а к вечару таго ж дня яго ўжо не было анізвання нідзе. Вада сцякла ў нізкія месцы і стаяла там, і ў ёй адлюстравалася хмарыстае неба. Хмары віселі нізка, а на другі дзень паміж іх высвечвала сонца, і на ўзлессі мокрая лаза здавалася гатовай распусціць першае лісцейка. Усё блішчэла, і здавалася, што гэта свеціцца вада ў лагчынах.

Той дарогай, што ішла паміж тарфяніку і роўна пастаўленых у адну лінію хат, вельмі шпарка ішоў чалавек. Гэта была хада таго, хто прывык да таго, каб доўгі час бачыць перад сабою тое, з чым трэба хутчэй расквітацца, каб пасля гэтага мець што лепшае. Чалавек гэты трымаў галаву высока і як бы нічога не заўважаў навокал сябе, перад сабой жа бачыў як бы толькі тое, да чаго хацеў хутчэй дайсці, але здавалася, што і гэты пункт больш жыў у яго думках і свядомасці, чым стаяў выразна ў

вачах. Ён так ішоў, што здавалася, ён упэўнен у тым, што нішто не стане на яго дарозе. Аднак жа, можа быць, тут найбольш было ад знадворнага выгляду чалавека. У гэтым выпадку можа і не да месца прымаўка, што твар ёсць люстра душы. Бо часамі рашучая пастава і хада чалавека на момант былі такія, што як быццам бы ён хацеў вярнуцца. Аднак жа ён усё ішоў і нават паддаваў ходу. Пачаліся хаты паўз дарогу. Ён паклікаў да сябе нейкага малага, што натрапіўся яму на вочы:

— Дзе хата Сымона Ракуцькі?

— А унь, дзе тых дрэў многа.

Чалавек глянуў на тыя дрэвы і хацеў усміхнуцца, але выйшла, што ён як бы здзівіўся. Верхняя губа яго з нізка выстрыжанымі чарнявымі вусамі ўздрыганулася.

— І я пайду з вамі да Ракуцькі, — сказаў ахвотны да ўсяго малы.

— Не, я адзін пайду.

Малы пабег шукаць іншага занятку, а чалавек той жа хадой, як і раней, падышоў да зялёнай брамкі і адчыніў яе. Двор не быў пусты, і ён астаўся стаяць у брамцы. Незнаёмы яму чалавек стаяў пасярод двара і ціха гаварыў з жанчынай. У чалавека былі сівыя валасы над вушамі. Ён падняў твар і пачаў углядацца ў незнаёмага прышэльца, які не сыходзіў са свайго месца ля брамкі. На твары чалавека з сівымі валасамі над вушамі напісалася здагадка, чаканне і нарыхтаванасць цвёрда сустрэць усялякую няўхільнасць. А той, што ўвайшоў у яго двор і стаяў цяпер ля брамкі, меў такі выгляд, як бы хацеў сказаць: ну што ж, і я гатоў да ўсяго так як яно ёсць. Мы ні ў чым не вінаваты. Гэта быў чалавек вельмі яшчэ малады, можа яму не было яшчэ і дваццаці пяці год. Але ён быў такі мажны і дужы, што, калі не глядзець на яго твар, ён мог здавацца мужчынам, які ўжо разбыўся за многія гады жыцця і працы. Верхняя губа яго была нізка выстрыжана, і гэта клала на яго твар пячаць як бы нейкага здзіўлення. Ён быў у польскім салдацкім шынялі і ў салдацкіх чаравіках з абмоткамі. З шапкі былі ўжо сарваны ўсе тыя бляшкі, якія раней паказвалі, да войска якой дзяржавы гэты салдат належаў. Ён здаваўся такі здаровы і энергічны, што dziўна было, як ён так нерухома ўсё стаіць на адным месцы. Тут яго ўбачыла і жанчына.

— Тамаш прыйшоў! — закрычала яна і, як бы забыўшыся на ўсё, кінулася яму насустрэч.

Сымон Ракуцька аднак жа сышоў адразу з свае гатоўнасці сустрэць усялякую няўхільнасць. Твар яго перасмыкнуўся,

і магло здавацца, што ён не ведае, дзе падзецца. Як бы раскрыўшы вялікую таямніцу, да якой яму раней не было доступу, ён застыў на паўкроку, калі быў ірвануўся сысці з месца. Хіба гэта Тамаш стаіць перад ім? То ж быў худзенькі хлопчык, якога трэба было шкадаваць, песціць і гадаваць, і аддаваць яму бацькаўскую ласку. Усю душу і сэрца аддаваць яму. Няма хлопчыка Тамаша, ёсць салдат чужой арміі, і хіба вядома, якая ў яго душа? Бацька ж не мог сеяць добрае насенне ў гэтай душы. Тамашова маленства ўкралі ад бацькі: жалезная нага таго страшнага злодзея зноў душыла Сымона Ракуцьку. Абкрадзены, ён стаяў перад салдатам чужога яму войска і сумаваў па худым хлопчыку Тамашу, маленства якога ўкраў страшны злодзей.

ДРУГАЯ ЧАСТКА

ВЯЛІКАЕ СКРЫЖАВАННЕ

Прасторны шлях, калі ж, калі

Ты закрасуеш на зямлі

І злучыш нашы ўсе дарогі?

(Якуб Колас. «Новая зямля»)

I

Вялікі шлях з усходу на захад праходзіць каля мястэчка Сумліч, але не праз іх. Нават і не паўз самае мястэчка, а крыху зводдалеку. Гэты шлях — старая Маскоўска-Варшаўская шаша. На яе з Сумліч зроблен выезд: вузкая, як размінуцца двум вазам, дарога, брукаваная буйным каменнем. Брук гэты пакладзен год за дзесяць да цяперашняй вялікай вайны. Гэтай брукаванай дарогі хопіць на добрыя пятнаццаць хвілін шпаркай язды на найлепшым кані. Тое месца, дзе яна падыходзіць да шашы, не дазваляе ёй адразу ўліцца ў шашу. Гэта шырокае месца сярод жыта, ярыны і сенажацей, як бы вялікі круглы пляц, плошча, у якую ўліваецца адусюль некалькі вялікіх і малых дарог. Сама вялікая шаша рэжа гэтае месца напалам. Некалькі палявых дарог, крывых і вузкіх, крыжуюцца тут. Тут крыжуецца з шашою вялікі грунтавы шлях з Палесся. На поўдзень ад шашы ён ідзе на Вызну, Морач, Страхінь і Орлік і ўваходзіць у самыя Агаркаўскія балоты. На поўнач жа ад шашы, пасля

свайго перакрыжавання з ёю, шлях ідзе на Семежава, Лешню, Цімкавічы, Капыль, Старыцу, Перавоз, Самахвалавічы і такім парадкам кіруецца на Мінск. Так што гэтая дарога злучае два беларускія абшары, сваей прыродай, характарам і выглядам далёкія адзін ад аднаго. Крыжуецца тут з шашою і яшчэ адна, не менш вялікая дарога. Яна ідзе недзе з мясцовасці паміж Бабруйскам і Гомелем. Недзе адтуль, дзе хвоя саступае месца ясеню і дубу і дзе менш цудоўнай мяккай нахмуранасці і задумёнасці ў пейзажы, як у тых уккрытых хвойй краявідах, куды яна ідзе цераз шашу. Гэтая дарога, няроўная, выкручастая і больш ціхая, чым людная, канчаецца недзе паміж Нясвіжам і Клецкам, праходзіць праз Цапру і Балвань і такім парадкам злучае і дзве разлегласці нашай Бацькаўшчыны, у кожнай з якіх наша гісторыя запісана па-свойму і своеасабліва. Калі адбылася Вялікая Рэвалюцыя і калі скончылася польская акупацыя, туды, дзе канчаецца гэтая дарога на захадзе, пабеглі з сваіх маёнткаў зямельныя магнаты, а з фальваркаў драбнейшая шляхта. І дзедзічы і пасэсары там на захадзе зраўняліся і два дзесяткі год жылі аднымі думкамі аб устанаўленні пальшчызны на ўсходзе, дзе яе няма і ў прыродзе. Касцёл для фальваркоўца аставаўся вызначэннем не веравызнання, а нацыянальнасці, а беларускую мову ён ламаў аб польскую і думаў, што гэтым жаргонам ён далучыўся да культуры, якая ўкладвалася ў яго ў словы — пан, маёнтак, фальварак. Дзеці іх, што радзіліся ў эміграцыі або малымі выехалі туды, за два дзесяткі год выраслі і знайшлі сабе свой спосаб да жыцця. Замест таго каб крычаць на парабкаў у сваім маёнтку ці фальварку, яны сталі службоўцамі ў дзяржаве, чыноўнікамі і ахавальнікамі старое, як свет, ідэі заваёўнага руху на ўсход. Іх думкі не пакідалі іх аж да семнацатага верасня трыццаць дзевятага года. Яшчэ з маленства яны не забыліся гэтых дарог тут і памяталі нават лясныя і палявыя сцежкі.

Тая круглая пляцоўка, дзе скрыжоўваюцца з шашою вялікія і малыя дарогі, была ўся вытаптана нагамі і выезджана калясьмі. Тут былі лапіны і дзірвану з чубамі блёкату і шчаўлюку і голая, убітая зямля. Упартая піжма купчасцілася побач дробнай лазы, і чабор цвіў разам з святыянскім зеллем над густым дываном спарышу і дзяцельніку. Трыпутнік разрастаўся над каляінамі. Навокал жа, пакуль да палеткаў і лясоў, ішлі роўныя паплавы. Гэта былі самыя далёкія сумліцкія сенажаці. Да калектывізацыі яны былі падзелены сумлічанамі на вузенькія палоскі, і кожны касіў сабе, як хацеў.

Крайняя ад шашы палоса сенажаці належала тады гаспадарцы Канстанціна Лукашэвіча, і стары Нявада, косячы тут у адзіноце або сушачы сена, знаходзіў тут сабе вялікую разрыўку ад тае псіхалагічнай траўмы, што пачала развівацца ў яго пасля першых пасляваенных год. Расказвалі пра яго, што ён ні тое што каб сказаць астарэў вельмі. Больш таго, у добрым жыцці дома ён выраўняўся і скінуў з сябе тую лушпавіну, што нарасла на ім за час бадзянняў па чужыне і па чужых людзях. Ён здаваўся кожнаму здаровым і зусім не падобным на самога сябе тады, калі толькі яшчэ сцягваў з плеч чужацкія транты. Некаторыя казалі, што ён аднак жа насіў у сабе нейкую хваравітасць, хоць нічым ніколі і не хварэў. Як бы там ні было, але можа і сапраўды ён насіў у сабе або хворасць, або можа толькі нейкія непатрэбныя думкі, якія тачылі яго. Быў час, што ён нават з твару асунуўся, і гэтая хударлявасць дала яму некалькі новых рысаў старасці. Часамі нават ён пачынаў ні то гаварыць, ні то штосьці разважаць сам з сабою. Усе гэтыя моманты, новыя, раней не ўласцівыя яму, асабліва пачалі заўважацца ўсімі з аднаго выпадку, які адбыўся не вельмі даўно, ужо ў часы, якія могуць належаць да нашых дзён.

На тых сумліцкіх сенажацях, што былі пры дарожным скрыжаванні, сена было заўсёды змешана з мноствам скошаных аднагодніх дрэўцаў. Яны скошваліся з травою разам штогод і штогод зноў насяваліся і пасля зноў скошваліся. Без канца і меры іх рассявала тут усюды старая таполя, памераў незвычайных. Дрэва расло на самым скрыжаванні дарог. Гэта быў волат на рост і таўшчыню. Сумлічане казалі, што на ўсю вялікую акругу тут не знойдзеш другога такога вялікага дрэва. Адно на ўсю разлегласць, яно ўзнімалася над дарожным скрыжаваннем і відно было здалёку, дзе б хто ні ехаў. Кара яго пабілася на гузы, з якіх ад карэння да вяршаліны раслі парасткі, і так гэты волат на ўвесь свой рост стаяў спрэс зялёны. Хоць дрэва і было падобна на магутную скалу, але дзіва брала: як гэта яно магло даваць гэтулькі насення. На сенажацях штогод густа вылазілі з зямлі скрозь маладыя дрэўцы і гінулі пад касою. На навакольным полі плугі выварочвалі іх сотнямі. На абочынах дарог іх тапталі пешаходы. Разам з травой іх усюды з'ядала жывёла. Іх ламалі дзеці дзеля забаўкі. А праз год іх зноў было густа, і зноў усё ішло намарна. Але крокаў за дзвесце ад самога дрэва быў куток, дзе не ездзілі з калясмі, і куды не дабівалася жывёла, і дзе не хадзіла каса. Год за дзесяць да Айчыннай вайны, да гэтых дзён, калі завяршыліся і дайшлі

да новых сваіх ператварэнняў справы, крыўды, прыкрасці і радасці тых людзей, пра якіх я тут расказваў, з Сумліч да шашы забрукавалі выезд і ў адным месцы клалі мост цераз лог, даволі-такі вялікі. Падымалі насыпам дарогу і зямлю на гэта бралі з таго месца, што крокаў за дзвесце ад вялікага дрэва. Там стварылася вялікая яма і два дугаватыя равы — як дзе капалі. З самай вясны тут стаяла вада, і ўвосень таксама. Берагі да вады былі крутыя, к таму ж асталося тут скрозь бітае каменне, кучамі і рассыпанае, і ў гэтым месцы патомства вялікага дрэва за дзесяць год густа ўзялося. Мацнейшае дрэва глушыла слабейшае і само ішло ўгару, а пад ім слабейшае гнулася ў каржак, пускала рост у бакі і глушыла суседа, які таксама выбіраўся голлем у разлегласць. Такім парадкам за дзесяць год тут стварыўся куток з густым зараснікам. Зараснік аблямоўваў яму і спускаўся на самае дно яе і хаваў пад сабою два равы. Над гэтай непраходнай расліннасцю ўзнімалася колькі даволі ўжо высокіх таполяў, ужо сапраўдных вялікіх дрэў, а наводдалек, як асілак і аглядальнік на цэлую навакольнасць, узвышалася вялікае дрэва, усёй вышынёй зялёнае і ўпартае ў бесперапынным змаганні з навакольным светам за сваё патомства. Толькі адна-адзінюсенькая галіна на ім пад сярэдзіну яго вышыні, была сухая і вытыркала з густой зеляніны. Гэта было вельмі высока. Чалавек павінен быў крута закідаць галаву і трымаць шапку, каб глянуць на гэтую сухую галіну. На ёй нагледзелі сабе месца адпачываць удзень ад клапатлівай стомы палявыя каршачкі і заблудлыя здалёку птушкі. Гэты куток на скрыжаванні дарог быў як бы месцам ратунку ад цяжару доўгага падарожжа на вялікіх дарогах і ад цяжкіх думак аб невядомасці канца дарогі. Больш як за дзесяць кіламетраў ад гэтага месца падарожныя ўгадвалі, ці скоро ўзыдзе сонца. Яшчэ змрок ночы вісеў над зямлёю, а вяршаліна дрэва ўжо была ў сонцы. На ёй ужо ляжала сонечнае праменне, хоць сонца было яшчэ дзесьці глыбока і далёка.

Косячы тут раз на гэтых сенажацях, Нявада падлічыў, колькі ён адным махам касы зрэзвае маладых дрэўцаў. Выйшла нешта больш дзсятка. Ён тады перасадзіў з сенажаці некалькі самых большых дрэўцаў бліжэй к вялікаму дрэву. Калі ён назаўтра паглядзеў на іх, убачыў, што нечыя ногі паспелі ўжо стаптаць іх. Ён зноў перасадзіў некалькі дрэўцаў, але ўжо ў іншае месца. Праз два дні ён выразна ўбачыў: і гэтыя былі стаптаны нечымі ботамі з шырокімі абцасамі. З таго часу ён наглядаў і бачыў: кожнае перасаджанае дрэўца тапталася.

Сляды паказвалі, што дрэўцы тапталіся і ботамі, і лапцямі, і босымі нагамі, і жаночымі абцасікамі. Гэтыя таптуны хадзілі тут кожны дзень. Кудысьці яны ішлі ўсё гэтымі дарогамі. За працаю ў полі і на сенажаці Нявада пачаў кідаць вачыма на дарогі і глядзець на гэтых людзей. Гэта ўсё быў той невядомы і шматлікі, хто таптаў яго дрэўцы. Абочынай шашы ён ішоў і ў лапцях, і ў ботах. Адзін з торбай за плячыма, другі з чамаданчыкам у руках і ў капелюшы. Часамі таптун з'яўляўся ў вобразе падарожнай жанчыны, часам у выглядзе маладога франта, часам гэта быў прысутулены абарванец. Вельмі часта ён садзіўся ці лажыўся пад вялікім дрэвам на скрыжаванні і спачываў там. Нявада нават забыўся на доўгі час перасаджваць дрэвы. Ён пакідаў у памяці на доўгі час кожнага падарожніка. Ён бачыў, як шафёры спынялі машыны і ішлі пад дрэва піць і закусваць, фурманшчыкі папасвалі сенам і аўсом тут коні. Можна і многа ўжо часу прайшло, як Нявада сачыў за падарожнымі. Можна ўжо не сотні, а тысячы перавярнулася іх перад яго вачыма. Раз, у дзень сухой хмурнасці і ветру, Нявада ўбачыў, як на скрыжаванні спынілася грузавая машына. Малады шафёр з зайздроснай усмешкай высадзіў галаву з кабіны і сачыў, як з самога грузавіка злезла зусім маладая дзяўчына. Яна скланілася яму, быццам дзякавала ці развітвалася, а ён нехаця схваўся ў кабіну і паехаў далей проста шашою на ўсход, а ехаў ён з захаду. Дзяўчына асталася адна. Яна была такая з постаці, што здавалася маладзейшая за свае гады. Як толькі машына знікла, яна вельмі шпарка пайшла назад шашою, пасля рушыла ў палескую дарогу, пасля вярнулася і беспарадна азірнулася. Позірк яе даўжэй за ўсё затрымаўся на вялікім дрэве, яна як бы дзівілася, што бачыць перад сабою такога волата. Неспакойныя вочы яе ўбачылі Няваду. Ён глядзеў на яе і думаў: няўжо яна, такая дасціпная, лёгкая, спрытная, зараз стопча дрэўца, якое ён у гэты ж самы дзень, зранку, перасадзіў. Не больш як паўгадзіны таму ён глядзеў: дрэўца расло як мае быць. Дзяўчына была ў цёмным гарнітуры і густавалася. Нейкая малая яна здалася Няваду, хоць адзежа яе была дарослай жанчыны. Быццам адумаўшыся, яна раптам зменшыла сваю рухавасць і моцна, каб чутно было здалёк, сказала да Нявады:

- Да бліжэйшай станцыі на чыгунцы? Як ісці? Далёка?
- Унь туды. На Цімкавічы... Не. Недалёка.

Яна падзякавала яму і яшчэ акінула вачыма скрыжаванне дарог. Густы зараснік над ямай і равамі ўзяў на сябе яе ўвагу. Яна падышла туды. Нявада з непакоем глядзеў, ці зараз стопча

яна яго дрэўца. Яна не дайшла да яго, а адразу села на траву пад першым веццем. Яна сядзела на ўдзірванелым капцы, над якім і навокал якога дробна траслося на ветры таполевае лісце, абаперлася локцем на траву і адразу задрамала. «Ага, яна стамілася за вялікую дарогу», — думаў Нявада і пачаў шукаць вачыма свайго таго дрэўца. Яно не было блізка ад соннай дзяўчыны. Паўгадзіны таму яно было на сваім месцы і ў добрым сваім стане. Але ці гэта яму здалася, ці сапраўды? Унь ён бачыць яго, утаптанае ў зямлю. Яно ляжыць бокам і тырчыць угару адной галінкай. Незразумелая трывога разанула яго. Калі ж ён паспеў быць тут, той невядомы падарожны? Нявада падышоў да дрэўца. Яно ўсё было ўвагнана ў зямлю ботам з здаравенным абцасам. След ад абцаса быў глыбокі і шырокі. Незразумелая трывога павялічылася і ўжо межавалася са страхам перад тым неведомым. Калі ён паспеў прайсці тут і куды знікнуць?

Дзяўчына сапраўды-такі спала, прыпаўшы галавой на руку. І яго душа страсянулася. Як быццам ён сумысля шукаў болю на сваю рану, якую не мог да канца залячыць час. К таму ж — трывога і неспакой, што тут хадзіў нейкі невядомы. Ужо адразу яго ўяўленне і думкі нарысавалі карціну: такая яна маладая і нейкая адзінокая на гэтых вялікіх дарогах. Куды яна спяшае, да чаго так нястрымна імкнецца? І тут ужо адразу з гэтай карціны паўстала другая, як злая наканаванасць, як смутак яго душы. Ён жа не бачыў і не ведаў калісьці, як Волечка, так як цяпер гэтая неведомая, можа, так жа адна спяшалася дарогамі і ў стоме падала на прыдарожную траву. Волечка, не цяперашняя жанчына, а тая дзяўчынка паўставала перад ім. Яна, тая Волечка, жыла ў яго душы, як вечны застылы вобраз, ці то ў мінуўшчыне, ці то ў сучаснасці, ці то ў будучыні. «Што было, тое прайшло», — мог бы прыдумаць ён сабе ўцеху. Але ж не. Дзе ўжо там да Волечкі! Ужо не Волечка, а другая, вельмі цяпер на тую Волечку падобная, стаяла перад ім. Яна, як кропля вады на кроплю, удалася ў сваю маці і, як жывое ўвасабленне той Волечкі, была перад вачыма. Заўсёды ён думаў: гэтай не трэба будзе шукаць сабе шчасця для будучыні. Яна будзе жыць так, як будзе жыцца, а жыцца будзе добра. Ён гэта бачыў па сваёй Волечцы і па маленстве гэтай. І яго мучыла крыўда за Волечку, якая ўведала гора, а гэтая радзілася адразу на шчасце. «Тая варта большага замілавання, чым гэтая, што будзе думаць аб жыцці, як аб вясёлым свяце». З цяжарам на душы, з трывожным адчуваннем, што нешта жудаснае неўзабаве адбудзецца,

ён аж прыгнуўся над увагнаным у зямлю дрэўцам, дзе вельмі выразна вызначаўся вельмі глыбокі след ад абцаса. Ён не мог больш быць у адзіноце і нарыхтаваўся ісці ў Сумлічы. Калі ён зрабіў першы крок, пачуў, што сонная дзяўчына глыбока кашлянула. Ён бачыў: яна прачнулася і прыўзнялася з локця. «Кашляе, захаладзілася на вільготнай зямлі, дзе ж, у нейкім клопаце, на дарозе, можа, за светам ад свайго месца». Ён быў схілен бачыць усюды самае горшае. «Мусіць у мяне выгляд дзіўны, што яна на мяне так глядзіць». У высокіх ботах, у выцёртым плашчы і чорнай кепцы з гузікам наверху, ён рашуча зрабіў колькі крокаў да дзяўчыны, быццам бы маючы да яе самую найпільнейшую справу. Пячаць асцярогі лягла на дзяўчынін твар. «Яна мусіць хацела адпачыць адна — і далей у сваю дарогу». Але было позна ўжо моўчкі прайсці паўз яе.

— А вы далёка куды едзеце?

— А я і сама не ведаю, ці гэта далёка адсюль, ці блізка.

— Дзе гэта?

— Туды, за Бабруйскам, у бок Гомеля. («Не, яна вельмі ахвотна і ветліва гаворыць».) Ужо з учарашняй раніцы ў дарозе.

— Вы дадому едзеце ці з дому?

Ён бачыў: яна як бы сумелася. Перш за ўсё яна сапраўды ўпала ў задуму. Яна думала над тым, што зараз скажа. Гэта было не зусім звычайна. Пасярод дарогі, упершыню, на адну можа хвіліну, яна ўбачыла незнаёмага ёй Няваду. Тут бы абы-што адказаць, таксама як і ён абы-што пытае. А яна думае. «Чыстая, справядлівая душа, яна цэніць сваё слова». Нявада аж ступіў яшчэ крок бліжэй.

— Я-то еду дадому, але таксама і з дому... Я еду з дому да бацькі.

— А дзе ж ваш бацька жыве?

— Дома.

— А вы едзеце да яго з дому?

— З дому.

— Гм... значыцца...

Слова за словам, маўчанне пасля слова і перад ім, яна расказала яму гісторыю, і хто яго ведае, больш тут было суму ці радасці? Калісьці даўно, калі яе яшчэ на свеце не было, бацька яе паставіў сабе новую хату на панскай зямлі і з панскага лесу. Скончылася там права рэвалюцыі, і ён сюды пайшоў і жыў па гэты бок граніцы, а хатаю заўладаў пан. Калі скончылася і гэтая граніца, пан раптам убачыў, што, каб мець шчасце, даволі мець адзін дом, а тым больш панскія пакоі, і не канеш-

не уладаць у дадатак яшчэ сотняю хат, пастаўленых калісьці простымі людзьмі.

— Гэта пан сам да гэтага дадумаўся ці гэтак навучылі яго, як цаніць чалавечае шчасце? — панура запытаў Нявада. «Я яна гаворыць, як бы з жорсткай насмешкай».

— Гэтай праўдзе пана навучылі.

Адным словам, бацька яе мае цяпер і тую хату, што ставіў у маладосці, і тую, у якой тут жыў. А яна ж з першага года свайго жыцця два дзесяткі год пражыла без бацькі.

— Значыцца, і ў твайго бацькі ўкралі тваё маленства?

— А чыйго бацьку яшчэ так абакралі?

— Бацьку мае дачкі.

— Значыцца — вас?

Яна ўстала і з сумнай усмешкай глядзела на яго.

— З тае хаты едзеш у гэтую?

— У гэтую.

— Бацьку бачыла ўжо?

— Ужо мы пазнаёміліся.

— То чаго вам на чыгунку? Па шашы ў той бок машын многа. Махнуць рукой, і шафёр падвязе аж да месца.

— Я ўчора, пакуль машыну злавіла, выстаяла на шашы цэлае ранне.

— То чаго ж вы ўсталі? Чаму не спачываеце? Дарога вам яшчэ вялікая.

Яна паслушна зноў села на ранейшае месца, і вочы яе сталі такімі даверлівым.

— Я вырасла без бацькі. А бацька пастарэў без мяне. Нам шкада таго, што мы адзін без аднаго былі. Гэта бацька мне маю душу на гэта настроіў, і добра ён зрабіў. Цяпер я ведаю, што не можна так жыць, абы жыць. Трэба шукаць таго, каго трэба з замілаванасцю ведаць і каго трэба ненавідзець.

— Ненавідзець? Вы такая маладая і гаворыце аб нянавісці?

— Аб чым жа мне гаварыць, калі жыццё майму бацьку скалечылі, і маё маленства...

Яна недагаварыла і як бы засаромелася свае ўспышкі перад незнаёмым чалавекам тут, на дарозе.

Гэта было ўвасабленне наіўнасці, непасрэднасці, парыў маладой натуры, калі ўсё, што ляжыць на душы, просіцца ў свет. У маладосці душа і думкі не абцяжараны развагаю аб мэтазгоднасці. Стоячы цяпер перад маўклівым Нявадам, гэтая маладая дзяўчына не ведала, што яна ўзварушыла ў душы гэтага старога перад ёю незнаёмца.

«Яна хоча ведаць, каго ёй ненавідзець за ўкрадзенае маленства? А каго я павінен ненавідзець за гэта ж самае?» І зноў вобраз малой Волечкі вырысаваўся перад ім. І вобраз гэты раздвойся. Побач з Волечкай стаяла тая, цяперашняя, так падобная на сваю маці.

— А чаму ж вы жылі цяпер не з бацькам?

— Я вучылася і на лета еду.

— А як жа вы завецеся?

— Лізавета.

— Што ж гэта так усё сыходзіцца! У мае дачкі таксама дачка Ліза. Год ёй ужо будзе ці не чатырнаццаць.

— Ой! — крыкнула раптам Лізавета і шатнулася, як сядзела, назад. Нявада са здзіўленнем сачыў за ёю, а яна паказала пальцам уніз перад сабою, і Нявада глянуў туды. Там быў адзін з тых двух равоў. Увесь ён быў скрыты ў густым таполевым зарасніку. На дне яго расла густая і высокая трава і цвілі кветкі. Яны, блакітныя і жоўтыя, відны былі праз трапяткое лісце зараснікаў, якія шчыльнай сцяной купчасціліся паабাপал рова. Лісце шумела і траслося на ветры. Нявада ўгнуў твар над ровам і, прыглядаючыся, пачаў заўважаць на дне яго, у траве і пад нахіленым нізка веццем маладых парасткаў, чалавечыя ногі, абутыя ў боты з вялікімі абцасамі. Абцас аднаго бота быў у жвірыстай зямлі. Гэты абцас і стаптаў тое дрэўца! Нявада шатнуўся ад рова і беспарадна глянуў на дзяўчыну, якая як бы чакала першых захадаў ад Нявады. Але ён стараўся перамагчы ў сабе трывожную прыкрасць і разважыў думкамі сам сябе: «Падарожны нейкі спіць. А чаго ж ён залез у самы роў? У вільгаць? Калі тут трава сухая? Мала што, — душыў у сабе трывогу Нявада. — Усялякая прыгода з чалавекам можа здарыцца».

— А чаго ж вы самі так устрывожыліся?

— Хіба? Ты, нябога, нешта выдумляеш.

— То я пайду. На станцыю. Ніякай машыны нідзе няма.

Нявада ўбачыў, што яна і сапраўды зараз пойдзе. Яна прыгнулася і перашнуравала свой чаравік і паправіла на галаве хусцінку. Сэрца ў Нявады заныла. Што такое здарылася? Хто яна такая, што яму так не хочацца больш ніколі не бачыць яе? Ён і сам не мог разабрацца ў той праўдзе, што яна якраз папала сваім расказам аб сабе на боль у яго душы. Можа нават толькі на тое, каб яшчэ затрымаць яе каля сябе, ён сказаў:

— Можа ўжо больш не будзе такога няшчасця з людзьмі, каб аддзялялі бацькоў ад дзяцей.

— Можа і не будзе. А можа будзе.

— Будзе. Цяпер я ўжо ведаю, што будзе, — раптам устрапянуўся ён. — Бо і так сказаць, чым жа свет і людзі з'іначыліся? У мяне ўкралі маленства мае дачкі.

— А ў мяне на дваццаць год укралі бацьку.

Вялікая трывога раптам ахапіла яго. Ён сам не мог саўладаць са сваім парывам. Зрабіў рух да самага рова і ўстаўся вачыма ў абцас, які (ён у гэтым быў упэўнен) растаптаў яго дрэўца.

— Чалавеча, скажы ты мне, чаго ты лёг тут?

Бот зварухнуўся, і чалавечая постаць з'явілася з-пад трапяткога вецця. Гэта быў чалавек малады і нерашучы, нават вялы рухам сваім. Ён хваляваўся і дзіка пазіраў на Няваду і Лізавету. Ён вылез з рова і сеў на краі яго. Некалькі кропак рабачіння было на яго твары, і валасы на галаве мелі нахіл да кучаравасці. Або ён выглядаў на многа маладзейшы сваіх год, або і сапраўды быў толькі ў першым сваім юнацтве. Адзежа на ім не мела пашаноўлі і догляду, у ёй заўсёды валяліся па мокрай траве і па пяску, яе рвалі аб сукі ў лясным гушчары, падцілалі пад сябе нанач або, яшчэ лепш, спалі ў ёй. Яна была простая, як і ва ўсіх людзей на дарозе, але больш мятая і ўбруджаная. Ці было ўсё гэта непрыемна чалавеку? Ніякіх адзнакаў гэтага не было, хоць і льга было заўважыць, што на плячы ў пінжаку брудную лапіну не вельмі даўно так старанна церлі, што аж сукно выцерлі. Пакуль ён так сядзеў над ровам, Лізавета і Нявада глядзелі на яго, а ён маўчаў, пазяхаў і як бы чакаў. Пасля спрытна скруціў з махоркі папяросу, дастаўшы канцамі пальцаў махорку проста з кішэні. Закурыўшы, ён, надзьмуты і злы, паглядзеў на Няваду і абазваўся:

— Ну, чаго мяне пабудзілі? Дарогі пытацца ці што?

Нявада збянтэжыўся, адчуў, што немаведама на што пабудзіў чалавека.

— Дарогі пытацца? Не, я тутэйшы... Бачу — ляжыць чалавек у рове, у вільгаці, у мурашках, у яме. Як бы наверсе не знайшлося ўжо чыстай травы.

Чалавек, ці, можа, лепш называць яго «хлопец», пацягнуўся ўсімі сваімі суставамі і стаў, выплюнуўшы з рота недакурак. Пасля зірнуў на шашу і, як бы сам сабе, сказаў:

— Як на тое ліха, ніводнай машыны.

— А вам куды? — устрапянулася дзяўчына. Так і відно было, што яна была б рада знайсці спадарожніка дзеля свае дарогі, на якой трэба чакаць і пільнаваць выпадковых машын, пытацца, у які бок кіравацца, адпачываць на прыдарожнай траве, сустракацца з незнаёмымі людзьмі...

— А вам куды? — адказаў запытаннем хлопец.

— Мне за Бабруйск.

— Э, мне зусім у іншы бок. Мне пад Пяцеўшчыну, пад Самахвалавічы... На Мінск.

— А-а, — працягнула з расчараваннем дзяўчына.

— То калі вам на Мінск, дык чаго ж вы паглядаеце на шашу, — абазваўся Нявада. — Вам трэба пільнаваць машыну на гэтай вось дарозе. На Капыль, на Кучанку, на Перавоз, на Пырашава... Хоць, праўда, вы можаце на Слуцк, калі па шашы, а там на Мінскі тракт...

— Ведаю, — сказаў зноў злы і надзьмуты хлопец. Здавалася, ён ненавідзіць гэтых людзей, што выпаралі яго з рова. Дзяўчына заўважыла ў ім гэтую рысу і адразу адышла ўбок. Нявада адчуў тут сябе лішнім. Тым часам з захаду на ўсход ішлі дзве машыны. Адна па шашы, другая па дарозе на Мінск. Дзяўчына заварушылася, выбегла на шашу і падняла руку ўгару. Хлопец жа, здавалася, і не заўважаў, што якраз яго ідзе машына.

— Унь жа машына ў ваш бок! — не вытрымаў Нявада.

Хлопец паволі рушыў на сваю дарогу, яшчэ больш злы і нахмураны. Было падобна, што гэта ён збіраецца змясіць кулакамі і нагамі Няваду. Хлопец нехаця падняў руку, але невысока і на самы кароткі момант. Тым часам дзве машыны, не зважаючы ні на што, прайшлі далей, кожная ў сваю дарогу, і неўзабаве скрыліся з вачэй. Задаволены хлопец урачыста зірнуў на Няваду: «Ну што, стары дурань, трэшся тут, лезеш не ў сваё. Я сам ведаю, што мне рабіць». Вядома, Няваду сапраўды варта было б ісці ў свае Сумлічы. Што яму тут з гэтымі людзьмі? Але незразумелы смутак прыгнятаў яго душу. «Як гэты хлопец мог так незаўважна стаптаць дрэўца, і чаго ён хаваўся ў рове, і чаму ашуквае людзей, што яму трэба на Мінск, калі ён нават як належыць не спрабаваў спыніць машыну? А відно, што ён здалёк, што ён у вялікай дарозе. Можа і дзяўчына гэтая хлусіць пра сябе і свайго бацьку. Можа ўвесь свет такі дзікі, што чалавеку не можна гаварыць праўду і баяцца другога чалавека. І можа ўжо скоро пачнецца тая зноў навала? Можа ўжо зноў тут блізка ходзіць той вялікі злодзей,

што ўкраў у яго Волеччына маленства?!» Душачыся нейкім страшным пачуццём, Нявада не зводзіў вачэй з хлопца, і той раптам уздрыгануўся:

— Чаго ты так разглядаеш мяне? Я табе падазроны які ці што? Я цябе не баюся!

— А хіба я хачу, каб ты мяне баяўся? Каб ты, сынку, ведаў, што мяне за душу трымае...

— Ведаю! У цябе ўкралі маленства твае дачкі. А ў мяне ўкралі самога мяне. Так што ідзі сабе ў свой бок, а я ў свой.

Нявада пачырванеў і адварнуўся. У наступны момант ён угнуў плечы і выйшаў на брукаваную дарогу з гэтага месца да Сумліч. Ідучы ён гаварыў нешта сам з сабою. Праз чвэртку кіламетра ён азірнуўся і ўбачыў таго хлопца: гнучыся паўз жыта, ён ішоў у глыб поля, дзе сінявілася далёкая істужка лесу. Што ж да дзяўчыны, то Нявада бачыў, як яна запыніла на дарозе машыну і паехала ў сваю дарогу. Але ён не бачыў, як машына праз паўкіламетра стала і шафёр падлез пад яе і, лежачы на спіне, заважаўся з рамонтам. Ужо і дзень схіліўся к вечару, а машына не была гатова. Нарэшце шафёр сказаў, што далей язды не будзе і трэба чакаць выпадку, каб узяцца ў каго на буксір. Дзяўчына паціснула плячыма ад прыкрасці і шпарка пайшла назад на скрыжаванне. Яна ўсё ўглядалася ў дарогу: іншае рады ёй не было, як спадзявацца на шчасце з новай машынай. Змяркалася, а яна, можа, і не адважылася б напроці ночы ісці адна да станцыі. Яна села пад вялікім дрэвам, прытулілася да яго і не зводзіла вачэй з дарогі. Два разы яна выбягала на дарогу і паднімала руку ўгару, але машыны прайшлі, і яна зноў апынулася на ранейшым месцы пад дрэвам. Бадай што ўжо зусім змеркла. Дзяўчына пачала беспарадна кідаць вачыма на дарогі і навокал сябе. У далечыні льга было заўважыць цёмныя абрысы мястэчка Сумлічы. Дзяўчына ўжо была памкнулася ісці туды, як раптам, непадалёку ад сябе, у гушчырні таполевых зараснікаў над ровам, выразна заўважыла чалавечую постаць. Нехта сядзеў і, як бы паўзучы, знік у кустах. Ёй здалося, што яна нават пачула трэск сухога ламачча. Ветру ўжо не было і ўсталёўвалася цішыня. Дзяўчына ўздрыганулася і рашуча пайшла на сумліцкую дарогу. Адразу яна азірнулася і ўбачыла, што ён стаіць пад кустамі.

— Хто там? — крыкнула дзяўчына, апанаваная страхам. Ён так шпарка сеў, што ёй здалося, быццам гэта ён упаў. Душа яе заныла ад жаху. Яна дала шпаркую хаду ў сумліцкую дарогу, але ў гэты момант на шашы выплылі з-за далечыні фары, і

машына шпарка пайшла сюды. Дзяўчына выбегла на шашу, каб падняць рукі. Ужо тут машына прыцішыла хаду і ўз'ехала на Мінскі кірунак. Дзяўчына апусціла рукі. На завароце машыны святло з фар асвяціла зараснік над ровам, і дзяўчына зноў убачыла і пазнала яго. Гэта быў той самы хлопец, якога ўдзень Нявада выпараў з рова. Цяпер ён кідаў вачыма то на дзяўчыну, то ўслед машыне. Дзяўчына гэта выразна заўважыла і, не азіраючыся больш, а толькі прыслухоўваючыся, як мага шпарчэй пайшла на Сумлічы. Ён жа пільна сачыў за ёю, аж пакуль яе льга было заўважыць у вьчорнай цемені. Ён доўга прыглядаўся і прыслухоўваўся. Нідзе нікога і нічога не заўважалася. Стаяла цішыня. Ён пачаў асцярожна станавіцца на ногі. Бадай што бегам ён даскочыў да вялікага дрэва і як бы ўліп у яго. Зноў пільныя абгледзіны ўсяго навокал і прыслухоўванне. Пасля ён узвёў вочы ў неба. У вышыні мільгацелі дзе-нідзе зоры. Зноў як бы ўзнімаўся вецер і халадала. Яшчэ раз прыслухаўшыся, ён раптам перахрысціўся па-каталіцку. Губы яго пачалі шаптаць: «Божа, няхай жа хутчэй прыйдзе да мяне мая тая будучыня, і няхай яна будзе такая, як думаю я. Каб хутчэй скончылася бадзянне маё і каб хутчэй на гэтай зямлі настаў канец таму, што на ёй цяпер ёсць. Няхай хутчэй прыйдзе час, і каб я адразу знайшоў сваю будучыню». Пасля гэтай складнай малітвы, якая, відаць, гаварылася не ўпершыню, ён зноў прыглядаўся і прыслухоўваўся. Пасля сціснуўся ў жмут і сеў пад кустамі драмаць. Паціскаючыся з холаду, ён прахапіўся, калі ўжо свяціла сонца. Яно яшчэ невысока стаяла над непаспелым жытам, і ён устрывожана пабраўся з-пад дрэваў у кусты над ровам.

Тым часам яго ўвагу ўзяла на сябе грузавая машына, што імчалася па шашы з захаду на ўсход. Многа людзей сядзела ў ёй, найбольш жанчыны і дзеці, і сярод іх здалёк відна была сівая барада старога чалавека. На самым скрыжаванні машына крута спынілася, і шафёр, узбуджаны і ўстрывожаны, выскачыў з кабіны. Жанчына ў машыне моцна заплакала: «Не трэба спыняцца, хутчэй далей, далей ехаць». Другая каля яе залямантавала: «А Божачка мой, а хлопчык жа мой маленькі, а нават і костачак тваіх я не пазбірала...»

Усё гэта было вельмі падазрона і нязвыкла. На твары маладога чалавека напісалася надзея і радасць чакання. Ён не вытрымаў і выйшаў на шашу. Шафёр адразу падскочыў да яго:

- Тут машына з дзецьмі не праязджала? Вы тут даўно?
- Я тут нядаўна, але машына праехала.
- Даўно?

— Кажу, што нядаўна. А што вы так устрывожыліся?

— Ён нічога не ведае, шчаслівы! — залямантавала ўсё тая ж жанчына.

— Няшчасце! Бяда! Вялікае гора! Пагібель! Час той страшны настаў! Немец напаў! Б'е з неба і з зямлі, паліць, губіць... А хлопчык мой маленькі!..

Яна закрыла твар рукамі і зарыдала дзікім лямантам.

— Дык адкуль вы едзеце? — з раптоўным вясёлым натхненнем сказаў малады чалавек да шафёра.

— З Брэста. Ледзьве вырваліся. А машына з дзецьмі даўно?

— Нядаўна! — хлусіў малады чалавек і з радасцю ўбачыў, што шафёр ускочыў у сваю кабiну. Машына рванулася ў далейшую дарогу на ўсход, а ён, лёгкай хадой, з пячаццю шчасця на твары, угнуўся ў зямлю над стаптаным маладым дрэўцам, выцягнуў дрэўца і выграб на тым месцы з зямлі звязак нейкіх паперак. Дзве паперкі выцягнуў са звязку, а рэшту зноў загроб і пасадзіў наверх абы-як тое самае абязвечанае дрэўца. Дзве паперкі выпрастаў у пальцах, дастаў з кішэні восем цвічкаў з вялікімі плешкамі, прыбіў дзве паперкі да дрэва, наабапал ствала, шпарка дайшоў да жыта, паляжаў у ім, бачыў адтуль і чуў, як па шашы яшчэ праімчаліся з захаду на ўсход машыны з людзьмі, і пайшоў полем да лесу. Там ён доўга шукаў падкрыўчыстай асіны і пад ёю выграб з зямлі новы звязак паперак, адну прыбіў да дрэва, а астатнія вынес на дарогу і там раскідаў. А сам зайшоў на той бок лесу, сеў у гушчырні на пень і нешта думаў. Можна ён так сядзеў вельмі доўга, ён не заўважаў. Душа яго поўнілася шчасцем. Ён адчуваў сябе так, як выкінуты хваляй з мора на бераг. «Цяпер чакаць толькі далейшай радасці». Каб хто бачыў яго ў гэтыя моманты, заўважыў бы, як свяціліся яго вочкі і пячаць усмешкі час ад часу перасмыквала яго твар. Здавалася, ён зараз увойдзе ў нейкі незвычайны рух, і гэта будзе выяўленне яго душэўнага захаплення. Губы яго пачалі нешта шаптаць. Можна было б злавіць словы: «Дзякуй табе, Божа». Калі ўспомніць тую яго малітву пад дрэвам, то л'га было б падумаць, што Бог пачуў яго і ўжо да яго прыйшла тая яго будучыня, аб якой ён так прасіў Бога. Або як бы ён адчуў блізаць шчаслівай будучыні, як толькі пачуў на дарозе дзікі лямант жанчыны аб сваім хлопчыку. Ён пакрысе аднак жа адумаўся, стаў пахмурны і задумёны і скрыўся ў лясной гушчырні.

Там ён распароў нейкае шво ў пінжачнай падшэўцы, выцягнуў адтуль некалькі пасведчанняў з пячаткамі і

штампамі, выбраў адно і схаваў у кішэню. А рэшту парваў і загроб пад купіну моху. Неўзабаве ён паказаўся на ўзлесці і, нічога не баючыся, пайшоў цераз поле сцежкаю да скрыжавання. Мусіць пэўнае мэты ён на гэты час ужо не меў, а цягло яго да шашы, можа дзеля таго, што тут маглі быць хутчэй навіны з захаду. Ён здалёк наглядаў, як тая ўчарашняя дзяўчына вельмі шпарка ішла з сумліцкай дарогі да шашы. Ён добра бачыў, што яна, як толькі выйшла на шашу, стала тварам на захад і падняла руку. Проста на яе імчалася некалькі машын, поўных людзьмі. Але ўсе яны прайшлі далей, і яна зноў асталася адна на дарозе. Яшчэ раз угледзеўшыся ўдалачынь і нічога там не заўважыўшы, яна паглядзела на вялікае дрэва, шпарка падышла да яго і пачала чытаць паперку на ім. Твар яе змяніўся адразу. Скончыўшы чытаць, яна нейкі час стаяла ў аслупянелай задуме і раптам прытулілася лбом да дрэва і заплакала. У наступную хвіліну яна адкінулася ад дрэва і ўбачыла перад сабою яго, таго самага. Заплаканая, збянтэжаная, яна ўздрыгнулася і сказала з балючай прыкрасцю:

— Што, вы прыкуты да гэтага месца?

— Але ж тое самае я магу сказаць і вам. Вы яшчэ ўсё тут?

— Тут. Я ніяк не магу на машыну сесці, — адсекла яна.

— Ну, і я тое самае. (Ён гаварыў не так, як яна, раздражнёна, а нават з адценнем ветласці на твары і ў голасе.) Што вы такая змрочная, сама не свая?

Яна, замест адказу, ткнула пальцам у паперу на дрэве.

— Э, нічога. Трэба трымаць сябе ў руках. Гэта не нам адным, а ўсім. Будзе тое, што будзе.

— Мала што будзе, што будзе! Гэта кепская ўцеха. Бо ўсё пайшло намарна, што я ўжо зрабіла дзеля мае ж будучыні. У мяне не было бацькі, і раптам я стала мець роднага бацьку. Мы былі выгнаны з роднай хаты, і зноў хата стала нашай. Я дбала аб тым, кім я жыцьму праз усё сваё жыццё. Гэты год я ўжо вучылася ў Беластоку. І раптам канец маім студэнцкім марам аб будучыні.

Усё гэта яна сказала прыгнечаным голасам і глядзела яму ў вочы, а на твары яго напісалася абыякавасць і паглыбленне ва ўласныя думкі. Як толькі з'явілася на дарозе машына, дзяўчына падняла руку, машына прайшла далей. Пасля пайшлі машыны адна за другой — з дзецьмі, з жанчынамі. Дзяўчына нават і не спыняла машыны, а на адну з іх узлезла на ходзе. Цэлая калона машын прайшла праз скрыжаванне з захаду на ўсход. І шаша стала пустая. Не было ўжо тут і

дзяўчыны. Малады чалавек таксама знік. Ён зноў рушыў полем у лес. Цяпер ён ужо ўпэўніўся, што чаканы момант сапраўды настаў. Сонца паднімалася высока, а ён ужо тут на скрыжаванні зусім не з'яўляўся. Было яшчэ не позна, да паўдня яшчэ не дайшло. Машыны па шашы пачалі ісці ўсё часцей. З вышыні ледзь пачуўся гул самалётаў. Ён ірваўся і тузаўся ў падхмар'і і ўсё зніжаўся. Машыны на шашы спынялі рух і з'язджалі ў бакі, і зноў ірваліся наперад. Самалёты з'явіліся над самай шашою. Яны плылі над ёю, нізка і павольна. Ужо яны праплылі над скрыжаваннем, і неўзабаве з усходняй стараны ад гэтага месца, блізка, уздрыганулася зямля і паветра некалькі разоў засаб. Над вялікім дрэвам узвіўся спуджаны каршачок, над жытам узляцела многа птушак, вецер нацягнуў дыму і пылу, самалёты зрабілі над шашой круг. На шашы, у розных месцах, спыніліся ўсе машыны. Дзе льга было, яны з'язджалі на поле. Пакуль самалёты зусім зніклі, прайшло, можа, з паўгадзіны. Сонца ўзнімалася ўсё вышэй. Ужо яно моцна пякло. Тым часам над шашою і ў наваколлі зусім ціха стала. Машына за машынай, і зноў пачынаўся на шашы рух. Але зноў праляцеў самалёт. І гэты над шашою ляцеў нізка. Так што на яго хвасце відна была знізу чорная свастыка. З шашы ён крута пайшоў на Сумлічы. І льга было заўважыць, як ён доўга кружыўся над мястэчкам. А пасля і там уздрыганулася паветра і зямля, і над Сумлічамі падняўся слуп агню і дыму. Тым часам з Сумліч пачалі ісці і бегчы людзі. І ў лес ішлі праз жытні палетак, і ў жыцце аставаліся, і назад варочаліся, і паўз шашу ішлі далей на ўсход. З сумліцкай дарогі на перакрыжаванне ўз'ехала фурманка. Малады канюк бег вельмі шпарка. У драбінках сядзеў Нявада, і попlech яго малая дзяўчына гадоў пятнаццаці. Проста шашою Нявада пагнаў каня на ўсход. Ужо скрыжаванне асталося за імі, і дарога раптам стала перад імі загароджана. Гэта была страшная барыкада, якую мала калі бачыць свет. Недаломкі грузавых машын ляжалі бясформеннай кучай на ўсю шырынню шашы. Каля гэтага пагнутага і парванага калецтва, і пад ім, ляжалі чалавечыя ногі, рукі, тулавы без рук і галоў, і галовы без тулаваў. Чырвоная ад нявысахлай яшчэ крыві чалавечая постаць захавала ў раскінутых руках і нагах імкліваць бегу. Галава без цела захавала ў адным незаплюшчаным воку цьмяную застыласць пакуты. Стогны і енкі чуліся з-пад гэтага жажлівага награмаджэння. Нявада крута спыніў каня, саскочыў з воза, і следам за ім саскочыла дзяўчына. Нявада пачаў заварочваць каня назад. Пачуўся

енк: — Злітуйся, завязі да людзей ці куды з дарогі. — Нявада аслупянеў. У наступны момант ён прыгнуўся над жывым яшчэ дзіцем і паклаў яго на воз. Ён стаў шукаць тут жывых дзяцей і забіраць іх.

— Бяжы дадому, — сказаў ён да свае дзяўчыны, — скажы, што тут яшчэ менш спакою, чым каля дому. А я павязу дзяцей. Трымайцеся там разам утраіх. Калі зноў бяда прыйдзе, ратуйцеся, як прыйдзеца. Бяжы, Ліза, бяжы, Лізаветка!

Ліза падбегам пайшла ў бок Сумліч, і ён не мог адарваць ад яе свайго позірку. «Гэта тая, пра якую я думаў, што яна будзе шчаслівая! Вось і прыйшла ёй будучыня! Божа мой, Божа мой». Здаецца, ён пабраў усіх яшчэ жывых дзяцей. Жанчыны пакінулі стагнаць і енчыць пад абломкамі, калі ён гаварыў:

— Дзеткі мае, малыя мае, перацярпіце да канца, я павязу вас на ваш ратунак. Ціха, няхай вашы вочы засвецяць сора шчасцем.

Ні адна жанчына больш не застагнала. Жаночае сэрца робіцца вялікае, як свет, калі яно чуе боль знявечанага дзіцяці. Нявада ўжо ўзяўся за лейцы, як раптам убачыў перад сабою таго самага маладога чалавека. Ён як з-пад зямлі раптам выраст тут і сказаў да Нявады:

— Немцы ўжо занялі Мінск і Бабруйск. Слуцк гарыць, а Баранавічы і Вільня ўжо спалены. Чырвоная Армія ўжо за сеньняшнюю ноч разбіта і разбягаецца. Сталін і Молатаў невядома дзе дзеліся з Масквы.

— Што ты гаворыш, дзе ты чуў! — крыкнуў Нявада, бялеючы як палатно і халадзеючы сэрцам.

— А вось я прачытаў тут, — адказаў той, даючы Няваду такую ж паперку, якую раней прыбіў да вялікага дрэва.

— Ты рад гэтаму? Што ты тут мне гаворыш! — крыкнуў Нявада, гатовы цяпер накінуцца на ўвесь свет.

— Ужо няма ні Чырвонай Арміі, ні Сталіна, ні ўлады, і ўжо немцы ідуць і ідуць наперад. Яшчэ колькі дзён — і немцы зоймуць усё. Трэба гэта ўсім казаць, каб усе загадзя ведалі і падрыхтаваліся спаткаць немцаў як сваіх, і каб лавілі і аддавалі немцам кожнага, хто бальшавік. Немцаў ніякая сіла не возьме. Перад імі ўжо ляжыць увесь свет.

Нявада, як стаяў, хапіў у сябе з-пад ног нейкі гнуты прэнт з раструшчанага грузавіка і з першага размаху апусціў яго на галаву маладога чалавека, які так добра ўсё ведаў і так складна гаварыў. У наступны момант Нявада тузануў лейцы і пайшоў побач воза. Страшнае месца ён пакінуў за сабою і не бачыў,

як той, каму ён апусціў на галаву жалеза, пахістаўся з момант на месцы і ўпаў на шашу як скошаны. Сонца пякло моцна, і парывамі ўзнімаўся вецер і гнаў па шашы пыл. Малады чалавек ляжаў як непрытомны. Калі дзьмуў вецер, яму было як бы лепш, ён ляжаў спакойна. Калі вецер сцішваўся і мацней пякло сонца, ён неспакойна абмацваў каля сябе зямлю, а пасля пачаў скуголіць тонкім перарывістым голасам. Але яго голас тануў у енках і стогнах няшчасных людзей з-пад абломкаў машын. Некалькі разоў ён чуў, як гулі ўгары самалёты, як дзесьці поблізу праходзілі машыны, як у старане гаварылі людзі, як далей бухалі ўзрывы. Але ён не паднімаў галавы. Як бы сто пудоў жалеза было навалена на яго, як ён быў прыкован да таго месца, на якім ляжаў. Ён быў як бы на мяжы свайго выхаду з навакольнага свету. Там, дзе пачынаецца абыякавасць, там недалёка гібель. Так праходзіў дзень, а ён усё ляжаў з заплюшчанымі вачыма. Што-нішто адбывалася тут каля яго, але да яго гэта не даходзіла. Калі сонца зрушыла з паўдня і пайшло ніжэй, вецер перамяніўся, і як бы прыхаладала. Тады з-пад самага споду абломкаў, трупай і жывых знявечаных пачала выпоўзваць тая самая дзяўчына, Лізавета, што так многа чакала на скрыжаванні машыны. Яна ледзьве перасоўвала рукі і ногі, і страшна было б глядзець, як ёй цяжка вызваліцца з-пад таго цяжару, які прыдушывае яе да зямлі. Вельмі доўга яна траціла апошнія сілы на свой ратунак. Сонца ўжо вісела зусім нізка, а ногі яе яшчэ ўсё аставаліся пад цяжарам. Яна вызвалілася толькі тады, калі паветра зусім ахаладала і вецер сціх. Сонца блізка было да захаду. Яна доўга ляжала пасярод шашы, і нарэшце да яе свядомасці пачаў даходзіць вялы голас: час ад часу падаваў энк мужчына. Яна паспрабавала свае сілы сесці і ўбачыла, што сонца зайшло. Светлая палоса ішла цераз увесь захад і ападала кудысьці за далягляд проста над шашою. Толькі цяпер, седзячы тут, на дарозе, яна ўбачыла, што было блізка пры ёй. Тут, у гэтым страшным награмаджэнні, яшчэ жылі людзі. Смутаку здушыў ёй сэрца. Ёй было горна думаць аб мінулым, а наперадзе стаяла сцяна страшнай неведомасці, праз якую не пачуць і не пабачыць. Нават найбліжэйшая будучыня губілася ў гэтай страшнай неведомасці.

— Хто тут? — ледзьве магла яна адцягнуць голас. І ніякага адказу ёй не было. Гэтае маўчанне было тым страшнейшае, што ў вышыні бесперапынна рваўся гул самалета. Яна пачала спрабаваць падняцца і ўбачыла, як постаць мужчыны ўстала поблізу яе і, хістаючыся ў бакі, знікла пры шашы ў полі. Больш

ужо не чуто было мужчынскага стогну. Настала ноч, з цішынёй і зорамі. Дзяўчына ўстала і пайшла абочынай дарогі ў той бок, у які стаяла тварам. Ледзьве трымаючыся на нагах, яна дайшла да скрыжавання дарог і села пад вялікім дрэвам. Росная трава была пад ёю. Рух па шашы і на іншых дарогах павялічваўся. Машыны раз-поразу праходзілі скрыжаваннем паўз вялікае дрэва. Часам некаторыя спыняліся на хвіліны, шафёр выходзіў з кабіны, штосьці папраўляў і зноў гнаў машыну. Спакою тут не было. Раптам зноў гул нямецкіх самалётаў і страляніна зверху. Вогненныя істужкі падалі з неба. Яна пайшла назад на шашу і села на яе абочыне. Зноў усё стала ціха, і зноў пайшлі машыны дарогаю. Але яны ішлі з патушанымі фарамі, і ніхто не бачыў, што вельмі доўга перад кожнай машынай дзяўчына паднімала руку. Абясціленая, яна адышлася ў бок ад шашы і села на мокрую траву ў жудаснай дрымоце. Чэрвеньская ноч была кароткая. Неўзабаве пачало світаць. Цяпер яе могуць убачыць. Яна зноў выйшла на шашу паднімаць рукі. Толькі цяпер яна ўбачыла, што рабілася на шашы і каля яе. Машыны і людзі, жанчыны і дзеці, маладыя і старыя, параненыя і здаровыя. Ішлі і ехалі і ўсе глядзелі ўгару. На самым скрыжаванні спынілася машына. З яе выйшаў Сымон Ракуцька.

— Дык бывайце здаровы і дзякуй, што падвезлі, — сказаў ён да шафёра.

— А дакументы вашы прыйдзеца паглядзець, — сказаў лейтэнант з перавязанай рукой, які сядзеў поплич шафёра. Ракуцька паказаў дакумент.

— Дык вы дадому? — сказаў лейтэнант, разглядаючы дакумент.

— Дадому.

— А што вы там рабілі, адкуль едзеце?

— Адкуль я еду — я там радзіўся і вырас. Я там завёў сям'ю. У мяне там радзіліся дзеці. У рэвалюцыю я там паставіў сабе новую хату. Калі скончылася там права рэвалюцыі і зноў нахлынула туды панства, мяне выгналі з хаты, хату прысвоілі сабе, і я падумаў: што ж чакае маіх дзяцей у будучыні? Я перабраўся на гэты бок граніцы і завёў сабе тут такую дамоўку, што толькі бедаваў, што дзеці мае не бачаць яе. Цяпер зноў там стала права рэвалюцыі. Я забраў назад сваю хату і зацвердзваў гэты дакументамі, а дачка мая пазаўчора выехала адтуль сюды. Меўся і я сёння выехаць. А тым часам учора нямецкі пярун спаліў маю хату. Цяпер я да сябе ў дамоўку, дачка Лізавета

ўжо там. Каб як Бог даў мне дабрацца. Далёка, туды немец не павінен дакаціцца. Там і жонка, і сын Тамаш...

Лейтэнант ледзь даслухаў і сказаў шафёру ехаць.

— Таварыш дарагі, — сказаў яшчэ Ракуцька, — яшчэ дзякую вам і за шклянку гарэлкі, калі я ў страшэнным утрапенні сядзеў на дарозе. Спішыце з майго дакумента сабе мой адрас. Калі што якое — да мяне, як к сабе дадому.

Машына неўзабаве пайшла шашою на ўсход. Ракуцька ж звярнуў з скрыжавання на грунтавы шлях і падаўся ў роўную, але шпаркую хаду. Лізавета з шашы бачыла яго прысутуючую постаць, але яна так мала з ім разам яшчэ жыла, што не здагадалася адразу, што гэта ён там пайшоў у гэты ранні час і на гэтай далёкай і незнаёмай дарозе. Сумуючы і ў непакое аб яго лёсе, яна наважыла, як бы там ні сталася, спыніць машыну. Яна стаяла на шашы, падняўшы руку, і чакала. Раптам гул і жалезны скогат. І жах агарнуў яе. Напусцелай і прыціхлай шашы, проста на яе, ішлі чатыры нямецкія танкеткі. Яна не заўважыла дзе, але выразна бачыла перад сабой чорную свастыку. З шашы яна спаўзла высокім адкосам і прыпала да яго ўсім целам. Яна чула, як танкеткі прайшлі над ёю і пасля ўсё сціхла. Калі яна глянула на шашу, убачыла, што ўжо не было таго страшнага награмаджэння знявечаных людзей і машын. Усё адразу расплылося, раструшчылася і ўвагналася ў зямлю скогатным ходам танкетак. Боль яе сэрца і смутак душы перавысіў вялікую слабасць яе цела. Агорнутая бядою і горам, яна пакінула гэтае сумнае месца. Ісці ёй было цяжка. Яна хісталася ў бакі, і так постаць яе злілася з прасторам поля і дарогі. Пачало ўзыходзіць сонца. Успамінаючы пасля гэтыя часы, яна казала, што ў моманты адыходу ад страшнага месца на шашы яна больш за ўсё мучылася думкамі пра бацьку. Цяпер яна была ўпэўнена, што гэта яго прысутуючая постаць прагойдалася па грунтовай шырокай дарозе, скрыжаванай з шашою. Гэтая сям'я сабралася зноў і пажыла разам каля паўтара год, і Лізавета ведала з бацькавых расказаў, як ён мучыўся тут адзін па іх усіх і асабліва па Тамашу. З гэтага і Тамаш цяпер здаваўся ёй больш родным, а бацька здольным на пакуту за яе, Тамаша і маці. Яна скіравалася на тую ж дарогу і ішла ўсё, ішла, пытаючыся ў падарожных людзей, але без надзеі дагнаць бацьку. І гэта больш за ўсё мучыла яе. Сіл у яе ледзьве хапіла, каб не зваліцца з ног да захаду сонца. Захад сонца гэтага дня ўжо не быў падобен да ўчарашняга. Хоць яна ўжо і была даволі далёка ад шашы, аднак жа бачыла, як толькі

пачало цямнець і сцямнела, што на шашы, і, мусіць, на ўсю ноч, пачалося пекла. З неба ліўся агонь істужкамі з вузламі. Зямля ўзнімалася ўгару, і неба спускалася нізка. Тонка свістала і гулка выла і суха грывела і ўздрыгвала на ўвесь свет. Людзі даб'ягалі сюды з шашы і яшчэ аднекуль з поля, з цемені ночы, стагналі, гаварылі, пагражалі і ішлі. Уздоўж шашы ішоў бой. А яна ўсё не спыняла сваю хаду. Нервоае ўзбуджанне гнала ранейшую слабасць. На ўсходзе запалавела неба, а грывучае пекла не мела ўнімку. Калі паднялося сонца, вялікая цішыня запанавала на зямлі. І гэта падбэдзёрыла дзяўчыну. Яна скранулася з месца і рушыла зноў у дарогу. Яна ўбачыла ў траве мёртвага чырвонаармейца. У старане чуўся гул танкаў. Уночы чырвонаармейская часць боем ссадзіла немцаў з шашы, і яны цяпер ірваліся стараной. Не спаткаўшыся з імі, дзяўчына ішла далей паўз дарогу, увесь час трымаючыся кустоў, жыта і дрэваў. Сонца п'якло моцна, і ў траве блішчэла раса. І яна неўзабаве выйшла з той зоны, у якой уночы адбыўся бой. Немцы вялікім кругам абыходзілі гэтае месца. На поўдзень ад скрыжавання, за жытнім прасторам, быў рэдкі хваёвы лес, невысокі і без падлеска. Паўз гэты лес, палявою дарогаю, і браліся цяпер на ўсход немцы. Спачатку там прайшлі танкі, пасля пайшлі грузавыя машыны з салдатамі, а пасля — дарога то пусцела, то пройдуць грузавікі, то легкавая машына, то зноў грузавікі, то зноў пуста рабілася. Пад каржакаватаю хваінай, непадалёку ад дарогі, увесь у сухім моху і хвойных голках, ляжаў той самы малады чалавек. Выгляд яго быў страшны. Бледны твар з кривавымі падцёкамі, парваная адзежа. Відно было, што ён перажыў страшную ноч. Ці то ён бягой ратаваўся з зоны бою, ці, можа, якая іншая з ім здарылася прыгода, але ён цяпер ляскаў зубамі, і вочы яго бегалі ад дрэва да дрэва. А можа ён яшчэ не адышоў ад таго, што Нявада даў па ім гнутым жалезам. Тым часам падышла легкавая машына і спынілася. З яе выйшлі два нямецкія салдаты і афіцэр з біноклем і картай. Салдаты стаялі, як на варце, а афіцэр глядзеў у поле праз бінокль. Малады чалавек узвалокся на ногі і пайшоў проста на афіцэра. Салдат наставіў на яго аўтамат. Ён падняў рукі ўгару і па-нямецку прывітаў афіцэра і яшчэ дадаў нейкае слова, ад якога афіцэр пільна на яго паглядзеў. Яны пачалі гаварыць нямецкай мовай.

— Ці няма тут бальшавіцкіх салдат? — запытаў афіцэр.

— Няма. А ці даўно заняты немцамі Баранавічы? І ці ўстанаўляецца ўжо ў занятых немцамі месцах цывільная нямецкая ўлада?

— Устанаўляецца.

— Ці пастаўлены ўжо высокія начальнікі акругаў, абласцей. І, можа, сярод іх або сярод іх памочнікаў ці вялікіх службоўцаў чуцён дзе граф Паліводскі?

Афіцэр падазрона і з непаразуменнем паглядзеў на абшарпанага маладога чалавека, і той зноў сказаў нейкае тое слова. Афіцэр паціснуў плячыма і сеў у машыну.

Малады чалавек папрасіў есці. Афіцэр кінуў у перацёрты на пыл дарожны пясок пачак галетаў, і машына зрушыла з месца. Малады абшарпанец падняў галеты і, жуючы іх, падаўся глыбей у гэты непрытульны лес без ценю і травы і лёг на хвойныя голкі, апанаваны прыступам слабасці. Тым часам па ўсёй гэтай мясцовасці не спыняліся то дробныя баявыя сутычкі, то рух машын, то разрывы авіябомб у розных месцах, то людзі ішлі, і так, і натоўпамі з дзецямі, і чырвонаармейцы ішлі на ўсход, тулячыся дзе якое ўкрыццё было — лесам ці полем. За тыя дні немцы далёка ўвайшлі на ўсход ад дарожнага скрыжавання. Таксама і на поўдзень ад усходу. У Сумлічах гаварылі, што немцы ўжо мінулі Бабруйск. Сумлічы асталіся цэлыя. Пажар ад авіябомбы ў той першы страшны дзень сумлічане пагушылі. Агонь з'еў усяго паўвуліцы. Першыя нямецкія калоны ў мястэчка нават не заходзілі: Сумлічы ад шашы былі ўбаку. Артылерыйская кананада і авіяцыйныя налёты аддаляліся, і, дзень за днём, настала часіна, калі ў вулічных закутках было чутно, як дзе-небудзь, дзе на сонцы спёка і бляск, загудзе муха. І птушыны шчэбет чуцён усюды. Ужо многа станавілася цішыні, і чалавечая душа магла ўтапіць у ёй сваё ўтрапенне.

Тры новыя вуліцы пашырылі мястэчка Сумлічы на поўдзень яшчэ ў першыя гады пасля рэвалюцыі. За ўсе ж апошнія гады гэтае месца яшчэ разбудавалася, і тут стварылася як бы новае мястэчка пры старым, усё ў маладых, яшчэ невысокіх дрэвах, тады калі над старым мястэчкам узнімаліся ў неба купчастыя вяршаліны магутных стагодніх дрэў. Хаты старога мястэчка саступілі месца дамам і дамкам новага мястэчка, дзе маляваныя вокны і дзверы прасвечваліся праз зяленіва кустоў, скрозь панасаджваных ад вуліцы і ў дварах. Тут быў адзін дом, сцены якога, з смольнага кругляка, ужо ад часу пацямнелі, але не так яшчэ, каб скрыць свае годы. Яшчэ ўсюды відно было, што дом гэты новы. Дрэвы навокал яго яшчэ толькі ўбіраліся

ў сілу. Яшчэ і смала на бяргенні не выветрылася і нават не высахла, а блішчэла сваёй празрыстасцю, так як выступіла з дрэва год, можа, якіх пятнаццаць таму назад. Дом гэты ўвесь скрываўся ў маладых дрэвах. Вузенькая брамка вяла з вуліцы ў сад за задняй сцяной дома. Брамка ўціснута была ў таўшчэзныя шулы, вымаляваныя зялёнаю фарбаю. Здавалася, што гаспадар меў перад сабою мэту паставіць будынак і абгарадзіць яго навек. З гэтага боку мястэчка пачыналіся паплавы, найбольш груд, а месцам прыбалочаныя. Даўжэзная, можа на кіламетры, сцежка ішла з далёкага поля праз гэтыя паплавы да самага мястэчка. Сцежка канчалася паміж выгараджаных дубовым коллем завулкаў, вулачак, двароў і закуткаў. Доўгая вулачка паміж платамі была працягам гэтай сцежкі і праходзіла паўз сад пры тым бяргенчатым доме. Сад быў абгароджан стаячым плотам з кароткіх аполкаў, па якіх зверху цягнуліся, адна над другой, дзве калючыя драціны, дзе-нідзе з шкуматамі з адзежы тых малых смелякоў, што мелі ахвоту бываць без патрэбы гаспадару ў гэтым садзе, у якім не было аніводнага старога дрэва. Усё маладыя яблынькі і ігрушы. Вішняк ужо аж плот, здаецца, глушыў, так ён разрастаўся тут кустамі на ўсю даўжыню саду, і куры павыгрэбалі пад ім да самага пяску гнёзды на дрэмоту гарачым поўднем. У гэтым скрытым вішняком плоце адзін апалак быў сарваны з цвікоў і так стаяў на сваім месцы, прыстаўлены да жэрдак. Да гэтага месца раз перад вечарам з паплаўной той сцежкі падышоў Нявада. Ён быў такі ж самы, як і тады, калі павёз на шашы параненых дзяцей: у высокіх ботах, у выцэртым і злінялым плашчы, з сукаватаю палкаю. На палку ён апіраўся і злёгка накульгваў. Спачатку ён хацеў увайсці ў брамку з вуліцы, але яна была ўзята на засаўку з сярэдзіны. Нявада пастукаў і, не прычакаўшы адказу, пайшоў да адарванага аполка. Прыгнуўшыся, ён улез праз дзірку ў вішняк і хістануўся назад ад нечаканасці: проста перад ім, на перагрэбеннай курамі зямлі, пад запыленым вішняком, ляжаў незнаёмы яму чалавек, і як бы нават нежывы. Нявада адумаўся не адразу. Можа хвілін пяць ён стаяў, сагнуўшыся ў дзірцы, і глядзеў на чалавека. Барада яго была задрана ўгару, і левая рука адкінута. Дробная птушка спусцілася на гнуткай галінцы да самага яго твару і паляцела. Нявада пасмялеў і прайшоў у двор паўз чалавека. Яго ўразіла жудасная цішыня ўсюды. Свіронак быў адчынены, і на парозе яго спакойна сядзеў пацук і шморгаў прыэдняй лапаю сабе па носе. Хвост яго звісаў з парога на самы ганак. Верабей напразмілы Бог крычаў перад

ганкам і дабіваўся таго, каб пацук ачысціў яму дарогу ў свіран. Гэты малюнак кальнуў Нявадаву душу мацней, як выгляд нежывога чалавека пад вішняком. Тут ужо было не чалавечае ўладанне, тут ужо няма чаго рабіць чалавеку. Апанаваны бадай што містычным жахам, Нявада ўбег у хату. Дзеля гэтага ён адарваў замок ад прабоа. Замок быў зусім немудрашчы і пагнуты. А сапраўдным замком, добрым, была замкнута брамка з сярэдзіны, з двара. Брама ж была забіта цвікамі. Усё было зроблена сталым парадкам і па-гаспадарску, і гэта ўвяло Няваду ў раўнавагу: значыцца, яны пакінулі дом у добрым одуме, могучы агледзецца. У гэтым ён і цяпер быў упэўнен. А ці дабегла тады малая дадому? Напэўна, бо унь сярод двара валяецца жоўты чаравік з той пары, у якой яна тады ехала з ім. А як усё адбылося і ці разам усе яны? А чаму ж ім не быць разам? Дзіўная рэч, але ў часе гэтых сваіх меркаванняў ён нават і не падумаў, што гэта за мярцвяк і чаму ляжыць у яго ў двары. Можа ён за гэтыя дні, пакуль вёз дзяцей і назад дадому дабіраўся, нагледзеўся ўсяго і ўтупеў на ўражанні як мае быць, а можа, натуру меў такую, але цяпер ён разважаў сам з сабою і азіраў усе куткі, як бы развітваўся з імі. «О, яны сапраўды добра выйшлі адсюль: шафы пустыя і вешала пустое. Адзёжу ўсю пабралі. Вось і куфар стаіць, пусценькі, як ёсць. Нават адчынены. І мае новыя боты забралі. Маладцы. Але ж куды яны выбраліся? Што ж, я ў гэтых старых чаравіках буду? Яшчэ калі я іх і дзе знайду?»

Ён быў упэўнен, што ў адчыненым куфры і прыскрынак пусты, але, пакідаючы, і (хто ведае), можа, назаўсёды, свой дом, ён адкінуў у прыскрынку вечка ўгару. Цэлы жмут панчоў, як і заўсёды. Зялёныя рукавічкі. Ён адгроб з месца гэтую драбязу і бадай што не крыкнуў: «Дык яны ж у неспакоі пакідалі дом! Бо не пакінулі б яны тут усяго гэтага». Вялікае ўтрапенне ахапіла яго. Ён выграб з прыскрынка гадзіннікі, пярсцёнкі і крыж, з бразгатам спусціў усё гэта ў кішэні свайго пінжака пад плашчом і пакінуў дом. Як бы яго хто гнаў адгэтуль. «Божа мой, іх можа ўжо і жывых не быць». Зноў ён прайшоў паўз нежывога чалавека і выйшаў з сялібы праз дзірку. Нідзе не было ні душы. Сонца стаяла над захадам. Нявада абстукаў хат дзесьць, і ўсюды панавала ціхая пустэча. «Няма і дазнацца ў каго, дзе яны». Ён ішоў пустымі вуліцамі і нідзе не спаткаў ні душы. Рой мошак віўся перад яго тварам. Вялікая жудасць ад гэтай пустэчы ўладала ім. Няўжо ён дажыўся да поўнай адзіноты на сваю старасць? Пустое паселішча

страшней за ноч над пустыняй. Ён пачаў выходзіць з мястэчка і на самым выхадзе ўбачыў выклееныя аб'явы. Адна была на вялікім лісце паперы, астатнія — на меншых. Усе яны ліпелі на сцяне самай крайняй хаты, малой і старой. Было падобна, што той, хто выклейваў аб'явы, баяўся ўвайсці глыбей у мястэчка і, абы-як прыткнуўшы да першай сцяны паперу, даў ходу з вулічнай пустэльні. Нявада пачаў чытаць аб'явы. Самая большая была аб тым, як павінна трымаць сябе насельніцтва ў занятых нямецкім войскам вобласцях, а значыцца, і ў тэтайшай акрузе, і дзе па акрузе ўстанаўляюцца камендатуры, воласці і паліцэйскім цэнтры. Пасля там гаварылася аб абавязку кожнага, хто не хоча быць расстраляным або павешаным, вывіжоўваць армейскіх камандзіраў, камісараў і камуністаў. Аб'ява, ці, праўдзівей сказаць, загад быў выдрукаваны густымі літарамі, а ўнізе чорнымі літарамі стаяла: «Акруговы камісар цывільнай нямецкай улады Густаў Шрэдэр». А ўпоперак цераз увесь загад сінім алавіком размахнулася рэзалюцыя: «Пацалуй сабаку ў сквіцу». Побач гэтай была другая, меншая аб'ява. Валасны бургмістр загадваў усім сумлічанам вярнуцца ў мястэчка і ўзяцца кожнаму за сваю работу, а калі гэтага не будзе, то...

Нявада не паспеў дачытаць да канца. Страшны смутак здушыў яму душу. Тады страшны злодзей украў у яго Волеччына маленства. І вось цяпер прыйшоў час развітацца з усім тым, што, як трава на руінах, вырасла на ўтаймаваным болю. Нічога ўжо няма больш у яго. Ён адзін. Адарваўшыся ад нямецкай паперыны, ён паклыбаў назад у вуліцу і завярнуў у двор чацвёртай хаты. Гэта была яго старая хата. Ужо многа год яна пуставала з забітымі дошкамі вокнамі, але не дзвярыма: тут стаялі кросны, і час ад часу Волька прыходзіла сюды ткаць зрэб'е на мяшкі і ручнікі. Ключа ад дзвярэй у яго не было. Гэта быў вялікі ключ. Праз дзірку, пракручаную ў вушаку, ён пасоўваў засаўку з сярэдзіны. Ён ададраў дошкі ад куткавага акна ў двары, улез праз акно ў хату і адчыніў сенцы. Паліцы на сценах, жорны ў кутку, старасвецкая засаўка пры вушаку, лескі на гару, вешала ўздоўж сцяны, шчылістыя дзверы ў клець і акенца без шкла, прапілованае ў адным бервяне, — усё захавалася ў гэтых сенцах, як было дваццаць год таму, і нават больш, тады, калі яго Волечка была малая і адна жыла тут, калі ён быў на вайне. Больш таго. Усё гэта было тут і тады, калі ён сам быў зусім малады. Ён і сваё вяселле гуляў у гэтай хаце. Божа мой, як пражылося гэтулькі часу! І заўважыць цяжка.

Успаміны апанавалі яго. Ён зачыніў сенцы, увайшоў у хату і прылёг на голы палок. Зусім вечарэла. Ён усё ляжаў і думаў. І ўяўлялася яму, што гэта ён павінен зноў пачаць сваё жыццё спачатку. Але ж не! Тады гэтая хата была новая, а цяпер унж трухліна сыплецца са сцяны! І Волечка ўжо старэць пачала, і малая Лізавета, Ліза, стаіць перад сваім юнацтвам, усё ж гэта ўжо заняло навекі сваё месца, і ёсць, і існуе, і знікнуць не можа. І калі ўсяго гэтага няма, дык, значыцца, страшны злодзей зноў з'явіўся і адрывае ад душы жывасілам усё, чым жыве яна. Зноў пустошаць душу! Забіваюць дых! Абкрадаюць! Жывяцца чужой душой і жыццём яе! Нявада прахапіўся і прайшоўся па хаце. Стаяла ранняя ноч. Месяц свяціў праз адбітае акно. І ў палавіне хаты даволі відно было. Цішыню, якая стаяла на мястэчку, цяжка было вытрымаць чалавеку. Але горш за цішыню была адзінота. Гэта была магільная адзінота, але чалавек аставаўся жывы. Нявада рашуча пайшоў да парога, каб зусім пакінуць не толькі хату, але і Сумлічы. Як толькі ён спусціўся з трох каменяў, якія на месцы ганка ляжалі пад парогам, ён убачыў, што Волька ўвайшла з вуліцы ў двор і ўбачыла і пазнала яго. Яна пайшла проста да яго. І ў гэты момант скончылася яго адзінота. З якой радасцю ён цяпер падначаліўся Вольцы, такой, якую ён бадай што і не ведаў. Бачачы гэтую жанчыну, ён адчуваў, як знікае з яго душы смутак па Волечцы і па яе дваініку — цяперашняй Лізе.

— Дзе ж ты так доўга быў? — шпарка шаптала яна.

— Пакуль я знайшоў, хто б гэтых дзяцей адправіў куды лячыць, — як апраўдваўся ён.

— А чаму ты кульгаеш?

— Падбіўся, назад ідучы.

— А чаго ты сядзіш адзін тут?

— А дзе ж я мог каго знайсці? Што гэта з нашым домам адбылося? Хто гэта ляжыць там мёртвы пад вішняком?

— У нашым доме было тое, што і ў іншых дамах. Мы ўжо ведалі, што немцы ўжо мінулі нас. А ўсе датуль спадзяваліся, што іх адгоняць. Усе і Костусь пайшлі мабілізавацца і не знайшлі нікога нідзе і вялікім натоўпам варочаліся назад. На шашы яны адабралі кулямёт у нейкага лейтэнанта, які імчаўся з фронту на грузавіку. Нашто ім быў той кулямёт? «Каб было смялей», — казалі ўсе. Тым часам ён і спатрэбіўся. Іх было чалавек сорак. Немцы зайшлі абходам і сядзелі паўз дарогу. І пачалі іх абстрэльваць. Мужчыны навялі на немцаў кулямёт. Немцы прыціхлі, і мужчыны з кулямётам вярнуліся

ў мястэчка. Наш дом, прызналі, стаіць у глушэйшым месцы, і кулямёт паставілі да нас, а самі разышліся па хатах. Прыціхлі ўсе і заняліся кожны сваім. А было сярод мужчын чалавек пяць невядомых, што таксама не знайшлі дзе мабілізавацца і варочаліся назад. Адзін з іх пабег да немцаў і навіў іх на мястэчка і на наш дом. Немцы забралі кулямёт і палічылі, што Костусь, раз у яго кулямёт, камандзір нейкага атрада супроць немцаў, і ўжо былі забралі яго, але яму ўдалося выскачыць і ўцячы. Невядома, дзе ён цяпер. Немцы запісалі сабе яго і нас усіх. Яны абчысцілі наш дом як ёсць — і тое, у што адзявацца, і тое, што есці. На адыходзе яны ў нас на двары застрэлілі таго, што навіў іх на мястэчка і паказаў, што ў нас кулямёт, і згінулі некуды, пакінуўшы выклееную на нашай браме паперку, пісаную рукою, што калі наш Костусь сам не явіцца да немцаў, то ўсё мястэчка будзе спалена, а местачкоўцы, кожны дзесяты, будуць расстраляны. Прайшло два дні. Як на тое ішлося, што Костусь увечары прыйшоў дадому. Аж якраз за нашым домам падглядалі і ўбачылі Костуся дома. Ноч прайшла спакойна. А ў познюю раніцу назаўтра наехала поўнае мястэчка немцаў, але і не толькі немцаў. Былі ўжо і тутэйшыя, каторыя да немцаў у паліцыю паспелі падацца. Сагналі ўсіх, каго запарвалі, бургомістр загад прачытаў, што каб выказалі ўсіх сумліцкіх камуністаў, а некаторых, каторых ведалі, тут жа прозвішчы і прачыталі з спісаў. А пасля Костуся ўспомнілі: ён нават кулямёт меў і арганізоўваў атрад. Дзе ён? Хто ведае? Мы ўсе стаялі ў натоўпе — я, Костусь і Ліза. Нас як захапілі дома, так і прыгналі разам з усімі. «А унь ён!» — паказаў на Костуся пальцам цераз галовы ўсіх адзін тутэйшы баязлівы дурань. А кругом натоўпу немцы стаяць з аўтаматамі, густа, як плот. Костусь як стаяў, так і пайшоў праз натоўп скрыцца. Усе расступіліся, каб яму вальней было. Але за ім ужо беглі два паліцэйскія і чатыры немцы. Ён бег, па ім стралялі, ён кінуўся ў разору паміж буракамі, Ліза гэта бачыла. Па ўсіх агародах пачалі страляць. Тым часам усе людзі пачалі разбигацца. Мы з Лізай яшчэ забеглі дадому, замкнулі сенцы і забілі цвікамі браму. Каля таго мерцвяка пралезлі ў дзірку і з таго часу туляемся па полі і лесе. Некаторыя пачалі варочацца назад у мястэчка. А дзе Костусь — мы не ведаем. Можа і ён нас шукае, але натрапіць адно на другое не можам.

— А дзе Ліза?

— На вуліцы сочыць, каб не ішоў хто. Мы з ёю пасля заходу сонца прыйшлі дадому — можа, Костусь, а можа, і ты дома. Як

аполак да дзіркі прыстаўлен — быў ты, бачым, гэта твой спосаб аполак так прыстаўляць. А той нежывы ляжыць, смярдзіць ужо. Божа, увесь двор запаганіць! Мы з Лізай выкапалі яму пасярод завулка, каб не ў сваім двары, выцяглі гэтую падлу паскам за ногі і засыпалі ў яму. Як бачыш управіліся.

— Ці глыбока хаця яму выкапалі? — гаспадарскім тонам абазваўся Нявада.

— Глыбока. Будзе з яго... Мы падумалі, што ты тут. Дзе ж ты інакш будзеш.

— Гэта мая родная хата!

— Божачка! Чаго ты! І мне гэтыя сцены многа даюць сціску ў грудзях... Але цяпер я пайду падмяню Лізу, няхай прыйдзе паспіць хоць на голым тапчане, а ты таксама паспі, калі аж закульгавеў бродзячы.

Яна адразу знікла дзесьці на вуліцы, высокая ў цемені, тонкая, у гаматной мужчынскай вопратцы. «Божа, хіба я спаць буду», — падумаў ён і шпарка рушыў услед за ёю на вуліцу. Ён ужо ледзь бачыў у змроку яе постаць, але да яго ішла Ліза, яна здалася яму высокай. Было падобна, што ён у момант вылучыўся ад свае балячкі, што так мучыла яго яшчэ здаўных: дарэмна балела яго душа аб ёй, як аб бездапаможнай і беспараднай пакутніцы, калі яна цягла паскам у яму мерцвяка і нібыта што. Божа, як ён глядзеў цяпер на яе — яна ішла паволі і як бы не ведаючы, што ён тут. Здаецца, яна зараз пройдзе далей. «У каго ж яна ўдалася такая сталая?» Але ж ён не бачыў і не ведаў, якая была Волечка, калі жыла калісьці адна і арала зямлю.

— Ведаеш што, — сказала Ліза да Нявады, — не трэба спаць, нехта ідзе агародамі, я глядзела, як ён то прыгнецца, то выпрастаецца. У вуліцу ён не пайшоў. Маці стаіць ля канцавой хаты.

— Дык няхай сабе ідзе хто там дзе ходзіць!

— Дык мы ж бацькі чакаем! А можа ён гэта.

Гэта быў ён. І ўся сям'я яго апанавала. Здавалася, што ён сам не чакаў такога шчасця. Вось што ён сказаў: — Немцы злавлілі на дарозе нейкага чалавека. Ён ім здаўся падазроным. Яго пыталі пра тутэйшых камуністаў. Бургмістр і пра мяне запытаў. А той, каб трапіць пальцам у неба, сказаў, што ён чуў пра мяне, як пра самага завадатара. Я гэта ведаю вась як: мы злавлілі аднаго паліцая, а ён ад страху ўсё і раскажаў нам. То калі мы раней так сабе хаваліся, дык цяпер, рад-няволя, а трэба здабываць зброю. Мне жыцця ўжо не будзе, а праз мяне

і вам. Камуніста ніводнага яны цяпер у Сумлічах не знойдуць, бо іх няма ў мястэчку.

Ён быў такі ўзбуджаны, што аж заікаўся:

— Тут на мястэчку будуць чуцца людзі, дык вы не бойцеся. Гэта нашы сумлічане варочвацьмуцца дадому. Вам лепш сядзець у старой хаце, нават ад вуліцы і дошчак з вокан не знімайце. Сюды менш дабівацца будуць. Прыбязыш, Ліза, зранку да мяне на Драчы Лужок, скажаш, як ноч прайшла.

Ён перацалаваў усіх і пайшоў у канец вуліцы. Утраіх яны вярнуліся ў старую хату і на голых дошках прычакалі раніцы. Трэба было жыць далей, а яно не жылося. З іх траіх адна Ліза не заўважала, што гэтая старая хата стала над жыццём, як помнік над магілаю. Яна ніколі не жыла ў гэтай хаце і не ведала, што ў ёй так было і дваццаць пяць год таму назад і ў ёй пакутавала Волечка. А цяпер Волечка ў новым вобразе зноў вярнулася ў гэтую хату. Але Волечка ўжо гэтулькі пражыла на свеце і назад прыйшла, але не з лёгкім сэрцам, а з пакутаю ў сто разоў цяжэйшаю, як тады. Ліза нічога гэтага не ведала. Шчасце гэтай маладой душы было ў тым, што яна жыла тым днём, які бачыла, і не мела карэнняў для думак у глыбіні чалавечага веку. Раніцаю яна знайшла бацьку ў Драчым Лужку і ўбачыла там усіх сваіх сумлічан. Яна зноў убачыла такі самы кулямёт, які тады быў у іх доме, і яшчэ такую зброю, якой дагэтуль не ведала. Яна сказала яму, што ноч была спакойная. І вось здарылася тое, што выходзіла за межы звычайнага: бацька прытуліў яе да сябе і цалаваў у галаву, гаворачы:

— Дзяўчынка ты мая, дачушка.

Яна бачыла: прыйшла часіна такая, што нават такі аўтарытэт, як родны бацька, перайначыўся, і рукі яго дрыжэлі, калі ён трымаў яе плечы. Сама не свая, яна ішла назад той сцежкаю праз паплавы і ўбачыла, што брама таго дома, дзе яна радзілася і вырасла, адчынена і ў двары там поўна людзей, і ніводнага знаёмага твару. Сэрца яе заныла: там, перад вокнамі, на круглай градцы, раслі два кусты ружовага кракосу, якія яна садзіла і палівала.

Больш яна ўжо не падыдзе да іх! Каб не гэты кракос, можа яна і не адчула б усяго, што сталася. Калі яна паспрабавала расказаць мацеры, што бачыла дома чужых людзей, маці ёй сказала:

— На нас вялікая напасць: нашага тату лічаць не тым, хто ён ёсць: ён жабы ніколі сумысля не забіў, а думаюць, што ён набраў сабе войска і камандуе ім. Наш дом займае пад пастой

паліцыя. Цяпер тата дадому не паткнецца. Ідзі зноў да яго і раскажы гэта яму.

— Я сам пайду! — быццам раззлаваны чым, абазваўся Нявада.

Твар яго быў белы, і плечы калаціліся. Здавалася, што яго ўразіла громам і ён праз цуд астаўся жывы. Нейкі ўскудлачаны, з дробнаю падстрыжанаю бародкаю, у нязменным сваім вылінялым і пазацыроўваным плашчы і высокіх ботах, ён, як вецер, рушыў з хаты. Ліза ледзь паспела гукнуць яму наўздагон:

— У Драчым Лужку! Спяшайся. Бо надвечар іх ужо там не будзе!

На вуліцы было многа людзей: сумлічане варочаліся дахаты. Гэта спадабалася Няваду і дало яму больш спакою. Хоць і кульгаючы, але вельмі шпарка, даляцеў ён да Драчага Лужка. Кастуся ён знайшоў у заклапочаным небыцце. Не зважаючы на гарачае надвор'е, ён стаяў у суконнай жакетцы і курыў, высокі, танклявы паводле росту, з рыжаватым шчаціннем з тыдзень няголенай барады.

— Ну што? — спаткаў ён нават як бы няветліва Няваду.

Нявада расчырванеўся тварам і, як пачаў гаварыць, закашляўся, і на адным воку ў яго бліснула сляза — ад хвалання ці ад ветру.

— Костусь, я прыйшоў, каб параіцца з табою. Цяпер стаіць справа так, што трэба дбаць як мага аб тым, што каб жыццё захаваць дзеля таго, што прыйдзе пасля, дзеля будучыні, не мае, не, я ўжо стары, а дзеля твае дачкі Лізаветы. Яна ж стаіць напроці свайго веку. Люты звер, што сеў цяпер жалезным азадкам на галаву нашу, не вытрымае век-вечны. Дык хто ж тады будзе жыць, калі жыццё змарнуецца? Чалавеку жыццё раз даецца.

— Дык жа жыць не даюць! Але да чаго гэта ты ўсё гаворыш?!

— Я не гавару, я раюся. Як лепш зрабіць? Можа, каб ты прыціх дзе, каб пра цябе і куры не пялі, і так доўгі, доўгі час, аж пакуль забудуцца ўсе, што ты ёсць, ці быў на свеце, а тады ўсё мінецца на свеце, і зноў жыць! Жыцця не ўхаваеш — сам толькі на сябе ў апошнюю хвілю наракацьнеш. Ты ціхом можаш ад усіх жыць, і ўсе пра цябе забудуць. А ты будзеш чакаць прыходу спакою і радасці для твае Лізы. Ці памятаеш ты, як было Волечцы, калі ты застаў яе адну ў хаце? Бо калі натурыцца, то ты адзін ці вас хоць тысяча збярэцца, цяжка

парадзіць што. Бо гэта жалезны звер! Я на дарозе бачыў, як толькі дзіцячыя косці трашчалі пад жалезным колам. Божа мой, Божа мой, нявіннае дзіцячае вока глядзіць на жалезнае кола і ведае, што над колам чалавечая галава. А галава кіруе кола на дзіця, і трэск дзіцячага чэрапа так страсяне чалавечую душу, што яна павек-вечны спакою мець не будзе, пакуль смерць не выветрыць яе з цела і яна стане нічым. У маіх вушах стаіць трэск дзіцячых касцей, хоць нада мною ціхае неба ў зорах і захад датлявае спакоем, і ціхая ноч стаіць як шчасце маё, што я сам з сабою...

— Не рві ты мае душы! — панура і злосна абазваўся Костусь Лукашэвіч. — Каб ты не зачапіў мне сэрца, можа б я і паслухаў цябе. Бо я нават лаяцца не мог, а ні тое каб... Ці гэта мая натура такая, што конча мне трэба бадзяцца тут... Здаецца б, зараз пацалаваў бы сваю малую Лізавету ў ногі і за гэтую пакуту маю нямецкімі галовамі выбрукаваў бы дарогу, па якой яна ішла б у свой шчаслівы дом... Давёў ты мяне да слёз, стары. Я цябе не паслухаю. Я не паверу табе, што будзе ціхае чаканне...

— Што ціхае чаканне! А так да чаго ты дойдзеш?! У тваім доме ўжо асталеўваюцца паліцаі.

— Дык няхай не будзе ні дома, але ж не будзе і паліцаяў! Многа іх?

— Я іх не бачыў.

— Я дрэвы садзіў, і яны раслі разам са мною! Каля твае старога хаты я быў клён пасадзіў. Дык як жа я пакіну іх, каб яны былі, а мяне не будзе! Мне ж жыць не даюць. Дык у мяне кіпіць усё ў душы. Мне хочацца рваць яго на кавалкі за тое, што ён прыйшоў да мяне і хапіў мяне за горла!

Нявада выслухаў і прыгнуўся, быццам бы пераскочыць праз што хацеў.

— Дык хоць дзе ты будзеш, дзе шукаць цябе? І што рабіць Волечцы і Лізаветце?

— Няхай пабудуць у старой хаце.

Нявада занадта добра ведаў Лукашэвічаву натуру, каб не бачыць цяпер, што можа хіба толькі калі пасля льга будзе ўцягнуць яго ў ціхае чаканне таго добрага, што прыйдзе.

— Я сам вам абзавуся, — сказаў сумна Кастусь Лукашэвіч, і Нявада пайшоў з прыгнечанай душой. Але ў Сумлічы ўвайсці яму не можна было. Усюды стаялі паліцэйскія вартавыя, мястэчка было абкружана, і па хатах хадзілі і шукалі зброю. Няваду запынілі на дарозе і грозна запыталі, ці не ведае ён,

дзе тыя, што не варочаюцца ў мястэчка і збіраюць зброю. «Не ведаю, каб я так жыў», — так схлусіў ён і таму, што хлусіў, закалаціўся, зануў, спалохаўся.

— А дзе ты быў? — запытаў паліцай.

— Я хадзіў глядзець ягад, можа, ёсць.

— Ягадак захацеў.

— Не, якія там мне ягады.

— Бач ты, ласунчык на ягадкі! Франт з падстрыжанаю бародкаю, — здэкаваўся з Нявады нейкі тутэйшы хамула ў форме нямецкага паліцэйскага. У Нявады ўсё сціснулася ўсярэдзіне. Быццам бы ён праглынуў жывую жабу і яна ў ім жыве і скача, халодная.

— Я пайду, — сказаў Нявада.

— Ідзі, ідзі, — дазволіў вялы хамула, дробна міргаючы вачыма на сонцы. — Калі табе так хочацца, дык ідзі, толькі не азірайся, хэ-хэ-хэ...

Нявада ўгнуў плечы ад гэтага рогату і рушыў у мястэчка. Яму вельмі хацелася зірнуцца, але ён баяўся. Ён ад утрапення і сам не ўсвядомліваў сабе, што паліцай пратрымаў яго на дарозе даволі-такі доўга. Яго здзівіла цішыня ў мястэчку, зноў як бы ўсе пакінулі сваё жылло. Калі ён дайшоў да сваё староё хаты, заўважыў, што ў ёй і каля яе пануе страшнае маўчанне. Пячаць пустэльні лжала тут вельмі выразна. З вушачнага лежка над сенечнымі дзвярыма на нітачцы павуціння вісеў драбнютка павучок і то спускаўся да самага нізу дзвярэй, то зноў паднімаўся.

— Што ты дарогу загарадзіў! Паскудства! — буркнуў Нявада і парваў плячом павуцінне, уваходзячы ў сенцы. Божа! Тут усё стаіць дагары нагамі, нават сіні куфар ляжыць бокам і века ў ім адламана. У хаце тапчан адсунены ад сцяны, і на ім чамусьці жмуты кудзелі. Няваду больш узнепакоіла агульная сумліцкая пустыня, чым пустыня гэтай хаты. Нідзе ні душы, як вымерла ўсё. Гадзін са дзве ён чакаў, і ніхто не з'яўляўся. Тым часам і дзень хіліўся з паўдня. Узнепакоены, Нявада пайшоў па хатах, ён не хадзіў, а кідаўся з хаты ў хату — і нікога нідзе. Так ён прамучыўся да захаду сонца. А тады, як п'яны, паклыбаў у свой дом. У гэтыя хвіліны ён быў як атупелы. Бяды навалілася на яго гэтулькі, што ён не бачыў ужо ні канца, ні пачатку ў ёй. У двары свайго дома ён застаў паліцэйскіх. Яны сядзелі на лаўцы пад клёнам і моцна гаварылі. Яшчэ калі ён толькі ўвайшоў у двор, ён пачуў, ці гэта яму толькі здалася, што паліцыянты гавораць паміж сабою пра Паліводскага. Нейкая

трывога кальнула яго; уражаны, ён пачаў прыслухоўвацца, сцішыўшы хаду да ганка.

— Ты чаго? Хто ты? — сказаў адзін паліцэйскі.

— Як хто? Я гаспадар гэтага дома.

— То чаго ты ходзіш тут, калі ты гаспадар. Тут цяпер гаспадар герман!

І паліцыянт зарагатаў.

— Я іду ўзяць з хаты сваю старую вопратку, — прыдумаў ён што сказаць і ўвайшоў у дом. Дзеля прыклёпу ён там і сапраўды сцягнуў з печы нейкую адзежыну і выйшаў з ёю на ганак. Паліцыянты сапраўды-такі гаварылі пра Паліводскага.

— Дурань ты! — крычаў адзін другому, — гэта не той Паліводскі. Таго немцы не паставілі б за такога вялікага начальніка, бо ён не немец. Той жа з нашай стараны. Маёнтак таго быў якраз каля нашага сяла, дык я таго ведаю, я яго бачыў маладога яшчэ, калі ён толькі адзеўся ў афіцэрскую форму.

— Дык гэта той самы і ёсць! Бо і я яго ведаў, як ён толькі адзеўся ў афіцэрскую форму. Каля вас быў у яго адзін маёнтак, а ў нашай старане два. Яго бацька жыў якраз каля нас у маёнтку, а не каля вас. Цяпер я дома быў, яшчэ ў паліцаі не падаваўся, на тым тыдні, дык ён прыехаў тыя свае два маёнткі паглядзець. Дзве машыны. У адной сам, а ў другой аўтаматчыкі. Доўга не быў. Закруціўся, прабег свінным трухам каля саду і назад шмаргануў. Там ужо і знаку няма, што гэта быў маёнтак. Хаты стаяць, капуста і садавіна, і дзеці гуляюць. А ён сам у цывільнай адзежы, але жалезны крыж мае і значок нейкі на рукаве.

— Дык якую ж ён пасаду займае?

— Якую — не ведаю, але вельмі вялікую. Бо пры ім такая ахова вялікая...

— Не можа быць! Ён жа не немец!

— А можа ён для Нямецчыны больш зрабіў, як які-небудзь немец! На, глядзі! Вось надрукована: «прысутнічаў грамадзянскі»... не... Ды хіба ты не ведаеш, што Паліводскі начальнік вобласці, начальнік усёй грамадзянскай улады цэлай вобласці.

— Дурань ты, я гэта ведаю, але толькі не верыў, што гэта той самы Паліводскі.

Можа, яны і больш яшчэ спрачаліся, але Нявада далей не чуў. Вельмі ўражаны, ён прайшоў дваром да выхада на вуліцу, і паліцай гукнуў яму наўздагон:

— Ну што, забраў адзежыну?

— Ага, забраў.

— Ну дык ідзі спаць.

— Пайду спаць, — шпарка адказаў Нявада, не могучы пазбавіцца свае трывогі.

— Такі і праўда пойдзеш спаць? Хіба ў цябе нікога не забралі? — абазваўся паліцыянт.

— Ат, я сабе так, — мармытнуў Нявада, нічога не разумеючы і жадаючы хутчэй адзіноты. Быццам вылупцаваны дзеля чужой забаўкі перад усімі людзьмі, ён дайшоў, унурыўшыся, да свае старога хаты і ўбачыў там Вольку ў смутку і адчаі. Толькі цяпер ён дазнаўся, што было ў гэты дзень у мястэчку. У гэты дзень забралі ўсіх маладых дзяўчат і хлопцаў, якія трапляліся на вочы. На вочы трапілася і Ліза. І ўсіх павезлі на грузавіках кудысьці брукаваным выездам да шашы. Волька выбегла следам за мястэчка і, пакуль не зніклі машыны, бачыла, як вецер ірве хусцінку на Лізінай галаве. Машыны зніклі за ўзгоркам, Волька вярнулася ў старую хату і ўпала тварам на стол.

— Я буду думаць, што рабіць, — нясмелым голасам сказаў Нявада.

— Што ж ты прыдумаеш?! Машына з Лізаю ўжо за сотні вёрст.

— Я прыдумаю, — упарта яшчэ сказаў Нявада, адчуваючы сябе, як смертнік у камеры перад канцом сваім, і чуючы дрыжанне сэрца і ўзбуджанне ад адной толькі думкі, якая фармавалася ў яго галаве. «Божа, памажы мне, каб усё так і было добра, тады я зберагу яе, малую, дзеля таго, што пасля настане, дзеля таго, што добрае будзе, памажы мне выратаваць яе», — так ныла яго душа, губы ж былі жорстка сціснутыя, і твар нахмураны. Усю ноч ён не спаў і чуў, як уздыхала Волька. Для яго яна зноў стала малой Волечкай, і зноў вобраз яе зліўся з вобразам Лізы, якая цяпер — хто ведае, дзе ўжо яна і што ўжо яны зрабілі з ёю? Ён пайшоў шукаць Кастуся і нідзе яго не знайшоў. Тыя некалькі дзён, што прайшлі пакуль немаведама дзе дзелася Волька, варты былі яму многіх месяцаў. Вочы яго сталі глыбокімі і цёмнымі, і голас пацішэў. Дзе дзелася Волька? Людзі, што зноў адзін за адным варочаліся ў Сумлічы, расказвалі, што грузавікі з дзяўчатамі і хлопцамі пайшлі да шашы, проста выехалі на скрыжаванне і адтуль рушылі па дарозе той, што вядзе на Бабруйшчыну і далей. У дарозе яны і зніклі, і як быццам бы назад не варочаліся. Прынамсі, ні ў той дзень, ні назаўтра ніякіх машын праз скрыжаванне не праходзіла. Так казалі ў Сумлічах. А хто гэта дапільнаваў аж праз двое сутак, што на скрыжаванні не было машын, пра

гэта ніхто не ведаў. Тым часам уночы многія заўважылі, што праз Нясвіжскую вуліцу прайшло многа нейкіх людзей і за імі ехала некалькі фурманак. Ці мела гэта якое дачыненне да таго, што немцы павезлі некуды сумліцкіх дзяўчат і хлопцаў, не ведалі, але некаторыя яшчэ больш унылі душою, а некаторыя ўзрадаваліся. Прайшло не больш як двое сутак, і Нявада дайшоў выразнасці: нарэшце-такі! Волька вярнулася! Нявада аж пошাপкам гаварыць стаў, так ён чакаў, што скажа Волька. А што яна новае сказала? Ён жа загадзя ўсё гэта ведаў! Ён жа казаў яму: жалезнага звера голым пальцам не задушыш. А трэба перахавацца і перачакаць, пакуль звера даб'юць. На гэта ёсць войска. Армія ж недзе павінна даць яму ў косці. А то дзе гэта хто бачыў! Волька сказала, што Костусь з усімі, з кім ён быў разам, выходзілі на шашу, запынілі дзве нямецкія машыны, збілі з іх немцаў і на гэтых машынах вялікім гуртам дагналі тыя чатыры машыны з сумліцкімі хлопцамі і дзяўчатамі. Дзве заднія машыны яны збілі з дарогі, перабілі канвойных, і ўсе, хто быў пад канвоем, пайшлі з імі, пабраўшы зброю ад мёртвых немцаў. Але дзве пярэднія машыны вырваліся далей у дарогу і зніклі туды, куды ехалі. «Ліза асталася там, Божа найвышшы!»

— А самога Костуса ты бачыла?

— Я была з ім разам.

— А сам ён прыйдзе дадому?

— Не, я да яго пайду.

— Ну то не чакайце мяне хутка. Я пайду ў дарогу. Мож, гэтая мая дарога будзе не меншая, як тая, што я некалі з нямецкага палону варочаўся, не нагамі я гэтую дарогу мераць буду, а душою. (Вочы яго пачырванелі, і ён дакрануўся да канца носа нацягнутым на кулак рукавом.)

— А куды ж ты гэта пойдзеш?

— Дык чаго ж ты так грозна пытаеш мяне? Ты і сама была малая і звалася Волечка. Я толькі пра цябе такую і думаю. Ці ты верыш, што чалавек не вытрымае, каб вечна быць зверам? Вырві ты з чалавека сэрца і ўстаў на яго месца звярынае, дык у чалавечых грудзях і звярынае сэрца стане чалавечым.

— Звер лагаднейшы за чалавека, ён, калі не галодны, — тады ён, як дробная птушка. А гэтаму двуногаму чорту вечна ўнімку няма.

— Каб адно пайшлося добра, я выратую Лізу і ўхаваю яе да лепшай часіны. Бывай, Волечка.

Твар яго ўздрыгваў. Ён узяў тонкі кіёк і выйшаў з хаты. Волька таксама выйшла з хаты, замкнула дзверы, вальней

распусціла на галаве хустку і праз некалькі хвілін ішла ўжо сцежкаю ў полі.

II

Часамі днём позняга лета пачынае хмурнець дзень, і гэта не збіраецца на дождж, а незаўважна падплылі павевы восені. Лёгкая плынь ветру зноў заціхне, і дзень зноў зіхаціць сонцам, але ўжо астаецца пячаць летняга адцвітання. У поўнай сіле сваёй цвітуць летнія кветкі, і трава адростае пасля касы, а сэрца чуе, што не так ужо гудзе пчала над жоўтым малачайнікам, і вада ў рэчцы плыве, здаецца, цішэй. Яшчэ ў пачатку ліпеня бывае зжаўцее адзін-адзінюткі лісток на бярозе, і так ён сярод пышнай зеляніны трымаецца доўга. А ў гэты дзень ён адарвецца і кружыцца ў паветры, пакуль ляжа ў траву. К вечару пакідае звінец неабдымная шырыня летняга дня, і кладзецца цішыня на зямлю. Жоўты лісток з бярозы ляжыць у траве і відзён здалёку, і без яго, здаецца, не пахнуў бы так чабор, не такі прывабны здаваўся б верас і не было б такога вялікага шчасця ў душы бачыць траву і дрэвы, сіратлівы куст шыпыны і вяршаліну высокай хвоі, на якой ціха ляжыць праменне блізкага да заходу сонца.

К вечару вецер сціх. І бязлюдная лясная дарога была зусім ціхая. У нізкіх месцах на ёй стаяла вада. Велічэзная бяроза ўзнімалася і над дарогай і, здавалася, над усім лесам. Жоўты лісток з бярозы заблытаўся ў траве і вісеў у ёй. Многа было верасу, выносістыя хвоі ішлі ўгару, сонца ляжала на іх вяршалінах. Блізка быў вечар. Пры самай дарозе, у густым зарасніку ядлоўцу і крушыны, на паваленым навалніцаю і ўжо струхлелым дрэве сядзеў Сымон Ракуцька, еў хлеб і глядзеў на жоўты бярозавы лісток у траве. Ён быў нейкі нерухомы. Твар задумёны, маўклівы, жаваў ён павольна, як бы смакуючы або да чаго прыслухоўваючыся. Ці можа жоўты ліст абудзіў у ім журботны сум. Вечарэла. Час ад часу Ракуцька паднімаўся, вытыкаўся на дарогу, акідаў яе позіркам у два бакі і зноў адыходзіўся ў гушчар сядзец, жаваць хлеб і глядзець на жоўты лісток. Калі пачало змяркацца, ён узнепакоіўся: стаў часцей выглядаць на дарогу, схаваў у торбу недаедзены хлеб, скінуў боты, перакруціў на нагах анучы і зноў абуўся. Твар яго меў нахл быць даўгаватым. Тыдняў два няголеная барада ўжо густа адростала. Ужо добра ўмеркла, ужо і лісток ледзь відзён стаў,

а чалавек трымаў сябе на гэтым месцы ўсё так жа. Ён быў як прывязан тут. Некалькі разоў засаб ён уздыхнуў. «Божа мой, Божа мой». Здавалася, што яму цяжка тут чакаць таго, чаго ён чакае. Нарэшце, калі ўжо зусім сцямнела, ён выйшаў на дарогу і стаў у нерухомаści, прыпершыся плечуком да вялікай бярозы. Ён не ўглядаўся, а толькі прыслухоўваўся. Над лесам засвяціліся зоры, а ён усё стаяў. І так, можа, некалькі гадзін. Ужо і зоры ночы позняга лета папялець сталі. Ён апошні раз уздыхнуў, успамянуўшы Бога, знайшоў папацёмку сваё ранейшае месца пры паваленым дрэве, лёг на зямлю галавой на трухлявы ствол і адразу заснуў, як самы стомлены чалавек. Ні разу ён не паварушыўся, аж пакуль высокае сонца новага дня не засвяціла яму проста ў твар. Тады ён шпарка прахапіўся, затрапятаўся, плюнуў і ўздыхнуў і зноў вызірнуў на дарогу. Непамыты пасля сну і змяты твар яго быў шэры, і смутак ляжаў на ім. Ён дастаў з торбы абкусаны ўчора хлеб і зноў стаў есці яго. Цягавіта, як добры гаспадар ходзіць за плугам, ён зноў стаў акідаць у два бакі вачыма дарогу і зноў час ад часу садзіўся на паваленае дрэва. Прыйшла хвіліна яму, нарэшце, пачуць штосьці такое, чаго ён можа так доўга і чакаў тут. Гэта ішоў хтосьці поблізу. Тут выразна чулася чалавечая хада: ціхая ў самой сабе і лёгкая, але яна чутна была здалёку, вядома ў лесе, дзе пад нагамі ўсяго многа. Твар у Ракуцькі адразу ажыў, як толькі ён пачуў нечую хаду. Здаецца, рукі яго задрыжэлі. Позірк пацвядзеў, і пастава выпрасталася. Ён прыліп да вялікай бярозы над дарогаю, сярод такіх жа вялікіх хвояў і пачаў углядацца туды, адкуль чуўся чалавек. Дзень быў ужо ў самай сіле. А ўдзень, калі ціха, у лесе здалёку чуваць. Так што гэтаму чалавеку прыйшлося доўга чакаць, пакуль наблізіўся той, хто недзе тут ішоў. З-за свайго дрэва Ракуцька ўбачыў незнаёмую яму постаць дзіўнага выгляду. Гэта быў малады чалавек з парыжэлымі ад сонца валасамі на галаве і палупленай ад ветру скурай на твары. Ён быў такі бледны, што яго не брала загара, і такі худы, што адзежына на ім матлялася як на калу. А ішоў ён так павольна і так яго вадзіла ў бакі, што льга было думаць, што ён некалькі тыдняў нічога ў рот не браў або яго месяц мучылі і спаць не давалі. Ён вяла, як не свае, перастаўляў ногі і прысутульваўся ідучы. На твары яго было напісана гэтулькі абыякавасці да ўсяго навакольнага і да ўсіх мэт, калі яны былі ў яго, што было падобна, што ў яго навек патухлі ўсе жаданні і імкненні. Сымон Ракуцька бачыў гэты холад на маладым твары невядомага падарожнага і пачаў

траціць сваю ранейшую ажыўленасць. Ён хутчэй дзівіўся, чым трывожыўся, або ўзбуджваўся. Ён стаяў і чакаў, пакуль невядомы падыдзе блізка, каб ціха гаварыць з ім, а не крычаць яму здалёку. А той, пакуль прыкльбаў да вялікай бярозы, Ракуцька паспеў даесці хлеб і скруціць у жмут пустую торбу.

— Стой, хто? — рашуча сказаў Сымон Ракуцька і толькі цяпер заўважыў, што адзежа на маладым незнаёмцу ўся матляецца шматкамі, зіхаціць дзірамі і што голае цела пабліскае праз дзіры. І ніводная дзіра нідзе не латалася, і ўсе гэтыя транты вывалены ў зямлі і выфарбаваны ў колеры зяленіва і лясной цвілі.

Невядомы ўздрыгануўся, але адразу ж ізноў унурыўся і спыніўся перад Ракуцькам.

— Куды ты ідзеш, і хто ты такі? — даволі-такі мякка сказаў Ракуцька.

Невядомы маўчаў, як бы мову яму зацяло. Ракуцька бачыў: некалькі разоў ён праглынуў сліну і язык яго не варочаецца, каб сказаць што-небудзь. Ён быў падобен на вельмі хворага чалавека. Сэрца ў Ракуцькі зашчымела. Ён дакрануўся да рукава незнаёмага абарванца і бадай што шэптам прагаварыў:

— Дык што ты? Захварэў ідучы?

Незнаёмец шпарка перавёў вочы з зямлі на Ракуцькаў твар. Здавалася, што ён як бы ўстрапянуўся. І гэта, напэўна, так і было. Не дзіва: калі ў пустэльні загучыць чалавечы голас ад сэрца, то, здаецца, ён можа падняць на ногі мёртвага.

— Ці няма тут дзе поблізу, каб мясціны прымятае: паляжаць.

— Унь! — ткнуў Ракуцька пальцам у гушчар. Невядомы з такім выглядам, як бы ён быў тут адзін, адразу сунуўся туды і адразу лёг пры паваленым дрэве на ўмятую ў зямлю траву. Гэта было тое месца, дзе ўночы спаў Ракуцька. Малады абарванец заснуў адразу, як толькі заплюшчыў вочы. Ракуцька паглядзеў на яго, уздыхнуў і зноў выткнуўся на дарогу, каб наглядаць яе. Учарашняга жоўтага лістка ўжо не было, а на яго месцы ляжалі два свежыя, і трэці круціўся ў паветры.

— І восень падкралася, Божа мой найвышшы, — уздыхнуў Ракуцька і пільным вокам акінуў дарогу ў два бакі. На дарозе было пуста, але ўзнямаўся вецер, і ў дрэвах загуло і зашаптала. Ракуцька пачаў часцей вытыкацца на дарогу. Надвечар надвор'е схмурнела і вецер аціх. Малады абарванец ужо сядзеў і вяла вадзіў навокал сябе вачыма. Ракуцька, здавалася, забыўся пра яго: стаў неспакойны і не сыходзіў з дарогі.

Нават раз ён шаптаў сам сабе: «Дзесяты дзень, жартачкі! І няма». І вось зноў настаў момант: нехта шпарка і шумна ішоў дарогаю. Ракуцька застыў на месцы. Расчырвонены і спацелы падарожнік неўзабаве быў тут. Ракуцька шпарка рушыў яму насустрач, і яны імкліва абняліся. Гэта быў Тамаш. Ён быў у ботах і пінжаку паверх рубашкі, і торба з хлебам вісела на яго левай руцэ.

— Я дзесяць дзён усё стаю на гэтым месцы, — сказаў Ракуцька. — А цябе доўга не было.

— Бо мне было нялёгка дабіцца пад Перабродскую Злыбяду. Там густа нямецкія гарнізоны стаяць і на дарогах варты многа, дык я такога даваў кругу, што ўтройчы дарога мая пабольшылася.

— Ну што, як там?

— Гэта праўда, што там лагер для забраных немцы зрабілі. Кажуць, што ў лагеры пяць тысяч людзей, але цяпер менш, бо нядаўна, можа, больш як палавіну пагналі недзе на работу. А хіба льга дазнацца — асталася яна ў лагеры ці на рабоце? Я падбіраўся пад самы лагер. Уночы я ляжаў у траве і глядзеў на калючую загарадзь. Калі ісці з поўдня, то льга праз купісты торф падысці ціхом, і ніхто не заўважыць. Там бадзяюцца людзі: у таго жонка, а ў тае муж у лагеры. Ну добра. Я туды зноў вярнуся, мяне чакаюць. Я ім расхваліў удачу, калі толькі гэта праўда, што з гэтага боку варушацца людзі. Ты, мусіць, тут дзесяць дзён сядзеў і нічога не дазнаўся?

— Як гэта не! Я, праўда, сам не быў там, пад Сумлічамі, але гэта праўда, што там людзі варушыцца пачалі. Праўда і тое, што на шашы, ці недзе там ля Вялікага скрыжавання, яны дзве машыны з арыштаванымі ад немцаў адбілі. Я нават больш дазнаўся. Гэта там сабраў іх усіх сумлічанін Кастусь Лукашэвіч, а ў гэтага Лукашэвіча дачка, малая яшчэ, у лагеры сядзіць. Цяпер там, пад Сумлічамі, немцы салдат больш наслалі і вынюхваюць усе норы, каб напасці на след. Дык яны, тыя сумлічане, сюды падбіраюцца, тут быццам вальней. Вось і раскідай розумам як хочаш. Яны далі мне так ведаць. Калі я захачу яшчэ з імі пагаварыць, то на Вялікім скрыжаванні трэба толькі знак ім падаць, а знак такі: трэба там пад вялікім дрэвам тры разы засаб зрабіць што-небудзь такое, чаго сталы чалавек ніколі не робіць, і чакаць, пакуль хто-небудзь ад іх абзавецца. Але мне казалі: пасябруюцца яны з намі толькі тады, калі ў нас кулакі здаровыя знойдуцца. А так, калі толькі каб пабедаваць — дык яны і гаварыць не будуць.

— Дык гэта і добра. Ідзі туды, зрабі там пад дрэвам, чаго добрыя людзі не робяць, і скажы, што я ведаю, з якога боку і калі падысці да лагера. Я павяду ўсіх. Няхай ідуць сюды, адгэтуль бліжэй і зручней. Я пайду і прывяду сюды людзей. І мы тут спаткаемся, каб разам ісці на Перабродскую Злыбяду.

— Добра.

— Я толькі падрамлю тут, і заўтра зранку разыдземся кожны ў свой бок.

— Ну, а Лізаветы нідзе так і не чуваць?

— Няма.

— Божа мой найвышшы, як жа так брыдка павярнулася ўсё.

— Чакай, давай лепш паямо з мае торбы і падрэмлем. Дзе тут каб зацішней.

Тамаш страсянуў сваю торбу на руцэ і ступіў крокаў тры ў гушчар. І адразу спыніўся як аслупянены. Там сядзеў малады абарванец з вялым позіркам. Каб не празмерная хударлявасць яго твару і каб не смуглявая загарэласць Тамашовага твару, можна было б адразу сказаць, што яны аднагодкі.

— Што ты тут робіш, хто ты?! — абрывіста і моцна сказаў Тамаш.

Абарванец паволі крутнуў направа і налева галавой, і за яго адказаў Сымон Ракуцька:

— Божа мой, я забыўся, што ён тут сядзіць, а мы ўсё гаварылі!

— Хто ён такі?

— Каб жа я ведаў. Дарогаю ішоў. Паспаць папрасіўся.

— Гэта ж не хата, што каб начаваць прасіліся! Хто гэта ў каго просіцца спаць пад куст!? Э ты, ну абзывайся, не маўчы, кажы, хто ты такі?!

— Есці дайце, — сказаў невядомы.

— На табе хлеба і сала, — Тамаш падсунуў яму яду, — але кажы, хто, адкуль? Куды цягнешся, да каго? Каму служыш? Каму служыш, немцам ці людзям? Ну, чаго ж ты жуеш моўчкі?! (Тамаш падняў кулак.) Расказвай усё чыста! А то зараз больш не дажджэш на зямлі сядзець! Калі што ўтоіш — на месцы палажу! (Тамаш выцягнуў з кішэні пісталет.) Спавядайся!

Малады абарванец зварухнуўся. Па яго твары пайшла хваравітая грываса. Ён наморшчыў лоб і пачаў:

— Я ўсё чуў, што вы паміж сябе гаварылі. Я ведаю, хто вы, і кажу вам: і я ненавіджу тое і таго, што і каго вы ненавідзіце. Але я скончу есці і тады пачакаю і раскажу ўсё пра сябе. Бо

я так згаладаўся і аслабеў, што ледзьве сядзеццэ магу, ні тое, каб доўга гаварыць.

— Так і кажы, што гаварыць не хочаш!

— Не, не, я сам хачу паспавядацца, тады з мае души спадзе цяжар, які душыць мяне.

— Скажы коратка: па кім-небудзь у цябе душа баліць?

— Па самім сабе.

— І нікога ў цябе няма? — выйшаў з панурасці Сымон Ракуцька.

— Няма.

— Дзе ж ты ўсіх патраціў?

Той маўчаў. Тамаш стаяў над ім і не спускаў з яго вачэй.

Сымон Ракуцька пачуваўся так, быццам зараз лясне над ім гром. Малады абарванец так увайшоў у сябе і думкамі сваімі і пачуццямі, што, здавалася, ён і позірк вачэй сваіх паставіў у сярэдзіну самога сябе. Вочы яго і сапраўды ў гэты момант глядзелі самі ў сваю глыбіню. Пачалося маўклівае чаканне. Невядомы раптам ірвануўся: на ногі, адзін момант пастаяў і сеў на паваленае дрэва. І як толькі сеў, з першай жа секунды пачаў гаварыць:

— Я завусе Люцыян Акаловіч. Спавядаюся вам ад сэрца, бо можа я ў свае дваццаць год ужо дажываю апошнія дні свайго жыцця. Я радзіўся там, дзе і вырас, гэта дробны фальварак паміж Клецкам і Нясвіжам, бліжэй да Клецка. Гэты фальварак мой бацька арандаваў з дзевяцьсот дваццаць першага года. А ў дваццатым годзе мой бацька, разам з маею, цяжарнаю мною, маткаю, выехалі туды, пад Клецак, следам за польскім войскам, якое адыходзіла з усходняй Беларусі на захад. Мой бацька пакінуў пад Бабруйскім свой невялікі маёнтчак, дзесяцін на сто. У гэтым маёнтку датуль і праходзіла яго жыццё. Мой бацька меў многа польскіх грошай і каля Клецка адразу заарандаваў фальварак, мог бы яго і купіць, але ён меў думку, якая не дазваляла яму рабіць гэтага. Думка яго была такая, што ён належаў да тых небагатых землеўласнікаў, якія былі ў блізкасці з вялікімі тутэйшымі зямельнымі магнатамі цераз польскую думку. Спачатку гэтая думка была такая, што Польшча павінна быць ад мора і да мора. А калі прыйшлося ўсім выехаць на выгнанне ад бальшавікоў, то думка гэтая стала такой: ад мора да мора як сабе там хоча, а самае важнае, каб Польшча стала шырэй — ад Нясвіжа да Бабруйска, каб хоць так, тады можна будзе вярнуцца ў свае маёнткі. Тады пачалася мара аб пашырэнні Польшчы на ўсход хоць на малую

разлегласць. Арандуючы фальварак пад Клецкам, мой бацька толькі і думаў, што аб звароце ў свой маёнтак. А дзеля гэтага ідэя пашырэння Польшчы на ўсход стала яго як бы мэтай у жыцці. І ўсё сваё жыццё ён гэтага чакаў. Раней ён проста жыў, а з гэтага часу пачаў ненавідзець усё, што не польскае. Радзіўся і пачаў расці я. Мне бацька і прышчапіў свае жаданні. Яго думкі сталі маімі думкамі, калі я даростаў ужо да свайго юнацтва. Я вырас з думкаю: калі-небудзь адбудзецца паход на ўсход і Польшча асталюецца па ўсёй усходняй Беларусі. А з слова «Беларусь» мы смяяліся. Ніякай Беларусі няма, а ёсць Польшча! Гэта была і мая вера. Я скончыў гімназію і праходзіў факультэт у Віленскім універсітэце і мог стаць высокаасвечаным юрыстам, ды шчасця не было ў душы маея. Бо я вечна думаў пра тое, што недзе каля Бабруйска ёсць месца, якое чакае мяне і дачакацца не можа і што там гучыць мова такая, якая там ёсць, і гэта маё няшчасце, бо мне трэба, каб там анічога (нават і шум ветру) не чулася, а толькі каб з таго месца, а не з Варшавы каб гучэла толькі польская мова. Я любіў той фальварак пад Клецкам, але ён жа быў і маея атрутай. Там ёсць нізкае і шырокае дрэва, клён, які ўрэзаўся ў маю душу змалку, але і ён мне здаецца нечым несапраўдным, хоць мне і цяжка ведаць, што можа ўжо я ніколі там не буду і гэтага дрэва не ўбачу. «Усё гэта так сабе, а сапраўднае там, на ўсходзе, дзе павінна стаць Польшча». Так мне здаваўся ўвесь свет, і я жыў як сярод прывідаў і зданяў. Тым часам у нас пачалося расчараванне, бо ніякага паходу на ўсход не было, а годы ішлі, і мой бацька стаў старым чалавекам. Мы пачалі думаць супроць нашага ўрада, бо ён яшчэ ўсё не скамандаваў войску рынуцца на ўсход. А тут з'явіўся стары афіцэр пагранічнай службы Паліводскі, які дзеля сваіх мэт перавёўся з усходняй граніцы на граніцу з Германіяй. Мэты яго былі такія: ён быў у змове з нямецкімі агентамі і стаў завярбоўваць нашу моладзь для ўдзелу ў тым паходзе на ўсход, які падрыхтоўваўся ў Германіі. Служачы на германскай граніцы, ён сам накіроўваў нас у Германію праз граніцу, а там нас аддавалі ў школы шпіёнаў, змоўшчыкаў, агітатараў і дэсантнікаў. Я пайшоў на гэта вельмі ахвотна, мой бацька благаславіў мяне ў дарогу і сказаў, што Паліводскі не які-небудзь адзінокі авантурыст і што яго добра ведае нават такая высокая асоба, як міністр Бэк. Адным словам, я пакінуў, як цяпер сам бачу, бацьку і матку, клён у фальварку і замілаванасць да навукі ў Віленскім універсітэце, сваю маладосць і жыццё будучае маё ў сталасці, сціснуў зубы

і рынуўся, як мы ўсе думалі, насустрач нашай будучыні, якую мы спадзяваліся знайсці, трымаючыся за абцас нямецкага бота. Паліводскі быў нашым шэфам. Ён наведваў нашы школы і казаў нам, што службыць Германіі цяпер — гэта значыцца, дбаць аб Польшчы. У твая часы ён ужо зусім пакінуў службу ў польскім войску, а службы ў і жыў недзе ў самой Германіі. А тым часам нас вучылі не толькі шпіёнству, а і ўлівалі ў нас па кроплі агруту спачатку абыякавасці, а пасля і непрыязні да Польшчы. Ужо тады я пачынаў задумвацца над усім гэтым, але трымаўся, зацяўшы душу, бо спадзяваўся на прыход будучыні, калі мы паможам Германіі пакласці пад польскія ногі ўсходнія землі. Восень дзевяцьсот трыццаць дзевятага года нас пратрымалі пад пільным наглядом, і, калі Польшчы ўжо не было, мы вытрымалі экзамен на гатоўнасць да вялікага паходу на ўсход. Нарэшце гэты паход пачаўся. Больш як за месяц да яго я перайшоў ля Брэста граніцу і пабраўся сюды, прайшоўшы праз той мой фальварак каля Нясвіжа і Клецка. Бацька, маці і старая жанчына, мая былая нянька, і цяпер благаславілі мяне. Бацька мне сказаў: «Як толькі Германія знішчыць Савецкую дзяржаву на ўсходзе, то Польшча зноў устане». Я не задумаўся, адкуль бацька ведае гэтакую праўду, і рушыў далей на ўсход. Я бадзяўся па полі і лесе, адзічэў і чакаў. Калі Германія рынулася на ўсход, я калаціўся ад радасці. За гэтую радасць нейкі чалавек на дарозе даў мне жалезам па галаве. Я зваліўся і некалькі тыдняў качаўся каля дарог, баючыся кожнага чалавека і разам з сабакамі і свіннямі едучы траву і ўсялякае паскудства ў ямах і канавах. Мяне апанавала крываўка. Я ляжаў тры тыдні пад кустамі і вылечыўся голадам. Але лежачы так, я захаладзіўся і, мусіць, перанёс запаленне лёгкіх. Дык я пачаў лячыцца сонцам. І вось ужо трэці дзень, як цягнуся пакрысе. Зайсці куды да людзей мне няма як. Мяне могуць забіць, калі дазнаюцца, хто я такі. Але мне цяпер ужо ўсё роўна. Будучыня мая прыйшла, вось яна якая! Як валачашчы сабака, адзін і без нараду, без надзеі і веры. Пазаўчора я яшчэ думаў дабрысці як-небудзь да таго фальварка, ужо ішоў у той бок і напаткаў на дарозе жанчыну адтуль, яна шукае сваіх дзяцей. Ад яе я дазнаўся, што маю матку немцы спалілі жывую ў доме, а бацьку павесілі перад домам з падазронасці, што яны нібыта кагосьці хавалі. Я спрабаваў прыстаць да немцаў, якім я ўжо зрабіў сваю справу. Але ж я і не немец, і не паляк, а тутэйшы, з-пад Клецка. У душы ў мяне так жа пуста, як і ў кішэнях. За

плячыма ў мяне ганьба, а перад вачыма пустэча. Немцы мяне страляць хацелі, я ледзьве выратаваўся.

— Бо ты, — абазваўся Сымон Ракуцька, — па-сабачы спадзяваўся на сваё шчасце. Няхай бы ты зерне сеяў і хлеб жаў, а то ты бачыў сваю радасць у тым, што нехта пойдзе, як ты кажаш, на ўсход, чалавечыя косці трушчыць і кроў ліць. Як свет стаіць, то яшчэ не было вядома каб на нянавісці вырасла шчасце, а радасць на чужой бядзе.

— Дык куды ты цяпер маеш ісці? — панура запытаўся Тамаш. — А ці ведаеш ты, што калі разабрацца, то я сам павінен быў бы табе адразу галаву зняць за тое, што я вырас без права чалавекам звацца на сваёй роднай зямлі!

Акаловіч змоўчаў, а пасля адказаў:

— Куды маю ісці? Мне цяпер трэба, каб хто павёў мяне за руку. Але ў мяне ажывае і ўжо гарыць прага расквітацца з Паліводскім. Ён згубіў мяне. І не толькі мяне аднаго ён пацягнуў на гэтую сцежку.

— А Паліводскі хіба чуцён дзе!? — ажывіўся Сымон Ракуцька.

— Паліводскі начальнік акругі. І цяпер бывае часта ў тым сваім маёнтку, які калісьці прагуляў у карты, калі мяне яшчэ на свеце не было. Я спатыкаў тут нашых, а яны ведаюць. Гэты маёнтак тут, па гэтай самай дарозе, мне казалі, там ідуць радзей хваёвыя лясы. Маёнтак захаваўся цалкам, і дом, і паркі, і сады, і ўся будоўля. Але пакуль Паліводскі ўспомніў пра маёнтак, ваенны начальнік акругі абгледзеў яго і хоча сабе прысвоіць. Паліводскі жыве ў маёнтку і спрачаецца з ваенным немцам.

— Але куды ты ідзеш?! — крыкнуў Тамаш.

— Я іду ў той маёнтак. Можна мне там пашанцуе расквітацца з Паліводскім!

— А тады што?

— А тады куды закіне вецер, або хоць канец.

— А дзе табе жалезам галаву растаўклі?

— У Вялікім скрыжаванні.

— Ты там доўга быў?

— Я там перабыў усе свае хваробы.

— Што там чуваць? Каго ты там баяўся?

— Немцаў баяўся, ім стараўся на вочы не трапляцца. Яны і слухаць не хацелі, што я ім служыў. Тамашніх людзей баяўся. Там нейкі Лукашэвіч чуцён: якраз на Вялікім скрыжаванні, калі я яшчэ ў тым баку быў, ён напаў на цэлую калону нямецкіх грузавых машын, і ўсе яны там на дарозе і асталіся. Я дрыжаў,

каб і яны мяне не ўбачылі дзе. Вось я, як голы, тут перад вамі, я нічога не ўтаіў і нічога не выдумаў. Я даўно ўжо так не еў, як цяпер з ваших рук.

— У цябе зброя ёсць?

— Аніякае.

— А чым жа ты з Паліводскім квітацца будзеш?

— Я там на месцы што-небудзь прыдумаю, а так мне смялей ісці.

— Выверні кішэні і пакажы пазухі.

— Добра... Добра...

— Ну вось так. А цяпер скажы, як на споведзі: уночы не ўцячэш, калі цябе не вартаваць?

— А куды мне ад вас уцякаць?!

— Ну дык кладзіся на траву і спі, бо ўжо вечар нахапіўся. Яшчэ пакуль сонца зойдзе, можаш выпцацца.

Акаловіч скруціўся ў жмут і стаў густа дыхаць у ствол паваленага дрэва. Бліжэй к дарозе лёг Тамаш. Сымон Ракуцька прыпёрся плячыма да бярозы і задрамаў. Ноч прайшла, як адзін момант. Першы прахапіўся Сымон Ракуцька і штурхануў Тамаша.

— Пакідаю яго табе, — сказаў Тамаш да бацькі і паказваючы на соннага Акаловіча. — Каб ён нам не нашкодзіў. — Яны абняліся і пацалаваліся, і Тамаш адразу рушыў у дарогу. Ракуцька штурхануў Акаловіча. Той шпарка заварушыўся і ўстаў, нейкі занадта рухавы.

— Мне трэба ісці зараз, — сказаў Ракуцька.

— І я пайду, — узбуджаным тонам абазваўся Акаловіч.

— Куды?

— Я з'яўлюся да Паліводскага і вазьму яго за горла.

— А чаго ты такі трапяткі сёння стаў? Учора ты быў вялы, як п'яўка.

— Мне сёння лягчэй. І на душы лягчэй, калі я скінуў з яе камень гаворкаю з вамі. Мне можна ісці?

— Пачакай, пачакай. Я цябе павінен тут раней прыкончыць, а ты сабе ідзі куды хочаш. Гэта ж і ты абкрадаў мяне, калі ад мяне ўкралі маіх дзяцей!

Сымон Ракуцька дастаў з-пад жакеткі рэвальвер. Акаловіч пабляеў і астаўся стаяць. Ракуцька прыгнуўся ў куст і развязаў торбу.

— На і ты жуй, выварак чартоўскі!

Сонца яшчэ не дайшло да паўдня, як Акаловіч папрасіўся ў Ракуцькі, каб той дазволіў яму ляжаць. Ракуцька кіўнуў галавой. Акаловіч быў, мусіць, вельмі абыякавы да свайго

стану, бо, як толькі лёг, адразу заснуў, зноў носам у ствол паваленага дрэва. Ракуцька паглядзеў на яго і сеў каля свае торбы. Чалавек, які доўга быў толькі сам з сабою, можа мець прывычку гаварыць сам сабе. Сымон Ракуцька мыляў губамі і шаптаў сабе пад нос:

— Як сонца ніжэй сплыве — пайду ў дарогу, каб ісці да позняй ночы. А што з гэтым безгалоўным прайдзісветам рабіць, перуны яго ведаюць. Можа застрэліць падлу?.. — Ракуцька абмацаў свой рэвальвер і ўбачыў, што Акаловіч спіць, як уліплы ў зямлю. Ракуцька паглыбіўся ў свае думкі і сцішыўся. Лёгкая дрымота агарнула яго, а пасля ён і прыснуў трохі. І можа нават больш як трохі, бо, прахапіўшыся, убачыў, што сонца ўжо куды ніжэй стаяла. Шпарка ўстаў ён і з раптоўнай трывогай убачыў, што торбы з хлебам каля яго не было. Машынальна кінуў ён вачыма да паваленага дрэва. Ніякага там Акаловіча таксама не было, адно прымятая трава сведчыла, што на ёй ляжаў чалавек. Ракуцька ўтрупянеў. Азірнуўшыся на ўсе бакі, ён у момант сабраўся ў сваю дарогу. Месца гэтае асталося пустое і аставалася так, можа, больш за тыдзень. За гэтыя дні з бярозы нападала на дарогу многа жоўтых лісткаў. Кожны раз надвечар, калі яснае сонца перад заходам сваім прабівалася праз вяршаліны лесу і свяціла на дарогу, жоўтае лісце вельмі ярскава выбівалася з зялёнага колеру травы. Адноўчы ў гэты час дня да гэтага месца падышоў Нявада. Ішоў ён роўнаю і размеранаю хадюю, і адзежа на ім, той самы выцёрты плашч і ўсё іншае, абтрапалася, абшморгалася аб зямлю і траву. У вялікай адзіноце ён стаяў пасярод дарогі над жоўтым лісцем і некалькі разоў уздыхнуў: «Божа мой, Божа, восень». Пасля той жа ранейшай паходкай рушыў далей і скрыўся ў прыдарожных дрэвах. Яшчэ праз колькі дзён гэтай лясной дарогай прайшлі два нямецкія танкі і густа абстралялі лес паабাপал дарогі. А пасля гэтага назаўтра тут праехалі чатыры грузавікі, паўнютокія нямецкімі аўтаматчыкамі. Следам за грузавікамі ішла лёгкая машына. У ёй сядзеў нямецкі афіцэр, узросту сярэдняга і такой жа афіцэрскай годнасці. Аўтаматчыкі таксама абстралялі лес паабাপал дарогі. Пасля гэтага яны праскочылі праз лес назад і паімчаліся шляхам на захад. Даехаўшы да Вялікага скрыжавання, яны выкіраваліся на шашу і спыніліся на абочыне. Афіцэр закамандаваў чакаць. Салдаты паселі на адкосах, гаварылі, смяяліся і курылі.

У той жа самы дзень ранішнім цягніком з захаду ў Бараванічы прыехала пара пажылых немцаў, ён і яна. Яна яго называла Густавам, а ён яе Гертрудай. Кожнаму з іх было год пад шэсцьдзесят. Паважна гэтая пара выйшла на пляц перад ганкам Баранавіцкага вакзала, і ён некалькі разоў пільна азірнуўся, а да яго ўжо ішоў з роўнай выпраўкай плячысты і разам з тым тонкі ў стане, з вясёлым тварам, і, здаецца, вельмі жыццярэды чалавек у вайсковай форме, але, можа, ён і не быў чыстым вайскоўцам, бо некалькі чалавек цывільных чыноўнікаў абкружвала яго. Ішла за ім і вайсковая ахова — салдаты з аўтаматамі і з іншаю зброяй. Гэта быў нейкі паважны чын, з усяго было відаць. Ён падбегаў падышоў да таго, каго Гертруда звала Густавам, і яны абняліся і пацалаваліся. Сама Гертруда з роўнай усмешкай на сціснутых губах абняла санавітага чалавека і назвала яго таксама Густавам. А той адказаў старой жанчыне доўгім пацалункам і пад руку падвёў яе да машын, што стаялі з левага боку ад ганка. Ён пасадзіў Гертруду і Густава ў адну з машын, і побач шафёра сеў аўтаматчык. Сам ён з двума аўтаматчыкамі сеў у другую машыну. Гэтыя дзве машыны пайшлі следам за трыма грузавікамі з салдатамі, а за імі пайшлі яшчэ тры грузавікі з салдатамі. Так усе гэтыя паязджане выехалі з Баранавіч на Сіняўку і далей проста імчаліся па Маскоўска-Варшаўскай шашы, на ўсход. Ехалі яны доўга без прыпынку і толькі спыніліся на Вялікім скрыжаванні. Пакуль шафёры правяралі машыны і надзімалі шыны, Густаў старэйшы высунуўся з машыны і ўглядаўся ў вялікае дрэва. На твары яго ляжала пячаць здзіўлення, напружання думак і як бы смутку, але пасля твар яго запаланіла рыса ўпэўненасці, спакою і разам з тым цікаўнасці і халоднай разважлівасці. Было падобна, што на яго найшло многа жыццярэдай самаўпэўненасці ад санавітага Густава маладзейшага, які ў гэты час праходжаўся па шашы, а пасля падышоў да старэйшага Густава. Зноў, як на Баранавіцкім вакзале, пачулася паміж імі нямецкая мова. Маладзейшы Густаў гаварыў так, быццам заклёбваўся. Старэйшы гаварыў спакайнай. Ён выказаў думку, што яго агортвае неспакой душы і што яго мучыць трывожнае ўражанне, што ён ужо калісьці бачыў гэтае дрэва. Як страшны кашмар пануе ў ім над усім выразнае ўяўленне гэтага велічэзнага дрэва. Больш таго. Нават дома, у Германіі, праз добрыя два дзесяткі год, часта яго душылі начамі цяжкія сны, і ў кожным сне заўсёды, над усім хаатычным і кашмарным, узвышалася гэтае дрэва і унў той

нават сук з палявым каршачком на ім. Божа, як усё выразна, дакладна і ясна! Унь жа на суку сапраўды сядзіць каршачок! Стары Густаў аж уздрыгануўся. Гертруда хапіла яго за руку і сама скаланулася. Густаў маладзейшы стаяў прыбятэжаны.

— Нічога дзіўнага няма, — сказаў ён, каб падбэдзёрыць і падвесьляць старога. — Бывае, што сны што-небудзь такое пакінуць у галаве і пасля здаецца... Сны яшчэ не даследаваны навукай.

— Не, — адказаў Густаў старэйшы, — гэтае дрэва я сапраўды ўжо раз бачыў. На гэтым самым скрыжаванні дарог я тады ўпаў хворы, калі ў тую вайну мяне рускі салдат вёў у палон. Божа мой, зноў лёс прывёў мяне сюды!

Гертруда ўздрыганулася і прыліпла да пляча свайго Густава. Губы ў яе дрыжэлі і голас перарываўся:

— Я ведаю, чаму мы да канца дарогі не едзем цягніком, а перасядалі ў машыны. На цягнікі нападаюць невядомыя.

— Няма нічога дзіўнага, — строга сказаў стары Густаў. — Цяпер вайна, а мы ў заваяванай краіне. Ты ж бачыш, што на машыне нас ахоўваюць грузавікі з салдатамі.

— Ты баішся, што я зноў пачну нашу старую спрэчку? Дык ведай: больш я ніводным словам не папкіну цябе, але доўга тут не буду і назад у Германію паеду. Заваяваную краіну павінны асвойваць салдаты, а не жанчыны. Куды ты вязеш мяне?!

Яна ўжо гатова была плакаць. Густаў выйшаў з цярплівасці. Ён схмурнеў і шпарка прагаварыў:

— Ты немка, ці ты не дачка вялікай Германіі?!

— А ты, — аж затрэслася яна, — хіба заўсёды быў немцам? Нават у лепшыя маладыя годы ты размякнуць мог, як гліна, і аддаваў чужаземцам і ворагам Германіі тое, што павінен быў прынесці ў Германію! А ты мяне папікаеш? Тады б мы не шукалі шчасця ў гэтай невядомасці, а мелі б шчасце дома.

Стары Густаў аж пазелянеў і сціснуў зубы. Маладзейшы Густаў сказаў да Гертруды:

— Мама, мы заваявалі гэтую краіну вялікай Германіі. Праз пяцьдзсят, праз сто, праз дзвесце год тут стане карэнная Германія. І не трэба ператвараць наша падарожжа ў дакляраваную нам лёсам зямлю ў падарожжа вечных валаводнікаў, якія едуць з суда.

— Сын мой, але ж мне страшна, мы не можам ехаць без такой моцнай аховы.

— Гэта нічога. Яшчэ месяц, яшчэ два, і ўсё ўвойдзе ў норму. Тут жывуць не людзі, а казюлі з нявольніцкай псіхалогіяй.

Яны створаны, каб быць слугамі. Павесь над іхнімі галовамі меч, дык яны адразу ўверуюць, што гэта не меч над імі, які кожны момант можа загубіць іх, а што гэта вісіць найвялікшая справядлівасць усей светабудовы, і пачнуць з удзячнасцю лізаць боты ў таго, хто павесіў над імі гэты меч. Вось хто насяляе гэтую зямлю. Так што ты, бацька, сапраўды тады дарэмна быў перад імі паддаўся парыву радасці і не захаваў да канца сваю нямецкую вытрыманасць. Хіба хто калі будзе дзякаваць курыцу за тое, што яна глынула муху, якая кусала цябе? Ад курыцы бяруць яйкі і ні за што яе не дзякуюць. А ты да таго быў страціў сваю нямецкасць, што аддаў ім здабытае на вайне. Чаму? А толькі з-за таго, што заварушылася душа. Германію зробіш вялікай не душой, а жалезам.

Відаць было, што Густаў маладзейшы ніяк не мог забыцца на нейкую памылку, зробленую калісьці Густавам старэйшым. Як бы там ні было, але гэтым самым ён давёў да спакою Гертруду. Яна больш не скардзілася і не сціскала губы, а з цікаўнасцю пачала паглядаць наабапал дарогі. Машыны і грузавікі з салдатамі рушылі далей. Яны пакінулі за сабой Вялікае скрыжаванне, з'ехаўшы на шлях кірункам туды, куды раней пайшоў быў Сымон Ракуцька, калі следам за ім гналася вайна. Так што праз малы час машыны, едучы бесперапынна, нікуды нідзе не звачваючы з шляху, уехалі ў лес і неўзабаве апынуліся ў тым месцы, дзе не вельмі даўно Акаловіч спавядаўся Сымону і Тамашу Ракуцькам і дзе праходзіў кудысьці да свае мэты стары Нявада. І цяпер было ціхае гэтае месца, толькі машыны парушылі яго спакой. Бяроза ўсё так жа кідала на вецер жоўтыя свае лісты. Іх ужо было многа на дарозе і ў траве. Сонца асвятляла іх, птушкі пырхалі крыллем над гэтым месцам, і цягнула пахам прыгрэтай сонцам травы і смалы. Стары Густаў і Гертруда высунуліся з машыны тварамі і аглядалі дрэвы і зямлю.

— О, колькі гною, — прыйшоў у захапленне Густаў. — Колькі гектар зямлі можна ўгнаіць лісцем з сотні такіх бяроз?

— Я думаю, што нямала гектар, — адказала Гертруда, і паміж імі зноў усталявалася згода. Машыны неўзабаве зніклі з гэтага месца, і зноў тут стала ціха. Змрокам таго дня на гэтым месцы зноў з'явіўся Сымон Ракуцька, і не адзін. З таго самага боку, адкуль шляхам праз лес праехалі нямецкія машыны, ён вёў за сабою многа людзей. Усіх было, можа, крыху менш як паўтары сотні. Яны ішлі ўсе адзіным гуртам, калі сабраліся на гэтай лясной дарозе. Збіраліся яны яшчэ з учарашняга дня

на прылессі, і некаторыя з іх бачылі тут нямецкія і танкі, і машыны. Адзін за адным яны ішлі, расцягнуўшыся бадай што на кіламетр. Самы пярэдні ішоў Сымон Ракуцька. Далей вялікай бярозы на шляху праз лес ён не пайшоў. З сярэдзіны ланцуга выйшаў убок Кастусь Лукашэвіч у той жа самай рудой жакетцы і ботах, як тады апошні раз гаварыў з Нявадам. Усе людзі збочылі з дарогі ў лес, спускаючы з плеч свае аўтаматы і вінтоўкі. На дарозе пасталі вартавыя. Кастусь Лукашэвіч і Сымон Ракуцька селі на ствол таго самага паваленага дрэва і доўга так сядзелі моўчкі. Ужо і зоры высвецілі, а яны ўсё сядзелі і маўчалі.

— Дык ты ляж і спі, а я павартую цябе, — сказаў Ракуцька.

— Я не засну. Лепш ты спі.

— А калі Тамаш раптам гук падасць — толькі я адзін пазнаю яго.

Зноў яны, можа, з гадзіну маўчалі.

— Дык я сам не свой без перадыху явіўся дадому, — задудукаў раптам Сымон Ракуцька. — Толькі бачу — дзве машыны стаяць пасярод вуліцы. Лізавета ўжо, думаю, даўно дома. Уляцеў у двор — аж спатыкае мяне вачыма жонка. Стаіць, бедная, пасярод двара белая як палатно. Я ткнуўся ў сенцы і аслупянеў. Там у мяне поўнае вешала адзежы вісела. Гэта яшчэ я запасіў дзецям, калі яны гадаваліся без мяне па той бок тае граніцы, каб мой смак да яе сто год трымцеў у варшаўскім горле! Дык стаіць пад тым вешалам немец і абчышчае яго. Знімае боты, чаравікі, хусткі, сукенкі, нагавіцы, паясы, рубашкі і кашулі і ўсё тохціць у чамадан. Божа літасцівы! Тады ўкралі дзяцей! А гэта зноў явіўся зладзюга. Самую памяць аб дваццаці маіх гадах, калі я дзяцей чакаў, крадзе! Парадкуецца, гаспадарыць! Колькі ж на свеце гэтых зладзеяў на маю шыю! Ні ў маладосці, ні ў старасці няма ад іх ратунку! Я яшчэ нічога не ведаю, што ў мяне ў хаце робіцца. Як хаплю я немца ззаду за карак і як тузюну к сабе, дык ён, як тая падла, валіцца на мяне. Я яго штурхануў ад сябе, ён носам у падлогу і як зараве! Бог даў шчасце, што я паспеў падняць з жорнаў камень і накрыць ім нямецкую галаву, так што не разабраць стала, ці была ў немца галава, ці так толькі гэтая крываваая каша. Паспеў я яшчэ заўважыць, як дрыгнулі нямецкія ногі і апруцянелі навек.

— Уцякай! — закрычала жонка. Я даў ходу на вуліцу, аж бачу праз адчыненае акно, што ў мяне ў хаце поўнае застолле немцаў і хапаюць з лавы зброю, а мой Тамаш замкнуў з надворку сенечныя дзверы і да мяне бяжыць з нямецкім аўтаматам.

Мы з ім цераз вуліцу і ў сад і адтуль бачым, што яе, жонку, гоняць па вуліцы і страляюць па ёй. Яна ўпала. Мы з Тамашом пабеглі да яе, дык і па нас страляюць. Тамаш як сыпане з аўтамата! Немцы змоўклі. Але іх набегла зноў як плоймы. У Тамаша не было больш набояў у аўтамат, так ён і сеў макам. Адным словам, жонку забралі, а па нас стралялі, аж пакуль мы не адкаціліся за крайнюю хату. З палавіну нашага пасёлка, і жонку маю, пагналі ў лагер, а мы з Тамашом разам з усімі. Ну... Тамаш хлопец бывалы і камандаваць на вайне ўмее.

— А пра Лізавету што?

— А Бог жа яе ведае. Анічагуткі ніякага слыху. Думай што хочаш. Больш я і не бачыў яе. І ў цябе ж, кажаш, дачка малая Ліза. Адкуль ты ведаеш, што яна ў лагеры?

— Я напэўна не ведаю.

Зноў Сымон Ракуцька і Кастусь Лукашэвіч змоўклі на доўгі час. Неба на ўсходзе пачынала шарэць, і зоры цьмелі.

— А ці даўно я так глядзеў на зоры, калі шукаў яшчэ сабе дарогі на ўсё жыццё! Усё прайшло як адзін дзень. І зноў як прыйшлося. Лізачка, дачушка!

Кастусь Лукашэвіч шпарка ўстаў і закурыў. Ён і Ракуцька яшчэ цэлыя суткі так прагутарылі тут, пасля кожнай гаворкі даючы па гадзіне маўчання. А яшчэ цераз дзень тут з'явіўся Тамаш і з ім людзі. Усе аставаліся тут яшчэ нешта з паўтыдня. Цяпер успамінаюць, што ў тыя дні Сымон Ракуцька многа бываў на людзях і любіў слухаць, калі хто што расказваў. Тамаш мала быў відзён. Кастусь жа Лукашэвіч быў вельмі задумёны, бадай што сумны. У апошнюю ноч перад выхадам адсюль з'явілася тут Волька. Яна нашмат змянілася з таго, калі пакінула Сумлічы. Здавалася, што яна стала вышэйшая ростам, рысы твару яе сталі вострымі. Яна была ў мужчынскай жакетцы з саматканага сукна і рукі трымала ў кішэнях. Некалькі гадзін, да раніцы, яна праседзела з Кастусём на паваленым дрэве, і скарга прарывалася ў яе голасе. Яна доўга расказвала Кастусю, як тыдняў два хадзіла наводдалек па лясх і полі там, пад лагерам, і як нарэшце выбрала зручнасць падысці да лагернай агароджы так на вярсту. Там было тарфяное балота, праз якое цякла павольна ржавая рачулка. «Я ляжала ў чорным куп'і некалькі дзён. Раз на дзень да той рачулкі нявольнікі з лагера з'яўляліся па воду. Саматугам яны кацілі бочку на колах. Вартавы немец не ішоў следам за імі, а садзіўся са сваім аўтаматам на купіну і зводдалеку сачыў за людзьмі. Адзін раз я падпаўзла да самай рачулкі і, калі яны ўжо налілі ў бочку вады

і пхалі яе назад, я запытала ў іх, ці няма там у лагеры Лізы прозвішча Лукашэвіч... Маладая жанчына з распушчанымі валасамі адагнулася ад бочкі і сказала, што нейкая Ліза ёсць і ўжо даўно ляжыць каля слупа ад агароджы хвора на крываўку. А колькі год можа быць гэтай Лізе? — запытала я, але немец там крыкнуў, і людзі наляглі на бочку. Можа, гэта і яна, даўно ляжыць...» Вельмі доўга яны маўчалі. Канчалася ноч, Волька раптам ткнулася тварам у Кастусёва плячо і зарыдала.

— Нашто цябе благі лёс прывёў тады да мяне, калі я была малая... Божа, якая пакута!

Кастусь змрочна запытаў:

— Дык дзе ж бацька?

— Не ведаю, дзе бацька. Знік. Я яшчэ раз вярнулася была ў хату. Пуста. Павукі адбітае ад дошчак акно заплятаюць.

Як прайшоў дзень і сцямнела, гэтае месца зноў стала пустое. Ні голасу, ні шоргату. Стала поўная цішыня. І ветру не было, але лісце з бярозы падала ўсю ноч, так што зранку ўся зямля пад бярозай была выслана жаўталісцем. Але не было каму цешыцца хараством гэтага малюнка. Тут не было ні душы. Птушкі, што збіраліся зімаваць у лесе, смела садзіліся на паваленае дрэва, і за цэлы дзень ніхто ні разу не спудзіў іх.

III

І тут было скрыжаванне дарог, але малое і своеасаблівае. Хто ведае, чым падтрымліваецца існаванне некаторых глухіх дарог, па якіх мала хто калі ездзіць і якіх ніколі ніхто не правіць і не глядзіць. Але вельмі можа быць, што такая дарога больш бачыла на сабе чалавечага ўтрапення, чым біты шлях. На тым шляху, калі ўпадзе чалавек, яго неўзабаве падымуць. Тут жа ён можа заходзіцца тыднямі ў адзіноце. Малое скрыжаванне было на самым узлессі, кіламетраў за чатыры ад паваленага дрэва і вялікай бярозы. Вялікі шлях, што праходзіў праз гэты лес і далёка ад лесу на паўночны захад, на Вялікім скрыжаванні скрыжоўваўся з Маскоўска-Варшаўскай шашою, тут, за лесам, перасякаў вельмі вузкую, на выгляд толькі палявую дарогу, з пяском, ператоўчаным конскімі капытамі на пыл. Перакрыжаванне тут было простым кутам. Калі вялікі грунтавы шлях ішоў з усходняга поўдня на заходнюю поўнач, то скрыжаваная тут з ім дарога злучала заходні поўдзень з поўднем усходнім. Гэтым апошнім кірункам дарога прыводзіла да

Маскоўска-Варшаўскай шашы даволі-такі далёка ад Вялікага скрыжавання. Ад лесу ці ад малога скрыжавання да самай шашы дарога ішла паўз невялікія лясы і скрозь узгорыстым полем і спрэс усюды паўз густыя паселішчы. Так што зранку тут на гэтай дарозе лыга было часта пачуць пах дыму з хатніх комінаў. Першы ж кірунак вёў дарогу найбольш чыстым полем, з чыстымі ж узгоркамі. Мясцовасць тут была вышэйшая, узгорыстасць гусцейшая, і дарога не заўсёды ўздымалася ўгару, а давала кругу. Тут яна абвакольвала вядомую на ўсю ўсходнюю Случчыну Малібажжаву гару паміж Заняведамскімі і Вераб'ёўскімі лясамі і рэзалася проста ў некалькі шырозных тарфяных балот. Кіламетраў за сорок з гэтага боку да малога скрыжавання пры гэтай дарозе ляжаў у полі вялікі, як гара, камень дзіўнай формы і не менш дзіўнымі на ім слядамі мінуўшчыны. Камень меў трохкутную форму, як бы палавіну куба, разрэзанага напалам ад аднаго рога да другога і ўбітага ў зямлю адным рабром сваім. Так што было падобна, што гэта каменны зуб увязіўся ў зямлю, а здалёк здавалася, што гэта нешта нейкае стаіць на адной назе. Камень гэтакі высокі, што пад ім мог стаяць чалавек, крыху прыгнуўшыся, і мог такім парадкам закрыцца зверху і ад бомбы і ад дажджу. Верх каменя быў пляскаты і бадай што правільны чатырохкутнік, быццам дошка стала. Нага гэтага каменя абрасла імхом, верх жа аставаўся зусім чыстым. Узлезці на верх гэтага каменя было вельмі цяжка. Малыя пастушкі, найпярвейшыя лазуны, станавіліся пры камені адзін на аднаго і верхняга падсаджвалі, ды і то мала каторы мог здержацца, вісучы на руках, і не ўпасці на зямлю. На сподняй старане каменя, пад якой чалавек мог хавацца ад якой-небудзь прыгоды, немаведама кім і калі, быў выразаны рысунак тонкімі і неглыбокімі рысамі, але вельмі выразны. Рысунак не быў удалы і тым больш не быў нават блізак да мастацтва. Гэта была вельмі недакладная зарысоўка, і калі добра і доўга прыглядацца да яе, то тады рысунак праступаў выразней: з напятага добра лука страла прыцэлена ў галаву аднарогага быка. Ці гэты рысунак нарадзіўся сваім замыслам у быце тае самае асобы, што пакінула яго тут, ці гэта была простая стылізацыя, цяжка сказаць. У кожным разе рысунак быў старадаўні, гэта відно было з таго, што некаторыя рысы яго даволі-такі прыцэрліся. Гэты камень называўся ў гэтых мясцовасцях «сухі дзюб», і не толькі ў гэтых мясцовасцях. Вельмі далёка адтуль, кіламетраў, напэўна, не менш як семдзесят, у Леньках пад самым Грэскам, я чуў, як

жанчына сказала свайму малому, які нешта насаволіў: «Ідзі з разгону вытніся лбом аб сухі дзюб». Паўз гэты «сухі дзюб» дарога ідзе далей роўнай лініяй да свае завіліны, а там, раздвоеная на вілы, адным рогам ідзе на тую самую «Перабродскую Злыбяду», дзе, як казаў Сымону Ракуцьку Тамаш, немцы зрабілі канцэнтрацыйны лагер. А другім рогам дарога даходзіць да вялікай сялібы, якая займае шырокі абшар у чыстым полі. Ад усяго тут павявае старадаўшчынай. Да рэвалюцыі гэта быў маёнтак тутэйшага зямельнага магната. Двухпавярховы дом стаяў белым паўкругам, у якім расло больш як паўсотні старых дрэў усялякіх парод. Два сады яшчэ захаваліся паабাপал дома. Яблыні і ігрушы ўжо дупляваліся, але яшчэ садавіна адцягвала ўніз іх голле. Незаўважна стары сад пераходзіў у зону маладых дрэўцаў. Гэты малады сад быў пасаджан год сем таму і займаў гектар не менш дваццаці. На злёным паплаўцы за гэтым садам стаялі будынкі дробнага з выгляду заводзіка, віннага браварца, дзе выраблялася яблычнае віно і гатавалася павідла. За поплавам былі дзве вуліцы новых хат і дамкоў з жоўтымі шуфлядамі і шалёўкай вокан, з кветнікамі ад вуліцы і вяндырнямі на агародах. З усяго было відно, што тут будоўля дайшла да свайго завяршэння апошнімі гадамі. У гэты час ранній восені, калі непадалёку ад малага скрыжавання бяроза сыпала на лясную дарогу жоўтае лісце, тут, на поплаве, каля віннага завода хадзіла на пашы чарада кароў, у кожнай з якіх вымя адвісала ніжэй каленных суставаў. У двухпавярховым доме пахла фарбаю і мытаю падлогаю. Вокны былі адчынены, і пад імі ляжалі на двары зграможджаныя разам абы-як школьныя парты і сталы, шафы і чорныя дошкі для пісання мелам. Усё гэта было перасыпана і перашпаклёвана кнігамі, некалькі разоў перамыта дажджамі і бесперапынна прысыпалася пылам з навакольнага поля. Было яшчэ невялікае дапаўненне да агульнага малюнка: некаторыя хаты стаялі з павыбіванымі вокнамі і знятымі з крукоў сенечнымі дзвярыма, а паміж дрэў перад двухпавярховым домам пахаджваў нямецкі паліцай, відаць, нейкі тутэйшы хамула з падстрыжанымі вусамі. З другой стараны дома стаялі грузавікі і лёгкая машына, і два нямецкія салдаты мылі яе. Невядома, які гэта быў дзень пасля таго, як Гертруду і старога Густава малады Густаў спаткаў на Баранавіцкім вакзале, але гэта было праз нядоўгі час пасля таго. У адным з пакояў двухпавярховага дома сядзела за сталом Гертруда і цераз стол насупроць яе той сярэдні афіцэр, што камандаваў салдатамі, калі яны ахоўвалі маладзейшага

Густава ў Баранавічах і па дарозе і абстрэльвалі лес паабапал дарогі. Вельмі можа быць, што яны заседзеліся пасля абеду, бо на сталае былі ласункі, а час хіліўся на вечар.

— Я стаў за гэты час вашым блізкім чалавекам. І мне яшчэ доўга прыйдзеца ахоўваць вас, — сказаў афіцэр. — Тут шчаслівая выпадковасць. Недалёка адгэтуль канцэнтрацыйны лагер, каля якога стаіць вялікая часць канвою і варты. Я са сваімі салдатамі належу да гэтай часці. Так што адначасна мы ахоўваем і вас і лагер. Вам тут смела можна жыць і працаваць.

— Гэта не выпадкова, — сказала Гертруда. — Наш Густаў, калі выбіраў месца для лагера, сумысля падумаў аб блізкасці да гэтага маёнтка. Тут жа яшчэ адно: маёнтак вялікі, а тутэйшых людзей асталася мала, дзе яны падзеліся, невядома, хаты пустуюць...

— Яны паразыходзіліся па лясках і пасталі бандытамі.

— Дык у першыя гады, пакуль вайна, маёнтак будзе трымацца на рабоце забраных у лагер.

— Тым больш я тут доўга буду.

— І я так думаю. Учора, калі мылі падлогу, адна дзеўка так на мяне паглядзела, што я пакінула верыць майму сыну, які кажа, што над тутэйшым народам трэба павесіць меч, і ён уверуе, што гэта тая праўда, да якой ён сам павінен імкнуцца. Божа мой, я не думала, што мне ў мае гады прыйдзеца быць так далёка ад Германіі і перажываць такую трывогу. Усё жыццё мы марылі мець маёнтак у самой Германіі. Дзіўна сказаць, але мой Густаў на тую яшчэ, першую, вайну пайшоў ахвотна. Ён быў радавы. Мы былі арандатарамі. На той вайне ён меў ужо каштоўнасцей на цэлы маёнтак. Але ён не вытрыманы чалавек. У хваробе ён даў дурную волю сваім пачуццям і аддаў чорт ведае каму вялікае багацце. Праз усё жыццё я казала яму, што ён зробіў злачынства перад Германіяй. Ён гэта і сам разумее. Ён праклінаў той свой душэўны парыў. Калі з'явілася вучэнне фюрэра аб заваёве Германіяй свету, ён быў адным з тых першых, што ўбачылі тут адлюстраванне сваіх асабістых думак. Гэта ўжо не быў парыў. Наш Густаў з маладых год пачаў рыхтавацца да змагання за ўвесь свет для Германіі. Усё прайшло, як сон. Божа, наш Густаў не будзе арандатарам! Але чаму я сама не свая! Наш маёнтак не ў Германіі, а так далёка. Мы яшчэ не прычакаем, пакуль тут стане карэнная Германія.

Яна падышла да акна і стала глядзець у яго. Відно было поле, вялікі абшар з рэдкімі дрэвамі і на даляглядзе сінія істужкі лясоў. Відно было з другога паверха, як у адным месцы

сыходзяцца ў вузел палявыя дарогі і непадалёку відно ў лагчыне мястэчка. Гертруда яшчэ не асвойталася тут. Яна не ведала ні назваў, ні імёнаў, не трымала ў памяці яшчэ аніводнага твару сярод тутэйшых людзей. Часамі смутак сціскаў ёй грудзі. Як вялікага свята, яна заўсёды чакала тых дзён, калі прыедзжаў сюды Густаў, яе сын і ваенны начальнік тутэйшай акругі. Ён заязджаў сюды даволі часта. Ён ведаў трывогі і сум свае маці, ён быў ёй добрым і ласкавым сынам. Гэта быў дзейны чалавек і практычны работнік. У яго акрузе былі чатыры канцэнтрацыйныя лагеры, і ён сам займаўся імі. Дзеля іх ён нават зрабіў змены ў агульным для лагера рэжыме. Туды, пад Вялікае скрыжаванне, былі напады на гарнізоны і транспарты, тут жа было чамусьці спакойна, і вышэйшае начальства лічыла гэта заслугай Густава Шрэдэра. І ён, ніколі нічым не выхваляючыся, чакаў таго часу, калі стане на паўкрока бліжэй да свайго фюрэра. Ён да таго любіў дакладнасць і завяршэнне ўсялякай справы, што два разы сам прыедзжаў у лагер на «Перабродскай Злыбядзе» і на свае вочы бачыў, як на зямлі ляжаць людзі каля агароджы і навокал бочкі на колах. Што ж да яго маці, то яна нават і ўяўлення не мела, што гэта такое канцэнтрацыйны лагер. Яна толькі ведала тую праўдзівую сапраўднасць, што там многа людзей, якія робяць усялякую работу, калі іх на гэта выганяць...

Перабродскі канцэнтрацыйны лагер меў такі выгляд. Гэта было месца поблізу тарфянога балота з куп'ём і наводдалек ад невялікага лесу. А з двух бакоў было поле. Вялікая прастора была абгароджана калючым дротам, навокал гэтай агароджы стаялі вартавыя салдаты. У адным месцы, ад поля, праз якое тут жа праходзіла дарога, на метраў дваццаць агароджы не было, і гэта было штосьці накшталт уезду і ўваходу ў лагер. Тут не было аніякага будынка, і толькі на полі за агароджай стаяў барак з дошак, дзе жылі салдаты і адкуль проста з парога ішла пратантаная сцежка ў дробнае мястэчка, схаванае тут жа ў лагчыне. У сярэдзіне агароджы трава была вытаптана, а больш як на палавіне плошчы засыпана пяском невядома дзеля чаго. Гэта было распараджэнне самога начальніка акругі Густава Шрэдэра маладзейшага. Некалькі тыдняў забраныя ў лагер людзі насілі на сабе ў торбах, хустках і ў дапасаванай да гэтага сваёй адзежы пясок з поля і засыпалі траву быццам бы для гігіенічнасці. Людзей тут было то менш, то больш. Быў момант, калі тут было забраных пад дзесяць тысяч. Іх усё адпраўлялі кудысьці на работу. Цяпер тут было людзей пад дзве тысячы.

У агароджы, насупраць уезду ў лагер, стаяла пустая бочка на колах. Раз на дзень забраныя па чарзе прывозілі сюды ў бочцы ваду з рачулки і ставілі бочку на гэтае месца. Хто першы дабіваўся, каб хапіць сабе ў бляшанку з-пад кансерваў вады, той мог лічыць сябе шчаслівым. Месца навакол бочкі было, вядома, самым зручным, каб дастаць вады. Таму, хто ўжо раз заняў сабе тут месца, той і не сыходзіў з яго тыднямі, каб захаваць яго за сабою. Тут так было густа людзей, што ляжаць не было месца. Тут людзі толькі сядзелі. Тут былі толькі здаровыя, што мелі сілу, каб заўладаць тут месцам. Хворыя ляжалі на пяску глыбей у разлегласць, хворыя на крываўку асобна, бліжэй да агароджы. Аслабелыя, але не хворыя — на траве. Ночы цяпер стаялі зорныя і прыхаладалыя, і да самай раніцы чуліся тут: моцны шэпт, кашаль, стагнанне, божканне, моцная малітва таго, хто ўжо не верыў у Бога, і моцная знявага Бога з вуснаў таго, хто датуль шчыра верыў у яго. Раніцаю сонца высушвала слабую восеннюю расу, і над хворымі яшчэ пачыналі раіцца мухі. Чуўся крык і каманда. Прыносілі тую вечную ва ўсіх турмах, катаргах і арыштных месцах страву, што пры ўсіх уладах і рэжымах завецца «баланда», незалежна ад таго, ці там на вядро вады прыходзіцца бурак ці бульбіна. Усе прывыклі ўжо, што той, каго забіралі адсюль на работу, больш сюды не варочаўся. А ці на благое гэта, ці на добрае, кожнаму нельга было нават і падумаць, а ні то што каб ведаць. Спачатку выгараджаная лагерная плошча была меншая, пасля яе пашырылі, і ад старое агароджы асталося некалькі слупоў без дроту. Прыткнуўшыся галавою да аднаго з гэтых слупоў, тут ужо трэці тыдзень ляжала Лукашэвічава Ліза, у сукенцы, якая была раней светлая, а цяпер стала чорная ад зямлі. Асеннія мухі раіліся над ёю, калі прыпякала сонца, а яна ўсё ляжала і ляжала бадай што ў бяздум'і. Бяздум'е было яе ратункам, і ішло яно ад вялікай слабасці яе цела, боль і ныццё ў якім сталі ўжо яе звычайнасцю. Калі прыносілі баланду і ўсе кідаліся да яе з бляшанкамі ад кансерваў, яна нават не паднімала галавы і не бачыла таго страшнага малюнка, калі чалавек, загнаны ў няволю, у загарадзь і ў натоўп сабе падобных няшчасных, ад якіх адабрана права, самае першапачатковае, патрэбнае нават і некаторым жывёлінам — дзеля сваіх прыродных патрэб пабыць часам у адзіноце, — яна не наглядала, як чалавек тут ператвараўся ў жывёліну, а натоўп у чараду. Каля вядра з баландой людзі збівалі адзін аднаго з ног, ратуючыся ад галоднай смерці і хваробы. Тыя ж, што былі цвярдзейшыя во-

ляй, угаворвалі гэтых і словам і крыкам наладзіць сталасць. І пры баландзе і пры бочцы з вадой заўсёды стаяў шум сотняў галасоў. Спакайнейшыя і вытрыманейшыя аставаліся дзе-небудзь убаку, але затое мала калі і баланду і ваду бралі ў рот. Сярод іх нараджаліся думкі і планы аб уцёках, аб змаганні з нямецкай салдатнёй, аб арганізацыі ўсіх дзеля паўстання і масавым уцёку. Да гэтых належала адна высокая жанчына, да жудасці хударлявая з постаці і з твару. Яна была не маладая і не тое каб старая. Так ёй магло быць год мала-менш як пяць-дзесят. Рысы твару строгія і, можа, нават халодныя. Позірк спакойны, мала рухавы, ён як бы быў выяўленнем чалавечай упэўненасці, што нічога новага на гэтым старым свеце не ўбачыш. Спачатку і яна кідалася ў натоўп па баланду і ваду, але пасля ўбачыла, што лепш быць галодным, чым з памятымі касцямі. Тады яна пачала ўгаворваць многіх устанавіць чаргу на баланду і ваду. Пачынанне яе перадалося да іншых, і, калі чарга пачала ўстанаўляцца, яна раптам адчула сябе так, што як бы ўжо зачэпілася за нейкую справу ці мэту, і гэта вывела яе душу з стану бязвер'я і безнадзейнасці і дало ёй сілы лягчэй цягнуць сваё існаванне.

Так прыйшоў момант, калі яна аднойчы, седзячы ў адзіноце на стаптанай траве і выбіраючы адтуль нейкія, вядомыя ёй травіны, якія яна ела, загаласіла: «А добры мой, а лепшы за ўсіх мой, а чаму ж ты па мяне не прыходзіш? Хіба ж ты забыўся, як ты нудзеў па мне дваццаць год і як дзеці не ведалі, які ты, а я зямлю арала і азіралася, а можа ты як-небудзь бачыш мяне? А ці памятаеш ты, як Тамашка наш упаў быў з дрэва і гаварыць не мог... » З таго часу яна пачала галасіць кожны дзень, перабіраючы ў сваім галошанні ўсё сваё жыццё ад дзён свае маладосці, ад той вайны з немцамі да гэтай, і такім парадкам праз яе галошанне ўсе дазналіся, як яна жыла і што было ў яе душы. Што гэта было за жыццё! Выкіданне з хаты, марнаванне маладосці, смутак у сталасці, вечнае выгнанне ў жыцці на родным месцы. Гэта была жонка Сымона Ракуцкі. Вельмі можа быць, што яе галошанне павяло многіх на расказ аб самім сабе. Адкуль толькі тут не было людзей! Але ў гэтыя дні для Лізы не існавала асоб і твараў: усіх і ўсё яна з свайго належанага пры слупе месца бачыла, як праз туман. Блізкія галасы і далёкія гукі да яе даходзілі аднолькава, як праз сцяну з адзежы і ваты. Бяздум'е ратавала яе ад смутку. Але, нарэшце, прыйшоў смутак, з'явіўся ўладны і бязлітасны, як і заўсёды ў чалавека, ён быў страшнейшы і цяжэйшы за

боль цела, парванага жалезам. Пачаўся ён ад рання яснага дня. Можа яна пачала перасільваць хваробу, бо магла падняць галаву, калі ў загарадзі пачуўся злітны ў адзін гул гоман. Гэта чалавек пад тысячу людзей выстройваліся перад выхадам з загарадзі. Іх забіралі на тую невядомую работу. Калі гэты вялікі натоўп рушыў з месца і пачаў скрывацца ў полі, нават праз яго маўчанне чуўся жах няволі. У гэты момант да Лізы падышла Ракуцькава жонка.

— Ну як, — сказала яна, — ты ўсё ляжала, а сёння сядзіш. Можа твая крываўка пакідае цябе?

— Мама! — моцна сказала Ліза, ведаючы, што гэта не маці. І з гэтага моманту пачаў душыць яе смутак. Ракуцьчыха скаланулася і шпарка адышлася да свайго ранейшага месца. Быццам бы хто рваў з яе душу. Магічнае слова «мама» ў абедзвюх іх скаланула душу, у малое і ў старое. Ракуцьчыха ўпала тварам на пясок і зарыдала. Ліза асталася сядзеццэ нерухома на ўвесь дзень і на ўсю ноч, так смутак скаваў яе ўсю і яе вочы; бадай што суткі яны не сышлі з аднаго пункта дзесьці ў прасторы.

Я ў маленстве бачыў, як птушка далася аб тэлеграфны дрот і, скаваная ранами ў нагах і крыллях, канчалася на зямлі пад дротам. У яе вачах маглі змясціцца смутак і скруха ўсяго свету. А які ж шлях трэба прайсці ад птушкі да чалавека! Лізін позірк змяніўся толькі на рассвітанні пасля той ночы, якая стала апошняй ноччу яе жыцця ў лагеры.

Тым самым тыднем, а можа, на колькі дзён раней, здушаны смуткам аб Лізе, скрухай, небытам, кашлем, стары Нявада падышоў да мэты свайго доўгага падарожжа. Ён ужо даўно, з першых жа дзён, ішоў глухімі сцежкамі, узмежкамі, цаліною — полем і паплавамі. Чым бліжэй ён падыходзіў да месца, да якога так доўга ішоў, тым мацней авалодвала ім пачуццё неспакою і трывогі. Ён гэтулькі пытаўся ў людзей пра гэтае месца, і дзе яно і хто тут жыве, і хто ім уладае — што ўжо больш і не правяраў свае дарогі, а ішоў ад нейкага свайго чуцця. Хада яго была ўжо цяжкая і павольная. Дарога яго скончылася змрокам яснага дня. Ён убачыў перад сабою бялявыя ад рэштак змытай дажджамі вапны камляватыя ствалы старога саду. Паўз увесь сад быў роў і зарослы травой вал над ім. Ад такой доўгай хады і трывогі ногі яго падгіналіся. Ён сеў на вал над ровам і падумаў: «Божа мой, як далёка да Сумліч». Сапраўды ён зайшоў вельмі далёка. Гэта была нават і не тая акруга, у якой былі Сумлічы. І не тая гэта была акруга, начальнікам якой быў маладзейшы Густаў Шрэ-

дэр і ў якой была цяпер у лагеры Ліза, дзеля якой ён прыйшоў сюды. Ён сядзеў над ровам і не ведаў, як жа пачаць сваю справу, і калі, і з кім, і дзе таго шукаць тут. Яшчэ не ўмеркла, і постаць яго вельмі выразна вырысоўвалася. Сярэдніх год жанчына ішла з кашом яблык паўз вал над ровам, спалохалася незнаёмага чалавека і стала абыходзіць яго стараной. Ён яшчэ больш узнепакоіўся. Душа яго ныла і трывожылася, і, каб ён мог у гэты момант праверыць сам сябе, ён знайшоў бы ў сабе больш безнадзейнасці, чым веры, і больш боязні, чым надзеі. Ён падняў вочы на жанчыну і запытаў:

— Ці тутэйшая ты, галубка?

— Ой, дзядзюхна, хто гэта!

І жанчына пайшла шпарка. Нявада заварушыўся:

— А скажы, ці Паліводскага гэты маёнтак?

— Нашто табе? Хто ты? Унь немец павярнуў сюды галаву, стаіць з аўтаматам ля брамы.

Яна падбегам пайшла к дому, веранды і балконы якога зда-лёк вырысоўваліся зялёным сваім колерам на фоне белых сцен.

— Калі ты маеш доступ да Паліводскага, — крыкнуў жанчыне Нявада, — дык накажы яму, што тут сядзіць чалавек, які прынёс яму тое, што ў яго адабралі на той вайне і чаго ён шукаў праз усё жыццё.

Жанчына выслухала ідучы і ўжо сапраўды-такі пабегла і знікла з вачэй. Нявада рашуча ўстаў і шпарка пайшоў к дому. Нямецкі салдат пераступіў з нагі на нагу і закрычаў нешта на Няваду так, што здавалася, гэта ён прагаўкаў, цвелячы сабак. Нявада падняў рукі ўгару і стаў на месцы. Мусіць-такі сапраўды тая жанчына мела нейкі доступ ці да самога Паліводскага, ці да якога-небудзь яго слугі, ці да кухароў, ці пакаёвак. Бо нешта вельмі адразу, як толькі Нявада стаў перад салдатам, з дома на ганак выйшлі двое ў паліцэйскай форме, і адзін штосьці сказаў салдату, а пасля рускай мовай запытаў у Нявады, трымаючы на губах штосьці падобнае да цікаўнасці і ўсмешкі:

— Гэта ты прынёс тое, чаго шукаюць праз усё жыццё?

— Гэта я, — абазваўся Нявада.

— Дык хадзі сюды.

Салдат адступіў ад Нявады, і Няваду павялі праз цёмныя і асветленыя свечкамі пакоі і калідоры. Многа прайшлі дзвярэй і нарэшце спыніліся ў вялікім пакоі, акно ў якім, высокае і шырокае, было адчынена. Было відно, як на небе патухалі апошнія праменні яснага захаду. Няваду паставілі ў кут каля

дзвярэй і пачалі выварочваць яму кішэні, шукаць запазухай і мацаць па ўсей яго адзежы. У гэты момант адчыніліся дзверы, тыя, праз якія Нявада яшчэ не праходзіў, і двое людзей выйшлі адтуль і, штосьці ўзбуджана гаворачы па-нямецку, пайшлі поплич праз пакой да выхада. Тыя, што выварочвалі Нявадавы кішэні, павыцягваліся, як пруты. Адзін з тых двух быў высокі і ўжо стары і ў цывільнай адзежы, другі сярэдні і ростам і гадамі і ў форме нямецкага афіцэра. У дзвярах яны паціснулі адзін аднаму рукі, і вайсковец выйшаў, а высокі цывільны астаўся, і раптам адбылася дзіўная Няваду з'ява: яго выпусцілі з рук і пакінулі шукаць у яго чагосьці, а самі зніклі следам за вайсковым, і высокі цывільны вярнуўся ў свой пакой. Нявада астаўся адзін. Ён схілен быў радавацца гэтаму. Адразу ён стаў увішны і рухавы. Прыгнуўся і мацнуў месца, дзе ў вопратцы падшэўка сшыта з верхам. Аж у галаве яго закружылася: яны яшчэ не дайшлі былі да гэтага месца, і тое, што ён нёс Паліводскаму, было пры ім. Узбуджаны і з наплывам надзеі, ён зазірнуў у акно і ўбачыў, як той вайсковец сеў у машыну і як той салдат, што запыніў быў яго на двары, палез у грузавік, дзе сядзелі больш салдаты. І машыны адразу паехалі. На двары стала адразу пуста, і з-за дрэў чулася, як нехта вучыўся граць на дудцы. Падобна было, што як толькі паехаў, а з ім і салдаты з аўтаматамі, дык тут не асталося ніякай варты. Праўда, два паліцаі падышлі аднекуль, узлеглі грудзьмі на плот і сталі курыць, але Няваду яны здаваліся чымсьці як бы не вельмі жорсткім. Яны хоць не гаўкаюць так па-нямецку. Пустэча, цішыня і дудка з-за дрэў запоўнілі час Нявадавага чакання. Так адзін ён стаяў, можа, з паўгадзіны. Зноў трывога і ўтрапенне пачалі авалодваць ім. Раптам адчыніліся дзверы, за якімі знік высокі цывільны, і паліцэйскі выйшаў адтуль і беларускаю моваю (відаць, быў тутэйшы) сказаў да Нявады:

— Гэта ты той самы, што нешта прынёс?

— Я, — устрапянуўся Нявада.

— Дык увайдзі. Цябе, здаецца, глядзелі і абмацвалі?

— Абмацвалі.

— Дык ідзі, ідзі туды. — Ён паказаў на дзверы, з якіх сам выйшаў, і сеў на цвёрдае крэсла ў паставе такой, у якой ён тут маецца сядзець доўга, можа нават цэлую ноч. Нявада ўвайшоў у наступны пакой і ўбачыў таго самага высокага цывільнага. Ён стаяў пасярод пакоя, заклаўшы за спіну рукі, і нервовы цік перасмыкваў яго губы.

— Стой, стой, — шпарка сказаў ён, як толькі Нявада зрабіў крок ад дзвярэй. — Ты быў на той вайне?

— Быў.

— Ты аграбіў раненага афіцэра?

— Не я, а немец. А як той немец трапіў у палон і ляжаў хворы ў маёй хаце, дык за добры догляд пакінуў усё тое маім дзецям. Усё захавалася як ёсць. Я прынёс пану Паліводскаму.

— Гэта я Паліводскі, — нецярпліва сказаў высокі.

Няваду быццам праняло электрычным токам. Перад ім стаяў стары чалавек, хударлявы, з тварам такім, што здавалася, да яго прысохла вечнае чаканне. Нявада зрабіў рух да акна, дзе святлей, і загарнуў сподам наверх крысо свае вопраткі. Паліводскі не спускаў з яго вачэй, і губы яго перасмыкваліся часцей, ужо дробна і бесперастанку. Было маўчанне і цішыня. Угнуты Нявада пацягнуў за канец суровае ніткі, і пачуўся сухі трэск, і насупраць акна льга было ўбачыць, як з таго месца вопраткі, дзе рванулася нітка, пайшоў пыл. Не адгінаючыся, Нявада ўсадзіў пальцы пад адпораную падшэўку і абмацаў там. Тут пачуўся яго голас. Ён гаворыў:

— Мой ласкавец, я праз дваццаць, а можа, і праз усе трыццаць год хаваў, не пускаў куды, трымаў, а нёс і шукаў вас, і прапытваў у людзей больш як... не лічыў дзён, але больш як месяц. Я ў балотных закутках і ў сабачых норах хаваўся і туляўся, абы каб не напаткаць каго і каб цэлае данесці... Божа мой. Каб жа льга было верыць у чалавечае сэрца і каб пранялі яго пакуты дзіцяці, яшчэ зусім недарослая дзяўчынка... (Тут ён абмацаў і дастаў з-пад падшэўкі гадзіннікі. Паліводскі ўцягнуў ніжнюю губу ў рот і сціснуў яе так.) Яна там без ратунку і без... без... без жыцця можа ўжо! (Ён павысіў голас і дастаў з-пад падшэўкі звязаныя пярсцёнкі.) Вам жа гэта слова сказаць, і пакіне яна мучыцца...

— Пра каго ты гаворыш! — крыкнуў нецярпліва Паліводскі, не маючы сіл адарваць вочы ад Нявадавых пальцаў.

— Ласкавенькі мой, любенькі мой, дарагі мой, душою і целам прашу, дастаньце яе з лагера і аддайце мне, каб я мог хоць пачуць, як пахне яе галава — ці пылам, ці мылам, як калі бывала ў яе. Ратуйце яе і мяне цераз гэта... Каб праз вашы вушы да сэрца дайшло... Чалавек жа, нават і акамянелы, не бывае без сэрца. Я так прашу, што аж не ведаю, ці глядзеў я калі на каго з сваім гонарам... Дзеля просьбы мае я нёс сюды цэлы месяц, прапытваў, туляўся...

Тут ён дастаў з-пад падшэўкі крыж і застыў маўкліва. Можа, ён успамінаў, ці не асталося яшчэ чаго, і не бачыў, як Паліводскі раптам збялеў тварам і рукамі зрабіў рух туды да яго. Нявада выпрастаўся і паклаў усё на стол. Поўны вялікага чакання, ён стаў перад Паліводскім і не зводзіў вачэй з яго твару. Некалькі разоў твар Паліводскага зменьваў свой колер: то чырванеў, то зелянеў, то бялеў, то зноў чырванеў. Нарэшце ён як бы абмярцвеў, і вочы быццам ашклянелі. Ён падсеў да стала і глядзеў на крыж, на якім мільгацелі нават у сваёй нерухомасці каменні.

— Нявіннае дзіця... Можа там яна дрыжыць ад крыку тоўстага салдата...

Нявада прыдумляў словы, ён не ведаў, што Паліводскі пражыў жыццё адзін, без сям'і і без дзяцей, і тое, што яму, Няваду, магло быць мэтай, Паліводскаму было нічым. Нарэшце і Нявада змоўк, і маўчанне гэтае, здаецца, навалілася нязносным цяжарам на ўвесь свет. Паліводскі раптам падпёр твар рукамі і прамыляў губамі так, што Нявада ледзь пачуў:

— Позна ўжо... няма... і не трэба! — апошнія слова ён выгукнуў мацней і зноў замыляў губамі. — Жыццё пражыта чорт ведае як... І нічога не ўдалося...

Губы яго зноў пачалі перасмыквацца, і ён стаў у ранейшай паставе, з рукамі за спіной. Нявада з жахам уздрыгануўся, спазма здушыла яму горла, і ён прахрыпеў:

— Позна? Яе расстралялі? — І ён закалаціўся, як прыгавораны к смерці.

Паліводскі закрычаў:

— Прынёс позна! Трэба было дваццаць год таму назад! — Паліцэйскі з'явіўся ў дзвярах, падазрона зірнуў на Няваду і ціха сказаў да Паліводскага:

— Яшчэ просіцца... там увесь час сядзіць. Гаворыць, што яго ўспомняць, каб сказаць, што ён сын Стафана Акаловіча.

Паліводскі разоў дзесяць засаб перасмыкнуў губамі і ўсім тварам і сказаў:

— Няхай уойдзе.

Твар яго як быццам праясніўся. Здавалася, што з думак яго сышло ўжо ўсё, апроч таго, што папрасіўся сюды. Ён падышоў да дзвярэй, каб сустрэць сына Стафана Акаловіча. Нявада трымаўся, каб не застагнаць, так ціснула яму ў грудзі і горла. Ён аж хістануўся ўбок ад жаху, убачыўшы, што ў дзвярах з'явіўся той самы малады і абарваны, якога ён тады, даўно ўжо, траха не забіў жалезам па галаве. Цяпер ён быў яшчэ

больш абарваны і больш быў падобны да абцягненага скурай шкілета, як да чалавека. Паліводскі працягнуў яму руку, а той дзіка азіраўся каля сябе.

— Я сын таго Акаловіча, які меў знаёмства з вамі многа год і да якога, пад Клецак, вы заязджалі...

— Ваш бацька быў самым блізкім мне чалавекам з усіх...

— Майго бацьку немцы павесілі, — сказаў з узнятаю Акаловіч. — Я не маю дзе галаву прытуліць, за мною, як за воўкам, палююць, дзе б хто ні сустрэў мяне... Увесь свет цесны мне. Дзе ж тая вялікая Польшча? І малое яе няма! Хто мяне адарваў ад таго месца, дзе мне прасторна было?..

Ён задыхаўся. Нявада прыліп плячыма да сцяны. Паліводскі сеў к сталу і ўнурыў твар. Акаловіч пачаў калаціцца, як пасаджаны на пакуту. Паліводскі крыкнуў Няваду (відаць было, што раптам успомніў):

— Выйдзі! — І ўставіўся сухімі вачыма ў Нявадаў твар.

Нявада, ірвануўшыся з месца, бачыў, як Акаловіч затрапятаў рукой пад запазухай і двума крокамі апынуўся перад самым Паліводскім. Нявада застыў на месцы. Акаловіч ірвануў з нетраў дзіравае адзежы штосьці малое, цёмнае, чаго Нявада не мог разгледзець. Паліводскі сядзеў унураны. Акаловіч кінуў у яго бок сваю руку. Нявада не паспеў нічога ні падумаць, ні разгледзець. Траскучы гук і дым, і Паліводскі тузануўся ўніз і грунуўся аб падлогу, галавою пад стол. Акаловіч пераскочыў цераз яго і рынуўся ў акно, але адразу ўзаскочыць на падаконнік не мог, а паспеў яшчэ прыткнуць да сцяны крэсла і тады ўжо кінуцца на двор. Нявада не паспеў апамятавацца. Паліцай, утрапёны і перапалоханы, сыпануў у пакой кулямі, але ў самы пакой не ўбег і закрычаў. Нявада падбег да акна і толькі цяпер заўважыў, што рука ў Паліводскага адкінута з-пад стала па падлозе на праход паміж сталом і акном. Паліводскі быў мёртвы — толькі цяпер уцяміў Нявада. Ён шпарка апынуўся на акне і, трымаючыся за падаконнік, гупнуў нагамі на зямлю. Як у спёку смага, яго мучыла прага хутчэй аддаліцца ад гэтага месца, да якога ён ішоў цэлы месяц і якое стала яму цяпер страшным і агідным. Ён пабег куды вочы глядзелі і заўважыў, што пад нагамі ў яго мокрая трава. Задыхваючыся, ён бег у цемень ранняй ночы, чуючы, як бяда завязвае яму свет і смутак, большы яшчэ, як калі раней, цісне яго ў зямлю. Ён не меў пачуцця таго, ці многа ён прабег. Сэрца распірала яму грудзі. Ён пайшоў павальней, і кожная нага здалася яму стопудовай. Колькі жыў ён на свеце, ён яшчэ не быў у такім жаху. Гэта была яго апошняя думка. Ззаду пачалі

зноў страляць. Штосьці падобнае на кулямётную чаргу пачало абзывацца за ім раз-поразу. Ён упаў на зямлю, перачакаў, устаў і зноў пайшоў. На пятым кроку зноў трэснула і стукнула ззаду. Яго тузанула ў спіне. Ён упаў у той жа момант адразу. Ён быў мёртвы ўжо ў момант, калі дакрануўся грудзьмі і тварам зямлі.

Акаловіч выйшаў на ўзлесе з палявой цаліны, калі яшчэ як мае быць не развіднела на наступны дзень. За ноч ён прайшоў нямала дарогі. Нервовае ўзбуджэнне зрабіла яму лёгкімі ногі. Але ніколі яшчэ ён не меў такога страшнага выгляду. Вочы, як промні, здаецца яны палалі і кожную секунду пераменьвалі сваё месца па твары. Здаралася, што гэты чалавек зараз перагарыць і ператлее ад таго, што з’ядае яго з сярэдзіны. З адной нагі ў яго згубіўся чаравік, у другім валачылася падэшва. Вышэй кален ён быў мокры, без шапкі і з распаласаванай напалам калашыной нагавіц да самай паясніцы. Ішоў ён няроўна. То ледзьве цягнуў ногі, то ўваходзіў у подбег. Дзіка азірнуўшыся на ўзлесе, ён стаў, пачаў глядзець угару і прыслухоўвацца. Але гэта было так сабе. Нічога нідзе ён не заўважаў, бо неўзабаве ўжо быццам смела прысеў на мокры камень, але не надоўга. Праз паўгадзіны ён ужо ішоў нейкаю лясною сцежкаю, і напэўна сам не ведаючы куды. Раптам выбілася з-за тумановага засцілу сонца, чырвонае, круглае і вялікае, у прасвецці паміж дрэў яно стаяла, як аглядальнік зямлі. «Усход! Там усход! А супроцьлеглы яму захад! А на захадзе, адгэтуль на захад, родны дом, і клён той, і можа хоць адзін які яшчэ знойдзецца там блізка знаёмы твар. Можа там яшчэ гаварыць будзе з кім, доўга, штодзень, аб былым маленстве, аб колішніх надзеях...» Ён сціснуў зубы ад крыўды і нянавісці. І дзіўна. Яго надзея не спраўдзілася. Тое, што Паліводскага ўжо няма жывога, не дало яму палёгкі. Безнадзейнасць і чорны смутак душылі яго. Але ён павярнуўся плячыма да сонца, якое ўсё вышэй усплывала ў неба. «Ісці ад сонца — дык прыйсці на захад». Ён як бы працверазіўся. Ён стараўся ўжо разабрацца, куды ж завялі яго за ноч ногі? Мясцовасць была незнаёмая. Лес, поле, вада ў лагчынах, крыклівыя вароны, скрыжованыя сцежкі цераз поле, і чалавек нейкі.

Гэты чалавек стаяў у нізкіх зарасніках на мяжы поля і лесу і відзён быў увесь ад пояса. Ён быў так блізка, што Акаловіч выразна заўважыў, што ён даўно не галіўся. Адзін на аднаго яны глядзелі, і той раптам гукнуў:

— Эй, хто ты, падыдзі сюды!

Акаловіч нехаця і з такім адчуваннем, быццам сэрца яго ў грудзях адарвалася ад свайго месца, падышоў да чалавека. Той адразу прыцэліўся ў яго з аўтаматычнай вінтоўкі, кашлянуў мокра і хрыпла і сказаў захалоджаным голасам:

— Хто ты?!

Акаловіч уныў і варухнуў губамі.

— Ну, кажы, хто ты? Дэзертыр з Чырвонай Арміі?! Ну! А мо шпіён нямецкі, ходзіш тут, віжуеш!

— Нашто ж тут немцам шпіёны, калі яны тут... — стараючыся гаварыць развязна і з нуднай усмешкай, адказаў Акаловіч.

— Калі яны тут? Не яны тут, а мы тут! — крыкнуў чалавек, і Акаловіч бачыў, што праз паўсекунды чалавек стрэліць. Акаловіч са страшнай сілай адчуў непераможную прагу дацягнуцца туды, пад Клецак, і гэта ўжо рабілася яго адзінай мэтай у жыцці. Інстынктыўна, не думаючы, ён, само сабой, узяў у момант панібрацкі тон:

— Што ты робіш! Спусці стрэльбу! Дурань!

— А ты чаму не кажаш, хто ты! Кажы! Кажы, бо зараз стрэлю!

— Я іду з аперацыі.

Чалавек спусціў уніз вінтоўку.

— Ну дык прысядзем, закурым. «Божа! Чалавечае слова! Упершыню за ўвесь гэты страшны час!»

— Сядзець мне няма калі.

— Далёка табе ісці трэба?

— Пад Клецак.

— А дзе гэта?

— Ад Нясвіжа пятнаццаць кіламетраў.

— Нясвіж чуў, а як жа. То пакажы дакумент.

Акаловіч адгарнуў ад жывата транты свае адзежныны і пачаў абмацваць у кашулі вышэй жывата ліштву, па якой зашпільвалася кашуля. У адным месцы ліштва не была прышыта, а толькі зарублена. Удала дзе-нідзе прафастрыгованая, яна шчыльна прылягала да кашулі. Акаловіч засунуў пад яе палец і пачаў там ім шнарыць. Чалавек чакаў. Акаловіч дастаў адтуль скручаную ў валік паперку. Раскруціў, паглядзеў і падаў чалавеку. Той пачаў пра сябе чытаць. Гэта было пасведчанне Нясвіжскага райсавета, што Люцыян Акаловіч ёсць сялянін з Рымашоўскіх хутароў, Нясвіжскага раёна, Баранавіцкай вобласці. І штамп, і пячатка, і подпісы — усё было на месцы, і нельга было здагадацца, што паперка рабілася не ў Нясвіжы, а дзесьці ў Германіі. Прачытаўшы паперку, чалавек падазрона

паглядзеў на Акаловіча і, не аддаючы яму яго пасведчання, сказаў:

— Дык ты туды і ідзеш?

— Туды.

— А дарогу ты ведаеш?

Акаловіч зразумеў недавер'е і пачаў гаварыць:

— Мне на Маскоўска-Варшаўскую шашу трэба выбіцца, а там я ўжо ведаю.

— А там як?

— А там як?! Пасля Слуцка праз Селіцкія крыжы, Лядныя, Гулевічы, Піліпавічы і кіламетраў сорак не даходзячы да Сіняўкі...

— Дык табе ж гэта круг будзе, — дапытваў чалавек, не спускаючы з Акаловіча пільных вачэй.

— Дык можна і інакш, — адразу схямнуўся Акаловіч. — Мусіць-такі я пайду з-пад Гулевіч на Цімкавічы, на Пузава...

— Чакай, а яшчэ?

— Шашою да Слуцка, а там з шашы сысці зусім, а прысадамі да Нясвіжа, а там, не ўваходзячы ў горад, а толькі прайшоўшы Новае Места і ля брамнага ўезду ў горад, адразу налева да Мураванкі...

— Чакай, чакай, разгаварыўся! Зброя якая ў цябе ёсць?

— Пісталет без набояў...

— Ну што ж, ідзі хіба...

Акаловіч ажыў, увесь смутак яго скончыўся. Свет і сябе ў ім ён адчуў у гэты момант так: «Дайсці туды, чакаць, хавацца, служыць таму, хто б там ні быў і хто б там навек ні астаўся. Адслужыць штодзень яму колькі яму трэба, а рэшту дня сам з сабою, адзін, ці гной корпаць, ці што там будзе... »

Раптам чалавек заўважыў у Акаловіча на грудзях штосьці падазронае для сябе. Штосьці вытыркала з-за ліштвы, адкуль ён даставаў тое пасведчанне. Чалавек зноў пачаў дапытвацца:

— А з якое ты аперацыі ідзеш?

— Ну з аперацыі.

— Адкуль?

— З Лядскага маёнтка.

— А што там рабіў?

— Як што рабіў?

— Дай сюды, — унь у цябе нешта тырчыць з кашулі.

Акаловіч хапіўся за ліштву, і ўтрапенне скалынула яго. Чалавек зноў падняў вінтоўку.

— З якое аперацыі?

— Я забіў Паліводскага.

— Гэта ты?

— Я.

— Хто табе даваў заданне? Чаму ты так здалёку ішоў на гэта, і так далёка назад?! Тут зусім іншая акруга!

Тут чалавек, усё сочачы за Акаловічам, убачыў, што ён тое, што тырчэла ў яго з ліштвы, ужо скамячыў у пальцах, змяў у жмуток, быццам бы выціраючы пальцамі нос, паклаў у рот і ўжо клычыць зубамі і языком. Зараз глыне.

— Выплюнь! — закрычаў чалавек і зварухнуў пальцамі на вінтоўцы. Акаловіч плюнуў. Чалавек хапіў мокры ад сліны жмуток і, расцягнуўшы яго ў пальцах, убачыў, што гэта кавалачак паркалю, на якім штосьці дробна надрукавана па-нямецку.

— Я забіў Паліводскага, — голасам як з-пад зямлі абазваўся Акаловіч, падаючыся задам да першых зараснікаў на самым узлессі.

— Я ведаю і без цябе, што Паліводскага сёння ўночы забілі, — прахрыпеў чалавек і стрэліў. Акаловіч упаў і больш ужо не паварушыўся.

З таго дня і гэты куток, дзе сярод кустоў ляжаў нежывы Акаловіч, і той маёнтак, адкуль на трэці дзень пасля першых допытаў і доследаў вывезлі на бліжэйшы могільнік Паліводскага, і ўсе тутэйшыя дарогі пачалі часта агалашацца стукатам нямецкіх матацыклаў і грузавікоў і скогатным бразгатам танкаў і танкетак. Кожную легкавую машыну ахоўвала танкетка, а калі ехаў які-небудзь санавіты немец, то за ім ішоў танк, або і два. Пачалі з'яўляцца і станавіцца тут часці вялікага карнага злучэння. Аўтаматчыкі на грузавіках штодзень кудысьці ехалі дарогамі. Грунтавым жа шляхам, які ляжаў тут, час ад часу праходзілі танкі. Можа гэты захад быў не так дзеля аховы нямецкіх заваёваў, як дзеля таго, каб нагнаць страх па насельніцтва. Танкі, хоць па адным ці па два, пачалі часамі шнураваць па вялікіх дарогах і суседніх з гэтай акруг. Смерць Паліводскага перакінула трывогу і туды. Нямецкія начальнікі толькі за вялікаю патрэбаю выязджалі са сваіх месц і стараліся трымаць каля сябе як найбольш салдат. Што ж да людзей, то ўсюды гаварылі пра пахаванне Паліводскага: завезлі, засыпалі ў яму, і ніхто з людзей на пахаванні не быў, толькі паліцэйскія і два немцы. Ніхто не ўздыхнуў і не дакрануўся хустачкай ці пальцамі да вачэй. З гэтай прычыны пайшла старая прымаўка на новы лад: «Служы немцу верна, дык ён ад цябе нос адверне». Так шырока погаласка і трывога

пайшла, што задалёку ад месца смерці Паліводскага, у сваім неўладаваным яшчэ маёнтку, Гертруда і яе стары Густаў былі няшчасныя ўсе тыя дні, калі не быў з імі іх сын. А ён пачаў бываць тут вельмі зрэдку. У яго быў іншы клопат: у яго было больш, як у іншай якой акрузе, канцэнтрацыйных лагераў, і гэта пачало вельмі непакоіць яго. Ён павялічыў і пашырыў разведку і «прачосванне» лясоў. Але салдат было ў яго мала, бо з цэнтра закамандавалі некаторым гарнізонам перамясціцца адсюль у акругу, дзе быў забіты Паліводскі. У яго такім парадкам узнікла думка зліць усе канцэнтрацыйныя лагеры ў адзін, каб злучаныя разам вартавыя вайсковыя часці сталі моцнай сілай. Яго гэтую думку прынялі. Але пакуль што тут было яшчэ спакойна. Ад Перабродскага лагера да маёнтка, куды ён пасадзіў на ўладанне свайго бацьку, было кіламетраў дваццаць. Ад маёнтка да вялікага грунтавога шляху, які ішоў ад Гомельшчыны цераз Бабруйшчыну на Вялікае скрыжаванне з Маскоўскаю шашою на Случчыне, было кіламетраў пад семдзесят. Па гэтым шляху і пачалі шнураваць танкі час ад часу. Ні танкі, ні салдаты ніводнай сутычкі ні з кім не мелі, і ўсё пачало як быццам спакойнець.

Па людзях жа пайшла гамана, што па лясах збіраецца вялікая сіла, мноства людзей і ўсё пры зброі, і многа там чырвонаармейцаў і камандзіраў, і што нешта вялікае неўзабаве можа адбыцца. Што ж да справаў на фронце, то прайшла чутка, што падышлі вялікія папаўненні і Чырвоная Армія хутка пачне наступаць. Тым часам вельмі шырока стала вядома, што каля Сумліч на Вялікім скрыжаванні адбыўся напад на нямецкую аўтакалону: звыш як семдзесят нежывых немцаў ляжаць на самым скрыжаванні пад недаломкамі васьмі машын. А ў суседняй з Сумлічамі воласці ўночы раптоўна невядомыя перастралілі ўсю паліцыю і схапілі і забралі жывога з сабою каменданта. Хоць ніхто цяпер нікуды ад свайго дома далёка не ад'язджаў і не адыходзіў, але ўсюды, на шырокую навакольнасць, ведалі, дзе ляжыць вытрушчаны і выгнуты на кучу ламачча нямецкі поезд. З-пад скалечанага паравоза і разбітых вагонаў тырчаць акрываўленыя нямецкія косці. Ведалі яшчэ і гаварылі пра тое, што на грунтавым шляху ў лесе непадалёку, нават зусім блізка ад малога скрыжавання, стаіць адным бокам, з паднятым на паветра другім бокам і з пагнутым і парваным сподам нямецкі танк. Дакладна называлі месца: калі прайсці ад малога скрыжавання колькі кіламетраў шляху ў бок да таго месца, дзе ён каля Сумліч крыжуецца з шашою, то, мінуўшы

вялікую бярозу, будзе зараз жа і той танк. І па глухіх кутках, і па дарогах нават усё часцей льга стала напаткаць узброенага чалавека або некалькі іх. І ўсё гэта была праўда. Каму з якой-небудзь добрай ці злой прыгоды здаралася трапіць у тыя месцы, той сапраўды бачыў і поезд пад адкосам, і падарваны танк на шляху ў лесе. Казалі, што ад споду быў вельмі заквэцан у гразь, а з яго люка вытыркала і матлялася на ветры сіняя кашуля з вышыўкамі на рукавах.

Танк гэты стаяў узняты левым бокам у паветра, аднак жа не так блізка ад вялікай бярозы, не бліжэй як за паўкіламетра. Пад узнятым угару левым бокам была яма ад гранатнага ўзрыву. Абгарэлым і абкуродымленым задам ён сядзеў нізка ў зямлі. Што здарылася з гэтым танкам, ведала толькі адна Ракуцькава Лізавета. Самі ж танкісты ўжо нічога не маглі сказаць, бо яны былі мёртвыя. Канчаўся ўжо трэці тыдзень вайны, калі Лізавета падышла да бацькавай хаты. Выкіравалася яна сюды не ад шляху, а ўжо з супрацьлеглага боку. Яна дала вялікага круга, каб не ісці шляхам. Яе ўразіла пустэча і цішыня ў пасёлку. Дзверы ў хатах усюды былі паадчынены, і хоць бы дзе жывая душа. З дрыжаннем сэрца яна ўвайшла ў бацькаў двор. Яе хустка, у краткі і з фрэнзлямі, валялася пасярод двара. Яна ўвайшла ў адчыненыя на ўвесь мах дзвярэй сенцы. Шырока раскінуты дзвюма палавінамі чамадан з жоўтай скуры стаяў на лаве. У ім, напханых туга, былі чаравікі, кашулі, боты, нагавіцы, сукенкі. Гэта яе і Тамашова, тое самае, што бацька збіраў праз доўгія гады. Камень з жорнаў у засохлай крыві ляжаў пасярод сянец. З-пад яго вытыркаў пляскаты кавалак чарапной касці з скурай і пукам рыжых валасоў. Яна скалынулася і шпарка зазірнула ў хату. Валачашчая сука прыбілася сюды і паспела ўжо тут ашчаницца. Вялікая, худая, выцягнутая, доўгая і тонкая, яна ляжала на падлозе, і шасцёра сляпых шчаныт смакталі яе. Яна вышчырыла зубы і забурчала, пачуўшы чалавека. Лізавета выбегла з хаты, абышла ўвесь пасёлак, не спаткала нідзе ні душы і пакінула гэтае сумнае месца. Вось і ўсё. І няма ўжо больш ні там ні тут ні прытулку, ні прыпынку. І можа бацькі і маці ўжо няма. Вось і прыйшла самая спелая пара яе юнацтва!

Яна пераначавала ў блізкай вёсцы пры шляху і вярнулася назад. У яе з'явілася патрэба яшчэ раз зірнуць на бацькаву хату. Дзесьці ў глыбіні душы ажыла ў яе надзея, слабая і няпэўная: а можа праз які-небудзь цуд яна там нападзе на бацькаў след. Менш як праз гадзіну яна зноў зазірнула ў бацькавы сенцы.

Адзежы і чамадана ўжо не было. У хаце не было ўжо і сукі, адны толькі шчаняты спалі ў цесным клубку на падлозе, у пуку сонечнага прамення з акна. Раптам ускочыла ў хату сука і брэхам выгнала Лізавету на вуліцу. Лізавета пайшла ўнурыўшыся, а сука рвала яе ззаду за адзенне. Лізавета азірнулася. Сука адбеглася і зноў пачала нападаць. Лізавета падняла пошвырак. Сука ўскочыла ў двор, у сенцы, у хату, дзе раптам залямантавалі шчаняты. Лізавета зашчапіла дзверы і зноў пайшла, чуючы ўвесь час брэх зачыненай у хаце сукі. Тут яна ўбачыла, як з'явілася на вуліцы фурманка і трое нейкіх невядомых мужчын, аброслых, у рубашках без падпяразкі, пачалі цягаць з хат усё, што толькі маглі і што было там. Воз напаўняўся адзеннем, посудам, усялякім прыладдзем і рыштункам. Лізавета скрылася ў першы двор і агародамі і садамі выйшла на доўгую сцежку праз поплаў да тарфянога балота і ўзгорыстага поля. Яна ўжо мінула і тую вёску, у якой начавала, і палявою дарогаю ішла туды, дзе праходзіў вялікі шлях. Дарога паднялася на крутое ўзвышша. Лізавета азірнулася з гэтага высокага месца і з вострай трывогай убачыла, як над пасёлкам, дзе стаяла бацькава хата, выбухнуў высока агонь з дымам і шпарка пачаў распоўзвацца ўшыркі. Лізавета пайшла далей і праз сотню крокаў азірнулася. Агонь бушаваў, як навальнічныя перуны. Тут, на дарозе, пахла ўжо дымам і гарэлым дрэвам і чуўся дзікі лямант. Проста на Лізавету з усіх сіл імчалася сука. Лізавета пазнала яе не з масці, а з усяго выгляду. Сука была ўжо без шэрэці, уся абсмаленая і абсквараная. Яе адцягненыя шчанятамі цыцкі былі абвугленыя, і ўсё чэрава было падобна на абсмаленую дошку. Зад яе быў высквараны і ад бягі патрэскаўся і змочваўся крывёй. Ад яе тхнула гарэлым мясам. Дагнаўшы Лізавету, сука ўпала на зямлю, і, валакучы зад, дапаўзла да ног апанованай утрапеннем дзяўчыны і зноў заенчыла і заскуголіла. Вялікія вочы яна ўставіла ў Лізавецін твар, і здавалася, скогат яе чуцён на ўсё шырокае наваколле. Лізавета пабегла. Адбегшыся, яна азірнулася і ўбачыла, што сука ляжыць і дзярэ лапамі зямлю, а агонь і дым удалечыні пачалі ападаць. Подбегам Лізавета дайшла да вялікага шляху, спынілася апанованая одумам, паглядзела ў залітую сонцам прастору і зарыдала. Пайшла яна шляхам у той бок, з якога так доўга бралася сюды, да бацькавай хаты. Да самай ночы, і ўсю ноч, і палову наступнага дня яна ішла і выйшла на большы шлях і ўсё ішла. І ўвесь час душу яе ціснула гора і смутак. Так дайшла яна да малога скрыжавання і ўвайшла ў лес. Яе дагнала

і пачала мінаць невялікая калона нямецкіх танкаў. Танкі ішлі адзін за адным на вялікай разлегласці. Яна перастаяла іх усе, стуліўшыся за дрэвам. Ужо і гул іх знікаў. Яна рушыла далей, ужо выразна дайшоўшы да думкі вярнуцца туды, дзе прайшло яе маленства, і там шукаць бацькі. Пачаткі нейкай надзеі нараджаліся ў яе. Яна ішла, і ўсё недзе гуло. Яна думала, што гэта ад тых танкаў наперадзе. Раптам забразгала ззаду. Яна азірнулася. Танк стаяў пасярод дарогі. З яго выйшаў немец і махаў ёй рукой. У яе заняла сэрца. Немец пайшоў проста да яе. Усміхнуўшыся, ён узяў яе за локаць і тузануў ісці з ім. Ён падвёў яе да самага танка і паказаў рукой, каб яна ўлазіла ў сярэдзіну. Яна стаяла моўчкі. Ён прыўзняў яе пад пахі і ўсадзіў у танк. Там быў яшчэ адзін немец. І той ранейшы ўлез следам за ёю. Танк рушыў у ход. Два немцы і яна цесна сядзелі адзін пры адным. Танк быў напакіраван жаночым адзеннем і абуткам. Раптам танк спыніўся. Немцы пачалі штосьці шпарка гаварыць паміж сабою. Было падобна, што яны спрачаюцца. Нарэшце адзін немец вылез з танка, а другі пасядзеў, памаўчаў, быццам да чагосьці прыслухоўваўся. І пацягнуў Лізавету да сябе. Яна хацела адшатнуцца, але немец трымаў яе моцна. Твар яго быў як набрынялы, і кадкы выпіраў з расшпіленага мундзірнага каўняра. Яна тузанулася і дакранулася зубамі да яго горла. Ён выцягнуў шыю. Яна рванулася да яго горла зубамі. Ёй здавалася, што рот увесь напоўніўся. Як мага, яна ціснула зубы, усё больш і больш. Не могучы апамятацца ад вялікай трывогі, яна змагалася яшчэ і з немцавымі рукамі, якія адпіхалі яе. Чуючы, што ўласнае сэрца гатова разарваць і задушыць яе, яна ўсё больш сціскала зубы, чула, як немец захроп і як ёй пырснула ў твар.

— Э, э, Генрых! — пачаў абзывацца той другі дзесьці за танкам. Яна шатнулася ад немца і з нейкага інстынctu хапіла з-пад яго падол светлай жаночай сукенкі і два разы шмарганула сябе па мокрых губах. Не трапляючы дрыжачымі і аслабелымі рукамі куды трэба, яна, з яснай думкай, адарвала ад немца тры гранаты, якія добра бачыла ў бялявым святле, што падала сюды.

— Генрых! — моцна сказаў за танкам немец і нешта засвітаў. Свіст яго пачаў аддаляцца. Яна вылезла з танка, са страхам шукаючы вачыма немца. А ён стаяў за дарогай і ачышчаў рукаў ад засохлай гразі. Ён убачыў яе, штосьці сказаў і паказаў пальцамі сабе на грудзі. Тулячы пры боку гранаты так, каб не бачыў іх немец, яна пайшла ад танка ў лес. Немец закрычаў,

шпарка падышоў да танка і зазірнуў у сярэдзіну. Яна збылела тварам, ледзьве перадыхнула, шпурнула гранату да немцавых ног. Калі яна апамяталася, абсыпаны зямлёй танк стаяў на месцы, каля яго была яма, і цераз дарогу, паміж двух дрэў, ляжала немцава рука разам з кавалкам пляча і мундзірным каўняром у крыві і зямлі. Яна шпурнула пад танк дзве гранаты зараз. Танк падняўся адным бокам угару, а другім асеў у зямлю. Зад яго палаў і пасля атух. Так ён і астаўся стаяць адным бокам. Лізавета падбегам пайшла, думаючы пра тое, што з кожным крокам яна аддаляецца ад гэтага месца. Так мінула яна вялікую бярозу з першымі жоўтымі лісткамі на ёй і ішла ўсё далей. Пасля гранатных узрываў пад танкам гэтае месца на доўгі час зноў аставалася ціхім і пустым. Толькі пасля таго як у суседняй акрузе Акаловіч забіў Паліводскага, гэтым месцам зноў пачалі праходзіць нямецкія танкі. Бяроза тады стаяла зусім ужо голая, і зямля пад ёю пачынала прымярзаць. У тыя часы на гэтым месцы з'явіўся старэйшы Густаў Шрэдэр у выглядзе такім жа дзіўным, як і страшным. Гэтае новае падарожжа яго пачалося і скончылася вось як.

Перабродскі лагер апусцеў бадай што больш як на палавіну да тых дзён, калі Ракуцькава жонка пачала выгалошваць сваё гора і калі Лукашэвічавя Ліза як бы адчула сябе лепш ад свае крываўкі і сядзела дзень і ноч на зямлі каля слупа з позіркам, які мог скалынуць душу кожнага.

Многа людзей з лагера немцы адправілі на работу. Ночы былі ўжо доўгія і халодныя, але днём яшчэ грэла сонца, і пад ім вяў і запываўся трыпутнік і спарыш на сцежцы, па якой уваходзілі ў лагерную загарадзь. Тая ноч, якую Ліза ўсю прасядзела з накіраваным у прастору позіркам, была нешта вельмі халодная. Перад самым рассвітаннем Ліза прыпала шчакой да слупа. Можа гэта было самаашуканства, але ёй здалося, што так цяплей. Узбуджанне нерваў у яе павялічвалася. Позірк стаў вастрэйшы і стаяў на мяжы з адчаем. Яна не заўважала, як зашарэла ноч і неба на ўсходзе пабялела. Не вывелі яе з забыцця і частыя выстралы. Немцы для смеласці часта тут стралялі. Пасля пачаў гарэць знадворку ад агароджы, у полі, салдацкі барак. Агонь выбухнуў так высока, што тут, на зямлі, стала відно, як у сонечны дзень. Ліза ўсё сядзела і раптам убачыла: сюды пабеглі людзі. Па той бок агароджы немец упаў. Яна ўсё глядзела туды і не магла здагадацца. Позірк яе аставаўся яшчэ ранейшы. Праз разгароджанае месца сюды ўбег Ракуцька з аўтаматам. Твар яго быў чырвоны, і вочы свяціліся

белым полымем. Перад ім неяк дзіўна, то задам, то бокам бег немец з паднятымі рукамі і нешта лапатаў. Ракуцька не бег, а імчаўся, неяк калоцячыся, ірвучыся. І раптам яму дарогу загарадзіў Лізін позірк. Ён быццам даўся ў сцяну і на момант застыў аслупянелы. Трэба думаць, што Лізін позірк уразіў яго з найвялікшай сілай. Можа, і гэта напэўна так, тут было закранута балючае месца яго душы. Можа няўяўны прывід Лізаветы паўстаў перад ім. Ён увесь як бы закалаціўся перад Лізіным позіркам. У наступны момант ён закрычаў немцу:

— Стой! Падай!

Немец угнуў галаву і рынуўся яму ў ногі. Можа ён хацеў збіць сабою Ракуцьку з ног. А можа ён шалеў ад страху. Ракуцька хапіў яго за плечы, і можа нават тады, калі апошні раз ён глядзеў на свайго малога Тамаша ўночы пад навальніцай, у яго не было такога вялікага ўтрапення. Душа яго калацілася, і думка ўзнімала пакутныя вобразы мінуўшчыны. Уся істота яго прагла расплаты. Немец ляжаў у яго пад нагамі. Руляю аўтамата ён раструшчыў яму твар і адчуў яшчэ большую прагу сеяць смерць. Можа, якраз у гэты момант у ім нарадзіўся той чалавек, што бліжкім часам узвысіў сваё імя, пасля чаго Лізавета пачула пра яго і прыйшла да яго. Цяпер ён падбег да Лізы. Яе позірк з'іначыўся ў гэты момант. Тонкая і хісткая, як травіна ў суш, яна разам з ім пайшла ў нагоўп, дзе раптам загаласіла Ракуцькава жонка і закрычаў Тамаш:

— Хто можа біцца?! Хто хоча зброю?!

А пасля Тамаш сказаў усё невядомым Лізе людзям:

— Кіруйцеся вы на гэты маёнтак, дзе немец, забірайце ўсе коні і вазы і назад сюды! Тут многа хворых.

У гэты момант толькі яшчэ заружавела неба на ўсходзе. Калі ж узышло сонца і паднялося так, што цень ад хвоі быў толькі напалову даўжэйшы за яе, людзі ціха пачалі выходзіць адусюль з поля і збірацца ў адным месцы за старым паркам. Нямецкі салдат ляжаў там у дрэвах з прабітымі штыхом грудзмі. Густаў Шрэдэр старэйшы чакаў у гэты дзень прыезду свайго сына. Ён хадзіў навокал дома. Калі грунуў першы залп з вінтовак і закрычаў каманду сваім падначаленым старшы паліцай, Шрэдэр выйшаў за глухую сцяну дома і ўбачыў многа людзей паміж стайнямі і свірнам. Душа яго заныла, і ён пачаў беспарадна азірацца. Як і кожны дзень, у Гертруды быў дрэнны настрой. У незашнураваных чаравіках яна хадзіла па пакоі і падлічвала, праз колькі гадзін можа прыехаць яе сын. Ёй здалося падазронным, што па малым дворыку перад домам

нешта занадта часта прабягаюць людзі. Залп з вінтовак яе ўстрывожыў не больш як і заўсёды: салдаты і паліцаі тут часта практыкаваліся ў стральбе. Яна зазірнула ў памежны пакой, дзе павінна была быць служанка, тутэйшая жанчына, ціхая і працавітая, якая ўсё тужыла аб сваім мужу, які мабілізаваўся ў армію ў першыя дні вайны. Яна збіралася прасавець і ладзіла ля акна прасавальную дошку. Гертруда сумна на яе глянула і, цераз дзесятае ў пятае трапляючы на пакалечаныя рускія словы, папрасіла жанчыну пайсці даведацца, чаго па двары ходзяць людзі. Жанчына нічога не зразумела, але выйшла сама, з свайго жадання. Гертруда асталася чакаць адна ў пакоі. Раптам у дзвярах паказалася служанка. На злётку васпаватым твары яе было штосьці падобнае да ўсмешкі.

— Партызаны! — крыкнула жанчына, ідучы далей у пакой.

Гертруда закруцілася па пакоі, не могучы нават падаць голасу. Жанчына хапіла прасавальную дошку і дала яе Гертрудзе ў плечы. Гертруда пабегла ў дзверы, чуючы за сабою рогат жанчыны. Збягаючы з ганка, яна пагубіла з ног незашнураваныя чаравікі і босая, колючы з непрывычкі ногі і абдзіраючы іх, выбегла за дом і ўбачыла там салдата на зямлі з доўгім і тонкім нажом у жываце. Тронак ад нажа высока тырчэў над мёртвым салдатам.

— Густаў! — закрычала Гертруда і адна пабегла ў поле дарожкаю паўз сад. Многа галасоў чула яна за садам. Там ужо людзі запрагалі ў вазы коні. Густаў дагнаў Гертруды ў чыстым полі, у вельмі нізкай лагчыне, падобнай на яму. Высока па яе краях рос крушыннік, зрэдку было яшчэ на ім жоўтае лісце. Гертруда плакала і малілася. Густаў моцна трымаў яе пад плячо. Ступені яе ног былі ўжо спрэс у крыві. Доўга ўзыходзілі яны на край лагчыны, з кожным крокам усё аддаляючыся ад жудаснага для іх месца на заваяванай зямлі. Так дайшлі яны да вузкай грады лазы і ядлоўцу. Да гэтага моманту ў іх ужо і заваду не было пачуцця страху. Іх толькі прыгнечвала адчуванне гібелі. Была прага, каб адбыўся цуд і каб перад імі з'явіўся іх сын, у якога яны верылі. Яны не ведалі і не хацелі ведаць, што ў гэты дзень рабілася ў маёнтку, уладанне якім ператварылася так хутка ў горкі здзек над іх марай пакінуць быць арандатарамі. У гэты дзень людзі выгналі з маёнтка жывёлу і вывезлі запас хлеба і садавіны. Вялікі абоз на маёнткавых конях выехаў адтуль у той час, калі Гертруда і яе Густаў сядзелі ў лазе і аддыхваліся. Абоз даехаў да Перабродскага лагера і там доўга не затрымаўся. Пасля таго, калі на фурманкі паклалі

і пасадзілі хворых, абоз рушыў на вялікі шлях, і ўсе, хто быў тут, пайшлі следам. Нават хто і жыў паблізу Перабродскага лагера, пакідалі свае хаты і таксама пайшлі следам за тымі і разам з імі, хто прыйшоў сюды ратаваць забраных у лагер. Увесь гаты людскі рух прайшоў скрозь па вялікім грунтавым шляху цераз малое скрыжаванне і далей паўз скалечаны танк, дзе людзі закрывалі далонямі раты і насы: там патыхала трупным духам. Людскі рух мінуў вялікую бярозу і кіраваўся далей у бок Вялікага скрыжавання.

Гертруда і Густаў у той самай лазе дабылі да ночы, і, як сцямнела, імі апанаваў адчай. Якое было шчасце, што ў тую страшную раніцу Густаў спацыраваў са скручаным парасонам у руках! Парасон так і астаўся ў яго. Ён зняў з сябе пінжак і камізэльку і надзеў усё гэта на Гертруду. Ён быў вінават перад ёю. А яна ўзводзіла яго віну ў найвышэйшы стан. Яна вечна сцвярджала, што ён вінават перад усей Германіяй. Ён распусціў парасон, і, прытуліўшыся адзін да аднаго, яны ўсю ноч прастаялі пад парасонам, і гэта была ілюзія, што яны не зусім у чыстым полі. На мокрай і прымерзлай зямлі яны сядзець не маглі. Нервовае ўзбуджэнне было ў іх такое вялікае, што ні ў яго, і тым больш ні ў яе, за ўсю ноч нават не прыжмурыліся вочы. З першым дзённым святлом, калі яно яшчэ толькі пачало цадзіцца, яны рушылі далей. Куды? Абы далей ад гэтага месца. Абы далей! А збавенне будзе. Бо тут жа заваяваная зямля, тут жа нямецкае войска і ўлада, і іх сын! Раптам — ці гэта было сапраўды, ці можа толькі галюцынацыя, але адзінокі вінтовачны стрэл прагучаў вельмі выразна. Гертруда крыкнула: «Густаў!» Густаў шпарчэй пацягнуў яе. Узбуджанне іх расло больш. Ужо яны не заўважалі, ці гэта дзень, ці гэта ноч. Далей ад гэтага месца! Бліжэй да ратунку, які сам падбае пра іх. Не ногі, а нервы вялі іх нейкаю палявою дарогаю. Не еўшы, не спаўшы, нават не сядзеўшы нідзе, яны сцішылі хаду толькі тады, калі прыйшоў час адчуць ім адзеравянеласць ног. Тады яны пайшлі быццам спацырам. І тут скончылася іх надзея на ратунак. Дзьмуў у полі вецер, поблізу гаманіў лес, Гертруда пакідала крывавы след ад сваіх ног. Шырокі свет з сонцам, з ветрам, з пахам дажджоў і зіхаценнем дзён стаў цесным склепам. Не толькі гадзін, а нават і дзён яны ўжо не маглі лічыць. І невядома, ці гэта змяркалася, ці гэта світала, калі штосьці ў полі зачарнелася перад імі. Усё роўна што гэта, абы толькі што-небудзь каб было наперадзе! Не сыходзячы з дарогі, яны праз колькі гадзін дацягліся да чагосьці маўклівага і не-

рухомага. Гэта быў «сухі дзюб». Вялікі камень мог здавацца ўвасабленнем магільнага маўчання. У адным месцы пад ім, дзе адна старана яго навісала як бы столлю, зямля была сухая, чысты белы пясок і ні саломіны, ні травіны на ім. Раптоўная радасць цюкнула Густава, як бы гэты сухі пясок быў знойдзеным сэнсам светабудовы. Ён хацеў зняць з сябе якую-небудзь адзежыну, каб разаслаць на пяску і пакласці Гертруду. Але ён быў толькі ў адной, упушчанай у нагавіцы, кашулі і з чорным гальштукам на шыі. Гертруда лягла на голы пясок і адразу заплюшчыла вочы. Побач яе пад каменнай навісцю лёг і Густаў. Вецер шастаў незаябленым іржышчам і абвакольнаў гулам камень. Раптам Гертруда расплюшчыла вочы. Яна штурханула яго локцем, быццам бы правяраючы, ці тут ён. І тады ён пачуў яе голас, упершыню пасля выгнання з маэнтка. Раз-поразу аблізваючы сухія губы, ледзьве адцягваючы голас, яна гаварыла, і гэты слабы голас гучэў яму, як гнеў помслівага лёсу:

— Ты раскрыў быў сваю душу перад чужаземцамі. У цябе перад імі нарадзіліся добрыя пачуцці, і ты не астаўся халодны, а пайшоў на сардэчнасць перад тымі, у каго нават далёкія продкі не мелі і заваду германства. Гэта лёс Германіі за цябе расплачваецца з намі! Гэта ты згубіў мяне! — Яна ледзь не задушылася апошнімі словамі. Памаўчала і зноў пачала, але павальней і цішэй: — Я ўміраю, а з таго, што ты аддаў быў немаведама каму, яны, тыя, шчасліва пражылі дзесяткі год... Божая рука ў нашай гібелі...

Апошнія яе словы ён ужо ледзьве разабраў і з жахам усхапіўся. Яна маўчала і адно бесперастанна варушыла губамі і з кожным момантам павальней. Акамянелы, аслупянелы, анямелы, ён стаяў над ёю, аж пакуль думка, што яна ўжо мёртвая, не з'явілася ў яго. Гэтая думка не страсянула яго, так многа ён перажыў ужо. Ён нагнуўся і дакрануўся яе твару. Гертруда ўжо сканала. Ён распусціў парасон і паставіў яго над яе тварам. Але тут ён падумаў, што парасон здалёку могуць заўважыць і згарнуў парасон. І зноў (сапраўды ці галюцынацыя?) вінтовачны стрэл здалёку. Ён падняў галаву. Пачыналася новая квадра яго пошукаў ратунку: без Гертруды. Ён пачаў азірацца, а пасля цвёрдая думка, што сляза мёртвага не падніме, выразна пачала авалодваць ім. Ён выцягнуў з-пад Гертруды свой пінжак, адзеўся ў яго, паглядзеў на Гертрудзіны ногі і неўзабаве рушыў па той самай дарозе. Праз колькі кіламетраў ён азірнуўся і больш як хвіліну глядзеў, як чарнецца ўдалечыні «сухі дзюб». Пінжак абагрэў яго, і звечара ён

нават падрамаў у полі на пакіненым пярэбёрку гнілой грэчкі. Але хутка ён пайшоў далей, ратуючыся ад холаду. Досвіткам ён дайшоў да поля, дзе стаялі мэндлікі нязвезенага жыта. Ён ушыўся ў снапы і пачаў церці счарнелыя пад дажджамі каласы. Ён наеўся гнілага зерня і зноў рушыў у дарогу. Ні надзеі, ні якіх бы там планаў у яго яшчэ не было, але ён ужо ачомаўся пасля першага дня выгнання і Гертрудзінай смерці. Так перайшоў ён малое скрыжаванне і ўвайшоў у лес. І сам ён не ведаў, колькі дзён ён ужо вандруе. Можна было ўжо больш за тыдзень, а можна паўмесяца — ён не мог бы сказаць. І так дайшоў ён да скалечанага Ракуцькавай Лізаветаі танка. Голад з’ядаў яго. Чырвоныя вочы яго часта міргалі, і твар уздрыгваў. Ён так прывык ужо не заўважаць, на чым ён ляжыць, што есць і што нюхае, што адразу не ўзяў на ўвагу трупнага духу, які панаваў у гэтым кутку лесу. І самога танка ён спачатку не заўважыў. Пінжак на ім быў ужо расшастаны на шматкі, і абутак злазіў з ног. Калі дзе траплялася, ён выграбаў рукамі з зямлі бульбу і еў яе сырую. Скура каля пазногцяў на яго пальцах паздзіралася, пазакасвалася і крывавілася. Барада і вусы выраслі пукамі, і вочы пачалі западаць. Раптам яго ўвагу ўзяла на сябе чорная птушка. Гэта быў груган. Ён сядзеў на дрэве, на вытырклай сухой галіне і пільна ўглядаўся ўніз. Здавалася, што птушка гэта ёсць увасабленне самай найвялікшай на свеце ўвагі. Густаў інстынктыўна спусціў свой позірк з птушкі ўніз, куды яна ўглядалася і чаго, здаецца, пабойвалася. І сапраўды, мусіць зроду не бачыла яна такога мерцвяка. Гэта было нейкае страшыдла, нахіленае набок, але пахла яно па-сапраўднаму, па-мярцвяцкаму. Густаў падышоў да танка і адчуў на сабе раўнівы позірк агіднай птушкі. Ён падняў твар, і позірк іх спаткаліся. Густаў махнуў рукамі, але птушка нават і не зварухнулася. Тады Густаў, перамагаючы ў сабе страх, палез у танк і, нічога спачатку там не разабраўшы, пачаў абмацаць па кутках рукамі. Божа! Галеты! Цэлы нячэпаны пачак! І другі! І тут ён адчуў, што можна задыхнуцца ад трупнага духу. Ён прыціснуў галеты пад паху і пачаў вылазіць з танка, шмаргануўся каленам аб жалеза і ўпаў тварам на смярдзючыя грудзі мёртвага танкіста. Ахоплены жахам, ён выскачыў з танка і на ўсе жылы даў ходу. Трупны дух ужо ішоў з яго ўласнай барады, носа і рук і мучыў яго. Ідучы, ён абціраўся то тыльным бокам рукі, то рукавом. А гадзін праз дзве пачаў жаваць галеты. І ўсё яму здавалася, што на ім ляжыць урачысты позірк гругана. На другі дзень усё яшчэ цягнуўся лес. А ён усё ішоў. Некуды ж

прывядзе гэтая дарога, тым больш што ішла яна як бы ў супроцьлеглы бок ад усходу. Ён заўважыў гэта аднойчы раніцаю. Перад самымых выходам шляху з лесу, ён пачуў нейкі роўны скрып. Трывожна ён азірнуўся і ўбачыў: галіна аднаго дрэва на самай дарозе адцягнулася ўніз, надламалася пры ствале, пагойдваецца і паскрыпвае. На дрэве вісеў чалавек, у ботах, у тутэйшай адзежы і з дошкаю на шыі, на якой было напісана: «Я партызан». Павешан ён быў крукам пад сківіцу, і шыя і плячо яго былі ў крыві, ужо закарэлай. У гэты момант у Густава і з'явілася думка, якая ажывіла яго і ратавала ў далейшым яго падарожжы. Ён аж затрапятаўся, так натхніў яго ўбачаны ім малюнак. Значыцца, тут жыве германская ўлада! Тут рагунак і тут смерць тым, што ператварылі ў здзек над ім яго ж мару. Тут, можа, і сын яго дзе. Але каб вытрымаць, каб перахавацца, каб не трапіць ім у рукі! Ён пацягнуў, як толькі мог, павешанага чалавека за ногі. Галіна адламалася, і труп упаў на зямлю. Добрага паўдня прайшло, пакуль Шрэдэр зняў з трупа боты і ўсю адзежу і пераадзеўся ў яе сам. Цяпер ён быў крыху падобен да якога-небудзь тутэйшага няшчаснага, які вылузаўся з якой-небудзь бяды і цягнецца ў свой бок. Ён падаў ходу як толькі маглі вытрымаць яго аслабелыя ногі. Ён ішоў дзень за днём, і дзіўная рэч, нідзе ён не напаткаў ніводнай нямецкай машыны і ніводнага нямецкага салдата. Неспакой усё большы вырастаў у ім. І ніводнай нідзе жывой душы. Кожны дзень ён сачыў за ўсходам і заходам сонца — ці не кіруецца хаця ён у супроцьлеглы ад захаду бок? Раз на дарозе ён спаткаўся з жанчынай і запытаўся, ці далёка да Баранавіч.

— А ты хто? — адказала яму запытаннем жанчына, чуючы яго ламаную мову. — Ты можа чэх?

— А тут ёсць чэхі? — хітра запытаў ён.

— Немцы везлі кудысьці чэхаў, дык яны ўзбунтаваліся, паўцякалі і бадзяюцца па дарогах, — сказала наіўная старая.

— Я чэх, — адказаў Шрэдэр.

— Дык на Баранавічы ідзі проста шляхам да скрыжавання, а там па шашы.

Цяпер ён пачаў ісці на чачы, а днём сядзеў дзе-небудзь у зацішкі. Ужо зямля ўмерзла, і ночы сталі доўгімі вельмі. Бульба на полі была ўжо мерзлая. Але непрыбранае збожжа добра высыпалася з каласоў і многа зерня было нацярушана. Часам высвечвала сонца і яшчэ крыху грэла. Тады зямля пачынала раставаць і чарнець. У ім сфарміраваўся свет вялікай адзіноты. І вось шлях дайшоў да такога месца, дзе Шрэдэр спыніўся і вы-

разная думка аб блізкай гібелі стала ў яго цвёрдай і выразнай. У гэты дзень сеялася мокрая імгла, але к вечару выяснілася і заход сонца быў чысты. Ружовасць ляжала на небе, і вочы маглі цешыцца з адзінокай травіны, якая дзе-нідзе праз нейкі цуд захавалася на ржышчы. Так дзень пачынаў згасаць, калі Шрэдэр убачыў проста на дарозе абломкі машын і мноства трупаў нямецкіх салдат. Патрушчаныя галовы, паадрываныя ногі і рукі і ўсюды высахлая кроў. Шрэдэр мінуў гэты жак, і яшчэ не змеркла, калі ён убачыў перад сабою велічэзнае дрэва. Божа! Ён ужо два разы бачыў яго! Ці гэта сон, ці гэта страшная сапраўднасць?! Калісьці ён упаў тут хворы, і канвойны рускі салдат узяў яго пад руку і павёў далей, дзе пры дарозе стаяла ў полі адзінокая хвоя. Мілы Божа! Тады яго паклалі на воз і павезлі. Ён сеў на край нейкай труны... Яму хацелася заплакаць. Але ж ён тады, ад слабасці свае, не вытрымаў і адчыніў сваю душу перад тымі, хто ратаваў яго і нахіляўся над ім з ясным позірам. І тое, што ён аддаўся патрэбе свайго сэрца, згубіла Гертруду і цяпер губіць яго. Ці здолее ён цяпер быць цвёрдым да канца і не сказаць сустрэчнаму: «Хоць ты і не немец, але не буду я цябе ненавідзець. Пашкадуй мяне». У страшным утрапненні ён прайшоў яшчэ крокаў дзвесце і ўбачыў: збоку пры самай дарозе насыпана зямля, на насыпе ўбіты ў зямлю кол і на ім дошка з надпісам: «Тут закапана сто семдзесят шэсць немцаў, якія навалакліся сюды таптаць нашу зямлю і на гэтым самым месцы падохлі ад партызанскіх куль. Гітлераўцам сабачая смерць. Чытайце, немцы, і вучыцеся». Шрэдэр прачытаў і зноў рушыў далей. Перад ім была брукаваная паваротка і надпіс на слупе: «На Сумлічы. Шэсць кіламетраў». Нічога гэты надпіс не сказаў яму. Але ногі яго захісталіся, і ён сеў, а пасля лёг на зямлю. Усё цела яго ныла, галава кружылася, і кашаль пачаў ірваць яму грудзі. На Вялікім скрыжаванні ён ляжаў, і раптам страшная думка цюкнула яму: «А ці не ступіў я ўжо на дарогу за сваёй Гертрудай?» Ён падняў галаву. Надпіс на слупе ўжо ледзьве вырысоўваўся ў змроку ранняга вечара. Ён устаў без жадання і волі. Прыпёрся плячыма да вялікага дрэва і звяў. І толькі кашаль час ад часу вырываў яго з забыцця. Божа, якая доўгая была ноч! Тая чвэрць веку, якую ён пражыў з таго, калі ўпершыню убачыў гэтае дрэва, была карацейшая за гэту ноч. Ён сядзеў з усходняй стараны дрэва і, калі ўзышло сонца і паклала на яго страшны твар праменне, ён паварушыўся і падняўся. Надпіс на дошцы зноў стаяў перад яго вачыма: «На Сумлічы». Тут

ён раптам уздрыгануўся. Божа, які дзіўны лёс! Гэтае слова ён пісаў калісьці свайму малому Густаву, калі думаў, што памрэ сярод чужых людзей. Там была дзяўчынка з яснымі вачыма, тая, што паіла яго малаком. Ён не вытрымаў. Цяпер ужо слова «Сумлічы» пранізвала яго вострым болям і смуткам аб нечым навек страчаным і апаганеным. Ахоплепы дзікай думкай, ён рушыў у брукаваную паваротку. Каля Сумліч жанчына везла воз дроў. У першай сумліцкай вуліцы дзяўчынка несла вядро вады. Яна азірнула на прысутную дзіўную постаць, якая ледзьве грабла нагамі. Стаялі дрэвы без лісця, і дым ішоў з аднаго коміна. Тут жылі людзі. Шрэдэр падышоў да дзяўчынкі. Ламанай мовай ён сказаў:

— Гэта Сумлічы?

— Сумлічы.

— А немцаў не чуваць тут?

— А ты хто?

— Чэх.

— Немцаў няма, тут нашы. Пасля таго як па шашы пачалі душыць немцаў, дык яны сюды і носа не ткнуць. Трасцы!

— Партызаны ўсюды?

— Немцы толькі па гарадах асталіся.

Зноў адчай і трывога выгналі з Шрэравай душы нядаўняе жаданне сказаць першаму сустрэчанаму чалавечае слова. Тут падышла другая дзяўчынка, і новае пачуццё ажыло ў Шрэра. Гэта быў страх. А страх пачаў зменьвацца слабасцю волі і думкі. Аднак жа думка яго працавала даволі цвёрда. Разам з тым зноў пачало варочацца да яго імкненне да чалавечага слова кожнаму, хто натрапіцца на яго дарозе. Настрой яго зменьваўся кожную секунду. То хацелася яму крыкнуць: «Густаў, сын мой! Дзе ты? Дзе твае салдаты і слава фюрэра?» То хацелася сказаць: «Пракляцце табе, фюрэр, за тое, што ты павёў мяне туды, куды я прыйшоў!» — і цалаваць гэтых дзяўчынак.

— Гэта чэх, — сказала дзяўчынка з вядром той, другой, якая толькі што падышла.

— Дык чаго ж ты стаіш, — сказала Шрэру новая дзяўчынка. — Калі ты чэх, дык ідзі папрасіся ў людзей у хату. Ты ж ледзьве стаіш.

Вось і чалавечае слова! Яго моцна ўразіла. Ён аж хістануўся на нагах. Раптам ён успомніў. Дастаў з кішэні запісную кніжачку і хутка знайшоў запісанае яшчэ ў Германіі, калі збіраўся сюды. Запісана было рукою Гертруды, перапісана

з яго пісем. Яна пісала з нядобрым пачуццём да яго і з пэўнай думкай. Гледзячы ў гэты запіс, ён сказаў:

— Дом Нявады.

— Мы завядзём, — казалі ў адзін голас дзяўчаткі.

— А ты праўда чэх, ці можа немец? — сказала адна.

— Чэх, — адказаў ён.

І яны павялі яго на край мястэчка, дзе радзей стаялі хаты і відно было поле. У хату яны ўвайшлі разам з ім і ў адзін голас казалі:

— Гэта чэх, хоча есці і спаць.

І выйшлі з хаты. Ён пераступіў з нагі на нагу і ўбачыў: на лаве ляжаць вінтоўка і патроны, на табурэце сядзіць чалавек, пасярод хаты стаіць жанчына і ў пасцелі ляжыць дзяўчынка. Падлогі ў хаце няма, а ўбітая зямля. Гэтая зямля і ўразіла яго перш за ўсё. Гэта ж зямля гэтая так была тады асветлена сонцам, калі ён тут скінуў з сябе хваробу і раскрыў перад людзьмі душу. І вось ён пачаў пазнаваць у гэтай хаце ўсё. А дзяўчынка! Яна ляжыць і, мусіць, хворая. Бо такі худы і жоўты яе твар. Можна падумаць, што яна цэлыя годы праседзела ў турме. І зноў яму душу сціснула новае ўражанне. Вочы ў гэтай дзяўчынкі. Гэта ж тыя самыя вочы. Можна падумаць, што гэтая сама, што так даўно, калісьці, паіла яго малаком. Ён пачаў калаціцца.

— Ну дык садзіся, чэх, — сказаў чалавек, — зараз цябе накормім.

Шрэдэр сеў, і думкі яго зноў аслабелі. Яго хіліла да забыцця. І смутак, вялікі смутак аб усім свеце і аб сабе здушыў яго.

— Садзіся бліжэй да стала, налью табе есці, — сказала жанчына.

Ён сеў за стол і сказаў, хоць ломанай, але рускай мовай. Відаць, ён як мае быць рыхтаваўся ехаць сюды, каб тут пакінуць быць арандатарам.

— Я некалі падараваў быў вам золата. Гадзіннікі, пярсцёнкі, крыж. У тую вайну я быў хворы і палонны. Яно пайшло гэтаму дому на карысць?

Ён не памятаў, што казаў. У вачах яго цямнела, душа ныла.

— Божачка! — шпарка прагаварыла жанчына. — Адкуль ты ведаеш?.. А... Гэта быў ты? Я тады была яшчэ малая.

— Дык ты немец? — Раптам заварушыўся чалавек. — І я тады быў малы. А яна цяпер малая, — і чалавек ткнуў рукой туды, дзе ляжала хворая дзяўчынка. — Дык ты немец? Выйдзі з хаты! Чуеш? Ідзі! — Чалавек узяў з лавы вінтоўку і грукнуў

прыкладам у зямлю. Шрэдэр саскочыў з лавы і пайшоў у дзверы.

— У сад ідзі! — закрычаў чалавек. — Унь туды!

Шрэдэр увайшоў у сад, дзе густа стаялі голыя дрэвы, і зямля была зацярушапа мерзлым лісцем.

— Стой!.. — сказаў чалавек.

Шрэдэр стаў і штосьці шпарка пачаў гаварыць, перамешваючы нямецкія словы з рускімі.

Чалавек не слухаў, прыцэліўся і стрэліў. Шрэдэр упаў і сканаў, лежачы, праз хвілін паўтары.

Кастусь Лукашэвіч убачыў на дрэве падмерзлую бэру сярод чорнага лісця. Падумаў, на яе глядзячы, зазірнуў у пуньку, узяў з саломы два яблыкі і ўвайшоў у хату.

— На, Лізачка, еш антонаўкі, — сказаў ён, падыходзячы да хворай дзяўчынкі.

1943–1944

МЛЕЧНЫ ШЛЯХ

Рыжы бык адбіўся ад вялікай чарады, якую нямецкія салдаты гналі кудысьці на станцыю, і рынуўся з дарогі ў поле. Па ім стралялі, але яму пашанцавала ўцячы і вырабіцца з бяды. Гэта было вясною. Да добрай восені ён бадзяўся па лесе і полі і стаў порсткі і ўскідзісты на рух. Ён зусім адзічэў, але не схуднеў. Травы яму хапала. Яшчэ і цяпер пад кустамі было зяленіва, хоць і пачарнелае ад халадоў. Стаяла восень. Але яшчэ часам дзень зіхацеў сонцам, і тады птушкі не зважалі на прыма-разак. Іх было многа. Яны пырхалі крыллем у вяршалінах дрэў і спявалі, малыя і вёрткія. Часамі бык рыкаў, але ў гэтых мясцінах, дзе ён бадзяўся, яго можа і не чуў ніхто. Тут льга было прайсці вялікую прастору і не напаткаць чалавека і яго аселішча. Вельмі многа тут чарнелася печышчаў і асмалкаў, і ў сухія дні вецер круціў і ўзнімаў сухі попел. Многа лётала варання, і брахалі валачашчыя сабакі. Часамі было падобна, што пройдзе струмень трупнага духу. Вельмі магло быць, што дзе-небудзь гніў хто непахаваны. Спачатку тут прайшлі былі нямецкія танкі, а пасля не раз праходзілі нямецкія карнікі. Жыццё стулілася ў лясы і ціхія закуткі, далей ад язджалых дарог. Гэтакае спустошанне цяглося кіламетраў можа на трыццаць. Якраз тут і знайшоў сабе бадзячую аселасць адзічэлы бык. У адным кутку тут, дзе на месцы спаленага сяла печышчы паспелі ўжо абрасці блёкатам і драсном, шэсць вялікіх вязаў узнімаліся ў неба пышнымі сваімі вярхамі. Дзе-нідзе счарнелае лісце на іх так і аставалася на зіму. Густы зараснік крушыны і шыпшынніку стаяў пад імі. Гэта было крокаў за тысячу ад вялікага пажарышча і не больш як за чвэртку кіламетра ад лесу. Тут быў узгорак, і навокал далёка відно было ў поле.

Як нача́мі пачала мерзнуць зямля, рыжы бык пачаў худнець. Шэ́рсьць на ім падаўжэла і паднялася. Адно́йчы ён убіўся пад шэ́сьць вязаў у зараснік, нюхаў кару на дрэвах і кустах, укруціў хвост у шыпшы́ннік, стаў ірвацца, яшчэ мацней ублытаўся, паабдзіраўся аб сукі і калючкі і, не могучы адарвацца, астаўся так стаяць. Ён аслабеў без яды і ад трывогі і пасля доўгай ночы і раніцы зарыкаў на высокім тоне. Блізкім лесам прайшло рэха. А пасля і яшчэ. Многа разоў. Раз-поразу. Жывёліна прасіла ратунку. Рэха ішло па лесе.

Лес той быў густы і стары. Хвоя выносілася стромка ў неба. Дуб расціскаў голлем сабе прастору. Пракідаўся граб. Пад навісцю дрэва каляіністыя дарогі расплыліся пад дажджамі і так асталіся. Па іх тут цяпер ніхто не ездзіў. Крокаў за трыста ад гэтакіх дарогі, на струхлелым ствале паваленай дупляватай асіны сядзеў малады чалавек. Льга было здагадацца, што ён малады, каб хто бачыў яго ў гэтыя моманты: занадта нешта порстка і жвава ён ускінуў галаву, як толькі пачуў бычынае рыканне. Здавалася, што ён чуе гэта радасную вестку, у кожным разе роўную доўгачаканаму ратунку. Вочы яго ажылі, рысы твару набылі рухавасць. Маладосць жыла на яго твары, нават і з-пад неахайнага шчаціння. Ён даўно не галіўся і можа нават не мыўся. Пячаць таго, што яму не было больш як трыццаць год, ляжала на ім. Рухавасць і бляск вачэй, жывая ўзбуджанасць, як толькі пачуў ён рыканне жывёліны. Ён устрапянуўся адразу, прыўзняўся з трухліны і застыў, прыслухоўваючыся. Вочы яго ўсё так жа свяціліся надзеяй і чаканнем.

Бровы ў яго сыходзіліся дугамі і тонкія губы сціскаліся, калі ўвага яго да якога-небудзь шоргату лістка аб мерзлую кару даходзіла да поўнага напружання. Гледзячы на гэты твар, можа хто-небудзь знайшоў бы тут упартасць натуры. Можа і так. Але аднак жа сціснутыя губы ўздрыгвалі. Магло гэта быць ад холаду, а можа ад прычын, што караніліся ў душы гэтага чалавека? Як бы там ні было, заўважалася ў ім яшчэ і шпаркае шуканне чагосьці вачыма. Вочы, вялікія і шэрыя, не мелі спакою ўвесь час. Каля вачэй збіраліся густа рысы ўважлівасці і да ўсяго навакольнага, і да таго, што рабілася ў самім чалавеку. Нейк заўважалася, што пад брудам, шчаціннем і куродымам твар белы і з рэдкімі вяснушкамі. І валасы павінны быць у чалавека светлыя. Але ў якой неахайнасці і запушчанасці быў ён увесь! Здавалася, што яго спасцігнуў такі злы лёс, прага ратунку, ад якога забіла ўсё іншае, што калісьці жыло ў чалавеку. Да самых воч на галаве насунута была нейкая дзіўная шапка, і здаецца,

жаночая, звязапая з шэрай воўны. Вядома, што ён дзесьці выпадкова дастаў яе. Або знайшоў на дарозе, або адабраў у каго. Магло быць і гэтак. Быў холад. Хоць і не была мерзлая зямля, але дзе ляжала вільготнае лісце, там белая намаразь толькі апаўдні, як пачало паднімацца сонца, замакрэла. А чалавек быў у летнім пінжаку, і пад ім адна толькі кашуля, і то мусіць чужая, бо занадта шырокая ў каўняры, які звісаў на пінжаку на самае плячо. Кашуля была з саматканага палатна і зашпілена на шыі вялікім чорным гузікам. Боты на ім былі нямецкія, салдацкія, з нізкімі халявамі і цвікамі ў тоўстай падэшве. А нагавіцы — ватовыя, але з вырваным каленам у адной калошыне. Усё гэта вывалена ў зямлі і выквацана ў некалькі колераў, як быццам сюды сумысля збіралася ўсё, што толькі дзе напаткаць льга было. Ні тое што адчай, а востры смутак час ад часу клаў сваю пячаць на твар гэтага чалавека і пасля сыходзіў. Рух адбываўся і не заціхаў у яго душы.

Хмурнасць дня сплывала. З'явілася сонца. Бялявае святло яго ціха лягло на дрэвы і лісцвяныя накіды. Намаразь замакрэла, з-пад яе выйшла зяленіва на зямлі. Дробная птушка пырхнула ўгары і заспявала. Быццам супакоены, чалавек зноў сеў на трухліну. Птушкі больш пачалі абзывацца. І раптам зноў зарыкаў бык. Чалавек усхапіўся з месца з раптоўнай рашучасцю. Быццам ён хацеў крыкнуць: «Пара, час настаў!» Бычынае [рыканне] ішло лесам раз-поразу. Жывёліна забіралася ў самыя высокія ноты. Жывы голас клікаў на дапамогу. Чалавек азірнуўся наўкола, шукаючы кірунку, адкуль ішоў голас. Ён шпарка рушыў з месца і пакінуў за сабою трухлявае бярвяно, на якое адразу насела многа дробных птушак. Дзень яснеў, і ў паветры цяплела. Бык рыкаў бесперастанку. Чалавек стараўся шпарка перабегчы полем ад лесу да магутных вязаў, з-пад якіх чулася жывёліна. Пакуль дабегчы да дрэваў, чалавек некалькі разоў азірнуўся. Ён сцярогся чагосьці. Можа яму ўвесь свет быў страшан. Бо як толькі ён дабег да першага дрэва, адразу дапаў да яго ўсёй постаццю сваю. Быка ён яшчэ не бачыў. Стаяў, прыціснуўшыся да дрэва, і выглядаў з-за яго. Птушкі і тут пырхалі ў голлі. Бык рыкаў няспынна. Вось ён! Чалавек убачыў яго. Жывёліна стаяла ў такой хмызнячнай гушчарні, што толькі рыжая масць яе дзе-нідзе прасвечвалася праз крушыннік. Бык рыкаў, чмыхаў і рваўся. Чалавек выткнуўся з-за дрэва зусім, нават адышоўся ад яго на крок і застыў у одуме і з выглядам такім, што ён дапаў да свае чаканай прынаднасці. Была хвіліна як бы нерашучасці: што ж далей

рабіць? Ён пільна разглядаў жывёліну. Пастава яго ператварылася ў нарыхтаванасць да таго, каб кінуцца на быка. Ён абышоў вакол крушынніку і ўбачыў. Задам бык упіраўся ў густы шыршынік, і хвост яго па самыя сцёгны ўцуркаваўся ў калючы зараснік. Чым больш ірваўся і тузаўся бык, тым мацней ублытваў хвост. Некалькі парасткаў ён раскальваў, а выцягнуць з зямлі і адарваць ад карэння не мог. На абадраных аб калючкі і сукі сцёгнах закарэла кроў. І хвост быў у сухой крыві. Бакі запалі ў ямы. Рэбры хадзілі пад скурай, пахвіны выцягнуліся, і ён стаў, як дошка. Ubачыўшы чалавека, бык выцягнуў шыю і рыкнуў спакайней і цішэй. Чалавек заўважыў, як спакайнела жывёліна, і ўзрадаваўся. Ён стаў у позу, падняў крысо ў пінжаку і выцягнуў аднекуль з-пад свае адзежы нейкую зброю, падобную да вялікага фінскага нажа. Трымаючы зброю ў руцэ, ён яшчэ не зрабіў аніякага руху, як раптам твар яго перасмыкнуўся і вочы жахнуліся. Бадай-што ў такой самай паставе, як і ён, з другога боку ад жывёліны і з шырокім штыком ад вінтоўкі ў руках стаяў тут другі ахвотнік да бычыны. Чалавека ў летнім пінжаку ўразіла да жудасці тое, што гэты, стоячы ў зусім гатовай паставе, глядзеў не на быка, а на яго.

Гэты другі меў такі выгляд, што не ўгадаць было б, колькі яму год. Можна ён быў стары, а можна зусім малады. Ён баяўся холаду, ён грэўся. Шыя яго была абкручана ручніком. Рускі салдацкі кажух да кален быў на ім. На нагах салдацкія чаравікі без абмотак. Сялянскія нагавіцы з рудога саматканага сукна, на яго вельмі вузкія і, дзіўна, нават кароткія. Бо сам ён быў даволі-такі малога росту, і паводле якога мог здавацца таўстуном. Твар быў круглы і зноў-такі няголены, шчацінаваты і кірпаты. Вочы застылыя, і нейкім дзіўным парадкам у іх нічога не адлюстроўвалася. Але ўвага і насцярожанасць вельмі востра былі напісаны на яго твары. Цяжка было зразумець, ці гэта на быка, ці на чалавека ён нарыхтаваўся кінуцца. Ён здаваўся здаровым і дужым, толькі празмеру змораным. Барада яго хавалася ў ручнік, вушы закрываліся бінтам, шырокім і ў лапінах сухой крыві. Бінт абкручваў лоб, сківіцы з вушамі, хаваў пад сабою бровы і сядзеў гузамі на патыліцы. Вусы стрыжаныя, пакіненныя двума пукамі пад носам, былі ўжо нейкім чорным гузам, з якога тырчэў дробны недакурак з папяросы; ці ён там умёрз, ці прыліп, але ён астаўся там і напэўна не заўважаўся тым, хто яго курыў.

Бык выцягнуў шыю і зарыкаў. Незалежна ад сваіх думак, гэтыя два зрабілі рух, момантны і больш інстынктыўны як аб-

думаны. Каб хто сачыў за імі збоку, той падумаў бы, што гэтая яны толькі і чакалі таго моманту, калі зарыкае бык, каб тады кінуцца на яго і замест ратунку, аб якім ён так рыкаў, зрабіць яму смерць. Тым часам бык як бы ў знямозе паставіў мысу ўніз, мусіць да наступнага рыкання. Гэтыя два адразу як бы забыліся на жывёліну, і вось пачала на іх твары лажыцца пячаць найпільнейшай увагі аднаго да другога. Увага гэтая межавалася з заядлым узбуджаннем і нянавісцю, хоць ніводзін з іх нават і здагадвацца не мог, каго ён бачыць перад сабою. Пачуццё прыкрасці і смутку адлюстроўвалася на іх тварах. Ужо на адзін самы найкарацейшы момант яны не спускалі адзін аднаго з вока. Кожны з іх, здаецца, нават дыхнуць баяўся. Бык некалькі разоў выцягваў шую і рыкаў, а яны можа нават і не заўважалі гэтага. У кожным разе ніводзін з іх нават і вачыма не кінуў у той бок, дзе чатырохногі бадзьяга прасіў дапамогі. Праходзілі хвіліна за хвілінай, і павялічвалася трывожная ўвага іх у аднаго да другога. Поўная нянавісць ужо ўладала імі. Калі каторы з іх рабіў хоць абы-які рух, другі ўскідаў руку са зброяй, каб хаця той не зрабіў гэтага раней за яго. Як бы нейкімі ланцугамі яны былі прыкуты да гэтага агіднага ім самім занятку. Іх прыгнечвала гэтая злая неабходнасць. У кожным разе, як бы там ні было, паміж усяго іншага, і рыса пакуты была на іхніх тварах. Напружанне іх даходзіла да найвышэйшага пункта. І раптам чалавечыя галасы, ціхія і стрыманыя, прыглушаныя імкненнем быць пачутым толькі тым, да каго гаворыцца, пачуліся недзе зусім блізка, вось тут, можа спамяж самых бліжэйшых кустоў. Бадай-што шэптам хтосьці казаў:

— Я табе кажу, што гэтая жывёліна рыкае недзе тут.

— А па-мойму, дык у лесе, — адказаў так жа ціха і асцярожна другі нехта.

Хвілін колькі цяглося маўчанне. Чутно было, як чыркнула запалка. Мусіць яны закурылі. Значыцца, зусім блізка яны былі. З гэтымі двума адбылася змена. Іх увага ўжо накіравалася туды. Хоць яны яшчэ і не паспелі пазнаёміцца адзін з адным, але як быццам бы ўжо былі добра знаёмыя. Ужо яны станавіліся падобныя да змоўшчыкаў, якія разам, плячо з плячом, павінны бараніцца ад нейкіх невядомцаў, што выявіліся так блізка тут. Так спаткаліся іх позіркы на адзін момант у такім сваім пераломе і з'іначанні, пасля чаго ўжо спакайней яны глядзелі адзін на аднаго. Кожны з іх ужо бачыў у другім свайго аднадумца, і рысы чалавечнасці і сяброўства зганялі з іх твараў рысы звярынага страху. А як жа! У іх жа цяпер ёсць адна справа, і

можа слаўнае і такое жаданае сяброўства запануе паміж імі. Той, што ў кажуху, тоўсты і нізкі, нават зрабіў паўкрока да таго, што мерзнуў у летнім пінжаку. Бык зноў зарыкаў, і зноў на высокай ноце, з адчаем і як бы з болем.

— А што? Тут! — пачуўся з кустоў радасны голас, ужо не такі стрыманы. І адразу яны ўдвух апынуліся тут.

Што гэта была за пара такая! Адзін з іх быў зусім малады. Калі таму, што мёрз у летнім пінжаку было год трыццаць, то гэтаму бадай-што не магло быць больш як дваццаць шэсць. Сляды перажытага ляжалі на яго твары. Ні тое што гэта маршчыны старасці ўразілі маладосць. Але такая пячаць бывае на твары толькі ў таго, хто вытрымаў нясцерпныя пакуты і пазнаў тую праўду, што ўсё звыклае чалавеку і нецікавае, нават апрыкралае, можа стаць яму раптам вялікім шчасцем і радасцю. Нейкая як бы паглыбленасць у самога сябе была ў ім. Яна не была закаранелая і застарэлая, і можа гэта былі толькі першыя адзнакі яе. Калі так, то яна магла і не пакінуць сваіх слядоў у чалавечай натуре. Была і яшчэ адна рыса ў гэтага чалавека. Гэта як бы лёгкая здзіўленасць. Здавалася, што яшчэ ўсё не можа апамятацца ад нейкага нечаканага шчасця і яшчэ ўсё перажывае радасць, якая з'явілася перад ім як дар чалавеку ад усяго свету. І такім парадкам свет паказаўся перад ім невядомымі яму раней гранямі: свет не толькі бязлітасны і жорсткі. Ён яшчэ ласкавы і ясны. І сваю радасць чалавек можа знайсці ў кожнай травіне. Штосьці такое было ў чалавеку. Ён быў у чырвонаармейскім адзенні, у летнім. Без шыняля і на галаве зусім без шапкі. Нізка абстрыжаны. У гімнасцёрцы і нагавіцах з той крамніны, з якое робяцца плашчы-палаткі. Пояса не было. А на босых нагах, без ануч, лапці з лыка. Усё адзенне на ім было такое старое, такое зношанае, такое ўжо бескаляровае, што, здавалася, яно даўно ўжо сатлела і на чалавеку ледзьве ліпіць, і павінна неўзабаве спрахнуць пылам на няма нішто. Твар у гэтага зусім маладога чалавека быў як вытачаны, лоб высокі і вочы ціхія. Праўда, вочы маглі быць такія не толькі ад прыроды натуре, але і ад нейкага ўражання, успрынятага чалавекам.

Другі, што з'явіўся тут разам з ім, быў немалады. Гэты нават быў не так сярэдніх, як пад старасць блізкіх год. Выглядам сваім ён быў такі ж як і ўсе тыя, што былі тут. І гэты быў нечым уражаны і кінуты ў нязвыклы стан. Але калі ўсе тыя мелі на сабе, у каго слабей, а ў каго мацней, пячаць імкнення і прагі, то ў гэтага толькі адна рыса панавала над

усім. Гэта — абыякавасць. Холадам павявала ад яго вачэй і нерухомах губ і сабранага ў нерухомага маршчыны лба. Але холад не пераходзіў у абсалютны спакой і нават не межаваўся з ім. Абыякавасць, нерухомаць, зморанасць, расчараванне. Аднак жа і ў яго тлела нейкае адчуванне, нейкая пакута. Можа гэта голад, можа холад, можа боль які ці прыдушаны смутак. І паняверка. Без усялякай веры быў чалавек. І гэтае бязвер'е і было яго тым жарам, што дзесьці яшчэ тлеў у яго душы. Пакута ад таго, што няма веры. Можа яму яшчэ і суджана было стаць на шлях да пошукаў веры. Калі так, то холад яго твару мог быць толькі з'явай гэтай гадзіны ці гэтых дзён і ніяк не вызначаў яго натуры. Ён раптам глянуў на таго таўсматага і невысокага ростам, што быў у кажуху да кален, і момантны бляск, не тое што радасці, а як бы ажыўлення, перасмыкнуў яго твар. Але толькі на момант. Так ужо ўкаранілася ў ім безнадзейнасць, што адразу зноў абыякавая ўнуранасць заўладала ім. А хто ведае, ці не быў гэты ў кажуху які-небудзь яго блізкі друг, калі іскра ўзбуджанасці на момант прабіла холад яго твару, як толькі ён яго ўбачыў.

Панавала цішыня і напружанасць. Усе чакалі. Той малады ў лёгкім пінжаку тросся з холаду, сціскаючы ў кулаку тронак вялікага фінскага нажа. Тоўсты ў кажуху да кален кідаў вачыма па ўсіх, як бы стараючыся дасачыць, хто першы памкнецца зрабіць яму зло. Самы маладзейшы, зусім малады хлопец у сатлелым чырвонаармейскім адзенні таксама абводзіў вачыма ўсіх, як бы шукаючы таго, каму ён мог бы паверыць. Што ж да самага старэйшага, з холадам на твары, то гэты, здавалася, яшчэ больш апанаваўся пакорай да нейкага свайго лёсу. Стаяў сабе і трымаў позірк на абкарэлым крывёй бычыным хвасце, скручаным у абаранак вакол шыпшынавай папруціны і безнадзейна ўблытаным разбэрсаным пукам валос у гушчырню калючых зараснікаў.

— Дык што ж, — сказаў раптам шпаркім тэмпам таўсматы, і вочы яго як бы міргнулі, — нашто так доўга стаяць, трэба рэзаць быка.

Хто яго ведае, чаго больш было ў тоне яго слоў — гаспадарлівай практычнасці ці нейкай затоенай за гэтымі словамі думкі.

Адцвярдзелым позіркам ён шпарка кінуў на ўсе бакі. Усе маўчалі і чакалі. Трэба думаць, што ён рабіў на ўсіх нейкае адно ўражанне, і ён сам мусіць разумеў гэта. Гаварыў ён па-руску. Спрактыкаванае вуха магло б злавіць у яго ледзь

заўважны нямецкі акцэнт. Такі слабы, што яго можна было і на ўвагу не браць. І мова яго пайшла б за чыстую рускую, не жывую, а літаратурную. Бадай што адразу за першай фразай ён кінуў і другую:

— Мяса будзем пячы на агні... Я ўміраю з голаду.

— І я ўміраю з голаду, — з нотамі радаснай надзеі абазваўся малады ў летнім пінжаку. Ён калаціўся з холаду.

— Памру, — прастагнаў самы старэйшы, у якога на твары была пячаць абыякавасці. — Я дзіўлюся сам, як я яшчэ жыву.

І ці то гэта ён меў на ўвазе толькі свой голад, ці яшчэ і іншыя прычыны, хто яго ведае. У яго такі жудасны быў нямецкі акцэнт і вымова, што ён як быццам бы хваліўся: «Я немец». Проста-такі ён і зусім не ўмеў гаварыць па-руску і толькі трапляў абы-як, цераз дзесятае ў пятае. Хоць паасобныя словы ён выгаварваў добра.

— Я чацвёртыя суткі не ем, — ціха, як бы сам сабе, прагаварыў самы маладзейшы ў зношаным чырвонаармейскім адзенні.

І ён зрабіў нейкі раптоўны рух. Было падобна, што ён хацеў штосьці дастаць з-пад свае гімнасцёркі. І ён калаціўся з холаду. Рух яго застыў на месцы, ён быццам адумаўся, што схаванае ў адзежы няхай там і будзе. Шпарка спусціў ён руку ўніз і правёў вачыма па ўсіх.

Як быццам бы ўсе яны разумелі адзін аднаго як не трэба лепш. Згода была паміж імі і яднанне. На іх насядаў голад. Ратунак! Вось гэта было іх сяброўствам. Тоўсты ў кажуху па-гаспадарску агледзеў быка і падышоў да яго. Малады ў летнім пінжаку нарыхтаваў свой фінскі нож. Самы маладзейшы дастаў з-пад гімнасцёркі кінжальчык з медным тронкам і ў раменным чахле. Ён стаяў бліжэй за ўсіх да быка. Тоўсты працягнуў руку, каб узяць гэты кінжальчык. Вельмі можа быць, а напэўна так і было, што ён сам хацеў гэтым кінжальчыкам закалоць быка. Малады чалавек з недавер'ем адмахнуў руку назад і адступіў на крок. І гэта было як бы сігналам да таго, каб усім ім нават і перад тварам адзінага свайго ратунку зачыніць наглуха адзін перад адным свае душы. Усе стаялі ў маўклівай нерухомасці. Раптам малады ў летнім пінжаку не вытрымаў.

— Ага! — крыкнуў ён, і вочы яго пачырванелі, і твар уздрыгануўся. Ён кінуўся да быка і хапіў яго абаруч за рогі.

— Завярні яму галаву набок! — крыкнуў тоўсты і памог яму. Бык апошні раз зарыкаў. Ён такі дачакаўся свайго ратунку. У кожным разе яго хоць могуць ужо адарваць ад калючай

папруціны. Бык стаяў з паднятай угару мысай, падвернутаю набок і нацягненай шыяй. Тоўсты ўзяў з рук маладога ў пінжаку фінскі нож і шпарка ўмеркаваў нож у тое месца на бычынай шыі, па якім трэба было даць. Самы старэйшы і самы маладзейшы апынуліся тут жа.

— Трымайце быка за пярэднія ногі! Звяжыце іх цесна! — гукнуў тоўсты. — Хутчэй!

Здавалася, што самы старэйшы ў момант скінуў з сябе холад абыякавасці. Дзіўна было бачыць, як ён раптам устрапянуўся і сарваў з сябе вяроўку, якой былі падвязаны яго штаны. Шпарка працягнуў ён вяроўку маладому ў чырвонаармейскім адзенні. Той хапіў вяроўку і кінуўся з ёю да бычыных ног. На паўсекунды раней, чым ён гэта зрабіў, бык раптам ірвануўся з усіх сваіх сіл, на ўсе жылы скачыў угару, чмыхнуў і збіў з ног усіх, хто толькі быў перад ім. Толькі куст шыпшыны хістануўся ў самую зямлю. Бык адарваўся ад яго і рынуўся ў бягу. На шыпшынніку астаўся ўвесь як ёсць пук валасоў з яго хваста. Адразу ж усе ўчатырох апамятаваліся, ці можа, праўдзівей сказаць, дарэшты страцілі развагу. Разам усе кінуліся наўздагон за быком, які ўжо чмыхаў і тросся за кустамі у полі. Грудавата мерзлата стрымлівала яго бягу. Ён стаў і зарыкаў, і ўсе паддалі ходу. Ён пабег, аслабелы і спуджаны. Бяга яго была роўная, ён бег куды беглася. Чуючы, што за ім гоняцца, ён паддаваў ходу. Але не толькі ён, а і яны таміліся, і іх агульны рух павальнеў, але не спыняўся.

— Ахапіць яго з флангаў! — закрычаў тоўсты.

Бяга ішла доўга. Пакуль беглі, дзень яшчэ паяснеў і схіліўся блізка да заходу сонца. Беглі роўна, усё ў адзін кірунак. Мерзлае поле не мела на сабе ніякіх сцежак ні дарог. Яны прабеглі некалькі разоў паўз дробныя ляскі, міналі лагчыны і ўзгоркі. Нарэшце ўсе ўзрадаваліся: бык пайшоў ціха. І ўсе пайшлі так, дыхнуўшы на поўныя грудзі. Якое ім было шчасце не бегчы больш! Ногі ў іх чапляліся адна за адну. Яны хісталіся ў бакі.

Той, што ў лёгкім пінжаку, раптам падняў у сябе з-пад ног нейкі высахлы карань і стаў жаваць яго. Самы старэйшы рвануў з прымерзлай зямлі кусцік счарнелай травы і сціснуў яе зубамі.

— Кончуся зараз, — сказаў тоўсты.

— Што вы жуеце? — прахапіўся нейк раптам самы маладзейшы, дапытліва сочачы за тымі двума. Ён не бачыў, як адзін ірваў траву, а другі паднімаў з-пад ног карань.

Бык стаў. Сталі і яны. Бык спуściў мысу ў зямлю, як бы нюхаючы ў сябе каля капытоў. Усе ўчатырох селі на зямлю.

— Цяпер мы яго дагналі б, — сказаў маладзейшы. — Ой, як холадна. У мяне шыя спацела... Памру з голаду.

— Я ледзьве живу, — абазваўся той, што ў летнім пінжаку.

— Бык лёг! — жвава сказаў самы старэйшы.

Дзіўна было: як адразу апанавала яго такое ўзбуджанне.

Бык сапраўды ляжаў.

— На быка! — гукнуў адразу тоўсты ў кажуху. Усе ўчатырох усхапіліся і пабеглі. Бык устаў і пабег. Учатырох зноў гналіся за ім, выбіваючыся з сіл. Скрозь мерзлае поле, і паабапал зноў дробныя ляскі. Перад імі зачарнелася пажарышча. Абкуродымлення печышчы тырчэлі з халодных асмалкаў. Больш як на кіламетр цягнуўся гэты малюнак. Далей бык абмінуў пагнутую і збітую з лафета гармату на краі ямы. І зноў пайшло поле. Сонца ляжала на ім чырвоным бляскам. Дзень канчаўся. Беглі яшчэ, пакуль не зачарнелася перад імі нейкае як бы чалавечае жытло. Тырчэў журавель ад студні, і добра відна была доўгая і нізкая хата на тры вокны ў падоўжнай сцяне. Крытая гонтай і абгароджаная жэрдзяным плотам хата здавалася сумнаму воку беспрытульнага чалавека дасягнутым шчасцем. І гэта тым больш таму, што гэтыя ўчатырох, пакуль гналіся за рыжым быком, шмат мінулі ў чыстым полі вялікіх і малых пажарышчаў, дзе асмалкі тырчэлі з попелу і попел быў як вечны колер сатлелага жыцця. Гэтае чалавечае жытло з'явілася перад імі ў пустэчы, як вялікі дар ласкавага лёсу. Сонца было ўжо над самым заходам, і чырвоныя водблескі яго люстраваліся ў шыбах гэтай хаты. Непадалёку ад агароджы расло некалькі хвояў, выносістых і азалочаных сонцам. За імі быў невялікі лес. На фоне яловай зеляніны вельмі выразна рысавалася запозненая жаўцізна нейкага дрэва. Была ў агароджы і брама з нізкіх шчыкетаў стаяком. Брама была адчынена. На адной шчыкеціне ў ёй вісела звязаная з сінняй шэрсці жаночая кофточка. Усе заўважылі яе, як толькі ўбеглі ў браму. Рыжы бык адно мільгануўся сваім колерам паўз вокны ў двары, дапаў да сцяны рагамі ў яе і так застыў на месцы. Тоўсты ў кажуху падняў нож, а самы маладзейшы сказаў:

— А можа тут жыве гаспадар яго? — І пайшоў у сенцы, а ўсе за ім. Тоўсты зачыніў толькі браму і азірнуўся на быка, які нават і не паварушыўся. Дзверы не былі замкнёны. Клямка паднялася, і ўчатырох увайшлі ў сенцы. Яны былі вельмі прасторныя пры такой хаце і без столі. Адразу быў дах. Праз

вакенса, выразанае ў адным бервяне, падаў сноп сонечнага прамення. Святло лілося яшчэ і з дзірак па застрэшшу. Гэта было апошняе святло дня перад яго адыходам у вечнасць.

У сенцах быў чалавек, заняты нейкай пільнай работай. Вельмі можа быць, што ён крыху, а можа і як мае быць прыпалохаўся ад нечаканага з'яўлення гэтых чатырох і схваўся за пільнасць работы. Пад нагамі ў яго было пілавінне. Ён збіваў з дошак труну, памерам не на дарослага чалавека. Малатком ён заганяў у дошкі старыя адагнутыя цвікі, спадылба пазірачы на, здаецца, нежаданых гасцей. Яны маўчалі. Маўчаў і ён. Можа тое, што ён збіваў труну, стрымлівала ўсіх ад гаворкі. Нават «добры вечар» ніхто не сказаў.

Ён быў драбнатвары, чарнявы, увішны ў рабоце і жвавы рухам вачэй. Некалькі дзён да гэтага выгалены твар. Валасы на галаве нізка падстрыжаны. На выгляд год яму было трыццаць. Адзеты ён быў так, як тут, у гэтых месцах, ужо гэтымі часамі не адзяваліся, і гэта адразу заўважыў самы маладзейшы з чатырох, той, што быў у зношанай чырвонаармейскай адзежы. Чалавек, які рабіў у сенцах труну, быў у шарачковых нагавіцах, зрэбнай кашулі пад кароткай ватоўкай з афарбаванага ў руды колер палатна і ў падшытых скуротом лапцях.

— Добры вечар, — адумаўшыся, сказаў маладзейшы з чатырох.

Той моўчкі скланіўся і зноў пачаў заганяць цвікі ў дошку.

— Вы гаспадар? — сказаў маладзейшы.

— Я гаспадар і там гаспадар, — паказаў ён рукой на дзверы ў хату. Слова «гаспадар» ён выгаварыў нейк так: «гспдр».

— Рыжы бык у вас ёсць? — запытаў маладзейшы.

Той або не пачуў, або не разабраў ці не разумеў. Ён маўчаў. Маладзейшы стукнуў у хатнія дзверы, і адтуль адразу ж выйшаў чалавек сярэдняга веку, у ботах, чорным пінжаку і адкінутымі назад валасамі.

— Вы гаспадар?

— Я тут жыву.

— Рыжы бык у вас ёсць?

— Ніякага быка тут няма. У мяне няма.

У той жа момант усе шпарка выскачылі на двор і абступілі быка. Тоўсты злаўчыўся і даў вялікаю фінкаю быку ў горла. Бык упаў на сагнутыя ў каленях пярэднія ногі, і кроў хлынула з яго на мерзлую зямлю. Кроў пахла мокрым сіверам. Чалавек з адкінутымі назад валасамі выйшаў на двор і разам з усімі

бачыў, як кончыўся бык. Малады ў летнім пінжаку сказаў адразу:

— Каб хоць раз укусіць чаго.

— Адзін раз можна, а два не хопіць. Чаго ж вам прасіць есці, калі ў вас гэтулькі мяса. Бярыце чыгуны і варыце.

Падазрона ён акінуў вачыма невядомых прышэльцаў. Адзежа яго была добрая, калісьці франтаватая, цяпер змятая і дзе-нідзе заплямленая. Востры неспакой жыў у яго вачах і на твары.

— Прыгатуй чыгуны, — сказаў тоўсты.

— Чыгуны гатовы. Стаяць у хаце. Толькі ўзяць.

У яго яшчэ была і прыкрасць, што гэтыя невядомцы тут з’явіліся. Ні словам, ні намёкам ён не пацікавіўся, хто яны. Што ж! Брыдкі час, не варты чалавека. Чалавек не верыць сабе падобнаму. Відаць было, што гэты, з адкінутымі валасамі, баяўся чапаць яму невядомых. Ціхом ён пайшоў у хату. Тым часам тоўсты ў кажуку вельмі спрытна ўвіхаўся. Ён ужо дзёр з быка скуру. Ён так увайшоў у гэты занятак, што, здаецца, забыўся на ўсё іншае. Апошняе сонечнае праменне знікла з двара. Сонца зайшло. Папаўзла змярканне. Абыякавы стары паклыбаў да ганка. За ім і два, апроч тоўстага.

— Памагайце, — сказаў ён, і ўсе вярнуліся.

Быка абдзерлі нешта вельмі хутка, яшчэ завідна.

— Трэба ж чыгуны ўзяць, — сказаў старэйшы.

— Па чыгуны пойдзем разам, — абазваўся той, што мёрз у летнім пінжаку. І гэта было вострае выяўленне таго, што чалавек не верыць нікому з людзей. Не трэба спускаць другога з вока. Тоўсты ўскінуў наапашкі кажух, які ляжаў пры сцяне на зямлі, і ўсе пайшлі ў хату. Першы ішоў старэйшы. Ён пачынаў рабіцца вельмі дзейны. У сенцах той ужо канчаў труну. Яму свяціла самаробная свяцільня: у чарапку плаваў у чымсьці чорным і гарэў knot. Усе, і трунны майстар следам, увайшлі ў хату.

Перш за ўсё было штосьці падобнае да кухні ў сялянскім дамку. Цеснаваты пакой з гліняным токам замест падлогі, пабеленыя сцены, варыстая печ і свечка на лаве. Яна і асвятляла ўсё. Але самае першае, што кінулася ў вочы ўсім чатыром, гэта вось што было. На засланым белым прасцірадлам тапчане ляжала мёртвая дзяўчына. Гэта быў яшчэ падростак. Сіняя паркалёвая спадніца абгортвала яе ногі. Роўна ляжалі ступені яе ног у толькі што пашытых (швы з белых нітак былі свежыя) пантопляках з чорнага корту. Твар васковага колеру, худзенькі і

дробны, лобік высокі. Завостраны нос і такія ж плечы ў рудой кофтачцы, вельмі падобнай (каб толькі не колер іншы!) на тую, што вісела на двары. Самаробная, звязаная з нітак. Спусчаныя шчыльна вейкі цёмнага колеру, і было ўражанне, што з-пад іх глядзяць і сочаць за ўсім вочы. Зусім яшчэ дзіця была гэтая нябожчыца. Год пятнаццаці ці чатырнаццаці дзяўчына сядзела каля гэтай нябожчыцы ў галавах і глядзела на чатырох, што ўвайшлі ў хату. Позірк яе быў спакойны і ўраўнаважаны, ён як бы гаварыў: няхай вас увайдзе сюды хоць сто чатыры, нічога на свеце ад гэтага не зменіцца. Валасы на яе галаве былі густыя і цёмнаватыя, лоб высокі, выпраўка бадзёрая, і ў вачах веданне нейкага вялікага сэнсу. І гэтая была ў сінняй паркалёвай спадніцы і ў самаробным кафтаніку з ваўняных нітак, толькі ўжо вішнёвага колеру. Твар у гэтай быў як вытачаны, з пэўнымі цвёрдымі рысамі, і ў сціснутых губах вызначалася адлюстраванне таго, што хутка ўжо тут усталюецца натура. Адна рыса ішла цераз увесь твар і перакрывала сабою ўсё: як бы ўсё гэтай дзяўчынцы здавалася звыклым і нічога дзіўнага нідзе. На свеце няма з чаго дзівіцца, бо ўсё такое, якое яно ёсць.

З другога канца тапчана стаяў на каленях на зямлі той, з адкінутымі назад валасамі, і, схіліўшы галаву, трымаў лоб на канцы тапчана, каля ног мёртвай дзяўчынкі. Тое, што ўвайшлі ў хату і стукалі нагамі, не падняло яго з калень. Ён і не зварухнуўся. Не зварухнулася і дзяўчынка, што сядзела ў галавах нябожчыцы. Той, што рабіў у сенцах труну, на пальчыках падышоў да ўкленчанага чалавека і далікатна паклаў яму руку на галаву. Ён як бы гладзіў яго па галаве. Ціха ён сказаў:

— Труна гатова.

Чалавек падняўся з калень і ўтрапёным позіркам азірнуўся. Невядомыя прышэльцы стаялі ля парога і маўчалі. Тоўсты, у кажуху, першы абазваўся:

— Мы прыйшлі па чыгуны.

Чалавек перасмыкнуў сціснутымі губамі і сказаў да дзяўчыны:

— Ганна, дай людзям чыгуны.

Пакуль Ганна даставала з-пад печы два вялікія чыгуны, ён паглядзеў у твар кожнаму і роўным тонам сказаў да ўсіх:

— Калі вы, або каторы з вас напроці ночы не пойдзе ў дарогу або яшчэ і заўтра будзе тут адпачываць ці як там яму выйдзе, то можа хто з вас, браткі, памог бы мне пахаваць яе. Выкапаць яму трэба, занесці і зрабіць што трэба.

— Вы ж тут удвух, — абазваўся тоўсты.

Як толькі ён так сказаў, той, што рабіў труну, зірнуў на яго з маўклівым дакорам, і ён, з выглядам абвінавачанага, спусціў доле вочы. Вельмі ж відно было ў гэты момант, якая гэта добрая, мяккая, лагодная натура. Выгляд у яго стаў адразу такі, што яму ўжо як бы і не патрэбна стала чужая дапамога. Ён маўчаў і беспарадна як бы чагосьці шукаў вачыма ў пустых кутках.

Тады абазваўся ў чырвонаармейскай зношанай адзежы. Ён сказаў:

— Я памагу, толькі раней каб мяса прычакаць і хоць колькі разоў укусіць. Я не вытрымаю з голаду. Мае зубы могуць цяпер раструшчыць камень.

Ледзьве ён паспеў сказаць палову гэтай фразы, як шпарка выткнуўся паперад той самы старэйшы, у якога халодная абыякавасць і безнадзейнасць, здавалася, навакі асталяваліся на твары. Ён паволі перасмыкнуў губамі і нейкай адной рысай у сябе паміж вачэй і з жудасным акцэнтам сказаў шпарка, быццам баючыся, што яго не захочуць слухаць:

— Я пайду памагаць.

І ў той жа момант плечы яго страсянуліся, і ён хапіўся за твар рукамі. Ён плакаў. Што такое здарылася? Адкуль гэта ў такі час, калі спаракхнелыя ў зямлі лаціняне ніколі яшчэ не мелі такога бліскучага апраўдання сваёй прымаўцы: «чалавек чалавеку воўк». І ніхто гэтаму не здзівіўся і як бы не заўважыў нават гэтага здарэння. Толькі таўсматы незадаволена зірнуў на слабовольнага плаксуна, і нават як бы пагрозай зварухнуліся яго вочы.

— І я памагу, — сказаў той, што быў у летнім пінжаку.

— Зварым мяса, паямо, бо ўміраем з голаду, і паможам усе. У момант усё зробім, — сказаў таўсматы. — Дзе чыгуны?

І ўсе яны выйшлі з чыгунамі і сталі валтузіцца з мясам. Вады набралі з студні і напоўнілі ёю і мясам чыгуны, але мяса не мылі. Ніхто пра гэта і не падумаў. Прайшло можа тры хвіліны, не больш, як два чыгуны стаялі па каменных і пад імі гарэў агонь. Раптам з хаты шпарка выйшаў той, што рабіў труну. Ён здаваўся вельмі ўстрывожаны. Шпарка ён прагаварыў:

— Сцямнела. Агонь здалёку відаць.

Таўсматы, як бы раптам адумаўшыся, заліў вадою з чыгуноў агні і сказаў:

— Варыць трэба ў печы.

І ўсе, з выглядам выратаваных з бяды, панеслі ў хату чыгуны з мясам.

— Гануся, — сказаў чалавек з адкінутымі назад валасамі, — запалі ў печы. Я яшчэ пазаўчора туды наклаў дроў.

Гануся сышла з свайго месца і ўзялася за работу. Рукі яе былі малыя і рухавыя. Далікатнае хараство было ў яе руках. Бадай што напалову яна сама ўлезла ў печ і, лежачы на чаране, падпаліла дровы. Людзі самі прыставілі свае чыгуны да агню. Відно стала ўсім, якое дзіця яшчэ гэтая Гануся. Тоненькая, з рухавымі плечыкамі, але з вачыма спакойнымі. Качаргой яна пачала падгортаць агонь бліжэй да чыгуноў. Здавалася, што ёй вельмі патрэбна, каб хутчэй усё гэта скончылася. Час пацягнуўся так марудна і так нядобра! Усе ўчатырох сядзелі попlech на лаве, апанаваныя прыкрым чаканнем. Гануся варыла мяса. Чалавек з адкінутымі назад валасамі стаяў нерухома над нябожчыцай. Той, што рабіў труну, стаяў у самым парозе і таксама не варушыўся. Штосьці было ў яго паставе такое, што быццам гэта ён сумысля заняў сваю пазіцыю ў самых дзвярах, каб быць бліжэй да выхаду з хаты. Самы ж маладзейшы з чатырох і таўсматы некалькі разоў, як згаварыўшыся, выходзілі на двор. Калі паднімецца ісці таўсматы, ідзе малады за ім, тонкі, як травіна, перад тым. Вышмарганае чырвонаармейскае адзенне на ім сядзела вельмі шчыгульна. Калі ён паднімаўся ісці, за ім спяшаўся і таўсматы. Вельмі было падобна да таго, што яны не хочуць спусціць адзін другога з вока. Кожны раз, як толькі яны выходзілі на двор, абодва пільна прыглядаліся да цёмных абрысаў вечара навакол і прыслухоўваліся да той вялікай цішыні, што бытавала тут. Магло б здавацца, што паміж гэтымі двума жыве вялікая згода і аднадумнасць. У хвіліны гэтага прыслухоўвання яны можа і сапраўды рабіліся роўнымі імкліўцамі да аднаго. Ім жа важна было на гэты хоць вечар усцерагчыся ад таго, хто б уздумаў натрапіць на іх след. З гэтага яны і пачалі рабіць першыя спробы пазнаць адзін аднаго. Кожнаму было ясна, што другі баіцца свету і хоча ўхавацца ад людскога вока. За час гэтых выхадаў з хаты яны не казалі адзін аднаму ні слова, але гэта магло б быць лішнім. Яны ўжо, на гэты вечар, пачалі разумець, што аднаму важна тое, без чаго не можа абысціся другі. Настаў нарэшце момант, што калі тоўсты паварушыўся, каб ісці, малады сказаў вельмі ціха:

— Ізноў хіба выйдзем?

— Ну, як там, ціха? Нічога падазронага? — абазваўся той, што ў летнім пінжаку.

— Прыглядайцеся ў бок лесу, — заўважыў самы старэйшы.

І ўсё паміж імі як бы высветлілася. Чаго ж ім яшчэ крывіцца адзін на другога ці ўсім на аднаго, калі яны разам павінны сцерагчыся нежаданага прыйсця таго, хто можа ісці іхнімі слядамі? Такая атмасфера раптам навісла ў гэтай хаце. Здаецца, яе адчуў нават і той, што зрабіў труну. Ён паглядзеў на ўсіх чатырох і сам сабе ўздыхнуў: «Божа мой, Божа». Як бы там ні было, ён сам выйшаў з хаты і, калі вярнуўся, сказаў:

— Ціха і пуста. Нікога нідзе. Месяц узыходзіць.

Пра месяц ён сказаў праўду, але гэта была ўжо лішняя фраза, і ішла яна ад пошукаў хоць якой блізкасці з людзьмі. Можа яно было і так. І гэтак усім здалося. Тым часам самы маладзейшы зноў падняўся, каб выйсці. Падняўся і тоўсты. Раптам малады не вытрымаў:

— Чаго ты не спускаеш мяне з вока?! Мы тут роўныя ўсе!

— Я не дзеля цябе, а дзеля сябе. Я сам хачу бачыць і слушаць. Але ж і ты за мною ходзіш.

— Няхай, калі так, хто іншы выйдзе, — сказаў малады.

— Я пайду і доўга буду стаяць на варце, — сказаў старэйшы.

Таўсматы з нейкім расчараваннем унурыўся і перабіў:

— Мясца павінна зварыцца ўжо.

Усе апынуліся ля самай печы. Гануся выцягнула адзін чыгун і ткнула ў яго ашчэпкам лучынкi.

— Гадова! — сказала яна.

Тоўсты паставіў на лаву ў кут чыгуны. Адзін і другі.

— Есці ў сенцах — сказаў самы малады.

З якой удзячнасцю паглядзеў на яго той, што ўвесь гэты час стаяў над нябожчыцай! Самы старэйшы зразумеў гэты позірк. Ён хапіў чыгун і паімчаў у сенцы. Шпарка ўсе пайшлі за ім. Той з размаху паставіў чыгун на зямлю, выхапіў кавалак мяса і, абдзьмухваючы яго, пачаў ірваць зубамі. Здавалася, што калі ён будзе чакаць, пакуль мяса астыне, то гэта будзе каштаваць яму сканання. Але і не толькі ён. Ужо ўсе падкідалі на руках гарачыя кавалкі, кусалі як толькі маглі і елі, елі. Пасля тоўсты прынёс другі чыгун. Два чыгуны мяса яны з'елі не больш як за дзесяць хвілін і адчулі, што не пад'елі як мае быць. Але нейкая сіла, можа нават мацнейшая за голад, стрымала іх ад якіх бы там ні было пошукаў спосабу задушыць да канца прагу да яды. Усе, як згаварыўшыся, выйшлі на ганак і сталі самі не свае. Вельмі можа быць, што цяпер ім усім лепш бы было разысціся хто куды і век больш не сыходзіцца разам. Як бы яно там ні было, але колькі момантаў усе пастаялі моўчкі, і

тоўсты раптам пачаў спускацца з ганка. Можа ён нічога такога і не думаў, але ўсе гукнулі ў адзін голас:

— Куды? Чаго? Як гэта?!

Ён падняўся зноў на ганак, і ўсім стала ясна: не ўстанавілася паміж імі згода, і вялікае недавер’е жыло і не зменшвалася. Самы старэйшы раптам уздыхнуў і штосьці як бы прашаптаў сам сабе.

— А памагчы таму хаваць, — сказаў ён мацней.

— Я кончуся з холаду ў гэтым пінжаку, — сказаў той, лёгка адзеты.

Ён шпарка рушыў у хату. І ўсе за ім. Таўсматы сеў на лаву. Усе ж астатнія сціснуліся пры печы, у якой яшчэ датляваў жар. У момант цяпло размарыла іх. Дрымота агарнула іх усіх трох. Усе яны нейк адразу тут жа ляглі на падлогу і сцішыліся. Яны спалі. Але ў неспакоі. Колькі яны паспалі, хвілін можа дзесяць, не больш, а раз-поразу то той, то другі ўсхватаўся, паднімаў галаву, акідаў цяжкімі вачыма хату і зноў кідаўся на падлогу і спаў. Тоўсты таксама спаў, седзячы на лаве. Два тутэйшыя мужчыны тым часам унеслі з сянец труну, паклалі ў яе нябожчыцу і паставілі труну з нябожчыцай на той самы тапчан. Той, што рабіў труну, выйшаў у сенцы і зноў з’явіўся ў дзвярах з рыдлёўкаю ў руках. Ён быў пануры, але вочы яго, здавалася, лілі святло на твар.

— Цяпер пайду капаць, — сказаў ён.

— Добра было б каб удвух, — адказаў другі. — Але як я тут пакіну.

Раптам моцны кашаль перарваў не толькі гаворку, але можа нават і думкі гэтых людзей. На падлозе нехта з тых трох так кашляў, быццам бы грудзі яго разрываліся. З хрыпам і свістам кашляў ён і адкашляўшыся ўстаў. Гэта быў той самы старэйшы з чатырох. Абыякавасці і холаду цяпер на яго твары не было. Была пакута і смутак. Цяпер ён здаваўся гарбаты, быў ускудлычаны, чырванатвары і з прыгнутымі ў каленях нагамі. Так ён стаяў, пагойдваючыся на нагах, у поўным маўчанні гэтай нейкай нешчаслівай хаты і прахрыпеў, усё з тым жа сваім жудасным акцэнтам і вымоваю:

— Пачакаем дня, каб капаць і хаваць. Цяпер ноч. Нашто так спяшацца?

Вельмі можа быць, што той, з адкінутымі назад валасамі, узрадаваўся гэтаму нечаканаму голасу, хоць і хрыпатаму, хоць і страшнаму. Усё ж гэта быў чалавечы голас. З нейкай раптоўнай

жвавасцю, як бы ўхапіўшыся за прычыну, каб перад кім павядацца, той, з адкінутымі валасамі, сказаў:

— Галубок ты мой. Яна ўжо чацвёрты дзень ляжыць непахаваная. Пакуль мы дасталі дошак на труну, пакуль цвікі з іх без начыння падаставалі, пакуль пілу знайшлі на пажарышчы за лесам.

— А хто гэта памерлая?

— Гэта мая дачка.

— А жывая?

— І жывая мая дачка.

— Ну добра. Хадзем капаць.

— І я пайду, — пачуўся тут голас, і з падлогі падняўся самы маладзейшы, што быў у чырвонаармейскай адзежы.

Бацька нябожчыцы яшчэ пажвавеў. Нейкія новыя рысы пачалі ажываць на яго твары.

— Што вы за людзі? — ужо новым тонам сказаў ён.

Тыя маўчалі.

— Ну, ты немец, я чую з твае гаворкі, — ткнуў ён рукой у грудзі таго, што нядаўна кашляў. — А ты хто? Адкуль ты?

— Я можа пасля скажу.

— Ну добра, — адразу апанураў чалавек. — Я і забыўся, што чалавеку страшна паказваць сваю душу перад чалавекам.

У тоне гэтых яго слоў многа было горычы і кплівага запалу.

— Ну, хто пойдзе, дык хадзем. Рыдлёўкі якраз ёсць. У сенцах возьмем.

— І я пайду, — сказаў таўсматы і падняўся з лавы. Ён штурхануў таго ў лёгкім пінжаку. Ён спаў моцным сном. Штуршок яго пабудзіў, і ён сеў.

— Трэба ж каму тут астацца, — сказаў бацька нябожчыцы. — Ты астанься (гэта да таго, што рабіў труну). А я завяду людзей на месца.

— І я астануся тут, — сказаў той, што яшчэ сядзеў на падлозе.

— Добра, аставайся.

І той, як сядзеў, адразу зноў лёг, закінуўшы пад галаву рукі.

І ўсе выйшлі, апроч яго і таго, што рабіў труну. Свечка аплыла і знізілася, і цямней стала ў хаце. Гануся стала на ранейшае месца бацькі і так моўчкі стаяла над нябожчыцай. Той, што рабіў труну, стаяў попчеч яе. А той, што ляжаў на падлозе, сеў, дастаў з кішэні кавалачак паперы, навывцярушваў з другой кішэні пацёртага лісця, зрабіў папяросу, устаў, прыкурыў з свечкі і зноў сеў на ранейшае месца на падлозе. Відаць, што

гэта ён курьў не тытунь. Пах дыму быў не тытунёвы. Пайшлі хвіліны за хвілінай. Ён дакурьў папяросу, устаў, падышоў да печы і ўкінуў у яе недакурак. Абуткам сваім ён моцна грукаў па зямлі. Гануся азірнулася на яго, і вочы іх спаткаліся. Ён тады сеў на лаву і зноў пачаў скручваць папяросу. Гануся стаяла на сваім месцы, але яшчэ раз на яго азірнулася. Відаць, што яе паглыбленасць у самую сябе была парушана. Падышоўшы зноў да свечкі, каб прыкурыць, ён зазірнуў у твар спачатку Ганусі, пасля чалавеку і як бы ўкрадкам запытаў:

— Што гэта тут за месца? Як называецца? Я тут не быў раней.

Чалавек маўчаў, а Гануся павярнулася да яго. Змена адбылася на яе твары. Гэта было вельмі падобна да таго, як раптам бацька яе пажвавеў быў, калі ў яго знайшлася прычына выказаць сваё чалавеку. Быццам Гануся на момант адарвалася ад забыцця.

— Тут Магілёўская вобласць, — сказала яна.

— Ведаю. А раён?

Яна сказала і раён.

— А гэты кут?

— Хата, дзе радзіўся мой бацька. А вёска за ляском. Спалена. Адны асмалкі.

— А тут праходзіць шаша, што паміж Масквой і Варшавай?

— Недалёка.

— Ага. То вы можа чулі такі маёнтак Бранчычы?

— Не, я не чула.

— Ага. Ну, добра.

— А хіба тут былі маэнткі?

— Ну то саўгас можа быў. Проста назва Бранчычы.

Быццам бы на тое, каб хутчэй спыніць гэтую сваю ж гаворку, ён вельмі шпарка перасеў з лавы на падлогу і неўзабаве лёг і заплюшчыў вочы. Жвавасць сышла з Ганусінага твару, але яшчэ нейкі час успышкі яе ажывалі.

І ў гэтыя моманты яна вельмі была падобна да свайго бацькі. Той жа, што стаяў поплец яе, за гэты час нават і не паварушыўся, быццам нічога не чуў, ці не цікавіўся нічым, або і не разумеў нічога. Ноч цягнулася далей. Святло ў хаце яшчэ больш меркла. Відаць стала, што на небе ўзышлі зоры. Яны стаялі ў акне густа, і нават заўважалася, што цёмнае неба стаіць на мяжы з сінім колерам.

Раптам той шпарка падняўся з падлогі і падышоў да маўклівага чалавека, што так пільна стаяў над нябожчыцай.

— А вы не ведаеце Бранчыч? На самай шашы. Адсюль павінна быць недалёка. Дзе гэта, і ў які бок? А Божа мой, Божа. Калі ведаеце — выведзіце на дарогу.

Гэтыя словы, тонам просьбы і адчаю, ён сказаў як у пустыні. Той, да каго ён казаў, нават і не паварушыўся.

— Што вы маўчыце?! Вам цяжка слова сказаць?

Той раптам схіліў галаву і перахрысціўся па-каталіцку, пяцьма пальцамі.

— Ён моліцца, не чапайце яго, — сказала Гануся.

Гэты, у лёгкім пінжаку, таксама схіліў галаву і перахрысціўся па-каталіцку. Пры гэтым у яго была нейкая заўзятасць, як бы ён гэта сумысля, каб яго бачылі. Гануся паглядзела на яго, і на яе твары нічога не адлюстравалася. Тады ён ціха запытаў Ганусю:

— А вы як жагнаецеся? Трыма ці пяцьма пальцамі?

Можна было ўлавіць у яго голасе такія ноты, што як быццам бы ён надаваў гэтаму пытанню нейкае адмысловае значэнне.

— Я і не жагнаюся і не хрышчуся, — адказала яна, і як бы з нотамі незадавальнення, што ёй не даюць стаяць і маўчаць. Колькі ў ёй было ў гэты момант сталасці! І адказ яе быў не так сабе. А можа гэта яна штосьці зразумела ў яго запытанні і трапна адказала яму. Нездаволены, ён ціхом падаўся на ранейшае месца і лёг на гліняную падлогу гэтай хаты. Панавала вялікае маўчанне. Нябожчыца ляжала ў труне, і двое стаялі над ёю. Тым часам загрузалі на ганку і сенечнымі дзвярыма. Вярнуліся далакопы. Усе яны як ёсць увайшлі ў хату. І ў ва ўсіх іх адбылася нейкая змена. Нейкая адна, ужо агульная ім усім рыса з'явілася ў іх. Гэта была не тое што якая заклапочанасць ці ўзбуджанасць. Але можа і гэтага былі некаторыя адзнакі. Самае ж важнае, што было ў іх, гэта як бы іх агульнае дачыненне да адной справы. Гэта яднала іх. Цяпер яны былі ўжо быццам нейкія змоўшчыкі. Не ведаючы адзін аднаго, яны ў невядомым ім месцы нядаўна выкапалі магілу невядомай ім асобе. Капалі разам, пад зорным небам, уночы, перамагаючы свае пакуты. Вельмі можа быць, што тут кожным з іх кіравала залежнасць аднаго ад усіх. Напэўна так было. Ніхто не хацеў, не мог і баяўся быць чым-небудзь непадобным да іншых у час гэтага, можа нават і страшнага, іх спаткання. Што было б, каб хто з іх заявіў, што ён не хоча рабіць таго, што робяць іншыя? Кампанія ж іх і так ледзьве трымалася гнілымі абручамі. Праўда, адзін з іх ляжаў цяпер на падлозе, але невядома

яшчэ, што пра яго думалі. І хто ведае, можа яму што-небудзь ужо рыхтавалі. Але і не толькі гэта было ў іх усіх. Тут магло быць яшчэ і пачуццё хоць якой змены іх стану. Галоднае бадзянне на холадзе, і раптам — нейкі занятак, справа, а можа і апаражненне цёплай хаты ад мёртвага чалавека. Мёртваму нічога не трэба. Жывому патрэбен цёплы прытулак. Уцягненыя ў нейкую дзейнасць, тоячы кожны ў сабе сваё, усе ўвайшлі ў хату і сталі пасярод яе.

Бацька нябожчыцы парушыў цішыню моцным голасам.

— Гануся, — сказаў ён, — развітайся з ёю.

Адразу ён падышоў да Ганусі і абняў яе адной рукой за плечы. Абое попlech, яны падышлі да труны і ўкленчылі перад ёю. Ён дакрануўся лбом да белай, як паркаль, рукі нябожчыцы і пацалаваў руку. Пасля пацалаваў у нябожчыцы пантоплі на нагах і лоб. Пасля стаяў і глядзеў, як Гануся цалуе ў нябожчыцы твар і рукавы кофточкі. Пасля ён і той, што рабіў труну, узялі века і зачынілі труну. Раптам ён прыадчыніў века і зірнуў яшчэ раз на нябожчыцу. Зірнула і Гануся. Зірнуў і той, што рабіў труну. А пасля гэтага зачынілі ўжо навек. І пачалі браць труну, каб несці. Нейк разам усе схлупіліся і перашкаджалі адзін аднаму. Труну ўзялі ўшасцёх. Першая пара ішла: немец, самы старэйшы, і з ім таўсматы ў кажуху. Сярэдзінну труны ўзяла пара: самы маладзейшы і той, што рабіў труну. Труну пачалі паднімаць ужо, як раптам узварушыўся той у летнім пінжаку, што ўсё спаў на падлозе. Нейк сагнуўшыся, як бы ў яго гарэла ўсё ўсярэдзіне, ён падбег да ўсіх, і сонны, і збянтэжаны, і паглыблены сам у сябе, чамусьці пачаў браць труну там, дзе ўжо трымаў яе той, што і зрабіў яе. Ubачыўшы каля сябе соннага памагатага, ён саступіў яму месца і сам разам з бацькам нябожчыцы ўзяў труну ў галавах. Апроч Ганусі, больш тут людзей ужо не было. Гануся і пайшла адна за труною. Калі сыходзілі з ганка, Гануся азірнулася была, каб зачыніць сенцы, але не зачыніла. У сенцах, так як і ў хаце, было пуста і гола. Ганак быў нізкі, на адну ступеню. Сышлі з труною з яго лёгка. Ноч стаяла ў самым сваім разгары. Яна была ясная. Поўны месяц стаяў высока, і ў гэтай частцы неба не было зор. Мароз без ветру, і цішыня. Прымерзлая зямля шарэлася далёка ў гэтым спакой яснай ночы. Голья дрэвы здаваліся чорныя і вельмі высокія. З труною прайшлі двор і штосьці падобнае да саду з рэдкіх дрэваў. Прайшлі полем і апынуліся на ўзлессі. Лес быў невысокі, або малады, або каржакаваты. З яго тхнула спакойным пахам смалы і кары. Адсюль відна была апусцелая хата.

Не так чорны яе сілуэт, як асветленае акно. Свечка асталася гарэць у ёй. Акно ледзь свяцілася. Свечка ўжо мусіць канала. Дол быў выкапан тут жа, на самым узлессі, каля вялікіх трох дрэваў. На горб выкінутай зямлі і паставілі труну. Месячная відната была і ў лесе паміж дрэў. І маўчанне было вялікае. Той, што рабіў труну, шпарка адышоўся некуды ўбок, і відно было, што ён прыгнуўся і шукае чагосьці на зямлі. Неўзабаве ён вярнуўся з скруткам вяроўкі і распусціў яго. Можна сказаць, што з гэтага моманту ён пачаў тут распараджацца. Ён сказаў, калі і як прыўзняць труну, каб працягнуць пад яе дзве столкі вяроўкі. Ён сказаў, калі і як пачынаць спускаць труну ў яму. Тут ляжала рыдлёўка недзе паміж дрэў. Той, што рабіў труну, пашукаў яе і знайшоў. Таксама, як і шукаючы вяроўку, ён прыгінаўся і ўглядаўся ў зямлю. Было падобна, што можа гэта ён сам тут і пакінуў быў і вяроўку і рыдлёўку. Ён і пачаў засыпаць магілу. Усе стаялі. І вось тыя чатыры сталі гаварыць.

— Адною рыдлёўкай вельмі марудна. Нашто мы рыдлёўкі занеслі ў сенцы, — сказаў самы маладзейшы.

— А там мяса на двары ляжыць. Сабакі ці ваўкі яго могуць з'есці. І так прыйдзе хто, — сказаў таўсматы ў кажуху.

— Я зараз памру з голаду і холаду, — сказаў той, што быў у летнім пінжаку.

І раптам сагнуўся ён яшчэ больш і падбегам рушыў туды, дзе крыху яшчэ свяцілася хатняе акно.

— Божа, — сказаў самы старэйшы. — Божа, Божа!

Яго смутак быццам напоўніў сабою ўвесь свет. Украдкам, нібыта баючыся, ён паклыбаў у бок хаты, прыгорблены і скрыпучы. І кашляў ён ужо скрыпам, і гаварыў, і нават у абутку яго штосьці скрыпела. Не адышоўся ён яшчэ і пятнаццаці крокаў, як таўсматы рушыў за ім следам.

— Гаспадар, — сказаў самы маладзейшы да Ганусінага бацькі, — я ледзьве стаю на нагах. Я баюся, што ўпаду. Я пайду хоць лягу на падлозе.

— Ідзі і кладзіся, але не на падлогу, а на печы прымасціся, калі яны яшчэ там не занялі месца. Спяшайся. Або на лаву дзе. Там у хаце, паміж печы і кутом, дзе стаяла труна, абмацаеш ці ўбачыш дзверы. Адчыні іх і ўвойдзеш у халодны пакой. Там ляжаць на стале чыстыя лахманы, бяры іх сабе на пасцель.

Малады шпарка пайшоў. Ясна ноч стаяла ў самай сваёй глыбіні. Гануся, бацька і той, што рабіў труну, паволі засыпалі магілу. Бацька стаў на калені, а за ім і астатнія. Кож-

ны дакрануўся лбом да свежай зямлі. Пасля, ціха гаворачы, пайшлі.

— Каб ведаць, што гэта за людзі, — сказаў той, што рабіў труну.

Спакойным тонам знаўцы таго, што робіцца на свеце, Гануся адказала:

— Кожны з іх ратуе сябе.

Бацька яе сказаў:

— Два з іх немцы, адзін беларус, а чацверты паляк.

— Вы не памыляецеся? — сказаў той, што рабіў труну.

— Мой бацька ў такіх справах не можа памыліцца, — сказала Гануся. — Ён з гаворкі пазнае, з якой нацыі хто.

Ганусін голас не быў спакойны, хоць і было ў ім крыху разважлівасці. Утрапенне не пакідала яе. Утраіх увайшлі яны ў сенцы і ўбачылі, што бычынае мяса, вялікімі мерзлымі кавалкамі, ужо ляжала тут, на зямлі. Відаць, што чатыры бадзякі ўжо асталеўваліся тут. У хаце ж яны ўжо гаспадарылі. Ужо ў печы гарэў агонь, і зноў у чыгунах варылася мяса. Водсвет з печы падаў на сцяну і асвечваў хату. Свечкі ўжо не было. Усе ўчатырох стаялі пасярод хаты ў нейкім як бы ўзбуджэнні. Маладзейшы трымаў пад пахаю нейкую старую вопратку, а той, што быў у летнім пінжаку, дапытваў яго:

— Хто табе сказаў, што там у пакоі ляжыць адзежа? Ты ўжо з гаспадаром паспеў пасябраваць без нас? Давай!

— На! — адказаў малады. — Бяры.

Той узяў старую вопратку, адразу палез з ёю на печ і адразу там умасціўся ляжаць. Самы старэйшы падышоў да печы і адразу задрамаў, стоячы пры агні. Таўсматы і малады селі на лаву і раз-поразу зазіралі ў печ. Чыгуны кіпелі. Агонь палаў. Ганусін бацька зняў з тапчана прасцірадла і пайшоў у той, як ён сам казаў, «халодны пакой». У яго вялі дзверы непадалёку ад печы, заўсёды дагэтуль зачыненыя. Неўзабаве ён вынес адтуль ахапак старой адзежы, сапраўды «лахманой», і паслаў на тапчане пасцель. Гануся адразу лягла і заснула. Бацька лёг каля яе, з самага краю і, тварам угару, ляжаў, не спаў і глядзеў у столь. Той, што рабіў труну, лёг на голую лаву пры сцяне, і хто яго ведае, ці спаў, ці так ляжаў сцішыўшыся. Тым часам з печы злез той і адразу сунуўся ў печ.

— Трэба даставаць мяса і есці, — сказаў нецяярпліва ён.

— Сырое яшчэ, — прахапіўся ад свае дрымоты самы старэйшы.

Таўсматы высунуў нейкім ражном з печы чыгуны, а малады кінжальчыкам пачаў выкладаць мяса проста на лаву. Яно

яшчэ было гарачае, а яго ўжо хапалі і пхалі сабе ў раты. Усе ўчатырох.

— Мне нядобра, — сказаў самы маладзейшы і лёг па лаву. Тыя ўтрох скончылі есці, па чарзе выпілі з чыгуноў юшку і палезлі на печ. Упокат яны там адразу заснулі ў цяпле. Ішла хвіліна за хвілінай. Агонь у печы згас, і жар датлеў. Ужо не было па сцяне водблескаў, і ў хаце сцямнела. На печы не ўсе спалі спакойна. Хтосьці там кідаўся ў сне, штосьці гаварыў. Чуцён быў і скрыпучы кашаль. Гануся падняла галаву, і пачуўся яе моцны шэпт:

— Бацька, дзе ты?

— Тут, — абазваўся бацька. Ён стаяў пры акне і ўглядаўся ў яго.

— Хадзі сюды, — сказала Гануся.

Ён падышоў і сеў ля яе, а той, што рабіў труну, устаў і сеў там жа, на лаве.

— Бацька, я больш не магу спаць, — сказала Гануся.

— Трэба прычакаць дня, — пачуўся шэпт таго, што рабіў труну.

— Будзем чакаць дня, Гануська, — сказаў бацька.

Гэтая гаворка траіх была такая зладжаная, што лыга было б заўважыць: яны блізкія адзін аднаму, усе ўтраіх. Нешта адно жыло ў іх душах. Маўклівае чаканне пацяглося далей. Відно было праз акно, як пачало цямнець неба.

Той, што рабіў труну, падняўся і зашпіліў на сабе вопратку. У ёй ён ляжаў і сядзеў.

— Здаецца, адлега пачынаецца на дварэ, — сказаў ён шэптам. І зноў лёг. На печы кашлялі, кідаліся, гаварылі са сну. Гануся цярпела ноч. І вылежала так да канца ночы. Яна адчула, што ноч падышла да канца, хоць ніякіх адзнак таго яшчэ не было. Яна прыўзнялася і зашаптала бацьку ў вуха:

— Татуля... Бацька... Ужо ноч прайшла... Так і ўсё гэтае злое мінецца. Самае важнае — нам перачакаць. Так дзень за днём.

Ён падняўся і сеў.

— Дзень пачынаецца, — сказаў ён такім тонам, як бы гэта штосьці вельмі важнае адбылося. І зноў змоўклі. І зноў пацягнуўся час. Раніца ішла паволі. Дзень пачынаўся хмурны. Раптам зніклі рэдкія зоры і святло з неба. Відны сталі сцены ў хаце і дзверы, адчыненыя ў той «халодны пакой». Чакалі дня, а як ён прыйшоў, не ведалі, як пачаць яго. Усе паглядалі на печ, што далей будучь рабіць няпрошаныя начлежнікі. А яны ўсе так жа неспакойна спалі. Ужо Гануся ўстала, увайшла ў

«халодны пакой», расчыніла там нейкае цеста. Ужо той, што рабіў труну, наперасекаў многа жэрдак на дровы. Ужо Ганусін бацька, схаванушыся ў «халодным пакоі» ад сваіх нязнаных начлежнікаў, дастаў ціхом з-пад пінжака пісталет, разабраў яго і зноў сабраў. А тыя ўсё ляжалі на печы і нават як бы спалі. Цяпер ужо відно было і як мае быць чутно: час ад часу рваўся скрыпучым кашлем самы старэйшы. Самы маладзейшы час ад часу енчыў слабым голасам. Таўсматы штосьці ўсё праз сон гаварыў, але не так, як учора ўдзень, а па-нямецку. Той, што ў лёгкім пінжаку, раптам прахапіўся і пракрычаў чыстай польскай мовай штосьці аб тым, што ён даў абяцанне перад вялікай усясветнай справядлівасцю ненавідзець фашыстаў, пакуль будзе жыць. Самы малады, быццам ускрылены гэтым польскім крыкам, крыху прыўзняў галаву і з нотамі агню ў вялым ад хворасці ці слабасці голасам як бы растлумачыў таму паляку (бо пакуль гаварыў, глядзеў на яго), што ён толькі дзеля таго дзяцей будзе мець, каб яны маглі выхаваць у сваіх дзецях нянавісьць да фашыстаў. Відаць, што гэтая думка, ці праўдзівей сказаць, фармуліроўка думкі, склалася ў яго не адразу і напластоўвалася з цягам часу. Самы старэйшы, той, што кашляў, падняў галаву і раптам, як бы што ўспомніўшы ці адумаўшыся, кінуўся зноў і ляжаў, больш не варушачыся і стрымліваючыся, каб не кашляць і не абзывацца. Збоку гэтай льга было заўважыць. Таўсматы ж нават і не паварушыўся. Але відаць, ён чуў усё, бо не спаў. Часамі ён расплюшчваў на момант вочы. Тым часам Гануся падпаліла ў печы, узяла з-пад прыпека скавараду, насыпала з паперы на яе цёртых канпель і расціснула паверх цеста. Неўзабаве яна спякла такім парадкам тры скавароднікі, пульхныя і тоўстыя. Яна, бацька і той, што рабіў труну, стоячы пры печы, адразу і з'елі іх.

— Як мне хочацца малака! — сказала Гануся, пасля чаго ўсталявалася маўчанне.

Дзень панаваў ужо на дварэ. Ён быў хмурны. Час усё ішоў, а тыя з печы не злазілі. Ужо напэўна за паўдня мінула, а яны ляжалі. Самы старэйшы зноў пачаў кашляць. Ганусін бацька падняў руку і штурхануў самага маладога ў нагу. Той адразу прыўзняў галаву, паглядзеў на чалавека і міргнуў уніз вачыма. Было ўсё падобна, што ён і спадзяваўся, што так усё будзе. Ён вычакаў момант, асцярожна споўз на край печы і ўкрадкам злез на зямлю. Моўчкі, як згаварыўшыся, выйшлі яны ўдвух з Ганусіным бацькам у сенцы.

— Перакусіць чаго трэба, — сказаў пошпаккам Ганусін бацька так, як бы ведаў гэтага маладога чалавека, бадай што хлапчука, здаўных.

— Мне не можна, — сказаў той. — Я захварэў. Я многа галадаў, а мяса было недаваранае, а я яго ўчора многа з'еў. Цяпер у мяне як быццам усё рвецца ўсярэдзіне. У мяне ў жываце ные і сцягваецца.

— А есці табе не хочацца?

— Не. Я зусім аслабеў.

— Кладзіся на тую пасцель, дзе мы спалі.

— А яны ўжо і так заўважылі, што я з вамі добра.

— Ты іх баішся?

— Іх тры, а я адзін.

— Не бойся. І нас тры.

— На мне могуць быць вошы. Я не лягу на вашу пасцель.

Ганусін бацька памаўчаў і кіўнуў галавой.

— Дык вылежвайся сёння на печы. Яшчэ адно. Ты з палону ўцёк? Ты не бойся. І я ад немцаў уцёклы.

— З палону. Як вы ўгадалі?

— У мяне ж галава на плячах.

Малады чалавек раптоўным рухам хапіў руку Ганусінага бацькі і страсянуў яе. Пасля чаго пайшоў у хату і зноў уціснуўся на печы паміж тых. Нейк адразу пасля гэтага той, што рабіў труну, Ганусін бацька і Гануса выйшлі з хаты, добра зачынілі сенцы і, даўшы добрага кругу, па адным, а не разам, абышоўшы той лясок, на краі якога з мінулай ночы з'явілася свежая магіла, сабраліся ў нейкай вузкай і доўгай градзе старых дрэў. Тут расло некалькі дубоў, вязаў, бяроз і многа алешыны. І пад імі гусціўся крушыннік. У гэтым крушынніку яны абгледзелі ляжачую старую бярозу, вывернутую навальніцай з карэннем. Яна ўжо ўтрухлела і абрасла высокай мятліцай. Ганусін бацька выцягнуў з-пад дрэва аўтаматычную нямецкую вінтоўку і набоі да яе, напакаваныя ў вялікі шкляны слой і накрытыя вечкам з бляхі. Ён добра абгледзеў вінтоўку. Утраіх селі на дрэва, і ён пачаў разбіраць зброю. І ён сам, і Гануса, і трэці чысцілі часткі вінтоўкі. Падоўгу адціралі іх. Прайшло можа гадзін тры. Ганусін бацька дастаў з кішэні бутэлечку з памазачным алеем і перамазаў ім вычышчаныя часткі вінтоўкі. Пасля ён сабраў вінтоўку і зноў паклаў на ранейшае месца. Вось і дзень пачаў канчацца. Такім жа вялікім кругам, па адным, яны пайшлі назад. На тварах іх была напісана панурасць і скруха. Як бы нехаця ўвайшлі яны ў хату. Тыя ўсё ляжалі на печы. Чатыры пары ног

тырчэлі з яе на хату. Старэйшы кашляў ужо бесперапынна. Усе ўвайшлі ў «халодны пакой». Гэта была чыстая хата пасля кухні. Адно акно было без шкла і пазастаўлена фанерай. Тут і сапраўды было холадна. І апроч аднаго стала, нічога больш не было. Гануся дастала з шуфляды гэтага ж стала хлеб і сала, і, стоячы над адчыненай шуфлядай, усе елі. Здавалася, што тут і спрадвеку была такая пустэча. Бо і ў хаце гэтай, і ў сенцах, і на двары, усё было пуста і гола. Пачынала змяркацца. Ганусін бацька стаў на стол, дастаў рукою столь і выцягнуў з-за бэлькі скручаную ў жмут газету. Ён яе разгарнуў і разаслаў на стале. Гэта была «Правда», з таго ж самага месяца. На газету ён паклаў кавалак хлеба і выйшаў з пакоя. Ён зноў штурхануў у нагу самага маладога. Той паслухмяна злез з печы, нават не стараючыся не трывожыць тых. Тым, відаць, гэта ўжо не надкучала. Ганусін бацька ўвёў яго ў «халодны пакой» і паказаў на хлеб на газеце:

— Еш.

Той працягнуў руку да хлеба і нейк скалынуўся. Ясная адзнака была, што ён яшчэ не ўміраў ад свае хваробы і слабасці. Ён добра змяніўся ў твары. Хоць на момант.

— З гэтага лістапада газета? З Масквы? Значыцца, яшчэ жыве Масква? І Саюз Савецкіх рэспублік жыве?.. Дзе вы ўзялі газету? Як дасталі?

— Знайшлі ў полі. Я думаю, што з савецкага самалёта.

— Даўно?

— За дзень да таго, як вы тут з'явіліся... А хто вы?

— Я студэнт педагагічнага інстытута ў Мінску.

— Вам ломіць калені?

— Ломіць.

— Вы не толькі атруціліся мясам. Больш за ўсё ў вас таго, што вы захаладзіліся. Зараз мы вас будзем карміць і адагравачь.

Дзіўная была раптоўная змена ў гэтым маладым чалавеку. Ён колькі разоў укусіў хлеба і пакінуў есці. Ён стаяў нерухома.

Але здавалася, што ён зробіць зараз нешта вялікае і патрэбнае ўсім, і да гэтага ён доўга імкнуўся і толькі цяпер як мае быць дасягнуў гэтага. Твар яго як бы свяціўся.

— Жыве наша бацькаўшчына!.. Я з усіх сіл буду старацца, каб ачунаць!.. А хто вы такія? Што вы за людзі, што тут так жывеце?

— Ідзі ляжы. Я пасля табе раскажу, — сказаў Ганусін бацька. — Я нешта прыдумаю, каб пакласці цябе дзе інакш.

Не зганяючы з твару новых рыс надзеі і веры, малады чалавек зноў уціснуўся на печы паміж тых. Ужо зусім пачало змяркацца. І вось новая заклапочанасць і ажыўленне заўладала ўсімі, хто мучыўся сваёй душой, стоячы на нагах, а не лежачы. Утраіх шапталіся, збіралі ўсялякую адзежу і рэшткі яе. Паставілі тапчан пры печы. Гануся паслала пасцель на тапчане з усяго, што толькі льга было знайсці. Зноў Гануся падпаліла ў печы і грэла ваду ў чыгуне. Пакуль накармілі студэнта хлебам і цёплай вадой, быў ужо вечар у добрай пары. Ганусін бацька даў яму бялізну. Ён доўга выціраўся сваёй бруднай кашуляй і выкінуў яе пасля ў сенцы. А сам у чужой бялізне лёг. Яго акрылі нейкай вопраткай, і, можа быць, ілюзія поўнага шчасця ўсцешыла яго ў гэтыя хвіліны. Твар яго жыў павевамі надзеі, веры і радасці. Ён ляжаў нерухома і глядзеў праз акно ў зорную прастору. Зоры ў небе ўзышлі густа, і неба зіхацела над змрочнай зямлёй. Ён усё глядзеў угару. Ён думаў пра зоры, пра тое, што на дварэ, мусіць, бралася на мароз, пра дрэва, вялікі і чорны сілуэт якога вырысоўваўся ў вакне, і пра сваю нечаканую радасць. А як жа! Ён знайшоў сваю радзіму. Ён дажыўся да вялікай радасці. Ён не мог спаць ад шчасця. Ён баяўся паварушыцца. Яму пачало здавацца, што нерухомасць хутчэй падніме яго на ногі. І ён стараўся. Што робіць з чалавекам надзея і вера! Можна сказаць з пэўнасцю, што яны, гэтыя дзве вялікія сёстры, могуць заступіць месца дасягнутае мэты і ашчаслівіць чалавека. Быццам дух радаснай надзеі запанаваў тут. Як бы настрой гэтага маладога чалавека ўзбудзіў да прагі і імкнення душы ўсіх тут. І той, што рабіў труну, і Ганусін бацька, і сама Гануся не маглі і не хацелі заснуць. Але тут радасць надзеі не была чыстая. Яна была атручана тым, што адбылося і пячаць чаго не знімеш ніколі. Вельмі можа быць, што і Гануся адчувала гэта. Напэўна, і яе душыў смутак. Ёй, як і ўсім тут, трэба было спадзявацца на час. Гэты верны доктар можа вылечыць уражаную душу і зняць з яе пячаці перажытага.

Ганусін бацька і той, што рабіў труну, селі поплич на лаве і маўчалі. Было падобна, што яны спяць седзячы. Гануся паставіла табурэт пры самых дзвярах у сенцы і там сядзела.

На печы таксама не спалі. Ці то там ужо за доўгі час адаспаліся, ці то кожны пачаў даходзіць да цвёрдай свае думкі, адзінай патрэбнай яму. Льга было заўважыць у ясным змроку зорнай ночы, што адзін з тых трох, найбольш, мусіць, апанаваны ўтрапеннем, сеў і звесіў з печы ногі. Ён так сядзеў і

калываўся ў бакі. Праз колькі часу хтосьці на печы яшчэ пачаў паднімацца. І гэты сеў акрай печы і звесіў ногі, побач таго.

— Дзе тут вада? — пачуўся яго моцны шэпт.

Гэта быў той, што больш за ўсіх перакалаціўся на холадзе ў летнім пінжаку і ў жаночай шапцы, звязанай з нітак. Гануся паднялася з табурэта, папацёмку разграбла ў печы жар і раздзьмула агонь. Яна запаліла лучыну і набрала ў нейкую пагнутую бляшанку вады.

— Калі будзе ласка, сюды падайце, — зноў сказаў той. Польскі акцэнт яго вымовы быў цяпер вельмі моцны. Відаць, што ён ужо не дбаў аб дасканаласці свае вымовы па-руску. Аслабеў, схварэўся, і не да гэтага яму было. Або прытупілася пачуццё самаабароны. Відаць, што гэтае пачуццё было ў ім раней, бо чаго ж бы ён так стараўся, каб не ўжыць польскага слова.

— І мне, калі ласка, вады, — сказаў студэнт.

— І мне, прашу, — з жудасным нямецкім акцэнтам сказаў той, што першы сеў на печы. Гэта быў самы старэйшы.

І таўсматы высунуў галаву з-за коміна і працягнуў руку:

— Вады, прашу.

З лучынай у руках, Гануся абышла ўсіх і напайла кожнага. Тыя два асталіся сядзець на печы, а таўсматы так і ляжаў, выткнуўшыся на хату з-за коміна. Гануся ўваткнула лучыну дзесьці ў чалешніках печы і зноў села на табурэт. Часта Гануся ўставала зменьваць лучыну і зноў садзілася. У цьмяным святле ад лучыны постаць яе вырысоўвалася нявыразна, але не гэта было важна. З выгляду яна была яшчэ малая. Падростак з рухавымі плячыма, але з павольнай хадой. Тое, што яна тут, нейк усе адчувалі. Бо і студэнт колькі разоў паднімаў галаву і кідаў на яе вачыма. І таўсматы, і паляк раз-поразу паглядалі на яе. Самы ж старэйшы спыніў на ёй свой позірк і не адвёў яго нікуды. Пачалося доўгае маўчанне. Яно цяглося як пакута ўсіх гэтых людзей, як іх смутак аб мінулым і аб будучыні, як прага іх. Раптам Гануся цвёрдым шэптам перарвала цішыню:

— Бацька! Што мне рабіць?

— Пастарайся заснуць, — такім жа шэптам адказаў бацька.

— Здаецца, што я сама ў магіле. Як бы мне дух спірае.

— Ты ж сама казалася, што дзень за днём перачакаць трэба. У цябе змалку яшчэ была ясная галава. Вучыся мець развагу.

І зноў запанавала цішыня. Але, здаецца, Ганусіны словы ўзбудзілі студэнта (а можа і ўсіх) да новага ўзбуджання і ўвялі

яго ў новы абсяг думак. Бо ён адразу паставіў руку на локаць і падпёр ёю галаву. Так, не то лежачы, не то седзячы, ён моцна шапнуў у бок Ганусі:

— Тут далёка Варшаўска-Маскоўская шаша?

— Не, недалёка, — як бы ўзрадавалася гаворцы Гануся.

— А горад Слуцк далёка адгэтуль?

— Далёка.

— Але чулі вы такі горад?

— Дык дзіва што чулі.

— Гануся, цябе так, здаецца, называлі? Слухай, Гануся.

Каб ты ведала толькі, як мне цяпер стала добра! Як я нанова на свет нарадзіўся.

Трэба думаць, што гэты студэнт быў вельмі бывалы і многа чаго бачыў на свеце. Але ён быў малады, і яму нялёгка было хаваць і таіць у сабе сваю радасць. Да таго ж і склад натуры мусіць быў такі. Адкрытая душа і даступная кожнаму. Шчаслівымі вачыма ён глядзеў на Ганусю і рыхтаваўся нешта сказаць. Некалькі разоў ён перадыхнуў глыбока. Сэрца яго білася часта.

— Ты ведаеш, Гануся, — пачаў шаптаць ён. — Я думаў, што ўжо мне суджана навекі так ляжаць, як я цяпер ляжу. Я нікому не перашкаджаю, і мне ніхто. Якраз паўгода таму назад я быў хворы і сядзеў, прыпёршыся да спін і бакоў маіх таварышаў. Бо нас было многа ў цесным бараку, і не было як легчы і выцягнуцца. А чатыры гады таму я быў хворы і ляжаў у чыстай пасцелі, і мая маці паіла мяне чаем, і я думаю, што гэта быў самы шчаслівы час майго жыцця. Я ўжо думаў, што навекі буду без роду і без радзімы, без волі і сваіх жаданняў. Я думаў, што ўсё яны ўдушачь, абязвечачь і вырвуць з душы. Мяне душыла безнадзейнасць. Я думаў: так і жыццё можа прайсці: разам з сонцам уставаць, каб рабіць цэлы дзень і не мець сваіх жаданняў і патрэб. А ўвечары легчы спаць, каб зранку зноў устаць на работу. І родных у мяне не будзе, і дзяцей у мяне не будзе, хіба можа ім трэба было б з маіх дзяцей зрабіць сабе слуг. Гануся, у маёй галаве нават склалася горкае ўяўленне. На адну хвіліну мне загадалі адагнуцца ад работы і сказалі: трэба, каб у цябе была дачка, такая, як ты: такога ж цёмнага воласу і з такім звонкім голасам. Мне загадалі мець дачку, бо ім трэба было мець з цёмнымі валасамі і звонкім голасам служанку таму іхняму маладому чалавеку, які павінен будзе вырасці ў мужчыну, пакуль мая дачка народзіцца і вырасце ў дзяўчыну. Мая дачка вырастае пры мне, і я яе змалку каля сябе прывучаю да цяжкай работы.

Ідзе год за годам, і яна ўжо як механізм: устае з сонцам, каб дзень рабіць і каб вечарам кінуцца набрацца ў сне сіл да раніцы. Першымі сваімі маладымі гадамі я ведаў іншае жыццё, волю і радасць быць самім сабою. І я хаваю ад свае дачкі, што ёсць ці было калісьці іншае жыццё. Бо калі яна будзе ведаць гэта, то жыццё яе стане горкай атрутай, пякельнай пакутай. Калі яна паказвае мне ўдалечыню і кажа, што пад тымі далёкімі дрэвамі мусіць вельмі добра, што там многа прастору і сонца і што дарогі там ідуць у прывабную шырыню свету, я адгаворваю яе, малую, ад такіх думак. Я шкадую яе і кажу ёй, што ўсё тое, што яна бачыць на свеце, — неспраўднае і фальшывае. Спраўднае толькі ў тым механічным жыцці, у якім мы з ёю. Наша казарма сапраўднасць, і трэба прывязацца да яе. А ўвесь свет, далей за казарму, — гэта міраж. Так я яе выхоўваю для жыцця. Бо калі яна будзе ведаць сапраўдны свет, то хіба не будзе яе жыццё ў казарме пакутай навікі? Я ж люблю яе. Яе ж вобраз стаіць перада мною і не дае мне спакою. І я хаваю ад яе тое, што люблю яе. Я стараюся сухасцю і механічнасцю вытрусіць з яе душы прыродныя пачаткі замілавання і прывязанасці да блізкіх. Бо іх жа яна праз усё жыццё не будзе мець. Яе ж адарвуць ад мяне, як толькі яна ўзнімецца на ногі. Дык нашто ж ёй веданне таго, што не будзе ў абсягу яе існавання? Нашто ёй сумаваць аб тым, што ніколі не будзе даступна ёй? Пчала смочка кветку, дык адкуль жа яна будзе ведаць смак мяса? А каб у гэтым мудрым законе прыроды адбылося нейк раптам непаразуменне і пчала ўведала, што ўвесь свет месціцца не толькі ў кветцы. Што ён у незлічонасць разоў большы, але ж і недаступны ёй. Дык нашто ж ёй гэты лішні, пакутны сум? Дзе знайсці яму апраўданне? Жыццё маё стала пакутай яшчэ і ад гэтага ўяўлення майго. Гэта стала маім кашмарам. Я пакінуў спаць начама і раніцама, на ўсходзе сонца, мяне салдаты паднімалі ботамі ў грудзі. Вобраз дзяўчынкі не адыходзіў ад мяне. І я знайшоў апраўданне ўсяму вось якое: я аднойчы ўбачыў, што немец, які стаяў на варце на выхадзе з нашага лагера, як бы задумаўся. Ён стаяў вачыма ад мяне. І было цёмнавата. Якое шчасце! — Аж скалынуўся я ўвесь. Такогога выпадку доўга чакаць прыйдзецца. Я падышоў бліжэй да немца. Я азірнуўся. Шчасце! Нікога няма. Я хапіў яго за горла. І пасля доўгіх месяцаў смутку ўвесь свет напоўніўся маею радасцю, калі я адчуваў і бачыў, як немец канае, сціснуты за горла маімі рукамі. Я лёг і папоўз за агароджу. Праз кіламетраў два я ўстаў і пайшоў. Я хістаўся ў бакі ад слабасці, і ў вачах маіх зямля

як бы падала ў бяздонне. Але я ішоў. Звечара было цямней, а надпоўнач стала зорнае неба і вісеў месяц, хоць неўзабаве ён знік. Млечны Шлях ішоў праз усё неба. Я глядзеў на зоры і ўзяў кірунак на ўсход. Бо лагер ваеннапалонных быў далёка на захадзе. І ў гэтыя гадзіны пачатку свае вялікай дарогі я ўсё бачыў перад сабою вобраз той дзяўчынкі. Я думаў, што яна павінна радзіцца ў мяне на свет, каб уведаць, што свет вялікі, вольны, шчаслівы, радасны, і ніякай казармы ў ім не будзе чалавеку, і што жыць на свеце — гэта значыцца, мець шчасце. І яшчэ дзеля чаго павінна нарадзіцца яна, гэта каб перадаць сваім ужо дзецям маю нянавіць да немцаў, тупой, ілжывай, бессардэчнай, бесчалавечнай нацыі, якая вечна прысвойвала сабе чужое і цяпер надумалася абвясціць сябе лепшай за ўвесь свет. Таўстаморды немец трымаў бы ў казарме маю дзяўчынку. А яна родзіцца на доўгі шчаслівы век. Я яе адчуваю. І мне здаецца, што гэта ты і ёсць, Гануся.

У палон я трапіў, калі немцы забралі былі Смаленск. Мяне завезлі далёка. Што ж! Гэта былі першыя месяцы вайны. Немцы лезлі наперад. Мы адступалі. Надзея пачала меркнуць. У лагеры мы чулі толькі тое, што ўжо няма нашай Радзімы. Я доўга ішоў на ўсход. І не ведаў нічога, што робіцца. Я туляўся глухімі закуткамі. Я абыходзіў гарады і мястэчкі. Усюды нямецкая варта вымагала дакумантаў. Але і з дакумантамі такіх, як я, гналі ў Германію. Нарэшце я ўвайшоў у мясцовасць, дзе толькі пажарышчы. Я ведаў, што недзе тут павінна быць Маскоўска-Варшаўская шаша. Яна прывяла б мяне пад Слуцк, у тым баку жыве мая маці. Я далёка зайшоў на ўсход стараною і цяпер па шашы крыху вярнуўся б. Я ўжо дайшоў да страты апошніх сіл. Іх я пачаў траціць яшчэ ў лагеры, дзе на мне вазілі ў бочцы вадзі і я, упрэжаны ў аглоблі, з пякучым болем у плячах, думаў аб той дзяўчынцы, якая не павінна была б ведаць аб яснай шырыні свету. Мая нянавіць да фашыстаў роўная майму замілаванню да мае маці, якая недзе, можа, і жыве на Слуцчыне. Я ніколі не паміруся з тым, што можна забыцца і дараваць хаму, які прывалоўся і наступіў ботам табе на горла. Немец і чалавек. Вось яны два, адзін аднаму напроці. Калі нам суджана пабіць немцаў і калі мы пашкадуем іх, збітых, і будзем гаварыць, што і яны людзі, то хто так можа гаварыць, калі я не дарую! Хіба можа яны ўсе, уся нацыя, так, як рабілі некалі вялікія злачынцы, каючыся, адзенуць на сябе адзежу з зрэбных мяхоў на цэлае стагоддзе і самі аддадуць усе сілы, каб узрасціць у шчасці тое пакаленне ў чалавецтве, якое ў

сваім маленстве зазнала на сабе нямецкі бот. Тады хіба можа я згаджуся на тое, каб зноў назваць немца чалавекам.

Я аслабелы і галодны бадзяўся, пасля чатырох ці пяці месяцаў гэтага жудаснага вандравання і спаткаў вось яго (ён паказаў на печ, дзе самы старэйшы з усіх калываўся, звесіўшы ногі). Ён быў яшчэ горшы за мяне. Калі я яшчэ сяк-так ішоў, то ён, здаецца, падаў. Можа ён яшчэ і мог бы мацнейшы быць, але ж ведаў ён, што гіне, і гэта пабольшвала яго блізасць да гібелі. Я колькі бачыў чалавечай гібелі, то яшчэ гэтакага страшнага чалавечага вобраза не бачыў. Здаецца, на яго сагнутых плячах сядзела смерць і пагойдвалася ў тахту яго вялай хады. Я, калі ўбачыў яго, забыўся быць і на свае пакуты. Сэрца маё сціснулася ад жалю. Ён пачаў гаварыць, і я пачуў, што гэта немец. Я сціснуў зубы. Я ж нядаўна яшчэ выбраўся з аглабель! Страшная мара аб няшчаснай дзяўчынцы ўладала мной тады вельмі моцна. Душа мая гнала вон усялякае спачуванне. Гэта была новая мая пакута: бачыць чалавека перад пагібеллю і ў няшчасці і не мець сілы выйсці з чорстvasці і халоднасці! Я ўзненавідзеў яго за тое, што ён прывалокся на маю родную зямлю, адабраў у мяне радасць, загнаў мяне ў аглоблі і не дазволіў мне быць і далей мяккім і добрым, літасцівым і лагодным перад чужой пакутай. Мы пачулі, як недзе непадалёку зарыкаў бык, і адчулі ў гэтым свой ратунак ад голаду. Гануся! Каб ты толькі ведала, да якога шчасця я дажыўся, калі ўбачыў газету. Да мяне вярнулася ўсё, што я страціў. Гэта ж зусім можа быць, што маці мая жыве і я яшчэ ўбачу там, на Случчыне, чатыры высозныя вязы цераз вуліцу ад нашага дома, насупроць вокан. Гэтыя чатыры дрэвы былі маім смуткам, калі я быў у тым маім вялікім няшчасці. Пад імі і цень у спёку лагаднейшы, і на іх лісце шуміць, як вечная музыка. Здаецца, ні на якім іншым дрэве на свеце не пахне так кара, як на іх. Упершыню гэты пах я пачуў так, што ён астаўся існаваць для мяне назаўсёды, гэта калі мне было год можа тры ці чатыры. Быў час пасля дажджу, і была восень. Ранняя восень. Бо ў мяне ў памяці два жоўтыя лісткі на адным дрэве, а ўсё каля іх зелена. Усё мокрае, і свеціць сонца. Сонца заходзіць. Захад як агнём гарыць, і маці мяне вядзе за руку пад тымі дрэвамі. Пад тымі ж дрэвамі насустрач ідзе чалавек. Хто гэта быў і які ён — не асталося ў памяці. «Пісьмо», — сказаў ён, паказваючы пісьмо.

— Ад яго? — з трывогай і надзеяй сказала маці. «Ён» — гэта быў мой бацька, і быў ён тады на вайне. Ад яго не было

пісем ужо нешта з год. Гэта я пасля ўжо ўсе гэтыя дакладнасці ўведаў.

— Не ад яго, а пра яго, — сказаў чалавек.

Гэты момант астаўся ў маёй памяці навек. Маці збылела як палатно. «Забіты?» — прыглушаным голасам запытала яна. Чалавек кіўнуў галавой і сказаў: «Памёр у шпіталі». «Сірата мая малая навек», — скалынулася маці і ўзяла мяне на рукі. Вялікая трывога напоўніла ўсю маю істоту. Гэта было дзіцячае адчуванне вялікага гора. І адно, што напаўняла сабою ўвесь свет, — гэта пах мокрай кары на тых дрэвах пасля дажджу. З таго часу на ўсё жыццё пах мокрай кары так жа важан мне, як і ўсход сонца, як і лета пасля вясны, і вясна пасля зімы.

Тады праходзілі першыя месяцы пасля канца вайны з палякамі, а бацька мой яшчэ ўміраў у шпіталі. Тымі гадамі канчалася і маладосць мае маці. Калі не з таго часу, то з пазнейшых год, але я памятаю запозненыя водблескі маладосці свае маці. Яна была заўсёды жвавая і задумёная. Мне заўсёды здавалася, што яна спяшае скончыць нейкую справу, а як кончыць гэтую, дык спяшае пачаць новую. Яна часта гаварыла мне, што мой бацька быў вельмі здаровы, дужы і здольны чалавек і вельмі любіў музыку. У яго былі светлыя вусы і густыя валасы. Але сам я не памятаю яго. Прайшлі месяцы, і пайшлі год за годам. Маці мая станавілася павальнейшая і скупейшая на слова. Яна ўвайшла ў вялікі клопат. Гэта быў час такі, што ўсе абнаўлялі сваё жыццё. Калі я цяпер успамінаю той час, то мне думаецца, што тады ў поўнай меры спраўдзіліся словы вялікай песні. Тады хто быў нічым, той станавіўся ўсім. Кожны прыбіты жыццём і абязвечаны чалавек паднімаў галаву і глядзеў далёка наперад. Пачаў ён дбаць не толькі аб адным дні, а аб усёй сваёй шырокай будучыні. Людзі будаваліся і бралі зямлю; зменшыліся клопаты аб хлебе і вопратцы, і дбайнасць пайшла аб вялікім спосабе на ўсё жыццё дзецям і ўнукам на будучыню. У такі час я вырас. Маці плакала, што бацька не дажыў да той пары. Вялікі клопат быў яе такі, што яна, адзінокая, не хацела астацца ад усіх. Яна задумала будаваць дом на месцы нашай старой хаты, і стала натурай упартай і энергічная. Лесу тады было колькі хочаш, і пляц тады льга было ўзяць які і дзе хочаш, але яна прагла таго, каб дом стаяў на тым самым месцы, дзе і хата. Справа была такая, што мой бацька быў у яе ў прымах, а ў той хаце яна і радзілася, і вырасла. Да таго месца яна была прывязана душой змалку дзён. «Я хачу, — сказала яна раз мне, — каб з вокан нашага дома відны былі гэтыя

шэсць вязаў, каб цень ад іх падала на наш дом, калі заходзіць сонца, і каб з вокан свайго дома мы з табой бачылі, як яны азалочаны сонцам зранку». Гануся, каб ты толькі ведала, як я адразу зразумеў сваю маці. У той дзень надвечар пайшоў дождж, і я цэлы вечар прастаяў пад вязамі: пах мокрай кары, здаецца, выварочваў маю душу. Я рабіўся падросткам і пачаў хадзіць ужо ў заробаткі. Маці ўсё была ў клопаце. Яна ночай не спала. Грошай напазычалася. Працавала з цямна да цямна, і на сваім, і на чужым. Блізка ўжо стаяла маё юнацтва. Дом быў накрыты і з вокнамі і дзвярыма, але без падлогі, і многа чаго яшчэ ў ім не хапала. Скончыў дом я, калі быў ужо на парозе свайго першага юнацтва. З гэтай прычыны і вучыцца я крыху запазніўся. Раней я вучыўся ў педагагічным тэхнікуме і ўжо быў год настаўнікам. Тады я і давёў да дасканаласці свой дом. Дом той малы, у ім усяго пяць вокан. Але ў ім частачка мае душы. Бывала, калі я прыязджаў улетку туды, то кожны раз, на заходзе сонца, сумысля глядзеў, як цень ад вязаў кладзецца на дом. Я стараўся на кожным усходзе сонца глянуць, як шэсць вязаў стаяць, як у золаце. У спёку і суш я сумаваў, што не чую паху мокрай кары. Я панасаджваў там многа дрэў. Дарогу я абсадыў таполямі кіламетраў на чатыры. Я тлумачыў дзецям, што кожны чалавек трэба каб пасадзіў на сваім вяку хоць адно дрэва і паставіў калі не дом, дык хоць хагу. Гэта ўсё перажыве яго і астанецца людзям. Калі-небудзь прыйдзе час, што чалавека такога не будзе па ўсім свеце, які не меў бы дзе прыхіліць галаву. Так мы павінны дбаць аб усім свеце. Няхай жыве ўсясветная дбайнасць аб кожным чалавеку, які толькі хоць дзе на зямлі радзіўся на свет. І чорнае пракляцце таму, хто паліць і разбурае! На другі дзень, як толькі пачалася вайна і я адыходзіў у армію, я пакінуў у тым родным доме сваю маці. Яна пастарэла, але яна жвавая і любіць быць вясёлай. Я, здаецца, яшчэ чую пах яе мілых рук, валасоў і цеплыню яе твару, калі яна цалавала мяне на развітанне. Апошні раз я азірнуўся на дом і ўбачыў дах і дрэвы. Усё зелянелася і купчасцілася. І ўсяго было многа: і дрэў, і неба, і зямлі, і прасторы. Я пакідаў родны дом і думаў, што немцы рвуцца сюды па нашай зямлі. Быццам бы хто мне наступіў ботам на горла. Калі вы мне паказалі на стол тады перад вечарам, я ўвераваў, што зноў убачу свой дом і шчаслівы лёс дасць мне яшчэ застаць там сваю маці. Чамусьці я цвёрда спадзяюся на гэта. Яна пажылая, але яшчэ не старая. А старасць яе ўшаную. Гэта ж яна пачала ставіць той дом!.. Гануся, я табе спаць не даю.

Ён змоўк і перавёў вочы з Ганусі кудысьці ў прастору. Ноч маўчала. Гэта не была споведзь у хвіліны пошукаў ратунку. Гэта было выяўленне пералому ў яго псіхіцы. Бесперапынная прыгнечанасць душы скалынулася і паплыла на спад. Надзея прынесла веру, а вера — радасць і ўздым. Настала маўчанне. Ганусін бацька нейк раптам апынуўся каля студэнта і сеў блізка пры ім. Той, што рабіў труну, таксама падышоў і сеў поблізу. Самы старэйшы так угнуўся наперад, што здавалася, ён зараз грывнецца вобземлю. Можа ён і сапраўды быў вельмі слабы. Але ён слухаў вельмі ўважліва. Распухлы твар яго быў нерухомы, і вочы прыжмураны. Абвязаны па галаве, ён прытуліўся левым вухам да сцяны і, здавалася, баяўся адарвацца ад яе. Таўсматы ляжаў і час ад часу пакашліваў. Яго пачынаў апаноўваць кашаль. Галава яго, пакладзеная на кулак, відна была з-за коміна. Можа ён слухаў, а можа і драмаў. Той жа, у летнім пінжаку, як злез быў з печы на пачатку студэнтавага расказа, так і праседзеў на зямлі, прытуліўшыся плячыма да печы. Час ад часу ён выціраў рукавом лоб. Ён пацеў. І зусім нейк яшчэ больш абвяў. І гэты або слухаў, або так увайшоў у сябе, што можа і не чуў нічога. Студэнт, гаворачы, паглядаў на іх на ўсіх, але без якой бы там ні было асыярогі і боязні. Яны ж разам клалі таго быка і разам злеглі хворыя! Прытым жа ён уведаў, што жыве Бацькаўшчына! Ён дома, ён на сваёй зямлі! Ён нікога не баіцца! Няхай яго баяцца каму трэба! Ёсць дзеля чаго яму быць у прыўзнятым настроі. Ганусін бацька нагнуўся над ім. Твар яго быццам палаў. Нейкі рух быў у душы гэтага чалавека. Ён пачаў шаптаць яму:

— Ты не гавары так многа. Я хачу, каб ты праспаў ноч. Сон найлепшае табе будзе лякарства.

Зноў студэнт ажывіўся. Штосьці вялікае і слаўнае ён хацеў сказаць гэтаму чалавеку, які так адразу разгадаў яго і раскрыў перад ім яго надзею. Ён знайшоў яму спосаб да ўцехі і сяброўскае слова, тады калі і сам ён быў у нейкім маўклівым утрапенні. Нейкія страшныя надзеі ўсклалі на яго плечы вялікі цяжар і пячаць задумы пакінулі на твары. Студэнт яснымі вачыма глядзеў на яго. І ў гэты момант з шчырай душой ён сказаў, горача і заўзята:

— Я завуся Уладзімір Ярмаліцкі. А маці мая завецца Галена Ярмаліцкая.

Так ён выказаў частачку таго вялікага і добрага пачуцця, што было ў яго да гэтага чалавека. Цяглося маўчанне. Самы старэйшы ўсё сядзеў на печы, прыткнуўшыся вухам да сцяны,

і не зводзіў вачэй з Ганусі. Часамі твар яго на колькі момантаў ажыўляўся, вочы загараліся і галава ўскідалася ўгару. А пасля зноў настрой ападаў, галава спускалася і ўвесь ён як бы паглыбляўся ў нейкае бяздум'е. Відаць, што нейкі страшны рух адбываўся ў душы гэтага чалавека. Але яго не заўважалі. Увага ўсіх, так як і яго самога, кіравалася на Ганусю. Усе на яе глядзелі ўважліва, як бы гэта яна нейкім чынам зачাপіла боль ці радасць у душы кожнага з гэтых людзей. І таўсматы прыглядаўся на яе, і той, што рабіў труну. Студэнт глядзеў на яе з бурным захапленнем, а бацька са смуткам. Толькі той, што ў лёгкім пінжаку, глядзеў сабе ў калені і перажываў штосьці маўклівае, як бы сваё прыгнечанне. Аднак жа, чым далей, тым болей, губы яго пачыналі перасмыквацца, і безуважнасць яго зменшылася. І ў яго душа пачынала кіпець. Можа ён памачнеў, выграўся і адлежаўся. Можа выбілася наверх прасвятленне думкі, і пачуццё рвалася ў буру. Колькі разоў ён глянуў на Ганусю, але цяжка было заўважыць, што ляжала тады на яго твары. Бадай-што найбольш было змрочнага незадоволення і можа злобнасці. Таўсматы ж час ад часу абводзіў вачыма ўсіх і кожнага добра разглядаў. Ён як бы маўся кожнага або верыў толькі ў злыя пачаткі яго. Гануся можа нават і зусім не заўважала, што многія з іх усіх глядзяць пільна на яе і, напэўна, штосьці ў душы сваёй да яе маюць. Яна сядзела сабе ціха, увайшоўшы сама ў сябе. Так як і бацька яе, яна была нечым уражана. Гэта льга было заўважыць па ёй і раней. Цяпер жа рысы гэтага востра павыразнелі. Трэба думаць, што студэнтава гаворка ўжо новымі гранямі дайшла да ўражлівасці яе душы. Той жа, што рабіў труну, так як і Ганусін бацька, выбраў за пункт свае вялікай увагі студэнта. Толькі Ганусін бацька ціха перажываў штосьці і быў у задуме. Гэты ж, здавалася, даходзіў да нейкіх новых бурных думак. Ён глядзеў на студэнта і раптам адводзіў вочы ўбок, і зноў кіраваўся позіркам да маладога чалавека. Пэўна тое, што і ён прагнуў штосьці сваё расказаць студэнту. І было падобна, што ён такі зараз і пачне гаварыць, бурна і заўзята.

— Хто вы такія тут у гэтай адзінокай хаце? — сказаў пошاپкам студэнт, узнімаючы галаву бліжэй да Ганусінага бацькі.

— І мяне вярнула да надзеі і радасці тая газета, — адказаў ён. — І я душой узвысіўся над тым ботам, які так моцна стаіць жалезным абцасам у мяне на горле. У той час, калі ты быў у сваім цяжкім падарожжы, я хаваў сваіх нябожчыкаў. Я быў,

так як і цяпер, таксама ў сумным падарожжы. Разам з сваей Ганусяй я іду ў наш заўтрашні дзень. Я апошнія свае сілы аддаю на тое, каб давесці сваю Ганусю да той вялікай мэты, якая і ёсць наш заўтрашні дзень. Як магу, я пільную яе душу, каб яна не абязвечылася і захавалася такая, якая і была змалку. Я сам і Гануся з Мінска. Я навуковы работнік Беларускай акадэміі навук. Завуся я Мікалай Сямага. А маладосць мае маці скончылася яшчэ на пачатку імперыялістычнай вайны, а мусіць і раней. Мне тады было шаснаццаць ці семнаццаць год. І радзіўся я ў гэтай самай хаце.

Ён шаптаў паволі і ціха, слова за словам. Гэта было апавяданне чалавека, які хацеў бы ператварыць сваё апавяданне ў споведзь перад кім шчырым, магутным, вялікім і разумным. І ў гэтага ў сэрцы вялікае месца займала маці. Вельмі можа быць, што сталасць год і вялікая скруха павярнулі на момант яго душу позіркам у юнацтва і маленства, і там паўстаў яе вобраз, яго радасць і яго смутак. Маладосць яе скончылася перад той яшчэ вайной. Юнацтва яе прыпала на часы перад першай рэвалюцыяй. Яна была родам з мястэчка Смальян, дачка беззямельнага рамесніка. Тым часам беззямельны шукальнік спосабу жыць, нейкі Кастусь Сямага з мястэчка Абчугі, цяслярый месяцаў са два ў Смальянах — нехта з смальянскіх балаголаў ставіў сабе хату. На трэцім месяцы свайго цяслярства ў Смальянах Кастусь Сямага ўзяў замуж вясёлую смальянку, дачку беззямельнага рамесніка. На другім жа месяцы пасля вяселля ён з маладой жонкай падаўся ў свет: маладажонская ўцеха ўцехаю, а клопат аб блізкай будучыні — таксама меў тут месца. Гэтая маладая пара занадта ўжо сталым парадкам, і адразу, задумалася аб тым, што пойдучь дзеці і як жа будзе ім жыць тады? Адзін год Кастусь Сямага быў лесніком недзе каля Талачына. На другі год ён астаўся за панскага парабка недзе каля Дуброўны, і нешта там не ўбыў доўга і адразу апынуўся каля Крычава. Здарылася так, што ў адным вялікім сяле, зусім ужо не блізка ад Крычава, але недзе ў тым баку, памёр сярэдняй заможнасці чалавек і пакінуў гараваць на гэтым свеце жонку з дачкою. Зямля была, і хата была, але што ж! Бабскія і сірочыя рукі! Дачка была яшчэ недарослая. Хата тая стаяла акрай сяла і на адлегласці ад яго. Кастусь Сямага ўгаварыўся з удавою, што ён будзе рабіць ёй зямлю і весці га-спадарку, а сам брацьме за гэта палавіну ўраджаю і зойме кут у хаце. Такім парадкам ён стаў і палавічнікам, і кутнікам. Гэта і была тая самая хата, у якой цяпер і сабраліся ўсе гэтыя людзі,

хворыя, аслабелыя, уражаныя бядою і пошукамі, можа нават не так радасці, як рагунку. Каля гэтай хаты быў вельмі блізка малады лес, без падлеска. А стары і вялікі лес быў далей, але таксама блізка. Акрай маладога лесу і з'явілася цяпер магіла маладой нябожчыцы. Вось як усё адбывалася і дайшло да гэтых цяжкіх дзён. Кастусь Сямага год дзесяць быў палавічнікам у тае ўдавы. А тады ўдава памерла, а дачка вырасла і пайшла замуж у тым жа сяле. Палавічніка ўжо не трэба было. Малады яе муж сам узяўся за зямлю. Але хата магла б запуставаць. Кастусь Сямага і адкупіў хату ў маладой кабеціны, былой свае гаспадыні. Узяў хату на выплату, штогод выплачваў наступную рату, і так выплата расцягнулася на многа год. Ён зноў узяўся за цяслярства, за сталярства, за грабарства. Яшчэ на першым годзе яго жыцця тут радзіўся ў яго сын Мікалай, а праз два гады дачка Вера. Больш дзяцей не было. Можа гэта і стала прычынай таго, што ён свайго Мікалая, адзінага сына, аніяк не прыціскаў да работы, а стараўся даць яму асвету. На другім годзе імперыялістычнай вайны ён павёз сына ў Рагачоўскую настаўніцкую семінарыю, але нешта там не ўдалося яму астацца вучыцца. У тыя ж самыя дні ён апытаў і выслухаў, што за Мінскам у Нясвіжы ёсць настаўніцкая семінарыя. Адразу ж ён і паехаў туды з сынам. У Мінску яны перабраліся з аднаго вакзала на другі і выехалі далей на захад. З мяшкамі за плячыма, яны ішлі пехатою трыццаццаць вёрст ад станцыі Гарадзеі да Нясвіжа, і праз колькі дзён Кастусь Сямага ўзрадаваўся душой: сын яго Мікалай астаўся вучыцца. З таго часу і на доўгія годы Мікалая Сямагу агарнула думка, што ён праз усё жыццё будзе настаўнікам і дзе-небудзь у глухім месцы, каб не адрывацца ад прыроды. Гэта выпрацоўвалася натура простая і непасрэдная. Праз год памёр яго бацька, а яшчэ праз год адбылася Вялікая рэвалюцыя. У васемнацатым годзе ў Нясвіжскай семінарыі склаўся «Гурток патрыётаў беларускай культуры», старшынёй якога быў семінарыст... з Мікалаеўшчыны. Мікалай Сямага паехаў у тым годзе на лета дадому пераконаным у тым, што «годзе ў полі, ў лясх ты, старонка мая, сіратой начавала забытаю». Ён год не быў дома і знайшоў там вялікія змены. Вера! Як яна вырасла! А маці вельмі пастарэла. За тое лета ён душой зблізіўся з Верай і заўважыў на матчыным твары пячаць нейкага натхнёнага ўздому. Бывала, сонца яшчэ толькі ўздыде, а яна ўжо ідзе з сярпом або з граблямі роснай сцежкай і як бы штосьці гаворыць сама сабе.

— Аб чым ты думаеш? — запытаў ён раз яе.

— Я думаю — які лёс будзе ў жыцці табе і Веры, — адказала яна, і ён уведаў праз гэтыя яе словы сілу матчынай душы і вялікасць яе сэрца. Зіму польскай акупацыі дзевятнацатага года ён пражыў дома. Той год Нясвіжская семінарыя была закрыта акупацыйнаю ўладаю за тое, што семінарысты памагалі гарадскому рэўкому і гарнізону ранняй вясной васемнацатага года задушыць шляхечae паўстанне ў Нясвіжы.

Тую зіму Мікалай Сямага наглядаў са смуткам у душы, як маці асунулася постаццю сваей. Вясёласць яе і рухавасць зніклі, і валасы сталі зусім сівыя. У жнівені двацатага года ён паехаў у Нясвіж канчаць семінарыю. Сэрца яго было на ўздые: хутка здзейсніцца яго мара: праз год ён будзе паўнапраўны настаўнік. У тую ж восень яго думкі заняла новая асоба, і раней яму вядомая. Яна была несвіжанка з Новага Места, Надзея Богуш. Абое яны былі яшчэ занадта маладыя, каб як мае быць разабрацца — ці гэта прыйшло іхняе шчасце ці няшчасце. Ён хадзіў сам не свой. І абое яны як ап'яnelі адно ад другога. Да таго ж, узвышанасць думак у аднаго аб другім. Гэта былі месяцы вялікай іх радасці, якая бывае раз на жыцці, і знявага да яе роўна калецтву навек, бо маладосць жа больш не вернецца. І гэтую вялікую радасць іх маладосці нечакана задушыла вялікае няшчасце, якому не было ніякай меры. Адразу, як громам, яно зламала іх жыццё. І не толькі іх. Але пра што іншае ў гэтай хроніцы няма гаворкі. Ужо яны як мае быць абмеркавалі, дзе і як яны пачнуць сваё новае і сталае жыццё. А тым часам прайшла навiна, што за трынаццаць кіламетраў ад Нясвіжа на ўсход прайшла дзяржаўная граніца. Душачыся смуткам аб няскончанай навуцы, ён сабраўся ў дарогу з чужой дзяржавы і роднай зямлі. Што ж да яе, то яна ўгаварыла і ўпрасіла яго згадзіцца на тое, што яна зусім на кароткі час астанецца яшчэ ў бацькоў і можа праз месяц які рушыць у дарогу. Калі льга будзе, то ён сам явіцца па яе, а калі не можна будзе гэтага, то яна глухім месцам прыйдзе тую граніцу, дзе-небудзь каля Лазавіч, ці Кудзінавіч, або Раткаўскім лесам абыдзе Кукавіцкую карчму і праз Вялікую Раёўку на Цімкавічы і прыедзе да яго маці, дзе ён будзе чакаць яе. Так яна, з просьбай у вачах, тлумачыла яму, прыціснуўшы яго руку да свае галавы. Хіба так не можа быць? Хіба праз месяц які так павялічыцца строгасць на свежай граніцы? І хіба праз месяц вялікія змены адбудуцца ў двух дзяржавах, што нельга будзе ўсё так зрабіць? Ён скалынуўся ад прыкрасці і жаху і астаўся пры ёй. Гэта быў месяц яго смутку і яе слёз. Яна не

магла адразу пакінуць Нясвіж: ужо чацвёрты месяц бацька яе, стары Богуш, ляжаў вельмі хворы, і яна бачыла, што ён дажывае апошні свой час. Дзень пры дні яна праседжвала каля яго, і вялікая ёй была ўцеха, што ён, Мікалай Сямага, не пакінуў яе на гэты месяц. Але за гэтым месяцам пачаўся другі, і так прайшла зіма. Яны пахавалі старога Богуша на другі дзень Вялікадня дваццатага года. Праз тыдзень яна адзела на сябе ўсе свае лепшыя сукенкі, і абое яны, выбраўшы цёмную ноч, выйшлі з Нясвіжа, абышлі стараной Качановічы і скрозь цаліной дабрылі да Габруноў, дзе іх і запыніў вусаты паліцыянт. Ледзьве яны ад яго адпрасіліся і адмаліліся. Чацвёрта сутак яны былі на нагах: на дваццаці кіламетрах яны спрабавалі то там, то там перайсці граніцу, і ў адным месцы пагранічныя паліцыянты пачалі па іх страляць. Яны вярнуліся ў Нясвіж, і прыкрасць стала іхняй звыклай штодзённасцю. Ён не захачеў прымаць чужога падданства і жыў у вечнай трывозе. На пачатку чацвёртага года свайго марнавання ён надумаўся ўзяцца за дзейнасць. Ён прадаў што-нішто з маёмасці і ўтрактаваў грашыма дактароў, і яны пасведчылі, што датуль ён не ўзяў падданства з прычыны цяжкай хваробы. Утрактаваўшы яшчэ і паліцыю, ён дастаў-такі ненавіднае яму падданства і адчыніў у сябе пачатковую школу, дзе вучыў дзяцей простых людзей з нясвіжскага Новага Места на беларускай мове. З гэтай мовы і пачаліся неўзабаве яго далейшыя пакуты. Уночы па яго прыйшлі. Пакуль стукалі ў дзверы, ён паспеў яшчэ пацалаваць цяжарную Надзею і знікнуць праз кухню. Яна дала падпіску, што не ведае, дзе ён, і асталася адна. Ён туляўся і хаваўся ўсюды, дзе толькі мог. Праз паўгода яму ўдалося ціхом прыйсці дадому і дабыць у ім да часу, калі Надзея нарадзіла блізнят, дзвюх дачок, імёны якім ён сам выбраў: Гануся і Марына. Ён іх гадаваў да двухгодняга іх узросту, а тады ўжо не вытрымаў. Ён як быццам бы стаў забаронены чалавек: ніякай работы нідзе, і ніякага занятку. І яшчэ паліцэйскі нагляд. Сціснуўшы зубы, ён раз пачаў тлумачыць сваёй Надзеі, што пачынае гінуць душой. Яна кіўнула яму галавой і сказала, што выгадуе дзяцей. А як яна іх выгадуе — сама не ведала. З настроем як пад зямлёй, ён пакінуў Нясвіж уночы і больш за тыдзень туляўся ў прыгранічным лесе. Яму пашанцавала: рукамі ён задушыў таго, хто нарыхтаваўся страляць у яго, калі ён не паслухаў яго крыку падняць рукі ўгару і ісці за ім, і пайшоў на ўсход, цяпер ужо рукі трымаючы паднятымі. З таго часу яго смутак аб дзецях увайшоў у новую квадра. Ён явіўся дадому, у гэтую

самую хату, у якой цяпер сядзеў пры маладым чалавеку Уладзімеру Ярмаліцкім, гісторыю якога ён толькі што пачуў. Тут ён застаў незнаёмага яму чалавека. У высокіх паляўніцкіх ботах, у кароткай вопратцы з гаспадарскага рудога сукна, ён сядзеў на лаве і напаўняў хату дымам з папярос, якія даставаў проста з кішэні. Пачуўшы, хто парушыў яго спакой на лаве, ён шпарка ўстаў, пацалаваўся з Мікалаем Сямагам і горача сказаў:

— Я муж вашай Веры. Я ведаў ад Веры, што вы ёсць на свеце. Я сяджу і думаю, што рабіць з гэтай хатаю. Бо, бачыце, сам я з Верай жыву далёка, пад Мінскам, ля Асіпавіч. А хата пустуе. У мяне там дом новы. А тут такое глухое месца, што нікому гэтае хаты ні выпусціш, ні прадасі. А тым часам Вера бядуе па гэтай хаце. Дзеля Веры я час ад часу прыязджаю сюды глядзець гэтай хаты, ці не гніе яна і ці не сарваў хто замка з дзвярэй. Але і то сказаць, хто паквапіць сюды лезці ў пустую хату. Апроч гэтай лавы, тут нічога і няма. Вера плача і кажа:

— Гэтая хата для мяне, як царква таму, хто Богу моліцца. Мы там, кажа, з нашым Мікалаем (гэта з вамі) радзіліся, там бацька і маці памерлі...

— Маці памерла?! — выгукнуў Мікалай Сямага.

— Ужо другі год пайшоў, як памерла.

Ён пераначаваў з шваграм у хаце, а назаўтра ўдвух выехалі пад Мінск. Колькі часу ён жыў у Веры, а пасля стаў вучыцца ў Мінскім універсітэце. Пасля ён праходзіў аспірантуру, і адзіным апірышчам яго душы была Вера. Яна плакала аб Ганусі і Марыне і аб невядомай ёй Надзеі Богуш — што яны так далёка і голасу іх ён не пачуе. Ён ужо чытаў лекцыі ў інстытутах, як новыя прыступы смутку аб дзецях пачалі мучыць яго. Безнадзейнасць апанавала яго. Страшная здогадка, што яны страчаны для яго навек, заўладала ім. Ён пачаў слаць у Нясвіж пісьмы. І так на многа год. Божа літасцівы! Што гэта такое здарылася! Мусіць жа, хоць адно пісьмо дайшло туды! Бо адтуль пісьмо! Ад Надзеі. І ад іх, ад Ганусі і Марыны. Яны ўжо сталі такія, што напісалі пад пісьмом свае імёны. Ён убачыў іх польскія подпісы. Жах агарнуў яго. Прышэлец на родную зямлю, чужынец, вырывае іх душу і на яе месца пакінуць хоча сваю, ім чужую! Гэта было яму, як злая атрута. Ён пачаў кідацца і шукаць спосабу, каб што парадзіць. Ён ехаў у навуковую камандзіроўку за граніцу. На станцыі Гарадзея, у страшным бяздум'і, ён пачаў спускацца з вагона на перон. А як жа! Ён выйдзе на Нясвіжскую дарогу і дабрыдзе да іх. Ён убачыць іх, хоць на момант. Вельмі далікатна жандар папрасіў

яго падняцца назад у вагон. Ён падпёр твар рукамі, і скруха здушыла яго. Пасля гэтага было ад іх яшчэ адно пісьмо. Надзея пісала, што дастала службу ў маёнтку. Яна парабчанка і мае нейкі хлеб. Ён пачаў змагацца сам з сабою. Ён стараўся прыглушыць у сабе памяць аб іх. Як тупое ўспамінанне далёкіх сноў, вобраз Надзеі ўставаў перад ім і мучыў яго. Ён гнаў ад сябе гэты вобраз, як прыгавораны да смяртэльнай пакуты вясёлы жыццялюбец гоніць думку аб нябыцці. Так прайшла яго маладосць, і так плыла яго сталасць. Увосень тысяча дзевяцьсот трыццаць дзевятага года ён дапаў да старога Багушэўскага дома на Новым Месце ў Нясвіжы. Яму здавалася, што сэрца разарве яму грудзі, калі ён увайшоў у знаёмыя яму прасторныя сенцы. Як жывыя сведкі аб змарнованых дваццаці гадах жыцця стаялі перад ім Ганна і Марына. Яму трэба было перарадзіць душу, каб прывыкнуць да страшнай думкі, што ў маленстве сваім яны абедзье для яго страчаны. Маленства іх адышло ў вечнасць. Перад ім стаялі яны, так падобныя адна на адну, і ў іх былі ўжо тыя рысы, што астануцца навек і не адыдуць на пераломы веку ў блізкае ўжо юнацтва. Ён доўга ў Нясвіжы не быў. Разам з Надзеяй і імі дзвюма ён адразу выехаў у Мінск. Ён і Надзея ашуквалі самі сябе, стараючыся думаць, што нічога страшнага не адбылося і што да іх вярнулася шчасце, якога яны пралгі гэтулькі год! Але была бязлітасная праўда: у іх ужо не было іх юнацтва. У кожнага з іх яно прайшло ў сумнай адзіноце.

Ён зноў і далей аддаўся сваёй працы. У красавіку сорак першага года ён перадаў ураду рэспублікі свой план пабудовы ў кожным раёне заводаў мясцовай прамысловасці. Гэта быў вынік яго трохгадовага доследу прыродных багаццяў кожнага раёна. Дваццаць чацвёртага чэрвеня таго ж года, пад канец другой гадзіны пасля паўдня, ён з Надзеяй і дзецьмі ўвайшоў у сваю кватэру на трэцім паверсе. Яны пераадзеліся, каб быць гатовымі выбрацца ў дарогу, калі настане рашучы момант. Да гэтага моманту ўжо адбыліся першыя, не менш жудасныя, як і апошнія, нямецкія налёты на Мінск. Ужо яны выйшлі з кватэры на ўсходы. Толькі Марына асталася яшчэ ў кватэры. Яна пытала адтуль, ці замыкаць кватэру, ці ўжо так яе пакідаць. Праз колькі секунд пасля яе слоў увесь дом страсянуўся. Бомба прабіла ўсе паверхі яго і разарвалася пры яго падмуроўцы. Ён і Гануся стаялі яшчэ бліжэй да дзвярэй свае кватэры, і гэта выратавала іх. У самой кватэры момантнай хваляй збіла Марыну з ног. Яна ўпала, нічога не бачачы і мала што чуючы.

Яна маўчала лежачы. Гануся з бацькам стаялі ў такім месцы на ўсходах, дзе нішто не кранулася. Дзе была ніжэйшая пляцоўка гэтых усходаў, рушылася сцяна. Яна рассыпалася на цэгля і кавалкі вапны і пацягла за сабою Надзею. Надзея ўпала на двор і апынулася пад сподам рассыпанай сцяны. Ён знайшоў Марыну і падняў яе. На двары таго дома расла старая ігруша. Ён пасадзіў Марыну пад тым дрэвам і кінуўся адразу ратаваць Надзею. Разам з Ганнай яны пачалі раскідаць цэглу. Набеглі людзі і разабралі цэглу так, што пачулі Надзеін голас. Яна стагнала і клікала яго. Ужо відно стала яе адзенне. Ужо ён спусціў у гэты каменны цяжар руку і дакрануўся да яе. Ён чуў яе голас з гэтай каменнай магілы. Ён прыпаў тварам да вузкага правалу паміж цэгламі, каб сказаць ёй слова. І ў гэты момант усё ўздрыганулася, і чорны дым з рухавым агнём напоўніў сабою свет. Звыш сотні немцаў зноў ляцела над Мінскам. Ён усхапіўся і ўбачыў, што над яго галавой калываецца чатырохпавярховая сцяна: суседні дом раскалоўся, гарыць і рушыцца. Ён убачыў, што Гануся бяжыць да Марыны, і яго дзівіла, што Марына сядзіць нерухома на тым жа месцы, нейк дзіўна прыўзняўшы ўгару твар. Яго выратавала тое, што ён у гэты момант пабег да Марыны. Расколаны і ахоплены агнём дом упаў і пахаваў пад сабою Надзеіну магілу. Цяпер Надзеіна магіла стала аграмаднай. Яна ўся палала агнём. І ўсюды ўсё гарэла. Ён абняў рукой Марыну і павёў яе з вогненнага мора.

— Гэта пажар? — сказала Марына.

— А хіба ж ты не бачыш? — адказаў ён.

— Не, не бачу, — сказала яна, і ён акамянеў ад жаху: толькі цяпер ён дайшоў да свядомасці таго, што Марына стала сляпая. Сам з настроем як у магіле ён азірнуўся туды, дзе ў каменнай магіле гарэла яго Надзея. Здаецца, агонь пачынаў абнімаць увесь горад. Надзеіна магіла была высокім слупам агню і дыму. Надзея тлела ў агні, скованая каменнем, не могучы паварушыцца, каб хоць адварнуць твар ад пякельнай пакуты. Прыціснуўшы да сябе Марыну, бадай-што несучы яе, ён выйшаў на вуліцу і да самай ночы пільнаваў вогненную Надзеіну магілу. «Бо- жа, — шаптала яго губы, — няхай бы ты быў і існаваў і зрабіў бы так, каб яна пад агнём даўно ўжо была нежывая». Сам быццам напоўнены агнём, ён вывеў Марыну на Чэрвеньскі гасцінец. І толькі тады заўважыў, што Гануся ідзе поплец яго. Усю ноч неба над імі было вогненнае. Мінск не патух і да дня. Мінскі пажар толькі зблекнуў пад сонцам. Многа дзён яны ўсё ішлі і ішлі. Гэта было шчасце, што Ма-

рына магла трымацца на нагах. Патаемныя яго імкненні вялі яго ў родны дом, дзе ён радзіўся і вырас. Дзён праз два хады ён пачаў многа гаварыць з імі абедзвюма. Гэта была прага разважыць сваю скруху і не паддацца гібелі. На трэцюю ноч яны яшчэ бачылі водсветы мінскага пажару. Пад сярэдзіну другой палавіны ліпеня яны дабрылі да таго прывабнага месца, якое завецца «родны дом». Замок вісеў на дзвярах. Значыцца, Вера тут не была. Усе ўтраіх яны ледзьве трымаліся на нагах. Ён адарваў замок з прабоём. І ўжо назаўтра яму стала ясна, што тут падарожжа яго не канчаецца. Стала вядома, што па шашы гэтую мясцовасць ужо мінулі нямецкія танкі. Але Марына ўжо больш не магла ісці. Яна ўжо нават устаць не магла. У сенцах быў тапчан, і на ім зрабілі Марыне пасцель. Яна паглыбілася ў маўчанне, а Гануся з бацькам рыхтавалі на зіму яду з чужых, пакіненых людзьмі агародаў. Праз колькі дзён прайшлі тут нямецкія часці і забралі ўсё ў людзей. Вяскоўцы спрабавалі не даваць немцам свайго добра. Немцы з двух канцоў запалілі сяло, і такім парадкам гэтая хата асталася адна поблізу вялікага пажарышча. Людзі разбрыліся. Мікалай жа Сямага астаўся чакаць свайго прасвятлення. Марына ляжала слабая восень і зіму, а да вясны пачала хадзіць па двары, і ў яе вачах пачалі вырысоўвацца абрысы таго, што было перад ёю. Яна пачынала бачыць. Хоць гэта было далёка ад таго, каб бачыць свет, але надзея ўзрадавала іх усіх. Вясна дае чалавеку сілы. Можна за лета Марына так стане на ногі, што льга будзе рушыць далей куды ў дарогу. Гэтае чаканне трымалася на надзеі. Было падобна, што Марына зусім робіцца здаровая. Скора ўжо! Скора ў тую дарогу! Другая восень прынесла Марыне новыя сілы, а Мікалаю Сямагу новыя надзеі. І зрок яе палепшыўся. Зіма, вясна, лета і новая восень. У пачатку гэтай восені тут з'явіўся новы чалавек, у нейкай старадаўняй сялянскай адзежы. Ён быў яшчэ малады, і доўга яны гаварылі з Сямагам, пакуль не ўбачылі, што ім няма чаго таіцца адзін аднаго, а хіба адно трэба абняцца і пацалавацца. Незнаёмы сказаў:

— Я чэх Эдуард Новак, доктар з Пражскай ваколіцы. Мой бацька, калі ўміраў, сказаў мне: памятай, што некалькі бліжэйшых да нас пакаленняў чэхаў будуць жыць дзеля таго, каб Чэхія асталася навек свабоднай. Мой бацька памёр за два гады да таго, калі немец каваным ботам стаў нам на горла. Я памятаю свайго бацьку і шаную яго. Немцы мабілізавалі мяне ў сваю армію. Я ўцёк і туляюся, выпрасіўшы сабе ў чалавека пад Слонімам адзежу.

Эдуард Новак тут і астаўся, таксама чакаць будучыні. Самым галоўным яго клопатам стала Марына. Ён раіў ёй і лекі: спакой, цішыню і сон. Пад канец той восені нейкі, можа нават і заблудны ці збіты з тропу немец скінуў дзесьці тут свой груз бомбаў. У чыстым полі і сярод дня. Адалены грукат дайшоў да вушэй Марыны, і яна змянілася з твару. Вельмі можа быць, што ў яе падсвядомасці пачалі ўзнікаць карціны перажытага. Яна ўпала ў адчай і смутак, і хвароба яе як бы адкінулася. І найвялікшае гора было тое, што яна зноў пакінула бачыць. Эдуард Новак не адыходзіў ад яе. Ён хадзіў сам у блізкае Залессе, дзе жылі ў зямлянках людзі, і даставаў там Марыне хлеб. Ён жа ёй зрабіў і труну, і гэта бачылі твая ўчатырох, калі толькі што з'явіліся сюды. Калі Марына ляжала ўжо нежывая, Эдуард Новак стаў на калені, пацалаваў ёй ногі і сказаў, душачыся горам:

— Няхай жыве Чэхія! А я да старасці цябе памятаць буду.

Гэты самы чэх і кіраваў цяпер, у гэты позні вечар, усю сваю ўвагу на студэнта Уладзімера Ярмаліцкага. Калі Мікалай Сямага скончыў шаптаць студэнту пра сябе, чэх стаў над студэнтам і, крывячы вочы на печ, дзе калываўся немец з апухлым тварам, сказаў, горача і як бы тонам важнага паведамлення:

— Калі Марына памерла, мне цяжка было на цэлы той дзень астацца пры маёй надзеі на мой зварот на бацькаўшчыну. Я хачу сёння сасніць Марыну, а табе жадаю сасніць тваю маці ў родным доме.

— А я ўжо сніла Марыну, — абазвалася нечакана Гануся, і на яе голас азірнуліся ўсе. А яна абвядла кожнага з іх вачыма, і выраз яе твару быў такі, быццам яна хацела сказаць: «Якое было б шчасце, каб вы ведалі, як мне цяжка жыць! А калі і лепш стане, то ніводная ж з нябожчыц з мёртвых не ўстане». Пячаць вялікага смутку ляжала на яе твары. Выраз яе твару быццам прыгнятаў увесь свет.

— Як густа зоры ў небе сталі! Усё неба ў зорах! — раптам сказаў студэнт і прыўзняўся на локці. Вочы яго кіраваліся ў акно, за якім была зорная ноч і сілуэт вялікага дрэва.

— Млечны Шлях! — моцна сказала Гануся, павярнуўшыся да акна. — За дзень да вайны, калі мы яшчэ і не думалі, што яна будзе, мы з Марынай цэлую ноч прастаялі на балконе і глядзелі на Млечны Шлях. Гэтая зорная дарога так вабіла кудысьці нас! Мы тады з Марынай маўчалі-маўчалі...

— Нашто мне зоры, калі іх не бачыць Марына! — бурна сказаў Мікалай Сямага і сціснуў зубамі ніжнюю губу.

— Божа, якое зорнае неба бывае ў Чэхіі, — не менш бурна сказаў Эдуард Новак і застыў перад акном. Студэнт, як уражаны доўгачаканай радасцю, не адрываючыся, глядзеў у зоры. Ён перарваў маўчанне ўзбуджаным шэптам:

— Уночы пасля дажджу, калі мокрая кара шасці вязаў пахла на ўвесь свет, заўсёды ясныя былі зоры.

— Калі я быў малы, над Бранчыцкім маэнткам заўсёды ясны быў Млечны Шлях, — сказаў той, што так перамёрз быў у летнім пінжаку.

Пачалося маўчанне. Усе як ёсць маўчалі і кіраваліся тварам і вачыма ў неабдымны свет прасторы, сярод якога стаяла гэтая хата. Адзін толькі немец з апухлым тварам нешта ўсё шморгаў нагамі аб печ. Калі Гануся зірнула на яго, то ўбачыла, што ён стараецца злезці з печы. Нарэшце ён нейк няспрытна саскочыў з яе і, прыкльбаўшы да акна, прыпаў ілбом да халоднай шыбы. З тым сваім ранейшым жудасным акцэнтам, ломачы рускія словы, ён прагаварыў:

— У мяне дома ёсць пятнаццацігодняя Гертруда. Яна любіць глядзець на зоры.

І раптам адбылося нечаканае. Гануся аж уздрыганулася. Апухлы свой твар ён наблізіў да Ганусіных вачэй і пачаў гаварыць. Чамусьці гэта было падобна, што ён хоча сваім страшным хрыпатым голасам праспяваць тое, што хацеў сказаць.

— Дзяўчына, галубка!.. («Галубка» ён выгаворваў «калюбка».) Калюбка, паслухай мяне. Я чую свой канец. Я не вытрымаю да канца. Усё ўжо скончана, Божа, ратуй мяне. Калюбка! Ты маладая, ты яшчэ малая. Мне здаецца, што я даўно ведаў, што ты ёсць на свеце. (Яна сядзела збянтэжаная.) Каб ты ведала мой смутак, калюбка! Мая Гертруда паўстае перада мной, калі я гляджу на цябе. Яна ў тваіх гадах. (Ён раптам змяніў тон просьбы на апавяданне.) Гертрудзе цяпер пятнаццаць год. Яна радзілася, калі я чуў ужо блізасць старасці. Гэта ад другое мае жонкі. (Зноў тон яго змяніўся. Гэта быў смутак страшны сваёй пячаццю на яго апухлым твары.) Калюбка! У цябе маладая душа. Думай пра сваю маці, бо гэта самае дарагое, што ёсць у чалавека. Думай пра яе і пашкадуй мяне. Прасі бацьку свайго і сама будзь такая, каб з ласкай абысціся са мною. Каб я быў тут як з сваімі, гэта здыме з мяне хваробу. Я ўвесь калачуся ад слабасці. Голад парваў у мяне ўсё ўсярэдзіне, і холад прайшоў на вылет праз мяне. Можна каб былі пры мне блізкія людзі, можна мне яшчэ і не суджана памерці. І яшчэ можна доўга мне жыць суджана. Я яшчэ не стары. Я на чужой зямлі і

сам не ведаю дзе. Наша часць уся лягла касцьмі, і я ратаваўся ў тыл. Я думаў, што дабрыду да Германіі. Тое, што мяне палічылі б дэзерцірам і судзілі б, здавалася мне глупствам перад тым, што я ўбачу Гертруду. Я баяўся людзей. Я галодны і ў холадзе бадзяўся, як няшчаснае стварэнне. І цяпер бачу, што нікуды я не дайду, а ўпаду на дарозе і кончуся. Калі праз які-небудзь цуд я дабрыду яшчэ да Германіі, Гертруда напіша табе, а ты напішы ёй. Вы будзеце сёстрамі навекі. Калюбка! Я ледзьве жыву. Запытаешся ў сваёй маці, і яна пахваліць цябе, калі ты будзеш Гертрудзе сястра, а мне выратавальніца.

Уражаная і збянтэжаная, Гануся ўстала і адступіла два крокі.

— Як жа я скажу ўсё гэта сваёй маці, калі яе немцы спалілі ў Мінску! — крыкнула Гануся, і голас яе перарваўся.

— Гэта не немцы зрабілі, — абазваўся адразу з печы таўсматы. — Гэта Гітлер, Гітлер вінават.

— У Марыны адабраў жыццё не Гітлер, а той лётчык, якога Гітлер паслаў. Нешта занадта шчыра гэты лётчык стараўся! — панура і як бы з развагаю сказаў Мікалай Сямага.

Гануся лягла на лаве, паклала галаву на бацькавы калені і ўздрыганулася: яна душыла свой плач.

— Нам трэба пакінуць гэтае месца, — ціха сказаў ёй бацька. — Я што-небудзь прыдумаю. Тут можна не вытрымаць.

— Пойдзем на Случчыну, да маёй маці. Там можа няма такой адзіноты. Там такі прытульны ў нас дом.

— Я яшчэ паспрабую шукаць Веру, сваю сястру.

Таўсматы дзіка азірнуўся па хаце і сеў, звесіўшы з печы ногі. Ён як бы выглядаў чаго ці высочваў што. Той, з апухлым тварам, нейкі час глядзеў на яго і, як бы перамогшы сваю ранейшую ўстрывожанасць, зноў падышоў да Ганусі.

— Мне трэба вылежаць маю хваробу. Я сам ад сваіх хваюся. Я сваю часць пакінуў. Я галаву хачу ратаваць... Я быў на вашай зямлі ў тую вайну. Мы канчалі вайну пацалункам. Я быў тады малады. Тры гады я гніў у акопах. Вашы салдаты выбеглі з сваіх акупаў. Мы выбеглі з сваіх акупаў. Мы абняліся і сказалі адзін аднаму «брат». Я прыйшоў быў з вайны дадому. Я быў малады. Я гуляў сваё вяселле. У мяне было няшчасце. У мяне памерла жонка. Я другі раз ажаніўся. Гертруда мая ад другое жонкі. Над маім домам у Германіі гэты самы стаіць Млечны Шлях, што і над вашым домам. (Раптам ён узвысіў голас.) Вы ў сваім доме. Не пакіньце мяне! Дайце мне стаць ад хваробы і змучанасці на ногі. Я тады сам знайду сваю дарогу. Калюбка!

Ніхто не абзываўся, і панавала цішыня. Немец выварочваў сваю душу далей:

— Падыходзіць мая старасць. Мяне мабілізавалі не спачатку вайны. Тры месяцы таму назад дывізія наша была разбіта да канца. Мы беглі хто як мог. Пагібель гналася за намі. Мы пайшлі па два, па тры, каб нас не баяліся людзі. Дык тады сяляне пачалі паляваць нас нават не зброяй, а віламі і каламі. Мы ўдвух выйшлі ў такую мясцовасць, дзе ўсё было папалена. Мы цягліся ў пустыні. Другі, што быў са мной, — гэта камандзір майго палка. Мы начавалі ў ямах пад дажджамі, і я кожную ноч плакаў аб сваім доме. Мы елі траву. Камандзір палка маладзейшы, а я ледзве цягнуўся. Мы згаварыліся ісці па адным. Мы бачылі, што нас і свае расстраляюць, як дызерціраў, і сяляне заб'юць. А над адным можа якая добрая душа злітуецца. Мы яшчэ некалькі дзён бадзяліся ў адзіноце. Усюды пажарышчы і пустыня. Ці мы дзе поблізу адзін ля аднаго брадзілі, ці далёка разышліся, я не ведаў. Я быў адзін. Маё цела за гэтыя месяцы вымерзла навывлёт. Я прыціснуўся лбом да дрэва ў чыстым полі і шаптаў імя Гертруды. І раптам пачуў бычыны голас. Я ведаў, што не саўладаю з ім адзін. Але мяне павяло ў той бок. На паўдарозе я ўбачыў яго. (Ён падняў твар у бок студэнта.) І ён ішоў туды. І ён ледзве ногі цягнуў. Калі мы падышлі да быка, там я ўбачыў майго палкавога камандзіра. Вось гэты. (Ён паказаў на таўсматага.) Калюбка. Ці чуеш ты аб маіх пакутах?

— Так, так, ці чуеш ты аб нашых пакутах? — як бы механічна абазваўся таўсматы.

— Вы цяпер выстаўляеце напаказ свае пакуты?! — абазваўся студэнт. — Чаму ж вы ў палон на полі бою не пайшлі, а на захад павалакліся?

— Нямецкія свінні! — гукнуў той, што быў у летнім пінжаку.

Таўсматы раптам абвяў, і новая рыса з'явілася на яго твары. Гэтай рысай ён стаў падобны да таго, з апухлым тварам, што нядаўна выпавядаўся перад Ганусяй. Здавалася, што і гэты зараз стане ў паставу просьбы і споведзі. Ён схіліўся перад Мікалаем Сямагам і сказаў:

— Дазволіце запаліць у печы і зварыць мяса? Голад мучыць, і мяса сапсуецца.

Мікалай Сямага кіўнуў галавой. Той жа, што ў летнім пінжаку, адразу рынуўся з хаты і прынёс бярэмя дроў. Як відаць, ён даўно ўжо думаў аб вараным мясе. Неўзабаве ў печы запалаў агонь, і рухавы водсвет яго лінуўся ў вокны.

Вада ў чыгунах пачынала ўжо кіпець, як на двары выбухнуў раптам траскучы стук грузавікоў. Дух маўклівай трывогі як бы прайшоў па хаце. Можа прайшло яшчэ тры хвіліны, як загрузалі ў дзверы. Сямага пайшоў адчыняць сенцы і ўвёў у хату шасцярых немцаў. Сярэдніх чыноў афіцэр увайшоў самы задні.

— Хто тут жыве? — сказаў ён па-руску.

— Людзі, — адказаў Сямага.

— Здаць зараз жа зброю!

— Зброі тут няма.

— А партызаны?

— Няма ніякіх партызан.

— Хто гаспадар?

— Я, — сказаў Сямага.

— А яна?

— Мая дачка.

— А ты хто? — афіцэр паказаў пальцам на студэнта.

Таўсматы раптам заварушыўся і сказаў па-нямецку:

— Рускі салдат ён, уцякае з Германіі, з палону.

Сямага ўздрыгануўся. Студэнт хацеў прыўзняцца.

— Ляжаць! — крыкнуў афіцэр.

— А ты хто? — крыкнуў афіцэр, зірнуўшы на Эдуарда

Новака.

— Чэх! Уцякае з германскай арміі, — крыкнуў таўсматы.

Новак пачаў кідаць па хаце вострым позіркам.

— Не варушыцца! — скамандаваў афіцэр. — Маўчаць і не варушыцца!.. Усім!.. А ты хто? — павярнуўся ён да таўсматага.

— Я германскі афіцэр. Палкоўнік. Унь мой салдат. (Ён паказаў на таго, з апухлым тварам.) Разам з ім мы ўцякаем з партызанскага палону.

— Так. Так, — сказаў апухлы і, перамагаючы боль дзесьці ў целе, стаў роўна па-салдацку. З ім у адзін момант адбылася вялікая змена. Твар яго паспакайнеў. Калі ён нядаўна спавядаўся перад Ганусяй, ён увесь быў напоўнен прагай да ратунку. Страшная пячаць гэтай прагі была тады на яго твары. Цяпер можна было падумаць, што свой ратунак ён ужо знайшоў.

— А што за чалавек гаспадар?

— Схілен быць партызанам, — тонам суддзі сказаў таўсматы. — З кім маю шчасце гаварыць?

Афіцэр назваўся і сказаў, што з камандай салдат ехаў па шашы ў маёнтка, якім цяпер уладае яго швагер з Брэслаўля.

Яны зблудзілі, трапілі не на тую паваротку і ўбачылі, як свяціліся вокны гэтай хаты. Таўсматы рвануў у паясніцы нагавіц нітку, дастаў з паясніцы нейкі свой зложаны і згорнуты дакумент і падаў афіцэру. Афіцэр прачытаў і далікатна скланіўся таўсмагаму. Пяць салдат тым часам пільнавалі, каб ніхто не варушыўся ў гэтай хаце.

— А гэты хто? — афіцэр кіўнуў на таго, што быў у летнім пінжаку.

Той раптам хістануўся назад, як бы не ўстаяў на нагах.

— Хто ты такі?! — крыкнуў таўсматы. — Ты назваў мяне нямецкай свіннёй нядаўна? Чаго маўчыш?!

Тут апухлы падышоў да афіцэра. Хрыпатым голасам ён стараўся штосьці растлумачыць:

— Партызаны забралі нас у палон. Нам пашанцавала ўцячы.

Ён гаварыў па-нямецку, і Сямага разумеў яго.

— Тут партызаны ёсць? — устрывожыўся афіцэр.

— О, далёка, — збянтэжыўся апухлы і адышоўся.

— Гавары, хто ты! — яшчэ крыкнуў афіцэр, сам устрывожаны і неспакойны.

Той апошні, што яшчэ ні перад кім не выспаведаўся і не сказаў, хто ён, угнуўся яшчэ больш у свой лёгкі пінжак і сказаў голасам як з-пад зямлі:

— Я дзесяць год службы ў Германіі.

— Хто ты цяпер?!

— Я з фамільнага свайго маёнтка пад Варшавай.

— Паляк?

— Паляк. Але быў яшчэ і тут маёнтак, куплены за грошы. Бранчычы. Мяне малага бацька прывозіў летам сюды з-пад Варшавы. Кожнае лета. (Сліна капала ў яго на грудзі.) Дзесяць год таму назад памёр мой бацька, а мне было дваццаць год. Я быў патрыёт свае дзяржавы. Я належаў да тых, што дбалі аб вялікай Польшчы.

— Хто ты цяпер?! Ці няма ў цябе зброі?!

— Але мы бачылі, што ўрадавыя сферы нічога не робяць, каб наша дзяржава пашырылася на ўсход. Да таго ж мае Бранчычы тут, у якіх я кожным летам у маленстве глядзеў на зоры. Млечны Шлях ішоў над самымі Бранчычамі.

— Зброя ў цябе ёсць?

— Няма.

— Куды ідзеш? Хто ты?

— Але зразумейце маю душу!

— Заўтра я павязу цябе з сабою, тады і раскажаш пра сваю душу.

— Мы дайшлі да думкі, што нам па дарозе з Германіяй. Германія пачне вайну, і мы заўладаем тады ўсходам. Наша войска тады ішло б з Германіяй. Я паехаў вучыцца ў Германію. Мы прызналі сваім геніем Бэка. У першыя дні вайны нас спусцілі тут з нямецкіх самалётаў. Мы рабілі, што нам даручылі. Мы рыхтавалі паветра дзеля прыходу немцаў. Цяпер немцы мне далі дробную службу на прадуктовым складзе. Я ж быў дзееч! Да таго ж здзек! Я дазнаўся, што пад Варшавай павешана мая сястра. У мяне стала цёмна ў вачах. Мяне выгналі з службы. Я бадзяюся і не маю дзе галаву схіліць.

— Агледзьце яго, — сказаў афіцэр салдатам. Салдаты загадалі яму скінуць пінжак, але ён не спяшаўся. Яго пачалі абмацваць. Ён так абвяў, што, здавалася, ён нічога не цяміць, што робіцца каля яго. Пасля яму загадалі сесці і маўчаць. І ён сеў на падлогу і прыпёрся плячыма і галавой да сцяны.

— Трыццаць чалавек тут памесціцца пераспаць да раніцы? — сказаў афіцэр да Сямагі.

Той нейк як бы ўзрадаваўся, устаў з свайго месца і адказаў, паказваючы на «халодны пакой»:

— Там можна на падлозе. Калі напаліць тут печ, то і там стане цёпла.

— Напалі печ, — сказаў афіцэр і сеў за стол.

— Уставай, — сказаў Сямага да студэнта, — тут яны вярэраць будучь. — І кінуў яму яго адзежу. — Гануся, хадзем па дровы, напалім печ.

І ён, і Гануся апрануліся, каб ісці па дровы. Нешта вельмі многа яны нанасілі тых дроў. Гануся выцягнула з печы чыгуны з гатовым мясам і ўсё падкідала і падкідала дровы. А бацька ўсё насіў іх з двара, і ўсё хадзіў за ім следам салдат. Нарэшце і Гануся зноў пачала насіць з бацькам дровы. Салдаты, чалавек трыццаць, увайшлі ў «халодны пакой» і ўмошчваліся спаць на падлозе. «Халодны пакой» пачынаў рабіцца цёплы. Тут жа, каля печы, ужо не ўстояць было ад гарачыні. Варшавяк сядзеў усё на падлозе і раптам пачаў плакаць. Як малое дзіця, ён цёр кулакамі вочы і пачаў стукаць патыліцай аб сцяну. І нечакана ён сказаў да студэнта, які сядзеў на падлозе пры другой сцяне, поплеч з Новакам:

— Вазьмі мяне з сабой на Случчыну.

— На якую Случчыну, што ты выдумаў? — трывожна абазваўся Уладзімер Ярмаліцкі.

— А ты ж казаў, што ідзеш да маткі і гаспадара хаты возьмеш з сабою.

— Калі я казаў, што ты брэшаш! — злосна абазваўся Ярмаліцкі.

— Вазьмі, прашу цябе! Я ведаю пра Слуцак. У тым баку і Бранчычы. Вазьмі мяне, прашу цябе.

Ён як ашалеў раптам. Губа яго адвісла, і здавалася, ён у непрытомнасці.

Афіцэр штосьці еў за сталом, які салдаты прынеслі з «халоднага пакоя». Афіцэр падняўся, зірнуў на варшаўскага нешчасліўца і сказаў салдату вывесці яго ў сенцы, а з ім разам і Ярмаліцкага з Новакам і там вартаваць іх. Цяпер усё было так: у «халодным пакоі», у якім цяпер было ўжо як мае быць цёпла (печ дыхала жарам, а дзверы ў пакой адчынілі), спалі ўпokat на падлозе салдаты, адзін пры адным. Тут афіцэр нешта жаваў за сталом і частаваў таўсматага, які сядзеў з другога канца стала. Апухлы падцягнуў тапчан да печы і сядзеў на ім, ківаючыся ў бакі, і з пячаццю яснай надзеі на твары.

— Мне паехаць у Германію, лячыцца і правіцца, — раптам сказаў ён.

У сенцах на перавернутаі скрыні сядзелі: Ярмаліцкі, Новак і варшавяк і калаціліся з холаду. Каля іх стаяў вартавы салдат. Мікалай Сямага з Ганусяй насілі дровы. Салдат пакінуў ужо за імі хадзіць. На двары стаяў на варце салдат, на самым ганку, а другі стаяў далей, пры машынах.

Гэты раз Сямага ўзяў толькі адно палена, цяжкае і з вострымі сукамі, кавалак сырой яліны. Гануся з бярэмам дроў ішла за ім. Ён нешта замарудзеў каля дзвярэй у сенцах, зачыняючы іх. І рушыў да вартавога салдата. Пакуль той зрабіў першы рух, ён аглушыў яго сукамі па галаве. Удвух з Новакам яны падтрымалі яго, каб ён лёг, а не грывнуўся са стукам аб зямлю. Варшавяк усхапіўся і пачаў біць сябе кулакамі ў грудзі. Штосьці ён хацеў моцна сказаць ці крыкнуць, але заікнуўся. Ярмаліцкі адным махам сцягнуў з Ганусінай галавы хустку і разам з Новакам яны ўпхнулі хустку яму ў рот і рукі звязалі. Ён адразу паслухмяна сеў і як акамянеў. Сямага палез на гару, і ўсе за ім: першы Новак, пасля Ярмаліцкі і Гануся. Палавіна дошак з шчыта была знята. Знімаў іх Новак Марыне на труну. Сямага абмацаў папацёмку вяроўку і завязаў яе канцом за крокву над застрэшшам. Усе яны спусціліся на двор з падлеснай стараны.

Думка з'явілася ў Сямагі адразу. Ён прыгледзеўся з-за вугла ў двор і прашаптаў:

— Спокойна. Вартавы на ганку стаіць. Падпаліць трэба.

— Я падпалю з сянец. Вы чакайце мяне на Марынінай магіле, — прашаптала Гануся.

Сямага пацалаваў яе ў шчаку і даў ей запалкі. Яна пабралася назад па вяроўцы. Апынуўшыся ў сенцах, яна падперла калом хатнія дзверы і ўзяла на засаўку сенечныя. Яна падпаліла трэскі, што асталіся ад таго, як Новак рабіў Марыне труну, і развязала варшавяку рукі. Як ачмурэлы ён стаяў і маўчаў. Яна пацягнула яго за сабой на гару, падпаліла кастрыцу і шапнула яму:

— Спускайся за мною.

Нейк бокам яна з'ехала на двор па вяроўцы. Яны яшчэ бачылі, як паволі спускаецца ён. У наступную секунду яны рушылі ў дарогу. Яны прайшлі паўз Марыніну магілу і пайшлі лесам. Сямага дастаў з-пад трухлявага бярвяна тую аўтаматычную зброю і набоі да яе, якую ён тымі днямі чысціў, калі не знаходзіў сабе месца пасля пахавання Марыны.

— Гэта яшчэ ў першы месяц, калі я прыйшоў сюды, я знайшоў на шашы і не ўмею як з яе страляць, — сказаў ён да Ярмаліцкага.

Новак абмацаў зброю і панёс яе. Аддаляючыся ад узлесся ў глыбіню лясной сцежкі, Мікалай Сямага колькі секунд прыглядаўся да чорнага сілуэта роднага дома, які дажываў апошнія свае хвіліны. Агню яшчэ не было. Яшчэ стаяла ціхая цемь. За лесам яны мінулі зямлянкі, дзе тлела нуднае жытло некалькіх сем'яў. Раніца застала іх далёка ад таго месца. Яны ішлі моўчкі, думаючы пра тое, як, адышоўшы з кіламетр ад зямлянак, яны ўбачылі былі за сабою зарава. Гэта быў момант, калі боль душы і смутак скалынулі Сямагу. Трэцім днём яны дайшлі да другіх зямлянак, да якіх Сямага калісьці даходзіў, калі хадзіў шукаць людзей і добрых навін. Там яны начавалі, там разжыліся на дарогу хлеба і там дачуліся, што хата згарэла, як свечка, і ў ёй пагарэлі бадай-што ўсе немцы. Толькі адзін ці два выратаваліся. Праязджалі на матацыклах паліцаі і казалі. Гэтае падарожжа на пачатку зімы навек асталося ў іх памяці. Гануся ад хады і ветру паружавела; Ярмаліцкі разышоўся, і яму пачало здавацца, што немач пачала пакідаць яго. Мікалай Сямага думаў, што яго вылечыў добры яго настрой. Можна і так. На сто васемнаццатым кіламетры, дзе было скрыжаванне дарог і адкуль пачыналіся месцы, ужо знаёмыя Уладзімеру

Ярмаліцкаму, яны ўсе аж жажнуліся ад нечаканага дзіва: на абмерзлай абочыне грунтавой каляіністай дарогі, якая за крокаў сто адсюль скрыжоўвалася з шашою, сядзелі: з апухлым тварам немец і варшаўскі нешчаслівец. Яны ўдваіх угіналіся ў торбу і нешта елі з яе. Пухліна з твару таго немца ўжо намнога сышла. Ён быў у лапцях і ватоўцы з аўчынным каўняром. Варшавяк быў у кажуху. Гануся пазнала гэты кажух: у яго быў апрануты той таўсматы. Гэтае спатканне было ў такой меры непрыемнае, як і нечаканае. Сямага, Новак, Ярмаліцкі і Гануся хацелі стараной абысці нечаканых падарожных. Але варшавяк іх заўважыў, пазнаў і рушыў проста на іх. Як да свайго, ён кінуўся за Ярмаліцкага:

— Яны ўсе пагарэлі! Але я яшчэ сабе кажух выхапіў, а гэтага апухлага я ў лесе спаткаў. А пасля мы машыну напаткалі і сюды прыехалі. Браточак. Гэты немец да мяне прычэпіўся і не хоча адчапіцца. Куды я, туды і ён. Я іх ненавіджу. Я служыў ім дзесяць год, а яны мяне навек жабраком і бадзякам зрабілі.

— Гэта ты думаў, што яны цябе зробіць князем ад Ломжы да Смаленска? — сказаў з адчаем у голасе Сямага.

— Не, я да яго, — ён кіўнуў на Ярмаліцкага, — дай мне прытулак да канца вайны ў свае маці. Пасля вайны я азалачу цябе. Я сумысла на Слуцк кіруюся. Але ён цягнецца за мной, гэты апухлы.

Ярмаліцкі нічога не адказаў, і ўсе пайшлі ў дарогу. Калі праз крокаў сто Гануся азірнулася, то ўбачыла, што тыя двое ідуць следам. Іх заўважалі ўсе астатнія дзён пяць дарогі. Назіркам яны ішлі следам. Ярмаліцкі з кожным новым днём усё жвавеў. Цяпер ён пазнаваў ужо асобныя дрэвы і камяні пры дарозе. Ужо ён заводзіў усіх у знаёмыя хаты, дзе-небудзь наводдалек ад дарогі. Людзі яго пазнавалі. Ён стаў зусім ясны вачыма і настроем. У яго калацілася сэрца, калі ён сказаў, што дарога зараз пойдзе ўніз і там відзён будзе родны дом і шэсць старых вязаў. Дарога сапраўды пайшла ўніз. Сіняя істужка далёкага лесу была перад імі на блізкім даляглядзе. Дзень быў хмуры і мяккі. Намаразь раставала. Шэсць вязаў відны былі добра. У гэты час канца восені і пачатку зімы яны былі голыя. Але чаму яны такія чорныя і як бы без голля? Ярмаліцкі шпарка ішоў і не адрываў ад іх вачэй. Гануся, Новак і Сямага ішлі за ім, і няпэўнае чаканне іх стала трывожным. Ярмаліцкі раптам стаў прыглядацца да старых вязаў, і жваваць пакінула яго. Моўчкі і не гледзячы ў вочы сваім спадарожнікам, ён падвёў усіх да вязаў. Вязы былі без голля і знізу даверху абсмаленыя. Адлеж-

ная намараць цякла па абвугленай кары тонкімі струменямі і ападала кроплямі. Ярмаліцкі сцямнеў тварам і сказаў:

— Мокры вугаль нічым не пахне... Унь мой дом. — І паказаў на кучу асмалкаў, крыху наводдалек ад вязаў. Асмалкі і попел былі і ля самых дрэў. Нейкая рэч на зямлі за асмалкамі, там, дзе была не прыцярушаная яшчэ снегам дарога, узяла на сябе яго ўвагу. Як аслупянелы ён стаў над ёю. Гэта быў кавалак дошкі з вяроўкаю і надпіс на ім: «Я, Галена Ярмаліцкая, павешана законнаю нямецкаю ўладаю за тое, што не хацела сказаць, дзе мой сын». Гэта з яе шыі! Вяроўка! Дошка!.. Уладзімер Ярмаліцкі прыціснуўся лбом да абвугленай кары бліжэйшага вяза і ўвесь страсянуўся. Ні Новак, ні Мікалай Сямага з Ганусяй не абазваліся і словам. Яны стаялі як анямелыя. Толькі Гануся падышла да яго і пачала кідаць вачыма ў бакі.

Павольныя крокі чуліся дзесьці вельмі блізка. У цішыні мокрага дня і пустога месца яны былі як нечаканая трывога. Усе, і Уладзімер Ярмаліцкі, паднялі твары і ўбачылі, як паволі падбліжаліся сюды двое. Першы ішоў той самы, у якога раней быў апухлы твар. З твару яго пухліна ўжо сышла зусім. У лапцях і ватоўцы з аўчынным каўняром, ён трымаў пад пахаю напакаваную нечым торбу і ўсё ішоў, проста і роўна. За ім на крок ішоў варшаўскі нешчаслівец у кажуху. Немец падняў адну руку, а другая трымала торбу. Здавалася, што ён хоча аддаць прывітальны салют. Уладзімер Ярмаліцкі хапіў з рук Эдуарда Новака зброю, шпаркім рухам ускінуў яе і стрэліў. Немец упаў тварам у асмалкі і не паварушыўся. Варшаўскі нешчаслівец пабег на ўсе сілы і доўга відзён быў, пакуль не згінуў дзесьці за ўзгорыстым гарбом дарогі.

Гануся, Ярмаліцкі, Новак і Сямага шпарка пайшлі з гэтага месца, поўныя расчаравання, смутку і маўклівасці. Як дайшлі яны да Асіпавіцкіх лясоў, як асталіся там назусім у партызанах, як Сямага знайшоў там свайго швагра і сястру Веру — гэта асталося ў іх душах навек. На Ганусіным твары з'явілася новая рыса. Мікалаю Сямагу яна нейкім чынам нагадвала бляск вачэй нябожчыцы Надзеі ў момант іх першага спаткання ўвосень тысяча дзевяцьсот трыццаць дзевятага года.

АПОВЕСЦІ

ЛЯВОН БУШМАР

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

I

Звераватую панурасць Лявону Бушмару перадаў бацька — княжацкі дробны арандатар. Памёр ён тады, калі Расія ваявала з немцамі. Акрай таго лесу, які ўсё жыццё сваё вартаваў яго бацька, арандаваў ён ад князя добрую дзялянку зямлі. Калі ажаніўся і аддзяліўся ад бацькі — забудоваўся на арэндзе, усё ў лік арэндных выплатак князю. Гэта быў стары моцны, як дуб, пражыў ён на свеце год, мусіць, з дзевяноста і рабіў усё да самых апошніх дзён сваіх. Нават казалі, што гадзін за дзве да смерці з'еў яшчэ пару цвёрдых антонавак — гэтак сканаў у памяці і без думак пра смерць; доктара пры ім не было ніколі, ад самых малых дзён і аж да сканання. Не любіў ён дакторскіх лекаў, зваў гэта прымхаю, панскаю выдумкаю, хоць паноў сам не цураўся. Не верачы ў дактароў, ён гаварыў, што чалавек павінен як мае быць працаваць, колькі трэба выпасца, у меру, смачна з'есці — і тады будзе здароў. Калі прыезджаў, бывала, у свае лясы князь, ён, разам з іншымі княжацкімі дзедзічамі і гэтакімі, як сам, дробнымі арандатарамі, заўсёды з'яўляўся ў маёнтак — стаяў там з усімі перад ганкам па гадзіны дзве без шапкі, пакуль выйдзе павітацца з імі князь. Тады цалаваў князю ў калена (у руку цалавалі толькі самыя буйныя дзедзічы і маёнтаўскія фундатары) і ішоў адразу дадому, ніколі не застаючыся пагаварыць з людзьмі.

Малады ваўчок — Лявон быў ужо дарослы хлопец тады, калі памёр бацька, але яшчэ ў салдаты не папаў праз гады свае. Незадоўга да смерці бацька колькі раз гаварыў яму:

— Ты, сынку, глядзі, каб не папасціся адно ў войска, а калі вайна зацягнецца, дык і пагатоў пра гэта думай, што ж, я ўжо век свой пражыў, можа, і не будзе мяне хутка на свеце, дык думай сам. Калі прыйдзе пара ісці ў салдаты, дык напрамілуй Бог старайся як-небудзь выкруціцца. Можа, грошай трэба будзе паткнуць доктару ці якому іншаму гаду, дык што ж ты зробіш. Трэба дык трэба! Я сам не служыў, грашыма адкупіўся, і нябожчык дзед твой ад рэкрутаў захаваўся: некалькі год засаб стуляўся, часамі, расказваў, цэлы тыдзень пралежыць, бывала, у хляве пад гноем; дык не канечне і табе ісці службыць ліха ведае за што чорту лысаму.

А калі вайна была з палякамі, Лявону прыйшла ўжо была пара ісці ў войска, але так усё ішлося, што не лішне ён і клопату ўжываў, каб не ісці — то адступленні, то наступленні, то прыхоўваўся крыху, так яно і сыходзіла. Толькі калі ўжо вайна канчалася, выйшаў быў загад такі, што ўсім дэзертырам будзе даравана, калі ў тры дні самі з’явіцца. У Лявона, вядома, і ў думках не было з’явіцца, ды, можа, і не чуў ён пра гэты загад, седзячы, як воўк, у сваёй лясной гушчырні, але з блізкіх залесных хутароў два хлапцы сабраліся ехаць і яго падгаварылі:

— Дурны ты, што ты выгадаеш, калі будзеш сядзець дома! Можа, неўзабаве, кажучы, замірэнна будзе, дык доўга службыць не давядзецца, а так — усё роўна не падаруюць.

— А ці праўда, што цяпер нічога не будзе?

Яму паказалі друкаваны загад. І хоць ён чытаць не ўмеў, але друкаванай паперцы паверыў і такім чынам праслужыў у Чырвонай арміі нешта з год. Расказвалі, што чырвонаармеец з яго выйшаў несамавіты. Страляў ён добра (разам з бацькам найлепшымі паляўнічымі былі), але палітграмата — дык гэта была для яго пакута. Чытаць яго таксама ледзьве-ледзьве навучылі, але ж калі ён пасля вярнуўся дадому, дык адразу і гэта забыўся.

У арміі папаў ён у тую часць, якая кагдзе з фронту прыйшла. Стаялі раней у казармах, а пасля выйшлі з іх.

Сярод лясоў і поля Лявон Бушмар павесялеў, стаў вастрэйшым на слова, а то раней, у горадзе, у казармах быў надта ўжо панурым і маўклівым. Часамі слова ад яго выцягнуць нельга было. Сярод гэткага збору людзей і гарадской таўкатні ён адчуваў сябе, як мядзведзь за сталом у пакоях. Некалькі разоў за ўсю службу ён прасіў усё аднаго ж таварыша напісаць да мацеры ліст:

— Напішы ты, будзь ласкаў, ліст мне дадому, я табе аддзякую.

З гэтага «я табе аддзякую» заўсёды смяліся ўсе яго таварышы і раз нават вывелі яго з цярыліваці.

— Які тут можа быць смех! А што ж ён павінен мне пісаць, ці што? Або ты мне, або я табе — што рабіць? Усякі сам і для сябе толькі можа рабіць што і калі сам захоча.

— Ты зусім, Бушмар, не калектыўны чалавек, — сказаў хтосьці з таварышаў.

На гэта ён нічога не адказаў, унурыўся і лёг на свой ложка, адварнуўшыся ад усіх. Ліста ў той дзень ён пісаць ужо не захачеў. Ліст напісалі на другі дзень, калі той таварыш, што пісаў заўсёды яму, сам падышоў да яго:

— Ну дык давай, Лявон, напішам, ці што?

Лявон пачаў дыктаваць:

— Дзякуй Богу жыў, напішы, здароў. Нудна па доме, і няхай не збывае жарабіцы і рабіць каго найме, пакуль я прыйду, каб не рашаць гаспадаркі...

Маці раз прыслала была яму пасылку. Дык ён дастаў з пасылкі самы большы сыр і падышоў да таго таварыша, што заўсёды пісаў яму:

— Вазьмі, будзь ласкаў, сыр. Ты заўсёды мяне слухаеш, калі я прашу цябе напісаць дадому.

Таварыш пакрыўдзіўся:

— Так, па-таварыску, дык я вазьму, а калі гэта заплата, дык не хачу.

Лявон Бушмар, як бездапаможнае дзіця, аглянуўся навокал. Высокая постаць яго крыху прыгнулася ад нейкай як бы нецярпліваці, непаразумеце было ў вачах.

— Вазьмі, — яшчэ раз сказаў і працягнуў у руках сыр.

— Не вазьму. Давай усе гуртам яго з'ямо.

Ён не ведаў, што рабіць з сырам, схваць яго назад ці пакінуць на таварышавым ложку, але тут сам таварыш дапамог яму — забраў сыр, і тут жа ўсе гуртам з'елі яго. З таго часу Бушмар яшчэ большым ваўком зрабіўся, а яму яшчэ больш сталі надакучаць.

— Не калектыўны ты чалавек. Звераваты.

— Дзікі і нялюдскі.

— Ты ж ніколі чалавеку, каб прыйшлося, не паможаш, калі ў таго не будзе чым адплаціць табе.

Бушмар раз у такі момант усхваціўся і размахнуў сваімі шырокімі плячыма. У адну руку згроб нешта з траіх і шпурнуў на блізка ложка. Кароткая шыя яго густа пачырванела, ён моцна і шумна дыхнуў. Тады з ім ужо мала загаворвалі. Твар яго стаў жорсткім, бровы часта ссоўваліся.

Калі выйшлі з горада, дачыненні між ім і таварышамі сталі лепшымі. Бушмар стаў сам загаворваць з усімі, але не быў ніколі ў вялікім гурце — любіў адзіноцтва і нават кватараваць застаўся

ў сялянскай хаце адзін, без таварышаў. Ён тут трохі здружыўся з гаспадаром хаты. Калі льга было ад службы, вельмі ахвотна ішоў у гумно малаціць і тады ажыўляўся:

— Чалавек без работы не можа доўга быць, хіба толькі спрадвечны лайдак або каторы змалку не прывык.

Тады ж нейк раз ён, разгаварыўшыся, прызнаўся гаспадару, што трохі каецца, што пайшоў служыць:

— Не ведаў, што гэтак доўга зацягнецца. Чорт ведае чым займайся тут. Хіба гэта работа!

Ён вельмі рваўся цяпер дадому.

II

На ціхім небе стылі зоры. Вільгаць ішла з лясоў і туманамі асядала на голую зямлю, перад світаннем маўчала поле; злазячы ў рэчку, бялелі на чорнай зямлі лапіны апошняга снегу.

Над самай рэчкаю, на ўзгоркаватым яе беразе, высока над змрочнымі паплавамі, узнімалася няроўная сцяна лесу. Дарога ў лес ішла праз рэчку, цераз мост, з поля і паплавоў. На дарозе ў лесе было чорна і ціха. Таму пад нагамі ў чалавека звонка і мокра трашчала леташняе лісце. Чалавек ішоў паволі, нёс за плячыма клунак. Часамі ён прыпыняўся, дзе дрэвы разыходзіліся ад дарогі і над палянкай ніжэй звисала зорнае неба. Чалавек як бы прыглядаўся ці прыслухоўваўся да чаго. Стаяў так хвіліны са тры і зноў ішоў далей. Ступаў ён моцна, але хада яго была лёгкаю, хоць і ўтомленаю, так, як ходзіць чалавек па роднай зямлі. Дарога доўга ішла лесам, перакідалася праз кавалкі поля, праз нізкія ядлаўцовыя лагчыны.

Ужо світаць пачало, як чалавек прыпыніўся каля густой няроўнай агароджы. Застукаў брамкаю і пхнуў яе каленам. Забрахаў сабака, заядла захроп, кінуўся пад чалавека, заскроб кіпцямі па вільготным крысе салдацкага шыняля.

— Галас, Галас, — загукаў чалавек.

Сабака адбегся і брахаў, пачаўшы павільваць хвостом.

— Галас! Не пазнаў? Ах ты дурны!..

Сабака радасна завішчаў, падбег, абняў гаспадара пярэднімі лапамі, лізнуў у твар. Чалавек усё стаяў, аж пакуль не прайшло сабачае захапленне. Тады ўзышоў на ганак, спусціў з плеч клунак. У сенцах ужо стукалі хатнія дзверы — сабака кагосьці пабудзіў сваім брэхам.

— Хто?

Голас з сянец чуваць быў малады, жаночы, прывабны, хрыплаваты ад сну. Чалавек на ганку ад гэтага голасу падняў галаву і падаўся крыху назад.

— Хто? — зноў запытала жанчына.

— Гаспадар.

— Які гаспадар?

І, здагадаўшыся, загаласіла:

— А Божачка ж мой, Лявон!

Яна з грукатам адкінула ад дзвярэй завалу, і Лявон Бушмар пачуў знаёмы пах сяней. У кухні жанчына запаліла газоўку, і тут Бушмар ацапянеў, глянуўшы на жанчыну. Яна таксама не зусім, мусіць, вольна пачувала сябе: стаяла ля печы маўкліва, спушціла ўніз рукі і не гаварыла больш ні слова. Твар яе густа ружавеў.

— Ты... тут?... — запытаўся Бушмар.

— Служу... Як напісаў тады адразу быў, каб хоць каго маці ўзяла рабіць... Дык я нанялася...

— Нанялася?

Жанчына маўчала. Глыбокае непаразуменне прайшло па Бушмаравым твары.

— А маці дзе?

— Маці хвора... Не ўстае... Другі ўжо тыдзень.

Бушмар адчыніў дзверы ў чыстую хату. Жанчына запаліла лямпу. Маці прачнулася, пачала ад радасці плакаць, гаварыць і стагнаць.

Маладая жанчына колькі разоў выходзіла і ўваходзіла — пачыналася дзённая гаспадарская таўкатня. Бушмар не захачеў адпачываць, пасядзеў каля маці, пераапануўся ў сваю цывільную адзежу і адразу пайшоў на сялібу. Сабака весела гайсаў следам за ім. Бушмар агледзеў непапраўленую агароджу, непадгрэбеную салому, незачыненыя вароты на прыгуменне... Выцягнуў з студні вады, паспрабаваў, ці добра ходзіць коварат.

Як і заўсёды, пануры быў выгляд яго, пахадзіўшы па двары, ён выйшаў за гумно. Там скідаўся сялібны ўзгорак глыбока ўніз, у рэчку, пад стагоднімі дубамі прэла леташняе іх лісце. Малады ельнік зубіў цёмную зеляніну за паплаўною лукою. З трох бакоў быў дубняк і ельнік. З чацвёртага — горбілася поле. Неба над светам было высокае, ціхае, веснавое.

Бушмар правёў рукою па твары, як бы знімаючы з яго штосьці чужое і непрыемнае. Вочы яго ператварыліся ў агністыя стрэлкі. Ён зняў шапку, расшпіліў жакетку. Здавалася, што ён хоча гэта пазбавіцца ўсяго лішняга, каб як мага глыбей чуць вялікую мурку лясной адзіноты.

Бушмар стаяў. І от твар яго выцягнуўся, губы сціснуліся. Ноздры раздзьмуліся і заварушыліся. Так звер чуе магутны пах лесу, зямлі, вады, вясны, адзіноты. Так жа звер чуе пах і цёплай крыві. Вочы прыжмурыліся, бровы пацягнулі за сабою ўніз лоб.

Бушмар ішоў назад па прэлых лісцях. Маладая жанчына, нанятая гаспадыня, упоперак перад ім перайшла двор. Бушмар спусціў у зямлю вочы і жорстка запытаў:

— Як жа ты нанялася з хаты?

Жанчына адказала не адразу. І то як бы нехаця:

— Так здарылася.

— Як?

— Памёр мой.

Бушмар аж уздрыгануўся. Вочы яго ўскінуліся на жанчыну. Яна чамусьці ад гэтага зірку пачырванела, апусціла галаву, уздыхнула. Заспяшалася ў сенцы. Бушмар стаяў усё і не зводзіў вачэй з жанчыны, аж пакуль яна праз увесь двор ішла.

У той дзень Бушмар рабіў многа. Заходзячы ў хату, ён разоў два падыходзіў да матчынай пасцелі, стаяў па колькі хвілін і маўчаў. Старая жанчына была слабою зусім.

Бушмар стараўся цяпер не заставацца падоўгу ў хаце. Дарваўшыся да работы, ён у той дзень зрабіў шмат і надвечар, прытомлены, распачаў ужо завіхацца каля агарожы. Жанчына зноў папалася яму на вочы. Яна ўскінула цяпер на яго вочы свае, і ў голасе яе цяжка было заўважыць што большае за гаспадарлівую звычайную руплівасць, за абьякавасць да гаспадара і чужой работы. Была нават недаверлівасць і варожасць да чужога чалавека. Яна іначай ужо, як раніцаю, гаварыла цяпер:

— Можа, памагчы насіць?

Ён змоўчаў, а праз хвіліну сказаў:

— Рабі там, што ў хаце трэба.

І глянуў гэтак, як і той раз ёй услед, але тут жа ўнурыўся ў работу, а яна пайшла ад яго подбегам, можа, штучна спяшаючы. Завязаная назад рагамі хустка збілася ў яе з галавы, кароткая кудзельная вопратка была абсыпана асцюкамі. Яна была ў хаце, аж пакуль не змеркла, а на змярканні шукала па двары яго вачыма. Нідзе нікога не было, яна вярнулася ў хату і пагаварыла з хвораю:

— Лявона няма нідзе поблізу, можа, куды адышоўся, а тут мне позна будзе ісці адной, яго чакаўшы. Я ўсё ўправіла, дык я так пайду. Чуць дзень буду зноў.

— Добра, — адазвалася старая.

Жанчына рушыла з хаты. Мінула сялібны лясок, перайшла па кладцы рэчку; адышлася ўжо трохі ад сялібы. І там убачыла

Бушмара. Ён стаяў над загіністым берагам каламутнай рэчачкі і кудысьці глядзеў.

Яна на момант прыпынілася, трохі жажнулася ад нечаканасці. Ён пачуў яе крокі і азірнуўся. Бровы яго былі ссунуты — гэта яна добра заўважыла.

— Аміля? — неспадзеўкі сказаў ён першы раз за гэты дзень яе імя, таксама ўздрыгануўшыся ад раптоўнага яе з’яўлення.

— Я іду дадому на сёння, даўно не была, заўтра на світанні прыйду. Тут усё ў парадку.

— Ідзі, — адказаў ён адразу.

Яна заспяшалася. Ён доўга яшчэ стаяў, аж пакуль змрок не агарнуў усяго. Тады паволі пайшоў назад. Так ён сярод цішыні спаткаў першы вечар у роднай сялібе.

«Ёй не хочацца быць тут са мною, — думаў Бушмар уночы, — пайшла, уцякла. Баіцца».

Ён усміхнуўся жорстка і ціха, як бы дамогшыся таго, чаго доўга дамагаўся.

— Гэта вы самі, мамуня, падгаварылі яе застацца да нас? — падышоў ён, устаючы на світанні, да старой.

— Каго? — не зразумела адразу маці.

— Амілю?

Стогнучы і вохкаючы, маці гаварыла:

— Яна толькі як дачулася, што наняць нам каго трэба, дык сама прыйшла прасіцца. Дзе ж яна тут ноймецца іначай, няма тут лішне дзе і да каго, а так ёй жыць — хто яго ведае як і з чаго. У хаце — галота.

— Шпарка ж яна аўдавала, — панура сказаў Бушмар.

III

За колькі год перад гэтым на тым самым месцы, дзе стаяў на змроку Бушмар, калі напаткала там яго Аміля, адбылося адно не зусім звычайнае здарэнне, польскія салдаты стаялі тады густа па ўсіх суседніх вёсках. Бушмар жыў у сваім звычайным жывым спакоі. Раз у два тыдні выязджаў у пастарунак на стойку з фурманкаю, а больш, як і заўсёды, мала дзе яго хто бачыў. Вечарамі ж ён падыходзіў праз свой лес да вёскі. Там ужо чакала яго Аміля. Часта яна выходзіла яму на спатканне, тады ён вёў яе да лесу. Там садзіліся блізка адно пры адным на паваленай яліне. Лес ціха гуў, страсаючы з сябе сухія іголки і снег. Снег быў і пад нагамі ў іх — абледзянелы, гладкі і ўлежаны. Яна мерзла на

халодным дрэве, ён браў яе на свае калені, яна згіналася ў яго руках, рабілася маленькаю перад ім, бездапаможнаю. Часта ён дзеля жартаў пераносіў яе праз усю палю да дарогі, адкуль яна бегла дадому, а ён стаяў пад ельнікаваю сцяною і пільнаваў яе ўзрокам сваім. Замарожаная цішыня скоўвала поле, а гул лесу быў спакайнейшым за ўсялякую цішыню. Яна знікала з вачэй яго недзе ў цёмным міргаценні сцен і стрэх, а ён усё стаяў. Высокая постаць яго цягнулася наводшыбе за колькі крокаў ад лесу. Ён пасля паволі падаваўся ў свой бок, ніколі не познячыся ў сваю мярлогу. Дзень назаўтра праходзіў ні доўга ні коратка — ішоў, як ішоў у рабоце, а вечарам Бушмар зноў ішоў праз лес.

У той памятны для некаторых вечар Аміля была такая, як і кожны раз — маленькая, блізкая. Яна нават больш, як заўсёды, праседзела ў яго на каленях, але ўжо, калі ён памкнуўся давесці яе да самага дому, яна сказала скрозь прынадны смех:

— Я адна перабягу, а ты ідзі.

Звярыная трывога ўкалола яго. Ён, як з помстаю, да болі сціснуў яе пальцы; яна аж закрычала ціха. Ён сціснуў руку ёй яшчэ мацней.

— Бяжы, — як бура, дыхнуў ён.

І сам пайшоў, але злосная трывога не пакідала яго. Як на тое ўсё роўна ішлося. З паўдарогі ён вярнуўся ў вуліцу і прыпыніўся каля знаёмай хаты. Праз акно ён убачыў, як Аміля стаяла ля стала і моцна смяялася. У хаце чулася мужчынская польская мова. Нешта яго цюкнула. Ён падбег да акна з двара і ўбачыў з другога боку стала паляка з афіцэрскімі нашыўкамі на зялёным салдацкім сурдуце. Бушмаравы вочы ў той жа момант зажмурыліся, губы сціснуліся.

Па вуліцы хадзіла колькі жаўнераў. З сваімі польскімі няспрытнымі жартамі яны зазіралі ў вокны, дзе былі дзяўчаты. Бушмар пайшоў на прыгугменне і сеў на бярвеннях. Быў ён тут нядоўга. Забразгалі дзверы, і дзве постаці пайшлі паволі на вуліцу. Бушмар краўся следам. Ён чуў, як паляк дробна сыпаў кавалерскімі жартамі, а Аміля, як шамкамі, звінела вясёлым смехам і пробавала адказваць нешта, падрабляючыся пад польскую мову:

— Цепер позна...

— Панна муві «цепер» — хо-хо!

Паляк сам рагатаў і ўсё трымаў за руку Амілю. Бушмар следам за імі выйшаў за апошнюю хату. У галаве яго стукала кроў, ён трымаў у зубах губу і краўся ззаду. Стараўся даслухаць

гаворкі. Тут яму зноў прыйшлося прыпыніцца і стаць пад дрэвам, паляк доўга трымаў Амілю, пасля павёў назад у вуліцу. Яна ўсё смяялася, весела і гулліва. Бушмар ірваўся падбегчы да іх. Нарэшце яна зноў пайшла з ім з вуліцы. Так Бушмар прастаяў доўга. І што больш за ўсё страсянула яго, гэта Амілін смех, такі бесклапотны, шчыры, вясёлы. І гэтакі ж знаёмы яму.

Бушмар цяпеў і дачакаўся канца. Было з палавіна ночы, калі ён убачыў паляка аднаго. Той ішоў дарогаю, мінаючы ўбаку лес. Бушмар паўз лес абабег кругам і пайшоў насустрэч.

— Хто? — гукнуў паручнік.

— Чалавек! — гукнуў у адказ Бушмар, падняў угару рукі і стаў так на дарозе.

Паручнік падышоў, трымаючыся за рэвальвер.

— Сконт?!

Бушмар як стаяў, кінуўся наперад і грунуў кулакамі паручніку ў грудзі. Той адно звіўся Бушмару пад ногі і духу не ўказаў.

Можа б, і не лішне ўзялі б на падазронасць Бушмара, каб ён праз дзён два недзе не знік з дому. Назаўтра пасля забойства паручніка знайшлі пасярод дарогі, і следства пачало трэсці кожную хату. Былі і ў Бушмара, але нічога не даводзіла яго вінаватасці, хіба толькі што сляды на снезе зварочвалі з дарогі на яго хутар. Але ж слядоў было шмат, і ці мала куды і чаго ходзяць людзі напрамік, каб карацей было? Аднак жа ён доўга не сядзеў дома. Калі на трэці дзень з'явіліся, каб забраць яго, у хаце знайшлі адну маці. Яна енчыла і стагнала, што Лявон паехаў да стрэчнага брата і вернецца дзён праз чатыры, бо брат жыве далёка, вёрст за трыццаць, «таксама на арэндзе ў найяснейшага князя». Яе перацягнулі колькі раз нагайкаю і дапыталіся, дзе жыве той Лявонаў брат. Арыштаваная Аміля расказала ўсё, як гадзін за тры да развітання з польскім афіцэрам яна бачылася з Бушмарам, а пасля «бавілася ў хаце і на вуліцы з панам паручнікам». Праз месяцаў два яе выпусцілі, а Бушмара і ў брата не знайшлі — чуўшы бяду, ён там застаўся прыхоўвацца.

Так справа дацягнулася да польскага адыходу, тады ён і вярнуўся. На адыходзе палякі хутар яго паскублі, ды і так маці пачала рашаць гаспадарку, бо не было сілы ўпраўляцца адной.

Нікому Бушмар ні ў чым не прызнаўся, нават самой Амілі, якая пасля прыйшла была сама да яго бледная і трывожная. За ласкавы і нявольніцкі зірк яе вачэй ён тады ж адварнуўся ад яе.

— Не я забіў, — адказаў ён і мацеры.

І маці з таго была ўпэўнена, што сын яе не вінаваты. Час прайшоў, і пра цёмнае здарэнне толькі калі-нікалі ўспаміналі людзі. На Бушмара ж, можна сказаць, ніхто і не думаў цяпер.

Другі раз Аміля прыйшла была да яго ўжо нейк пад восень. Незвычайная для яе, нездаровая смеласць была ў вачах яе. Узбуджанасць прыкметна была ў ёй надзвычайная.

— Я прыйшла запытацца ў цябе, Лявон.

— Пытай.

Ён чуць-чуць паказаў зубы ад штучнага смеху.

— Ці ісці мне замуж? Да мяне адзін сватаецца.

— Калі добры чалавек трапляецца, дык ідзі.

У яе была трохі надзея на нейкі іншы адказ яго, пасля ж гэтага яна прыкусіла губы і пайшла шпарка. Ён упэўніў сябе, што добра зрабіў, напусціў на сябе весялосць, выбраўся на пару дзён да таго самага стрэчнага брата. Цяпер ён увесь аддаўся аднаўленню сваёй паскубленай гаспадарскай мярлогі.

Аміля ж, можа, і на злосць Бушмару, паслухала яго рады. Чалавек знайшоўся не кепскі. Яна пайшла замуж праз месяцаў чатыры пасля апошняга свайго прыходу да Бушмара. Ад гэтага замужства яна нарадзіла сына.

IV

Бушмаравая маці яшчэ больш аслабела. Сярод ночы ён вымасціў сядзенне ў возе і паехаў па брата. У полі як мае быць асталеўвалася вясна. Раннія гаспадары пачыналі скародзіць.

Апаўночы было ў полі цёмна і холадна-парна. Бушмар выбіраўся з лагчын паволі. Паўз дарогу бялелі каморніцкія тычкі і межавыя слупы — яшчэ без самога гаспадара Бушмара вёска адціснула яго да самага лесу і ўрззалася ў яго паплавы.

Ужо ў наступныя дні пасля прыходу свайго ён спробаваў не падавацца, але гаварыў ён толькі з самімі суседзямі — мець дачыненне да начальства, хоць і да самага малага, было для яго горш усялякай пакуты. Ён тады пачынаў заікацца ад жадання выказаць усё як ёсць разам. Блытаў словы, нарэшце змаўкаў і пачынаў спачатку.

— Чаму гэта залезлі сюды? — сыпаў ён злоснаю гаворкаю і паказваў рукой на лес.

— А як жа? На тое абрэзка, — адказалі яму.

— Чаму гэта? — зноў перапытваў ён.

Маўчалі.

— Чаму гэта? Што, у мяне лішняя ёсць, ці што? Можа, вы і на той бок лесу палезеце?

— Можа, і палезем.

— Хто арэнду плаціў, а хто палезе! Чаму гэта?

З братам яны прыехалі ў наступную ноч. Зноў бялелі каля дарогі межавыя слупы і тычкі.

— О, — паказаў рукой Бушмар.

— Але, — адказаў брат.

Больш яны нічога пра гэта не гаварылі і ўехалі ў лес моўчкі.

Брат быў вельмі падобным да Лявона, але ростам быў яму, высокаму, па плячо ўсяго. Бушмар падстрыгаў вусы, а гэты падкручваў іх стрэлкамі ў бакі. Гаварылі яны адзін з адным мала і без слоў вельмі добра разумелі адзін аднаго.

Назаўтра зусім парушыўся звычайны ход жыцця ў Бушмаравай сям'і. Папаўдні Бушмару давялося ісці ў вёску прасіць людской дапамогі. Сёй-той потым прыйшоў з вёскі. Прыйшоў стары Вінцэнты, што ўмеў на памяць усялякую касцельную адправу. Труну рабілі самі Бушмары, а Вінцэнты маліўся з кантычак — пераспяваў колькі разоў «анёл панскі» і «Здравась Марыя», пасля труну ўдвух Бушмары завезлі ў мястэчка пад касцёл. Вярнуліся позна, а назаўтра сышліся ўсе ў Бушмаравай чыстай хаце на жалобны абед. Вінцэнты прыйшоў з жонкаю, за гаспадыню была Аміля. Бушмар дастаў людзям выпіць, перад абедам Вінцэнты зрабіў жалобную адправу — заспяваў зноў «анёл панскі», усе падцягалі. Нават сам Бушмар падаваў свой, як з-пад зямлі, голас.

Спачатку быў ціхі настрой. Бушмараў брат, расчуланы і ўзлагоджаны, успомніў свайго хлапчука:

— Бывала, адна ўцеха была, прыедзеш дадому, распрагаеш каня, а ён пад нагамі трэцца, памагаць лезе. Часамі і крыкнеш на яго, і ўшчунеш, калі пасваволіць, але як памёр, дык сам палез бы лёг на яго месца, абы падняць яго.

На твары яго засвяцілася чуласць. Жанкі заплакалі, уцёр слёзы і сам Бушмараў брат. Так прайшоў абед, а як выйшлі на ганак, каб разысціся, той жа самы Бушмараў брат не сцярэў:

— У мяне адрэзалі палавіну ўсяе зямлі, але я хоць толькі што на арэнду быў сеў, але ён!

Ён ткнуў пальцам на брата:

— О! Спрадвеку арэнду плаціў.

— Нічога не зробіш, — сам жа адказаў брат.

— Чаму гэта не зробіш! — зароў Бушмар.

— Можа, што і зробіш, — хітра сказаў Вінцэнты.

V

Меркла ў лясax. Гусцілася цёплае неба, адвячорак цадзіў паплаўныя туманы.

Рэчка ўлілася ўжо ў свае берагі, цякла ціха-ціха. Магутнасць вясны жыла ў лясax і ў полі.

Бушмарава постаць чарнелася над рэчкаю.

Ён зноў быў адзін. Брат паехаў дзён праз тры пасля матчы-нага пахавання. Бушмар жа яшчэ некалькі дзён, як выбіты з свае каляіны, не задумваўся ні над чым. Амілія каля яго чула сябе ніякава, кожны адвячорак пакідала ў сялібе яго аднаго, начаваць хадзіла ў вёску. Можна, таму, што ад Бушмара слова цяпер больш як калі цяжка было выцягнуць.

— Я пакіну служыць тут зараз, — сказала была раз Амілія.

Ён не пачуў ці так нічога не адказаў.

На змроку высокая постаць узвышалася над рэкаваю лукою. Чалавек маўчаў, як і ўсё, што было навокал яго. Доўга стаяла высокая постаць. Змрок пагусцеў, неба яшчэ не запаліла зораў.

Чалавек азірнуўся і пайшоў паволі назад. Храсткі яго носа варушыліся, бровы з'ехалі нізка і зрасліся.

Маленькая жанчына ішла па траве. У руках яна несла чаравікі, ад работы ружавеў твар. Яна ішла падбегам ад гумна. Вольнай рукою папраўляла валасы і глядзела кудысьці паверх усяго. Яна напаткалася высокаму чалавеку. На адзін момант вочы іх спаткаліся, але чалавек адвярнуўся і пайшоў на высокі ганак. Жаночая постаць прыгнулася ад таго ўзроку мужчыны, больш заспяшалася. От яна сядзіць на ганку і абуваецца. Марудзіць, абцірае ногі аб мокрую траву, ціха навокал, нікога нідзе няма. Жанчына ўстала, яна ўжо гатова была ісці.

— Дык я пайшла ўжо, заўтра на світанні прыйду, — моцна гаворыць яна тое, што і кожны дзень у гэтую самую пору.

Але чамусьці яшчэ марудзіць. Яшчэ нагнулася паправіць у чаравіку шнурок, шнурок нешта завязваецца доўга, раптам ірвецца, і яго трэба звязаць. Ідзе жанчына паволі, унурыўшы галаву, трымаецца роўна, як бы чуючы ўсё яшчэ на сабе той момантны зірк.

Яна ідзе паўз разваленую пуню; пахне з яе прэлая саломка і веснавая цвіль. Тут жанчына пайшла шпарчэй, але чалавек выбягае на ганак і моцна заве сабаку:

— Галас, Галас!

Жанчына бачыць здалёк, як цераз двор імчыцца да гаспадара сабака, як сам гаспадар сыходзіць з ганка. Яна прыпыняецца і

глядзіць: а можа, там здарылася што, яна ж тут усю гаспадыніну работу адна парабляе, можа, чаго і не дагледзела.

Чалавек жа адагнаў ужо ад сябе сабаку і ідзе цераз двор. От пайшоў ён шпарка. Яна вельмі павольна паварочваецца да дарогі і ідзе сабе: яна ж ужо развіталася — сказала, што пайшла.

За брамаю гарачая хада магутных ног дагнала яе. Яна не азірнула, але чула на сабе чужую буру. Тады з востраю, непераможнаю, пакутнаю і страшнаю радасцю пайшла шпарчэй, штосьці бяздумна ўгадаўшы ў гэтым. І тады ж пачула, як схапіла яе тая чужая бура. Бушмаравы рукі ўзнялі яе высока, пад зварыным дыхам яго валасы з-пад хусткі казытнулі твар. Слабасць і раптоўны ўздым страсянулі яе. Разам з тым ласкавая хітрасць прайшла па твары яе.

— Я чужо не вярнула, думала, што здарылася, — шапнула яна і змоўкла зусім.

Бушмар цераз увесь двор бегам нёс яе назад на руках.

Праз паўгадзіны яна нехаця выйшла на ганак. У расчыненых дзвярах неўзабаве з'явіўся за ёю Бушмар. Яна сышла з ганка, вельмі паволі зноў моўчкі пайшла да брата ці толькі зрабіла выгляд, што ідзе. Бушмар збег з ганка за ёю. І з трох крокаў зноў схапіў яе на рукі. Хітрая жаночая ўсмешка лягла на твар яе. Яна ўзмахнула рукамі, вызваліўшы іх з-пад Бушмаравых, узяла ўгору галаву і ахапіла яго за шыю. Бушмар панёс яе зноў у хату.

VI

Віславухі, белавусы, стары Вінцэнты стаяў за лесам на дарозе. Амілін брат падыходзіў да яго ўпоперак цераз раллю. Твар Вінцэнтага тоненька ружавеў на ветры, нядаўна зголены, гладзенькі. Амілін брат ледзьве цягнуў ногі па цяжкай, скібаватай раллі.

— Адпоўз Бушмар за лес, — сказаў Амілін брат.

— Напалі на чалавека, — адказаў Вінцэнты.

— Будзе з яго аднаго.

— Можа, будзе, а можа, і не. З таго боку лесу тамашнія яшчэ падбіраюцца. Так, мусіць, і адхвацяць усю гору.

Вінцэнты задумённа плонуў, абцёр рукавом вусы. Твар яго на ветры заружавеў і пагладзеў больш. Здаваўся мокрым. Цераз поле, з кустоў, ішлі людзі. Амілін брат уваткнуў ля дарогі тычку, мігнуў Вінцэнтаму. Той пайшоў далей ад дарогі, набраўшы з зямлі пад паху гатовых тычак. Мужчыны прыпыніліся ля дарогі.

З лесу, з-пад Бушмаравай сялібы, выйшла Аміля. Яна ішла шпарка, заклапочана. Брат памкнуўся быў пайсці ёй насустрач, але пад цікаўнымі і хітрымі позіркамі мужчын застаўся.

Аміля падышла да яго адразу.

— Чаму Бушмар сам не прыйшоў? — запыталася колькі галасоў разам.

Аміля адказала аднаму толькі брату:

— Не прыйдзе... Мяне прыслаў... што тут хаця робіцца?..

Яна спусціла рукі і стаяла з сухой заклапочанасцю. Глядзела на ўсю работу.

— Што гэта за чалавек, чаму ён вачэй не пакажа: а пасля смяртэльнай крыўды не абярэшы, — загаманілі некаторыя мужчыны.

— Каб тут каморніка не было, можа б, і прыйшоў, — засмяяўся Амілін брат. — Што, невядома, як яму цяжка з начальствам гаварыць?

Аміля бездапаможна глянула на брата. Той падступіў да яе бліжэй.

Мужчыны заварушыліся па полі.

— Думаеш кідаць службыць? — запытаў брат ціха, адводзячы сястру ўбок.

Аміля паціснула плечуком і апусціла вочы. Скрытнасць цяпер удалася ёй.

— Кідай! Што гэта не ўгаварыць цябе ніяк! І тады вырвалася з хаты ліха ведае чаго, як бы не можа памеркавацца разам. Гэта ж не вечна будзе цяснота ў хаце, зараз што-небудзь зробім. Кідай, годзе табе ліпець за наймічку. Чаму ты паслухаць мяне не хочаш? Чаго ты баішся, што ў хаце цесна і хлеба можа не хапіць? Не прападем! Будзем разам рабіць, разам жыць... Гэтак табе трэба было і адразу ісці за наймічку! Што ж не паслухала! Кідай!.. Чаму ты босая прыйшла, халодны дзень гэтакі? Раніцою мароз быў.

Яна аглядзела яшчэ раз падлеснае поле і пайшла назад.

Брат паглядзеў ёй услед, нахмурыўся.

— Можа, яна крыўдзіцца чаго, — з'явіўся раптам з боку Вінцэнты.

Амілін брат не захацеў з ім гаварыць. Вінцэнты, як знячэўку дзе абмочаны на холадзе, заклапаціўся вельмі каля тычак.

VII

За лесам насядала на сялібу вясковае поле, арудаваў там Андрэй — Амілін брат, праціўны Бушмару чалавек. Бушмар і ніколі не меў з ім сталай гаворкі (хіба, бывала, трэба было пагаварыць

крыху, увайшоўшы ў хату да Амілі), а цяпер і пагатоў. Ён з-за лесу чуў праз Амілю, што Андрэй сіберна заеўся на Вінцэнтага за ўсялякія там справы, што Вінцэнты нагаворваў супроць Андрэя людзей, што ў самога Вінцэнтага ў хаце нелады нейкія... Аміля кожны дзень пад вечар даведвалася да свайго дзіцяці, доўга не бавілася там, у Андрэя, — цяпер ужо заўсёды варочалася нанач. Яна ўсё была такою ж самаю ціхаю, прывабна, па-жаночку пакорліваю. Вечарам, прыбегшы ад брата, яна знаходзіла Бушмара ў хаце, зазірала яму ў вочы. Ён цягнуў яе да сябе.

Вясна тады ўбіралася ў сілу. На полі, на палянах і лесавых выперабах зазяленьвала ярына.

Навокал Бушмаравай сямлібы з'явілася новая агарожа. За лесам, тут жа пад бокам у Бушмара, забялелі слупы на другую іншую агарожу. Дарога з лесу, што з Бушмаравай сямлібы падалася ўбок, закруцілася пад самую рэчку — новы перароблены вясковы палетак адапхнуў яе.

Аміля з Бушмарам часамі, у нядзелю, калі быў час, выходзіла сюды за лес. Яна-то, праўда, ішла не разам з ім, а ззаду, як бы назіркам. Ён выходзіў з хаты адзін, ён нікуды не клікаў яе з сабою, калі ішоў куды так, без работы, але яна даганяла яго, убачыўшы за брамаю. Сыходзілася з ім ужо ў лесе. Тады гаварыла:

— Можа, мы сёння ўдваіх да Андрэя пойдзем?

Ёй хацелася, каб гэта было, і баялася яна зводзіць іх.

Ён сціскаў губы, хмурыўся, адказваў не адразу, а ўжо калі яна начакаецца гэтага адказу:

— Ты ж кожны вечар бываеш там.

Яна так ужо і ведае, што ён гэта скажа, але яшчэ не паддаецца:

— Мала што я адна хаджу. Каб з табою калі ўдваіх пайсці, мне гэтак хочацца... Лявонка...

Яна ведае, што на гэта ён ужо нічога не скажа. Толькі як бы дзеля таго, каб разгледзець што па дарозе ці ў полі, адвернецца ён і колькі хвілін не змігне з аднаго месца, а там і Андрэеву хату відаць на ўзгорку, другая з краю. Разбіты маланкаю клён гнецца пад растрэсенаю страхою, развалены комін накрыты вялікаю бляшанаю міскаю без дна. Там Андрэй, можа, дзе ў нядзелю курыць да вуліцы на бяргвеннях з мужчынамі і, можа, зноў нагаворвае людзей на Бушмара.

Ніколі Бушмар не пойдзе туды!

Амілю цягне туды хоць на момант.

— Я пайду, — гаворыць яна, — калі ты пачакаеш крыху тут, я не забаўлюся. Добра?

Яна глядзіць пакорліва ў вочы яго. Усё роўна як просіць ласкі якой. Ён жа заўсёды адзін і той жа — пануры, маўклівы. Хто яго ведае, якія думкі варушацца ў яго віхрастай галаве, пад гэтым навіслым чэрапам.

— Ідзі сабе.

Ах, каб ён не гаварыў гэтага «сабе»!

З прычыны гэтакага тону яна не ідзе. Ён сядзіць дзе-небудзь на пенчуку ці на вывернутым дрэве.

Край лесу, перад імі поле — цяпер ужо чужое, не яго. Бярозавыя прысады туманяцца за полем, іх ледзьве відаць — з гэтага, аднаго толькі боку, поле чыстае ад лесу. Скрыўленая, адсунутая Бушмаравы дарога яшчэ мала вызначылася калясьмі. Межавыя палявыя слупы залезлі аж на яе — ледзьве з драбінамі лыга прасунуцца.

Аміля кладзе рукі на Бушмаравы плячо:

— Чаму ты гэтакі, Лявон?

— Што? — гаворыць ён адразу, — што ты сказала?

(Часамі ён гэтак ажыўляецца без прычыны.)

— Чаго ты на мяне сярдуеш?

— Ідзі туды, — паказвае ён пальцам на вёску. — Ідзі, адно прыходзь хутка.

Цяпер яна ўжо ідзе адразу, моцна ўздыхнуўшы, але ж і праўда, што не бавіцца там доўга.

Андрэй спатыкае яе жартлівым смехам:

— Хутарская гаспадыня ідзе. Ну, як гаспадар, не лішне эксплаатуе цябе?

Яна вымушана смяяцца.

У акне з двара відаць дзеці. Ходзяць за сталом па высокай лаве, насамі ледзьве дастаюць вокны. Вочы ў абодвух чорненькія, як вугельчыкі, аднагодкі — Амілін і Андрэў.

— Ідзіце, сынкі, я вам тварыкі памыю, — гаворыць Аміля, калі ўвойдзе ў хату.

Бярэ іх абодвух на рукі і нясе ў мыцельнік да вядра з вадою. Хлапчукі ў захапленні пішчаць.

— Сыночак, — туліць яна да сябе свайго малога. — Мож, табе баліць што?

— Каб балела што, дык плакаў бы, — аскірзаецца пакрыўджаная Андрэіха. — Разам жа з маім і ядуць і спяць.

— От пасварыцеся нечага, — рагоча на ўсю хату Андрэй.

— Я так гавару, мала што маці скажа, — апраўдваецца Аміля, — ці гэта што я скажу, дык...

Яна гладзіць па белай галоўцы свайго малага і спяшае назад да Бушмара. Андрэй выходзіць у сенцы. Стоячы ў дзвярах, глядзіць Амілі ўслед:

— Пабыла б калі больш... Эксплаатуе цябе твой гаспадар.

Ён раптам кідае жартаваць. Тон яго робіцца сталым:

— Табе і нядзелі няма?

Аміля ўжо выходзіць з двара.

Бушмар усё ж чакае яе. Яна як бы просіць яго:

— Я не бавілася, праўда?

Яны ідуць назад ужо разам. Калі край лесу губіцца за востраю павароткаю лясной сцежкі, Бушмар туліць яе да сябе. Яна, у гэты момант шчаслівая, глядзіць яму ў вочы; уся больш яшчэ прыгажэе, ружавее, жмурыцца, лашчыцца да яго. Падыходзяць да дому, і яна тут зноў успамінае тое, на што ён раней не адказаў:

— Чаму ты гэтакі... Нейкі...

— Які?

— Не гаворыш ніколі са мною?

Яна не спускае з яго вачэй, і ён глядзіць доўга ў яе гвар. Жанчына робіць цуд: на Бушмаравым твары з'яўляецца ласкавая мяккасць.

VIII

Вінцэнты на погляд здаецца ціхі чалавек. Ён ходзіць павольна і стала. У нядзелю заўсёды ўсцягвае на ногі шкарпэткі — шэрыя, у чырвоную палоску ўпоперак — жончына работа — і камашы. Ногі ў яго крывыя — разагнутыя дугі, і паходка — з боку на бок. Святочная ватоўка яго з рудога, чырванаватага старасвецкага бобрыку, ці то ўлетку горача, ці то ўвосень, ці ўвясну здорава — ён у свята заўсёды ў ёй. Колер твару яго дзіўна падобны да колеру гэтай вопраткі.

З Бушмарам ён — так сабе, ні вораг, ні прыяцель.

Трохі дружыў з Лявоным бацькам, — але як дружыў! — разам палавічных пчол разводзілі, пакуль не заеліся ідзін на аднаго за мёд, а з маладым Бушмарам Вінцэнтаму пакуль што не здарылася за што пасварыцца.

І от у нядзелю, калі Бушмар рыхтаваўся снедаць, прыйшоў да яго Вінцэнты. Ён колькі часу стаяў за Бушмаравою брамаю і разглядаў Бушмараву ярыну.

— А-а-а як жа авёс пайшоў, аж сінее, — енчыў Вінцэнты з нейкай пакутнай зайздрасці. — Шалее твой авёс, дзяньдобры, жэгнай Божа, — сказаў ён, калі пралез цераз парог у хату.

Бушмар бачыў яшчэ яго праз акно за брамаю. І буркнуў быў сабе пад нос:

— Ці не сюды яго няшчасце гоніць.

— Добры дзень, проша на сняданне, — прывітаў ён госця.

Вінцэнты сядзеў на парозе, пастукаў па падлозе кійком сваім, падзіў па слову гаворку — чакаў, калі Бушмар скончыць снедаць і калі адыдзеца ад стала Аміля.

— Я прыйшоў да цябе, — загаварыў ён пра справу, выводзячы Бушмара на двор.

Бушмар як бы пачуў што трывожнае, маўчаў і нарыхтаваўся слухаць. Ён веў Вінцэнтага па двары. Вінцэнты раптам перайшоў на дробныя ўсмешкі і нават сказаў жарт:

— Я хачу ў падсуседзі да цябе.

Бушмар траціў цярылінасць — ён сам ніколі не жартаваў і да людскіх жартаў не прывык. Вінцэнты ж адразу пасталеў, гэтак як напусціў бы на сябе жартаўлівасць:

— Ты ж чуў пэўна?

— Што?.. Нічога я не чуў.

Бушмар як мае быць ужо ўстрывожыўся. Вінцэнты больш не мучыў яго сваімі жартамі:

— Падсуседзі — не падсуседзі, а хаўрус з табою хачу зрабіць. Уцячы ў лес да цябе хачу. Хлопцы мае самі прыслалі мяне да цябе... Дарогу тваю адапхнулі? Палетак паўз лес адрэзали? На гэты бок лесу залазяць? Андрэй арудзе? І арудаваць будзе, бо ён на цябе вока не мае. Ён пытаў (сам я чуў) у Амілі нядаўна — ці запісана яна ў гэтым рабачкоме...

Вінцэнты раптам спыніў гаворку і палажыў рукі на полы вопраткі. Расцягнулася ніжняя губа, стала тоненькаю, і мяшкі пад вачыма пачырванелі. Ён трошкі прысеў, трошкі нагнуўся да Бушмарава вуха. Спачатку так памаўчаў, пасля захікаў:

— Хі-хі-хі, хі-хі-і-і...

Бушмар зусім здзівіўся, аж злосць папаўзла па твары яго.

— Хі-хі, гэта такі недурны нехта выдумаў, імя яму даў — рабачок... падточвае гаспадароў... ці запісалася ты, кажа, у рабачок... Хі-хі-і-і.

Зноў ён раптам зрабіўся сталым, пасля гэтай штучнай весялосці:

— Страшная штука робіцца. Усё к чортавай матары пойдзе. Гады, запанаваць хочучь... Будзе табе яшчэ не гэта. Яшчэ і хату

адбяруць у цябе, і самога з торбаю па свеце пусцяць, калі само-
му не ратавацца.

— Што? — гукнуў з усіх жыл Бушмар.

А той як бы наўмысля прыйшоў сюды, каб памучыць:

— І ўсім нам тое самае будзе, калі, я ж кажу, не ратавацца.

Тут ён змоўк і ўздыхнуў. Бушмар, каб прымеў, дык увагнаў
бы тут яго на месцы ў зямлю. Вінцэнты яшчэ трохі памучыў:

— Гэта можна было адразу бачыць, што гэта будзе...

— Што?! — нема раўнуў Бушмар.

І ўжо тут Вінцэнты як мае быць дайшоў да справы:

— Усё пойдзе нанова. Гэта, што яны там панастаўлялі тычак
і слупоў, дык увосень усё параскідаюць самі ж. Гэтыя новыя
межы на знос пойдучь. І гэта, што падзялілі гэтыя дзялянкі, што
адхапілі ад хутароў (і тваё тут дабро запала), — усё ў адзін кацёл
пойдзе. Усё, як ёсць! Нават больш яшчэ ад хутароў адхопяць,
нават зусім некаторых пазганяюць з месц сваіх — няма табе,
кажа, ні хаткі, ні градкі. Народ, можа, паддавацца не будзе, але
гэта... займі чорта ад варот, дык ён цераз плот! Ён цябе пройме
навылёт, а свайго дойдзе... Згоняць усіх разам, выдзеляць табе,
каб з голаду ўздоўж лавы лытак не стуліў, а рэштку спажыве
той, хто будзе на чыёй шыі сядзець.

— Можа, да гэтага яшчэ не дойдзе, — разважыў сам з сябе
Бушмар.

Ён аж панурасць сваю пачаў траціць.

— Ты тут сядзіш, як воўк, і нічога не ведаеш, што па людзях
робіцца, цябе да калецтва як мае быць збіраюцца давесці, а ты
снедаеш сабе, як на выгодзе...

— Хто гэта хоча?

— Гады. Андрэй. Аміля нябось маўчыць табе. От папытайся
ты ў яе, што Андрэй парабляе...

— Ну, дык што рабіць?

— Я табе скажу, што рабіць — яны сваё, а мы сваё. Няхай
сабе іх там дзвесце сядзе каля аднаго кагла, а мы тут удзесяцярэх
сядзем. Ты, я, хлопцы мае, можа, яшчэ хто з адзін падахвоціцца,
от табе і кацёл. Без гадаў, без нікога, сам сабе. І ўсё маё будзе
пры мне, і пальцам ніхто не зачэпіць. Тады мы і адсудзіць можам
законам, што і ад цябе забралі. Яны няхай сабе, а мы сабе, не
канешне галетніка ўспамагаць сваім уласным ды родным. Ну як?
Ты сядзіш і нічога не чуеш?

Бушмар маўчаў.

— Я сам на гэты бок лесу перабяруся. Забудуем усё як мае
быць. Уцячы адтуль, хай яны там хоць падушаць адзін аднаго.

- Сюды? На гэты бок? Тут жа маё!
 — Усё роўна забяруць.
 Бушмар памаўчаў.
 — Можа, нічога яшчэ не будзе.
 — Як-то не будзе. Ты сядзіш і нічога не бачыш.
 — Ці ім там мала?.. І так жа паадрэзвалі ад усіх.
 — Хамскага горла ніколі не ўтхланіш.
 — Дык што ж рабіць?
 — Я ж табе гавару што.
 — Пачакаем крыху, будзе відаць. Калі што якое...
 — Позна будзе чакаць. Да восені, калі пачакаем, дык там і аман будзе на ўсё.
 Бушмар не ведаў, што рабіць і што думаць.

IX

Вінцэнты прыходзіў яшчэ раз, але Бушмар упарта не хацеў яго слухаць. Вінцэнты ўгаворваў яго:

— Гэта не прыперла табе яшчэ бяда, дык ты атрэпаеш рук, а пачакай, што ўвосень будзе.

— Не ўсё роўна мне! Ці сціснуць мяне, ці з кім я за адным катлом буду ні госьць, ні гаспадар. Няхай што хочуць, то і робяць, а за адзін кацёл я ні з кім не сяду.

Вінцэнты тады пакінуў хадзіць да Бушмара. Бушмар пачаў задумоўвацца.

Вясна ўжо зусім увабралася ў сілу і падавацца пачала лету. Рыхтаваліся да сенажаці; буялі аўсы і ячмені, адкрасоўвала жыта.

Аміля тады стала больш сумнаю, як калі раней была. Яна ціха корпалася з цямна да цямна за сваёю работаю, сам Бушмар ніколі ў хаце не прыпыняўся, — ледзьве ўхапіў управіць адзін веснавое поле.

Адзін раз у яго сялібе была пакутная ноч.

Надвечар яшчэ ён заўважыў, што Аміля як бы рвецца штосьці сказаць яму. Яна падыходзіла да яго колькі разоў, зазірала ў вочы, а ён быў утомленым з поля, тупаў па хаце. Яны павячэралі моўчкі, толькі яна сказала разы са два штосьці нецікавае ні ёй, ні яму. Ён адказваў вяла, нехаця, як і заўсёды. Аміля ведала ўжо добра гэтую яго натуру, ніколі не зважала на гэта. Пасля ж ужо ўсёй хатняй упраўкі, калі ён раздзяваўся класціся спаць, яна падышла да яго, паглядзела на яго з дакорам, просьбаю, замілаваннем,

паслушэнствам, села каля яго і сказала тое, ад чаго ён падняў вочы, але з твару не змяніўся:

— Ад мяне?

— А ад каго ж яшчэ?

— А можа, ад каго іншага?

— Лявонка?!

Ён маўчаў. Яна падсела яшчэ бліжэй, зазірнула яму ў вочы, прыпёрлася галавою да пляча. Яна гаварыла хутка, выказвала ўсё, што сабралася за ўсю вясну, але што было дагэтуль цяжка выказаць Бушмару:

— ... Мы тады і малога майго забярэм сюды. Добра, Лявонка? Ён неўзабаве падрасце, дык і помач ад яго гатовая будзе. Ты, Лявонка, запішыся са мною ці павянчайся — трэба зрабіць што-небудзь, ці скажы мне пэўнае слова, дык я тады спакойнаю буду, а не хочаш можа вянчацца ці запісвацца, дык я так магу быць, адно каб ты мне сказаў напэўна, што я твая жонка. Можна і так, калі хочаш, людзі цяпер усякся жывуць...

Ён устаў падкруціць у лямпе агонь. Яна чакала, сядзела ўсё. Ёй здалася, што ён стаў тады такім, якім яна яго жадала сабе — ласкавым, добрым. Ён сеў поплич з ёю і маўчаў доўга. Яна палажыла галаву яму на плячо. Тады ён адхіснуўся і не зводзіў з яе вачэй:

— А той твой хлапчук, якога трэба забраць сюды, ад каго? Можна, ад паручніка?

Яна жажнулася:

— Нашто ты пытаеш тое, што сам ведаеш?

— А ты скажы.

— Нашто ты гэта?

Ён усё глядзеў на яе.

— Ну ад нябожчыка... памёр жа...

Яна моцна заплакала. Нагнулася і скінула шпарка рукі.

Бушмар стаяў пасярод хаты, прыжмурыўшы вочы. Ён бачыў Амілю ранейшую, калі яшчэ насіў яе на руках снежнымі палянамі з лесу. Чуў яе каля сябе там, на паваленым дрэве ў снежавыя ночы. Чуў і смех яе паручніку. Чуў яе і ў раннюю вясну, у той вечар, калі, не памятаючы нічога, хапіў за брамаю на рукі і мчаў у хату. І ўсе тыя наступныя дні і тыдні, нават, можа, месяцы... Калі ён ужо не пускаць пачаў яе да Андрэя, да гэтага ненавіднага брата яе, гэтага ворага, злыдня...

От ужо ён бачыць Андрэяў твар — гэты насмешлівы твар!

Андрэй усё зробіць, усюды дападзе. Ён і праўда, што гатоў сагнаць з месца сялібу, гэтак, як дарогу адапхнуў, як за лесам

адрэзаў самую лепшую дзялянку. Усе слухаюць яго, не памога і Вінцэнтага хітрасць. Усё будзе на восень, як казаў Вінцэнты. Андрэй арудзе, Андрэй стараецца, Андрэй — Амілін брат.

— А калі багацце я сваё страчу?! — смальнуў Бушмар. — Дык як тагды будзе з жонкаю, з дзецьмі і з сваімі, і з паручнікавымі...

Ён паварушыў барадою.

— Непаручнікаў! — крыкнула яна.

— Не, не, гэта я так сабе! — падступіў ён да яе на крок, збянтэжыўшыся ад яе крыку. — Дык чаго ж ты.

Яна заплакала мацней, плечы яе затрасліся, галава звесілася на рукі. Скрозь пальцы капалі слёзы.

Бушмар прыгледзеўся. Ён як бы ніколі не бачыў чалавечых слёз, гэтакіх горных. Цераз твар яго прабегла дзіўная рыса. — Дзіва? Нецярпліваць? Новае разуменне рэчаў?

— Сціхні, — сказаў ён ласкавей.

— Лявонка, што мне рабіць? — ледзьве выгаварыла яна за слязьмі.

Амілія сілком пасадзіла яго каля сябе. Выплаквала свае слёзы доўга на плячы яго. І гэта зрабіла з Бушмарам цуд. Ён пачаў сцішаць яе, заспакойваць, прытульваў да сябе твар. І ўсё стараўся скрывіць губы ў ціхую ўсмішку.

Пад поўнач яна старалася забыцца на тое, што было вечарам, і ўсё не магла. Яна была адна ўжо ў хаце. Бушмар быў сказаў:

— Мне галава баліць вельмі, пайду лягу на салому ў пуню, там вальней.

— Ідзі, — абняла яна яго.

Забыла патушыць лямпу і лягла. Заснуць не магла. Успомніла вячэрнюю гаворку з Бушмарам і зноў затраслася ад слёз.

X

Бушмар паволі спусціўся з ганка ў чорную ноч. Чула драмала зямля, вялікая цішыня вартавала Бушмараву сялібу. У маўчанні начаваў лес, маўчалі ж пад туманамі і паплавы.

Бушмар павалокся аж да брамы, дзе мацней пахла па загоне канюшына, дзе лясная вільгаць чулася мацней. Бушмар там не стаяў доўга. Ён як бы шукаў чаго — з непакоем нейкім пайшоў назад і зноў вярнуўся, пасля падаўся да старой пуні, пралез у прычыненыя дзверы, лёг на салому. Так ён ляжаў доўга, шырока расплюшчанымі вачыма глядзеў у цемень, штосьці тупа ныла пад сэрцам. Было гэта новым. Толькі засмактала было гэтак калісьці

ў грудзях, як выбраўся быў у салдаты і пакінуў за сабою сялібны лес. Ён паспрабаваў самохаць кашляць, заплюшчваць вочы... Нарэшце ні то дрымота, ні то тупое бяздум'е апанавалі ім.

Бушмар уздрыгануўся і прысеў, цяпер збіраў думкі свае, пачынаў думаць. Далёка было тут да разважлівасці, але думкі хутка прагналі жах нядаўняй дрымоты.

Нізка навісла цемень, здаецца, ён бачыў над сабою яе — цвёрдую, моцную, непераможную. У ёй жыў увесь свет, усё там дзейнічала і душыла яго. Ён устаў на ногі. У думках з'явіўся Вінцэнты з сваімі прароцтвамі. Цяпер ужо трывога і крыўда адганялі ад чалавека ўсё іншае, праходзіў жах, трывога ўсё павялічвалася. Ён зноў лёг, штучна пакашляў і моцна ўголас уздыхнуў.

— Лявон, — пачуў ён голас з двара.

І магло б стаць яму самому дзіўна, каб адно ён мог раздумаць пра гэта: ён самымі пачаткамі адчуванняў сваіх узрадаваўся гэтаму голасу. У той жа момант, як у гарачыню піць, прагнуць ён стаў гэтага слова, каб хоць раз яшчэ яна гэтак сказала.

— Ты на двары? — абазваўся ён.

Аміля прыйшла на яго голас.

— Мне страшна адной... Ты мяне пакінуў там адну... Ты мяне знявідзеў, я табе непатрэбна больш, я ведаю, я ведаю... праўда, Лявон? Скажы, ці праўда? Скажы... скажы...

— Хадзі сюды, — падаў ён голас.

— Скажы, якая я для цябе?

— Сядзь.

Ён пачуў, што яна плача, што яна не асмельваецца ўжо сесці блізка да яго. Ён прагнуў яе ранейшага, нядаўняга слова, дзе не было ні папроку, ні слёз, а толькі пакорлівасць — гатавай да ўсяго дзеля яго жанчыны. Абое маўчалі доўга.

— Лявон...

Цяпер ён працягнуў руку, падцягнуў яе да сябе.

— Скажы.

Як у бяспамяцтве, ён прыціснуў да сябе яе галаву. Яна плакала ўжо ціхімі, бяздумнымі слязьмі, выпрошвала ў яго слова:

— Скажы, ну скажы, Лявонка, якая я табе?.. Ты мяне знявідзеў... Завошта. Чаму ты?..

— Маўчы, — зашаптаў ён, — ты маўчы.

— Чаму ты сказаць не хочаш?.. Ты мяне гэтак укалоў, гэтак скрыўдзіў... Нашто ты мяне гэтак?..

— Маўчы, — папрасіў ужо ён.

Яна больш не гаварыла, маўчаў і ён. Цяпер пасадзіў сабе на калені і прытуліў яе твар да свайго. Яна пакінула плакаць, ціснулася да яго, вісла рукамі на яго шыі. Так доўга цягнулася маладое шаленства, радаснае і пакутнае.

Ужо забялела над лесам, ужо нават і ружавець пачало, а ніхто не хадзіў па Бушмаравым двары. І от нарэшце з цёмнай нары выйшла Аміля. Яна была новая нейкая, не падобная на сябе ранейшую, штосьці было ў вачах закончанае, зусім сфармаванае. Можа, гэта цвёрдае ўяўленне назаўсёды было, што такое яна і што такое Бушмар і што яны адзін для другога.

Яна доўга сядзела на ганку, глядзячы перад сабою ў зямлю. Гэтая ноч змучыла яе. Яна ўсё глядзела на свой росны след на траве.

Бушмар выйшаў неўзабаве. Ён пайшоў проста да студні. Выцягнуў ядро вады, нагнуўся і стаў ліць празрысты холад сабе на галаву.

XI

Ужо зблекла ружовасць на ўсходзе. Вяршаліны лесу гарэлі сонечнымі агнямі, і лес слухаў безутрапёную музыку чулай раніцы. Сонца было за ўзгоркам, але далёка яшчэ, пакуль знікне раса. Росны след скрозь клаўся з-пад Аміліных ног, да лесу, а ў лесе сцежка з леташніх хвойных іголак маўчала пад нагамі. Тут было ціха і прытульна. З-пад дрэў цёк водыр вечна маладога ядлоўцу, пахла хвоя і лясная зямля. Вечнасьцю дыхала ўсё. Нават чулыя гукі былі як цішыня.

Аміля выйшла за лес. Сонечнае поле жыло клапатлівым веснавым днём. Яно гучэла птушынымі галасамі, зелянілася ячменямі і аўсамі. У бок ад узгорка туліліся да яго знаёмыя стрэхі.

Як бы шукаючы чаго, Аміля палажыла да лба над вачыма руку і ўгледзелася ў поле. Вецер абвееў ёй твар. Не думаючы, яна пайшла паціху цераз поле, перад ёю, наводдалек, бегла хвалямі жыта.

Андрэва хата ветліва глянула на яе спаракнеласцю сваіх сцен. На прызбе, на ўмятай кастрыцы, драмаў узлахмачаны сабака. Ён толькі гультайскім зіркам правёў яе ў двор. Там яна ўбачыла свайго малога. Ён адразу пабег да яе:

— Мама!

Яна панесла яго ў хату. Там быў ранішні рэзрух. Ляжалі непрыбраныя, расцягненыя пасцелі; самому ад сябе цесна зда-

валася. Усё было гэтакім знаёмым — усё, як і заўсёды, — на тым самым месцы, як і шмат год да гэтай хвіліны. Усё тут цякло паволі, з вонкавым спакоем... Нават нейкае зелле, якое яна сама, гадоў, можа, тры таму, заткнула за трам — яшчэ і цяпер тырчыць адтуль.

Аміля выпцягнула гэтае зелле і кінула ў сенцы. На палку каля печы панакіданы знаёмыя лахманы...

Думкі пачалі бегчы шпарчэй, вырывалі абрыўкі мінулага, забытага, што здавалася пахаваным назаўсёды. Можа, ёй было гадоў шэсць ці сем, як (гэта страшна цяпер укалола яе) сварыліся ў хаце за старую вопратку, што засталася пасля нябожчыка, бацькавага бацькі. Прыходзіла па вопратку бацькава сясра, бацька ж ірваўся ўсё прагнаць яе з хаты. Тая вопратка, можа, і каштавала ўсяго якую двазлотку, а колькі было сказана з-за яе ўсялякіх крыўдных слоў. І праз яе, праз Амілю. Ёй не было ў што апра-нуцца, гнаць у поле быдла і гэтаксама стрыечнаму брату, малому, сыну гэтай самай цёткі. Чаму, як якія дзікуны, забыўшыся на блізкае сваяўство, крыўдзяць адно аднаго з-за гэткай дробязі нядобрымі словамі? Гэтак жылі, што і старыя лахманы для іх не заўсёды драбязя, а яшчэ — калі чалавек жонны дзень у голадзе і холадзе, дык тут ужо ўсякія межы і ўстанаўленні руйнуюцца.

Беглі ў яе думкі няроўна, утрапёна.

То выхапяць яны з чалавечай таямніцы што-небудзь з таго, што калісьці было перажыта, ранейшае бацькава парабкоўства ў двары, бадзянне па месцах, то засцелюць усё перад чалавекам у ясныя колеры чагосьці невядомага, што вельмі падобна пад маўклівую шырыню зямлі ў гарачы поўдзень, калі ў чалавека такое ўтрапенне, а навокал усё само ў сабе і ў сваім спакоі.

З усіх гэтых думак і ўяўленняў паўстала спёка на пыльнай дарозе і аж чырвоны бляск сонца на ёй. Яна, гэтая дарога, была пустая, і пыл на ёй, што ўзнямаўся з-пад калёс, не ападаў, а стаяў невысока над зямлёю. На драбінах поплич з Амілію сядзеў Ан-дрэй, якога яна везла ў горад да доктара.

Ён не спадзяваўся выжыць, і на захадзе сонца сумна яна развіталася з ім каля глухога будынка гарадской больніцы. І ўсю ноч ехала адна дадому.

Хлопчык усё стаяў каля яе на зямлі, трымаўся за яе ногі, а яна глядзела кудысьці за вокны ў гарачае неба.

У гэтай хатняй сумятні, у цясноце пачула яна яшчэ тое, што часцей за ўсё чула ў несвядомых успамінах сваіх. Чула ў самыя вострыя моманты. Гэта брала пад сваю ўладу думкі і волю, каб — або зрабіць чалавека вельмі моцным і рашучым, або зусім

нямоцным, слабым. Усё тады робіцца малым і нязначным перад адным, што займае ў тыя хвіліны чалавека.

Калі яшчэ была дзіцём Аміля, дык з таго часу памятае яна адзін гэтакі момант. Ён навек застаўся ў памяці, і цяпер заўсёды паўстае ва ўяўленнях гарачы сонечны адвяхорак, калі было гэта. Яна малая не магла ўседзець дома ўвесь той дзень і назаўтра, пакуль не сплыла патроху горкасць з душы.

— Занясі, дачушка, тату хлеба, бо ён не еў з самага ранку, — сказала была тады маці.

І яна панесла той нішчымны хлеб, сухі, вымучаны з апошняй мукі, а бацька з поўдня ўжо нешта стаяў без шапкі перад ганкам аканомы ў двары, выпрошваючы нейкай палёткі за нейкія даўгі.

— Табе колькі разоў казалі — не таўчыся тут перад вокнамі дарэмна, — сказала пакаёўка, выходзячы на ганак.

Тады бацька заенчыў:

— Унь мне дзіця апошні кусок хлеба з стала прынясло. Няўжо я з раскошы прашу? Няўжо я...

І вось тады адбылося тое самае важнае. Сам аканом, высокі і моцны, выскачыў на ганак і схапіў бацьку за шыю, пхаў яго гэтак перад сабою цераз увесь дзядзінец, да самай дарогі, дзе стаялі дваровыя людзі, і некаторыя спачувалі, некаторыя смяліся. Бацька пайшоў, а яна, малая, бегла за ім, і страшны малюнак бацькавай прыніжанасці не даваў ёй спакою.

— Заўтра пайду папрашу аканоміху, — сказаў спакойна бацька, калі адышліся яны трохі ад двара.

— Не ідзі!

Яна закрычала немым голасам. Не магла больш выгаварыць ніводнага слова ад слёз і вялікай цяжкасці.

— Чаму? — сказаў бацька. — Можна, яе ўпрашу, дык як-небудзь і абыдзецца добра.

І, памаўчаўшы, яшчэ сказаў сам сабе:

— Яна, кажучы, ніштаватая кабета, ласкавейшая за яго.

І яшчэ большая крыўда за гэты бацькаў спакой і халодную нявольніцкую разважлівасць пеканула яе ў сэрца. Бацька ж гаварыў:

— Давай хлеб, падсілкавацца трохі.

Яны селі на дарозе, і Аміля магла толькі сказаць:

— Як ён цябе пхаў цераз увесь двор.

— Што ж ты зробіш, — адказаў бацька. — Будзе горшая бяда, калі прыйдуць ды апошнія забяруць.

І маўчаў. Можна, буры кіпелі ў ім на дне душы, але твар яго, грубы, абветраны, быў халодны. І от з таго доўга насіла яна ў

сабе страшны распач: «Можа, яму не зусім моцна балела, як яго ціснулі за шыю, але як гэта ён яго гнуў уніз, пхаў!»

Бацька ішоў гэтак у чужых руках праз увесь дзядзінец, той самы бацька, які заўсёды галодны і спрацованы. Ён пойдзе да аканоміхі, хоць тут зусім не можна ісці прасіць — нейкая сіла не дазваляе ісці зноў прасіць, а загадвае штосьці іншае: пайсці і ўзяць таго, хто пхаў бацьку, і забіць яго, але не адразу, а каб ён мучыўся перад смерцю і каб слухаў, як яму будзе яна за скрыўджанага бацьку выгаворваць усю крыўду. Толькі гэта трэба зрабіць, больш нічога не можна рабіць.

Але нічога не магла яна, тады малая, выказаць. Толькі праз колькі ўжо дзён сказала бацьку:

— Тата, набі яго.

Ён здзівіўся:

— Каго?

— Аканома.

— Што ты выдумляеш?

І ўсё гэта засталася навек.

Аміля стаяла ўсё ў хаце, ні з кім не гаворачы.

— Як ты прыйшла ад работы? — запытала Андрэіха. — Хіба Бушмара дома няма?

Аміля ўздрыгнулася ад чалавечага слова. Яна ўзяла на рукі дзіця і вынесла на двор.

— Гуляй, сыноч, гуляй сабе.

— Ты пойдзеш? — запытала дзіця.

— Пайду, сыноч.

— Чаму ты пойдзеш?

Яна панесла яго да варот і там паставіла на зямлю.

— Не ідзі, мама.

— Я прыйду... Бяжы ў хату, сыноч.

У полі вецер плыў па засевах, жыта шаптала.

Праз узгорак Аміля выйшла да лесу. На самым узгорку пад ветрам прыпынілася азірнуцца. Высыхала пад нагамі раса. Вецер мяў і трапаў адзежу.

Яна ўзняла галаву, штосьці незнаёмае дагэтуль нараджалася з думак пра Бушмара. І як хмары перад навальніцай збіралася ўсё больш і запаноўвала ў чалавеку. Бушмар стаяў як жывы ў яе вачах з ссунутымі брывамі, незадаволены, упарты...

Першы раз у жыцці ў яе ціснуліся губы. Гэта было толькі лёгкае дрыжанне іх.

Яна адна была на ўзгорку, перад сцяною лесу, постаць яе ўзвышалася над аўсамі і жытам. Вецер абвяваў яе, і галава яе была ўзнята.

Шпаркаю звычайнаю сваёю хадою яна ўвайшла ў лес.

XII

Чалавеку цяжка перарабіцца адразу. Можна думаць і гаварыць іначай, а сам чалавек доўга будзе ранейшым. Так, як ляцяць кожны год, абы толькі замакрэе веснавы снег, гусі над Бушмаравай сялібай, так, як адлятаюць яны над гэтымі ж лясамі назад, абы толькі пацямнее ад старасці на ржышчы белае павуцінне, — гэтак сваімі дарогамі будзе хадзіць чалавек, пакуль увесь узыдзе на дарогі іншыя.

У той дзень, калі вярнулася Аміля пасля ўтрапення свайго ў Бушмараў дом, яна ажыла была дзеля іншай сваёй дзейнасці, жывучы на свеце. Яна, як Бушмар прыйшоў толькі ў хату, пад поўдзень пачала выгаворваць яму ўсё, што сабралася ў яе; гаварыла яму і пра сябе і пра яго.

— ... Ты пануры, ты цяжкі, і з табою цяжка, але ты можаш з'іначыцца. Толькі скажы мне раз назаўсёды, што я для цябе і ці патрэбна я табе. Калі ты знявідзеў мяне, дык годзе папрокамі ўсякімі мучыць мяне, а выгані мяне з хаты. Тады я ведаць буду! Калі ж ты сам не ведаеш, што я для цябе, дык слухай — я застануся з табою... Нам не кепска будзе жыць... У нас будзе дзіцё, тваё дзіцё... а маё дзіцё цяжкім для цябе не будзе. Я зраблю тут усё ў нашым доме так, што нічога лішняга і непатрэбнага для нас не будзе, усё будзе добра і табе і мне. Толькі не будзь воўкам для мяне, а калі інакшым быць не можаш, дык — скажы мне, не маўчы — нашто я табе? Ты скажы... Ты не маўчы больш, але скажы тое, што трэба. Без папрокаў скажы... Тады лепш будзе ўсё...

Яна гаварыла доўга. Ён спачатку маўчаў з новым прасветленным нейкім тварам, як ад якой трывожнай і важнай навіны, пасля якой прыкра яму стала, але ж ён даслухаць хацеў да канца. Усё маўчаў, ніводнага разу не глянуў на яе.

— Чаго ты? — сказаў ён раптам.

— Што?

— Што з табою зрабілася? Дзе ты была?

Яна глядзела на яго.

— Дзе ты была? Чаму ты гэтакая?

— Дома была.

— Дзе дома?

— У Андрэя была. Сына свайго глядзець хадзіла. Сын у мяне ёсць, ведаеш?.. Той самы, пра якога ты ўчора дапытваўся, ад каго ён, той самы, мой сын. Ты чуеш пра майго сына?

Ён спіснуў зубы, але на гэта змоўчаў. Толькі глянуў на яе. І раптам здзіўленне нейкае засвяцілася ў яго вачах.

— Дык от я цябе пытаю, ты павінен сказаць мне.

— Я не ведаю, што ты хочаш, каб я табе сказаў.

— Я кагадзе гаварыла табе што.

— Я табе нічога не рабіў кепскага.

— А вечарам учора, ты забыўся?

— Я цябе не біў.

— Канешне біць?! — а што ты гаварыў мне! Ты памятаеш, што ты гаварыў мне?

— Я табе гаварыў праўду.

— Праўду? Гэта твая праўда?

Ён зноў узняў на яе вочы. Ён ніколі не бачыў яшчэ яе гэткаю. Ні адна жанчына ніколі не гаварыла яшчэ з ім гэтак. Ён маўчаў, здзіўлены.

— Што ж ты маўчыш?

— Што табе гаварыць?

— Ты лепей сам ведаеш.

Пасля доўгай маўчанкі свае яна пачула яго пануры голас:

— Тое прайшло.

Ён пачаў заікацца.

— Што прайшло?

— Што было ўчора вечарам.

Больш ён маўчаў. Яна адышлася ў чыстую хату, старалася разagnaць сваю ўзбуджанасць, сваё ўтрапенне. Ён доўга сядзеў, успёршыся локцямі на стол, пакуль яна не ўвайшла. Цяпер спакойнейшаю здавалася, штучна нават усміхнулася, калі падышла да стала:

— Усё прайшло, што было?

І памаўчаўшы:

— Ты праўду кажаш мне?

Села з ім попlech. Зноў штучна — не было яшчэ прычыны для шчырасці — хмурна ўсміхнулася і сама ж адразу прагнала з твару гэтую непатрэбную ўсмешку. Так сядзелі яны, і яна каля яго рабілася ўжо той самай ранейшай Амілій.

XIII

Людзі жылі тут павольным жыццём, спрадвечным, ціхім... Людское жыццё было, як жыццё гэтага поля навокал і гэтых лясоў. Кожны год зямля мяняла ўсё твар свой, але праз год яна была той жа самай. І гэта трымала людзей пад нейкаю ўладаю.

Кожную восень над гэтым полем і лясамі адляталі жоравы і гусі. Тады людзі глядзелі на гэты свой радасны сум, думалі свае няхітрыя рэчы, падоўгу стаялі і ўглядаліся ў гэтых адвечных падарожнікаў, якія ведаюць толькі сваю, гэтую адвечную дарогу, але дарога гэтая здавалася людзям незвычайнаю і вольнаю. Можа, людзі зайздросцілі гэтай птушынай волі, можа, яны чулі ў гэты час тое сваё адвечнае імкненне, што жыве ў іх, у глыбіні пад нявольніцкімі путамі гаспадарскай клапатлівасці.

Так ішло тут жыццё зямлі і людзей на ёй.

Калі Бушмар служыў яшчэ ў войску, ён нудзеў па гэтым жыцці. Тут быў для яго цэнтр свету. Гэта ён тады чуў больш, як цяпер. Цяпер толькі жыў, больш, можа, як хто тут заклапочаны ўпартым сваім змаганнем з зямлёй. Ён папрабаваў быў выкарчоўваць падлесную неўрадлівую і дагэтуль граду, але не даў рады. Так у яго гэта засталася, толькі ў думках — от нешта такое прыйдзе, пара гэтакая, калі неяк гэта ў яго зробіцца, ён сам пра гэта пастараецца, тады будзе нешта іншае... Такое чаканне ўсё было ў чалавека, пакуль ён ладзіў і ладзіў удала, што пакінуў яму бацька.

Гэтакае ж чаканне было і ва ўсіх. Бушмаравы вясковыя суседзі спрадвеку мучыліся на сваёй зямлі, яна была цяжкаю, але яе было мала. Людзі думалі — каб яе было больш, яна была б лягчэйшай.

З вялікаю радасцю людзі пачалі рэзаць яе, адрэзваць сабе, дзе толькі льга было. Суседнія ад вёскі хутары адразу паменшыліся. Вяскоўцы ўрэзалі сабе зямлі і з княжацкага маёнтка. Зямлі хапіла, яе стала даволі, але яна стала яшчэ цяжэйшаю. Таму яе яшчэ ўсё было мала.

Трэба было рабіць з зямлёю штосьці зусім іншае.

У гэты ж час Бушмар узнявідзеў Андрэя. Андрэй тады пачаў арудаваць над зямлёю. Тады, калі Бушмар быў яшчэ ў войску, Андрэй першы падаў быў думку пра тое, за што стары Вінцэнты назваў быў яго ў Бушмара гадам.

Людзі не любілі Бушмара, і ён не любіў людзей. Ён быў звераваты з натуры сваёй і, яшчэ з бацькам жывучы, прывык адмяжоўвацца заўсёды ад усіх.

Ужо ў тую ноч, калі варочаўся Бушмар дадому з войска, ён, ступіўшы на сваю зямлю, адчуў быў сумную трывогу, але пасля гэта прайшло, ён як бы не заўважаў ці стараўся не заўважаць таго, што навокал яго рабілася.

Але ў глыбіні яго душы з гэтага расло страшнае пачуццё. Можа, яно павялічвалася з таго, што гэтак неспадзявана і гэтакаю блізкаю стала да яго Андрэева сястра. Аміля сама заўважала гэта, і гэта яе мучыла. Яна не магла дзеля Бушмара сцурацца брата, — там было ўсё роднае, з малых дзён блізкае і знаёмае. Там было і праходзіла ўсё, чым поўнілася аж дагэтуль жыццё. Там былі і радасці і гора. Таму ва ўсе цяперашнія горкія хвіліны свае яна заўсёды была там. І да Бушмара ж яна была прывязана вялікаю і страшнаю цяпер для яе прычынаю. Яна цяпер пакутавала страшна. Ей хацелася расказаць каму пра гэта, але каму? А Бушмар? У наступныя ж дні пасля той шалёнай ночы Аміля зноў стала ад яго плакаць. Ён рабіўся больш усё жорсткім, хоць часамі находзіла на яго нейкае прасвятленне, аднак жа гэта была толькі слабая праява чалавечага пачуцця, якое і ў яго недзе драмала. Аміля бачыла — гэта не ёсць блізкасць яго да яе, блізкасць таго Лявона, які ў першыя дні быў для яе ўсім.

Тая навала, якую прарочыў Вінцэнты, упарта насядала на Бушмара. Чым больш набліжалася восень, тым шырэй ішлі гаворкі пра гэта і ўсё больш адбіралі ў Бушмара гаспадарскі спакой.

Лета тады было гарачае, сухое. Гэтакага лета ніколі не ведала Аміля. Штосьці чорнае, страшнае стаяла перад ёю. Гэта было няведанне страшнага далейшага, распач, які к канцу лета стаў з'яўляцца кожны дзень на доўгія хвіліны разам з пакутнымі думкамі. Бушмар быў бязлітасным. Яна ўжо не пытала больш, завошта ён знявідзеў яе. Гэтага не трэба было пытаць. На гэта ён не сказаў бы нічога. Ён сам, можа, жажнуўся б, каб мог уразумець, што гэта ж ён сапраўды страшна знявідзеў яе. Непатрэбнасць тут Амілі панавала ў яго над усім. Яна была звязана праз Андрэя з той навалаю, што ішла разам з восенню.

За лета Аміля напакутавалася ў полі. Бушмар прынаймаў на поле людзей; яму было ўжо страшна, што Аміля тут сярод іх за гаспадыню. Людзі не ведалі гэтага, ніхто ні пра што не думаў, але Бушмару здавалася ўсё пра людскія думкі. Ён стаў ужо думаць пра свае справы. Раней думак было ў яго мала, думаць ён не прывык.

Лета канчалася сухімі днямі, Аміля не прыкмячала больш росных раніц, ціхіх адвячоркаў. Усё стала няважным, другарад-

ным. Цяпер сапраўды яна ўсё больш рабілася ў Бушмаравай хаце наймічкай.

Гаварыць з Бушмарам яна пакідала, а Бушмар і пагатоў маўчаў.

XIV

Бушмар бачыў, як Аміля далей усё адыходзіла ад яго. Нейк гэта раптам заўважыў ён, у адзін сонечны дзень. Усё нагадвала тады блізкую восень. Сям-там жаўцеў лісток на дрэве, вялікая была ўжо атава на паплавах. Ён не здагадваўся, не чуў, што Амілі цяжка з ім. Ён не мог гэтага ведаць з самой натуры сваёй. Сам жа ён несвядома адчуў дзікую радасць з усяго гэтага. Можа, і яшчэ ён калі будзе блізкі да яе, але ўжо быў тут канец. Ён штосьці мармытнуў раз быў ёй, але яна не адказала наўмысля ці не заўважыла. І гэта аж страсянула яго. Ён выйшаў на двор і агледзеў шпаркім зіркам навокал усё — зялёную рунь зямлі, лес, неба... і пайшоў так, як ёсць, без вопраткі, без шапкі за браму. Ён сеў на каня, каб завесці яго на атаву, а выехаў за лес і прыпыніўся там. Ён доўга сядзеў так на сваім хутарскім дэрашу, трапаў яму грыву і стаў, як дзіцё, — радасны, без думак аб прычынах. Ён чуў, як вецер ідзе над лесам, трашчыць і гудзе ў верхавінах спрадвечных дрэў, падае на зямлю і вялікаю свежасцю абдымае ўсё. Ён убачыў над лесам буйнага коршака і не зводзіў з яго вачэй. Ён, здавалася яму самому, чуў нават пах пер'я гэтай птушкі, і от ужо — раздзьмуліся яго ноздры, вочы сталі шпаркімі іскрамі. Ён пусціў каня і сеў на зямлю. На траве, на хвойных шыпулях сядзеў ён доўга, так як бы тут было яго ўсё.

Перад гэтым жа, у той самы дзень Аміля перажыла пакутную гаворку з братам. Ён ужо сам збіраўся ісці да яе, бо сам ужо ведаў.

— Я за ім замужам.

Гэта яна адказала брату.

— А як, зусім ці так сабе?

Ён гэта сказаў, бо бачыў, што яна сама зараз пра гэта будзе гаварыць. І ён пастараўся памагчы ёй лягчэй пачаць гэтую гаворку. Адказ яе быў гэтакі: яна страсянулася ўся, і скрозь штучную цвёрдасць прарваўся плач.

— М-гу.

Ён толькі і выказаў гэта.

Пасля яшчэ:

— Гэта я сам вінават, што пусціў цябе. Трэба было тады мне сілком цябе не пусціць служыць...

— Сама я...

— Трэба рабіць зараз жа канец, усяму.

— Чаму канец?

— Уцякай адтуль і падавай у суд.

— Ён мяне адтуль не гоніць.

Тады брат аж зазлаваў, доўга хваляваўся і гаварыў.

Так прайшоў той дзень. Яна пад вечар адна была дома, а Бушмара ўсё не было. Ён не прыходзіў доўга, ён сядзеў там усё, каля свайго каня. Вечар пачаў агортаць яго, а ён як бы і не думаў рушыць адсюль. Ён як бы першы раз цяпер на жыцці сваім адчуў моц водыру лясной зямлі, вялікую цішыню гэтай адзіноты тут, гарачую імклінасць конскіх вачэй каля яго, пераможныя гукі вялікай птушкі над лесам.

Аміля ні за што не бралася дома, адвечорак спаткаў яе ў полі, з другога боку ад сялібнай брамы, там, дзе за агароджаю пачыналася ржышча на лясным выцерабе. «Ці не паручнікаў гэта?» — тачыла яе сэрца крыўднае Бушмаравы слова, якое яна чула ад яго нават гэтымі днямі, калі прынесла была сюды на кароткі час свайго малога.

Ля ног яе ляжала пустое ржышча. Над полем, над ёю, над усім вакольным — чула яна — гуў лес. Яна сядзела на зямлі, маленькая, змучаная, без ранейшых жывых колераў уваччу.

Быў вецер, было чыстае неба і адзіноцтва. Шумеў лес, і маўчала поле.

РАЗДЗЕЛ ДРУГІ

I

Вінцэнты ніколі не ўспамінаў ужо сваіх дзяцей ад першай жонкі — яны даўно рассыпаліся па свеце, ад другой жонкі былі два сыны. Праз колькі ўжо год яны сварыліся — ніяк не маглі выжыць разам, але гаспадарка была гэтакая, што дзяліцца было нельга. Жывучы пры іх, Вінцэнты трымаў руку то аднаго, то другога, як калі, а ўсім гаварыў, што ўмешвацца яму ў спрэчку дзяцей няма ўжо лішне чаго — ён іх пагадаваў, а цяпер яны павінны яго дагледзець, і больш ён нічога да іх не мае.

Багатым лішне Вінцэнты ніколі не быў, але ганарыстым быў заўсёды. З Бушмаравы бацькі смяяўся, бывала, што той хоць і

заможны, але страціў з выгляду ўсю сваю шляхетнасць, забыўся, мусіць, на сваю радавітасць і не знаўся з выдатнымі арандатарамі і панамі. Сам жа Вінцэнты з панамі знаўся гэтак: чакаў, бывала, у нядзелю ля касцёла пры панскіх фэтонах, пакуль не выйдзе з касцёла знаёмы пан. Панскія фурманы пакеплівалі з яго, а ён зняважліва, моўчкі адно паглядаў на іх з вышыні свайго шляхетнага гонару. Як выходзіў да фэтона знаёмы пан, Вінцэнты далікатна вітаўся, пакуль лёкай зашпільваў на пану дарожны пыльнік, Вінцэнты падтрымліваў панаў локаць і пасля падсаджваў пана ў фэтон. За гэта пан пры спатканні ніколі не адмаўляўся адказаць на прывітанне Вінцэнтага, а калі Вінцэнты раз у год з'яўляўся ў маёнтак да панскіх пакояў, пакаеўка выносіла яму што-небудзь з старых панскіх убораў — нагавіцы, сурдут або камізэльку. Гэтакія дачыненні былі ў яго, можна сказаць, з усімі вакольнымі панамі і нават некаторымі падпанкамі. З гэтай прычыны іншы пан ля касцёла яшчэ здалёк пазнаваў яго па сваіх, напрыклад, нагавіцах, другі па сурдуце, а па камізэльцы — які-небудзь маянтковы радзівілаўскі фундатар.

Як на паноў прыйшоў звод, Вінцэнты пачаў прарокаваць, што «гэта так не будзе хамам даравана», але пасля, як сыны яго панацягвалі з панскага лесу дрэва, ён стаў цішэйшым. Моўчкі ўжо ўбіраўся святочнымі днямі ў панскія неданоскі.

З суседзьмі ён ладзіў, але дружбы ні з кім не меў. Каго і ненавідзеў, дык і з тым гаварыў заўсёды лагодна. Так ён гаварыў і з Амільным братам Андрэем. Андрэя называў ён гадам, шмат было прычын дзеля таго, каб быць яму «гадам». Зусім сцураўся ён усялякай веры ў Бога. Ён першы павёў вёску на панскую зямлю і шляхечыя хутары, тлумачачы ўсім, што савецкая ўлада ніколі не лопне. І хоць сыны Вінцэнтага таксама раскашней атайбаваліся на зямлі цяпер, але Вінцэнты ведае, што «не аб адным толькі хлебе жыў будзе чалавек».

Быў час, калі Вінцэнты гатоў быў з кожным Андрэевым словам згаджацца. Гэта ў той год, калі сыны яго панабіралі зямлі і лесу. Андрэй рабіў «выгадную справу», і каб на гэтым справа гэтая спынілася, лепшага нічога і не трэба было б. Цяпер паны ўжо могуць і не варочацца, можна, калі на тое пайшлося, і без іх пражываць на свеце, абы толькі ўсё як мае быць усталявалася; абы паўрасталі як мае быць новыя межы. Вінцэнтаму вялікай работы не было, дык ён так у сваю ахвоту папрацаваў тут, паглядзеў — мяжу хлопцы зрабілі шырокую, нават яна ўжо дзірваном пачала ўростаць. І Вінцэнты панасаджваў скрозь на ёй грушак-дзічак: «Няхай урастаюць — і мяжа будзе вечно трымацца аднаго месца, і ў спёку адпачыць добра на сваім полі, пад сваёю дзічкаю». А

пасля і над дзічкамі гэтымі і над мяжою пачала навісаць хмара. Тады Вінцэнты лішні раз упэўніўся, што гады гадамі застануцца вечна і з імі таму, хто не гад, не выжыць разам.

З таго часу, як Вінцэнты прыходзіў да Лявона Бушмара пагаварыць аб ратунку, ужо два ці тры разы прыходзіла і праходзіла восень. І як снег закідаў зямлю, сціхалі і ўсялякія трывожныя гаворкі, і ўсё зімавала спакойна. Дзічкі на мяжы пачалі ўжо як мае быць убірацца ў сілу, але гэтая восень была самаю трывожнаю, і гаворкі былі самымі пэўнымі.

Восень даўно запанавала ў полі. Лес загуў мацней і трывожней, дарога паўз яго не хацела высыхаць. Мокрымі прасторамі тхнула з лесу, поле сінела пад рухавым ветраным небам.

Вецер імчаўся полем.

З узгорка павольна спускаўся чалавек. Ён лёгка апіраўся на сукаваты старасвецкі кій, ішоў як бы спацырам, нават штосьці мармытаў сабе пад нос, нейкую песню, без слоў і мелодыі. Ён перакідаўся з нагі на нагу і ішоў да лесу. За плячыма яго танула ў імгле вёска.

У лесе, на прыдарожных выцерабах, вецер шастаў непрыбраным галлём і шыпулямі, ганяў кусты і весяліўся. Чалавек спыняўся, слухаў, але твар яго заставаўся халодным, як у таго, хто ўсё гэта спрадзеву ведае, уведаў стала і назаўсёды.

Імлісты дзень. Мокры скавыш. Яна патрэбна тут, павольная постаць гэтага чалавека.

Так чалавек выйшаў за лес.

Сабака вартуе хутарскую адзіноту. Яго брэх доўга, аж пакуль чалавек не падышоў да ганка, ваюе з ветрам. Чалавеку непрыемны сабачы брэх.

— Галас, Галас, сціхні...

І, нарэшце, з раптоўнаю злосцю:

— Сціхні, каб ты апруцянеў, каб ты!

Тады адчыняе сенечныя дзверы жанчына ці дзяўчына — гэтакая яна свежая, ружовая. Вочы чорныя і вялікія. Нездаваленне і разам з тым жартлівая хітрасць у яе ўсмяшцы:

— Як гэта ён не парваў вас?

— Дзяньдобры, пані Галена.

Жанчына ўсё стаіць на парозе, і ветліваму старому няма як ісці далей. Ён трымаецца на адным месцы, растапырыўшы рукі.

— Якая ж я пані? — смяецца жанчына, — цяпер няма паноў.

— Ну, няхай сабе няма, а вы пані.

Ён гаворыць гэта спрытна, лёгка, падступае бліжэй і ёсць вачыма жанчыну. Відаць, за свой век добра вывучыў ён разнастайнасці жаночых характараў. Жанчына разумее яго добра і хітра глядзіць на яго. Ёй робіцца весела, і яна смяецца, але стары ведае цану ўсім жаночым смехам, ён ім не верыць адразу. І гады яго гэтакія ўжо, што толькі хіба кпіць можа з яго, усмешкаю, маладая жанчына, але думак гэтакіх няма ў старога. Ён вітаецца з жанчынай за руку. Тая руку падае, але з хітрым, моцным смехам адразу вырывае назад. Тады стары бярэ яе за плечы, каб прайсці ў сенцы. Жанчына бачыць, што ўжо досыць расцвяліла старога, і годзе ўжо гэтага. Дык яна робіцца жорсткаю:

— Вы за якою патрэбаю прыйшлі ці зноў...

— За патрэбаю, за патрэбаю, — шпарка ратуецца ён, — з таею ж самаю ўсё патрэбаю... З таею ж...

— З якою?

Жанчына быццам не памятае або і зусім не ведала нічога. На твары яе вясёлая рашучасць і злосць. От яна зараз назаўсёды адшые адгэтуль старога, каб больш не цягаўся сюды.

— Пані Галена?

— Якая я пані!

Мала калі чалавека гэтага бачыць такім лагодным, якім ён раптам цяпер робіцца, хіба можа, тады ён бываў такім, як разам з лёкаямі падтрымліваў пад локаць пана. Ён як бы просіць Галену:

— Бушмар усё роўна не вернецца...

Галена востра ўсміхнулася, ускінула ўгару вочы: ёй штосьці вядома! А той гаворыць:

— Гэтакіх хутка не пускаюць. Яго закапалі надоўга. Усё адно да аднаго сабралася там.

— Вы ўсё пра нешта гаворыце можа з паўгода, — крычыць жанчына, — я сама здагадваюся, чаго вы ад мяне хочаце, але самі вы ніколі выразна пра тое, чаго вы ходзіце сюды, — не гаворыце. Гаварыце выразна!

— Я з паўгода ўсё думаю, ходзячы сюды, гэта праўда. Бушмар не вернецца, пройдуць гады, пакуль ён будзе тут. Я па-чалавецку хачу сказаць. Два разы вы адкінулі ад сябе майго сына — навошта вы гэта робіце? Нашто вам траціць маладыя гады, прападаць так? Гаспадарка гэта не Бушмаравая...

— Мая! Я жонка Бушмаравая!

— Вось, вось! Ваша! Цяпер гэтакае права. Хто робіць — таго, а вы ж яшчэ і жонка, а Бушмар правоў не мае, ён арыштант! Вам з ім разлуку трэба браць. Вы сына майго не адпіхайце. Жыць

будзеце, рабіць будзеце. І тут будзеце гаспадарамі. Як гэта вы жывяце, ліха ведае як, не па-людску.

Жанчына кіпіць ад крыўды і злосці, але чакае яшчэ чагосьці.

Нарэшце Вінцэнты гаворыць тое, што павінна давяршыць цераз край келіх:

— Я перабраўся б сюды, галавою я яшчэ ў гаспадарстве кіраваць магу... што меў я там з гадамі ў адзін кацёл нос мачаць...

— Во-о-он! — раптам крычыць Галена. — Вон!.. Вон!..

Вінцэнты чакаў усяго, толькі не гэтага. Ён нават не разумее спачатку, адступае назад і глядзіць на Галену.

— Каб больш я цябе тут не бачыла!

Вінцэнты ўпірае ў зямлю кій: няўжо ўсё гэтак па-дурному скончыцца? Гэтулькі прапала думак і хатніх нарадаў? Ён ужо глядзіць у зямлю. Жанчына закрычала:

— Галас! Галас!

Аднекуль з'яўляецца сабака. Жанчына кінула галавою на старога. Галас пачаў браць яго. Стары замахаў навокал сябе кіем. Сабака стаў зверам. Стары пайшоў задам да брамы, адмахваючыся ад сабакі.

— Як гэта я дагэтуль не здагадалася! Гэта ж ты ўсадзіў яго!

— Бушмара? Я! — урачыста крычыць Вінцэнты. — Гэта я. Гэта мая работа. Забойцаў я не мілую! Гадаў не цяплю!.. А ты хочаш жыць з ім! Паручніка забіў, казённага лесу насека, раённага начальніка забіць хацеў!.. Гэта я каля яго пастараўся, нашто мне таіцца...

З-пад брамы ён крычыць, гатовы памірыцца:

— Сын мой яшчэ прыйдзе да вас!

— Добра, што сказаў, я другога сабаку дастану!

Сабака праводзіць старога да лесу, па лесе гулка ходзіць сабачы брэх.

II

Чаму так Вінцэнты дзіўна думаў пра Галену? Не толькі ўпэўнены быў, што сына пажэніць з ёю і сам заўладае Бушмаравым хутарам, але нават сам каля яе быў смелы: пачынаючы гаворку, не раз гэта ён, стары, клаў руку ёй на плечы. Ён і ўсе навокал пасміхаліся адно, успамінаючы Бушмараву вяселле. Пра Галену і ва ўсіх была пэўная думка — яна не пара сталаму чалавеку, а сталым быў тут Бушмар, сталым быў і Вінцэнты! Сталых людзей тут шмат.

Пасміхаліся, успамінаючы, як Бушмар падхваціў Галену.

Яму цяжка гаварыць з начальствам, нават і з сельсавецкім — гэта для яго вялікая пакута, а перад раённым начальствам ён хвалюецца, заікаецца. Начальству яго лёгка збіць, ён блытаецца, усё выходзіць у яго не гэтак, як было, хоць яму і няма ніякай патрэбы гаварыць няпраўду, але затое, калі дзе давядзецца не гаварыць, а дзейнічаць рукамі, хоць перад якім сабе хочаш начальнікам, дык тады Бушмара не пазнаць — ён спрытны тады і бязлітасны. Свайго ён тады не перапусціць.

Суд тады трашчаў ад рогату, не памагаў і злосны званок суддзі. Нават народныя засядачы ўсміхаліся ў вусы — калі Бушмар выступаў перад судом. Рудая суконная бурка рабіла яго тонкім і больш высокім, шапку ён няспрытна трымаў у руках, у руках трымаў і стусінавую пугу, пакуль яму не параілі хоць пугу гэтую куды-небудзь паставіць у кут. Ён заікаўся і хваляваўся страшна, пра Амілю як пачаў гаварыць, дык каб траха, дагаварыўся б да паручніка. Сыпаў паўсловамі, чырванеў і бялеў, угаворваў усё сюды, што не было тут патрэбна, і ўгаварыў сам сябе. Пра паручніка не ўспомніў, але не далёка было ўжо і да гэтага. І раптам усе зноў успомнілі пра тое забойства. Усякі, хто памятаў тую справу, адразу падумаў — ныйначай-такі гэта Бушмарава работа. Суд пацвердзіў патрабаванне Амілі — Бушмару прысудзілі даваць на дзіцянё і сплаціць Амілі за ўвесь час яе работы на хутары. Так скончыўся гэты суд. Бушмар уночы ехаў адзін дадому, разганяючы адзіноцтвам сваё судовое ўтрапенне. Паспакайнеўшы, ён пачаў думаць пра маладую жанчыну, справу якой ён, да свайго яшчэ выступлення, гэтак як і ўсе, з цікавасцю выслухаў. Яна пажыла з мужам два месяцы і цяпер разлучалася; выявілася, што муж хворы, а жыць з хворым яна не хацела. Яна пра ўсё спакойна расказвала суду, ад мужа яе было ўражанне вялікай, але ціхай незадаволенасці гэтакім здарэннем, а яна гаварыла жорстка, вінаваціла яго, што ён хворы жаніўся. Калі пасля выдзяляла яна сабе свой пасаг, выступалі сведкі — суседзі іх, вяскоўцы. Бушмар разам з усімі слухаў справу, чакаючы сваёй чаргі, а жанчына, гаворачы, колькі разоў ненаўмысля глянула на яго. І гэты позірк укалоў яго, пасля суду, ад язджаючы дадому, ён убачыў яе на возе — чамусьці яна яшчэ не паехала. Бацька яе завіхаўся каля воза.

— Бывайце, — з смуткам сказаў ёй Бушмар.

— Бывайце.

І яна ўсміхнулася, можа, успомніўшы, як ён апраўдваўся ў судзе, а ад яго гэтая ўсмешка адабрала спакой.

Наступныя дні ён усё думаў пра жанчыну, а праз некаторы час паехаў радзіцца да брата. Той яму даў параду такую, якая надала яму радаснай пэўнасці. І ён з братам паехаў сватацца. Яму было патрэбна цяпер скончыць як найхутчэй усё ранейшае. Гады два прайшло, мусіць, з таго, як назаўсёды пайшла з яго хутара Амілія. І Галена застала тут вялікі непарадак ва ўсім тым, што не належала да зямлі і жывёлы. Навокал пачалі гаварыць пра Бушмараву жонку. Яе першае замужства пачало абрастаць людскімі выдумкамі, праз паўгода якога самы суд яе з першым мужам зрабіўся ў людскіх вуснах, можна сказаць, легендаю нейкаю, асабліва стараліся каля гэтага хлопцы. І нават стары Вінцэнты раз быў пусціў брыдкую здагадку, што праз нейкі час, як і першы муж, Бушмар стане хворым і няўгодным ёй, але гэта не прышчапілася да людской думкі — больш усяго цікавіліся Галенаю цяперашняю, а не заўтрашняю. Яна з хітрым жартам дражніла зіркам хлопцаў і мужчын. Святымі днямі хлопцы знаходзілі прычыну зайсці на Бушмараў хутар — патаргаваць насеннай канюшыны або садавіны. Галена калола іх вачыма, даводзіла іх да таго, што ім не хацелася ісці адгэтуль, а сама, зірнуўшы катораму з іх у вочы апошні раз, жорстка гаварыла, што тут не саўгас, каб прадаваць канюшыну, і ішла ў хату. Хлопцы яшчэ тупалі каля Бушмаравай хаты, а Бушмар, як звер, паглядаў у акно, а пасля як бы ненарокам выпускаў з сянец сабаку. Хлапчы рогат і сабачы брэх доўга абуджвалі лясныя нетры, пасля гэтага Бушмар даходзіў ад Галены «праўды». Яна адказвала яму ласкава, але гэтак, што ён дрыжаў, каб не страціць гэтай яе ласкі. Ледзьве яна з штучнаю абыякавасцю на яго гляне, ён, не думачы, усхватаўся, патрабаваў, прасіў, выпрошваў ад яе сказаць «праўду», а яна, патрымаўшы яго крыху гэтакім, упэўнівала яго, што не ведае, чаго хлопцы валочацца сюды, і дакляроўвала другі раз сама адразу выпускаць сабаку і не выходзіць да іх. Яна ўскідала на яго вачыма гэтак, што ён пакорліва змаўкаў і верыў. Усе так і гаварылі, што Бушмар пад бабскаю ўладаю, а ўлада гэтая нават і самому Бушмару дасць рады. «Гэта яму не Амілія!», а Бушмару было ўсё роўна, што і як пра яго гавораць. Людскою думкаю ён не цікавіўся. Ён быў бы рад, калі нават чалавечая нага не ступала на яго хутар, каб ніводная жывая істота, якая можа думаць і гаварыць, не з'яўлялася ніколі па гэты бок лесу.

Але гэтае ўтрапенне Бушмаравы не цягнулася доўга. Зацяжарыўшы, яна стала іншаю. Яе пакінула цягнуць на вёску, яна пакінула скардзіцца на воўчую адзіноту ляснога хутара, часта ўсміхалася сама сабе ціхаю ўсмешкаю, гэтакую непадобнаю

да той момантнай усмешкі, якая прыкоўвала да аднаго месца хлопцаў каля хаты, а Бушмара — у хаце. Бушмару было больш цяпер спакою, і яшчэ больш, здаецца, ён пачаў ненавідзець кожнага, хто заходзіў калі-небудзь на хутар.

На той бок лесу ішла тады ўпартая работа, ад якой свет не міл быў Вінцэнтаму, але на хутар да Бушмара ён не прыходзіў больш радзіцца і даваць парады. Пачаў хадзіць ён сюды тады, калі бяда навалілася на Бушмара. Сам Вінцэнты памог гэтаму — у яго тады ўжо раджалася думка сілаю засталявацца каля Бушмара. Ён пачаў варушыцца — стараўся ўсё падгадзіць начальства, каб, як будзе поўная абрэзка, далі яму кавалак Бушмаравай зямлі. І калі не ўдалося гэта, стаў прыглядацца да новай справы. Бушмара пацяглі тады ў суд за буйную высечку лесу: ён пачаў патроху спускаць хвоі і закладаць неўзаметкі разабраную сцяну ў гумне. Вінцэнты адразу даглядзеў гэтай Бушмаравай работы. На Бушмара наклалі вялікі штраф. Бушмар яго не выплаціў, таксама як і не аддаваў падатку. Хтосьці прыехаў з раёна спагнаць з яго штраф. Бушмар захваляваўся, пачаў заікацца, злаваць, а ў тыя дні штосьці не паладзілі яны з Галенаю, і ён тады хадзіў, як звер. Якраз здалося яму (ці, можа, гэтак і сапраўды было), што раённы начальнік вельмі нешта прыглядацца пачаў на Галену, а тая не прагнала яго з хаты, што было патрэбна дзеля Бушмаравага спакою. І от на двары раённы службовец штосьці пачаў гаварыць Галене, смеючыся гэтак, як смяюцца прыгожым жанчынам. Бушмар, сціснуўшы зубы, схапіў службоўца за пояс, перамчаў упоперак цераз двор і кінуў на той бок плота. Той ледзьве падняўся, доўга сядзеў на зямлі, пакуль сям-так здолеў павалачыся ў вёску, а назаўтра Бушмара арыштавалі. Тут было ўсё — і нявыплата падатку, і лясныя высечкі, і калецтва раённага службоўца (той доўга ляжаў у больніцы і ледзьве ачуняў), і Бушмара засудзілі на два ці тры гады адседкі.

Выходзячы з двара, Бушмар нічога не сказаў Галене. Яна з плачам правяла яго за лес, а ён нават не азірнуўся. Гэта яе не ўкалола. Яна як бы чакала гэтага і ведала, што іначай з Бушмарам нельга.

Галена хутка разумець стала Бушмара. За кароткі час навучылася пазнаваць яна ўсю звераватую простасць яго характару. Яна сэрцам пазнавала ўсю яго чалавечую ўрачыстасць і прыгнечанасць. І застаўшыся адна, яна адразу зразумела, што гаварыла Бушмаравы маўкліваць на адвітанні і ссунутыя бровы. І яна стала берагчы тое абяцанне, якое дала б Бушмару, каб той не маўчаннем, а словамі развітаўся з ёю. Яна адразу стала такою,

што нікому і на думку не ўзбягала мець якія-небудзь інтарэсы на Бушмаравым хутары. Не было Бушмара, не прадавалася тут і насенная канюшына. Толькі праз месяцаў два зайшоў быў сюды як бы ненарокам Вінцэнты. Тады ўжо ў яго пачала фармавацца цвёрдая думка ажаніць дзе-небудзь малодшага сына і разам з ім перабрацца куды-небудзь так, каб дажыць свой век самому сабе панам. Жыццё гнала яго з уласнай хаты, ад слядоў былога. Цяпер ужо ён ненавідзеў Бушмара гэтак, як і Амільнага брата: адзін быў ворагам, які не паддаваўся, а другі — які наступаў.

Галена адразу і не чакала ніякіх вестак ад мужа. Яна разумела яго навывлёт. І праўда, што Бушмар маўчаў месяцаў мо з тры, а пасля загаварыў раптам, адно за адным пайшлі ад яго лісты: «глядзі сябе добра», «пільнуй сябе ў сваёй хаце», «трымай усё, як мага, не збывай нічога, а я доўга тут не буду...» Хтосьці малапісьменны, мусіць, dopраўскі Бушмараў таварыш, выпісваў прывітанні, пажаданні, імкненні Бушмаравай душы, але Галена пазнала Бушмара толькі ў словах пра гаспадарскі набытак, пра «пільнаванне сябе ў хаце». За гэтымі словамі і жыла Бушмарова душа, якая для Галены была яснаю і вядомаю і якая не патрабавала для выказванняў шматслоўя. Галена разгадала: поўны нечаканым утрапненнем, прыглушаны бядою, Бушмар спачатку не думаў ні пра што. Як бы ўсё ўжо было скончана, больш ужо нічога не трэба на свеце чалавеку, але пасля з'яўляцца пачала абыкласць, незвычайнае стала набываць адзнакі звычайнасці, і тады зноў чалавек стаяў на зямным грунце.

III

У хутарской адзіноце Галена нарадзіла сына. У той самы дзень Бушмараў брат ледзьве ўспеў прывесці сваю жонку, а праз які дзень Галена пачала брацца за работу.

Братава жонка паехала. Гэтай Бушмаравай радні Галена не любіла.

Бушмараў сын удаўся ўвесь у матку. Бацькаўскі быў толькі колер вачэй. Гэта гаварылі ўсе, хто бачыў яго, а паглядзецц на малога падыходзілі людзі пад Галену, калі яна выносіла яго ў лес і за лес. Яна несла яго скрозь паўз сцяну лесу, думала толькі пра яго і гэтым адцягвала непатрэбны клопат свой ад непазбыўнага бязладдзя ў хаце. Бо як ты ні глядзі і ні клапаціся, аднымі рукамі нічога не парадзіш. Як яна спачатку ні разрывалася за работаю і клопатам, усё роўна не ўтрымала парадку. Усё было не да-

гледжана, параскідана. І яна прыняла гэта з лёгкім сэрцам. У яе з'яўляцца пачала нуда па людзях, таму яе гэтак часта і цягнула за лес, а тады якраз адбыліся вялікія змены навокал. Бушмару пакінулі толькі сялібу і зямлі па норме на душу. На гэты бок лесу было ўжо калектыўнае поле. Яно ціснула сялібу неміласэрна. Тады Галена першы раз за ўвесь час напісала Бушмару праўду пра гаспадарку.

У тыя часы Вінцэнты трапятаяўся як падсмалены. Мусіць, дапярэкла чалавеку добра, калі не цураўся ўзяць на сынаву шыю Бушмараву дзіцянё, але пасля апошняга таго прыходу да Галены ён асеў як знясілены. Ён толькі шаптацца пачаў з людзьмі і вохкаць.

Тады была трэцяя восень, як адышла Аміля з хутара. Пра Амілю Бушмар ніколі не гаварыў Галене, яна і не дапытвалася, ведала толькі тое, што пачула была тады на Бушмаравым судзе.

Несучы малага паўз лес, яна бачыла людзей на полі. На яе прыглядаліся здалёк, як бы ненарокам падыходзілі бліжэй. Яна сама пайшла да ўсіх. Дзіцянё разглядалі доўга, спачувалі, што яна адна з ім. Галена пагаварыла з людзьмі і пайшла назад. Гэта было пасля апошняга здарэння з Вінцэнтам. Восень у той дзень прачнулася пагодліваю, цвілі паўз лес верасы, безразняк увесь зіхацеў ад сонца і лісця. Лясы дыхалі спакоем, сумная радасць поўніла іх. У бяздум'і Галена ўвайшла ў лес, на сваю дарогу. І тады пачула, што хтосьці даганяў яе. Крокі былі лёгкія і шпаркія, Галена азірнулася. Бегла жанчына. Галена пачакала яе, і от яны сышліся.

— Я пагляджу вашага малага, — сказала жанчына.

Галена ўбачыла сумны спакой незнаёмага твару, незвычайную шпаркасць у рухах, здэтэнаванасць.

— Не падобен да Бушмара, — устрапянулася жанчына.

Штосьці яшчэ яна хацела сказаць — Галена заўважыла гэта і чакала. Яны ішлі поплич — тая першая рушыла праз лес. Галена здагадвацца пачала. Ісці моўчкі ім было нядобра. Галена спакойна глядзела на дзіцянё і на ўсё, тая была неспакойнаю.

— Вы Аміля? — проста і звычайна сказала Галена.

— Я.

— Хадзем на хутар.

Сказала яна гэта так проста, што Аміля пайшла. Ішлі яны паволі. Аміля ўглядалася ўсё ў дзіцячы твар.

— Ён мог бы быць падобным да свайго брата...

— Да якога?

— Да майго малога, да другога Бушмаравага сына. Ён якраз мог бы быць гэтакім...

Пасля яна падумала, што Галена магла пакрыўдзіцца за што, і глянула на яе, а тая ішла, як ішла. Толькі як бы не разумела гаворкі. З-за лесу Аміля пайшла назад:

— Не пайду далей. Нядобра мне ісці туды.

— А я даўно хацела вас пабачыць.

Аміля ішла назад шпарчэй. Яна ж толькі хацела паглядзець на другога Бушмаравага сына, ці не падобен ён да яе сына! Гэта было б страшна! Тады яна магла б знелюбіць яго. Бо і прыйшоў ён на свет праз гэтакія пакуты, якія дарэшты выветрылі ўсе маладыя імкненні. Першы ж сын яе раней браў усю матчыну ласку! Не, яна пароўні дзеліць цяпер гэтую ласку між абодвума сваімі сынамі! Сынамі сваімі!

Яна гнала ад сябе страшныя думкі.

«А яшчэ тая запрашае на хутар! На той самы хутар!»

Чамусьці нейкую крыўду раптам пачула яна ў гэтым запрашэнні. Наўмысную знявагу да сябе. Нават, можа, кпіны.

Не думаючы, Аміля вярнулася. Галена паволі ішла сцежкаю на ржышчы.

— Я пайду на хутар.

— Добра... Я ж прасіла вас.

Галас пазнаў сваю ранейшую гаспадыню, стаў лашчыцца да Амілі.

Вось тое самае месца, дзе яна была калісьці нагнулася завязваць чаравік. Той самы дзядзінец і сад...

Аміля ўвайшла ў хату следам за Галенаю.

— Не ўдаліся мне маладыя гады, — сказала Галена.

— А вы думаеце мне ўдаліся!

Аміля гэта аж крыкнула. Галена здэтэнавалася.

— ...І мне не ўдаліся! Вы ж тады (я добра заўважыла вас) былі на судзе, вы чулі ўсё, як жа вы гэта пайшлі за яго? Як вы не пабаяліся! Хіба не відаць было тады, што гэта за чалавек!..

— Мы з ім жывём добра.

Аміля плакала. Дрэннае пачуццё да Галены расло ў ёй.

— Дзякуй Богу, што яны не падобны адзін на аднаго.

— Хто?

— Дзеці. Я свайго знявідзела б тады.

— За што? Нашто вы гэта гаворыце? Вы і на мяне нядобра, як на ворага, глядзіце? А за што?... Я ж бачу, што пра Бушмара вы і цяпер думаеце. Які б ён ні быў, вы на яго не забыліся...

— Забылася... Не думаюю...

— Мусіць, думаеце, калі гаворыце гэтак, калі адразу што ўцяклі былі тады ад яго, з першых дзён. Бо ён цяжкі чалавек, інакшым ён ніколі не будзе.

— А вы ж жывяце з ім, не ўцяклі ад яго.

— Я жыву, але каб ён паздзекаваўся з мяне, я і дня ніколі з ім не была б. Бо нашто гэтак жыць...

— А калі лепш няма як?

— Як гэта няма? На свеце ўсякага жыцця даволі і чалавечая долі шмат...

Аміля панура слухала. Якраз так гаворыць часам брат, калі жонка пачне скардзіцца на долю.

— Чаму ж ты сам свае добрае долі не знайшоў, а каго дык вучыш? — крыўдзіцца жонка на Андрэя тады.

Андрэй тады гаворыць колькі жорсткіх слоў пра дурную чалавечую нецярплівасць і пра нуду з гэтакімі людзьмі. І сыходзіць куды-небудзь з хаты.

«Пануры ён чалавек», — думае тады пра Андрэя Аміля, не ўмеючы іначай назваць братавай натуры.

IV

Неба было над лясамі сіняе і ціхае. І ціха было ў самых лясах. Восень зрабіла сваё і адпачывала на палянах — там яшчэ зелянілася трава, стаяла вада. Сям-там яшчэ жоўты лісток трымаўся на дрэве, гатовы і зімаваць там... Гэтай ціхасці не парушалі і вятры. Яны густа ішлі ў сваю дарогу, дзікаю ласкаю ападаючы на зямлю. Сонца часамі выкрадвалася з-за хмар, але восень, перад скананнем сваім, любіла хмурнасць. Гэтак дажывала восень апошнія дні. Туман з рэчкі ці лагчыны або дым з пастушкавага вогнішча калі ўзнімецца, дык невысока стаіць над зямлёю. І гукі людскога голасу звяняць доўга ў гэтай прасторнай цішыні.

Дарогі былі пустыя. На дарозе высокая чалавечая постаць вырасла раз надвечар. Жорсткі і рухавы выгляд яе рваў гармонію ціхай восеннай ласкавасці.

Чалавек спяшаў. За плячыма ў яго матлялася пустая торба. Ён толькі на ўзгорку прыпыніўся, адкуль больш відаць было зямлі навокал. І зноў заспяшаў. Вёску ён абышоў стараною, але яго ўсё роўна ўбачылі. І ўсе гаварыць пачалі пра яго:

— Бушмар ішоў дадому з астрога.

— Спяшаў страшна.

— Не адбыў свайго часу, амунісія, мусіць, нейкая!
Вечар увосень находзіць шпарка. Бушмара ён агарнуў ля хутарской брамы. Сінь неба згусцілася, лясы пачарнелі.

Дубняк падыходзіў да самых хат. Увечары ён зусім зліваецца з мізэрным драўляным чалавечым прытулкам. Як запальваюцца на небе зоры, неба ўздымаецца вышэй, зямля чула дрэмле пад ім. Тады, калі заплача ў хаце дзіцянё, дзіцячы голас далёка чуваць у лесе.

Я цябе люляла...

Спявае жанчына. На дварэ чуваць, як скрыпяць вяроўкі ад калыскі. У хаце гавораць. Жанчына ўсё спявае.

— Андрук, ты збіраешся куды? — чуваць другі жаночы голас.

— Я надвечар бачыў, як Бушмар дадому з допру ішоў, — адказвае мужчына.

— Гэтак хутка...

Жанчына яшчэ нешта гаворыць, але чалавек выходзіць з хаты. Другі чалавек шпарка адб'ягае ад акна. У змроку ён здаецца кльшаногім. Адбегшы крокаў дзесяць, ён спакойна варочаецца назад, нібы ідзе сабе спакойна ў сваю дарогу.

— Добры вечар, Андрук, — гаворыць ён, стараючыся быць спакойным.

— Добры вечар, Вінцэнты, — гэтаксама стрымліваючыся, гаворыць Андрэй.

— Бушмар вярнуўся.

— Ну!

— Не бачыў?

І Вінцэнты хітра ўсміхаецца, як следчы, які злавіў на слове падсуднага. Пасля гаворыць:

— Лепш бы ён зусім не вярнуўся.

— Чаму?

— Брыдкі чалавек. Воўк. Звер. Людзей ненавідзіць. З яго карысці людзям жаднае быць не можа.

— Дзіўлюся. Вы ж з ім павінны добра ладзіць. Ён сабе дзедзіч, а ты далікатны чалавек і хамаў не любіш, з гадамі знацца не хочаш... Хіба вы не падзялілі чаго?

— А адкуль ты ведаеш, што я з ім вельмі вялікі прыцель павінен быць?

— Па-мойму, няма вам за што сварыцца. Жылі б вы сабе як мае быць, далікатна, па-Божаю; зналіся б, як добрыя людзі, як сваякі якія...

Вінцэнты недаслухаў. Ён пайшоў шпарка, з маўкліваю нянавісцю.

— Бож-жа мой, Бож-жа мой, — шаптаў ён, прыціскаючы на «ж». Ён здалёк чуў, як пайшоў у вуліцу Андрэй і як Аміля спявала ўсё свайму меншаму сыну.

V

Калі Бушмар выйшаў за страшную браму допра, яшчэ чуў на сабе цяжкасць прыгнечання, аж пакуль не мінуў апошняга гарадскога завулка. Як бы хто магутны, непераможны трымаў яго за плечы і ціснуў у зямлю. Калі праходзіў местам, пазнаў блізкіх, з свайго боку людзей каля вазоў, але яшчэ больш тады даў ходу, — каб хаця не заўважылі і не запрасілі садзіцца на воз. Ён зусім прыйшоў да спакою, калі пачуў, як палявы вецер свішча ў вушы і б'е проста ў вочы. Тады адчуў ён струмень бурнай волі. Яна гнала яго па зямлі асеннімі дарогамі, сцежыстымі пераходамі, лясамі. Больш нешта за сорок верст зрабіў ён за той дзень і яшчэ больш ішоў бы. Лёгка ўвайшоў ён у лес, як бура, мінуў яго зараз жа. Галас ірвануўся да яго на поўны рух сваёй сабачай радасці. У браме яны стаялі ўдвух, абняўшыся. Бушмар раздзьмутымі ноздрамі цягнуў у сябе восенны пах мокрага дрэва, саломы, зямлі, сабака захлынаўся віскам, калаціўся з радасці. Апамятаўшыся, Бушмар рушыў пад хату. Сабака павалокся на задніх лапах следам, трымаючы ў абдымках гаспадараву спіну. Галена спаткала Бушмара на ганку. Яна абняла яго за шыю і павяла ў хату. І толькі тут, калі ўжо запахла знаёмым спрадвеку кутком, заварушылася дзесьці ў нетрах сэрца трывога. Ён і сам не разумеў яшчэ, што гэта і з чаго, ці гэта пачатак чагосьці вялікага, ці драбязя якая? Галена падвяла яго да калыскі:

— Бачыш?

Ён чыркануў запалку, каб угледзецца ў твар невядомага яшчэ сына. Галена не зводзіла з яго вачэй.

Праз паўгадзіны ён ужо хадзіў па двары. Сабака гайсаў за ім, постаці іх шпарка варушыліся ў раннім змроку, яны некалькі разоў абышлі двор. Нарэшце Бушмар рушыў за браму. Ён ішоў шырокаю сваёю мяжою і тут чуў, як тая трывога шпарка расла. І ён пачаў усвядомліваць яе. Ён ужо трымаў у думках тое, што бачыў, як толькі падышоў быў сёння пад дом, але што ўцякло тады з галавы і сэрца. Каб бязлітасна вярнуцца цяпер.

За дзікаю, яшчэ бацькаўскаю палявою грушаю мяжа была развернена плугам. Нават спачатку, пакуль яшчэ не закіпела думка, ён з гаспадарскай прывычкі падумаў быў: «Нейкі няўмека

зворваў», — а пасля раптам усё патанула ў мітусенні навакольнага зямнога змроку і надлеснай ясныты. Усё скрозь пабіта было разорамаі на дзялянкі — пачатак позняга зябу. Далёка чарнеў у змроку хутар. Разоры вялі Бушмара да самай агароджы. Дзіка кінуўся ён у хату да Галены.

— Наша поле вунь там, — сказала яна, паказваючы яму ў акно за сад. — На тры душы пакінена нам. От нядаўна ўсё зрабілася. Я ж пісала табе.

— Без мяне?!

— А што ты памог бы?

Яна глядзела яму ў вочы, прасіла позіркам не думаць пра гэта. Вочы ў яе былі гэтакія, як тады, калі ён першы раз убачыў быў яе на судзе. Вочы гэтыя палілі яго. І гэта яшчэ больш узняло ў ім навальніцу страшнага ўтрапення, падобна было тады, як калісьці першы раз пасля паверкі сеў ён на ложкак у казарме і як першы раз зачынілі яго ў допраўскай камеры. Ён кінуўся з лямпаю раптам да калыскі.

— Чаго ты ўглядаешся гэтак? — здзівілася Галена на страшны неспакой яго панурага твару.

— Гэта мой?

Яна гнеўна, горда стала перад ім:

— Твой!

— А не хлусіш?

Яна ўзняла галаву і адышла моўчкі.

— Ага, чаго ж ты змоўкла?!

Ёц пачынаў ужо крычаць. Яна стаяла напроці акна.

— Мусіць, грэх нейкі ёсць, калі маўчыш!

— Ёсць! — адказала яна, павярнуўшыся да яго.

— Гавары!

— Не скажу.

— Скажы!

— Не!

— Дык я зараз іначай пагавару.

— Ніяк ты іначай не пагаворыш.

— Гавары, хто прыходзіў да цябе.

— Хто толькі хацеў, той і прыходзіў.

— Скажы!

— Не скажу.

— Скажы...

Яна стаяла перад ім, не зводзячы з яго вачэй. Ён усё гаварыў: «Скажы... скажы... » Раней крычаў, пасля пачаў прасіць. Прасіў доўга, раптам рабіўся мяккім — дзіўным нават для Галены,

то зноў узнімаўся да сваёй звярынай сілы ў голасе. Біў тады кулакамі аб стол, пасля зноў ападаў да просьбы, а яна глядзела, як ён варочаецца, і ўсё сцвярджала:

— Не скажу.

Нарэшце ён абяссілеў. Пайшоў з хаты, гукнуў за сабою Галаса. Як віхор прамчаўся да лесу і праз лес, ішоў, сам не думуючы куды. У лесе моцна шастала пад цяжкімі ботамі яго не зляжалае яшчэ лісце, за лесам — гучна шоргаўся аб абцасы жвірысты пясок на дарозе. Бушмар нагадаў штосьці бязлітаснае і цяжкае, што ўсё крышыць дашчэнтку пад нагамі сваімі, сцірае ўсё з твару зямлі і, не заўважаючы гэтага, у імя сваіх адчуванняў свету для сябе аднаго. Малыя і слабейшыя істоты ратуюцца, уцякаюць з-пад гэтага страшнага ходу, але іх ніхто не заўважае. Тут толькі дзікасць і выпадковасць, што і хто пападзецца пад бот?! Хто і што будзе растаптана насмерць?! Хто і што застогне пад ботам, развітваючыся з жыццём?

Бушмар шукаў свайго спакою ў шпаркай хадзе. І толькі цяпер загаварылі сорок вёрст дарогі за дзень. У нагах з'яўлялася цяжкасць, ападаць пачалі нездаваленне, страх, злосць, нянавісць, трывога... перад ім чарнелі сцены і стрэхі, мільгацелі святлом вокны. Даўно не быў тут Бушмар. Ён цураўся гэтага месца даўно ўжо, аж з самага здарэння з паручнікам, а цяпер і пагагоў. Каля крайняй хаты ён стаў, пакуль узыходзіць пачала на думку вялікая патрэба яго рушыць зараз жа адсюль.

— Здароў, Бушмар!

Бушмар здрыгануўся. Ён не заўважыў быў, што ў варотах стаялі людзі. Некалькі чалавек. Цяпер ён пазнаваў тутэйшых хлопцаў. Яму нядобра стала пры іх.

— Як маешся, Лявон?

— Нечага ж да нас?

Бушмар не гаварыў нічога. Да яго падышлі. Цяпер ён пазнаў і Андрэя тут, штосьці там гаварылі каля яго ці то з ім, ці то самі з сабою, але ён не чуў пра што. Толькі кальнула яго Андрэева слова. З гэтага ён і чуць пачаў гаворку:

— Кагадзе што пра цябе мне Вінцэнты ўспамінаў. Нешта вельмі не любіць ён цябе.

І тут прайшло ўсё ранейшае. Выразна вырасла перад усім адно вялікае і найважнейшае цяпер: нянавісць да Андрэя.

— А ты яго ці не нацкоўваеш на мяне?!

— Хіба мне работы іншае няма?

— А што табе больш рабіць? Табе іншае работы і не трэба.

— Чаму ты гэтак думаш?

Бушмар чуў на сабе зняважлівы і злосны Андрэеў зірк, бачыў, як той падступіў бліжэй.

— Я не думаю, а на сабе бачу тваю работу. Я яе пачуў добра! Можна, лепш ужо і чуць не трэба.

Ён стрымліваў моцнае жаданне змяшаць Андрэя з зямлёю.

VI

Што ён там гаварыў з Андрэем ці Андрэй гэта з ім — Бушмар не памятаў, штосьці ён адказваў, а то маўчаў у злосці. Толькі пасля ўжо, калі Андрэй знік недзе з-пад яго, ён адчуў яго гаворку. Не ўспомніў, а адчуў. Той кідаў словамі як каменнямі, а як дагаварыўся Андрэй да сваёй гэтай казані, не ішло на памяць.

— ...Ты дзе ні павернешся, усюды прыкрасць, а можа, што і большае каму зробіш. Як бы ўвесь свет табе павінен быць...

— Я на чужое не лезу, — закрычаў Бушмар, — каб адно ніхто мяне не чапаў! Не чапай мяне!

— А ты пагавары пра людзей, а не пра свой хутар! Ты ж яго ад усяго свету не агародзіш! Райвыканкомавец ступіў быў раз на твой хутар? Ты нікога не чапаш? Успомні пра ўсё, з кім ты спаткаўся калі, а Амілі ты не забыўся яшчэ ці ўжо і следу ў тваёй галаве яе не засталася? Ты хочаш прайсці, жывучы на свеце проста, як сабе хочаш, што на дарозе — павінна саступіць табе, а што не ўспее саступіць, пападзецца пад твой бот, а каго-небудзь ты і сам паклічаш да сябе на момант, дзеля якое-небудзь прагнасці свае ці патрэбы. Бо і воўк жа не цягаецца вечна адзін, без канпані. А пасля ідзеш далей і ні на што не глядзіш, нічога пад нагамі не прыкмячаеш. Як бы ўсё гэта толькі дзеля цябе жыве на свеце...

Калі ішоў ужо Бушмар назад, словы гэтыя жылі дзесьці ў адчуваннях яго, але былі яны далёкія ад яго, нічога ў ім не чапалі і павялічвалі толькі нянавісць да Андрэя. Ён адумаўся адзін на вуліцы. І што ўкалола яго тут, дык гэта толькі неспадзяванае, што стаіць ён каля той хаты, дзе жыла калісьці, а можа, і цяпер жыве, Аміля. Ён рушыў назад ціха, не гэтак, як ішоў сюды. Ён быў стомлены гэтак моцна, можа, першы раз на жыцці сваім. Ні то што яму балелі ногі, ці нылі плечы, ці туманілася галава — ад дзённай дарогі, ад вячорнага ўтрапення, — штосьці іншае было. Як у тумане прайшоў ён тое месца паўз лес, дзе сядзеў калісьці, чуючы радасць сцяны між ім і Аміляю, дзе ўглядаўся ён на коршака над лесам — ён цяпер гэта, праз колькі год, задрыжаўшы ўвесь, успомніў. Як праз імглу, бачыў ён пакарпаную плугамі

дарогу пад нагамі, раскапанае глінішча на цэглу, навожанае дрэва за вёскаю, паадворваныя межы, паразбіраную агароджу... Усё інакшае, як было нават гэтак нядаўна, калі забіралі яго ў адседку...

Усё рушыцца і ўцякае!

Галас гайсаў перад ім. Брэх яго гулка рваў лесавую цішыню.

Прыйшоў дадому Бушмар позна. Галена карміла дзіцянё.

— Дзе ты ходзіш? — сказала яна.

Ён маўчаў.

— Чаму не адказваеш?

Як бы ўсё ішлося тады на тое, каб выслухваць яму людскія ўшчынкі.

— Ты маўчыш, дык і я магу маўчаць. Як ты прывітаў мяне, вярнуўшыся ад такое свае бяды? Няшчасце мінула, дык ты няма каб пачуў гэта, разам са мною, з дзіцём, якога яшчэ не бачыў, а пачаў думаць пра ўсё, чаго не было. Чаму ты не паверыў мне і нават чаму ты пытаў гэта? Ці гэта вінават хто, што гаспадаром ты стаў меншым? Можна б, ты мог бы на ўсё іншае забыцца тады, а пабыць, як чалавек, з сваёю сям'ёю. Усё роўна як я табе не блізкі чалавек, а хто чужы, што табе трапіўся на дарозе...

Яна гаварыла доўга. Успамінала назнарок пра ўсё.

— ...Тут Аміля заходзіла. Мы з ёю разгаварыліся былі доўга.

— Пра што ж вы гаварылі гэта з ёю?

— Менш за ўсё пра цябе. Яна парывалася ўсё на гэта, але ж хіба малы свет чалавеку, што канечне думаць пра адно ўсё?.. Пра ўсё мы гаварылі. Яна ўспамінала ўсё, як гадалася, як расла, што ў іх у хаце рабілася, а я дык не! Ніколі я нічога не ўспамінаю і не хачу ні пра што ўспамінаць. Што было, тое аджылося, а што будзе, тое важней...

Бушмар стаяў, скруціўшы пальцы ў кішэнях жакеткі.

— Каб ты павесяліўся сваёю воляй, дык не, ганяешся за нечым уночы недзе па полі, шукаеш немаведама чаго, чаго ніколі не губляў, чаго, можа, і не было ніколі ў цябе...

— Не было? Не губляў?! Я з-гу-б-іў!

— Што ж ты гэтакае згубіў?

Яна сапраўды чакала ад яго адказу.

— Якраз ты, можа, і не згубіў нічога, хоць і здаецца табе. Нічога ты не згубіў, а калі што і згубіў, дык нехта знайшоў, так яно на дарозе не прапала. Можна, той, што знайшоў, не мог жыць без яго, а цябе гэта толькі сапсавала навек, што ты на чалавека не падобен, што з табою і табе самому жыць на свеце цяжка...

Галас драпаў з сянец у хатнія дзверы. адчыніў іх і ўскочыў у хату. З віскам кінуўся да гаспадара. Той з асалодаю ткнуў яму ў

жывот наском бота. Галас заенчыў, не ведаючы, што гэта раптам зрабілася, адскочыў. Малы прачнуўся, заплакаў. Зрабілася шумна ў хаце. Бушмар выкінуў Галаса на ганак, пайшоў у кухню, лёг за сталом на голай вузенькай лаве і заснуў.

Галена раніцаю не будзіла яго позна, ціха хадзіла па кухні. Ён, калі прачнуўся, з дзівам нейкім у вачах, як бы не разумеючы нічога, глядзеў навокал. Як і заўсёды, спрадвеку, быў ён панурым, маўклівым.

— Не думай ні пра што, — падышла да яго Галена.

І, не дачакаўшыся адказу:

— Можа, нават да ўсіх прыстанеш жыць, мне хочацца ў людзі.

І ты там зменішся...

— Дык мне змяніцца трэба?

Яна адчула, што сказала ў гэтую хвіліну глупства. І правілася як магла:

— Гэта так я сказала. Так сабе... Кінь, не думай ні пра што, давай жыць будзем, як людзі жывуць... Вазьмі сябе ў рукі, не злуй, не муч сябе і мяне ліха ведае якімі думкамі, словамі...

Яна палажыла яму локці на плечы, нагнулася да яго тварам. Ён сядзеў цяпер гэтакі малы і слабы перад ёю. Яна стаяла над ім, глядзела яму ў твар.

Але ён не паддаўся. Ён перш за ўсё глыбока чуў мяжу між сабою і ўсімі, нават ёю. У іх нейкае там сваё жыццё, а ў яго сваё. Ён, дзеля прыклёпу, паглядзіў яе па галаве і падняўся. Нехаця ўзяўся ён за работу на двары, чуючы сябе чужым усяму і ўсім нават тут. Ён і не спрабаваў саўладаць з сабою. Нашто гэта патрэбна чалавеку! Ніколі гэтага не было, не радзілася гэта разам з ім на свет!

VII

І Андрэй бачыў цеснату навокал сябе, але ў сабе самім чуў волю.

Як тады, пасля неспадзяванай гаворкі з Бушмарам, увайшоў ён у хату, чамусьці, як ніколі раней, ахваціла яго адчуванне цеснаты тут. Можа, гэтая гаворка абудзіла ў ім парыванні, што заўсёды жылі ў ім.

Яго і Аміліны дзеці спалі. Аміля больш не спявала калыханкі. Яна і жонка яго шылі штосьці, нагінаючыся над сталом да лямпы. Пахла ў хаце парнасцю, тхнула запечным пылам. Ён заўважыў: за трамам пылела праз доўгія ўжо гады колькі кніг, з тых часоў,

як яшчэ яму было калі больш цікавіцца імі, калі яшчэ з арміі некаторыя з іх прынёс ён, а цяпер гаспадарскі клопат — адны яго мужчынскія рукі ў хаце — забіваў у ім увесь час.

Ён падышоў да стала, глянуў у жончын твар. Ён часта спрабаваў уявіць яе сабе ранейшаю, маладою. І не мог. Даўно ўжо яна замужам за ім. Твар яе даўно пачаў блекнуць і старэць. І толькі рабіўся маладым, дзявочым, калі радасць якая ажыўляла яго. Тады вочы яе свяціліся агнямі, разганялася з твару надакучлівая і прыкрая непазбыўнасцю сваёю заклапочанасць.

Калісьці, у зусім яшчэ маладыя гады, калі ён быў удалым цымбалістам, яна была сарамяжаю і ціхаю. Першыя спатканні яшчэ і цяпер хвалявалі яго. Колькі разоў ён, жывучы з ёю, успамінаў той час. Яна глядзела ў адно месца, кудысьці скрозь усё, што было перад вачыма, далей за ўсё, і надоўга клала на твар летуценную ўсмешку...

— Памятаеш, як ты да мяне бегла тады праз поплаў, уцякаючы ад канпані?

Яна пераводзіла вочы на яго, не зганяючы з твару той прывабнай заўсёды дзеля яго ўсмешкі.

— А я крычаў табе: «Хутчэй, хутчэй, дагоняць!» Памятаеш?

Можа, ад яго цяперашняга пільнага зірку яна ўзімае на яго вочы. Штосьці гэтакае нечаканае ўзбягае на яе думкі, робіць нецікавую работу. Яна нават крыху адкідае ад сябе сфастрыгваную з палатном кудзелю і апускае вочы на стол. Думае. Настрой гэты перадаецца і Амілі. Утраіх яны маўчаць. Думкі ці то летуценні пануюць у іх. Думкі — як бяздумнасць. Гэтак доўга. Над дзвярыма ледзьве жыве няроўным стукам сваім старасвецкі, можа, дзедаўскі яшчэ, гадзіннік. Раптам пачынае плакаць меншы Амілін сын. Амілія кідаецца да калыскі закалыхваць яго. Зноў калыханка льецца за вокны, а там яе падхватаваюць дубы і пераносяць у сваю гушчырню. Там яна тоне ў роўнай песні ветру. Вецер ідзе ў сваю дарогу.

Даўнейшыя Андрэевы цымбалы вісяць у каморы насупроць акенца без шкла. Ветру, калі ён з гэтага боку, латва кожны раз казытаць запыленыя струны іх. Цымбалы і цяпер звяняць ціхім званам.

— Цымбалы звяняць, — гаворыць Андрэю жонка, летуценна глядзячы ў вяршаліны дубоў над страхою.

Яны выходзяць з хаты, у ясную ноч. Восень спіць у бляску зямлі пад срэбрам неба. Дубы гудуць.

Удваіх яны стаяць на вуліцы. Нічога не хочацца гаварыць, а толькі думаць бяздум'ем.

— Ліхі малы, не дае Амілі спакою ніколі, — гаворыць яна, азіраючыся на хату.

— Тут кагадзе быў Бушмар, я гаварыў яму, а ён слухаў, — гаворыць ён.

— Ну? — дзівіцца яна.

Зноў яны маўчаць. У хаце сціхла калыханка, Аміля выбягае ў ноч. Утраіх яны стаяць.

— Цымбалы звіняць, — прыслухоўваецца Аміля.

— Няхай адно хлопцы падростаюць, — смяецца Андрэй.

Ноч.

VIII

Вінцэнты ліпеў, як на пакуце. Цяпер яго не мучыў ужо ні смутак, ні якое-небудзь моцнае вельмі жаданне, а была толькі злосць. Старэйшы сын у пачатку зімы зусім выбраўся з хаты, чуць нават не сцураўся бацькі за яго дурную ўпартасць. Сам застаўся ў падсуседзях, хат праз чатыры ад бацькі. На вясну палавіна вёскі ішла на знос, усё перараблялася, зменьвалася. Ён не адступіўся ад усіх. Колькі гаспадароў засталіся адшчапенцамі, і Вінцэнты з імі. Балазе поле іхняе было ў самым кутку, за дубняком, нават наводшыбе крыху. Меншы сын Вінцэнтага тае зімы ажаніўся і ўпарта трымаўся бацькі.

Вінцэнты больш не патыкаў носа на Бушмараў хутар. Ён дрыжаў аднаго: каб Галена нічога не сказала Бушмару пра яго. Бушмар сіберны чалавек, ён можа, засцігнуўшы дзе, адным махам рукі адабраць навек здароўе або і зусім душу выняць. Адно толькі цешыла тут і заспакойвала Вінцэнтага: чуткі ішлі па ўсім наваколлі, што ў Бушмара ў хаце нелады. Калатні няма (Галена не такая жанчына, каб дапусціцца да гэткай сараматы), але Бушмар знявідзеў яе. Хоць, можа, і не знявідзеў, не можа Бушмар Галены знявідзецць, але ж і не будзе яна вельмі любоаю яму. Бо яна толькі падабалася яму, а сама далёкая ад яго. Яна ўжо рвецца адтуль, ад яго, цяжкога чалавека. Яна ў людзі рвецца. Ён сам чуе далёкасць сваю да яе, гэтак як і да ўсіх. З таго вар'яцкага вечара, як толькі з'явіўся ён дадому, не ўспала жыццё на дабро, дык гэтак і далей пайшло. Можа, тут і не вінаваты ніхто ў іх...

Вінцэнты гоніць ад сябе сваю трывогу.

Але Бушмар раз такі засцігнуў Вінцэнтага.

Хмурны дзень. Снег сінее паўз лес. Вінцэнты выбіраецца на дарогу з вязкаю вещья. Валёнкі яго мокрыя, нагамі ён ледзьве грабае па вільготным снезе.

— Стой, Вінцэнты, — гукнуў Бушмар.

Гэта было знячэўку. Вінцэнты здрыгануўся. Бушмар ехаў паўз лес аднекуль, з-за лясной завіліны выехаў раптоўна. Вінцэнты спыняецца і дрыжыць.

— Адкуль гэта едзеш, васпане? — выгаворвае ён.

— От я табе зараз скажу, адкуль я еду, — чуе ён Бушмараў адказ.

Дык ён пачынае падлагоджвацца пад Бушмара гаворкаю:

— Гэта я дзеля разрыўкі, па вещья пайшоў. Ты думаеш, мяне з хаты вельмі выпраўляюць гэта? Барані Божа. На сына і на нявестку я не паскарджуся. Гэта я сам дзеля разрыўкі. Дзеля разрыўкі...

Гаворыць слабым, распачным голасам і глядзіць, як Бушмар злазіць з возка і прывязвае свайго каня да прыдарожнага дубка.

— Дзеля разрыўкі гэта я...

— От тут табе зараз будзе і разрыўка.

Гаворыць Бушмар і з д'ябальскаю ўсмяшкаю ідзе да яго. Барада яго зрабілася няроўнаю ад таго, што сціснуты зубы. Бровы ссунуліся і з'ехалі ўніз так, што аж закрылі вочы, але вочы гэтыя ядуць Вінцэнтага. Ён чуе гэта яшчэ здалёк і спускае на снег вещья. Бушмар, не спяшаючы, бярэ яго за штрыфлі вопраткі.

— Гва-а-алт!.. Васпане, што робіш!

— Пачакай, не гвалтуй.

Яны так і стаяць, упіўшыся адзін у аднаго вачыма, — адзін глядзіць, як агнём смаліць, другі міргае і пускае паабапал носа дзве слязіны.

— Дык цябе сын не выпраўляе па вещья?

— Барані Божа, гэта я сам дзеля свае разрыўкі.

— Добры ж твой сын. Гэта гэты, што ажаніўся нядаўна?

— Але, гэты самы.

— Каго ж ён узяў?

— Узяў, далібог...

— Чаму ж гэта ён мае жонкі не ўзяў?

Вінцэнты прысядае каленьмі на снег, і галава яго, як вялая, звешваецца набок. Бушмар арудзе не спяшаючы. Ён як трымаў за штрыфлі Вінцэнтага, так нясе яго перад сабою і з размаху кідае аб дрэва.

— Гык! — абазваўся адно Вінцэнты і ўткнуўся плечуком у снег, шапка з галавы яго з'ехала, і галава лягла на яе.

Бушмар па-вар'яцку глянуў на Вінцэнтага і, усё таксама не спяшаючы, сеў на воз і свіснуў над стаеннікам пугаю.

IX

Бушмара ўзяў адум тады, калі ён ужо ўз'ехаў на свой двор. Тут ён затрапятаўся. «Забіў ці так адно прыглушыў, але гатова пачацца ўсё як пасля таго райвыканкомаўца». І як ні находзіла цяпер на яго часта абыякаваць да ўсяго, у гэтую вострую хвіліну ён мацней, як заўсёды, цяпер пачуў прынаднасць і водыр гэтага сіняга снегу, і гэтага дубовага шуму, і смольнага паху з зімовага лесу.

Бушмар кінуўся да стайні, выпраг каня і вымасціў вазок у далёкую дарогу. З вялікай нецярпліваасцю чакаў ён вечара. Быў сам не свой, выбягаў з хаты глядзець, ці не меркне над лясамі дзень, колькі разоў падсыпаў каню перад дарогаю аўса...

— Я паеду да брата, — сказаў ён Галене.

— Чаго гэтак раптоўна?

— З'еду на нейкі час.

— Чаго? — устрывожылася яна.

— Трэба мне з'ехаць адсюль.

Яна застыла перад ім у маўклівым чаканні.

— Я ці не забіў гэта адно Вінцэнтага.

— Калі?

— От цяпер.

— Дзе?!

— Ай!

Ён адмахнуўся ад яе рукою, як ад якой назолы, сярдзіта пранізаў яе зіркам.

— Ты заўсёды сам сабе бяды наробіш. Сам заўсёды няшчасце на сваю галаву...

— Маўчы! — грукнуў ён страшным голасам. — Праз цябе гэта ўсё!

— Праз мяне?!

— А праз каго ж! Ты мне калі прызналася, што ён даходжваў сюды ці прысылаў свайго сына? Што тут насупроць мяне ўсё падстройвалася...

Галена стаяла белая як палатно.

— Калі ты мне прызналася, што ён цябе падгаворваў кінуць мяне! Адразу не сказала, як я толькі прыйшоў, а ў паўзімы прызналася!..

— Не было ў чым мне прызнавацца.

— Мусібыць жа было, калі не прызнавалася, калі адразу не гаварыла!

— Як жа я магла гаварыць тады пра такія рэчы, калі ты якім быў тады, у той першы вечар?

— Маўчы, у маёй галаве цяпер увесь свет пераварочваецца. М'яне за сэрца смокча. Маўчы, калі хочаш, бо зараз і цябе заб'ю!

— М'яне? Завошта?!

— За ўсё!

— Нашто ты кідаешся гэтакімі словамі?

— Ай!

Ён страсянуў рукамі і выбег з хаты, пасля вярнуўся яшчэ, падбег да калыскі, паглядзеў на сына. І адтуль ірвануўся зараз жа, як бы ён зрабіў які нядобры гэта ўчынак.

Сінеў вечар. Бушмар запрагаў каня. Галена на ганку плакала. Бушмар не бачыў гэтага. Ён шпарка пагнаў каня ў дарогу. За лесам, дзе павінен быў ляжаць забіты Вінцэнты, Бушмар пусціў каня паволі. Ён азірнуўся. Нікога нідзе не было відаць. Змрок гусціўся ў кустах і пад дрэвамі. Ён звярнуў пад тое месца і ўгледзеўся. Вінцэнтага не было. Дзіўны след, цэлая дарога раўчуком цяглася напрамік цераз поле да сцежкі ў вёску.

— Жывы, — мармынуў Бушмар, — папоўз дадому.

Яму не стала ад гэтага ні цяжэй, ні лягчэй, але ён пасмялеў. Сцебнуў каня і памчаўся цераз вёску. У Вінцэнтавай хаце, як і ва ўсіх, не было ні вялікага святла, ні руху.

— Каб памёр, дык варушыліся б каля яго, — сказаў пад нос сабе Бушмар і прамчаўся вёскаю. Галас дагнаў яго ў чыстым полі. Ён прагнаў сабаку дадому. Каня гнаў так, як бы пагоня насцігала яго.

X

Вінцэнты ачوماўся надвечар. Снегавы холад абудзіў яго. Вельмі балеў левы бок і плячо. Нават зварухнуцца было цяжка. Ён папробаваў крычаць, але не мог. Замест голасу было штосьці нялюдскае, немагушчае. Ён ляжаў гэтак і калаціўся ад холаду. Разам з тым гарачка туманіла галаву і ламала калені. Разгаты дуб упіраўся над ім у неба. Вецер не даваў спакою. Вінцэнты зноў пачаў траціць прытомнасць, але востры струменьчык думкі на момант устрасянуў яго. Ён зрабіў нечалавечы рух балючым целам і сяк-так перакінуўся на другі бок, пасля лёг на жывот. Грудзі ўехалі ў цяжкі снег. Уткнуўся ў яго і твар. Цяпер стала яшчэ горш. Ён так пабыў, пакуль адсопся і папробаваў паўзці.

Ногі былі здаровыя, ён імі ўпіраўся ў снег і гэтак патроху браўся наперад. Так выкіроўвацца пачаў на сцежку, а там ужо шукалі яго.

Тым часам каля сцежкі ён зусім страціў сілы і прытомнасць. Як бралі яго пасля на сані, яму здавалася, што гэта Бушмар, дробны паўпанак, саджае яго ў свой фэтон, а ён не хоча лезці: «Я яго ніколі ля касцёла за локаць не трымаю, у яго нават свайго лёкая няма. І не гонар мне ездзіць у яго фаятоне, ды яшчэ разам з ім». У хвіліны прасвятлення думкі ён шаптаў:

— Гэта ён, гэта ён.

— Хто і што? — пыталі ў яго.

— Ён, ён, — шаптаў ён і не мог сказаць — «Бушмар».

Дома ён упаў у вялікую гарачку. І ўсё сухімі губамі шаптаў, крывячыся ад болю:

— Вяльможны пане, не турбуйцеся. Калі вяльможная ласка...

Аж сыну яго і нявестцы было прыкра.

Тады былі мясячныя ночы. Суседзі выйшлі на тое месца — гаварылі, што навокал санных і пешых слядоў шмат. Ubачылі, што праўда. І здагадацца тады ж пачалі — след павёў якраз у Бушмараву дарогу. Але за якую крыўду Бушмар мог абязвечыць гэтак старога Вінцэнтага? Прычына нікому нават і на думку не магла ўзбрысці.

Ціхая была зіма. Сляды там на снезе засталіся нядоўга.

Доўга Бушмараў след чуў на сабе і Вінцэнты. Не спадзяваліся нават, што ён выжыве. Страшна стала хрыпець у яго ў грудзях, але стары быў жывучы, як кот. Пад вясну сяк-так узвалакацца пачаў на ногі.

— Бушмар? — запытаў раз быў сын, калі бацька весялей глядзець пачаў на свет.

— Але.

— За тое?

— За тое самае.

І між імі стала маўклівая згода, абодва думалі, як адпомсціцца і каб людзі не ведалі, з чаго ўсё пачалося. Стары патроху дужэў. Сонечнымі днямі, пад вясну, вывалакацца пачаў ён на двор. Ён бачыў і чуў навокал рух з'іначвання свету, але ён спачатку не думаў ні пра што — дзякаваў Бога, што сяк-так выскрабся ад хваробы. Пасля ж, калі пачуў у сябе больш сілы, ранейшая злосць пачала варочацца да яго. Ён хадзіў, як атручаны.

Ён усё прапыткоўваў па людзях, дзе што чуваць на свеце, ці не гавораць дзе пра што добрае, ці не ідуць адкуль навіны. Ён цікавіцца пачаў кожным новым чалавекам, але з сваімі, тутэйшымі людзьмі, не лішне трымаўся блізка. Дрэнна чуў ён сябе тут. Брыдка была тая зіма!

Ён прыслухоўваўся і прыглядаўся, што робіць і дзе паварочваецца Бушмар. І чуў тут прыемныя навіны. Бушмар, казалі, бунтуецца. Хтосьці недзе чуў, як ён гразіў некаму, нібыта гаварыў, што жывым у рукі не дасца, што страсяне ўсю акругу і вялікі след па сабе пакіне...

Дакладна гэтага ніхто не сцвярджаў, але гаворкі былі. І гэта хоць трохі ды цешыла Вінцэнтага. Ён гэтым толькі і жыў цяпер. Брыдка была зіма. Нудна было на свеце.

Пра Бушмараў хутар Вінцэнты больш не думаў. Сама думка гэтая аж сцепала яго.

Так жыў ён і пакрысе ачуньваў. Усё ішло паволі, цягнулася гэтак марудна!

XI

Бушмар усё больш пачынаў нядобра пачуваць сябе пад зіркам Галеніных вачэй. Зірк гэты пакрысе ператварацца стаў з па-жаноцку хітрага, гуллівага ў цвёрды і нават жорсткі. Яна як бы загадвала яму гэтым зіркам. Ён ні то што баяцца пачынаў яе, а чуў у Галене штосьці яе ўласнае, што ніколі не страціцца ў яе, ніколі не падначаліцца пад чужое.

Яна часта падносіла яму сына:

— На, паглядзі. Бачыш, у яго бровы такія, як у цябе, робяцца.

— Але, — гаварыў ён, дакранаючыся пальцамі да незарослага цемя дзіцяці.

Ён сам пачынаў чуць, як цяжка разбурыць той холад, які з'явіўся між імі з таго самага першага вечара, калі вярнуўся ён з астрога, і з таго другога вечара, калі ён, абязвечыўшы Вінцэнтага, уцякаў да брата. Пасля гэтага вырасла вельмі; калі ён вярнуўся праз тыдзень ад брата, яна сказала яму:

— Ну, заб'еш ты мяне ці не?

Ён маўчаў.

— Скажы.

— Нашто табе гэта?

— Хачу ведаць. Калі гэта ты праўду тады казаў, дык я не буду чакаць, а забяру дзіця і пайду.

— Ты, мусіць, хочаш давесці мяне да гэтага, калі ўспамінаеш наўмысла, што я калі сказаў.

Ён ведаў, што яна гэта здзекуецца з яго, помсціць за яго неабдумане слова. Бачыў, што яна нідзе ў крыўду не дасца, што яна нават за слова дараваць не хоча. І гэта рабіла яе дзеля

яго больш, як калі, прынаднай, але ж больш, як калі, і далёкай. Прыкрасць да ўсяго вырастала ў яго. І горш за ўсё было тое, што ён цяпер пачынаў думаць, прынамсі, несвядомае з'яўлялася імкненне дзесьці ў істоце дазнацца, дзе пачатак гэтай варожасці між ім і Галенаю. Варожасці, якая за кароткі час апрыкрыла ім абодвум, але ж і пазбыцца якой было нельга, але пачаткі думак гэтых прападалі, ледзьве з'явіўшыся.

Былі ў іх і лепшыя хвіліны. Часамі, пасля даўжэзнай маўчанкі, яны пачыналі гаварыць пра што-небудзь не вельмі важнае і цікавае для іх цяпер абаіх. Раз, напрыклад, яна сказала:

— Мусіць, шчэпы ў садзе павымярзалі, ніхто не абгледзеў іх на зіму.

— Не да гэтага было, — буркнуў ён, але чамусьці ўзняў на яе вочы.

Мусіць, штосьці было ў голасе яе цяпер, што нагадала ранейшы час іх, калі яшчэ ён толькі паглядаў з акна, ці не доўга бавяцца каля хаты хлопцы, а яна хвалявала яго бляскам вачэй.

І яны цяпер пачалі гаварыць пра ўсялякую драбязу, маючы асалоду не з гаворкі гэтай, а з нейкай згоды між імі, але гэта сапраўды была толькі згода. Больш за ёю нічога не было. Так гэта і праходзіла, як з'яўлялася. Без следу і карысці.

Затое часамі Бушмару было абыякава ўсё — і халоднасць жонкі, і nelaды навокал яго. Хоць з гэтага ўсё нараджалася, але засланыя сабою першапрычыну і само вырастала ў ім і поўніла сабою ўсё. Гэта часта было, і заўсёды тады, калі Бушмар пакідаў за сабою ўсё і быў адзін. Апошні раз гэта было перад самым канцом зімы, і той раз яно скончыла ўсё ранейшае.

Зіма тады канчалася рана. Яшчэ ў канцы лютага збіралася пад снегам вада, і дарогі пачалі прападаць. Бушмар надвечар прыехаў ад брата. Страшна змарыў, аж да пены, свайго стаенніка. Сам прамок на імгле і быў злосны. Гнаў каня па прабоінах і замкрэлых ухабах і нікому не з'езджаў з дарогі (гэта і заўсёды меў ён сабе прывычку гэтую). Дома якраз іскра папала ў порох:

— Нашто ты гэтак каня морыш, улегцы едучы? — сказала Галена.

— Што табе да каня. Маўчала б!

— Чаму маўчала б?

— Таму што... К д'яблу!

Увайшоўшы ў хату, ён заўважыў, што Галена кудысьці збіраецца. Ён моўчкі глядзеў, што з гэтага будзе. Яна раптам пакінула свае зборы і лягла спаць.

— Ага, — загаманіў ён, дзіка і ўрачыста смеючыся, — па-страшыла. Ну што, пастрашыла?

— Слухай, — абазвалася яна, — я цябе не страшыла і страшыць не думаю. Дый не такі ты чалавек, каб цябе можна было чым устрашыць. Да цябе ніякі страх не прыстане... Ты сам бачыш, што — якая гэта наша жытка! Гэта каб увесь век у гэтакім пекле жыць? Лепш мне пайсці адсюль. Я даўно гаварыла пра гэта з людзьмі. І з Амільяю гаварыла, і шмат з кім там гаварыла. Туды я пайду.

— Дык ты ўжо гаварыла?! Даўно ўжо думала пра гэта?! У маёй хаце ўсё гэта робіцца, а я нічога не ведаю!..

Ён крычаў і тупаў нагамі.

Ён пераспаў тую ноч у кухні на лаве, а раніцою знік з хаты, каб не бачыць, нічога не чуць. Ён стаяў на ўзлеску, адзін, пануры постаццю, але не пануры тварам цяпер. Як звер, якому дзесьці здалёк запахла воля. Ноздры яго раздзьмуліся, бровы ссунуліся, і з-пад іх вочы свідравалі ветравую далячынь. Высокая, чужь сутулая постаць яго доўга ўзвышалася на ўзлеску.

Там, на сонцы, снег пасыходзіў, і летаўшая трава зеляніла свае вяршкі. Адзін кусцік яе, малады, веснавы, бялявы, папаў пад Бушмараў бот. Падкаваная набойка глыбока ўвагнала яго ў зямлю.

Пакуль не вярнуўся, Бушмар не думаў, зусім забыўся на сваю хату і Галену з сынам.

У тую ж ноч Вінцэнты, адхаяны сынавым доглядам, падпаліў Бушмарава гумно. Ноч была без ветру, і гумно згарэла ціха, як свечка. У ім згарэла шмат Бушмаравага набытку.

Тым часам Вінцэнтаму падпаліць гумно не было лёгка. Ён колькі разоў варочаўся з паўдарогі, ад страху, пасля зноў ішоў. Ён цягаўся ўночы доўга, плюхаўся па мокрым снезе, правальваўся па калені ў ваду, падыходзячы да гумна паплавамі. Нарэшце, калі прытуліўся за гуменным вуглом, пачаў шпарка жагнацца. Ткнуўшы агонь пад навіслую нізка страху, ён з усіх сіл кінуўся наўцёкі. Колькі разоў праваліўся па дарозе і ўвесь вымак у ледзяной вадзе да апошняй ніткі. Дадому ён не пайшоў проста дарогаю, а даў кругу паўз лес, каб не папасіцца на людскія вочы — на пажар зараз жа пачалі бегчы. Тут ён ірваўся, каб падпаліць Андрэеву хату, але рух людзей па дарозе перашкодзіў яму. Змучаны і змочаны, дапаў Вінцэнты да хаты, палез на печ, укрыўся кажухом і хваравіта задрамаў. Назаўтра прагнуўся ён у гарачцы, прахварэў нешта з тыдзень і сканаў.

Бушмар жа наказаў брату, каб той прыехаў. Брат вохаў і бедаваў, але не так па тым, што ўцякла Галена, як па тым, што згарэла гумно.

РАЗДЗЕЛ ТРЭЦІ

I

Свет быў шырокі і вольны. У дзіцячым сэрцы нараджалася, расло і жыло захапленне ім. Кожны перажыты дзень даваў большае ўсё ўведванне свету. Так раслі два браты.

Часамі старыя жанчыны, бабулі калгасаўцаў, ківалі галовамі, пускалі нават, калі-нікалі, слязу, божкаючы:

— Ай-ай, за жывым бацькам, бацькі не ведаюць. От пайшлося ім як небаракам.

Аміля тады не перапускала:

— А на чорта ім гэтакі бацька!

Галена ж, тая адно падміргне тады слязлівай старой:

— А яны ж гэта і нарадзіліся без бацькі.

— Без бацькі? А-ёй!

— Але. От надумаліся ды і нарадзіліся.

І тады да Амілі:

— Ну што ім канечне растлумачваць! Ты гавары таму, хто ўразумее тваю гаворку.

Тады і Аміля засмяецца, радасна гляне на сваіх сыноў. Галена ж, калі скончана работа, заўсёды няньчыцца з усімі трыма. Часамі да трох далучае яна чацвёртага — Андрэевага. Андрэй тады жартуе:

— От мацярок у маіх сыноў!

Ён жартам заве іх усіх сваімі сынамі. Жывуць яны не разам, але блізка — цераз сенцы. У сенцах яшчэ падлога пахне свежаю смалою, і яны яшчэ не застолены. Робіцца ўсё не адразу: цяжка ў адзін год зрабіць усё як ёсць, а яшчэ цяжэй было зламаць дурную ўпартасць некаторых суседзяў:

— Як жа я пакіну, калі гэта маё?

— А там жа будзе ўсё тваё гэтак як і ўсіх.

— Калі ўсіх, значыцца, не маё.

— Бушмар ты, — смяяўся неспакойным смехам тады Андрэй. — Гэтае «маё» даводзіць вось да чаго чалавека.

Само слова «Бушмар» было ўжо словам незвычайным. Яно ўжо кожнаму тут гаварыла пра звярыную нялюдскасць, пра здзек над усім, што не ён сам і не яго, пра тое, што не можа навокал яго, пакуль ён пануе, абысціся так, каб не было пакрыўджаных, каб не было слёз людскіх. Тыя ж самыя бабулі божкалі і ўздыхалі, што гэта Бог даў чалавеку гэтакую натуру, можа, за якія грахі яго ці нават бацькоў яго. Мужчыны ўсе і малодшыя жанкі смяяліся з гэтакай «Божае кары», але ўсё ж некаторыя гаварылі, што «натура гэта такая ў чалавека», і толькі. Тым часам былі і яшчэ адны, якія іначай тлумачылі Бушмара. Да іх належаў і Андрэй, але першы як мае быць выказаў гэта не ён. Трымаўся тут вельмі блізка Андрэя заўсёды (а цяпер выйшла наадварот — Андрэй стаў блізка трымацца яго — той набываць пачаў сілу ў сваёй дзейнасці) адзін хлапец. Ён на хутарах за лесам змалку пасвіў каровы, служыў нават год на Бушмаравым хутары. Яго неўзаметку пачалі заўважаць, як пачаў вырастаць тут. Бацькі яго ў вайну ўцяклі недзе з-за Вільні сюды і тут змерлі ад пакутных невыгодаў жыцця, а малы неяк выкідаўся. Так на людзях і ўзрос. Звалі яго Уладзем; ён, калі яшчэ малым пастушком быў, зблізіўся неяк дзіўна з Андрэем, якога тады пачаў зваць дзядзькам. Раз Андрэй ішоў паўз лес і ўбачыў быў, як на дарозе стаіць і не варушыцца, як аслупянелы, малы хлапчук. Падышоўшы бліжэй, ён пазнаў «бежанскага Уладзю». Ён глядзеў у адно месца, кудысьці ў поле, і маўчаў. Каля вачэй у яго была чырваната, як ад нездароўя, або бессані, ці ад слёз. Было тады холадна, восень, і ён, відаць, мёрз.

— Чаго ты гэтакі? — запытаў Андрэй.

— Кароў гляджу, — адказаў той.

— Дзе ж твае каровы?

— Недзе пацягліся.

І хлапчук пачаў плакаць.

— Чаго ты?

— Бушмар чуць не забіў мяне.

— Завошта?

— Карова закульгавела, дык ён крычыць, што гэта я не даглядзеў. Раніцаю сёння сукаватым паленам па шыі біў, схваў мае лапці, нарочна, каб я мёрз, — гэта табе, жаа, навука.

Андрэй глянуў на босыя Уладзевы ногі. Праўда, што яны аж пасінілі з холаду.

— У мяне была адна запалка, але патухла, як я хацеў раскласці агонь.

Андрэй неўзабаве прыслаў яму з дому свае лапці, а праз колькі дзён падгаварыў кінуць Бушмара і перайсці ў вёску. З таго часу Уладзя пачаў мець Андрэя як за бацьку.

У той меры, як Уладзя рос на людзях, ён сам заўважаць стаў, што дачыненні яго з Андрэем неяк зменьваюцца. Калі дзялілі панскую зямлю і калі Андрэй на гэтую зямлю першы павёў вяскоўцаў, Уладзя тады ўжо быў як бы нават дапаможнікам Андрэевым. Ён ні то што дзейна дапамагаў яму, а чуў сябе, што як бы гэта ён сам усё гэта робіць. Ён тады ўжо быў сказаў Андрэю:

— А Бушмару нашто гэтулькі лесу?

Ён чуў, як расце ўсё больш і больш у ім страшэнная нянавісць і да Бушмара, і да ўсіх тых гаспадароў, што трымалі яго тут за пастуха. Нават адзін з іх, калі дзялілі вяскоўцы панскую зямлю, выткнуўся быў на сваю мяжу і з хітраю ўсмешкаю сказаў:

— Што ж, зямлю вы бераце, балазе пан уцёк. І лес панскі папрабавалі зачапіць, але маладцы, што лазу пакінулі, не выцерабілі.

— Чаму? — гукнуў Уладзя, чуючы ў гэтым паўпанкавым слове нейкую, няясную яшчэ, страшную крыўду.

— А таму, што калі вернецца пан, дык будзе чым вас сцёбаць.

Уладзя сціснуў кулакі і падаўся бліжэй:

— Маўчы, гадзіна!

Дык той злосна заенчыў:

— А-а-а, глядзі ты! Гэта ты гэтак дзякуеш, што цябе выгадавалі чужыя людзі, што не даў і я табе прапасці на чужой старане!..

— Мая старана ўсюды, дзе я стаю на зямлі.

— Усюды? А от цяпер стаіш на маёй мяжы. Вон!

Уладзя быў тады яшчэ недарослы дзяцюк. І повен ён быў хлапечлага задору. Ён тады наўмысля пайшоў упоперак цераз забаранаваную хутаранскую ярыну, а хутаранец, скамячыўшы губы, схопіў яго за плечы. Андрэй рагатаў, стоячы ў мужчынах. Уладзя вылузаўся з хутаранцавых рук і пайшоў назад смеючыся.

Другі раз была ў яго сутычка з Бушмарам. Тут было менш гаворкі, але больш яшчэ выразнасці. Гэта ўжо тады, калі надышла пара зачапіць хутаранцаў. Уладзя сказаў быў пра Бушмараў хутар:

— Вяльможныя паны ўжо ўпарадкаваны, цяпер пара зачапіць звяроў.

Бушмару хтосьці сказаў пра гэта, і пры спатканні з Уладзем ён, звер, пранізаў зіркам яго. Уладзя прыпыніўся і таксама не спускаў вачэй з Бушмара. Так прастоялі яны колькі момантаў.

Хто каго пераможа? Але ўсё ж Бушмар заўсёды абмінаў думкамі Уладзю, можа, таму, што прывык ён дагэтуль бачыць яго хлапчуком? А мо таму, што яму проста страшна было чуць у гэтым хлапчуку варожую сілу, што раптам вырасла. Вобразам гэтай сілы паўставаў перад ім Андрэй.

Дык вось гэты Уладзя сказаў цяпер быў раз пра Бушмара. Ён гэтае разуменне сваё вынес яшчэ з суду, у якім быў тады, калі судзілі Бушмара і за збойства райвыканкомаўца, і за буйную высечку лесу, і за ўсё іншае. Пра Бушмара тады абвінаваўца гаварыў доўга:

«Бушмар — вынік, аканчальны лагічны вынік ляснога спрадвечнага хутара. Гэта звер, навокал якога павінны быць пакрыўджаныя. Іначай нельга, пакуль жыве на свеце Бушмар. Навакольны лес і дзікі хмызняк валодае Бушмарам, а праз яго адвечная прыродная дзіч спрабуе авалодаць усімі тут людзьмі. Бушмар, каб і хацеў, не можа даць рады ні лесу, ні хмызняку — засталася ж навек няскончанаю дзеля яго раскарчоўка прылеску! Бушмараў лад — гэта пастка і вечная вайна, бо ж нават з сваім, можна сказаць, жыццёвым братам — Вінцэнтам была ў яго смяртэльная спрэчка. У звяроў заўсёды ў адным нават логаве — вайна... Вось ён жыве на свеце, жыве спрадвечу, робіць нават гісторыю свайго часу, гісторыю крыўдаў слабейшых, ад якіх маюць крыўду яшчэ слабейшыя... Чалавечая гісторыя нялюдскасці! Дзе расплоджваюцца звяры і каля іх чэрві!»

II

Андрэй за гэтыя гады пастарэў крыху, але не змяніўся. Засталася ў ім і яшчэ больш асталявалася мяккая жартаўлівасць і, дзе трэба, ясная цвёрдасць. Ён крыху меў натуру іншую, як Аміля, а можа, гэта не натура, а проста іншае дачыненне да ўсяго. Ён увесь падаўся быў у клопат за ўсю тую справу, якую тут рабілі, адкінуў нават ад сябе неспакой за ўсялякую сваю ўласную гаспадарскую драбязу. Тут ён зусім свядома вучыцца пачаў у Уладзі. Той бязлітасна кпіў з «усялякае мышы ў сваёй цеснай нары», жыў апошнія гэтыя гады гэтак, што старыя нават навучаць яго браліся:

— Гэтакі ты ўдалы хлапец, а вецер у тваёй натуры нейкі ёсць. У гады ўбіраешся, дык пара табе пра сябе падумаць, паставіў бы ты сабе хату, узяў бы зямлі, меў бы сваю сям'ю, як усякі чалавек...

— Няма зямлі, — аджартоўваецца ён.

— Мала?

— Мне мала. Мне каб усяею заўладаць.

— Дзіўны хлопец, — гаварылі адыходзячы, — от усё жартамі абыходзіцца.

А пасля хтосьці кінуў на людзі здагадку:

— Ён гэта сабе хлеба лёгкага шукае. Службы дзе якое.

— Вось гэта яно і ёсць, — сказаў быў ён раз на гэта, смеючыся. — Хачу нічога не рабіць і добра жыць.

— От зноў жартуе!

А тым часам Уладзя вырас зусім, больш яшчэ пасталеў, больш зблізіўся з Андрэем. Стаў ён рослым і моцным, і хто ўспамінаў таго ранейшага хутарскога пастушка, дык гаварыў:

— От як вырастае чалавек.

Яны з Андрэем і ўзялі на сябе ўвесь той цяжкі клопат — арудаваць з людзьмі, з зямлёю, з дзікім хмызняком, з трухлінаю старых хат... Калгас зрабілі ўвосень, калі рыхтаваліся сеяць жыта. І ўсе гады пасля гэтага даводзілі яго да ладу. Кожны год вырастаў на ўзлеску новы вялікі дом, туды перабіраліся патроху кожны год людзі, і шмат хат ішло на знос. Цяпер гэта рабілася радасна, ахвотна, але першы раз одум браў некаторых:

— Увесь век гараваў, гараваў, збіраў па саломіне, і нават котла роднага адцурацца трэба.

Аднак ішлі, бо, шкадуючы чагосьці невыразнага ў старым, пачыналі ўжо баяцца яго.

Гэтак вось і Аміля спахмурнела была, калі чарга прыйшла і да Андрэевай старой хаты:

— Мне не шкода гэтых катухоў і пакут ранейшых, але так нешта, я і сама не ведаю, што гэта.

Андрэй, можа, і зразумеў яе, але нічога сказаць не мог іншага, як толькі:

— Гэта так з чалавекам бывае.

Але Уладзя пасля сам загаварыў пра гэта з Аміляю:

— Гэта ведаеш што? Гэта спадчыннасць старая. Гэта, калі хочаш, дык рэшткі бушмараўшчыны, якія спрадвеку ўкараніліся ў нас. У таго больш, у таго менш, але яны ёсць. Табе гэта не шкада трухлявага кута гэтага, але ты тут жыццё, хоць цяжкае, пазнала...

— Тут я ўспамінаю пра ўсё, што было, тут паўміралі бацькі, тут...

— Вось гэта самае. Але мы роднае нам возьмем з сабою, а непатрэбнае адкінем.

Уладзя бываў цяпер шмат на людзях, даводзілася яму і далёка выязджаць адсюль, ён меў цікавыя сустрэчы, чытаць пачаў

шмат, гадаваў у сабе новую нейкую чалавечую імкліваць, часта задумваўся і навучыўся гаварыць новае тут, у гэтых лясах. Ён гаварыў з Аміліяю:

— ...Нам от, можа, і думаецца часам пра ўсё гэта воль так, як ты кагадзе гаварыла. От жоравы ўвосень ляцяць, і мы чагосьці шкадуем. Нам можа шкада бывае яшчэ, што калі воль усюды будзе поле вырабленае, калі згладзім мы з зямлі ўсе дзікія зараснікі, выкарчуем дзікія ўзлескі — і жоравы тады пазводзяцца ў нас, не будзе ім дзе тады вясціся, і не будуць тады яны курлыкаць увосень, не будзем мы бачыць тады і чуць гэтага іх лёту ўвосень ці ўвясну. Нам часам і шкада ці то якраз гэтага іхняга лёту, ці то чаго іншага разам з гэтым...

— Бо мы прывыклі да гэтага, — здагадалася ўсмешкай Амілія.

— Прывыклі, з гэтым мы жылі, вырасталі. Гэта было разам у нас з уцехамі і з слязьмі. Амілія думала і маўчала.

— ...Я ж ведаю, што прыйдзе штосьці новае, што будзе дзецям нашым ды і нам яшчэ такім, з чым нам таксама будзе не лёгка адразу, каб прыйшлося разлучыцца. Новы час нясе і ўсё новае. Толькі што яно не будзе для нас часта, а то, можна сказаць, заўсёды цяжкім, як было ўсё дагэтуль.

Ён гаварыў доўга і цешыў Амілію гэтым сваім новым дзеля яе, чалавечым, словам. Яна аж захапілася гэтым, пачула ў сябе прылівы пераможнай радаснай сілы.

— Нашы дзеці ўжо не будуць гэтакімі, — зноў здагадалася яна. — Толькі нам трэба, можа, нават дзе і з цяжкасцю, назавуць адвязацца ад старога. Вырваць яго з сябе. І дзеля сябе і дзеля дзяцей трэба, каб мы гэтую работу рабілі. Я от табе скажу гэта адным словам — забіць і вытруціць бушмараўшчыну. Табе гэта вядома добра, бо ты ж сама доўга была жыла ў самай бушмараўшчыне...

Ён гаварыў як бы не адной толькі Аміліі, пасля змоўк і пра штосьці думаў. Доўга гэтак стаялі ў старой хаце, што дажывала апошнія дні свае. Пасля ён, як бы адумаўшыся, глянуў на Амілію. У яе ружавеў ад узбуджанасці твар, яна была рада гэтакай гаворцы. Тады на адвітанні Уладзя моцна сціснуў яе руку. І першы раз, зусім іначай, як дагэтуль, яны паглядзелі адно аднаму ў вочы.

III

Як жа жыў цяпер Бушмар? Каб не збегла тады была ад яго жонка, ён, можа б, і яшчэ сям-так трымаў бы добрага таго каня свайго, можа, па-воўчы б гаспадарыў на сваім куце, які яму

пакінулі, але, застаўшыся адзін, ён, як ні стараўся, не мог даць рады. Брат да яго прыязджаў часта. Бушмар раз пачаў раіцца з ім, каб як гэта зноў ажаніцца. Брат параіў яму:

— Гэта то трэба, але бяры сабе жонку па сваёй натуре. Бо табе ўжо намерыла абы-якая жонка.

Дык ён так заставаўся адным, не могучы дабраць сабе жонкі. Да якой хутаранкі і сватаўся, дык не лішне ўжо квапіліся ісці за яго — слава пайшла пра яго гэтакая, гэтак гаварылі пра яго ранейшае жыццё з дзвюма жонкамі, што ён толькі адно думаць пачаў.

Тады, адразу пасля таго, як уцякла Галена, ён быў дадумаўся засцігнуць дзе ды прыбіць яе. Пасля думка гэтая перайшла на Андрэя і на гэтым закарanelа. Ён пачаў цяпер варушыцца гэтак, як калісьці варушыўся Вінцэнты. Толькі той ліслівенька да кожнага падыходзіў, а гэты сваёй воўчай панурасці не траціў. Нават раз Бушмар як мае быць падумаў: «Дарэмна я тады чуць не абязвечыў Вінцэнтага і адагнаў яго ад сябе. Не паслухаў яго тады. Добрым хаўруснікам мог бы быць, каб паслухаў тады яго». Ён усё раздумваў пра гэта, чмыхаў, аж стукаў неяк носам, корпаючыся ў сваёй мярлозе. Часамі нават перасільваць пачаў сваю ваўкаватасць і даходжваць да тых хутароў, што засталіся яшчэ наводдалек. Але ўсё ж там людзі не мелі з ім адных інтарэсаў — там яны з калектывам змагаліся, але са «сваім», іншым. Тады абмацаў Бушмар сяброўства пablізу, — меншы Вінцэнтага сын, той самы, што мерыўся ўзяць Галену і асесці на яго хутары, не адпхнуў яго ад сябе. Ранейшае было забыта. Там яшчэ хат чатыры было гэтакіх, што не пайшлі разам з усімі, а ахоўвалі ўсё яшчэ сваю ўласную гаспадарку, на якой «сам сабе панам». Гэта — з таго краю вёскі, некаторыя нават перанеслі на сваё поле (было яно якраз наводшыбе) хаты і аселі дробнымі асэсарамі. Чакалі ўсё «змены ўлады», а найбольш, «што палякі прыйдуць». Там Бушмар і бываў цяпер часта. Першыя часы яны з Вінцэнтавым сынам зрабілі былі выгляд, што нічога прыкрага між імі не было, а пасля гэта, вельмі хутка, стала абыкласцю, і ўсё ранейшае забылася. Бушмару ўсё ж часамі ўзбягала на думку тое, як Вінцэнты ляжаў прыбіты пад дубам, уехаўшы плечуком у мокры снег. Раз нават ён, як бы апраўдваючыся, загаварыў пра гэта з сынам Вінцэнтага. Ён пазаікаўся крыху, выразна не могучы выказаць тое, што хацеў, а гаварыць трэба было асцярожна. Вінцэнтага сын падумаў быў, што гэта Бушмар выгаворвае яму за Галену, і сам штосьці забытаў словамі. Так яны абодва змоўклі і па той раз маўчалі пра гэта. Бушмар, ходзячы сюды, ні то што гэта вельмі хацеў бачыць гэтых людзей ці гаварыць з імі, але ён чуў, як у ім

рабілася нейкая работа і пасля як мае быць (чаго раней з ім ніколі не было!) меў у галаве сваёй нават план нейкі сваёй дзейнасці. Нейкая рыса з'явілася ў ім новая, як бы ўкрадзеная ад нябожчыка Вінцэнтага. Гэта было штосьці падобнае да хітрасці, хоць і не хітрасць. Ён усё бліжэй трымацца пачаў Вінцэнтавага сына, а той таксама штосьці трымаў у галаве сваёй, часамі даходжваючы туды, дзе ля лесу бялелі новыя калгасаўскія будынкі. Там, у старэйшага свайго брата, цяперашняга калгасаўца, ён гаварыў і пра нейкае парабкоўства ў кагосьці калгасаўцаў, і пра нейкую паншчыну, якая нейкім робіцца. Старэйшы брат усміхаўся з гэтага, але нарэшце дадаваў сваю думку пра гэта ўсё:

— Хто дужшы, той прутшы.

— Вось гэта і я кажу. Бацька тады разумна стараўся выдзеліцца невялікім гуртам...

Яны ўспаміналі бацьку, гаварылі пра Бушмара (хоць хутара яго больш не ўспаміналі).

Пасля адзін раз Бушмар нешта доўга не пайшоў да Вінцэнтавага сына і яго суседзяў, а праз тыдзень які ён з'явіўся да першага ад лесу калгасаўскага дома і пастукаў у акно. Выйшаў з дому другі Вінцэнтага сын. Вечар быў, цёмна. Дарога праз лес была аж чорная. Два мужчыны падаліся скрозь паўз лес і поле, ішлі паволі і гаварылі пошاپкам.

Зайшлі аж на Бушмараў хутар, а пасля назад. З таго часу калі-нікалі яшчэ заходзіў гэты калгасавец да Бушмара, прыходзіў ужо смела і другі Вінцанцюк, а часамі і яшчэ хто-небудзь з тых падлесных новых хутаранцаў аціраўся тут.

Раз Бушмар і з Галенаю быў спаткаўся. Было папаўдні, свяціла сонца. Галена ішла з дзецьмі (сваім і двума Амілінымі) па новай грэблі за тым месцам, дзе калісьці была вёска.

Бушмар джгаў аднекуль дарогаю. Перад Галенаю ён прыпыніўся, аж падаўся ад раптоўнасці крыху назад. Галена яму нічога не сказала, хацела моўчкі прайсці ў сваю дарогу, але ён стаяў і глядзеў на яе. Тады яна, здэтэнаваўшыся, сказала:

— Дзяньдобры.

Ён адказаў. І як яна пайшла далей, ён затрымаў яе:

— Пачакай.

— Чаго?

— Пачакай. Стой... Да мяне не вернешся?

— Не.

— А можа, падумаеш?

— Не... Ніколі.

I, памаўчаўшы:

— Каб ты здаў усю гаспадарку ў калгас, сам, з добраю ахвотаю, ды каб год колькі як чалавек пажыў у калгасе, каб змяніўся, каб нанова радзіўся, тады, можа б, што і было, а так... Не, не!

Яна павяла дзяцей далей, а ён загукаў услед:

— Раней я з свету пазводжу вас усіх!..

Галена пайшла шпарчэй і чула яшчэ ўсё яго моцны шэпт:

— I сыны мае там у іх, без бацькі, без мяне...

— Хоць раз ты сваіх дзяцей успомніў, — гукала здалёк, абярнуўшыся да яго, Галена. — Які ты бацька, так ты і сыноў пры сабе маеш.

Тады Бушмар вярнуўся назад, адкуль ішоў, колькі раз азірнуўшыся на Галену. Калгасаўскія новыя будынкі весела залаціліся сонцам.

IV

Раз надвечар Андрэй з Уладзем выйшлі з калгасаўскай канторы. Дзённая работа была скончана, мужчыны ля студні мылі рукі. Падышоў да студні памыцца і Уладзя — перад гэтым ён паўдня рабіў у кузні з кавалём. Андрэй рушыў за ім. Здалёк яшчэ чулі яны, як нейкая спрэчка ішла ля студні, аж крык нейкі чуваць быў. Вусаты дзядзька, размахваючы шырака рукамі, штосьці даводзіў. Некаторыя памагалі яму, некаторыя стараліся абсадзіць яго. Нарэшце выразна выявілася, чаго ён хацеў:

— Гэта праўду ён мне кажа, што цяпер можна іначай крыху.

— Што? — запытаў Андрэй.

— А от тое, што — поле дык мы разам будзем рабіць, а агароды падзелім кожны па кавалку. Куры падзелім, малочную жывёліну.

— Нашто?

— А каб распараджэнне мець сабе.

— Тады хіба і поле?

— Пасля можна будзе і поле.

— А мо цяпер ужо?

— Я не кажу цяпер, але... а ўрэшце...

Тады падаў голас Вінцэнтага сын:

— Гэта то не трэба, гэтак калгас раскідаецца, але зрабіць два ці тры меншых калгасы — дык патрэбна, пааддзяляцца па колькі сем'яў разам...

Пасля гэтага ўзняўся большы яшчэ крык, а калі разыходзіліся, некалькі чалавек аддзяліліся і пайшлі ў другі бок за Вінцэнтавым сынам. Ён раптам вярнуўся туды, дзе стаялі Андрэй з Уладзем, і растлумачыў:

— Тут гэта от дзеля чаго. Каб усіх гаспадароў паўцягваць сюды. У вялікі гурт дык не лішне яны паквапяць, а так — дык усе пойдучь. Тады ўся ваколчнасць наша будзе калгасаўскаю.

— А як не пойдучь? — як следчы, запытаў Уладзя, глянуўшы на Андрэя.

— Пойдучь.

— Што, ты пытаўся ў іх?

— Пытаўся.

— Ну і пойдучь?

— Усе.

І, падумаўшы:

— Нават Бушмар.

— Ён, мусіць, самым першым пойдзе? — здагадаўся Андрэй.

Але той таксама здагадаўся, што гэта допыт:

— Ён не хоча, але, дзеля спакою, і яго трэба завалаць.

— Ён табе патрэбен?

— Я не пра сябе аднаго дбаю.

— Ты за ўсіх! — усміхнуўся Уладзя.

Той падаўся ад студні.

У той вечар шмат калгасаўцаў непакоіліся вельмі. Хмурна думаў Андрэй, а на Уладзевай кватэры сабраліся хлопцы. Пакойчык быў невялічкі, дзвярыма ў прасторную зборню, дзе раніцамі жанчыны зносілі карміць малых дзяцей. Стала яшчэ не было, а можа, вынеслі куды яго. На акне гарэла лямпа, а акно застаўлена было да палавіны фанернаю дошкаю. Хлопцаў сышлося чалавек сем, і, як сабраліся ўсе, Уладзя аглушыў усіх запытаннем:

— Чулі?

Чулі ўсе, толькі адзін не:

— Што?

Але на яго паглядзелі так, што ён спусціў уніз вочы. Гэта быў хлопец бадай старэйшы за ўсіх тут, яго недалюбівалі за скрытнасць.

— Значыцца, ты, Сымон, за тое, каб зрабіць тут два калектывы з аднаго? Ну, чаго тут таіцца, прызнавайся...

Так выявіўся раскол.

— А ты скажы, чаму табе здаецца, што гэтак будзе лепш?

— Каб калектывізаваць усё наваколле.

— А калі гэта будзе канец усёй калектывізацыі?

— Як?

— А так што без хутаранцаў ты ці, можа, хто тваімі рукамі хоча разваліць усю работу, а тады ўсё будзе проста. Можа, каму толькі гэтага і трэба.

Пасля падышоў Андрэй з некаторымі мужчынамі, найшло хлопцаў і дзяўчат, жанок. У маленькім пакойчыку не маглі стоўпіцца, адчынілі дзверы ў дзіцячую сталавальню і выйшлі ўсе туды. Неўзабаве, можна сказаць, сышліся ўсе.

— Вось і сход! — гукнуў хтосьці.

І яшчэ Андрэй заглушыў усіх:

— А ну, скажы там, як гэта рабіць трэба нам далей? На колькі гуртоў разбіцца? А калі будзем дзяліцца, дык мо ўжо цяпер нарыхтаваць калоў, каб адзін аднаму голавы растоўкаць.

Пачаліся гаворкі, спрэчкі. Папаў Андрэй якраз туды, куды трэба было. Умеў часамі ўцэліць словам!

— Каму няўгодна, няхай хоць сёння выбіраецца!

— Бо тады гаварылі, што бо адразу рай будзе на зямлі, што і трактары і шмахтары будуць, а гэта — тымі самымі плугамі і коньмі ару.

— А што ж ты думаў, табе нехта гасцінец адразу паткне, — на, галубок, цешся! Патроху ўсё прыдбаецца! Глядзі, у якой ты хаце раней і як жыў, а як цяпер!

— Мала што калі што там будзе! Далёка чакаць!.. К чортавай матары!

— Дык дайсі ж да чаго трэба!

— Мужчыны! — гукнуў Андрэй.

Сціхлі ўсе.

— Тут справа вельмі простая здаецца некаторым, — раздзяліўся, разбіўся, і ўсё. Раней рабілі, а пасля раскідаць. Я думаю, што тут гэта работа аднаго ці двух чалавек. І якраз не нас, а недзе трохі дальшых!..

Сход доўга не цягнуўся, але ён павярнуў справу ў другі бок. Некалькі чалавек пакаялася ў сваёй гаворцы з малодшым Вінцэнтавым сынам: кожнаму калгасаўцу пабудоваць асобную хату і давесці справу да разбіўкі зямлі на дзялянкі.

V

Сонечны дзень. Лясы ў зялёных уборах маўчаць у летняй палявой шырыні. Pole — як жытняе мора, аж да самага дальняга лесу, далёка за ўзгорак — адзін бязмежны палетак. Людзі чакаюць добрага ўраджаю.

Ужо зусім, можна сказаць, забудаваўся калгас. Усе ўжо за гэты год выбраліся пакрысе з сваіх даўнейшых хат, але некаторыя хаты стаяць яшчэ — патроху іх разбіраюць. Яшчэ ўзвышаюцца з жыта печышчы, пазарасталі яны крапіваю і лопухам. Збоку дзе-нідзе пазавітаў нават калючы чартапалох. Зелле і трава буйна павыбіваліся з-пад парасыпанай бітай цэгля і гліны. Адтуль, з-пад лесу, дзе ліпіць некалькі хат-хутарцоў, прыходзяць часамі жанчыны рваць гэтае зелле і траву сваім каровам і свінням: калгасаўцам шкада часу на гэтую карпаніну сярод патрушчанай цэгля. У іх наўмысля дзеля летавых патрэб рунее загон зеляніны, тут жа побач. Хутаранскія жанчыны, тыя самыя ранейшыя вяскоўкі, корпаюцца на печышчы паволі, маўчаць, а часам гавораць. Яны гавораць пра даўнейшае, пра цяперашняе, як хто жыве, як хто жыў. Успамінаюць дзядоў, бацькоў... Кожнае печышча нагадвае багатую гісторыю — там жылі, нараджаліся і ўміралі, сям-так спрадвеку пражывалі век свой людзі. Некаторыя печышчы яшчэ ведалі часы войтаў, прыгонных нявольніцкіх слёз. Жанчыны як загаворацца, дык, разгінаючы спіны, стаяць, успамінаюць.

А дзень зіхаціць сонцам. Поле — жыта і ярына — звініць гарачаю цішынёю. Чуваць, як у ёй жыве шматлікае, але дзікае жыццё: незлічонасьць істотаў наліваецца сокам, збіраецца сіла ў сцябла і каласах, убіраецца ў сілу зерне.

Цішыня гучыць.

Недзе песня чуваць, ля лесу, за калгасаўскімі будынкамі. Там стукае коварат цэментовай студні, штосьці яшчэ стукае ці то звоніць.

Галасы ўжо бліжэй.

— Дзяўчаты спяваюць, — гаворыць жанчына.

Яна ставіць на зямлю свой кош з травой і выпростаецца. Разам з ёю яшчэ і больш жанчын. Твар у гэтай жанчыны не зусім страціў яшчэ свайго ранейшага дзювачага характа, але вочы свецяцца ўтомаю, твар — непазбыўным клопатам. Доўга стаяць так жанчыны, песня сціхла, а яны ўсё яшчэ маўчаць і стаяць.

Вузкая дарожка, як аднаму праехаць, ляжыць паміж жытоў. Вось па ёй едуць людзі. Трасуцца дзве фурманкі. Два мужчыны ў зрэб'і патузваюць лейцы. Спрадвечнае ўпартае і бяссільнае чуецца:

— Но, но!

Канюкі прабуюць бегчы патроху, ратуючыся ад заедзі.

Людзі праязджаюць. Зноў пуста і ціха на дарозе. Жанчыны нясуць траву дадому, адна за адною ідуць сцежыстым пераходам паўз дарожную каляіну. З узгорку ім відаць добра, як увесь

узлесак укрыты новымі будынкамі. Тыя самыя ўсё старыя дубы стаяць сцяною паўз сцену самых прылесных дамоў. Здалёк там мільгаецца штосьці.

— Колькі дзяцей назбіралася, — гаворыць жанчына. — Вунь там, усіх яны збіраюць разам.

Жанчыны выходзяць за жыта. Там шэсць спрунжыновак скародзяць раллю. Калгасаўскія коні памахваюць ад гарачыні галовамі, трасуць грывамі.

— Памажы Божа! — гукае жанчына здалёк.

— Няхай паможа, калі хоча! — адказвае чыйсьці там з іх голас.

Недалёка мяжа. Роўная, як струна, перарэзала поле, ад лесу і да лесу. Жанчыны мінаюць яе. Там скародзяць папар іхнія мужчыны. Бароны, з дзернавымі накладчымамі, падскокваюць на раллі.

Некалькі хат туліцца да хваёвай сцяны лесу. Хвоі і ў ціхую бязветраніцу роўна і спакойна шумяць.

VI

Андрэй сядзеў на жняркавым сядле — даў коням перадыхнуць крыху. Спёка пачынала крыху спадаць. З полудня ён аджаў ужо доўгія гоні. Паўз лес пшаніца злягла і той загон аджыналі жанкі сярпамі. Звінелі над пшаніцаю мошкі, трашчалі на ржышчы кавалі.

Андрэй заўважыў, як бегла напрамік цераз іржышча жанчына. Бегла як магла. Валасы растрапаліся. Яна штосьці гукнула жанкам, там не прыпынілася і рушыла далей да Андрэя. Андрэй раптам пачуў у сабе трывогу, саскочыў з жняркі, яшчэ выправіў з хамутоў конскія грывы, адмахнуўся ад авадня і пайшоў жанчыне насустрэч. Тая засаплася, ледзьве гаварыла:

— Малады конь той, завадскі, пухнуць пачаў.

— Калі?

— От раптам неяк.

— Хто пры ім?

— Стары Стафан. Больш нікога з мужчын няма дома. І жанок, можна сказаць, нікога няма. Я была з дзецьмі, пакінула іх на Алену. Яна сёння на кухні. Мне бегчы назад трэба.

Пасля дадала яшчэ:

— Няма каго па Уладзіка паслаць.

Андрэй выпраг коні, стрыножыў іх на ржышчы, прыпаручыў жанкам і пабег.

Конь тыдні два таму быў куплены на завод у суседнім калгасе. Ён стаяў у стайні ля жолаба, звесіўшы мысу долу. Пухліна пайшла ад капытоў скрозь па нагах. Каля яго клапаціўся стары Стафан.

— Апойкі, — сказаў ён.

— Хто яго паіў?

Стары стаў успамінаць.

— А хто на ім куды і калі ездзіў?

— Гэтымі днямі як Вінцэнтага пасылалі па жалеза, дык ён быў канешне намогся на ім ехаць.

— І ездзіў?

— Ездзіў.

— Утаміў?

— Утаміў.

— І сам адразу паіў?

— От гэтага не ведаю.

— А хто ведае?

— Я не паіў тады яго цэлую ноч, баяўся, гэтакі быў ён змардованы. Можа, хіба ён яго дзе ў рэчцы за агародамі папаіў, як пад'язджаў дадому.

Андрэй хапіўся за галаву:

— Бяжы на пшанічышча, бяры аднаго каня, запрагай і гані па доктара ў мястэчка.

Стафан рушыў бегчы. Жнярка ў той дзень гуляла да самага вечара.

Каня так моцна ўзяло, што праз колькі дзён ён кончыўся. Наладзілі следства. Усім вядома было, што гэта Вінцанцюк пастараўся, але выразнага доказу не было. Усё было зроблена гладка — і канцы ў ваду.

Праз колькі часу, аднойчы вечарам, Уладзя ішоў з хлапцамі гуляць. Было ўжо не лішне рана. Быў ясны змрок маладога месяца. Крыху цягнула ветрам з вячорнага поля. Хлопцы мінулі ўжо кузню — яна стаяла на агародах, наводшыбе крыху ад усёй забудовы — і заўважылі, як хтосьці адарваўся ад цёмнай сцяны дубовага лесу і, азірнуўшыся, перабег уноперак дарогу да крайняга дома. Хлопцаў цюкнула. Чалавек, відаць, заўважыў цяпер іх, бо раптам падаўся назад і, як бы так гэта чаго ходзіць тут, спакойна пайшоў скрозь дарогаю. Хлопцы рушылі за ім. Бушмар! Яго пачалі насцігаць.

— Чаго, пане Бушмар, шукаеш тут?

— Цяля збегла, можа, думаў, прыбілася сюды.

— А можа, яшчэ што збегла?

— Не, больш нічога.

Хлопцы больш не цвялілі яго, але правялі яго аж да самай яго павароткі ў лес.

Каля таго, можна сказаць, часу прыходзіў у калгас малодшы сын Вінцэнтага прасіцца, каб прынялі яго з усімі яго суседзьмі, пачынаўся нейкі трывожны час тут. Малодшага Вінцанцюка выслухалі з асцярогаю і выразна яму адразу нічога не сказалі. Некаторыя гатовы былі прыняць іх. На гэта падгаворваў усіх і Вінцанцюк старэйшы, але больш галасоў было (Уладзя і Андрэй таксама), каб не прымаць. У гэтым бачылі нейкую авантуру. Далі выразны адказ тады, як старэйшы Вінцанцюк раз дагаварыўся, што трэба ўзяць у калектыў Бушмара.

— А калі ён не захоча? — запыталі.

— Захоча. Усіх трэба калектывізаваць.

Тады сказалі Вінцанцюку малодшаму:

— Пачакаць крыху. Тады будзе відаць.

Яшчэ ўсе добра памяталі той нядаўні чучь не бунт, што патрэбна падзяліцца ўсім і нават да дзялянак давесці поле.

Спакойнай работы ўсё ж не было гэтымі часамі. Скрытая нейкая была трывога.

VII

У самым самым, крайнім ад лесу, доме было нешта з дзесяць кватэр. Было некалькі агульных пакояў, дзе ў вольны час заўсёды шмат збіралася людзей. Гэты дом пабудаваны быў сама пазней, і яшчэ не ўсё было ў ім скончана. Там гэта жыву Уладзя, там, за дзіцячаю сталавальняю, у вялікім пакоі абсталёўвалася чытальня. Туды ўпрасіўся перабрацца Вінцанцюк. Ён яшчэ не зусім перайшоў з суседняга дома, таксама прылеснага. Рабіў ён гэта чамусьці вельмі павольна (кватэру тую звальняць льга было і не спяшаючы). Дык от ён так рабіў, як бы раздумваючы. Шмат хто дзівіўся гэткай павольнасці, некаторыя бачылі ў гэтым нейкія намеры — пасля таго, як прапаў конь, думка, можна сказаць, усіх не была вельмі даверліваю да яго. Да гэтага дома была прыбудавана другая прыбудова, дзе ляжала шмат калгасаўскага добра.

Уладзя здагадаўся першым:

— Выселіць Вінцанцюка назад, штосьці ці не трымае ён у галаве.

Вінцанцюк дачуўся і заспрачаўся:

— Калі гэтаякая недаверліваць, дык аддзяліце мне дзялянку, я выберуся.

Зайшла спрэчка. Хтосьці папракнуў яго:

— От пакуль ты не ездзіў на кані, дык конь быў жыў.

— Калі будуць усе гаспадарамі над кожным канём, дык яны ўсе, коні гэтыя, падохнуць.

Ён паклыбаў дадому, плюнуўшы, размахваючы картовымі галіфэ.

Спусціўся вечар. Шмат людзей сабралася ў двух пакоях — чытальні і дзіцячай сталавальні. Уладзя сабраў навокал сябе гурт. Там гаварылі пра агульную хлебапякарню для ўсіх шасці калгасаў, што былі тут па-суседску, пра ўсялякія іншыя планы, да якіх дабіралася ўжо калгасаўская ўпартая думка.

Раптам страшны крык уздрыгануў усіх.

— Пажар!

Як ільецца часам з вузкай бутэлькі вада — падае і сціскаецца ў горле, гэтак паціснуліся ўсе праз дзверы, пачалі выскакваць праз вокны. Гарэла глухая сцяна гэтага ж дома. Перад усімі выскачыў з акна Вінцанцюк з крыкам:

— Адзежа ўся гарыць мая на новай кватэры!

Неўзабаве гарэла ўжо ўся прыбудоўка, агонь па смольнай сцяне бег шпарка. Зараз жа загула і ўся франтовая сцяна. Утушыць было нельга, як ні стараліся. Не ўспелі нават павыносіць усяго з дома.

Андрэй абліваўся потам, выпіхаючы з агню пас ад малатарні. І ледзьве твар яго выглянуў з дыму, убачыў ён, страшна жахнуўшыся, як бегла аднекуль Галена. Асвечаны агнём твар яе быў страшны. Яна штосьці крычала, але рухавы гул натоўпу і агню глушыў яе. Андрэй кінуўся да яе і ледзьве расчуў:

— Бушмар ходзіць за гумнамі. З аўса выпаўз... сама бачыла...

Хто чуў — ірвануліся бегчы. Андрэй адскочыў на крокаў дзесяць наперад усіх і ўскінуў угару руку. Ціхом, не крычаў і не загадваў словам, натоўп спыніўся, як ад грознага загаду. Андрэй стаяў адзін момант перад усімі, акінуў натоўп зіркам. Мала калі бачылі яго такім, як цяпер. Ён толькі жорсткім шэптам выгаварыў, страшна змяніўшыся і гаручы ўвесь жудаснаю трывогаю:

— Два за мною, і нікога больш!

Дом ужо гарэў увесь. Страха ўпала. Трашчалі сцены. Натоўп выдзеліў у сябе двух чалавек — само гэта зрабілася, з маўклівай несвядомай згоды. Паўз нязжатыя аўсы памчаліся яны пад гумны.

Хоць бы жывая душа была дзе тут! Шум пажару грозна дакочваўся сюды, але святло не даходзіла з-за сцен і дрэваў. Змрочна было на агародах. Тры гумны стаялі ў самых аўсах: адно было поўна пшаніцаю і жытам, два яшчэ пуставалі да ярыны...

...Але натоўп не вытрымаў больш каля агню: ужо чуўся стук і шорганне ног, гул. Андрэй кінуўся, як наўцёкі ўсё роўна. Андрэй махнуў рукою налева ад гумен, і мужчыны кінуліся туды. Сам ён забег з правага боку і ўпаў у авёс, пачаў паўзці.

Рабілася ўсё гэта ну мо хвіліны тры, найбольш. Нікога за гумнамі не было відаць. Натоўп гуў дзесьці і трымаўся пакуль на той бок гумен. Прайшло яшчэ колькі найкаротшых момантаў. Раптам ад гуменнай сцяны аддзялілася высокая постаць. Страха ў сярэднім поўным гумне з гонты была, і чалавек штосьці раздумваў. Раптам ён нагнуўся, лёг на зямлю. Туды з-пад варот цяглася непадгрэбёная салома.

Але натоўп з таго боку быў ужо тут. Страшны гул тросцішыню. Дык чалавек штосьці там спяшаўся рабіць. Раптам ён пачуў, мусіць, што нічога не ўспее. Паўзком шыганаў ён упоперак цераз дарогу ў ярыну, але там трох чалавек устала перад ім, з левага боку гумен і тут, каля яго адзін. Бушмар падаўся задам да гуменнай сцяны, выцягнуўшы шыю, выпрастаўшыся на ўвесь рост свой, адыходзіўся ўсё задам, а адтуль ужо хлынула бурная паводка людзей.

VIII

У той дзень Бушмара бачылі на полі. Ён вазіў з наймічкаю і з пастушком сваім снапы. Апошні воз браў ён позна, калі ўжо на калгасаўскім полі даўно нікога не было. Узяўся ён за сваю вячорную брыдкую работу познім ужо вечарам.

Ён цяпер азіраўся па баках, як злоўлены воўк.

— Гэта ён! — заенчыў натоўп.

— Гэта ён!

— Гэта ён!

Людское мора рынулася на яго.

— Жывога на кавалкі разарваць!

— Духі з яго дастаць!

— Бі яго!

— Бі!

— Цягні, цягні!

Бушмар прытуліўся да гуменнай сцяны і калаціўся ўвесь ад нялюдскай узбуджанасці і распачы. Вось ён раптам ва ўвесь дух ірвануўся, думаючы, мусіць, прабіцца праз жывую сцяну. Тут жа яго хтосьці пхнуў, аж ён ляснуўся плячыма вобземлю. Тут на яго і лінулася людская бура.

Але каля яго арудаваў ужо Уладзя. Ён кінуўся ў самую гушчыню натоўпу і размахнуў рукамі. Хтосьці закрычаў, хтосьці сам распіхаць пачаў натоўп. Усё над Бушмарам кіпела, як у катле. Бушмар ратаваўся і рукамі і зубамі. Толькі на нагах сядзеў ужо хтосьці і падбіраўся да яго рук.

— Жывога не пусціць!

— Бі!

— Бі!

Яго ўжо збівалі.

Але вось на адзін момант Уладзю ўдалося спыніць раз'юшанасць натоўпу. І голас яго, разам з Андрэевым, пранізвалі навальнічны гул тады, калі натоўп зноў гатоў быў рынуцца і змяшаць Бушмара з зямлёю.

— Назад!

— Пальцам не зачапі яго!

Тады забушавалі нездаволеныя галасы. Навальніца расходжвалася, але вось зноў:

— Прэч!

— Адыходзь!

Бушмара паднялі і паставілі на ногі. Ён стаяў, увесь дашчэнту дрыжаў.

Тады ўжо і ў натоўпе загаварылі:

— Нашто яго біць, што гэта памога?

— Дайці ад яго праўды трэба.

— У суд яго.

Пачаўся допыт, навальны, натоўпны:

— Гэта ты ўсё? Прызнавайся.

— Дом ты падпаліў?

— Не, не я.

— А чаго ты тут хадзіў?

Ён замаўчаў. Тады людская сцяна зноў рушыла на яго.

— Я толькі хацеў гумно падпаліць.

— А дом хто падпаліў?

— Вінцанцюк.

— Каторы?

— Ваш.

— Калгасавец?

— Але.

Яго тады падхапілі пад рукі і павялі на пажарышча. Ужо адно галавешкі тлелі. Знайшлі Вінцанцюка. Той бедаваў і стагнаў, што ўся адзежа яго пагарэла. Іх паставілі з Бушмарам разам і акружылі. Вінцанцюк апраўдваўся:

— Адкуль, таварышы, такі паклёп на мяне? Я Богу душою хіба толькі вінен. Што! Няўжо я сваю кватэру буду падпальваць. Уся ж адзежа мая там прапала.

Тады нехта здагадаўся:

— Вось тут і музыка ўся, што ты на гэтым выехаць хацеў: хто бо на цябе падумае, калі ты сам туды перабраўся!

Раптам з натоўпу праплішчылася наперад, у круг, Аміля, заплаканая, устрывожаная.

— Бушмар! — крыкнула яна слабым, змучаным голасам. — Гад, згубіцель! Што ты нарабіў!.. Звер!.. Як жа дараваць табе!.. Хто ж табе цяпер падаруе!.. За ўсё!

Яна цяпер як бы расцвіла ўся ад трывожнай узбуджанасці. Малая постаццю, з маладым бляскам вачэй, яна выглядала, як дзяўчынка.

Бушмар азіраўся.

— Звязаць яго!

— У суд!

Ён ужо не бараніўся. Не было карысці. Зірк яго ўпаў туды, дзе людзей радзей было. Там Галена трымала на руках дзіцянё. Другое, Аміліна, трымалася за яе, напапоханае, сплаканае. Вось туды падышла і Аміля. Ён адварнуўся.

Андрэй заўважыў: нейкае падабенства ў Вінцанцюка з з’явілася цяпер да нябожчыка бацькі. Вінцанцюк выў слязьмі.

IX

Цэлую ноч быў неспакой у калгасе: пажарышча курэла да самага рання. Змучаныя гэтакаю трывогаю пасля дзённай працы, людзі пад дзень разыходзіліся адпачываць.

Ужо бялела тады неба на ўсходзе. Запахла з поля здароўем расы. Поле драмала, лясы маўчалі.

Праходзячы паўз пажарышча дадому, Андрэй спыніўся. Глядзеў, як пусцела навокал ад людзей, і толькі вартавыя хадзілі ля пажарышча. Ён увайшоў у хату. Там Галена стаяла над дзецьмі — яны ўсе як пазбіраліся разам у трывозе, гэтак і паснулі. Жонка яго стаяла ля стала і маўчала. І ўсе яны не гаварылі, чуючы і так, без слоў адно аднаго.

За вокнамі ціха было.

Там Уладзя хадзіў яшчэ па двары. Узбуджанасць гнала ад яго ўсялякую ўтому. Ён стаяў з вартаўнікамі, так хадзіў. Пасля падаўся ён да Андрэевай кватэры — пераспаць да раніцы. Ля ганка, дзе

дубы (лесавыя пасланцы ў поле) застылі ў перадранішняй дрымоце, цямнела ў водбліску неба чалавечая постаць.

— Аміля! — пазнаў ён.

Яна маўкліва глянула на яго.

— Што думаеш?

Яна адказала не адразу:

— Так... Нічога не думаю... І пра ўсё думаю... думаецца...

Пасля яшчэ:

— Як даўней усё...

— Што?

— Жылося...

Яна не скончыла сваёй думкі, чамусьці ўсміхнулася і глянула ціха і спакойна на яго. Вочы яе чуліся ў змроку, і голас усё меў у сабе сляды трывожнай знерванасці:

— А ты адзін ходзіш... чаго?..

Але ён нічога не адказваў. Ён узяў яе за руку, другую яна сама працягнула яму.

— Родная... ты...

Яны пайшлі да Андрэя, несучы ў сабе радасць сваёй новай блізкасці.

Назаўтра зноў позняе лета зіхацела сонцам. Дзень быў капатлівым, гарачым. Надвечар меўся адбыцца сход. Сход збіраўся быць бурным і доўгім.

* * * *

Следства не цягнулася доўга. Бушмара і Вінцанцоў судзілі ўвосень. Бушмар адбываў кару.

За тых гады яшчэ некалькі новых будынкаў вырасла паўз лес. Бушмар больш у гэтую мясціну не вярнуўся. Ён знік.

* * * *

Другая гісторыя перад намі. Гісторыя сыноў Амілі і Галены. Яны растуць, каб дзейнымі ўвайсці ў новае жыццё.

Гэтае ж апавяданне скончана.

ЗАЎТРАШНІ ДЗЕНЬ

Тым летам мурашнік перавысіў першы сук старой яліны. Цяпер ён даходзіў да другога сука. І раптам асыпаўся, аб'ехаў, растрывожаныя мурашкі бегалі ў траве. Нехта хадзіў тут, хто не ведаў ходаў і сцежак, убіўся ў мурашнік, набраўся голак з мурашкамі, выйшаў з узлесся ў поле і сыпаў з сябе яловымі голкамі па цаліне аж да арабіны з ададранай галінаю. Пад арабінай былі цэлыя камякі з мурашніку, і вялыя з холаду мурашкі поўзалі па каструбаватай кары старой арабіны і на зямлі пад ёю. Самі яны не маглі сюды дайсці так далёка ад лесу, у поле. Той невядомы нешта тут рабіў каля дрэва, гэта ныйначай было так. Напэўна, ён і цяпер недзе тут паблізу, ён не паспеў яшчэ далёка куды адысціся, у мурашніку ён нядаўна коўзаўся, сляды свежыя, і дажджы з ветрам не паспелі яшчэ ўпляскаць у зямлю пад арабінай і на сцежцы яловых голак. І ніхто нідзе не заўважыў, каб які-небудзь бадзяга ішоў дзе або круціўся полем ці лесам, шукаючы дарогі. Праўда, гэта мог быць спрактыкаваны хітрук і прайдзісвет, які ціхом высачыў, што яму трэба было, і знік сабе так, што цяпер шукай яго разам з ветрам у полі. Можа і так. Але гэта была б вялікая ганьба таму, хто недапільнаваў яго. І першы, каму за гэта была б, ці можа ўжо і ёсць, ганьба, гэта Коля Сушчэвіч. Ён быў цяпер вельмі ўзбуджаны і ўражаны, гэты Коля. І з дзвюх прычын. Першае — гэта тое, што сама справа была вельмі цікавая сваёй таемнасцю. Нехта ходзіць, і ніхто яго ўбачыць не можа. А другое — гэта ж ён, Коля, праспаў у шапку таго невядомца, які можа тут нарабіць вялікага зла. Хоць можа гэта, калі раздумацца, быў хто-небудзь нявінны і ціхі, а можа і не чалавек, а прыблудная жывёліна ўбілася ў мурашнік і бадзялася па полі. Як бы там ні было, Коля Сушчэвіч быў вельмі

ўзнепакоены. Здавалася, што ён аж схуднеў за той дзень, хоць яму і худнець лішне не было чаго. Плечы яго былі вострыя, і здавалася, што ён занадта доўгі на рост паводле сваёй дзіцячай вёрткасці. Яму было цяпер год трынаццаць. Можна і больш крыху. Як шпарка прайшоў час! І як зацягнулася вайна! Калі яна пачыналася, Коля быў зусім малы. Вялікі смутак точыць яго душу, як толькі на думку яму прыйдзе тое, што было калісьці. Адзін толькі ўспамін аб маці забівае дух і, як стопудовы камень, цісне яго ўсяго. Маці была (ці здаецца гэта яму цяпер?) высокая ростам, і рукі яе заўсёды пахлі мылам, а валасы пахлі раннім вечарам, ружовым захадам, калі ўжо лета пайшло на восень, і канае дзень, і вецер дзьме з саду ў адчыненае акно. Так асталося ў яго памяці, і пахнуў вечар полем. У маці быў такі голас, якога ён ужо больш нідзе на свеце не пачуе. Апошні раз ён чуў яе голас, калі яе вялі паліцаі, а яна азірнулася і сказала яму:

— Шукай бацьку. А я вярнуся.

А бачыў ён яе апошні раз, калі на тым жа пляцы, дзе і іхні дом быў, маці стаяла высокая, так што відна была адусюль з плошчы, і вочы яе не мелі спакою і шукалі ўсё навокал. Дзіцячым сваім сэрцам ён здагадаўся, што гэта яна яго шукае ў апошнюю сваю хвіліну. У яго, аднак жа, хапіла розуму, каб не паказацца ёй і не даць ёй новай атруты смутку бачыць яго і ведаць сваю адарванасць ад яго навек. Ён прысеў на зямлю, і сэрца яго схаладала. Ён запомніў гэты апошні момант: вецер трапаў распушчаныя матчыны паласы. Калі ён падняўся з зямлі і зірнуў, усё было скончана. Маці вісела на тых лесках, па якіх раней фізкультурнікі рабілі свае практыкаванні. Некаторыя заўважылі: тады ж адразу, у момант вока, у Колі Сушчэвіча ўздрыгнулася і пачала існаваць над левым вокам дугаватая маршчына, і здавалася, што яна не на дзіцячым, а на старым ілбе. Так яна і асталася. Вайна цяглася, час ішоў, і маршчына не сыходзіла з ілба. Яна толькі выраўнялася і стала глыбейшая. Гэта ўжо навек. Яна надавала Колевам твару новы, адмысловы выраз. Магло здавацца, што гэта не хлапчук-недаростак, а чалавек, што з нейкай хворасці спыніўся на рост і старэў жывучы. Аднак жа твар яго ад часу згладжваў на сабе сляды непатрэбнай у гэтыя гады сталасці. Маленства вымагала свайго. І ў яго душы ішло вялікае змаганне заўчаснай сталасці з абязвечаным маленствам. Пачало перавышаць маленства. Яно было моцнае і ў абладзе сваёй хацела мець радасці ўсяго свету. Коля пачаў цешыцца з таго, з чаго не нацешыўся яшчэ датуль. Ён любіў вечарам сядзець на лаўцы ля спусцелага дома, у якім пазнаў першыя ўражанні ад жыцця. Не верылася, што ў

доме нуста, і што вецер там дзьме праз выбітыя вокны, і павукі пазапляталі павуціннем куткі, і вераб'і гаспадараць так, як хочуць. Але можа быць, што ўвойдзе раптам туды бацька, не век жа пра яго не будзе аніякага слыху, недзе ж ён нешта робіць, недзе думае пра дом, і пра тое, што раней было, і пра яго, пра свайго Колю. Надзея, што бацька вернецца, расла і ўмацоўвалася і выратавала Колева маленства ад сталасці. Ён жыў адзін, начаваў дзе траплялася, еў што дзе знаходзіў, прыслухоўваўся да ўсялякіх чутак і раз пайшоў за дзесяць кіламетраў глядзець пабітых на шашы немцаў. Баязліва і з непераможнай цікаўнасцю ён вызірнаў з прыдарожнага рова і ўбачыў зграмаджаныя ў кучу разламаных грузавікі, і немцы, парваныя і патрушчаныя, яны ляжалі, як пачварная агіднасць, сярод зялёных зараснікаў у зіхаценні яснага дня. Коля Сушчэвіч, больш не хаваючыся і не крадучыся, пайшоў па шашы і праз кіламетраў дзесяць убачыў у зарасніках прыдарожнай шыпшыны чалавека ў ботах і без шапкі. Толькі гэта і заўважыў Коля. А які гэта быў чалавек і як выглядаў — гэта пасля ўжо дайшло да Колевай свядомасці. Адразу ж чалавек аглушыў Колю нечаканым загадам:

— Стой, хадзі сюды! Далёка ідзеш?

— З раёна.

— Ого! немцаў бачыў дзе?

— А нідзе.

— А ў раёне?

— Таксама няма. Толькі паліцаі.

— Чый ты?

— Я Сушчэвіч.

— Дзе ж твой бацька?

— Я не ведаю.

— А хто ж ведае? Можа ён у арміі?

— У арміі.

— А можа не?

— Не.

— Дык дзе ж ён?

— Я не ведаю.

— І слыху ён не падае?

— Не падае.

— Чаго ты хітруеш? Ты яшчэ малы на хітрыкі! А як немцы матку павесілі, дык ён і тады не абазваўся?

— Не абазваўся.

— Няпраўда.

— Праўда.

— Не можа быць. Твайго бацьку бачылі на тым тыдні ў Барцёўскім лесе. Ён і нейкія яшчэ два з ім ляжалі на траве.

Што раптам зрабілася з Колем! Бурная радасць, вялікая, як увесь свет, нарадзілася ў ім, і назаўсёды пакінула яго нэн-дза, якая не давала яму спакою з таго [дня], калі ён убачыў матку на шыбеніцы. Горш за пагібель, калі жыць без надзеі! У Колі Сушчэвіча была цяпер надзея. Ён знойдзе бацьку. Бацька прыйдзе да яго. Бацька тут недзе блізка. Коля лёг поплич чалавека ў шыпшынніку і астаўся з ім. Ужо і дзень пачаў хіліцца к вечару, а Колю Сушчэвічу не хацелася адыходзіць ад чалавека. А як жа! Яго чаканне бацькі павінна быць важна і гэтаму невядомцу. Так ратавалася ад адзіноты Колева душа. Цені ад дрэў пачалі рабіцца доўгімі, як раптам чалавек прыўзняў галаву і стаў прыслухоўвацца. Ён сказаў Колю:

— Вызірні на дарогу і палічы машыны, колькі іх ідзе.

— Дзве, — сказаў Коля, углядаючыся ў дарогу.

— Кладзіся хутчэй пры мне і не варушыся!

Дзве машыны з немцамі праехалі, і яшчэ яны ляжалі з гадзіну. Пачало змяркацца, і чалавек падняўся.

— Дык дзе ж ты жывеш?

— Нідзе, — адказаў Коля.

Сэрца яго калацілася з радасці. Ён зачапіўся за мэту: мэта яго — чаканне бацькі — і надзея, усеабдымная, ні з чым не параўнаная, абнімала яго.

Чалавек дарма чакаў цэлы дзень: немцы ездзілі толькі вялікім гуртам, і ніводнага цярплівы снайпер за дзень не застрэліў. Ён пайшоў моўчкі, і так жа моўчкі Коля пайшоў з ім. Гэта было яшчэ першымі месяцамі вайны. Ужо і другі год вайны пачаўся, і ўсё так жа надзея і спадзяванне ратавалі Колеву душу. Ён ужо многа выхадзіў мясцовасцей і прывык ужо да таго, каб бачыць часта, як канчаецца прастрэлены немец. І ўсё ж не ўнімалася скруха ў душы: нішто ядавітае і самая горшая атрута з атрут не маглі б выпаліць з сэрца і памяці таго моманту, калі вецер трапаў распушчаныя матчыны валасы. Самая малая душа можа змясціць у сабе найвялікшую ў свеце радасць. Ён прагнуў усё больш шчасця. Ён упіваўся радасцю кідаць гранаты пад нямецкія машыны; цэліцца ж у матацыклістаў і страляць у іх ён не мог многа: вінтоўка была яму яшчэ зацяжкая. Ён лёгка пралазіў пад калючыя загарадзі, мог падгрэбціся пад сцяну пуні і так улесці ў яе або вылезці з яе. Ён мог прыкінуцца глухім пастушком, галодным сіратай-жабраком, цікаўным малым дурнем, вясёлым рагатуном, шукальнікам усяго, што толькі лёгка згубіць і страціць.

Ён мог дапасці да нямецкага штаба, да вартавога салдата на мосце, да вайскавай нямецкай стаянкі, палічыць танкі і колькі салдат, папрасіць у немца закурыць, каб у таго не было падазронасці. Ён мог абсачыць за суткі шырокі круг мясцовасці, узяць на памяць кожны след на роснай траве, пераначаваць у нямецкай кватэры, вярнуцца яшчэ загадзя ў атрад і выслухаць пахвальбу і падзяку ад камандзіра. Так месяц за месяцам, усё больш і больш яго ясная надзея злілася з плынню дзён, заўсёды занятых, поўных дзейнасці, што стала яму ратункам. Ён жыў поўным жыццём. Маршчына над левым вокам хоць і аставалася на сваім месцы, але ўжо так стала, што пакінула надаваць усяму твару свой выраз. Яе забіла і перавысіла штосьці іншае, што ішло з душы і свяцілася на твары. І як жа гэта так прыйшлося, што ён нават і падумаць не можа, хто развярнуў мурашнік і калупаўся нешта пад арабінай у полі? Паняверка тачыла яго. Ён быў сам не свой. Цэлы той дзень яго не бачылі ў атрадзе. Змрокам дня ён вярнуўся і сказаў, што ўначы зноў пойдзе, бо яму здаецца, што напаў на тое, што трэба. Цераз ноч, калі сонца ўжо высока стаяла, ён вярнуўся і сказаў, што ў той трухлявай хаце, што стаіць крайняя ад ельніку і ўжо многа часу пуставала, нехта жыве.

— Ты бачыў? — запыталі ў яго. — Адкуль ты ведаеш? Ты быў у гэтай хаце?

— Не быў, але нехта жыве.

— Дым з коміна ішоў? Агонь у вокнах свяціўся? Нічога ж гэтага не было.

— А чаму ж ручнік там на плоце вымыты сохне?! І белы певень больш не спіць на седале перад акенцам сенечным? І чырвонаю анучкаю дзірка ў шыбе заткнута? І лом валяецца ў брамцы? Нехта з лесу цягаў апал у хату.

— Дык высачы, хто гэта. Паглядзі, які ён. Адкуль ён з’явіўся і чаго ён тут. А калі ён гаспадар хаты, дык дзе ён дагэтуль быў, што хата пуставала.

Так яму сказаў камандзір, і ён гатоў быў у той жа момант кінуцца на пошукі таго, хто так смела з’явіўся тут. Але якраз у гэты момант і з’явілася ў яго нечаканая думка; яна кранула ўсё глыбокае і патаемнае, што жыло ў яго пачуццях і адкуль білася на паверхню такое вялікае шчасце, як надзея. Раптам ён стаў думаць, што гэта можа сам бацька яго аднекуль з’явіўся і хаваецца ў гэтай пустой хаце. Хоць тут можа і недарэчы слова «хаваецца». Той невядомы не вельмі і хаваўся, калі так адразу льга было заўважыць, што ён жыве ў хаце.

Ужо сонца даўно з поўдня сышло. Да таго ж быў кастрычнік месяц, і дзень знікаў шпарка. Да вечара мала аставалася часу, як Коля Сушчэвіч выйшаў з лагера. Было ясна і дзьмуў вецер. Усюды было многа вады ў нізкіх мясцінах. Усюды было многа вузкіх дарожак з глыбокімі каляінамі, выезджанымі за доўгія гады. У каляінах стаяла вада, і трава над ёю была жаўтаватая, збяклая і мокрая. Да яе прыліпала зморшчанае лісце. Парыў ветру рвануў з прыдарожнай дзікай ігрушы хмару счарнелага лісця, і яно, як снег у замець, доўга не магло асесці на зямлю. Коля стаяў у віхры лісця, і ўсё яму было добра. І поле паміж двух лясоў вабіла яго ў свежы вецер, і жоўтыя колеры позняй восені. Можна сказаць, што ў ім ужо цвёрда жыла нават не надзея, а ўпэўненасць знайсці бацьку ў той хаце. Падыходзячы да доўгашуканай мэты, чалавек не рвецца да яе, а абдуманая перажывае асалоду канца цяжкай дарогі. Такое параўнанне можа было б дарэчы пры Колевым настроі, калі ён, ужо добрым змрокам, убачыў перад сабою тую хату.

Гэта была мясцовасць глухая і зацішная. За дзесяць кіламетраў праходзіў вялікі шлях, на якім мала калі заціхаў рух машын і людзей. Конныя асобы і калоны грузавікоў тут праходзілі часта, нават і ў гэты час, калі даўно ўжо тут не было нямецкіх салдат і толькі паліцаі трымалі смяцка-так нямецкую ўладу. У гэтым жа кутку, паміж двух вялікіх хвойных лясоў, здавалася, ніколі не знікала і не знікне спрадвечная цішыня. Уяўлялася, што самы густы і напорны вецер не заб'е тут паху грыбоў і мяскай тухліны. Там, за дзесяць кіламетраў адсюль, быў да вайны раённы цэнтр, а цяпер нямецкая воласць і каменданцкае кіраўніцтва. Тут, здавалася, усё жыло толькі зменай дзён і начэй. У дажджысты восенні дзень адзінока жоўты лісток цалюткі дзень трапятаяўся пад ветрам на звіслай галіне, і здавалася, што тут толькі таго і руху, што гэты лісток, і што гэта будзе і заўтра, і далей. Узбунтаваная адчаем душа тут магла ўціхамірыць сваё ўтрапненне, і вечнасць тут жыла ў першародным сваім абліччы. Дзе-небудзь пад мяскай сухастом чарвіеце грыб, і ніхто не патрывожыць яго павольнага знікнення са свету, пакуль ён не размыецца дажджамі. Жолуд падае з дуба, правальваецца да самай зямлі праз гнілы пласт лісцянага насцілу, ляжыць восень і зіму, прараствае, узыходзіць і расце, на доўгі век паднімаецца маладое дрэва. Дубы стаяць, як каменныя горы. Магутная сіла і найтанчэйшае хараство зліліся тут у непадзельнае і вялікае, як свет, адзінства. Раніцай гэты куток агалашаецца самавітым гудком з якога-небудзь блізкага завода.

А пасля на ўвесь дзень трава пачынае спяваць сваю ціхую песню пад роўным ветрам.

У гэтым кутку, дзе хадзіў цяпер Коля Сушчэвіч, была ўжо зусім глухата. Самае люднае месца, бліжэйшае адсюль, гэта і быў той раённы пункт, за дзесяць кіламетраў, на шляху. Вітая дарога, як размінуцца двум з калясьмі, ішла скрозь полем, пасля бралася паўз лес, і там над ёю нависалі, кіламетраў на два, бярозы і роўна ўзнімаўся граб. З другой стараны ішла шырокая града хваёвага лесу, і ясным адвячоркам ціхае сонца доўга ляжала на старых хвоях. Ціхае харакство знікала доўга і незаўважана, і здавалася, што і ўночы штосьці ад яго асталося на дрэвах. Я памятаю, як у гады першай маладосці мне заўсёды хацелася на ўсю ноч аставацца пад тымі хвоямі. Скрозь паўз лес дарога даходзіла да акружанага з трох бакоў лесам поля. Гэта было падобна да шырокай паляны. Шэсьць хат стаяла там маляўнічым непарадкам, не ў вуліцу, а абы-як. Адна хата стаяла задам у вокны другой, другая бокам да глухой сцяны першай, і ўсе далёка адна ад адной. Будаваліся тут, не ашчаджаючы месца. Хаты былі няроўныя, былі вялікія, з кветнікамі перад вокнамі і з маляванымі вокнамі і дзвярыма. Былі новыя, яшчэ з жоўтым колерам свежага дрэва і з нявыветранай свежай смалой на хваёвым бярвенні. Былі і малыя хаты. Цесныя і старыя. Гэтыя даўно асели і цяпер трухлелі сярод сваіх прыбудовак і дрэў. Дарога праходзіла паміж імі і ішла праз лес. Толькі з аднаго боку гэты дробны пасёлак не быў адгароджан ад шырокага свету лесам. Там было поле, крыху ўзгорыстае, высокае, са старой прысадзістай арабінай, у якой была ададрана разам з паласой кары да самай зямлі тоўстая галіна. Ці то гэта маланкай у навальніцу, ці чыёй злой рукой. Арабіна стаяла на ўзвышшы, і ад яе да хаты полем вілася сцяжынка.

Самая крайняя ад поля з арабінай хата была новая і няскончаная. Вокны ў ёй былі забіты дошкамі наглуха, і ніякай агароджы каля яе. Спарыш і трыпутнік буялі навокал гэтай неабжытай будыніны. Мокрая і прыснутаая восенным холадам, цяпер гэтая расліннасць усё яшчэ гусцілася і ўпарта зелянелася. Ганка пры новай хаце з забітымі вокнамі таксама не было. Парог у сенцы быў высокі, падмуроўка ўжо была гатова, з роўна складзенага вялікага каменя, змацаванага цэмантам і абсыпапага жвірам. Бярвенне было здаровае, смольнае, шуфляды ў вокнах тоўстыя і шалёўка на іх шчыльна дапушчана. Відаць, што ўсё тут рабілася як навек, каб стаяла доўга і, як кажуць, на месцы гніло. Усярэдзіне яшчэ не было падлогі, толькі ўпушчаныя ў падрубы падваліны на яе. З пілованых плашак сцяна выгароджвала ў хаце кухню,

а сцяна з дылёвых дошак — шырокую бакоўку. Вокны рабіліся вялікія, павінна было тут быць светла і прасторна, і, відаць, гаспадар меў густ да выгоды ці, у кожным разе, прагнуў яе. Але нейкі марны лёс скепсіў чалавечыя замыслы. Ужо і дах з гонты пачаў чарнець, а знізу ўсё так і асталася без завяршэння. Вераб'і снаваліся з хаты і ў хату праз шчылле ў забітых вокнах. Жытло пуставала. Але новыя сцены выглядалі весела. Пadoўжная сцяна з трыма вокнамі стаяла на поўдзень, і ў яснае надвор'е сонца свяціла сюды. Рассыпаня ўсюды дробныя трэскі гнілі і зарасталі травой. Арабіна на ўзвышшы адсюль відна была вельмі добра. Здавалася, што вельмі блізка адсюль гэтае дрэва. Узгорыстасць пад дрэвам зменшвала чалавечаму воку адлегласць.

Апошняя ж на гэтай паляне, туды пад лес, хата была зусім старая і малая. Яна стаяла занадта ўжо далёка ад усіх іншых хат, прыткнутая да самага лесу, так што бадай у лесе яна стаяла. Паміж ёю і лесам была толькі гаспадарская, як праехаць аднаму з калясьмі, дарога, выслана хваёвым і яловым голлем і з выбітым наверх карэннем прыдарожных дрэў. Каржакаватая старадрэвіна тырчала пры хаце голлем над самай дарогай, і кара на ёй унізе была здэрта васьмі праездных вазоў. Хата гніла і трухлела. Яна ставілася на зусім ужо старасвецкі лад: саламяная страха з тоўстым каптуром над вулічнай сцяной, і шчыт не з стаякоў у наваратку, а з ляжачай паўтарачкі, даўно сточанай шашалем. Салома на страсе ўдзірванела пад зялёным пластом збітага моху і ўпарта працівілася дажджу і ветру, нізкая прызба і агароджа з ляжачых жэрдак, дзе-нідзе акораных і яшчэ здаровых. Хлявух з аполкаў і пунька са скрыўленымі сценамі яшчэ трымаліся на старым шулі. Ляжачымі жэрдкамі перад двума вокнамі ў пadoўжнай сцяне быў выгараджаны куток на расаду, цыбулю і можа кветкі. Увесь гэты плацец меў на сабе сляды таго, што тут доўга начавалі куры. Ці можа гаспадар з натуры свае быў пустадомак і не прыстроіў сваім курам зручнейшага сядала, ці можа так яму ішлося, але ўсё тут сведчыла, што жыццё тут ішло як бы да часу. Але і так сказаць: сапраўднае жытло можа тут і ўкаранілася было вельмі даўно, калі хата толькі паставілася і была вялікім здабыткам таго, хто яе ставіў. Гэта быў тагачасны панскі парабак, і хату ён зрабіў сабе на тры акны — два ад двара і адно з вулічнай сцяны. Свой кут стаў раскошай чалавеку. Таго парабка прозвішча было Крамарэвіч. Ужо зусім старым чалавекам ён дажыў да рэвалюцыі і памёр у гэтай сваёй хаце, пакінуўшы трох сыноў, жанатых і з дзецьмі. Два паспелі ўжо ўзяць сабе зямлю і выбрацца на асталяванне ў былы маёнтак. А трэці Крамарэвічаў сын, самы

маладзейшы, астаўся дома. Пахаваўшы бацьку, ён жыў тут сабе і гадаваў свайго адзінага сына, якому ў тых часы было год дзесяць. Гэты дзесяцігадовы хлапец зваўся Антонам і да часу бацькавай смерці ўзмужаў як мае быць. Такім парадкам яму трэба было пачынаць самастойнае жыццё якраз у часы свае ўзмужаласці, бо гаспадарку да самай смерці вёў бацька, а ён сам упадабаў служыць на чыгунцы: ён чакаў таго, каб хоць трохі ўзняліся на ногі трое яго дзяцей, што нарадзіліся за першыя тры гады пасля таго, як ён ажаніўся. Жонка яго была нездараўчаная жанчына, і з дзецьмі было клопатна. А ў яго была вялікая прага паставіць добрую хату, прасторную і выгодную. На гэта трэба былі вялікая турбацыя і грошы. З жонкай яны згаварыліся так: яна будзе гадаваць дзяцей і жыць у старой дзедаўскай трохаконнай хаце, а ён будзе служыць і збірэ грошай. Гэта была мара аб прасторнай хаце. Аднаму яму, са слабай здароўем жонкай і дробнымі дзецьмі адолець будоўлю было зацяжка, і ён стараўся і чакаў. Тым часам трое дзяцей узраслі, ён прызапасіў грошай, і жонка як бы выраўнялася здароўем: як мае быць яна рабіла штодзень у калгасе, і нічагуткі. Ёсць такія хваробы, што праходзяць з часам і следу не пакідаюць. Трое дзяцей былі: густавалосая Ганка, няўнімная рагатуха Алеся і разважлівы з малых дзён Толя. Гэты вырастаў, не ў прыклад сваім сёстрам, заўсёды як бы ў задуме, так што аж кпілі з яго старэйшыя. Антон Крамарэвіч кінуў службу, вярнуўся дадому і распачаў будоўлю. «Будуецца чалавек раз у жыцці, — казаў ён жонцы, — дык трэба, каб будоўля была моцная, выгодная і каб цешыла вока». У яго калацілася сэрца, калі ён давёў сцены да вокан, а калі ўжо налажыў ашляпы над вокнамі — як бы і ўся будоўля была скончана. Блізіўся канец цеснаму жыццю ў дзедаўскай трохаконнай хаце. Праўда, у ёй радзіўся і вырас чалавек, але ж гэта быў час такі, калі ўсе навокал даўно ўжо зыначылі сваё жытло: ужо і не хаты стаялі скрозь, а новыя дамы і дамкі, і старасвецкай трухліны бадай што нідзе ўжо і не ўбачыш. Антон Крамарэвіч пакінуў жыць мараю, а жыў штодзённым клопатам. І, можна сказаць, толькі цяпер па-сапраўднаму ён ацаніў той куток на свеце, дзе ён радзіўся і асталеўваўся цяпер навек дзеля сябе і дзяцей сваіх. У той меры, у якой вырасталі сцены яго дома, ён спакайнеў душой: мара з'ядае чалавека, а яго мара цяпер перажыла сама сябе і пакінула існаваць. Ганка, Алеся і Толя былі ўжо такія вялікія, што і самі ўвайшлі ў бацькаў будаўнічы клопат. А яна! Жонка, маці гэтых дзяцей! Твар яе ружовіўся. Яна быццам ажыла ці спачатку пачала жыць. Дзеці і іх маці быццам бы знайшлі страчаную бацькам

мару. Цяпер яны ўладалі мараю: жыць у новым доме, у выгодзе, у радасці і шчасці і на доўгі век. Гэта было жыццё без атрутнага смутку аб учарашнім дні і без горкай трывогі аб дні заўтрашнім. Можа быць, продкі нашы ад дзесятага пакалення думалі аб такім жыцці сабе і сваім дзецям. Антон Крамарэвіч так думаў аб далейшым і раіўся з жонкаю:

— Калі пяройдзем у новы дом, то старую хату тады я скіну з месца. Трухліна пойдзе на апал, а здаровае згодзіцца ў гаспадарцы.

Ужо нават і тое, што ён калі-небудзь будзе пілаваць на дровы трухліну са старой хаты, радала яго. За тых гады і ўвесь той пасёлчак выбудаваўся і перабудаваўся. Хто жыў у старой хаце, той і новую пакрысе складаў, бярвяно да бярвяна, дзе-небудзь у іншым месцы, дзе з задаваленнем спынілася яго вока. А хто жыў ужо ў новай хаце, той старую не пільнаваў, а скідаў яе. Такім парадкам гэты пасёлак так і астаўся шасціхатным. Можна было выбрацца на большую разлегласць, дзе ў полі вырасла новая вялікая вёска, але ў гэтым кутку людзі любілі сваё абжытае месца і з яго не зрушыліся. Антон Крамарэвіч быў шчаслівы яшчэ і тым, што нарэшце не жыў ужо на службе, як да часу, а асядаў на родным месцы. Гэта быў чалавек ціхмяны, добры і справядлівы. Пра яго казалі, што ён казюлі без патрэбы не раздушыць. Але, які б ён ні быў, раптам прыйшоў такі час, што ўвесь яго клопат пайшоў намарна і нічога ў яго не асталося больш, як паспрабаваць вярнуцца да той старой мары. Але горыч сціснула яму душу, і мара ператварылася ў здэклівае непатрэбства і атрутную прыкрасць. Сам Антон Крамарэвіч лічыў, што ўсё здарылася праз Аляксандра Сушчэвіча, новага тут тады чалавека. Можа і так, а можа тут мела месца тая акалічнасць, што гэты Аляксандр Сушчэвіч, як мог і як зносіла яго не вельмі вострая галава, стараўся ўтрымацца на той паверхні, на якую выбіла яго бурнае ў тых гады жыццё. Іншая справа, што гэта магло дрэнна прычыніцца да Антона Крамарэвіча. Як бы там ні было, трэба не спускаць з увагі самога факта.

Аляксандр Сушчэвіч быў у тых жа гадах, што і Антон Крамарэвіч, і людзі яны былі вельмі непадобныя адзін на аднаго. Антон Крамарэвіч мог быць залічаны ў натуры дробныя, якія могуць убачыць у растрэсенай на дарозе саломе вялікую страту. Ён выгадаваўся на хлебе, з якога ашчаджалася кожная крошка. Так складалася гэтая натура. Дык трэба ведаць, што калі ў яго выпрацавалася патрэба ставіць не абы-якую хату, а дбаць у ёй аб святле, прасторы і выгодзе, то гэта быў бунт і рух у вялікае.

Тут не трэба забываць жыватворчага подыху тых год, калі «хто быў нічым, той рабіўся ўсім».

Аляксандр Сушчэвіч быў родам з дробнага горада і з сям'і, у якой нязменна верылі, што найглыбейшая існасць усяго свету ў тым, як каму пашанцуе, а на гэтым і трымаецца чалавечае жыццё. Сушчэвічаў бацька, не ў прыклад Крамарэвічаваму бацьку, зямлі не араў і хлеба не сеяў, а пускаў у ход дробную капейчыну і хацеў пакласці ў кішэню дзве. Ён сцен не ўзводзіў і дарог не масціў, а прыгандлёўваў на ўсім, што льга было купіць і перапрадаць. Гэта быў дробны перакупшчык. Аляксандрава маладосць прыпала на час першых год рэвалюцыі, і вялікая плынь пацягла і яго ў сваю імклінасць. Ён, як і кожны ў той час, лёгка мог вызначыць сабе сваю дарогу. Не ў прыклад тысячам маладых людзей, ён ні ў якія рабфакі і тэхнікумы не падаваўся, а з лёгкай душой далучыўся да тых, што адразу хацелі ступіць на прывабную сцежку. Ён быў хлопец увішны і дбайны. Ён не хацеў падначальвацца, а каб самому ўзначальваць. Аж сам бацька дзівіўся: як ён, такі малады, здолеў астацца за начальніка валасной міліцыі.

Спачатку ён канфіскаваў самагонныя апараты, а пасля налажыўся да гладкіх прамоваў. Месяц за месяцам і год за годам, і ён засвоіў некаторыя думкі вялікіх людзей, але браў іх не з правага, а з левага боку. Аднак жа праз год пяць сваёй службовай дзейнасці мог, вокам не міргнуўшы, лезці ў спрэчкі, і нават філасофскія, з кім толькі хочаш. «Усё цячэ, усё зменьваецца». Ён і гэта ўзяў сабе ў галаву. І раз як адзін з дзеячаў раённай улады выступіў на выпускным вечары ў сярэдняй школе. Невядома, з якой прычыны, але ён тут доўга гаварыў аб тым, што ў адной кнізе, якую ён чытаў, сказана, што нехта праз дзесяць год вярнуўся ў родныя мясціны і застаў усё там на ранейшым месцы і без змен.

— Вучыцеся вы, — сказаў ён выпускной з дзесятага класа моладзі, — бачыць праўду жыцця дыялектычна, а не так, як гэты аўтар, у якога нішто нідзе не цячэ і не зменьваецца, а астаецца нават і праз дзесяць год на тым жа самым месцы.

Хоць з яго прамовы ніхто нічога і не зразумеў, аднак жа ўсё гэта мела дачыненне да яго далейшага жыцця. Пасля ўрачыстай часткі былі танцы, і ён здорава танцаваў, і асабліва з нейкай ціхай і высокай дзяўчынай. Яна была дачка тутэйшага аптэкара, і гора яе было ў тым, што яна нямала да гэтага часу прачытала кніг, але да поўнай меры не дачыталася, а толькі ўзварушыла свае думкі. Такім чынам яна адразу скеміла, што Сушчэвіч гаворыць у плане філасофіі, а што і як — да гэтага яна ў той вечар

не магла яшчэ дайсці. Гэтая добрая сэрцам і спакойная душой дзяўчына з таго вечара пачала думаць аб ім як аб чалавеку, вартым таго, каб ім захапляцца. Простае сэрца! Святая наіўнасць! Яна думала, што пасля дзесяцігодкі паедзе вучыцца далей, але імкненні яе маладосці раздвоіліся. Што ж да яго, то ён таксама з таго вечара не выпускаў яе з сваіх думак. Трэба сказаць проста і адразу: увосень таго ж года яна стала яго жонкай, а роўна праз год радзіўся Коля, які цяпер, маючы надзею, што гэта яго бацька таемна з'явіўся і жыве ў крайняй ад лесу старой трохаконнай хаце, шыбаваў сюды, азіраючыся і дробна перабіраючы нагамі.

Аляксандр Сушчэвіч аставаўся з году ў год у адным месцы, то ў тым раёне, то ў іншым. Як чалавек і работнік ён выпрацоўваўся ўжо на ўсё жыццё. Нарэшце ён асеў надоўга на адным месцы, у тым раёне, дзе і застала яго вайна. Гэта і было за дзесяць кіламетраў ад таго ціхага кутка, дзе Антон Крамарэвіч ставіў сабе добрую хату. Яшчэ год за колькі да вайны Аляксандру Сушчэвічу раз прыйшла ў галаву думка, што нешта не так, як трэба, у раёне. Яно як быццам бы ўсё, як і трэба, было. Людзі хлеб елі, і зямля добра радзіла, і ніхто на бяду не скардзіўся, але немаведама адкуль пагібельная думка пачала тачыць Аляксандра Сушчэвіча. Ён раптам успомніў, што ён сын не пралетарыя, а перакупшчыка і калісьці ўтаіў гэта і ні разу аб гэтым не напісаў у анкетах і біяграфіях. Гэта быў нейкі псіхоз, смутак пачаў тачыць яго. А вядома, што калі хто праз меру баіцца агню, то той гатоў утапіцца ў вадзе. Сушчэвіч стаў старацца так, што неўзабаве пачаў дрыжаць сваіх жа перагібаў. Ён прычапіўся і да Антона Крамарэвіча: «А чаму ты адразу не сядзеў на зямлі, а быў немаведама дзе, а чаму твая жонка была ў калгасе, а ты і на воку тут ні ў кога не быў, а хто цябе ведае, што ты там дзе рабіў, а можа ты якім злом там займаўся. Дык, значыцца, ты не маеш права стаць членам калгаса. Твая жонка няхай будзе, а ты не».

— Дык што ж мне з жонкай развод браць, ці што?! — устрапануўся збянтэжаны Крамарэвіч.

— Калі ты браў яе замуж, то ты ў мяне не пытаўся. Што ж ты цяпер пытаеш! У цябе павінна быць свая галава на плячах.

Слабавольны Антон Крамарэвіч уныў душой. Ён пачаў думаць, што дзеля якіх-небудзь, яму невядомых, а Сушчэвічу вядомых прычын трэба, каб ён разлучыўся з жонкай. Дык жа трэба ратавацца. Самае лепшае, каб доўга не паказвацца Сушчэвічу на вочы. Але ж трэба канчаць хату. Ужо нямнога асталося. І вось ён надумаўся: зноў з'ехаць і астацца на чыгунцы, пакуль развеецца над яго галавой хмара, а хату няхай паспрабуе канчаць жонка,

няхай наймае людзей, а грошы ён падашле. Аднак жа сталася не зусім так, як ён думаў. Праўда, хмара і сапраўды развеялася: неўзабаве і сам Сушчэвіч пра ўсё забыў. Але адной жанчыне было занадта ўжо клопатна давесці да заканчэння і парадку новую будыніну. Яна пісала яму аб гэтым пісьмо за пісьмом. Ён жа не адважыўся так адразу назад вярнуцца. «Яшчэ год ці два», — думаў ён. Да таго ж яму вельмі спадабалася новая служба на чыгунцы. Нарэшце прыйшло пісьмо: «Хату я накрыла, каб сцены не гнілі, а вокны і дзверы забіла дошкамі. Няхай так стаіць сабе, пакуль усё выйдзе на лад, нейк жа скончыцца пакрысе. Дзякуй Богу, жыць ёсць дзе, дождж і ў старой хаце за карак не лье». Ён прачытаў пісьмо і аддаўся горкай задуменнасці. Дзень пайшоў за днём і месяц за месяцам, і не тое што год, а і два, і больш прайшло. І так нейк жылося да часу. Усё чагосьці чакалася. І дачакалася да вялікага няшчасця. Ужо і не пайшлі пісьмы ад яе і дзяцей, і невядома стала, ці хаця жывыя яны асталіся.

Праз тую станцыю, дзе служыў Антон Крамарэвіч, прайшлі апошнія цягнікі, і немцы былі ўжо зусім блізка. Не тое што ад кананады, усё траслося і рвалася ад частых налётаў нямецкай авіяцыі, але ўжо і нямецкія танкі падышлі былі да самай станцыі і зноў зніклі. Антон Крамарэвіч разам з усімі, з кім ён жыў і працаваў тут доўгі час, быў у знішчальным атрадзе, які затрымліваў падазроных асоб, капаў супрацьтанкавыя равы, узводзіў насыпы, забіваў надаўбы, спаткаў быў нямецкія танкі стральбой і гранатамі. І многа тут яшчэ было работы гэтаму атраду. Але яшчэ няясна было: ці астанецца атрад тут, як прыйдуць немцы. Падыходзіў апошні момант. А на станцыі аставаліся яшчэ таварныя вагоны, цэлы эшалон. Гэта быў таварны цягнік, у паравоз якога трапіла бомба і раніла машыніста. Начальнік станцыі выбраў з усіх Антона Крамарэвіча: ён ведаў, што Крамарэвіч такі чалавек, што калі ў яго не хопіць пачуцця абавязкаў давесці справу да канца, то таксама не хопіць і смеласці не давесці яе да канца. Антон Крамарэвіч увесь час, некалькі гадзін, стаяў на паравозе пры раненым машынісце. Машыніст быў забінтован па твары, плячах і жываце і сядзеў на высокім табурэце. Крамарэвіч стаяў пры ім і то даваў яму піць, то рабіў тое, што казаў яму машыніст. Без агнёў і ціхім ходам яны адводзілі цягнік у тыл. Але паравоз быў сапсаваны бамбардзіроўкай, і язда была такая марудная, а нямецкія самалёты шукалі сабе спажывы так часта, што цяжка было гнаць ад сябе безнадзейнасць. Ехалі, ці, праўдзівей сказаць, паўзлі ўсю ноч і раніцу і тады, калі сонца рушыла на поўдзень. Тут якраз і

здарылася тое, што вырашыла далейшыя Крамарэвічавы паводзіны: немец зверху заўважыў цягнік і стаў над ім кружыцца. Машыніст спыніўся. Трэба думаць, што немец пачаў траціць цягнік са сваіх вачэй і, можа быць, каб зусім не згубіць яго для сябе, ён бадай што на ўсялякі выпадак скінуў увесь груз сваіх бомбаў. Гэты страшны пачастунак упаў так блізка ад цягніка, што паравоз і пярэдня чатыры вагоны ўздрыгануліся, зрушыліся набок, пагнуліся і сталі нягоднымі для далейшага руху. Машыніста і Крамарэвіча выкінула з паравоза. Крамарэвіч ачомаўся праз некалькі гадзін, і не так сабе, а ад артылерыйскай кананады. Немцы абстрэльвалі гэтую мясцовасць з гармат. Усюды ўзнімаліся ўзрывы. Пыл з дымам раз'ядаў вочы і грудзі. Крамарэвіч хацеў прыўзняцца і адчуў, што ранен у грудзі. Кроў закарэла і пакінула ісці. Уночы свяціў месяц. Крамарэвіч хацеў стаць на ногі і ўпаў у непрытомнасць. Вельмі можа быць, што жудасны холад, які можа быў і ад хворасці, вярнуў яго да памяці. Ён калаціўся з холаду і не ведаў, колькі часу ён так праляжаў. Заходзіла сонца, і зямля была мокрая, мусіць, нядаўна прайшоў дождж. З нечалавечай натугай Крамарэвіч усё ж такі падняўся на ногі і паспрабаваў паволі ісці. Яго вадзіла ўбакі, і ў вачах стаялі чорныя кругі. Сам не ведаючы куды, ён усё ішоў, растапырыўшы рукі, быццам мацаючы паветра і трымаючыся за яго. Разышоўшыся, ён аднак жа пайшоў лягчэй. Ён садзіўся і лажыўся на зямлю і зноў ішоў. У адным месцы, дзе чарнеліся кусты і дрэвы, ён чуў зусім блізка ад сябе нямецкую гаворку і ледзьве мог схапіць грудзьмі паветра. На рассвітанні ён бачыў, як прайшло палявой дарогай многа нямецкіх танкаў. Ён лёг пад куст палявога бльнягу і не варушыўся. І ніколі так моцна, як у гэтыя моманты, не ныла яго душа па Алесі, Ганцы, Толю і ёй, добрай яго жонцы, такой блізкай і роднай жанчыне. І па тым кутку пры лесе, дзе сэрца многа знаходзіла ціхай радасці і дзе ўцеха з малога была лепш за радасць з вялікага. Пераляжаўшы так многа гадзін, ён зноў пайшоў. Ужо ён быў слабы і ад раны, і ад голаду. Многа сілы адабрала і ўся гэтая валтузня. Ён ведаў адно. Па ўсёй мясцовасці панавалі ўжо немцы, а мясцовасць была незнаёмая. Яшчэ праз паўсутак ён дацягнуўся да нейкай дробнай вёсачкі, дапаў да скошанай і прывялай травы каля частакола з рассунутымі прутамі. Бязвусы, босы і ў чорнай рубашцы без падпяразкі чалавек угледзеў яго і разгаварыўся з ім. Ён паспагадаў яму ў няшчасці і паклаў на леташнюю салому ў сваёй пуні. Кожны дзень ён прыносіў яму два разы хлеб і малако, і так пайшоў тыдзень за тыднем. Адно што душа была не на месцы,

а так усё ішло добра. Хоць паволі, марудна, як світанне ўвосень, але варочалася здароўе, а значыцца, у чалавека і надзеі ажывалі. Антон Крамарэвіч, ужо ўвосень, упершыню выйшаў з пуні, ахоплены адумам, што яму цяпер рабіць. Гаспадар яго быў чалавек ціхі і баяўся немцаў. Ён распытваў па людзях, што дзе чуваць, а пасля падоўгу сядзеў з Крамарэвічам, і яны раіліся і думалі, як далей трымацца і ці трэба Крамарэвічу падавацца цяпер у свой раён, дзе аставаліся жонка і дзеці. Хадзілі аднак жа чуткі, што ў тым раёне, далёкім адгэтуль, многа нямецкага войска, і там людзі забілі трох гітлераўскіх афіцэраў, і карны атрад там даўно ўжо, і няма як туды паткнуцца. Вельмі можа быць, што Крамарэвіч занадта рана падняўся з саломы і не вылежаў хваробы да канца. Бо праз невялікі час рана адкрылася і хвароба адкінулася. Ён зноў ляжаў на саломе ў пуні, пад кажухом і ў ботах, бо восень была позняя і пачыналіся замаразкі: снег пайшоў, і маразы пачаліся. Стала зіма. А ён усё ляжаў. Добры лёс паслаў яму чалавека з душой і розумам. Ён прыводзіў да Крамарэвіча доктара, і той сказаў берагчыся і раней часу не ўставаць. Так і зіма прайшла, і вясна настала. І толькі як высахла зямля, Антон Крамарэвіч па-сапраўднаму ўбачыў, што ён як мае быць робіцца здаровы. На пераломе вясны на лета ён цвёрда надумаўся брацца ў свой бок. А там будзе відно, што і як далей. Скрываючыся і трымаючыся глухіх закуткаў, ён больш як тры тыдні ішоў у свой бок. Да знаёмай стараны ён дайшоў якраз тады, калі яна апустошылася. Многа людзей забраў з сабою карны атрад. Казалі, што многія апынуліся ў канцэнтрацыйным лагеры, а многіх пагналі ў Германію. Дзе-нідзе Антон Крамарэвіч натыкаўся на чутку, што далёка адсюль, па дарозе ў лагер, многа людзей уцякло з-пад варты. Ім памаглі партызаны, напаўшы на канвой і перабіўшы яго. Самымі гарачымі днямі Крамарэвіч прыйшоў у свой пасёлак. новую сваю хату ён знайшоў з забітымі дзвярыма і вокнамі, так, як і пісала яму калісьці жонка. Што ж да старой хаты, то яна была як пустка якая: усё паадчыняна, паразварочвана, кінута абы-як, і ні душы нідзе. Крамарэвіч кінуўся па суседзях. Але толькі ў двух хатах знайшліся людзі. Астатнія хаты пуставалі. Суседзі казалі ў адзін голас, што трое Крамарэвічавых дзяцей і жонка зніклі немаведама дзе. Разам з тысячным ці большым натоўпам людзей і іх гналі некуды. А ці ўцяклі яны, ці не — невядома. І што з імі, і дзе яны — ніхто не ведае. Антон Крамарэвіч абышоў увесь раён, дападаў куды толькі мог і нічога не дазнаўся. Вялікае гора здушыла яго. Да самай глыбокай восені ён стаў сумным вандроўнікам. Дзе ён толькі ні

быў! Абышоў круг на сотні кіламетраў. Быў і ў тым баку, дзе з-пад варты ўцяклі людзі. Дзе што чуваць было яму спанаднае, ён кіраваўся туды. І на след не напаў. Нарэшце, ужо ўбачыўшы марнасць сваіх пошукаў, ён узгадаваў у сабе прагу знайсці дзе сляды партызан і астацца з імі. Але партызаны сваіх слядоў на паказ не выстаўлялі. Дзе грамаздзіліся на дарозе куча лому з разбітых машын і парваных гранатамі на кавалкі немцаў, там, здавалася, яшчэ цішэй было, як дзе. На дрэвах спявалі сабе птушкі, і спакойна шастала трава пад ветрам. Здавалася, што тут няма і не было нікога нідзе жывога. Адзінокі, як саломіна на дарозе, Антон Крамарэвіч зноў рушыў у свой бок. Ужо ніякіх цвёрдых намераў ён не меў. Дзесьці ў глыбіні душы была толькі, як яснасць сонца па той бок хмар увосень, надзея, што пакрысе, як павелічэнне дня к вясне, выкіруецца ўсё на дабрыню і шчасце. На гэта патрэбен час, і ён радаваўся кожны вечар, што яшчэ адзін дзень мінуўся. Так, у маруднай хадзе, ён прычакаў позняй восені. Ужо быў кастрычнік, і дзіўна, як гэта так доўга стаяць цёплыя дні. Хоць поле было і пустое, хоць трава была злеглая і збляклая, але часам, з вялікай задумы, здавалася, што зараз над прыгрэтай сонцам травінай загудзе пчала. А ў лесе зусім было цёпла. Часамі яшчэ чуўся піск камара. Антон Крамарэвіч дайшоў да роднага кутка ў канцы ночы. Было холадна і мокра. Мінулым днём доўга ліў дождж. Крамарэвіч падыходзіў да лесу. Сцежка, калісьці знаёмая, губілася ў змрочным падлеску. Ён доўга шукаў сцежкі і з прыкрасцю крывіўся, калі пад нагамі трашчала ламачча. Ён кружыўся на адным месцы, убіўся ў мурашпik, пакаўзнуўся і выцяўся тварам аб зямлю, усхапіўся і, ужо не шукаючы больш сцежкі, рушыў проста ў прастор паміж дрэвамі. Тут жа адразу пачалося поле, і як быццам сцежка чарнелася і вілася ўгару на ўзвышша. Ён пайшоў сцежкаю і ўбачыў перад сабою дрэва з адабранай галінай. «Гэта тая самая арабіна, каля якой я некалі араў і на нізкі сучок торбу з хлебам вешаў». Ён прыгнуўся, абмацаў сук. Сэрца яго як бы ўздрыганулася. Ён пайшоў шпарчэй. Ужо добра світала. Дзень пачынаўся ясны. Ён падышоў да шасці хат. Дзесьці тут у хляве рыкала карова. Ён падышоў да новай сваёй хаты. Усё таксама яна стаяла з забітымі вокнамі і дзвярыма. Але бяровенне ўжо яе пачарнела. Быццам стараючыся адкаснуцца ад страшных прывідаў, ён паддаў ходу, проста да той старой хаты. Ён тады яе замкнуў, калі пакідаў яе апошні раз. Ён здалёк бачыць: замок вісіць на дзвярах, ніхто не зачапіў нічога. Ён увайшоў у двор. Тое самае ржавае і сплюшчанае ў бляху вядро валялася пад нагамі. Пасярод двара стаяла вада. Белы

певень, худы і нейкі доўгі, з вострым і высокім грэбнем на галаве, спалохаўся чалавека і з крыкам, узмахваючы крыллем, рынуўся наўцёкі. Ён адзічэў у адзіноце. Ён пакінуў след пасля сябе, ён начаваў перад вокнамі на плоце. Крамарэвіч згубіў ключ у часе свайго вандравання. Ён падняў камень, адбіў прабой і адчыніў сенцы. Як яго ўразіў пах вільгаці ў хаце! Першае сонца білася ў акно і ляжала на столі. Са сцяны тырчаў той самы драўляны крук, убіты яшчэ дзедам, на які два ці можа тры пакаленні вешалі вопратку, хусткі, шапкі. Смутак здушыў Крамарэвічу грудзі. Ён зноў пад гэтым крукам, пад якім быў малым, пад якім часта курыў, седзячы тут на лаве. Яго душа ныла аб тым, што яшчэ так нядаўна было, напаўняла жыццё і радавала чалавека. Ужо ж быў даведзены да даху дом. Гэта нічога, што заканчэнне дома адклалася, самае большае было зроблена. А дзеці! Старэйшая Ганка ўжо даўно пісьмы яму пісала. Яго душу рвала тое, што ён зноў апынуўся ў дзедаўскай хаце, быццам злы лёс сумысля не даваў яму выбрацца на прасторнейшую сцежку, чым тая, па якой ішоў дзед. А каб ён і скончыў дом, і пажыў год ці два ў ім. Тое шчасце было б нічым перад тым няшчасцем, што цяпер агарнула яго. Ён быў адзін, без дзяцей і жонкі, без нікога на свеце. Што з таго, што ён мае дзве хаты! Навошта цяпер канчаць новую хату, калі іх няма. Хоць цэлую вуліцу дамоў дай яму. Гэта толькі павялічыць яго смутак, нічога яму цяпер не міла, няма яму цяпер за што зачапіцца, каб жыць. І няма каму скардзіцца, над душой вісіць гад з гадаў, бязлітасны прышэлец з чужой зямлі. Пакуль чалавек жыве, ён ратуецца ад усякай злой навалы. Каб уняць свой смутак, Антон Крамарэвіч падумаў, што трэба ж жыць на свеце. Ён выйшаў, набраў лому, напхаў у печ і падпаліў. Некалькі разоў ён падкідаў у печ дровы. Печ нагрэлася, па хаце пайшла парнасць. Ён падумаў, што будзе чад, і яму карцела ісці шукаць людзей і зноў пытацца, ці не ведаюць дзе следу яго жонкі і дзяцей. Замест замка ён укруціў дротам клямку і рушыў з двара. Той белы худы певень выткнуўся з-за вугла, і зноў убачыў чалавека, і зноў кінуўся ў лес з крыкам. «Як адзічэла птушка! Нейк жа і жыве адна, начуе сабе на плоце, жывіцца сама». Думаючы аб усемагутным жыцці, якое на кожным кроку ўкараняецца і імкнецца да красавання, адчуваючы гэта ўсёй душой сваёй, ён пайшоў у той вялікі пасёлак, дзе быў раней цэнтр раёна. Там ён гаварыў з людзьмі, нічога не выясніў і каб трохі, дык трапіў бы ў рукі паліцаяў, якія заўважылі нейкага новага тут чалавека. Добрым змрокам вярнуўся ён дадому. Праз пабітую шыбу дзьмуў па хаце вецер. Ён заткнуў анучаю дзірку ў акне і

агню не запальваў. Ён памятаў, што на тым дзедаўскім круку вісіць чорны ад гразі ручнік. Яго не паспелі памыць. Вобмацкам ён паклаў ручнік у ночвы, якія бачыў у сенцах, наліў вады і абмацаў ля коміна на печы мыла. Доўга ён мыў ручнік, і гэтая разрыўка гнала ад яго смутак. Ужо было позна, калі павесіў ручнік на плот. У цемні ночы ён заўважыў, што той белы певень сядзіць на плоце перад хатаю і схаваў пад крыло галаву. Яму захацелася як-небудзь прылашчыць гэтую адзінокую птушку. Пасля ён пайшоў на той бок арабіны ў полі, дзе бачыў, калі ішоў сюды, цэлы загон нявыбранай бульбы. Ці ёсць на яе гаспадар, ці не? Няхай сабе як хоча. Ён навыграбаў бульбы ў мех як панесці мог. Вярнуўся з мехам у хату. Белы певень спаў усё на плоце. Ён лёг на цёплую печ і адразу заснуў. Перад днём выбіўся з-за хмар месяц і пачаў цьмець. Раніца пачалася ясная. Ён прахапіўся, быццам было ў яго многа важных справаў. Зазірнуў у акно. Белы певень дзеўб нешта пасярод двара. Ён падпаліў у печы, узяў з-пад лавы чыгун і паставіў да агню бульбу, каб хапіла і сабе, і пеўню. Управіўшыся з гэтым ваджаннем, ён сеў на печ, звесіў ногі і курыў. Неўзабаве дым ад яго папярос плаваў па ўсёй хаце. Круціў ён папяросы адну за адной, смутак, як самы востры боль, пёк яму грудзі. Ён адчуў, што так не вытрымае доўга. «Толькі пераначую яшчэ адну ноч і тады сыду куды». Ён, здаецца, чуў, як ідзе час, секунда за секундай. Ён быў такі насцярожаны, што ўздрыгануўся, як ад раптоўнага грому, ад ціхага бразгату сенечнай клямкі. Як той певень ад чалавека, так ён ад гэтага гуку як бы хістануўся ўбок, да сцяны, пасля саскочыў з печы і стаў у гатовай да ўсяго паставе. Адчыніліся дзверы, і цераз парог пераступіў Коля Сушчэвіч. Антон Крамарэвіч убачыў перад сабою хударлявага, з абветраным вострым тварам, хлапчука, у якім (і гэта адразу кідалася ў вочы) нерашучасць і баязлівасць змагаліся з самай выразнай адвагай. Можа гэта было штучна напушчанае ім на сябе, але яно было і ўладала гэтым малым, нечаканым і незнаёмым госцем. Коля Сушчэвіч бачыў перад сабой незнаёмага чалавека ў зрыжэлых ботах, у ватоўцы, з дробнымі светлымі вусамі, з вачыма, адначасна і рухавымі, і задуменымі. Гэты незнаёмы чалавек стаяў нерухома і, здавалася, еў вачыма свайго малога госця. Так ён пільна прыглядаўся да яго. Коля Сушчэвіч засадзіў пальцы рук за раменную сваю падпяразку на кароткай вопратцы з шэрага сукна і, здавалася, думаў і меркаваў. Антон Крамарэвіч падазрона ўглядаўся ў яго і сказаў тонам чалавека, які не так дапытвае другога, як сам шукае апірышча:

— Што скажаш? Адкуль ты? Чаго ты забрыў сюды?
Коля ўзяў спакойны тон. Хітрасць яго межавалася са шчырасцю.

— Я шукаю свайго бацькі.

— А дзе ж твой бацька дзеўся?

— Хіба ж я ведаю? З першага дня вайны я яго не бачыў.

— А ты здалёку?

— З раёна.

— Хто ж твой бацька?

— Сушчэвіч.

Антон Крамарэвіч перасмыкнуў усімі рысамі свайго твару. З гарачым уздымам ён ні то запытаў, ні то дапытліва крыкнуў:

— Як жа ты не ведаеш, дзе твой бацька?! Хіба твой бацька адцураўся цябе? Можжа ён самахоць ведаць цябе не хоча? (Яму было прыемна гаварыць нядобрае пра Сушчэвіча яго сыну.) А можжа ён і рад, што такая завіруха на свеце, каб адцурацца ўсіх сваіх і аднаму астацца. Знайшліся і такія.

Сказаўшы гэтае жорсткае слова, Крамарэвіч змоўк. Ён убачыў, што яго малы госць уздрыгануўся, заміргаў вачыма, а вочы ў яго зачырвоніліся. Ён нейк дзіўна кіўнуў галавой, чмыхнуў носам і гатоў быў у той жа момант заплакаць. У кожным разе так здалося Антону Крамарэвічу. Ён спалохаўся, як кожны слабавольны, хто нарабіў вялікай бяды. Ён гатоў быў праклінаць сябе за гэтую сваю дурноту, што перад малым хлапчуком пачаў нядобрым словам спаганяць сваю злосць на Сушчэвіча.

— Можжа ты змерз? — сказаў ён. — Дык лезь на печ. Печ цёплая.

— Мне не холадна, — сказаў Коля нейкім панурыстым тонам,

І тут Коля раптам зірнуў на Крамарэвіча вачыма, поўнымі просьбы:

— Хіба вы што-небудзь дрэннае чулі пра майго бацьку? — сказаў ён. — Мусіць, і ўсе нешта пра яго ведаюць, бо нічога мне пра яго не кажуць, а самі яго ўспамінаюць, што ён тут недзе поблізу з'явіўся. Я не раз чуў, як яны гаварылі.

— А хто гэта яны?

Коля маўчаў.

— А дзе твая, калі так, маці?

— Маю маму гітлераўцы павесілі за тое, што яна не хацела сказаць, дзе бацька. Яго немцы шукалі. А яна не ведала, дзе ён.

— Давай хіба будзем есці бульбу, хоць халодную, у мяне повен чыгун, — сказаў Крамарэвіч, адчуваючы прагу сказаць што-небудзь добрае і ласкавае Колю Сушчэвічу.

— Я не хачу есці, — адказаў Коля.

— А ты тут можа і раней бываў каля гэтага месца?

— Быў часта. Калі яшчэ тут фашысцкіх афіцэраў забілі, і пасля карны нямецкі атрад шукаў тых, хто іх забіў, дык я тады ўвесь раён абышоў: многа людзей тады адусюль ішло хавацца. Дык я хацеў, каб убачыць: можа мой бацька з людзьмі дзе. Я тут на гэтым пасёлачку тады дзве ночы начаваў у аднаго чалавека.

— А каго з гэтага пасёлачка немцы забіралі? З гэтай хаты трое дзяцей і жанчына прапалі.

— Ведаю. Іхняга чалавека не было дома. Дык думалі, што гэта ён забіў афіцэраў і скрываецца. Тут так многа тады людзей стралялі і вешалі, што доўга не разбіралі, а адразу: або застрэляць, або гоняць некуды далёка. Тых трое дзяцей і іхнюю маці паставілі, з аўтаматаў адразу застрэлілі, а самі на грузавік і паехалі.

— А ты гэта бачыў? — слабым голасам сказаў Крамарэвіч.

— Не, але чалавек, у якога я начаваў, казаў. Ён бачыў.

— А з каторай гэта хаты чалавек?

— З той, што крытая саломай і што вокны з сінімі акяніцамі.

Сэрца ў Крамарэвіча быццам адарвалася і ўпала ў бездань. Ён ужо ведаў: яму самому той чалавек не сказаў праўды, бо не хацеў даваць яму горычы ў душу. Цяпер ужо скончыліся яго пошукі і надзеі. Утрапенне заўладала ім. Яго ўзбуджанасці не было меры. Ён закалаціўся. Коля запытаў:

— А вы хто? Гэта ваша хата ці так сабе вы тут прыпыніліся?

— Гэта мая хата, — панура і праз зубы абазваўся Крамарэвіч.

— А вас даўно дома не было, што хата пуставала?

— Не было мяне, сынку, дома. Даўно не было. (Голас яго спакайнеў і позірк цвярдзеў.) Ну, а як той чалавек казаў, застрэлілі іх, і хаця ж яны доўга не мучыліся?

— Ён казаў, што адразу ўпалі, і канец.

Можа яно і сапраўды так было, а можа Коля толькі казаў так, каб даць спакой ранам душы гэтага чалавека. Усёй душой сваёй ён чуў, што больш ужо не трэба яму дазнавацца, злы гэты чалавек ці добры, дзеля злога замыслу ці так сабе ён явіўся сюды. Але ён даводзіў справу да канца. Ён запытаў:

— Гэта вы ўбіліся ў мурашнік?

— А-а, гэта ты прыйшоў паглядзець, што я тут раблю, — здагадаўся Крамарэвіч. — Дык ведай, сынку, што я астаўся адзін і сам шукаю, каб хто быў са мною. Ты мне скажы проста і адразу: ты служыш партызанам ці немцам?

Коля Сушчэвіч ніколі не спадзяваўся на такое запытанне. Падазрона паглядзеў на Крамарэвіча і задзірыста адказаў:

— Я нікому не служу, а шукаю свайго бацькі.

І раптам яны, адзін стары, а другі малы, сталі адзін да аднаго, як раўня. Крамарэвіч сказаў:

— А мне ўжо і шукаць не трэба. Дарэмна ўжо.

— А можа і мне таксама.

Крамарэвіч ступіў крок да Колі. Коля сеў на лаву і папрасіў курыць.

— Не ўвыкай, сынку, да гэтага дыму. Гэта не вялікае шчасце.

— Калі ж смага нейкая, здэцца б палын глытаў.

— А ты перацярпі, перамаўчы, перачакай. Усё на свеце праходзіць. Пройдзе і гора гэтае.

Коля пасунуўся глыбей у лаву і ўзлэг локцямі на стол. Як у спёку смага, яго апанавала прага да прытульнага спакою ў пасцелі дзе ці ў добрай гаворцы з родным чалавекам. Вачыма, поўнымі просьбы, ён глядзеў на Крамарэвіча, а ў таго гэты позірк выварочваў душу. Ён прагнуў мець пры сабе дзіцячую душу. Ён адначасна разумеў і Колеў смутак. Не так дзеля сябе, як дзеля таго, каб аблагодзіць гэтага хлапчука, ён сказаў:

— А нікога ў цябе хіба няма блізкага, каб і пашкадаваць часам цябе, пакуль ты бацьку знойдзеш?

— Ёсць у мяне дзядзька Сымон, і Павел Пракапенёў мне як таварыш, дарма, што яму дваццаць год. І ўсе. Мы ўсе паміж сабою добра жывем.

Думка, радасная і важная, і патрэбная, як збавенне, нарадзілася і пачала жыць у Антона Крамарэвіча пасля гэтых Колевых слоў. «Ён прагаварыўся, гэты хлапчук. Гэта яны там у сваім атрадзе добра паміж сабою жывуць. Не трэба больш нічога распытваць, не трэба чапаць яго, няхай думае, што ён нічога не сказаў». Якая гэта была радасць Антону Крамарэвічу! Гэта прыйшоў яго ратунак ад пагібелі ў сумнай адзіноце. Трымаючыся за гэтага хлапчука, ён выйдзе да людзей. З людзьмі ён будзе жыць, як шчаслівы чалавек, а не мадзецц, як пакутнік. І на доўгі час Крамарэвіч змоўк. Коля Сушчэвіч падумаў, што гэты чалавек хоча быць толькі сам з сабою, і ўныў душой. Гэта заўсёды так бывае. Дзіцячая душа, калі яна ўражана вялікім утрапненнем, горкім і атрутным, прагне ратунку цераз добрую ўвагу да сябе ад усіх як ёсць. Ласкавасць ад усяго свету, а не ад аднаго толькі чалавека, выратуе дзіцячую душу ад псіхалагічнага калецтва. Коля падумаў: я там скажу, што тут жыве падазроны чалавек.

— Ты, здаецца, завешся Коля? — сказаў Крамарэвіч.

— Коля, — узрадаваўся хлапчук. Ласкавасьць усяго свету зноў да яго павярнулася. Гэты хлапчук стаяў на мякы або душэўнага калецтва, або жалезнай загартаванасці на ўсё жыццё.

— Дык ведаеш, Колечка, цябе драмаць цягне. Ляж на печ і паляжы. І я паляжу.

Коля маўчаў.

Крамарэвіч падумаў, што зноў гэты хлапчук наёршыўся на яго, і сапраўды такі ўстрывожыўся. Чалавек просты, ціхі, звычайны, сярэдні, а ці малы будзе лячыць душу тым, што каб усе ведалі пра яго гора. Крамарэвіч знайшоў што сказаць:

— Ведаеш, Коля, у мяне ёсць бульба, чыгун і гаршкі, дровы і запалкі. Давай зварым есці.

— Добра, — сказаў Коля.

Гэта настаў момант іх сапраўднага збліжэння, шчырага і глыбокага, без якога б там ні было недавер'я адзін да другога. Цяпер ужо гаварылі яны адзін з адным бясконца. Да самых прыцемак былі яны ў хаце. Коля падаставаў са сваіх кішэнь укачаных у хлебныя крошкі кавалкаў сухой каўбасы. Варачы яду і ядучы яе, абодва яны былі роўныя натурай і настроем, сапраўдныя дзеці. Пасля яны такі прылегли на печы. Але толькі на некалькі хвілін. Першы ўзварушыўся Коля. Ён быццам успомніў, што страціць зараз нешта важнае.

— Ужо я пайду, — сказаў ён.

— Напроці ночы?! — са штучным здзіўленнем устрапянуўся Крамарэвіч, але ён і ведаў, што яно ўсё так будзе, ён гэтага чакаў і хацеў гэтага.

Коля зашпільваў вопратку і вельмі спяшаўся. «Моўчкі трэба з ім», — думаў Антон Крамарэвіч і цясней падперазаўся па ватоўцы. Не глядзячы адзін на аднаго, яны прыгатаваліся ў дарогу. Ужо моўчкі ў думках сваіх яны згаварыліся. Коля стаяў і чакаў, пакуль Крамарэвіч закруціў дротам сенцы. Захад яшчэ ружовіўся, але змрок восеннага вечара ўжо быў густы. Певень ужо сядзеў на сваім месцы перад вокнамі.

— Адзічэў адзін, небарак, — сказаў Крамарэвіч, глядзячы на пеўня.

— О, ён тут усё сядзіць з самага лета і раней яшчэ. Я яго тут часта бачыў.

«Гэты хлапчук ведае ўсе таямніцы гэтага кутка тады, калі мяне і нікога ўжо тут не было. Гэты двор пры хаце жыў сваім

бязлюдным адмысловым жыццём, а ён ведаў усё гэта, ён бачыў гэтае жыццё». Антон Крамарэвіч адчуваў усё так, быццам ён і Коля Сушчэвіч былі з даўніх часоў змоўшчыкі. Так яны ішлі, Коля паперадзе, а Крамарэвіч за ім. Коля думаў: «Няхай ён ідзе за мною, я скажу, што не толькі дасачыў, хто жыве ў пустой хаце, але і прывёў яго».

Яны мінулі старую арабіну і дайшлі да лесу. Крамарэвіч быў упэўнен, што яны ідуць туды, куды ён хацеў. Без жальбы і смутку ён думаў аб пустой хаце, у якой такі страшны цяжар ціснуў яго душу. Не было б горшай пакуты, каб аднаму аставацца там.

Гэта і быў апошні вечар і дзень яго сумнай адзіноты. Ноч агарнула іх у далёкім лесе. Зоры позняй восені зіхацелі над чорнай цішынёй яловага лесу. Бралася на прымаразак. Боты шоргаліся аб зямлю, і пад імі трашчалі лісце, іголле і першая намаразь. Антон Крамарэвіч заўважаў усё гэта так, як і праз усё сваё жыццё ён адчуваў і любіў гэты час года і сутак.

Пакуль гаілася яго рана і пакуль ён сам правіўся ў таго добрага чалавека, усё навакольнае здавалася яму несапраўдным. Важным і сапраўдным было толькі тое, што ён не ведаў, як і дзе яго дзеці, і сумаваў па іх. Пакуль ён сядзеў цяпер у сумнай адзіноце старой хаты, усё навакольнае — і сонца, і дождж, і дзень позняй восені, і апошнія лісткі на дрэве, — усё-ўсё, што ён век свой любіў, было несапраўднае, як бы знявечанае і ўражанае яго смуткам. Самае важнае і адзінае і сапраўднае на ўвесь свет было тое, што ўсе яны, дзеці і яна, іх маці, верная сяброўка яго, зніклі з жыцця, што іх ужо на свеце не было! І што той, хто адабраў у іх жыццё, вырваў душу, сам жыве і цешыцца з жыцця. Першыя прыступы нянавісі ўжо тады пачалі завалодваць ім, але іх душыў роўны смутак і бесперапыннае прыгнечанне души. Свет быў заслонен перад ім. Як быццам бы ўжо няможна было цешыцца з дрэва за акном і з яснага неба зранку.

Чалавеку не трэба многа для яго ўцехі і шчасця. І тое, што жыве ў чалавечай души, не мае вечнай меры вялікага і малога. Ён яшчэ не бачыў тых людзей, да якіх вёў яго Коля, а ўжо страціў пачуццё таго, што ўсё навакольнае несапраўднае. Прыгнечанне было знята з яго души. Ці надоўга? Але цяпер, так як і заўсёды, стаяла восенняя ноч і так, як заўсёды, можна і трэба было мець з яе вялікую ўцеху.

Яны прыйшлі ў лясны лагер задоўга да світання. Тут ужо Крамарэвіч заўважыў, што Коля пачаў трымацца як гаспадар усяго тут. Перад Крамарэвічам ён увайшоў у ролю.

— Тут заўважым чалавека, унь, там будзе стаяць, — сказаў ён таемным голасам.

Сапраўды, яны пачалі падыходзіць да цёмнага абрысу чалавечай постаці.

— Гэта я, Коля Сушчэвіч, — паціху выгукнуў ён, і Крамарэвіч шпарчэй пайшоў за ім. Коля сказаў яму прыгнуць галаву, калючае голле зачепіла за лоб і вушы, і Коля сказаў, што трэба закурыць і класціся спаць. Коля ўжо распараджаўся. Крамарэвіч сеў на нейкае ламачча. Коля раптам сказаў:

— Гэта я забыўся, нам трэба не ў гэтае месца. Пярэйдзем туды.

— Куды гэта? — сказаў Крамарэвіч сумысле. Ён падумаў, што яму не трэба быць такім паслухмяным перад гэтым хлапчуком. Ён як мае быць вылечыўся ад свайго душэўнага заняпаду. — Куды ж нам ісці? — сказаў ён. — Раніцай пойдзем, а цяпер прыдрамную трэба. Гэта шалаш нейкі?

Цвёрды і аўтарытэтны тон яго слоў адразу ўзяў пад уладу Колю.

— Гэты шалаш як на аднаго, гэта я сабе яго зрабіў, — абазваўся Коля тонам малога, які рад пахваліцца перад старэйшым. — Тут толькі трэба выцягнуцца, дык і ўдвух льга выспацца.

І праўда, што ім трэба было выцягнуцца, каб удвух паспаць да раніцы. Яны цесна прыціснуліся адзін да аднаго спінамі і глыбока задрамалі. Але ненадоўга. Неўзабаве Коля пачаў гаварыць і кідацца. Дрымота яго была неспакойная. Праз сон ён гаварыў з бацькам, а пасля пытаўся ў некага, дзе бацька, і некаму казаў, што калі маці вісела на шыбеніцы, вецер трапаў яе валасы. Некалькі разоў ён усхватваўся, а пасля зноў кідаўся на ранейшае месца і прыціскаўся да спіны свайго суседа. Крамарэвіч выразна ўбачыў і адчуў, як уражана душа гэтага хлапчука і што ён можа стаць на мяжы душэўнага калецтва. І ў гэты момант уся істота яго ўздрыганулася ад думкі, што яму трэба шукаць сваіх дзяцей, што, можа, каторае з іх толькі падстрэлена і мучыцца дзе. Можа гэта было хворае ўяўленне таго, у што ён сам не верыў, але гэта зноў узнімала да вялікага гарту яго ўзбуджанне. Зноў яму стала цяжка, і ён з радасца заўважыў, што пачало світаць.

Пад самы дзень Коля заснуў спакайней, але дрыжаў з холаду. Шалашык быў малы, і ў ім нават стаць нельга было на ўвесь рост. Сплечены з яловых лап, шалашык толькі ад людскога вока ўкрываў таго, хто ў ім быў. Холад цёк у яго адусюль. «Як мучыцца гэтае хлапчанё, і я мучыся, і дзеці мае мучыліся. Якое жыццё

настала!...» Страшная нянавісьць здушыла Крамарэвічу грудзі. Ён стаў і чакаў, пакуль Коля прачнецца і ўстане.

Дзень пачаўся ясны, і пад сонцам да паўдня сышоў з травы іней. Коля павесялеў, як толькі скончыўся абавязак спаць уночы. Надвечар ён знайшоў Крамарэвіча і сказаў, што ідзе на ўсю ноч у разведку, а калі прыйдзе — невядома. Ён пойдзе ўжо зусім у іншы бок. Крамарэвіч бачыў: гэты хлапчук быў ужо яму блізкі і родны. Ён ужо быў патрэбен яму. Гэта было апірышча яго душы.

Коля не прыходзіў некалькі дзён. Крамарэвіч адзін спаў у тым малым шалашы, некалькі разоў на ноч курыў і ўжо і заваду не было таго цяжкага, што раней гняздзілася ў душы яго. Дзень за днём ішлі шпарка, і як чагосьці вельмі важнага для сябе ён чакаў, калі вернецца Коля. Ён прыйшоў на сёмы дзень і прынёс дзве навіны, адну ўсім, а другую толькі аднаму Крамарэвічу. Першая навіна была: па шашы тымі днямі будуць гнаць многа людзей некуды. Іх адусюль зводзяць і зганяюць у цэнтр раёна. Там з'явіліся нямецкія салдаты і раскватараваліся па хатах. Коля Сушчэвіч расказваў пра гэта без якой бы там ні было ўзбуджанасці. Можна было падумаць, што ён бачыў што-небудзь цікавае і толькі, а не тое, што зноў зачাপіла яго самыя пагаемныя думкі.

— Немцаў многа. Ходзяць па мястэчку. Я з імі гаварыў. Адно слова наша, а другое нямецкае. Я два дні курыў іхнія папярсы. Я начаваў адну ноч у паліцэйскай канцылярыі. Я ім сказаў, што гэта я шукаю, каб дзе жыць, бо не ведаю, дзе бацькі, і я адзін астаўся...

У гэтым месцы ён сціснуў вейкі воч і счырванеўся, але зноў пачаў спакайней гаварыць:

— Яны мне казалі, гэтыя паліцаі, ісці куды начаваць, а я сказаў, што вельмі мне баліць живот і галава і не ведаю, да каго ісці. Пасядзеў, прылёг на нейкі куфар з пляскатым векам і ляжаў. Мяне да раніцы не чапалі. А яны ўдвух усю ноч курылі і гаварылі, што людзей, мусіць, па шашы будуць гнаць. Я яшчэ і назаўтра з паўдня каля іх быў, а пасля вельмі есці захацеў і пайшоў папрасіў у адну хату. А там мяне ведаюць і пачалі распытваць, ці не ведаю я, дзе мой бацька. А я сказаў, што я сам яго шукаю. Яны на мяне паглядзелі і нічога не казалі. Я ўбачыў, што яны нешта ведаюць пра майго бацьку, але казаць мне не хочуць. Я пачаў дапытвацца ў іх, а яны мне маўчаць. Я скончыў есці і пайшоў пад наш дом, нехта падаставаў з яго вокны. Я зазірнуў усярэдзіну, дык там з канапкі абіўка здэртая, а на канапцы, дзе я некалі спаў, нейкі шчанюк ляжыць сабе, схаваўшы морду ў лапы. Мне так нядо-

бра стала, што я адразу пайшоў адтуль. Я выйшаў на шашу і ўбачыў, што там нямецкая танкетка ідзе і немцы з яе страляюць наабапал шашы. Гэта яны прачасаць хочуць кусты паўз дарогу. Дык я падумаў, што гэта яны шашу ачышчаюць, каб па ёй гнаць тых людзей. Я яшчэ вярнуўся ў раён і пайшоў прасіць у немцаў есці і закурыць. Адзін немец даў мне пяць белых сухароў і цыгару. Я пералічыў, колькі там на двары салдат, закурыў цыгару і разгаварыўся з адным немцам. Там дзве роты салдат стаяць, на тым тыдні іх прыгналі. У іх ёсць грузавікі і танкеткі, і гэта яны будуць ачышчаць ад партызан шашу і трымаць па шашы варту, каб дарога была свабодная ім. Тады я пайшоў пад шэсць хат. Дык туды матацыклісты прыезджалі і зноў паехалі. Я павячэраў у таго чалавека, што хата з сінімі акяніцамі. Ён мне сказаў пра бацьку, я не адчапіўся ад яго, пакуль ён не сказаў.

Тут Коля Сушчэвіч перадыхнуў і спыніўся. Гэта была другая навіна, якую ён сказаў толькі аднаму Антону Крамарэвічу і некалькі разоў прасіў яго маўчаць пра гэта перад усімі. Ён аж жахаўся, шпарка гаворачы, аж твар яго перасмыкваўся ад празмернай узбуджанасці:

— Мой бацька ў немцаў служыць.

— А можа гэта няпраўда, — перарваў на паўслове Колю Крамарэвіч, з гэтага моманту чуючы, як пачынае нараджацца ў яго дзіўная думка: гэта была думка ад задавалення і ад пачуцця зларадства. Аляксандр Сушчэвіч пайшоў на службу да немцаў! Гітлераўцы павесілі яго жонку, у яго кватэры на канале спіць шчанюк валачашчы, а хлопец яго мучыцца ў лесе пад кустамі. А ён немцам служыць! Той самы Сушчэвіч, што некалі быў вельмі востры на слова і на справу! Але не гэта ўсё было самае важнае, з чаго Антон Крамарэвіч быў усе тыя дні ў неспакойнай узбуджанасці. Прычына ўзбуджанасці была ў вялікай крыўдзе: у самы цяжкі момант свайго жыцця, калі ён пакідаў на жончыны рукі няскончаную хату, ён жа добра ведаў, што Аляксандр Сушчэвіч дурань, хвалько і самы большы тут прайдзісвет. Але толькі цяпер, праз колькі год, ён скінуў з сябе тое, у што быў адзеты. Якая вялікая крыўда душыла Антона Крамарэвіча! Ён ужо не слухаў, што і як дагаварваў да канца Коля. Атрутная думка тачыла яго. «Каб не Аляксандр Сушчэвіч, мой дом даўно ўжо быў бы гатовы! На свеце адным домам было б больш. Я ставіў дом. А ён нічога не зрабіў добрага. Ён адно не даў мне давесці да канца будоўлю... Але хто жывы бы цяпер у тым доме? Няма ўжо іх, тых, дзеля каго будаваўся дом. Божа мой, Божа, няма іх!»

Ён аж выгукнуў гэтыя словы. Коля паглядзеў на яго і пакінуў расказваць аб сваёй разведцы. Позіркі іх спаткаліся.

— А ў маю хату ты там заходзіў? — запытаў Крамарэвіч, прагнучы душой, каб так было, што Коля заходзіў у хату і сказаў яму, што там робіцца.

— Заходзіў, — адказаў Коля. — Я там адну ноч пераспаў на печы.

— Там жа холадна?

— Холадна.

— А певень?

— Сядзеў на той самай жэрдцы.

— І ніхто туды не прыходзіў і не хадзіў паблізу?

— Не. Ціха было.

— А дзверы ты не забыўся дротам закруціць?

— Закруціў як мае быць.

— Ну добра. Дык цяпер, мусіць, на шашу трэба будзе ісці?

Коля паціснуў плячыма. Ён рабіў, што да яго належала. А ўсё іншае — на гэта ёсць іншыя людзі.

Праз дзён два прыйшла змена ў жыцці ўсяго атрада, і Крамарэвіч ахрысціўся на вечнае развітанне са сваёю адзінотаю. Коля Сушчэвіч яшчэ раз схадзіў у разведку і сказаў, што на шашы пачаўся небывалы раней рух. Ездзяць машыны з аўтаматчыкамі, матацыклісты, танкеткі і легкавікі. Камандзір здагадаўся, што гэта падобна на нямецкую псіхічную атаку: многа руху і грукату, каб праціўнік думаў, што ідзе вялікая сіла. Гэтак і тут.

На трэцюю ноч атрад зняўся з месца і выйшаў да світання на шашу. На ранейшым месцы асталіся толькі двое, і адзін з гэтых двух быў Коля Сушчэвіч. Камандзір атрада апошнімі днямі пачаў думаць, што гэта не так сабе незнаёмыя людзі пачалі з'яўляцца ў гэтым месцы. Гэта маглі быць нямецкія выследчыкі, якія вывіжоўвалі партызанскія сляды. Можа яны напалі на след атрада? Калі гэта так, то пасля аперацыі на шашы не трэба варочацца на гэтае месца. Дык трэба праверыць, ці ў гэтыя дні будуць падыходзіць туды незнаёмцы. Дзеля гэтага ў лесе асталіся Коля Сушчэвіч і добра вядомы яму з самых малых дзён тамашні чалавек, які апошнія перад вайной два гады быў сааводам і пчаларом у блізім да раённага цэнтра саўгасе і часта бываў у доме Сушчэвічаў. Яны ўдвух самі з сабою памеркаваліся заняць месцы далёка адзін ад аднаго, каб шырэй абсочваць мясцовасць. Коля ўвесь першы дзень прасядзеў на прыдарожнай таполі, і яму добра відно было на шырокую разлегласць. І ўсе падыходы да

лесу былі як на далоні. Нават добра заўважаўся дробны кусток шыпшынніка, ужо без лісця і прыламаны калёсамі. За дзень Коля не ўбачыў аніводнага чалавека. Было так ціха і пуста, быццам тут ніколі не лілася чалавечая кроў і быццам бы тут не тлелі ў зямлі прыблудныя ў гэты куток фашысты і іхнія паліцаі. Змрокам дня Коля злез з дрэва і пайшоў на лагернае месца ў лес, так, як яны і дамовіліся з саадаводам. Той ужо быў там і нецярпліва чакаў Колю. Здавалася, што ён нейкі ўзбуджаны. Ён узяў Колю за плечы і сказаў:

— Ну, сынку, ты ўсё тужыш па бацьку і шукаеш яго. Дык будзь спакоен, твой бацька жыві і здароў.

Коля ўздрыгануўся і, апанаваны вялікай трывогай, сцішыўся.

— Я сёння апоўдні твайго бацьку бачыў. І так мне хацелася з ім пагаварыць, але не ўдалося. Ён ішоў паўз лес, я яго бачыў здалёку і пазнаў. Я крычаў, а ён не пачуў, вецер дзьмуў ад яго. Так што твой бацька жывы і здаровы. Цяпер ужо, калі так, ты з ім можаш скоры і спаткацца.

Гэты чалавек не ведаў, што ён не ўзвесяліў Колю, а ўвагнаў яго душу ў жах безнадзейнасці і трывогі. Удвух яны леглі на ноч у Колевым шалашыку. Саадавод заснуў адразу і праспаў ноч, не павярнуўшыся. Гэта быў здаровы сон чалавека, які пражыў дзень як трэба і заўтра будзе жыць як трэба. Здаровы чалавек і спіць здорава.

Трэба думаць, што гэтага саадавода ў маленстве не кранула за душу ніякае зло. І ён мог бы быць прыкладам усім: жыві так, як расце дрэва. Радуйся сонцу і ведай, што ў самую страшную навальніцу ідзе дождж і жывіць усё жывое.

Коля Сушчэвіч нават і вачэй не заплюшчыў у тую ноч. Скурчыўшыся, ён чакаў дня і з радасцю заўважыў, як світанне пачало цадзіцца ў шалаш праз усе шчыліны. Ён вылез на двор і ўбачыў: стаяў сапраўдны мароз. Дзе крыху дрэвы разыходзіліся ў паляну, там усё бялелася. І ў твар рэзала холадам. Блізка была зіма. Пачуццё вялікай няўтульнасці апанавала Колю Сушчэвіча. Ён хацеў аднаго: ісці туды, дзе ўсе, а не аставацца тут удвух. І яшчэ: ён гарнуўся да Антона Крамарэвіча, яму хацелася быць з ім. З вялікай нецярпліваасцю ён перачакаў тут некалькі дзён, пакуль не стала і яму і саадаводу ясна, што падазроныя людзі і сапраўды такі гэтае месца агледзелі і старанна абсочваюць яго.

Нават нейкія ўдвух прыходзілі на месца самога лагера, казалі, што скрываюцца ад немцаў, пасядзелі, пагаварылі і пайшлі. Усё было выразна. Коля з садаводам рушылі ў дарогу. Ідучы скрозь паўз шашу, яны дайшлі да вялікіх забалочаных паплавоў. Тут была ўжо тэрыторыя суседняга раёна. Балота было замерзлае. Рыжая асака тырчала на ім пукамі паміж куп'я і кустоў. Яны наткнуліся на свайго чалавека. Ён стаяў пад адкосам і акідаў вачыма дарогу. Увесь атрад быў тут. Па шашы засада была ў трох месцах. Коля Сушчэвіч знайшоў Крамарэвіча і астаўся пры ім. Толькі на восьмы дзень людзі ўбачылі вялікі натоўп людзей на шашы. Тут былі прыдарожныя дубы. Як зялёныя скалы, яны ўзвышаліся над шырокай мясцовасцю. Ніводнага з гэтых магутных дрэў не магла б узяць нікая піла, такія яны былі тоўстыя. Кожны з гэтых дубоў меў не адну сотню гадоў. Вялікі натоўп людзей паволі ішоў дарогай. Людзей было некалькі сот, і напэўна больш за тысячу. Больш як палова ўсіх тут было жанчын. А рэшта былі старыя і нават не старыя мужчыны, падросці і дзеці. Зусім малых дзяцей жанчыны неслі на руках. Трэба было бачыць твары гэтых жанчын, матак і сёстраў. Але найбольш маглі ўразіць чулую душу дзяўчынкі, самі яшчэ падросці. Убачыўшы нядаўна смерць сваіх бацькоў, яны неслі на руках сваіх малых братоў і сёстраў, якія некалі нават і памятаць не будуць, што іх жыццё пачыналася ў час, калі чалавецтва найбольш ганарылася сваёй цывілізацыяй і найбольш сыходзіла крывёй і енчыла ў пакутах з таго, што ясны розум яго занядаў тое вялікае, што магло б быць названа сэнсам светабудовы, — гэта чалавечае сумленне. Не памагла цывілізацыя.

Чалавечыя твары ў гэтым натоўпе былі шэрыя, учарнелыя і прыгнечаныя. Усе ішлі цесна адзін пры адным. Ужо не было тут нікога такога, хто не пераступіў бы яшчэ мяжы паміж дбайнасцю аб сваім выглядзе і абьякавасцю да ўсяго, апроч адзінай думкі аб захаванні жыцця. Вялікае гора скідае з чалавека нават і некаторыя ўласцівасці яго натуры. У гэтым вялікім натоўпе асуджаных на пакуты і гібель былі ўжо і такія, што не спадзяваліся на ратунак. Відна была высокая і худая жанчына з завостраным тварам і паднятымі ўгару плячыма. Няйначай, што яна многа месяцаў адбыла ў якім-небудзь канцэнтрацыйным лагеры. Абхапіўшы яе рукамі за шыю і звесіўшы галаву цераз яе плячо, вісела ў яе на спіне зусім малая дзяўчынка з забінтаванай каляровымі лахманамі нагой. Жанчына ішла размашной паходкай. Ззаду яе падганяў натоўп. А натоўп падганялі канвойныя. Дзяўчынка

гула сабе пад нос бясконца адну ноту. Здавалася, што жанчына спяшае, каб хутчэй мінуць тое месца, па якім яна ішла ў той момант, і толькі. Але не да мэты яна спяшала. Бесперапынны стан псіхікі ў напружаным прыгнечанні можа знішчыць у чалавеку імкненне. Блізка ад гэтай жанчыны ішоў нізкарослы чалавек з распущанымі рыжымі вусамі. Калі жанчына ішла роўна, нікуды не глядзячы і не маючы перад сабой куды глядзець, то гэты чалавек бесперапынна раз-поразу азіраўся на бакі і назад. Здавалася, што ён нешта хоча зараз убачыць. І ўсе ішлі цесным гуртам то панылыя, то рухавыя. Абзываліся дзеці, маўчалі дарослыя, шоргаўся аб дарогу стаптаны абутак, чуўся кашаль і часам голас канвойнага салдата ці паліцая. За ўсім натоўпам ішлі два грузавікі з аўтаматчыкамі і пешкам цягліся паліцаі, цэлая каманда. Грузавікі то спыняліся, каб прапусціць наперад пешы натоўп, то даганялі яго. Следам жа ішла машына лёгкая, крытая брызентам, і ў ёй сядзеў малады нямецкі афіцэр, чысты і спрытны. З таго часу, калі ён з’явіўся ў гэтых мясцовасцях, ён больш, як калі раней, і вельмі многа ў апошнія тыдні думаў аб сваёй еўрапейскай цывілізаванасці. І ў гэты дзень ён перажываў вялікую прыкрасць ад таго, што прыйшлося яму, цывілізаванаму немцу, узначальваць такі азіяцкі спосаб перагонкі арыштаваных людзей. Калі трымацца законаў цывілізацыі, то іх трэба было б пасадзіць на грузавікі. Няважна, чаго ён з’явіўся сюды і што яны яго не запрашалі. Важна тое, якія формы надаць перагону іх з аднаго канцэнтрацыйнага лагера ў другі. Не ў тым сэнс, што ад імя і імем свайго фюрэра ён мучыць гэтых людзей на іх жа роднай зямлі і ў іх уласным доме. А сэнс у тым, каб рабіць усё гэта паводле законаў нямецкай цывілізацыі. А тут якраз не было грузавых машын, а яму хацелася як мага хутчэй здаць са сваіх рук арыштаваных, бо могуць быць уцёкі, а гэта пагражае яму зніжэннем пасады і пенсіі. Да таго ж ёсць загад вышэйшага начальства аб пераводзе арыштаваных. Ён не мог знайсці хоць якой уцехі ў думках, што ў гэты ж дзень будзе складзен і падпісан акт, што гэтулькі вось людзей памерла ў дарозе, а гэтулькі ўцякала і іх застрэлілі. (Хоць іх застрэлілі за тое, што яны ад сваёй змучанасці ў лагеры ўжо не маглі далей цягнуць ног і несці на сабе малых дзяцей.) Уцехі ў гэтага немца не было таму, што ён быў уражлівы і схільны бачыць перад сабой самае горшае. Дык вось і цяпер яму ўсё здавалася, што палавіна забраных людзей зараз пабяжыць і ўцячэ, і яшчэ (хіба не можа быць?) перадушыць яго салдат. Да таго ж — партызаны. Ад гэтай думкі ў яго пачынала ў грудзях

ныць і смактаць. Нарэшце ён такі знайшоў сабе ўцеху ў думцы, што ён выконвае вялікую місію сярод гэтых людзей — місію нямецка-патрыятычную і цывілізатарска-еўрапейскую. Ён на заваяванай чужой зямлі і абкружан ворагамі. Нездарма вышэйшы за яго начальнік выразна быў сказаў:

— Тут многа хворых і немагушчых, ні да якой работы яны не здольны, і карысці ад іх мала. Гэта непатрэбны баласт. Але ён у дарозе можа пабегчы ўцякаць. Тады астаецца толькі адно: перастраляць іх усіх.

Толькі цяпер гэтыя словы ў поўным сваім сэнсе як мае быць дайшлі да свядомасці цывілізаванага немца. Божа, якое шчасце было б не ўзначальваць іх, а хутчэй ведаць, што яны не існуюць больш на свеце. На душы ў яго стала спакайней і лепш. «Вось зараз пачне канчацца дзень. Не можа быць, каб хто-небудзь з іх не паспрабаваў уцякаць». Жыццярадаснасць пачала варочацца да яго. Благаслаўная яго маладосць вымагала найчысцейшай радасці і задавалення сабой. І задаваленне прыйшло да яго. І яшчэ адна думка прыйшла да яго на падмогу: ён жа выконвае і яшчэ адну місію: неабходнасць вышэйшай расы ўладаць рэштаю свету. Ён паглыбіўся ў думкі так, што з-пад яго ўвагі пачало знікаць усё навакольнае. Настаў момант, калі ён загадаў спыніць машыну і выйшаў з яе. Паўз яго ішоў натоўп. Плылі людскія постаці, міналі яго, далей і далей. Яшчэ ён убачыў, як чорны жук поўз цераз дарогу, як птушка выпырхнула з травы. «Ціха, дзіцятка, бо немец пачуе», — пачуўся бадай што ў яго над вухам жаночы голас, бусел праплыў у старане за дарогай. Ён зрабіў тут жа на дарозе свой прыродны інтэрас, дзеля якога і вылез з машыны, і прыгнуўся, каб зноў сесці ў машыну. І сапраўды настаў момант. Усё ў яго вачах здрыганулася, у вушах яго ляснула і грунула. Ён пачуў крык многіх галасоў, адчуў пах дыму і пылу, дзікімі вачыма кінуў у дарогу і ўбачыў, як натоўп пачаў разбягацца з дарогі, і тут жа перад ім апынуўся чалавек з распушанымі вусамі і даў кулакамі яму ў твар. Ён упаў, чуючы крык, і святло яснага адвячорка змеркла ў яго вачах.

Гэта Коля Сушчэвіч ляснуў гранату пад машыну гэтага афіцэра. Дзве гранаты яму выдалі ў той жа дзень, калі ён прыйшоў сюды і апынуўся пры Антону Крамарэвічу, у якога таксама было дзве гранаты. Калі забраныя людзі пад канвоем салдат і паліцаяў з'явіліся на дарозе, Коля адчуў, як сэрца распірала яму грудзі. У яго была практыка: кожны раз у такіх выпадках у першы момант яму цяжка было дыхнуць на поўныя грудзі. І цяпер ён пачаў

шукаць вачыма патрэбнага яму пункта. Яму добра відна была лёгкая машына, крытая зялёным брызентам. «Там павінен быць афіцэр, гэта ныйначай», — так думаў ён і сцішыўся. Ён адчуваў толькі адно: як паволі паўзе гэтая машына. «Каб яна была згарэла», — каб трохі, дык выгукнуў бы ён. Людзі праплывалі паўз яго. І канваіры то з'яўляліся, то знікалі далей у дарозе. Ён нават і не прычакаў, каб машына даехала да яго. Ды і чакаць не было як: машына стала. З яе выйшаў афіцэр. Наўскасяк цераз адкос Коля шпурнуў гранату. Што там было далей, ён ужо не бачыў.

— Што ты зрабіў? — з горкім упікам крыкнуў яму блізкі голас. — Трэба было пад салдацкі грузавік! Унь аўтаматчыкі драла даюць.

Грузавікі з аўтаматчыкамі мітусіліся, стараючыся завярнуцца і даць ход назад. Тады пачаліся гранатныя ўзрывы адзін за адным. Гэтае месца шашы было ўзарвана, і ніякага ходу па шашы тут ужо быць не магло. Пашчапанья ў трэскі грузавікі ляжалі мёртвым плазам разам з косцямі, галовамі і плячыма, з адарванымі рукамі ў рэштках мундзірнага нямецкага сукна. Ніводнага чалавека з таго натоўпу ўжо на шашы не было. Чалавек з распушанымі вусамі стаяў за адкосам на паплаўцы, узбуджана азіраўся, і вочы яго блішчалі. Ён усё гаварыў раз-поразу:

— А браткі мае, от жа ёмка, але ж і далі! От жа ж! — І раптам знік у паплаўным хмызняку.

Чакалі гэтага моманту восем сутак у засадзе ля шашы, а самая аперацыя закончылася праз некалькі хвілін. Коля Сушчэвіч і Антон Крамарэвіч выйшлі на шашу. Нямецкі афіцэр ляжаў нежывы. У гэтым месцы на шашы была толькі адна яма, па той бок машыны, якая бадай што цэлая стаяла над афіцэрам. Колева граната пераляцела паўз машыну па той бок яе і ўпала ў старане ад яе: Коля не разлічыў размаху сваёй рукі. Вельмі можа быць, што афіцэр сканаў, упаўшы патыліцаю аб каменную дарогу. Коля адыдаў яго з усіх бакоў. У Антона Крамарэвіча пачаліся першыя адзнакі шчасця помстай ачышчаць сваю душу ад смутку і цяжару. Гэтае пачуццё ў хуткім часе стала яму вельмі знаёмым. Калі праз доўгі час ён успамінаў гэты момант, то выразна думаў, што адгэтуль і пачалося поўнае знікненне яго духоўнай прыгнечанасці. Ён пакінуў закідаць думкі назад і забягаць імі лішне далёка. Ён ужо жыў тым, чым жыў кожны дзень. Многа людзей з выратаванага натоўпу асталося пры атрадзе.

Якраз у тыя дні пачаліся сталыя халады і нападаў снег. Атрад вярнуўся ў ранейшыя свае мясціны, але не ў лес, а заняў

тыя шэсць хат пры лесе. У няскончаным Крамарэвічавым доме паклалі падлогу, паставілі печы, пашклілі вокны, і неўзабаве над дахам гэтага дома пачаў віцца дым з коміна. Антон Крамарэвіч аднак жа астаўся ў старой хаце і з ім Коля Сушчэвіч. Сэрцу Антона Крамарэвіча нічога не гаварылі сцены новага дома.

У тыя дні, пасля справы на шашы, ніводнага немца не асталася ў раённым цэнтры, і гэты пасёлак заняў другі атрад, які ў часе яшчэ ляснога жыцця суседзіў з цяперашнім шасціхатнім атрадам. Пачалася зіма як мае быць. Па шашы цяпер зусім не ездзілі немцы. І па ўсёй тут вялікай акрузе зусім не з'яўляліся. Партызаны ўладалі тут усім на вялікую разлегласць.

Пераход на новае месца, новыя справы ў атрадзе, новыя ўражанні самога Колі Сушчэвіча і шпаркая хада часу ўзялі на сябе ўсю ўвагу гэтага ўражлівага хлапчука. І ён цяпер ужо не мучыўся думкамі аб бацьку. Быццам бы ён уведаў тую праўду, што яшчэ не тое што гады, а дзесяткі год будуць турбаваць яго ўсялякія думкі пра бацьку, а цяпер трэба рабіць самае важнае: трымацца за штодзённыя чалавечыя справы і абавязкі, у якіх і сэнс, і радасць. Ён за гэты час і пажавеў, і папрутчэў.

Але сам Аляксандр Сушчэвіч якраз у гэты час больш, як калі раней, думаў пра Колю, і можа нават думкі пра сына былі цяпер адзіным апірышчам яго душы, у гэты злы і брыдкі час яго жыцця.

Можна пэўна сказаць: яго згубіў той вялікі разрыў, што быў у яго паміж розумам і дзейнасцю, якую ён выбраў сабе, і не абыяк, а на ўсё жыццё. Ён лез у кіраўнікі. І ў гэтым было няшчасце не так таго раёна, дзе ён быў даволі-такі паважнай асобай, як яго самога. Кіраўнічага таленту ў яго можа хапіла б на тое, каб сядзець у возе, трымацца за лейцы і скіроўваць каня то ўправа, то ўлева. Ён і не падумаў ніколі, што навакол яго людзі. Яму здавалася, што ён нечым кіруе і нешта арганізоўвае, а было так, што людзі бачылі яго і хтосьці нават сказаў быў раз:

— Каб замест яго паклаў у яго крэсла палена, то тое самае было б.

Але няхай сабе яго і абсмейвалі. Гэта яшчэ паўбяды. Поўная бяда была з таго, што яго пачыналі ненавідзець. Антон жа Крамарэвіч не так сабе кінуў сям'ю і зноў выехаў у свет шукаць спосабу жыць. Выязджаючы, ён раструбіў усім, што гэта праз Сушчэвіча ён разлучаецца з сям'ёй. Гэтаму Крамарэвічу і ў галаву не прыйшло, што Сушчэвіч можа тут і сам жажнуўся б, каб яму хто сказаў, што ён і не кіраўнік, і не работнік, а самы сапраўдны злачынец перад савецкай дзяржавай. Але ён не толькі

гэтага не ведаў і не адчуваў, а думаў, што ён вельмі важны чалавек у сацыялізме. Ён вельмі быў пакрыўджан тым, што не быў узнагароджан ордэнам. Я нядаўна чуў, як адзін работнік так суцяшаў сябе: «Яшчэ рана думаць, што ўсё скончана. Яшчэ не ўсе загадчыкі аддзелаў атрымалі ордэны». Як быццам бы ордэн павінен давацца за загадванне аддзелаў, а не за працу і заслугі перад дзяржавай. Аляксандр Сушчэвіч насіў у сабе крыўду і пакрысе варушыўся. Можа б Антон Крамарэвіч і вярнуўся б хутка дадому, і скончыў бы, як сам хацеў, сваю новую хату, але да яго даходзілі чуткі пра некаторыя справы каля Аляксандра Сушчэвіча, і ён думаў: «Пачакаю яшчэ крыху, няхай там аціхне».

У тым раёне быў памылкова раскулачан адзін чалавек, які не быў кулаком. Недагляд гэта быў ці якое-небудзь спагнанне злосці? А пасля аднаго чалавека выкінулі з калгаса за тое, што ён сказаў быў раз: «Якая ж гэта савецкая ўлада, калі тут чалавека раскулачваюць, а не кулака?» Каб на добры розум, дык гэтага чалавека трэба было б падзякаваць і пахваліць за добрую і справядлівую думку, а Сушчэвіч прышыў яму абвінавачанне, што ён падрывае аўтарытэт прадстаўнікоў улады. Ох, гэты «аўтарытэт», там, дзе яго няма! Колькі разоў мне даводзілася выслухваць навучанні, як працаваць і як жыць, ад людзей, якія самі не ведаюць, як трэба працаваць і як трэба нам усім жыць.

Была і яшчэ хіба ў Аляксандра Сушчэвіча. Ён сілаю-гвалтам укараняў у людское жыццё тое, што было ўласціва яму самому. Вядома, не кожны мог прыняць гэта як непарушную праўду. Да таго ж, сярод гэтых людзей знаходзіліся і такія, што галоўнае на пяць былі разумнейшыя нават за самога Аляксандра Сушчэвіча. Не прымаючы сушчэвічаўскіх нормаў і спосабаў, а робячы інакш, яны былі пад падазронасцю ў яго. Здаралася, што праз колькі год, абсвятляючыся якім-небудзь свежым ветрам, Сушчэвіч даходзіў да новых думак і ў захапленні сам ад сябе тлумачыў усім новыя дасягненні сваёй галавы. Яму гэта была навіна, а многія ўвесь свой век жылі гэтымі думкамі і спосабамі. Дык некаторыя з яго пасміхаліся, а некаторыя з пэўнага часу ўзненавідзелі. Вялікае няшчасце бывае тады, калі чалавек з мандатам на права навучаць іншых пачынае думаць, што навокал яго ўсе бараны, якія нічога самі не ведаюць і не маюць сваіх мазгоў. Вельмі часта з Сушчэвічам выходзіла тое ж самае. Але ўсё гэта была драбязя пакуль што. Навокал Аляксандра Сушчэвіча жыццё ішло сабе. Расло добра на полі, спела ўвосень садавіна, людзі багацелі сабе і разжываліся, дзяўчаты ішлі замуж, гадаваліся дзеці, улетку было

цёпла, а ўзімку холадна. Але тут здарылася, што той раскулачаны пачаў дамагацца свайго права. Чалавек ён быў прабітны і рухавы. Ён ездзіў кудысьці да вышэйшых кіраўнічых сфер, браў з сабой сведак і цэлы шмут усялякіх даведак і вярнуўся з высокай рэзалюцыяй па сваёй заяве аб тым, што яму павінна быць аддадзена ўсё, што ў яго ўзялі ў часе раскулачвання. Тым жа часам паперка аб гэтым пайшла ў раён. Хоць Аляксандр Сушчэвіч і не быў які-небудзь самы вышэйшы ў раёне кіраўнічы, аднак жа ён вельмі заеўся. Вядома, кожны мае свой гонар. І бяды ніякай тут няма. А там яна, злая і горкая, дзе на шалькі з аднаго боку кладзецца начальніцкі гонар, а з другога жыццё чалавека. У Сушчэвіча з тым раскулачаным была даволі-такі бурная размова. Абодва яны ненавідзелі адзін другога. Той забраў усю сваю адабраную маёмасць і падаў на Сушчэвіча заяву, што той падрывае аўтарытэт савецкай улады тым, што раскулачвае не кулакоў. Сушчэвіч кідаўся ўсюды, і справа нейк абышлася ціха. Аднак жа нянавісці яго да таго чалавека ўжо не было меры. Можна было падумаць, што ён узяў за мэту свайго жыцця згубіць гэтага чалавека. Ён пачаў да яго капацца. Тут мела месца не толькі нянавісць, але і страх, што той даможацца свайго і ссадзіць яго з пасады. Дык пакуль той дамогся свайго, то Сушчэвіч хутчэй дапаў да сваёй душэўнай лагоды: ён такі сагнаў чалавека з жывога месца. На яго было ўзвернена гэтулькі ўсялякай віны, што той аж сам уздрыгануўся. Ён кінуўся, каб дзе дзецца з Сушчэвічавых вачэй. Казалі, што ён, спураўшыся і здабытай маёмасці, падаўся з роднага месца на старану і астаўся за рабочага на тарфяных распрацоўках. Нешта яму там не спадабалася, ён перайшоў на іншае месца і на іншую работу, але і там доўга не ўбыў. Так ён і бадзяўся з месца на месца аж да самай вайны. У самых першых дні вайны яго ўжо бачылі дома. Ён пастарэў і загадаваў вусы, густыя і распушаныя. Трэба думаць, што ён калі і не зіхацеў з радасці, што ідуць немцы, то і не лішне плакаў ад гэтага. У кожным разе, ён, калі пачуў, што ў суседнім з гэтым раёне раённыя кіраўнікі арганізавалі партызанскі атрад і скрыліся ў лясы, сказаў:

— Смеху варта. Яны хочучь даўбешкаю сагнуць гармату.

У апошні дзень перад прыходам немцаў ён ужо смела хадзіў сабе па мястэчку і нават з нейкай душэўнай прыўзнятасці, як сам пасля казаў, «гакнуў з суседам паўлітра». Пасля яны з суседам выйшлі, п'янаватыя, на гасцінец і ўбачылі, што Аляксандр Сушчэвіч імчыцца ў сваёй легкавой машыне як з пажару. Удвух яны сталі пасярод дарогі, паднялі рукі ўгару і запынілі машыну,

і ў вочы ім кінулася, што Сушчэвіч ехаў з чамаданами, клункамі і нават з патэфонам.

— А-а-а, — зацягнулі яны ў адзін голас, — куды ж гэта цябе нячыстая сіла гоніць? Чаму ж гэта ты раней быў такі смелы?!

— Калі са мною ваяваў... — дадаў вусаты.

— Гэта ж чужынец ідзе, а не хто іншы, яго ж біць трэба, а не ўцякаць ад яго.

— На каго ж ты нас усіх пакінуў, ты ж, калі ўсё добра на свеце было, паказваў перад намі сваю моц.

— А жонку і сына чаму ты не забраў з сабою?

— Я не ўцякаю, я еду выконваць свае абавязкі, — адказаў збянтэжаны Сушчэвіч.— Дрэнны той чалавек, які ў рашучы момант жонку ставіць вышэй рэспублікі. Сыдзі з дарогі!

Невядома, ці меў намер Сушчэвіч яшчэ вярнуцца па жонку і сына, ці меў што іншае ў галаве, але ён раптам пазнаў, што вусаты перад яго машынай — гэта той самы, што быў раней бязвусы. Звычайна да схематычнага і дагматычнага думання, яго галава адразу нарысавала, ці, праўдзівей сказаць, узяла гатовую схему: «Гэта ж той самы. Ён стаў ненавіснікам савецкай улады. Цяпер ён рад, што прыходзіць фашызм!»

Сам спалохаўшыся, ён выхапіў наган, стрэліў у паветра і закрычаў, каб тыя не стаялі на дарозе. А тыя кінуліся на яго, сцяглі яго з машыны і паралілі збянтэжанаму шафёру ехаць, куды ён сабе хоча. Аляксандр Сушчэвіч пайшоў кудысьці ў дарогу, а вусаты насмешліва гукнуў яму наўздагон:

— Ідзі ў суседні раён, да партызанскіх атрадаў прыставай!

Назаўтра ўсю гэтую мясцовасць занялі немцы. Сушчэвіч не ведаў, што яму рабіць: вярнуцца дадому ён баяўся. Выходзіць на ўсход за фронт або тут брацца за што-небудзь рашучае ён таксама баяўся. Да таго ж ён думаў, што калі ён як бы без следу згіне, немцы не зачэпяць яго сям'і. І спачатку ён паспрабаваў туляцца, а пасля як-небудзь ціхом прыйсці дадому. Яго галава меркавала так, што раз ён быў у раёне даволі знаным чалавекам, то немцам толькі і клопату, каб злавіць яго. Праўда, калі ўжо тут з'явіўся нямецкі камендант, а ў суседнім раёне партызаны даволі ўжо даліся немцам у знак, знайшоўся нехта такі, што падаткнуў данос, што гэта нібыта Сушчэвіч аруде ў суседнім раёне і яго жонка ведае пра гэта і мае ад яго весткі.

Вядома, даносчык! Сапраўдны даносчык ніколі не пакажа праўды, бо ён яе і не нюхае ніколі. Няхай гэта ведаюць тыя, хто ўмее думаць, што на даносах льга ўгрунтоўваць грамадства.

Даносчыкі родзяцца на свет там, дзе знікае вера ў чалавека. Трэба ведаць, што без веры ў чалавека не можа трымацца не толькі сям'я або сяброўства двух, але і цэлая дзяржава. Як бы там ні было, але Сушчэвічыху немцы ўзялі на допыт, нічога ад яе не дамагліся і спешным парадкам павесілі няшчасную жанчыну. Сушчэвіч неўзабаве і дазнаўся пра гэта. Яго здушыў смутак аб Колю. Хлапчук астаўся адзін. Што будзе з ім і што будзе з самім Сушчэвічам? Тут яго галава зварыла так: «Не ўдалася савецкая дзяржава, ёй прыйшоў канец. Цяпер трэба пачаць нанова жыць. Хоць як, але каб умасціцца ў жыццё». З такімі думкамі ён наважыўся выслужыцца перад немцамі. «Яны кажуць, што прыйшлі знішчыць бальшавізм. Як бы гэта, каб забылася навек тое, кім я быў да вайны праз гэтулькі год? Каб забылася або загладзілася». Яго розуму хапіла на тое, каб паверыць, што злодзей і разбойнік маюць нейкае ідэалагічнае абгрунтаванне сваёй дзейнасці. Ні разу яго сумленне не ўзварушвала яго душы. страх забіваў у ім усё жывое. На гэты час ён нават і пра Колю пакінуў успамінаць. Скончылася тым, што ён такі нарэшце пайшоў да камэнданта і папрасіўся на службу. Ён і сам здзівіўся, што яго адразу на службу і ўзялі. Перад ім паставілі задачу: раскрыць камуністычную падпольную арганізацыю ў раёне. Не падумаўшы нават, што можа такой арганізацыі тут якраз і няма, ён кінуў галавой і развітаўся з камэндантам за руку. Гестапны немец навучыў яго: калі ў яго няма ў самога ніякіх канцоў у руках, то трэба высачыць партызан і ад іх пачынаць віжаваць. Ідучы ад немцаў, ён быў як пад зямлёй: а можа ўпасці да ног перад партызанамі? Астатца з імі? З сваімі быць — гэта шчасце. Але ж там можа быць і той, з вусамі. Не, той служыць немцам. «Дык гэта яшчэ горш, бо я з ім тут магу спаткацца». Зноў страх апанаваў яго. Страх еў яго душу і пустошыў сэрца. І ён рынуўся віжаваць. Хадзіў, слухаў, сачыў. Так прыйшла восень і падышла блізка зіма. Яго ўсё трымалі на такой рабоце, а ён стараўся зрабіць, што яму казалі, каб пасля зашыцца ў кут, у зацішак і хоць так жыць. Ён пакінуў спаць начамі, і рысы яго твару пачалі перасмыквацца. Нічога яму, аднак, не ўдавалася. Скончылася восень, і на шашы адбылося вызваленне забраных людзей. Немцы пачалі выбірацца з таго раёна. Ужо не страх, ужо жах уладаў Сушчэвічам. Горкай практыкай ён ужо дайшоў да той праўды, што немцы прыйшлі сюды дзеля таго, дзеля чаго яны сюды прыйшлі, а не дзеля таго, каб ён перад імі выслужыўся. Не ведаючы, у які бок схіліць галаву, ён прыняў апошні загад астатца ў гэтых месцах.

Марозлівым днём ён падышоў да шасці хат і ўбачыў з-за тоўстай хвоі: людзі габлююць дошкі, сядзяць на бяргавенні, кураць сабе, устаўляюць вокны ў хату, а тут і той вусаты з сякерай стаіць. Вось ён дзе! Не служыць ён немцам! Але самае важнае, што тут убачыў Сушчэвіч, гэта тое, што ўсе кіраўнікі суседняга раёна і сакратар райкома гэтага раёна, чалавек, якога Сушчэвіч ведаў многа год, тут. І яны тут усе каля гэтай хаты. І Антон Крамарэвіч тут. Унь гаворыць нешта з вусатым. І многа тут людзей. Унь вартавы з аўтаматам стаіць.

Вялікае было шчасце Аляксандра Сушчэвіча, што нейкім выпадкам ён не ўбачыў тут свайго Колі. Смутак мог бы задушыць яго. Як утрапены шаленствам, ён даў ходу з-за тоўстай хвоі і ўвечары таго дня ён сказаў таму, хто распараджаўся цяпер яго душой:

— Я высачыў партызан. На шэсць хат трэба кіравацца.

Каб гэта раней, то гэта мог бы быць доўгачаканы яго момант: першая ўдача за такі доўгі час. Цяпер жа выпусташаная душа яго не радавалася і не хвалявалася. Ён тупеў з кожным тыднем. Яму казалі:

— Павядзеш туды глухімі сцежкамі карны атрад.

Ён не меў яшчэ дагэтуль ніколі такога ўтрапення. Ніякага апірышча душа яго ўжо не мела. І як за апошняе ён ухапіўся за Колю. Ён жа жыве недзе! Можна нават дзе тут блізка. Каб як выбіцца з гэтай пасткі, дзе прастарней дыхаць, дзе вальней, дзе стаў бы сам сабою, ды каб Колю знайсці і жыць з ім і дзеля яго.

Гэтая думка была пакутная, бо не было веры ў яе. Ён нават быў упэўнен, што ніколі гэтага не будзе.

Лепш бы не жыць такому чалавеку на свеце.

Праз дзён дзесяць ён ішоў лесам без сцежкі і без жадання хутэй дайсці туды, куды ён ішоў. Дзень быў змрочны. Снегавая хмара вісела над лесам. Было вельмі ціха. Ён чуў, як за ім ша-стаюць па зямлі крокі немцаў і паліцаяў. Зямля была мерзлая і прыцуршаная снегам. Гук ног аб яе быў востры і калючы.

Далейшыя справы таго дня пайшлі вельмі шпарка, адна за адной. Вартавыя паведамлілі, што ў лясы навокал шасці хат прасочваюцца адзін за адным нейкія людзі. Іх было даволі-такі нямала. Як пасля выявілася, гэта былі пераадзетыя паліцэйскія. Аднаго з іх злавілі і прывялі ў старую Крамарэвічаву хату, дзе за сталом сядзеў камандзір атрада, а прыпёршыся плячом да печы стаяў Коля і курыў. На лаве сядзелі людзі з аўтаматамі і вінтоўкамі. З вінтоўкай тут быў і Антон Крамарэвіч. Пераадзе-

тага паліцая ўзялі на допыт. Пра сябе ён так расказаў: у першыя дні вайны яму трэба было мабілізавацца ў армію і трэба было шукаць ваенкамата, які эвакуіраваўся ў тыя ж дні. Ён вярнуўся дадому і астаўся там. Немцы прыйшлі неўзабаве. Яму трэба было з'явіцца да каменданта. Камендант сказаў яму:

— Дык ты не захачеў ісці ў сваю армію? Значыцца, ты быў супроць дзяржаўнай улады? Дык калі не пойдзеш зараз служыць у паліцыю, то адразу расстраляю.

І ён стаў паліцаем.

Пра агульную справу ён так сказаў:

— Пасля таго, калі партызаны ўкараніліся ва ўсім гэтым раёне і, самае важнае, загарадзілі шашу, па якой немцы не мелі цяпер праезду, нямецкае камандаванне дайшло да свае патрэбы выцесніць адсюль партызан. На гэта ўжо ўзяты ўсе паліцэйскія, тутэйшыя гарнізоны, і яшчэ прыйшоў атрад эсэсаўцаў. Немцы ведаюць, дзе стаяць партызаны. Не ведалі толькі яны, што ў шасці хатах стаіць атрад. Але цяпер і пра гэта ведаюць. Паліцаі, што адсюль родам, або так каторыя службоўцы пры немцах і ведаюць тут усе хады і выходы, а найбольш тыя, што высачылі партызан, па ўсім раёне павялі сёння нямецкія атрады ім вядомымі дарогамі на партызан. Гэтак і ў шэсць хат кіруецца нямецкі атрад, зборны, з паліцай і немцаў. Найбольш усе ўзброены аўтаматамі, ёсць і кулямёты. А то яшчэ і так: дзе-нідзе паліцаі па адным збіраюцца ў лесе і там на месцы гуртуюцца і жарнуць на партызан, як пачуюць сігнал.

Коля Сушчэвіч памчаўся ў суседні атрад, кіламетраў за во сем, каб пераказаць усё, што расказаў гэты паліцэйскі. «Можа ўсе атрады гэта ўжо ведаюць, але няхай погаласка дойдзе ўсюды».

На пачатку зімы дзень вельмі кароткі. Коля не паспеў завідна вярнуцца. У старой хаце было цёмна і гарача. Печ была добра напалена. Усе спалі, хто на лаве, хто на прыстроеных паўз сцяну нарах, а хто проста на саломе, пасланай на зямлі пасярод хаты. Коля палез на печ, на сваё звыклае месца. Там спала некалькі чалавек. Коля звыклым інстынктам пазнаў, каторы з іх Крамарэвіч, і лёг пры ім, плечы ў плечы. Якая доўгая ноч на пачатку зімы! Коля спаў толькі спачатку, як лёг. А пасля ўжо, як прачнуўся пад канец ночы, да святла нават і не задрамаў. Раптам стукнула ў грудзі і вушы вялікае ўзбуджанне. Колькі такіх ночай і дзён ужо было! Яны канчалі тое, што было да іх, і пачыналі новае. Гэтак і цяпер. Заўтра пачнецца можа грозная і цяжкая пара. Тут ужо недзе блізка ходзяць яны, жорсткія, тыя, што павесілі матку. Яны

панавалакаліся, як плойма, на пакуту людзям. Можа ўжо многія, што спяць тут у гэтай хаце, дажываюць апошнія свае гадзіны. Хто з іх заўтра будзе ўжо нежывы, а хто ўзнясе да ўсяго свету сваю вялікую радасць, што жыве і сваімі рукамі зрабіў смерць не аднаму прышламу гаду. Гэтая радасць будзе вялікай, аб сваім жыцці і аб гадаўскай смерці! Божа мілы! Каб у гэтыя хвіліны знайсці роднага бацьку! Ён жа жывы! Можа ён і тут дзе, блізка! Блізка быў дзень, і Колева душа была на вялікім уздыме.

Світала. Коля звесіўся з печы і глядзеў на хату. Партызан з распушанымі вусамі, лежачы на лаве, курыў папяросу. Белы певень стаяў пад сталом, выцягнуў шыю і заспяваў. Ён чуў дзень. Каля людзей ён адкарміўся і абсмялеў. Коля саскочыў з печы на зямлю і пачаў адзявацца. Шыбы ў вокнах былі чыстыя, і прымарожаныя сняжынкі садзіліся на іх і ападалі. Певень спяваў раз-пораду, і людзі пачалі ўставаць. Антон Крамарэвіч апрануўся ў кароткі кашушок і пайшоў станавіцца на дзённую варту. Вусаты дакурыў папяросу, залажыў рукі пад галаву і сказаў да Колі:

— А ты чаго, хлопча, устаеш так рана? Ты яшчэ стаіш напроці свайго веку, дык прывучвайся спаць і ў вадзе, і ў агні. Калі ты будзеш мець такую натуру, што здолееш заснуць за тры гадзіны да смерці, дык і ніякае смерці тады не будзе. Спакоём і халоднаю развагаю льга горы з месца зрушыць. Хадзі сюды, садзіся пры мне, пагаворым.

Гэты вусаты чалавек апошнімі часамі ўсё больш збліжаўся з Колям. Хоць і ўсе так. Лёс вусатага чалавека так склаўся: пасля таго як устанавілася ў раёне нямецкая ўлада, яго паклікалі ў паліцэйскую ўправу і сказалі яму: «Ты цярэў ад савецкай улады. Ідзі службыць у паліцыю». Ён адказаў: «Я цярэў ад дурнога Сушчэвіча. Дазвольце мне ісці дадому? Я хачу жыць ціха». Дадому яму ісці дазволілі, але ўвечары забралі, і ён апынуўся ў канцэнтрацыйным лагеры і быў там, аж пакуль не пагналі яго разам з усімі па шашы. Сам то ён не бачыў, але чуў і ведаў ад Антона Крамарэвіча, што гэта Коля першы кінуў гранату, пасля чаго ён кулакамі палажыў наверх нямецкага афіцэра і пабег з шашы. У яго нарадзілася і вырастала з кожным днём вялікае замілаванне да Колі Сушчэвіча, а пасля пачала з'яўляцца як бы рэўнасць аб Колю да Антона Крамарэвіча, з якім Коля быў неразлучны.

— Развіднела, а нічога не чуваць, — сказаў Коля, сеўшы на край лавы ля вусатага. — Можа паліцай наманіў, і ўсё так абыдзецца?

— Не абыдзеца, — сказаў вусаты. — Калі сёння будзе ціха, дык заўтра будзе грукатна. Як ні круці, а з немцам біцца прыйдзеца. Не на тое ён навалокся сюды, каб яму ў зубы глядзець. Ты, сынку, прыхоўвайся, калі што якое. Не вытыкайся без патрэбы. Шануйся. У сталых гадах прыйдзеца з гадаўём зноў біцца.

— Хіба зноў тады вайна будзе?

— А ты думаеш, так адразу гады на свеце звядуцца? На твой век яшчэ хопіць.

Ён, гэты вусаты, тым і быў непадобен да Антона Крамарэвіча, што мог і любіў разважаць, хоць бы нават і сам з сабою, калі не было з кім. Ён любіў Колю, як бацька любіць сына. Крамарэвіч жа імкнуўся да Коля як да нейкага неабходнага апірышча сваёй душы.

Марна спадзяваўся Коля, што абыдзеца цішынёй той дзень. У познюю раніцу немцы пайшлі на гэты лес, але наткнуліся на вялікую засаду. Так што бой пачаўся не ў самым лесе, а за паплаўнымі хмызнякамі. Ад шасці хат гэта было кіламетраў за шэсць. У старане, дзесьці ўбаку, таксама чуўся бой. Там нават білі гарматы. Відаць, немец пачаў не жартам. Апоўдні самалёты страшылі партызан тым, што скінулі над лесам некалькі бомбаў. Але ўсё гэта было звыклае і неўзабаве мінулася. Самае важнае пачалося надвечар. Як пасля выявілася, да гэтага часу ў пяці месцах таго раёна партызаны разбілі ўшчэнт немцаў і паліцаяў. У двух жа месцах партызаны адступілі да гэтага «шасціхатняга» лесу. Так што тья два атрады і «шасціхатні» сышліся і стаялі разам. Яны займалі пазіцыю доўгім шнурам на ўзлессі. Немцаў перад імі было многа. Кулямёты ўвесь час білі па гэтым узлессі, немцы здорава націскалі. Партызаны адыходзілі ў глыбіню лесу. Пасля ўсе казалі — і гэта, бадай што, магло быць праўдай, — што такі, наканаваны здаровай думкай ці выпадковы, манеўр згубіў немцаў і праваліў усе іх намеры. Шашу ім ачысціць так і не ўдалося.

У лесе пайшлі рукапашныя схваткі. Усе выбіліся з фронтовага шнура і пабіліся на групы па некалькі чалавек. Так само сабою зрабілася. Выглядалі адны адных, расстрэльвалі, беглі на штыкі, біліся з крыкам «ура» і з лаянкаю. Вечар пачынаў агортаць першым змрокам зямлю. І ўжо зусім чорным стаў сухі верас на белым засціле мёрзлага снегу, якога вечер не паспеў яшчэ сагнаць у лагчыны. Па ўсім лесе ішла страляніна. Былі адзіночныя стрэлы, і іх глушылі аўтаматы і кулямёты. Божа! Як бярог увесь дзень Колю Антон Крамарэвіч! Ён усё гнаў яго лажыцца дзе пад выварат і чакаць. Коля лажыўся і прыпадаў да

зямлі. Але ж гэта было б добра, каб усё стаяла на месцы. А то за дзень ім давялося некалькі разоў абшнарыць увесь лес з канца ў канец. Яны нарэшце ўдвух толькі ў рэдкім лесе і асталіся. Настаў момант цішыні. Раптам усё сціхла. Ці гэта і тыя і гэтыя паляглі, ці, гонячы адны адных, зайшлі далёка, ці гэта яны ўдвух адбіліся ад усіх і выйшлі з бою? Ці ўжо больш немцаў не хапіла, і бой сціх? Праўда ж, ляжаць два гітлераўцы перад імі, чэравам угару.

Коля вылез з-пад выварата і стаў пры хвой. Твар яго быў чырвоны, і адзежа ў зямлі. Крамарэвіч сядзеў на зямлі і прыслухоўваўся. У Коля на рэмені виселі гранаты. Крамарэвіч быў з аўтаматычнай вінтоўкай. У старане зноў загрузкала і заляскала. Блізка. Нават чутно, як закрывалі.

— Рус, здавайся! — чутно было.

— Сука берлінская! — адказалі. І зноў трэск і грукат, і зноў: «Рус!» І зноў: «Нямецкая сука!»

— Коля, падай! — сказаў Крамарэвіч.

Коля ўпаў на зямлю і пачуў, што ідуць. Паволі, ціха, каб без трэску. Асцярожна. І Крамарэвіч ляжыць поплец яго.

— Іх многа, — шэпча Крамарэвіч. — Іх можа пад дваццаць. Колечка, рыхтуйся кідаць гранаты. Шануйся, не вытыкайся. Яны нас не бачаць. Яны ідуць проста на нас. Як падыдуць бліжэй, кідай у самую кучу. З вінтоўкі я менш іх палажу...

Коля недаслухаў. Вельмі можа быць, што ён і зусім нічога не чуў, што казаў яму Крамарэвіч, які меў за свой абавязак навучаць малога. Нічога Коля не чуў. Ён бачыў зводдалеку, як ступае па белай зямлі многа ботаў. І калі падумаў, што пара, ускінуў руку і ткнуўся лбом у снег. Добра. Грунула. Устрасянулася.

— Колечка! Сынку! От жа маладзец! А на доўгі ж твой век! Ты ж з іх кашу зрабіў, — здаецца, не гаворыць, а спявае Крамарэвіч.

Ён яшчэ не бачыў сваёй работы, а душа яго напоўнілася ўздывам шчасця і радасці. Ён усхапіўся на ногі і шырокай хадой рушыў туды. Моцны шэпт Крамарэвіча дагнаў яго:

— Куды ты, чакай, унь там адзін ходзіць, гнучыся. І другі. Проста стаіць!

Крамарэвіч нацэліўся і стрэліў. Коля бачыў, як там адзін упаў, а другі сеў пры дрэве.

— Здавайся! — крыкнуў Коля і падбег, рыхтуючы гранату. Ён быў п'яны ад сваёй узбуджанасці, і ўздыв яго не зменшваўся. Дзеля такой хвіліны варта шмат што перацярапец! Вось яны! Варожыя галовы, рукі, ногі, плечы, грымасы на акамянелых тва-

рах, усё парвана, расшастана, скрываўлена. Разварочаная зямля. Вырванае карэнне. Ён быў п'яны ад шчасця. А ў старане яшчэ ішоў бой. Антон Крамарэвіч тузянуў Колю за плячо:

— Не стой, не глядзі, яны яшчэ могуць прыйсці.

— Гэтыя не прыйдуць.

— Дык іншыя. Хадзем.

Крамарэвіч пацягнуў Колю ў кусты, і яны паспелі прайсці не больш дваццаці крокаў.

— Здавайся! — закрычалі тут жа наўздагон.

Яны ўпалі і папаўзлі. Ледзьве паспелі дапасці да кустоў.

— Здавайся! — яшчэ раз закрычалі. — Паднімайце рукі і сюды ідзіце!

— Трасцы! — ціха абазваўся Коля. У вачах яго ўсё кружылася.

— Здавайся! Здавайся! — крычалі.

А партызаны адпоўзвалі. Тыя пачалі страляць. Стукаў кулямёт. Кулі цераз іх галовы стабнавалі зямлю. Ужо скончыўся дзень. Ужо свяціў месяц. Чутно стала: тыя пакінулі страляць і шпараць следам. Крамарэвіч азірнуўся, прыўзняўшыся. Нацэліўся і стрэліў.

— Гатоў, — сказаў ён.

Зноў адтуль пачалі страляць. Коля ўстрапянуўся і зашаптаў, моцна і заікаючыся:

— Яны мне відны. Спераду страляюць, а з бакоў заходзяць. Абкружваюць нас! От каб аўтамат...

Шэпт яго сціх. Ён пачаў азірацца.

— Трымацца, сынку! Дай мне адну гранату.

Вельмі можа быць, што ў гэты момант якраз і працверазіўся Коля ад сваёй узбуджанасці. Ён працягнуў Крамарэвічу гранату і зірнуў на яго, як на бацьку, ад якога чакае ратунку. Ад месяца было відно. Бой у старане заціх. Навісла цішыня.

— Здавайся! — закрычалі з двух бакоў. І пачалі страляць.

Іншай рады не было. Крамарэвіч пачаў адстрэльвацца. Так і пайшло. Тых было многа. Крамарэвіч адстрэльваўся адзін. Было цяжка, нудна і страшна. Душа ў Колі ныла і прасіла ратунку. Крамарэвіч здаваўся яму цяпер асілкам, і хацелася схавацца за яго плечы. Страшны сум па матцы рвануў яму душу. Хацелася кінуцца на шыю бацьку і заплакаць. Вось ужо з двух бакоў пачалі абсыпаць іх кулямі.

— Дай яшчэ гранату, — сказаў Крамарэвіч.

Коля паслухмяна даў яму гранату.

— Бяжы за мной, — сказаў Крамарэвіч. — нарыхтуй гранату. Прабіцца трэба.

Крамарэвіч пабег, і Коля за ім. Крамарэвіч упаў, і Коля за ім.

— Перачакаем момант, — шапнуў Крамарэвіч. — Пільнуйся мяне.

— Іх тут мала! Можа ўсяго адзін! — пачуўся крык. Калі гэта не быў кашмар, а сапраўды ўсё гэта так і было, як чуў Коля, то гэтаму меры няма ў чалавечым абыходку. Колю здалося, што гэта закрычаў яго бацька. У Колі твар пачаў дрыжаць і зубы стукаліся аб зубы. Ён як ляжаў тварам уніз, так адчуваў, што барада дробна стукае аб мёрзлую зямлю. Ён падпоўз да Крамарэвіча і астаўся пры яго плячы. Крамарэвіч ускінуў руку, і граната разарвалася там, адкуль крычалі. Крамарэвіч тузянуў Колю за вопратку, і ўдвух яны пабеглі ўбок. Ужо ім здалося, што яны адарваліся ад тых, хто дамагаўся іх смерці. Лес канчаўся, і пустая прастора вызначылася перад імі. Колю стала спакайней і весялей. Ужо яму хацелася, каб тыя падбеглі сюды і каб шпурнуць у іх гранатай. Але не, лепш ратавацца, бо унь яны бягуць напярэсціжкі. І зноў! З аўтаматаў б'юць адтуль. І вось ужо пеканула яму ў ногі, і калена левай нагі здрыганулася.

— Сынку, Мікалайка, хутчэй, мы адрываемся ад іх.

— Я ранен у ногі, — абазваўся ён і кінуўся на зямлю. Крамарэвіч чуў, як трэснула пад ім струхлелае вецце. І запанавала цішыня. Крамарэвіч нагнуўся над Колям і пачуў, як недзе зусім блізка аддаляюцца нечыя крокі.

— Моцна табе баліць?

— Моцна.

— Ну, як ты сам чуеш? Многа крыві ідзе?

— У боце мокра.

— Толькі ў адным? — узрадаваўся Крамарэвіч.

— Здаецца, у адным.

— Дык можа ты толькі ў адну нагу?..

— Можа і ў адну. Баліць у абодвух.

— Чакай, дай сцягнуць бот. О так. Ого, крыві многа. О так. О так. Здаецца, тут, на лытцы. Перавязаў. Не варушыся. Дай другі бот. Нічога. Здаецца, тут няма раны. Каб лесам, то бліжэй да хаты. На табе мой кажух, ляжы на ім. Я пабягу дарогу разведаю. Чакай мяне. Адну гранату я табе пакіну, а рэшту адвяжу ад цябе.

Крамарэвіч пайшоў. Стаўшы, каб прыслухацца, ён пачуў, што гавораць. Блізка. Іншай рады не было. Ён нарыхтаваўся і рушыў туды. Іх было трое. Яны стаялі паміж двух дрэў і вельмі

добра відны былі пад поўным месяцам. Але трэба было зберагчы гранату. Крамарэвіч налажыўся і стрэліў. І адзін упаў. Крамарэвіч пабег туды.

— Здавайся! — крыкнуў ён.

І той усё самы голас аглушыў яго:

— Ён адзін! На яго!

Крамарэвіч застыў пры дрэве. Унь яны відны. Бяруцца. Крамарэвіча брала злосць. Прыйдзецца гранатай. Ён пабег да іх. І яны сталі відны яму як мае быць. Яны разбегліся ў два бакі. Крамарэвіч улёг за адным. А другі знік і страціўся. Крамарэвіч дагнаў яго ў знаёмым яму месцы. Гэта была вывернутая навальніцай хвоя, завіслая на беразняку. Крамарэвіч задыхаўся. Той пачаў кідацца ўбакі. Ён ужо не дыхаў, а хроп і свістаў лёгкімі. Нарэшце стаў і падняў рукі ўгару. Здавалася, што ён не мог ужо трымаць іх так, бо яны аб'ехалі ўніз, і толькі цяпер з рукі ў яго упаў на зямлю аўтамат. Крамарэвіч паспеў заўважыць, што ён у цывільнай адзежы і без шапкі. Крамарэвіч нацэліўся і стрэліў. І той грывнуўся вобземлю, дзіка заенчыў, захроп, перакруціўся і змоўк у нерухомасці.

Коля цярпліва чакаў на тым самым месцы. Крамарэвіч узяў яго на плечы і панёс лесам. І ціха гаварыў з Колям, які трымаўся за яго шыю і звісаў тварам з пляча.

— Унь тут, ля завіслай хвоі, ён ляжыць. Гэта ён усё крычаў і, мусіць, ён пачаставаў цябе ў нагу. Нічога, Мікалайка. Зараз данясу. Пацярпі.

Так ён вынес Колю з лесу на палявую дарогу, і перад імі зачарнелася ў полі старая арабіна, знаёмая ім абодвум. Стаяла вялікая цішыня. Дзіўна было падумаць, што нядаўна яшчэ тут усё гуло і калацілася. На ўваходзе ў шэсць хат стаяў партызанскі вартавы. У старой Крамарэвічавай хаце было пуста. Адзін толькі белы певень прымасціўся на табурэце і не паварушыўся, калі Крамарэвіч унёс Колю. Людзі пачалі збірацца ў самае світанне. Дзень пачынаўся адлежны. Сінія засцілы стаялі над лесам і полем. Коля ляжаў у дрымоце. Крамарэвіч драмаў, седзячы ля яго. Певень заспяваў. Коля зварухнуў вейкамі. Крамарэвіч выгнаў пеўня з хаты, і той агаласіў сваёй песняй першую раніцу. Крамарэвіч выйшаў з хаты курыць. На панадворку з'явіўся той, з распушанымі вусамі. Ён быў у вельмі добрым настроі і сыпануў Крамарэвічу словамі:

— Але ж і далі ўчора. От жа далі! А братка! Колькі немцаў навалена. Страх. Ужо і з таго раёна немцы выбраліся. Разведка была і ніводнага немца не застала. Вось як. А ты што тут курыш?

— У хаце ранены Коля ляжыць.

Вусаты збялеў:

— Як? Што?

— Толькі ён аслабеў, крыві сышло. Белы як палатно. Але рана лёгкая. Уночы быў доктар. Пабажыўся, што на трэцім месяцы абуецца ў боты і пойдзе з хаты, куды захоча.

І яны ўвайшлі ў хату. Людзей ужо насыходзілася. Гэтая старая хата быццам пачала ў сабе жыццё нанова. Як тут усё было не падобна да таго моманту, вельмі нядаўняга, калі Крамарэвіч, напалохаўшы адзічэлага пеўня, увайшоў у яе са свайго бадзяння. На ўбітым у сцяну круку віселі аўтаматы, і вусаты разлажыўся на стале чысціць свой наган. Коля павесялеў.

— О так, — сказаў вусаты, прыгледзеўшыся да яго. — Ты напроці свайго веку. Тваё шчасце ўсё наперадзе.

У той дзень пад завіслай на бярозах хвойй знайшлі ўкарчанелага Сушчэвіча. І Крамарэвіч сказаў Колю:

— Мікалайка, каб раз назаўсёды з гэтым скончыць, каб ты больш не думаў і не мучыўся дарма, а каб весялеў і ачуньваў, скажу табе: непраўдзівыя былі чуткі, што твой бацька недзе тут. Няпраўда. Ужо даўно. Яшчэ ў першыя дні твайго бацьку застрэлілі немцы. Ачуньвай, станавіся хутка на ногі. Кожны новы дзень зменьвае стары. Так усё ідзе да лепшага. Спадзявайся на заўтрашні дзень. Ты яшчэ дзіця. І стаіш напроці свайго веку. Ідзі ў заўтрашні дзень так, як і дагэтуль ішоў. І ён будзе табе повен шчасця.

[1944]

АПРАВЯДАННІ

НА БЕРАЗЕ

Густы і мокры вецер гоніць сырыя і цяжкія хмары; яны грузна плывуць, лезучы адна на другую, закрываюць сабою неба і сонца і робяць асенні дзень шэрым і хмурным.

Часам спускаюцца яны нізка і сеюць на мокрую зямлю дробны дождж-імглу, а часам узнімаюцца вышэй і, не вытрымаўшы сілы ветру, разрываюцца і ачышчаюць бледную сінь неба. Тады пакідае ісці дождж, і пачынае выглядаць сонца.

Ад яго свету белая пена быстрай і шумлівай ад ветру ракі аддае жаўтавата-блішчатым колерам.

Рака выйшла з сваіх берагоў.

Густая і каламутная ад асенніх дажджоў вада ў ёй паднялася і заліла абодва берагі.

З быстрага размаху свайго кідае яна на іх сваёю пенай, б'ецца аб купчастыя вяршаліны затопленых ёю кустоў алешніку і крушыны і весела плюхае, бурліць і шуміць...

У тым месцы, дзе канчаецца вада і пачынаецца жаўтавата-зялёны, пацямнеўшы бераг, стаіць прыкручаны к слупку новенькі невялічкі паром. Ззаду за ім, бліжэй к сярэдзіне ракі, свецяцца ў вадзе жоўтыя дошкі-масткі, якімі абложан бераг у тым месцы, дзе ў звычайны час прыстае паром. Цяпер, як паднялася вада, ён прыстае проста к зямлі і ходзіць паверх сваіх масткоў.

Направа, збоку — залітыя вадю, асмаленыя палі, на якіх трымаўся мост, спалены палякамі ў вайну. Паром ходзіць да часу, пакуль не будзе зроблен новы мост.

Проціў парома, у некалькі кроках ад вады прытулілася к зямлі будка паромшчыка. Яна сплецена яшчэ ў канцы лета з бярозавых

дубцоў. Лісце на іх пажоўкла і пасохла і цяпер шуміць на ветры ціха і нудна.

Вакол будкі — скошаны ўлетку поплаў, сям-там чарнеюць на ім нізкія купіны, атава збіта быдлам і пацямнела.

Па ёй задумёна і важна спацыруюць вароны; месцамі зямля ад іх, на вялікі абшар, чарнее жывымі купінкамі. Як пачынае свяціць сонца, яны ўзняваюцца і, весела крычучы, нізка кружацца над зямлёю.

На той бок ракі, на ўзгорку, сярод заворанага на зіму поля, відаць вёска Хартонаўка.

На гэты бок, не вельмі далёка — голы ўжо дубовы лес і пры ім, як клешч пры вялікім целе, — малады бярэзнік.

На беразе пуста.

Адзінокі паром трасецца на вадзе, шморгаючы аб пусты, звіты ў некалькі столак дрот, працягнуты цераз рэчку, з аднаго берага на другі. Каля будкі валяецца некалькі паленняў дроў, куча лому і каля яе патухшае вогнішча...

Паромшчык Амелька Вілач не вылазіць з свае будкі — рад, што перавозіць некага: гэткаю пагодаю мала хто ездзіць і ходзіць.

Яму пяцьдзсят год. Цвёрдыя вусы яго канцамі сваімі растуць уніз і закрываюць рот. Мяккая, магнаценькая «папоўская» шапка яго заўсёды ссунута на патыліцу, адкрываючы шырокі лоб і даючы твару яго такі выгляд, як бы ён на доўгі час збіраецца падняць сваю галаву ўгару і чорнымі вачыма сваімі пільна ўглядацца ва ўсё тое, што робіцца вакол.

Нізка стрыжаныя валасы яго каля вушэй чуць-чуць серабрацца сівізнай.

На ім кароткая цвёрдая жакетка з тоўстага гаспадарчага сукна, саматканыя порткі з вузкімі чорнымі палоскамі, уздоўж па шэрым, і боты з нізенькімі халявамі і падковамі.

Сягоння ён вясёлы.

Атрымаўшы ўчора ў іспалкоме месячную пенсію за сваю службу пры пароме, ён начаваў гэтую ноч дома — у вёсцы, на той бок лесу, вёрст дзве ад парому.

Прышоў ён сюды раніцаю, як яшчэ было цёмна, і свайго васемнаццацігадовага сына Міхася, які быў пры пароме замест яго, застаў стаячым пры самай вадзе.

— Ты чаго ў будку не лезеш? — запытаў ён яго.

— Толькі што прыйшоў, — адказаў той весела.

- А дзе ж ты быў?
— На тым баку, у Хартонаўцы.
— Чаго?!
— Там камсамольцы нашы спектакль ставілі, ішлі вечарам, я іх перавёз і сам пайшоў з імі.
— А паром на каго пакінуў?!
У голасе бацькі пачуўся нейкі страх.
— Ні на каго. Прывязаў на тым боку і пайшоў. Які тут чорт, думаю сабе, паедзе гэтакім ліхалеццем.
— І нічога?
— Мусіць, нічога. Як пакінуў — так і застаў.
— Добра, што каго чорт не нагнаў, — сказаў Амелька ўжо весела. — А дзе ж больш хлопцы?
— Там начуюць.
— Вось ты, чорт яго бяры, — загаварыў Амелька ўжо зусім развесяліўшыся, — пакінуў ды і пайшоў. Адвага. Я б ніколі не адважыўся. Ну, ідзі дамоў, — закончыў ён цішэй.
Міхась паглядзеў на свае мокрыя боты, падцягнуў вышэй халявы і пайшоў паволі к лесу, а Амелька, зірнуўшы на той бераг і апрача туману нічога там не ўбачыўшы, палез у сваю будку.
І з таго самага моманту аж дагэтуль ніхто тут не ездзіў.
Толькі ў гадзін восем раніцы прыйшлося перавозіць камсамольцаў — усё суседніх хлапцоў з свае вёскі.
Яны, паставіўшы спектакль, начавалі ў Хартонаўцы і ішлі дамоў.
Яшчэ здалёк Амельку пачуліся вясёлыя песні і крык:
— Міхась, э-ээ!.. Рыла суконнае, перавозь!.. О-о-э-э!..
Амелька выскачыў з будкі і стаў адвязаць паром. Мокрая, раскудзеленая вяроўка не развязвалася, і хлопцы нецярпліва крычалі:
— Скарэй, а то ўто-о-о-пім! Заснуў!.. Гэ-эй!..
— Успееце, чорт вас не возьме, — сярдзіта і весела гукнуў ім Амелька.
— А, дзядзька Амялян! — пачуўся крык з таго берага. — Скарэй, дзядзька, не марудзь!
— Скінь порткі, дык будзеш вё-о-орткі, — весела, са смехам гукнуў другі голас.
Хлопцы крычалі, часам апошнія словы прыспеўвалі. Звонкія галасы іх рэзалі паветра і глушылі шум ветру і вады.

Амелька ўпёрся нагамі ў паром і пачаў перабіраць рукамі мокры дрот. Паром, ціха паскрыпваючы, загойдаўся на вадзе і папоўз цераз раку.

Зразу Амельку абвееяла мокрым ветрам. Ён зажмурыў вочы, ад чаго твар яго прыняў выгляд такі, як бы Амелька к нечаму прыслухоўваецца...

Яшчэ не падплыў ён к берагу, як вясёлыя камсамольцы пачалі скакаць на паром.

— Паволі, — крычаў Амелька, — патопіцеся, дурні, чаго вас дрэнчыць!

— Назад! — закрычалі яму ў адказ хлопцы.

Паром яшчэ не прыстаў к берагу, а яны ўжо ўсе былі на ім. Некалькі рук, адапхнуўшы Амельку, замітусіліся на мокрым дроце. Паром быстра, так, як ніколі, пайшоў к берагу.

— Вось чэрці, — сказаў Амелька, — усё роўна, як лукавы іх падмывае. Чаго вы гэтакія вясёлыя?

— А чаго плакаць, — адказаў яму смуглы Міколка, сын яго суседа Кастуся, — на свеце няма чаго плакаць...

І, пачакаўшы з хвілінку, закончыў:

— Каб, здаецца, трохі цяплейшая вада, дык так бы плюхнуўся і паплыў бы проці вады.

— І ўтапіўся б, — сказаў Амелька.

— Не ўтапіўся б, — адказаў рашуча Міколка.

Паром падплыў к берагу. На зямлі рабілася святлей — на небе пачала расплывацца светлая лапіна: гэта сонца хацела прабіцца скрозь хмары.

Хлопцы пасаскаквалі з парома. Міколка прыкруціў яго к слупку, і ўсе пачалі біць рукамі аб полы свае адзежы — ад сырасці і халоднага, мокрага дроту памерзлі рукі.

Амелька праверыў, ці добра Міколка прывязаў паром, і хацеў ужо лезці ў сваю будку, але хлопцы, як бы згаварыўшыся, схвацілі яго за рукі і, зрабіўшы кола, усе гуртам закружыліся.

— Пусціце, д'яблы, — крычаў Амелька, — знайшлі таварыша!

Але хлопцы зналі вясёлы гумар Амелькі. Зналі, што часта ён сам, схваціўшы дзе-небудзь на ігрышчы дзяўчыну, пускаўся з ёю ў скокі.

І яны яшчэ мацней закружыліся і зачмокалі нагамі па мокрай зямлі.

*Сонца весела пячэ,
Цераз мост вада цячэ, —*

стараючыся пападаць у такт нагамі, загукаў Міколка вясёлую песню. Гурт здаровых галасоў зычна хваціў далей:

*Пад вадою мост дрыжыць,
Па вадзе Міхал бяжыць!*

Старога Амельку раптоўна ахваціла буйная вясёласць. Ён бачыў, як хлопцы спрытна ўзляталі ўгару, ускідалі махам галавы з вачэй свае доўгія валасы і шчабяталі песню. А мокры і жывы вецер весела свістаў у вушы і вочы.

І ўжо не спрачаючыся, а з ахвотаю, ён дробна затупаў нагамі, махнуў галавою, каб скінуць з яе шапку, і, стараючыся не адставаць ад хлапцоў, загукаў разам з імі:

*Ой, куды цябе нясе?!
Згінеш ў рэццы-паласе.
Разгулялася вада,
Чаго прэ цябе бяда?!*

Далей Амелька не знаў слоў песні і, кружачыся, выкрыкваў толькі адны галосныя зыкі:

— О-а, о-а, о-а-о!

А хлопцы не пакідалі:

*Не загіну я ў вадзе:
На той бок, у слабадзе
Жджэ дзяўчыначка мяне
— Дык ці ж можна згінуць мне!*

— Капут! — крыкнуў адрывіста Міколка, пускаючы рукі.

Кола раскідалася, і хлопцы пачалі выціраць рукавамі пот з зачырванеўшых твараў.

— Ой, замарылі, д'яблы, — сказаў, моцна сапучы, Амелька.

— Давай, дзядзька, яшчэ пагрэемся, — смеючыся, сказаў Міколка.

— Хай яго агонь спаліць, дайце адсапіся, — адказаў Амелька і моцна дыхнуў.

— Калі так, дык марш, — сказаў адзін з хлапцоў, — можа, дзядзька, маеш што дамоў перадаць?

— Я толькі што сам з дому.

— Ну, дык аставайся здароў! — закрычалі хлопцы.

— Пабольш скачы — весялейшы будзеш, — пачуўся яшчэ адзін голас.

— Не маракуй, што пакруцілі, — пачуў яшчэ Амелька адзін голас.

На апошнія словы ён аглянуўся на хлапцоў і весела, ласкава зарагатаў ім услед:

— А каб вас паляруш, каб вас!

Хлопцы пайшлі к лесу, а Амелька астаўся адзін на беразе. Ён трохі патупаў на адным месцы, паглядзеў на неба.

Там вецер нагнаў цэлыя шэрагі хмар, збіў іх у адну густую цёмную масу і закрыў ёю светлую лапіну ад сонца. На зямлі зрабілася цёмна і нудна. Здавалася, што мокрая лагчынка кругом на поплаве больш яшчэ сталі выпускаць з сябе густога і белага, як малако, туману.

Пільна і падрабязкова разгледзеўшы ўсё гэта, Амелька палез у сваю будку і, лежачы там на саломе пад кажухом, да самага паўдня думаў розныя вясёлыя думы.

II

Па паўдні к парому зноў прыйшоў Міхась.

Амелька сядзеў ужо на зямлі пры раскладзеным вогнішчы і пёк на ражэнчыку сала.

— Ты чаго? — запытаў ён Міхася.

— Нічога, — адказаў Міхась, — на поле гэткаю пагодаю не выедзеш, дома работы няма, пайду, думаю, сюды, панюхаю ветру.

— Панюхай, — сказаў, смеючыся, Амелька. Яму было смешна з таго, што сказаў Міхась.

— Хочаш? — працягнуў ён сыну сала.

— Не, — адказаў той.

Амелька пачаў есці, а Міхась, абапёршыся на локаць, расцягнуўся па сухім месцы каля будкі і, паплёўваючы на зямлю, стаў глядзець некуды паверх вады.

На зямлі зноў рабілася святлей. Вецер зганяў хмары ў адно месца, на паўночную старану неба; яны, ужо лёгкія і паслушныя, паднімаліся высока і быстра плылі, ачышчаючы паліняўшае неба. Туман пачаў знікаць, і на той бок рэчкі выразней стала вырысоўвацца вёска Хартонаўка. Рака плюхала так, як і раней, але вада ў ёй пачала фарбавацца ў ясныя, блішчастыя колеры.

Міхась маўчліва і быстра падняўся з зямлі, не аглядаючыся вакол, падышоў к вадзе і стаў так, як і раней, глядзець паверх яе.

— Што разглядаеш? — запытаў сына Амелька.

Міхась маўчаў.

— Аб чым думаеш? — запытаў зноў Амелька, памаўчаўшы.

— Не ведаю і сам. Нечага хочацца.

— Чаго?

— Кажу, што не ведаю.

Міхась пакінуў глядзець цераз рэчку і падышоў к бацьку.

— Вось так, — загаварыў ён, — часам паглядзіш на ваду, на хмары, паходзіш па полі на ветры, і захочацца нечага. Каб той, здаецца, аэраплан, дык узняўся б на доўгі час і лятаў бы, каб вецер свістаў у вочы і вушы. Эх, няма лодкі, паплыў бы проці вады.

— Ага, узяло, — у сваю чаргу загаварыў Амелька, — і са мною гэта часта бывае. Узяў бы тады, здаецца, у кузні молат і лупіў бы з усіх сіл па кавадле. Эх, колькі сілы ў нашага брата!

Амелька набраў поўныя грудзі паветра і дыхнуў.

— Вось жывём, — загаварыў ён далей, увесь ахоплены наплывам нейкіх новых думак, — зямля вялікая, колькі на ёй усяго ёсць, а мы, апрача свае вёскі ды гэтага лесу, нічога больш не бачым. Жывём неяк, як той поп кажа, па-божаму, на адным месцы, хоць сілы ў нас многа.

— Знаеш, — сказаў Міхась, — пайду я ў флот, зраблюся матросам. Запішуся ў камсамол і пайду. Нашто, каб сіла прападала дарэмна; буду тут марнаваць сябе адно.

— Як хочаш. Не малы ўжо, — сказаў Амелька.

Амелька быў увесь, таксама як і Міхась, ахоплен нейкаю вольнаю сілай — на зямлі было так шумна і весела.

— Пайду, — сказаў Міхась і неяк задумёна прыбавіў: — Весела ісці лесам. Дома там нейкі сход будзе вечарам, трэба быць.

Ён зняў з галавы шапку, паправіў валасы і пайшоў паволі, углядаючыся ў зямлю і як бы што думаючы. Шырокі і кароткі, без каўняра, кажушок на ім развываўся на ветры.

Амельку абхапілі думы.

«Вось астаўся адзін на пустым беразе, — кружылася ў яго галаве, — астаўся адзін, і ніхто не бачыць і не ведае, дзе я і што раблю. Колькі людзей на свеце, і ўсякі па сабе. Схованы адзін ад другога па вёсках, лясах. Не можа чалавек бачыць таго, што робіцца нават за дзесяць вёрст, не то што каб угледзеў ён усю зямлю сваю. Не бачыць ён яе, бачыць усяго маленькі кусочак пад нагамі сваімі».

«Не бачыць, а знае яе, — выплыла другая думка, — ведае, дзе што на ёй. Без абмылкі патрапіць, куды хоча. А можа калі-небудзь выдумае што-небудзь такое, на чым паднімецца так, што

ўбачыць усю зямлю, як бачыць сонца. Пэўна, што некалі, можа нават скура, будзе гэта.

Хай ідзе Міхась, куды хоча, — думаў ён далей. — Ніколі не трэба станавіцца чалавеку на дарозе, калі ён чаго шукае. Шукаючы і хочучы, усё знойдзеш. Хто шукае разумнага — таму памажы.

Але ці разумнага шукае Міхась?

Загаварылі многія цяпер па-новаму. Многа іх з'явілася і зусім новых. Павярнулі ўсё жыццё, пакінулі багатую спадчыну мінулага».

І тут у Амелькі бліснула новая думка-пытанне:

«Чаго гэтыя, новыя людзі заўсёды так радасны, такія вясёлыя?!

Значыць, у жыцці яны бачаць нейкую радасць, нейкае няшчасце. Знаюць яны кожны крок свайго жыцця...

Ідзі, Міхась», — думаў далей Амелька.

За Дунаем стаіць хатчка-а-а... —

перарваў яго думкі высокі чысты голас. Спяваў чалавек, паволі пад'язджаючы к парому.

Не кажучы ні слова, Амелька ўзяў каня за браць, узвёў на паром, які і пагнаў прывычнаю рукою к другому берагу.

Там, узяўшы грошы за перавоз і даўшы чалавеку квітанцыю, паволі паплыў назад.

Чалавек не сказаў ніводнага слова, а толькі, ад'язджаючы, кінуў галавою і з нейкаю задуменнасцю ў голасе зноў заспяваў.

«Вось праехаў чалавек, — думаў Амелька, — невядома, адкуль і хто і пра што ён думае. Колькі ў гэты момант думак на зямлі?! І ўсякая думка аб тым, каб як найлепей зрабіць дзела гэтага моманту. І аднак, нягледзячы на гэта, чалавек увесь час мучыцца на зямлі. А гэтыя, новыя камуністы, суседнія мае хлапцы-камсамольцы, заўсёды вясёлыя, знайшлі, мусіць, дарогу к гэтай радасці...»

Амелька адплыў на сярэдзіну ракі, прыпыніўся і стаў глядзець на ваду.

Яна ўжо не пенілася і не шумела так моцна, як раней, бо сціх вецер; яна адлівала чырванню, бо празрыста свяціла сонца. Яно ўжо было на захадзе, і свет яго быў чырвоны. Неба ачысцілася ад хмар.

Амелька паглядзеў, як паволі, але заметна, супакойвалася вада, і ў звязку з гэтым у яго выплыла новая пастаронняя думка:

«А чалавек некалі ўзварушыць сабе на карысьць усю зямлю, так, як вецер ваду. Чалавек моцны. Каб яго сілы не растрэваліся на тое непатрэбнае, што дагэтуль вядзецца на зямлі, не тое б можна было бачыць цяпер у жыцці...

Што б з чалавекам ні зрабілася, нідзе ён не дзенецца з свае зямлі. Уся зямля, кожны яе кусочак адналькава родны чалавеку».

Думкі ў Амелькі выплывалі адна за другою. Ён не мог улавіць ні пачаткаў, ні канцоў іх. Але ўсе яны зводзіліся к таму, што людзі, злучыўшыся ў адну вялікую сям'ю, зрабяць на сваёй зямлі нешта такое, што будзе большае па сваёй сіле за самую зямлю. Вялікае дзела робяць яны.

Корань гэтай думкі ён пачуў раз у павятовым горадзе ад аднаго прамоўцы на лекцыі для сялян.

— Усе тыя, што самі працуюць, — гаварыў прамоўца, — злучыўшыся пад сцягам камунізма, арганізуюць вялікую сілу, якая знішчыць усё тое, ад чаго так мучыцца, жывучы, чалавек...

Амелька думаў і глядзеў вакол.

На той бок рэчкі, недалёка ад вёскі Хартонаўкі, выехаў араць чалавек. Яго каравая, цёмная фігура здавалася здалёк кускам той самай зямлі, па якой ён ходзіць.

— Пайду, пагавару з чалавекам, — сказаў сам сабе Амелька, — а то яшчэ здзічэю тут адзін.

Над апошнімі сваімі словамі ён неяк хмурна ўсміхнуўся.

Паволі, як бы раздумваючы, ці варт плысці, папоўз паром назад к берагу. Амелька, утомлены думкамі, вяла перабіраў рукамі дрот.

Выйшаўшы на бераг, ён зразу размеранымі крокамі пайшоў к аратаму. Той, ласкава пакрыкваючы на свайго коніка, паволі ішоў за плугам, неглыбока заворваючы ржышча на зіму.

Ён быў у доўгім, парыжэўшым ад старасці халаце, няроўна абарваным унізе; доўгія валасы яго закрывалі вушы. Каравыя рукі яго ўспіраліся на плуг, і, каб не ён сам тут, можна было падумаць, што гэта які-небудзь корч, нядаўна выцягнуты з зямлі. Босымі нагамі ён ціха ступаў па мяккай чорнай зямлі.

Гэта быў Амелькаў знаёмы.

— Здароў, брат, — сказаў Амелька, падыходзячы блізка.

— Здароў! — адказаў той, прыпыняючыся.

— Позна, браце, араць выехаў.

— От... распагодзілася, — загаварыў араты, — дык я думаю сабе, выеду хоць ад меж адбяру, усё хлопцу будзе заўтра лягчэй. Але як выпагадзілася, — панізіў ён голас, — цёпла, весела.

У гэтых словах — «цёпла, весела» — чулася нейкая радасць чалавека, які бачыць сонца і светлую ад яго зямлю.

— Добра арэцца? — запытаў Амелька, каб як-небудзь разгаварыцца.

— Добра, — адказаў чалавек і, глянуўшы ў разору, прыбавіў: — Люблю я, браце, араць. Ходзіш сабе босы па мяккай разоры, і здаецца табе, што зямля ў цябе ўлазіць.

— А хіба гэта добра?

— Ну, а што, браце. Чалавек адарваўся ад зямлі — прапаў...

— А дзе ж ён можа дзецца з зямлі? — сказаў Амелька. — Усё роўна нікуды з яе не зыйдзеш, каб і хацеў. На ёй астанешся. Чалавек паціснуў плячыма, бо не знайшоў адказу.

А Амелька пачуў думку, выказаную чалавекам. Гэта думка ўвесь час у яго самога была ў галаве. І яму стала весела. І ўсе яго думкі, як бы зрабіўшы сваё дзела, зніклі, пакінуўшы нейкае лёгкае і бадзёрае пачуццё ў грудзях.

— Дай, браце, я прайду зараз вакол, — сказаў Амелька, беручыся за плуг, — даўно ўжо не араў.

— Прайдзі сабе, — сказаў чалавек і, махнуўшы пугай на каня, ціха гукнуў: — Но!..

Амелька пайшоў за плугам па паласе. Падняўся на гору, мінуў яе і спусціўся ўніз, дзе пачынаўся невялічкі паплавец і на ім рэдкія кусты.

К яму, па калючым іржышчы, босы і ў адной кароткай кашульцы, падкасаны, быстра бег хлопчык гадоў трынаццаці.

— А дзе тата? — запытаў ён, трохі спалохаўшыся.

— Там, за горкаю, — адказаў Амелька.

Хлопчык пазнаў Амельку і загаварыў быстра, глытаючы словы:

— А я бягу, гляджу — здаецца, не тата. Ажно ж гэта вы, дзядзька Амелька. Дайце адно мне.

Амелька перадаў плуг хлопчыку, і той, трохі блытаючыся па разоры нагамі, пайшоў, сваімі дзіцячымі тоненькімі рукамі дзержачыся за плуг і пакіроўваючы яго верна, так, як і трэба.

— Чаго ж ты прыйшоў, змерзнеш, — сказаў бацька яму, як яны з Амелькам, абышоўшы кругом, прыйшлі на старое месца.

— Так, — сказаў хлопчык і засмяяўся.

— Ходзіць у школу, — сказаў бацька з нейкаю гордасцю ў голасе, гледзячы на Амельку і паказваючы пальцам на сына, — і мне памагае.

— Ну, а што ж, — адказаў Амелька, зноў адчуваючы наплыў думак.

Бачачы, што аратыя збіраюцца дамоў, ён паглядзеў, як сонца быстра кацілася за лес, і, развітаўшыся з імі, пайшоў к парому.

Там ён хутка перавёз на свой бок некалькі фурманак з жытам, а на другі бок двух чырвонаармейцаў.

Яны ехалі на двухкалёсным зялёным возе і некуды спяшалі. Прыцемкам ужо стаў Амелька раскладаць агонь на беразе.

III

— Паром! Гэ-эй... паро-о-о!..

Чутно было, што паромчыць чалавек здаровы і з ахвотаю, рад, што ёсць прычына пакрычаць.

Ён бачыў ужо, што паром плыве к яму, але не пакідаў крычаць і, мусіць, любаваўся сваім голасам, які зычна, на некалькі раз, паўтараўся на другі бок ракі, у лесе.

Праціраючы заспанья вочы, Амелька плыў па крык. Паром без шуму сунуўся па спакойнай, цёмнай каля берага і белай на сярэдзіне вадзе, якая пад ім чуць-чуць дрыжала серабром ад свету месяца.

Ад гэтага свету і поле кругом было нейкае белаватае, і здавалася, што нешта там прытаілася, сочыць за ўсім, што робіцца вакол.

На паром чакала многа фурманак. Шэрай масай стаялі яны каля вады, каля іх цямнелі і варушыліся коні і чуліся людскія галасы.

— Хто першы — узводзь каня, — сказаў Амелька, прыгнаўшы паром к берагу.

— А колькі фурманак можа ўз'ехаць на яго зараз? — пачуўся з змроку грубы, як стук абуха, голас.

— Адна.

— Э, мала. Доўга перавозіць будзеш.

Чорная ад змроку пара коней усцягнула на паром высокі воз, узышло чалавек пяць людзей.

Паром ціха рушыў назад.

— Чырвонаармейцы, — сказаў Амелька, прыглядаючыся да людзей.

— А што?! — гукнуў з-за воза голас.

— Нічога. Пазнаю, што за людзі. Здалёку?

— З горада.

— Куды?

— На граніцу.

Памаўчалі.

— Што за рака? — бухнуў той жа грубы голас.

— Лоша.

— Слаўнае месца. Лесу многа.

— Гэ-эй, там, скар-р-рэ-эй! Паро-о-о-о!.. — гукнуў з берага нецярплівы голас.

— Чаго арэш, не пакінем, не бойся! — гукнулi з парома.

— Э-э-э, там, о-о-э!..

— Хочаш скарэй — кідайся ў ваду!..

Два галасы з розных берагоў весела рвалі ціш светлае ночы. Паром і без крыку быстра лятаў ад аднаго берага к другому, але людзям хацелася пакрычаць і слухаць зычныя рэхі ў лесе над полем.

А на беразе, каля Амелькавае будкі, ужо раскладвалі агні. Аднекуль цягалі лом, сухія дубцы і збіраліся каля агнёў кучкамі. Выпрагалі і кармілі коней.

Гадзіны праз дзве ўсе ўжо перабраліся цераз рэчку. Людзей было боольш сотні, яны зразу напоўнілі ціхі і пусты дагэтуль бераг роўным стрыманым гоманам. Чутно было, як «грукалі» коні, жуочы сечку. Гарэла некалькі вогнішчаў.

Амелька стаяў, прыпёршыся плячом да свае будкі, і глядзеў, як дрыжаў свет ад агнёў на тварах людзей.

Адзін твар здаўся яму знаёмым. Гэта быў малады яшчэ чалавек з густымі, падстрыжанымі вусамі.

«Няўжо Юрась з Даўгінава?» — падумаў Амелька і хацеў ужо падысці бліжэй, каб лепш разглядзець, але чалавек сам падняўся з зямлі і, пільна ўглядаючыся ў светлы змрок, стаў хадзіць вакол будкі, як бы стараючыся што-небудзь угледзець.

Прымеціўшы пры будцы Амельку, ён падышоў к яму і запытаў:

— Паромшчык?

— Але, — адказаў Амелька, пазнаючы Юрася.

— Тутэйшы? — зноў запытаў Юрась.

— Не пазнаў? — у сваю чаргу запытаў Амелька. — Юрась, так?

— Чакай, — сказаў замест адказу Юрась і, схваціўшы Амельку за плечы, павярнуў яго твар у бок агню.

— Амелька! — крыкнуў ён весела. — А я такі думаю — хто тут можа быць паромшчыкам, як не тутэйшы чалавек, і стаў

прыглядацца, пагавару, думаю, з сваім чалавекам. Аж так яно і ёсць. Ну, як жывеш?

— Жывём. А ты яшчэ ўсё ў войску?

— У войску, старшым тэлефаністам служу, дамоў яшчэ мяне не пускаюць. Папалася якраз праходзіць праз свае, родныя мясціны.

— Дома будзеш?

— Буду, гэта ж па дарозе. Там, мусіць, дняваць будзем.

— Не надаела служыць?

— Не. Каб на адным месцы стаялі, можа і надаела б. Але служба такая папалася жывая — сьгоння тут, а назаўтра за сотню вёрст дзе-небудзь. Так ніколі не надаесць. Разглядай сабе свет і жыві. Весела так.

— А мне вось тут весела. Перавожу сабе што дзень, то новых людзей. Часам, чакаючы, думаю, каго-то цяпер прыйдзецца перавозіць. Што за чалавек і адкуль?

— І так слаўна, — адказаў Юрась, — самае галоўнае, у сябе не закапвайся, а жыві ў людзях. Глядзі на ўсё і ўсё ведай.

— Ну, а дамоў не хочацца?

— Мала калі думаю аб гэтым. Заўсёды хочацца да свае сям'і, сваіх хочацца пабачыць, пагаварыць, пажыць. А зямля — усюды зямлёю. Усюды працуй і будзеш жыць.

— Вось, — сказаў сам сабе Амелька ў думках сваіх, — ад каторага чалавека чую тое, аб чым сам часта думаю. На ўсякім месцы на зямлі чалавек дома.

І раптоўна захацелася яму глянуць на ўсё тое, што ў тую хвіліну рабілася на ўсёй зямлі. Захацелася яму куды-небудзь ісці, ісці ўсё бліжэй і бліжэй к нечаму таму, што ў галаве яго вырысоўвалася як галоўны пункт, цэнтр усяго жыцця.

Хацелася яму самому не стаяць каля свае будкі ціха і спакойна, а рабіць якое-небудзь дзела, якое магло б быць відавочным і карысным для ўсіх.

І, як Юрась, пакінуўшы гаварыць з ім, пайшоў к возу збірацца ў дарогу, Амелька, ахоплены вялікім наплывам думак, глядзеў, як варушыліся на беразе людзі, пакрыквалі на коней і збіраліся згінуць з гэтага берага, каб ніколі не паказацца пры такіх самых варунках на ім.

«Усё на свеце бяжыць і не варочаецца, — мігнула ў Амелькі новая думка, — не траць дарэмна і мінуты жыцця, бо не вернеш яго».

Пасля таго як бераг зрабіўся пустым, Амелька стаяў і слухаў, як патроху, неўзаметку сціхалі недзе каля лесу зыкі вайсковага абозу.

І тады, у звязку з усім перадуманым, з'явілася ў яго новая, ім самім не зразумелая думка, нават не думка, а пачуццё.

«Грэба глыбей убіраць у сябе жыццё, бо жыць слаўна...»

Ён пайшоў у бок свайго парома і моцна, зычна дыхнуўшы, сказаў, не думаючы аб сваіх словах:

— Эх, ты!..

Каля самага парома ён азірнуўся кругом і бачыў, як чуць-чуць рабілася святлей на ўсходзе. Чутно было, як у Хартонаўцы галасілі пеўні.

Вакол больш не было ніякіх зыкаў; густая і чорная вада цякла ціха і спакойна.

[1942]

НОЧ ПРЫ ДАРОЗЕ

Абодва яны шэрыя і тоўстыя ад сваіх суконных вопратак, з цяжкімі, грузнымі крокамі ад вялізарных ботаў.

Буяніўшы па жоўтым іржышчы палявы вецер абвяяў іх каравыя твары, мяў густыя борады, дарэмна стараючыся збіць іх з тропу. А яны ўсё ішлі сухою дарогаю, мала азіраліся назад, як бы не думаючы больш варочацца туды, адкуль выйшлі.

І ўсе іх прылады былі пры іх.

У старшага — Уласа — гладка прыставала к плячам падоўжаная вялікая піла ў дзеравянай раме зубамі; у малодшага — Кузьмы — разам з клункамі хлеба горбілася на спіне торба з малаткамі, напільнікамі, грунтвагамі.

Так і хадзілі яны.

Ад сяла да сяла, з мястэчка ў мястэчка. Праходзілі праз гары і чыгуначныя станцыі. Прыпыняліся там, дзе была работа. Цягнулася яна, гэтая работа, год — не пакідалі яны яе; цягнулася два дні — былі там два дні. А канчалася работа — ішлі далей.

І цягнула іх к рабоце, а значыць, і к людзям, бо дзе работа, там заўсёды людзей спаткаеш.

— Сам ты адкуль, Улас? — запыталі раз у адной вёсцы, дзе яны пілавалі дошкі.

— Не ведаю, — адказаў Улас.

— Як так не ведаеш?

— Не ведаю. З усяго свету, мусіць. Радзіўся каля Вільні, дзе бацька пасля будынку ў маёнтку будаваў, і што паўгода, то новае месца было. А потым, як сам узняўся на ногі, пайшоў з пілою па белым свеце. Так і жыву.

— І нічога?

— Хоць бы што... Прывычка.

А Кузьма — трохі іначай. Не любіў ён жыцця вечнага валацугі. Была ў яго недзе за Нясвіжам гаспадарка невялікая, жыві на ёй брат яго малодшы; а з братам ён заўсёды быў душа ў душу. Быў у войску, а потым, як звольніўся, граніца дзяржаўная ляжыць між ім і братам. Яно то пастараўшыся і можна было б перабрацца туды, але нялішне квапіў на гэта Кузьма: пасля Чырвонай Арміі — паны; так і чакаў ён усё перамены.

З Уласам спаткаліся яны ў Жлобіне на станцыі. Гурт пільшчыкаў там дошкі пілаваў — мост там нейкі правілі. А тут якраз таварыш Уласаў пакінуў яго. І прыстаў Кузьма к Уласу. Так і пілавалі яны там, пакуль работа не скончылася; а потым, па старой прывычцы, пацягнуў Улас Кузьму за сабою па свеце: дзе чутна работа — туды і пайшлі...

Убіліся ў глуш. Усе вёскі ды хутары ў палёх і між лясоў. У гарачую летнюю пару, калі вёскі пуставалі цэлымі днямі, выправіўшы жывых усіх у поле, мала было работы. Часта тады і не заходзілі Кузьма з Уласам у вёску, а начавалі і днявалі нават часам каля рэчкі дзе-небудзь, у кустах. Пяклі вечарам сала на ражэнчыках, раніцаю ўмываліся ў рэчцы, вымалі з торбы сарочкі чорныя, якія даўно ўжо мыць трэба было, і, уцёршыся, ішлі далей.

Тады Кузьма, гледзячы на Уласа, і густую бараду сабе запусціў.

А ўвосень работы стала многа, хоць нядоўга прыходзілася прыпыняцца на адным месцы — тыдзень, два — не больш, але затое далей ужо пэўная праца чакала.

Любіў Улас працаваць у глушы восенню. Сытыя вёскі тады. А ў здаровыя ясныя дні «баб'яга лета», калі белае павуцінне блытаецца ў іржышчы за гумнамі, плавае ў чыстым сінім паветры, звон пілы гучна аддаецца ў прасторы.

Весела робіцца за працаю тады...

У пору, калі восень гатавалася ўжо ўступіць месца зіме, работы па вёсках больш яшчэ стала...

Было хоць ясна ад сонца, але холадна.

Начамі былі першыя марозы, але ў палях мала было ім што замарожваць — восень была сухая.

Па аўсяным іржышчы, каля хутароў, цягаліся крыклівыя гусі, а ў чыстым полі і на паплавах панавалі вясёлыя вароны.

Буян-вечер радасна гайсаў па полі, пераскакваў цераз кусты, з песняй забягаў наперад, зазіраў холадам у вочы, трапятаўся за каўняром, блытаўся ў вусах і бародах. Чуць-чуць ад яго пазвоньвала за плячыма піла; боты стукалі размерана, паважна.

— От каб дзе, здаецца, на адным месцы засесці, не люблю цягацца. Каб дзе гаспадарку якую завесці, — сказаў Кузьма.

— Па мне, — адказаў Улас, — можна засесці, можна і хадзіць. Мне ўсё роўна. А пакуль што добра было б прыпыніцца дзе сягоння на работу, цягнуцца далёка ахвоты няма ветрам такім — у вочы сыпле і з ног збівае.

— І ўсяго табе?

— Усяго. Табе другое дзела. Прывык ты к аднаму месцу з малых дзён. А мне ўсё роўна.

— Трэба будзе ў вёсцы якой паклапаціцца, каб на вясну зямлі кавалак адвялі — там і засяду, калі граніца дадому не адкрыецца. Зімою падумаю.

— Падумай сабе... А сяла не відаць нідзе... Заварочваецца як бы вечер з другога боку...

Потым змоўклі і ціха ішлі далей, аддаўшыся глухой дарозе — куды прывядзе... Як дарога крута спусцілася ўніз, узышлі на мосцік над вузкаю рэчкаю. Чыстая вада, сціснутая абкошанымі берагамі, баялася некуды спазніцца і ўсё плыла-плыла, падганяючы сама сябе. Вечер шараваў рэдкімі калівамі пакалечанага быдлам плюшніку аб берагавыя карчы.

— Што гэта ён там робіць, — сказаў Кузьма, ткнуўшы пальцам налева.

Улас стаў і прыгледзеўся.

Там, на жоўта-зялёным беразе, дзе пачыналіся нізенькія кусты ядлоўцу, сядзеў, прытуліўшыся к караваму пню кривое, голае ярбы, рыжы мужык у жоўтым, доўгім кажусе. Ззаду за ім цягалася чорная кабыла, пашчываючы нізенькую мёрзлую траву, а вечер падмахваў пасмамі яго доўгае, чырвонае барады, ад чаго падобнымі яны былі да языкоў польмя на вогнішчы ўночы.

— Што гэта яму прыйшло ў галаву пасвіць каня гэтакаю парою?

— Не, гэта ён там так нешта робіць другое.

— Можа і гэтак... Давай сядзем на мосце — аддыхнём і закурим. Ды папытаем, дзе тут вёскі якія ёсць.

Яны селі на халодным мосце, глядзелі ў адно месца, і здавалася ім, што сонца як бы грэць трохі стала.

Рыжы мужык падышоў к пільшчыкам. Высокаю і лёгкаю фігураю сваёю стаяў ён проста пры самым мосце ўнізе, улажыўшы рукі ў рукавы кажуха і ад холаду чмыхаючы тонкім гарбатым носам.

— Аддыхаеце?

— Але.

— Далёка ідзіце?

— І далёка і блізка. Дзе работа будзе з пілою — нідзе не брышкуем. А сёлы далёка тут?

— Блізка.

— А ты гэта, чалавеча, што каня пасеш гэтакаю парою?

— Пасу, — усміхнуўся крыва рыжы.

— Такі праўда пасеш?

Рыжы скрывіў рот і шырока ўсміхнуўся.

— Ну? — дапытваўся Кузьма. Яму хацелася ведаць, чаго гэта такую парою сядзіць мужык на поплаве. Усімі сваімі пачуццямі і думкамі ён сам быў селянін, і гэта цікавіла яго.

— Ёсць, браце, прычына сядзець мне тут, — загаварыў рыжы. — Вартаўніком сяджу, вось што. Унадзілі ездзіць поплавам — бліжэй, а дарогай — кружней. Па чарзе выходзім кожны дзень, аж абрыдзела. Я сяджу тут і прашу Бога, каб каго чорт нагнаў — не памілюю, дубінаю голаў растаўку сукінаму сыну. Проста хочацца, каб хто праехаў. Вось слаўна было б.

— Э-э-э... дык табе, як я бачу, пра поплаў мала клопату, а пра чужую голаў!

— Да гэтага давялі.

— Вось штука... Што бывае з чалавекам часам, гы-гы-гы-гы!..

— Чаго рагочаш, — агрызнуўся рыжы на Кузьму.

— Ды так. Я не з цябе, а з таго, што з чалавекам часам бывае.

— Эх, каб ты згарэла, — гаварыў рыжы, — ніхто, як на злосць, не едзе, як бы ведаюць, што я вартую.

Рыжы ціха, як бы сам над сабою, усміхнуўся. І ўсе яны ўсміхнуліся, потым закурылі. Рыжы ўжо ўсадзіў нос у жменю Кузьмы, дзе тлела запалка, але, не прыкуруўшы, раптоўна ўскінуў галаву ўгору, прыслухаўся і азірнуўся. Там, дзе ён нядаўна сядзеў, грукалі калясьмі драбіны. Рыжы кінуў папяросу ў

рэчку і сам пабег па беразе. Драбіны ўехалі ў кусты, ён узаскочыў на каня і кінуўся ўслед.

— От брат, — зарагатаў Кузьма, — што робіцца, каб на яго агні. Гы-гы-гы-гы!..

Ён усімі сваімі пачуццямі і думкамі ўвайшоў у справу рыжага мужыка; хацелася яму скінуць з плеч пільніцкую торбу з манаткамі і напільнікамі і гнацца разам з рыжым за возам па кустах. І ў тую хвіліну, нават няведама для яго самога, у глыбіні яго мазгоў пачала фармавацца думка адцурацца пілы і ўзяцца за плуг. Дзе і як — усё роўна. Так захапіла яго гэтая сялянская справа на пустым поплаве.

А Улас паглядзеў, як рыжы схваўся ў кустах, паправіў на спіне пілу і, тузянуўшы за рукаў Кузьму, пайшоў далей.

— А я гляджу, — сказаў ён ідучы, — сядзіць чалавек на беразе, падпёршы плячыма пень, і думаю — нешта тут робіцца. А разабраўся бліжэй — самая пусцячына. Ды гэта яшчэ нічога. Але часам даводзілася, бывала, бачыць, як чалавек што-небудзь і сапраўды задумае як бы важнае, а як прыгледзішся — гэтаксама.

Кузьма ішоў і думаў аб тым, як добра было б быць на месцы рыжага мужыка. Чысціць дома каня, правіць плугі, малаціць, хадзіць па мёрзлым іржышчы к рэчцы, глядзець на паплавы.

І ён ад наплыву думак загаварыў, стараючыся выказаць іх, але блытаючыся ў словах:

— Гэта ж, брат, каб на яго паляруш... От бо, брат, неяк, ліха на яго...

І раптоўна змоўкшы, махнуў рукою і маўчаў ужо ўсю дарогу.

II

У вёсцы вецер уздзіраў салому на стрэхах, шамятаў ёю, гнаў разам з сухім і халодным пылам па вуліцы. За вугламі, на сухім картапляніку, валяліся сабакі, падымаючы галовы на халоднае сонца. Па зацяршаных саломая дварах галасілі пеўні, дзеці плакалі, ушушканыя ў старыя кажухі і халаты. Дзе-нідзе стукалі па гумнах цапы, бабы і мужыкі абтыкалі мохам хаты каля вокан, падваліны пяском абсыпалі, сцены кастрыцай абкладвалі.

Ад хаты да хаты паволі хадзіў кульгавы жабрак і маліўся за «душы змарлых». З кожнае хаты яму выносілі кавалак хлеба або невялічкую скварку, і ён, схваўшы ўсё гэта ў торбу, зразу пакідаў спяваць, абрываючы сваю «малітву» на паўслове. У іншай жа хаце яму доўга нічога не выносілі. Ён канчаў сваю песню, зазубраную за добрую жыццёвую практыку, а з хаты яшчэ

ніхто не выходзіў. І тады ён, каб не маўчаць, пачынаў спяваць усё, што прыйдзе ў голаў, абы яно было так ці іначай звязана з «душамі змарлых».

«Каб вашы душачкі па печы насіліся».

«Каб халоднаю зімою яны з палатак не злазілі...» — цягнуў ён часта ў такіх выпадках; прыдумляў усё новыя і новыя «блажэнствы душам змарлых», да таго часу, калі яму чаго-небудзь не выносілі з хаты. Тады ён скоранька гаварыў «дзякаваць пакорна вам, а мне на міла здароўе» і ішоў далей.

Улас і Кузьма ўвайшлі ў ветліцу¹ пад вечар. Борады іх былі змяты, твары запылены. Гледзячы на малюнку вясковага жыцця, Кузьма зноў адчуў у сабе жаданне астацца дзе-небудзь у вёсцы на гаспадарцы. І мала-памалу з'явіўся ў яго нейкі страх перад думкаю, што зноў трэба будзе з гэтай вёска ісці далей, шукаючы работы. З такімі пачуццямі і думкамі прайшоў ён з Уласам усю невялічкую вёску. Работы тут, як відаць, было многа — уся вліцца завалена была дзеравам, кожны гаспадар збіраўся на вясну, мусіць, ставіць новую хату або правіць старую.

— Тут, брат, зазімуем, — гаварыў весела Улас.

А Кузьма ўжо станавіўся вясёлы. У яго думках пачала ўжо малявацца магчымасць, прабыўшы тут зіму, прыгледзецца к тутэйшаму жыццю, завясці знаёмствы і, атрымаўшы кавалак зямлі, астацца тут жыць.

Больш, як дзе, дзерава было за вёскай, каля высокае старога хаты, стаяўшай на ўзгорку, асобна. Туды падышлі пільшчыкі. Яны ўвайшлі ў вялікі, чысты двор, заросшы клёнамі. Разганяючы чарады гусей і качак, падышлі яны к ганку, і Улас прывычна стукнуў пальцам у шыбу. Потым глядзелі на дзверы — хто выйдзе.

Скрыпнулі дзверы, і на ганку паказаўся рыжы мужык. Ён быў ужо раздзеты; твар яшчэ больш чырванеў, як бы распараны.

— А браткі ж мае, — загаварыў ён, — гэта ж трэба якраз трапіць. Вось добра. А я ўжо пасля шкадаваў, што пусціў вас: гэта ж мне трэба якраз дзерава гэтае папілаваць усё.

— Ды тут у вас работы ў вёсцы многа.

Рыжы агледзеў свой двор і павёў пільшчыкаў у хату. Там было прасторна і светла. На вялікіх вокнах стаялі пабітыя гаршкі з нейкім запыленым зеллем, к сцяне кросны туліліся, ад якіх пахла ні то мокраю пражаю, ні то свежаю кастрыцаю. Вузенькія дзверы ў пабеленай сцяне вялі ў адгароджаны дошкамі невялічкі пакойчык.

І зразу ў пільшчыкаў мільганула аднолькавая думка — багатыр.

— Кулак, — ціха шапнуў на вуха Кузьма Уласу. Той прыжмурыву вочы, згадзіўшыся.

А рыжы загаварыву:

— Вы ў мяне сягоння начуйце, а за начлег распілуеце мне заўтра дзве плашкі напалам. Заўтра ж або вечарам сягоння пагаворым аб рабоце. Пілоўкі ў мяне многа, а за начлег — я ж кажу, распілуеце мне дзве плашкі заўтра.

«Ну і скупы ж», — падумалі пільшчыкі пра рыжага, а ён ужо расказваў далей пра сябе:

— Даўней я тут карчму трымаў, вялікая дарога тут праходзіць, вунь слупы з акна відаць. А цяпер — так, заезджы дом. Так заязджаюць начаваць або грэцца падарожныя. І няма цяпер жаднага разгарнення. Няма выпіўкі — палавіна даходу паменшала, ліха яму. А даўней, старымі часамі, якая любата была — усе суседнія вёскі ў мяне пілі, грошы, як з мяшка, сыпаліся.

— Ды што гаварыць, — сказаў Улас, каб што-небудзь сказаць, а сам падумаў: «От гад, ліха яму, праўдзівы воўк, нядарам і барада ў яго нялюдская, рыжая, як агонь. Ну, ён, каб прыйшлося, не памілуе».

А рыжы гаварыву далей:

— Тым часам і цяпер многа падарожных бывае. Камісары павятовыя часта ездзяць, вайсковыя, балаголы заязджаюць, везучы тавар, але ўсё ж не тое, што раней, куды к чорту...

Як бы падкрэсліваючы яго словы, заскрыпелі на двары варты, у двор уехаў вялікі, параконны воз, і хутка ў хату ўвайшлі двое.

Адзін — саўсім малады, з першым маладым пухам на верхняй губе, у чорным кажусе з фалдамі і белым каўняром. Другі — старэйшы, з чорнаю бародкаю, высокі. Ад цёплай адзежы здаваўся сперш тоўстым, але, распрануўшыся, саўсім стаў тонкім.

— Добры вечар у хату, — сказаў ён, усміхаючыся.

А малодшы быстра пераскочыву цераз парог і завукаў весела: — Як маешся, рыжы? Прымай гасцей. Чуеш?.. Э!..

Рыжы зразу прыняў шутлівы выгляд і лупянуў з размаху вясёлага хлопца па плячы, потым закруціў яго леваю рукою па хаце.

— Здарова, рыжы чорт, — крычаў хлапец, схваціўшы таго за бараду.

А старэйшы — чорны, з выглядам пастаяннага начлежніка, цягнуў ужо ў чысты бакавы пакойчык крыты шэрым палатном чамадан, клунак і тоўсты партфель.

— Давай чым грэцца, — крыкнуў хлапец і, зразу прыняўшы сталы выгляд, пайшоў у пакой і зачыніў дзверы.

— Што гэта за яны? — запытаў ціха Кузьма.

— Ого, брат, — адказаў рыжы з нейкай гордасцю ў голасе ад такога кароткага знаёмства з гэтымі людзьмі, — ого, гэта вялікая начальства — гэта, брат, з павятовага іспалкома.

— Пайшоў ты!..

— Я табе кажу.

— Дык жа гэты зусім яшчэ дзіцё.

— Мала што, ён — камсамалец.

— А той?

— Той — камуніст.

І, хітра падмаргнуўшы, рыжы прыбавіў:

— Яны тут па павеце ездзяць і часта ка мне заязджаюць на чаваць.

Рыжы зноў маргнуў адным вокам, і нейкі хітры, жадны і непрыйемны бляск з’явіўся ў яго вачах.

«Ну і халера, ну і гад рыжы», — падумалі пільшчыкі.

Увайшоў фурман, і ён быў малады і вясёлы. Ён зразу скінуў кажух і захадзіў па хаце, высвітваючы нейкую польку. Увайшла гаспадыня. Яна прынясла зарэзаную гусь і стала завіхацца з ёю каля печы.

— Здароў, Мікітка! — сказала яна фурману.

Мікітка весела падмаргнуў ёй.

— У вас заўсёды начуе многа людзей? — запытаў Улас.

— Многа... Як калі, — адказала гаспадыня.

Пільшчыкі дасталі хлеб і сталі есці.

*За душы змарлых,
Ахвяраваліся б акрысы... —*

пачуўся пад акном скрыплы і гугнівы голас старца. Рыжы стаў слухаць.

— Вынесі яму чаго-небудзь, — сказала гаспадыня.

— Добры інтарэс, — адказаў рыжы, — толькі што пачаў спяваць, а ты ўжо нясі яму. Нідзе, брат, няма дарэмшчыны, няхай кончыць, тады і вынесу.

— А братка ж ты мой, а-ха-ха-ха, — зарагатаў Мікітка, — ая-ай... От табе будзе карысці з яго песні!..

— Пайшоў ты к чорту, — агрызнуўся рыжы, — не ведаеш ты жыцця: малод яшчэ. Мала што карысці не будзе, але ж яму вельмі

будзе соладка, як усюды будуць даваць яму за тры словы. Дзе гэта відана, каб каму самахоць давалі без дай прычыны...

Мікітка стаў пасярод хаты, упёрся рукамі ў бокі і зарагатаў, гледзячы на пільшчыкаў, а рыжы ўзяў кавалак хлеба, патрос яго ў руцэ, потым адламаў ад яго палавіну і пайшоў к дзвярам. Не ўзяўся ён яшчэ за клямку, як дзверы адчыніліся і ў хату ўвайшоў сам жабрак.

Гадоў сорок шэсць, больш не было яму на пагляд. У новых лапцях быў ён, у шарачковых сіняватых портках, у доўгім, цёмным, палатаным халаце. З месяц таму назад ён, мусіць, брыўся, бо твар яго, паверх маршчын, пакрыўся кароткаю, пруткаю, як дрот, шчацінаю. Абмякшыя, абмочаныя пад носам, гразныя вусы яго віселі ўніз, закрываючы ўсю верхнюю губу.

— Добры вечар, — сказаў ён, перабраўшыся цераз высокі парог.

— Добры, — насмешліва адказаў рыжы, — нешта ж мала спяваў, не ўцярпеў, пакуль я вынесу, ды сам у хату лезеш.

— Пусцеце пераначаваць.

— Э-э-э, бра-а-ат, — зацягнуў рыжы, — не-э-э-э, не-э-э!.. Няма дзе. Што ж, палажыць цябе на печы, дык там у мяне гэтакі начлежнік, — рыжы паказаў пальцам на Мікітку, — што як прыпрэ цябе ўночы нагамі к коміну, дык адно крактацьмеш.

Старац стаяў каля парога, чмыхаў ад холаду мокрым, пасінеўшым носам і пазіраў на ўсіх так, як бы хацеў сказаць: «Што ж, мой лёс такі, здзекуйцеся, смеіцеся, ваша сіла». Апрача гэтага, на твары яго адбівалася як бы нейкая пэўнасць у тым, што і трэба, каб гаварыў так гаспадар. Ён як бы лічыў, што рыжага застаўляе гаварыць так нейкі закон, у якім ён няволен. Здавалася, што, каб хто падышоў к яму і плюнуў яму ў твар, ён толькі памалу абцёрся б рукавом і нічога не сказаў бы — такі маўчлівы, спакойны і пакорны быў яго твар.

— Што ты, звар'яцеў, рыжы, ці якое табе ліха, — сказаў Мікітка, — пускай яго, няхай начуе.

Рыжы паціснуў плячамі і маўчаў.

— Ідзі, ідзі, начуй, — гаварыў Мікітка, — раздзявайся.

Жабрак уздыхнуў, падышоў к лаве і пачаў раздзявацца, баязліва паглядаючы на рыжага...

Ужо цямнела. У печы весела трашчаў агонь, шыпела там сала на скаварадзе, а вакол завіхалася гаспадыня. Павятоваыя начлежнікі моцна гаварылі ў сваім пакойчыку, шамяталі паперамі. Туды к ім пайшоў і Мікітка. Рыжы часта выходзіў

на двор, паглядаў на будынкi — сачыў за сваёю гаспадаркаю. Пільшчыкі пачыналі драмаць, седзячы ў цёмным кутку за сталом. І чутно было, як на двары зычна і доўга ўсмак лаяўся рыжы, заганыючы гусі.

III

Вечарам, як запалілі лямпу, заехалі начаваць яшчэ два маладыя цыганы.

Яны ехалі на кірмаш у горад з коньмі. Паставілі яны іх на двары, пад паветкаю, і часта, па чарзе, выходзілі глядзець іх.

Абодва адзетыя ў ватовыя вопраткі да кален з сіняга сукна, яны мелі выгляд нейкай фальшывай, панурай ні то вяселасці, ні то проста развязнасці ў гаворцы. Яны зразу напоўнілі хату сваім спецыфічным цыганскім пахам, так што Мікітка пачмыхаў носам і, зарагатаўшы, сказаў:

— Але ад цыгана дык заўсёды, як ад сабакі, ветрам нясе.

— А ад мужыка ведаеш чым нясе? — адказаў цыган, паказваючы ад смеху зубы, і растлумачыў, якім духам нясе ад мужыка, вызваўшы гэтым моцны і шчыра-вясёлы рогат усіх, хто быў у хаце, апроча жабрака, які ціхенька сядзеў у мыцельніку, падабраўшы пад сябе ўсе свае клункі. Здавалася, што стараецца ён займаць як можна менш месца ў хаце, нікому не замінаць і нават не напамінаць аб сваёй прысутнасці. Яго марыў сон, і вочы яго жмурыліся. Увесь яго выгляд гаварыў аб тым, што жыве ён сваім асобным жыццём, нічым не звязаным з жыццём усіх другіх людзей. І зносіны з акружаючымі яго людзьмі меў ён у такой меры, у якой атрымліваў ад іх хлеб за свае «малітвы». І магчыма, што каб цяпер хто-небудзь стаў даваць яму сродкі для жыцця і тым самым збавіў бы яго ад неабходнасці цягацца кожны дзень па вёсках, ён жыў бы сярод людзей, як сярод страшнай пустыні. І калі ў яго быў які-небудзь светапогляд, то ён, можна напэўна сказаць, быў бы незразумелым, у высшай меры цёмным для ўсякага, хто захачеў бы як-небудзь разабрацца ў ім.

Нешта падобнае, хоць і ў многа лепшай меры, можна было прымеціць і ў цыган. Хаця яны і вельмі многа, больш нават як трэба, цікавіліся ўсім акружваючым іх, хоць яны і вельмі многа гаварылі з усімі, але было нешта такое ў бляску іх чорна-рыжаватых вачэй, што застаўляла падумаць: нешта сваё думае гэты чорны, порсткі чалавек, ніколі ён не раскажа табе сваіх думак, і не пазнаеш ты — прыяцель ён табе ці вораг.

Абодва цыганы тупалі па хаце, часта выходзілі к коням, жартавалі з гаспадыняю, смяяліся.

І калі рыжы сказаў ім скрозь смех, што яны заўтра не аднаго мужыка абдураць, прадаючы коні, адзін з іх сказаў, ні то ў жарт, ні то сур'ёзна:

— А хто мужыку забараняе цыгана абдурыць?

І ў голасе, якім былі сказаны гэтыя словы, адчувалася нейкая граніца, якою гэты чалавек абмежаваў сябе ад другіх людзей.

Душа ж пільшчыкаў была як на далоні. Яны весела смяяліся, калі цыган што-небудзь расказваў смешнае, задумёна ківалі галовамі, калі гаварыў ён аб чым сур'ёзным, страшным.

Угледзеўшы, што адзін цыган сядзіць на мяшку мукі каля парога і ўсё раз-поразу з'язджае з яго, Улас сказаў:

— Ідзі, пане цыгане, сюды, на лаву. — А потым, пасунуўшыся, сказаў скоранька: — Э, не, лепш сядзі там, а то мне якраз прыйдзеца сядзець на некім суку...

Павятовыя начлежнікі выйшлі скура з сваёй каморкі. Абодва яны селі на доўгі зэдлік пасярод хаты, гаварылі на ўсякія тэмы; яны звярталі ўвагу на ўсё, што рабілася вакол.

Старшы паглядзеў на жабрака і сказаў яму ціха:

— Але ж ты, браце, змёрз і ўтаміўся здорава, відаць па табе. Цяжка хадзіць?

— Ведама, цяжка, — адказаў жабрак з выглядам чалавека, які мала цікавіцца — лёгка яму ці цяжка. У яго як бы не было ніколі думак, паняццяў аб тым, што жыццё можа быць лягчэйшым. А ў таго, што гаварыў з ім аб цяжары яго жыцця, быў такі выгляд, як бы ён хацеў сказаць: «Нядобра, ліха на яго, але ж цяпер нічога не зробіш. І хоць за гэтым і можа быць тут месца для смутку, але трэба яго адганяць ад сябе, бо ён нічога не паможа, толькі пашкодзіць».

Слабы адбітак такой думкі, ці можа нават толькі пачуцця, ляжаў на твары гэтага чалавека.

Яго ж малодшы таварыш вёў шумныя размовы, многа жартаваў, часта рагатаў з вясёлым Мікіткам, які ўсё насвістаў розныя маршы і полькі. Былі ў іх вясёлыя вочы, светлыя твары, рашучы рух рук і ног. Яны ва ўсім шукалі нявіннага, здравага гумару — з рогатам жартавалі, што «не мяшала б адбіць ад рыжага яго бабу», смакуючы смешныя славечкі, успаміталі, як нядаўна ў адной вёсцы шляхціц гнаў самагонку, ды і зрабіў нешта там

не так, як трэба: апарат разарваўся, і шляхціца ўсяго «абкаціла брагаю, як саладухаю», ён увесь «аблузаўся, як д'ябал», і хадзіў, «як апараны япрук».

Не так сваімі жартамі, як сваім смехам яны заражалі ўсіх, зычна рагаталі цыганы, не адставалі ад іх пільшчыкі, прычым Кузьма раз-поразу паўтараў, як вельмі было ўжо смешна: «А братачка ж ты мой, а-ха-ха-ха-ха!..»

Сакатала дробным смехам гаспадыня, нават жабрак калінікалі ўхмыляўся, паказваючы свае гнілыя зубы.

Толькі рыжы гаспадар хаты мала смяўся.

Ён усё хадзіў па хаце, назіраў за ўсім, часта выходзіў на двор, абходзіў свае будынкi, абглядаў наваленае кучаю дзерава.

На ўсіх сваіх начлежнікаў, так жа, як і наогул на ўсіх людзей, ён глядзеў з боку карысці, якую ад іх можна мець. Ён усё, ходзячы, вылічваў, колькі яму дадуць за начлег павятовыя, ці не ашукаўся ён, умовіўшыся з пільшчыкамі за начлег разагнаць усяго дзве плашкі. І на ўсіх, хто быў у хаце, глядзеў звысоку, нават і на жонку сваю. Сябе ж ён лічыў разумнейшым, хітрэйшым за ўсіх. І гуляла па губах яго чуць заметная, гордая, звярыная ўсмешка.

Перад тым як лажыцца спаць, ён яшчэ раз абышоў усе свае будынкi. Усюды на дзвярах віселі цяжкія замкі, усюды быў парадак. Ён папробаваў, ці добра зачынены вароты ад вуліцы, і пайшоў у хату.

Ужо жабрак спаў на распушчаным кулі каля печы на зямлі. Дыхаў ён ціха. Твар яго задзёрся ўгару, чорныя зубы відаць былі з-пад расцягнутых губаў, а вочы былі толькі трохі прыжмураны. Выгляд твару яго быў такі, як бы ён сон свой, так як і ўсё, лічыў патрэбным не для сябе, а для нейкай незразумелай сілы, кіруючай яго жыццём, і для гэтай сілы трэба ўсё адбываць. І многа нейкай ледзяной пакорнасці, залежнасці было на гэтым сонным твары.

Ужо на шырокай лаве, галава к галаве, акрыўшыся сваімі вопраткамі, і пільшчыкі спалі. На разасланых кажухах каля стала драмалі цыганы, спешна дакурваючы свае папяросы. І павятовыя пайшлі ўжо ў сваю каморку. Толькі адзін Мікітка стаяў каля лямпы з адною разутаю нагою і круціў у руках бот, разглядаючы на ім новыя дзіркі.

Рыжы пастаяў трохі каля Мікіткі і пайшоў цераз сені ў сваю палавіну.

IV

Скрозь дрымоту Мікітка пачуў, як з вуліцы застукалі ў вароты, потым чутно было, як бразгаў у сенях рыжы і гаварыў моцна, аж крычаў, на двары каля варот. Пачакаўшы трохі, ён адчыніў дзверы і ўпусціў у хату жанчыну. Шэрая, узлахмачаная, цяжкаю, разбітаю паходкаю прайшла яна на сярэдзіну хаты і стала, дзіка азіраючыся. Мікітка бачыў востры, нецярплівы ўзгляд яе вачэй, нейкую ненармальную, аж сінюю, чырвань на твары. Потым ён, задзівіўшыся, аж усхваціўся з свайго кажуха, калі яна паволі апусцілася ўніз і села там, дзе стаяла, адкінуўшы ўбок голаў і абапёршыся аб землю вывернутымі рукамі.

Мікітка падбег бліжэй.

— Гэта ж яна гэтакая хворая, — закрычаў ён, нагнуўшыся над ёю, — т-ты, гаспадар!.. Рыжы...

Рыжага не было ўжо. Ён яшчэ на вуліцы не хацеў пускаць падарожную. «Што з яе возьмеш?» — думаў ён. Потым, угледзеўшы, што ад яе не адвяжашся, падняў голаў, паглядзеў на зоры і сказаў сам сабе пад нос:

— Гм... паўночы ўжо прайшло... няхай павалеяцца дзе-небудзь на зямлі... — і, упусціўшы жанчыну ў хату, пайшоў у сваю палавіну.

На голас Мікіткі ён нехаця прасунуў заспаны твар у прачыненыя дзверы і недавольна сказаў:

— Ну, чаго яшчэ там?

— Яна саўсім хворая, — крыкнуў Мікітка.

— А што, я вінават, — сярдзіта сказаў рыжы і падумаў: «На чорта я яе пусціў, адно клопату...»

Мікітка нагнуўся ніжэй, паглядзеў у твар жанчыне, потым выпраміўся і мармытнуў ціха рыжаму:

— Скора памрэ.

— Да што ты, — перапалоханым голасам прагаварыў рыжы і, падступіўшы бліжэй, глянуў на жанчыну, ды так і астаўся стаяць з растапыранымі рукамі.

Было нешта такое ў шырока расплюшчаных вачах жанчыны, што раптоўна вызывала ў другіх страшэнны жах, незразумелы страх. Зрэнкі ў яе вачах апусціліся ўніз, і яна як бы глядзела ў сярэдзіну самой сябе, і прытым так, як бы бачыла там нешта надзвычайна жудаснае. Потым яна гэтымі сваімі страшнымі вачыма стала дзіка вадзіць вакол сябе. А пасля саўсім лягла на зямлю, потым зноў паднялася... зноў лягла...

— Што табе, цётка? — запытаў паціху Мікітка.

— Боль... усюды...

— Даўно?

— Часта хапае...

— Адкуль жа ты?

— Так хаджу... бежанка...

— Мусіць, заразлівая нейкая хвароба, — сказаў паціху Мікітка рыжаму, — гэтакія хваробы на ўсіх пераходзяць.

— І рабі што хочаш, — развёў рукамі атарапеўшы рыжы. А ўжо ў наступны момант забыў ён усе свае думкі, гледзячы ў вочы кабеты і сам адчуваючы тое, што было ў іх. Страшную пустату, якая з'явілася на месцы ўсякіх думак, разам запоўніла нешта новае, дагэтуль незнаёма вялікае па сваёй сіле і страху, які з'явіўся з ім. Тут было і не перажываемае ніколі прагненне не бачыць таго, што свяцілася ў вачах жанчыны, было жаданне чалавека ахваціць розумам усё гэта, распач чалавека, зразумеўшага слабасць свайго розуму для гэтага.

І яшчэ далей на крок адышоўся рыжы ад хворай к дзвярам.

«Гэта ж смерць ужо», — мільганула ў галаве яго вострая думка, і яго абхапіў прыліў смутку.

Ёнкі хворай глушылі яго; здавалася яму, што чутны яны ўсяму свету. Апрача хворай і яго было ў хаце чатыры сонных чалавекі, а яму здавалася, што поўна хата людзей, што яны таўкуцца ва ўсе бакі і падымаюць страшэнны шум. Здавалася яму, што поўна хата ў яго заразы, што ліпне яна на сцены, лезе ўсюды, задаўшыся адною мэтай — згубіць яго. І, як у гарачыню піць, захацелася яму цішыні і спакою. Ён аж прыжмурыў вочы, але шум ад гэтага як бы павялічыўся. Тады ён, невядома дзеля чаго, сказаў у бок Мікіткі:

— Хоць бы агонь у лямпе прыкруціць трохі.

Усё гэта цягнулася некалькі кароткіх момантаў, пасля чаго ён крота павярнуўся і пайшоў у сваю палавіну. Там, накінуўшы на голаў кажух, ён доўга стараўся заснуць і не мог...

Першымі ад энку жанчыны прачнуліся цыганы. Яны ў неразуменні перакінуліся адзін з другім некалькімі словамі, азірнуліся па хаце. Жанчына застагнала мацней. Тады яны абодва ўсталі, падышлі бліжэй і глянулі ёй у твар. Там выразна адбівалася ўсё тое, што бачыў рыжы, толькі ўжо з большай сілай.

— Нейкая вельмі заразлівая хвароба, — сказаў Мікітка, сам не ведаючы, дзеля чаго.

І цыганы абодва глянулі адзін аднаму ў вочы, як бы не разумеючы, што робіцца вакол іх. А потым, як бы згаварыўшыся, разам выйшлі на двор і сталі запрагаць коні. І ўжо толькі там, на двары, ходзячы каля прывычнага воза, многа гаварылі, перабіваючы адзін аднаго. Потым пайшлі ў хату, забралі свае рэчы і пайшлі к гаспадару.

Там яны зноў глянулі адзін аднаму ў вочы, як бы адчуваючы сваю віноўнасць перад нейкім за тое, што робяць.

— Х-х-х-хузяін, э...х-х-хузяін, бяры грошы за начлег.

— Палажы на стол, — абзтваўся рыжы, не высунуўшы нават галавы з-пад кажуха.

Ён саўсім не здзівіўся, што цыганы сабраліся ехаць. Ён цяпер рабіў натугі, каб пераканаць сябе ў тым, што ў хаце ў яго ўсё звычайна, спакойна і ціха, нічога надзвычайнага не робіцца. Ён не глянуў нават на грошы, не пацікавіўся, колькі яму цыган палажыў іх на стол, не выйшаў нават вароты зачыніць за цыганамі. Ён толькі чуў, як загрузаў на двары калясьмі цыганскі воз па прымёрзшай зямлі, і тады падняўся і стаў хадзіць па хаце.

А цыганы, выехаўшы за вароты, зноў загаварылі. Яны адчувалі сябе лёгка, як бы ўцёкшы ад вялікай бяды.

Выехаўшы ў поле, адзін падпоўз па саломе к перадку і моцна пагнаў коні па сухой, асвечанай трохі асеннімі зорамі дарозе, а другі весела падсвітваў у такт стуку конскіх капытоў.

Ад стогнаў хвораі кабеты прачнуўся і жабрак. Ён падняў трохі голаву, высунуўшы яе з-пад халата, і паглядзеў на хату. Кабета ляжала на падлозе, Мікітка падсунуў ёй пад голаў нейкую вопратку, а сам пайшоў на сваё месца, сеў там і стаў ківацца ўзад і ўперад, як бы разгадваючы трудную задачу.

Разгледзеўшы ўсё гэта, жабрак павярнуўся вачыма к сцяне, падцягнуў калені к самай барадзе, увесь сагнуўся, скорчыўся, стараючыся нічога не чуць, нічога не бачыць, як можна менш займаць месца, нікому не замінаць і быць ні для каго незаметным.

Але заснуць ужо яму не ўдалося.

Прачнулiся пільшчыкі. Мікітка ўсё ківаўся... стараўся да нечага дадумацца. Аж скура на лбе ў яго сабралася ў тры глыбокія маршчыны.

Першым падняўся Кузьма, каб паглядзець, хто гэта і чаго стогне. Ён угледзеў ківаючагася Мікітку.

«Нешта некае тут ёсць», — падумаў ён і штурхануў пад бок соннага Уласа. Той падняў голаў, з маўчлівым запытаннем у вачах. Кузьма стаяў ужо, нагнуўшыся, над хвораі.

Тое, што бачыў у яе вачах і ў рысах твару рыжы, а потым і цыганы і што навяло на першага страх, а другіх прымусіла пакінуць сярод ночы карчму, прыняло цяпер больш выразны характар, вочы яшчэ больш падвярнуліся пад сябе.

— Зараза страшная, былі такія здарэнні, — сказаў Мікітка.

Кузьма раптоўна выпрастаўся, замаргаў вачыма і ціха сказаў:

— А братачка ж... Уласка...

Улас усхваціўся з пасцелі і падбег к Кузьме. Потым прайшоў па хаце, апусціўшы рукі, і па выразу твару падобным стаў да рыжага. Ён яшчэ некалькі разоў прайшоў па хаце, зморшчыў лоб і тут раптам стаў на адным месцы, задзёр твар угору, падняў палец і застукаў ім сабе па носе.

— Ага, — сказаў ён ні то сумліва, ні то весела, — ага!..

Усяго яго, як маланка, пранізала думка, пакрыўшая сабою ўсё. І ён падышоў к Кузьме, хлопнуў яго па плячы і шапнуў:

— Бярэм манаткі і марш!

Яны стукалі ботамі, абуваючыся, званілі пілою, бразгалі напільнікамі.

— Куды вы, браткі, чаго?! — крыкнуў Мікітка, стаўшы на сваім кажуху.

Было нешта такое ў яго голасе, што вызвала ў жабрака думку, што тут робіцца нешта надзвычайнае — стогнуць, бразгаюць сярод ночы, крычаць не па-людску... Ён зноў абярнуўся на хату вачыма і глянуў на вісячую сярод хаты лампу. Можна ён зноў лёг бы драмаць, але ўбачыў пільшчыкаў, з клункамі за плячыма, гатовых у дарогу.

— А дзе ж цыганы? — запытаў ён нясмела.

— Уга-а-а, — адказаў Мікітка, — тыя ўжо чорт ведае дзе, — першымі за ўсіх уцяклі.

Жабрак узняўся з пасцелі, а Мікітка загрукаў кулаком у дзверы, за якімі спалі прыехаўшыя з ім.

«Тыя ўцяклі, гэтыя збіраюцца ўцякаць; усе ўцякаюць, — падумаў жабрак, — нешта нейкае ёсць. А калі ўсе ўцякаюць, то значыць, і мне трэба ўцякаць».

І ён стаў паволі адзявацца.

«Выйду я апошнім, — думаў ён далей, — калі часам і абвінавацяць, дык не я першы».

А ў чым яго ці каго другога з начлежнікаў маглі абвінаваціць, ён не знаў, ды і не стараўся высветліць сабе. Таксама не знаў ён, чаго ён збіраецца ўцякаць — усе ўцякаюць нечага, значыць, і

мне трэба. І адчуваў ён сябе так, як бы быў у чым вінават. Але і заўсёды ён сябе так адчуваў.

З адным вялікім жаданнем як можна скарэй выбрацца адгэтуль пільшчыкі рушылі з хаты. На дварэ было ўсё звычайна, так як і ва ўсякую другую ноч. Свяцілі зоры, было холадна, у вёсцы не было ніякіх зыкаў.

І пасля таго суму і жаху, які найшоў быў на іх у хаце, яны зразу адчулі ў сабе прыліў вясёласці.

«Усё тое» асталося там, у хаце, гаварылі ў іх усе пачуцці, а тут «нічога гэтага» няма, усё звычайна.

Угледзеўшы, што малодшы нешта падкладае жанчыне пад галаву, Кузьма ў нейкім дзікім захапленні закрычаў весела і моцна: — Эй, ты там, камсамол, давай там якую-небудзь раду!

І потым, засаромеўшыся гэтае свае выхадкі, вінавата выскачыў за вароты. Там стаяў Улас і ўсё тупаў нагамі на адным месцы.

Скрыпнулі вароты, і на вуліцу выйшаў жабрак, шэры і незаметны ў змроку.

— Слухай, ты, — сказаў яму Кузьма, — чаго ўцякаеш, спаў бы сабе там.

Жабрак нічога не адказаў, а крута павярнуўся і пайшоў хутка ў другі бок, не аглядаючыся.

І ўсё думаў: «Скарэй бы далей адысці, а то яшчэ дагоняць ды абвінавацяць.. Нешта нейкае робіцца — уцякаюць, крычаць, стогнуць... Добра, што хоць выбраўся адтуль».

І нейкая буйная радасць саўсім ахваціла іх. Яны на хвіліну аж прыпыніліся сярод двара, як бы разбіраючы, дзе яны і што з імі робіцца. І захацелася ім абодвум тады крычаць моцна або спяваць. І яны хутка пайшлі к варотам. Каля крайняга ад варот акна Кузьма прыпыніўся і глянуў скрозь асвечаную шыбу ў сярэдзіну хаты. Там, нагнуўшыся над жанчынай, стаялі ўжо ўсе трое — Мікітка і яго два спадарожвікі.

І яшчэ хутчэй ён заківаўся па дарозе. А Улас і Кузьма пайшлі ў бок вёскі. Яны не аддавалі сабе адчоту, чаго яны ўцякаюць, ад чаго ім так весела. Хутка ішлі яны; мінулі скоро вёску і пайшлі палямі, самі не думаючы, куды — куды прывядзе дарога. Кузьма не думаў ужо ні аб гаспадарцы, ні аб спакойным жыцці дзе-небудзь у вёсцы. І было ў іх у абодвух такое пачуццё, хоць і зімою цягацца па ўсякіх глухіх кутках, хоць вечно так вандраваць, абы быць далей ад усяго таго, што нават падобна да смерці. Усё іншае не мае ніякае вартасці, абы толькі жыць, жыць...

А ў той самы час у карчме было вось што: рыжы ўвайшоў у палавіну, дзе былі начлежнікі.

— Паўцякалі, — сказаў ён дрыжачым голасам, агледзеўшы вакол хату. — Паўцякалі, — яшчэ раз паўтарыў ён і, як бы ад слабасці, сеў на лаўку каля парога і маўчаў.

— І гэтыя збіраюцца ўцякаць, — яшчэ сказаў ён, бачачы, што павятовыя нешта збіраюцца рабіць — тупаюць каля хворай і на хаду адзяюцца.

— Ідзі, Мікітка, запрагай, — сказаў старэйшы.

— Давай ключы, рыжы, — ухмыльнуўся Мікітка і пайшоў на двор.

А тыя два сталі гаварыць між сабою.

— Дык як жа мы яе паложым?.. — сказаў старэйшы.

— Возьмем у яго больш саломы, — кіўнуў галавою ў бок рыжага малодшы, — усцелем воз і так павязём. А самі як-небудзь. Да раніцы заедзем у горад, а там зразу ў больніцу паложым.

На тварах іх таксама свяціўся ні то нейкі страх, ні то нейкая непрыемнасць, але і нешта другое было ў рысах іх твараў.

Можна было, прыгледзеўшыся, угадаць іх настроі.

Чалавек павінен перамагчы ўсё, што толькі ёсць на свеце; нават і тое, што палажыла свой страшны адбітак у вочы кабеты.

І яны спакойна збіраліся ў дарогу.

— Браточкі ж мае, — загаварыў раптоўна рыжы, скочыўшы з лаўкі, — гэта ж вы яе з сабою забераце. Я хоць пабягу вароты вам адчыню, а то адна фортка, ліха ёй, як ні круці, усё роўна зачыняецца назад, і ў поўначы можна калясом учапіць.

І ён у звярыным захапленні, без ніякай свядомасці, забігаў па хаце, блытаючыся ў словах, няведама дзеля чаго расказаў, як у яго летась рабілі вароты і адну фортку кепска зрабілі, потым перавярнуў сваю гаворку на тое, што гэтай восенню ў яго падохла многа гусей. Не замячаючы ўсмешак на тварах слухачоў, ён пабег скоранька памагаць Мікітку запрагаць коні. Паадчыняў ён усе хлявы, шукаючы Мікіткавых хамутоў, і ніяк не мог супакоіцца. Як праз туман бачыў ён, як тыя двое вынеслі жанчыну, палажылі на воз і сталі ўкрываць кажухамі. Ён радасна бегаў вакол воза і ўсё стараўся памагаць, але толькі замінаў усім...

Мікітка порстка ўскочыў у перадох воза, дзе ўжо, цесна прытуліўшыся адзін к аднаму, сядзелі яго спадарожнікі, і пагнаў коні. За варотамі ён моцна свіснуў; коні ва ўвесь дух рванулі па сухой дарозе.

Рыжы не зачыніў нават варот, а пайшоў зразу ў хату. І ўсё хадзіў там з кутка ў куток, не ведаючы, што яму рабіць ад дзікае радасці, якая раптоўна захапіла яго. Ён ужо не думаў аб тым, што з адчыненых хлявоў павыходзілі на двор яго коні, каровы і авечкі, што могуць яны пацягнуцца куды-небудзь у поле і прапасці там. Яму было не да гэтага.

Спявалі пеўні ў вёсцы, скрыпеў ужо недзе калодзеж, а ён усё хадзіў па хаце, без ніякіх думак, увесь ахоплены наплывам радасных пачуццяў.

І ўвесь астатак ночы было ў яго такое ўзбуджэнне.

Даўгія асеннія ночы.

Пільшчыкі ўжо дзесяць вёрст адышліся ад вёскі, а толькі яшчэ світаць пачало.

Збоку дарогі, каля кустоў ядлоўцу сталі яны супачыць і агледзецца пасля свайго нервовага ўзбуджэння. Новы дзень нараджаўся светлым і вясёлым. Ужо трапяталіся светлыя колеры на ўсходняй старане неба; кусты аддавалі сухім, халодным пахам, палі, пустыя і вялікія, поўны былі дрымотнай асенняй цішы.

На дарозе застукалі калёсы. Пільшчыкі азірнуліся.

Прытуліўшыся адзін к другому, трасліся ў цесным перадку «павятовыя начлежнікі» рыжага — высокі чорны камуніст і нізкі, чырвоны ад холаду, камсамалец.

Укрытая кажухамі, ляжала на возе хворая жанчына. На самым перадзе на каленях стаяў Мікітка і з усіх сіл гнаў коні.

Пільшчыкі пастараніліся; яны саўсім зышлі ў бок ад дарогі.

Мікітка махнуў пугаю, свіснуў на коні, хітра і весела падміргнуў у бок пільшчыкаў, нясмела пазіраўшых на дарогу.

1924

ПА ДАРОЗЕ

Зямля — як размах чалавечай радасці — шырокая, бяскрайняя, здольная будзіць вялікія імкненні пачуццяў і думак. Адчуваецца яна цвёрдасцю пад нагамі і вострым пахам сваім ад вільгаці летняй ночы.

Цяжкія хмары нізка валакуцца над ёю і прабуюць сеяць на яе цёплую імглу, а пасля адпоўзваюць на далёкую мяжу неба і поля і варушацца там дзівоснымі абрысамі ў густой сваёй чарнаце.

Канца-краю зямлі не відаць, таксама, як і неба над ёю. Зямля — як чорная прастора, прыціснутая хмарами і маўклівая ад іх.

У цемні палёў прытаіліся ціхія вёскі і слухаюць: з самага вечара дзьмуў вецер, і над полем плылі ціхія песні травы, а пасля, як нагнаў вецер хмар, адышоў, і адно слухаць засталася вёскам — шырокую маўкліваць глыбокай ночы.

На зямлі дарога, як само жыццё: відна толькі каля ног, але ж і заве-завывае яна ўдаль. Усё едзеш і едзеш па ёй, і з кожным крокам яна ўсё новая праходзіць пад нагамі, і здаецца, што наперадзе там, за нечым няясным, дзівосным і далёкім, будзе нешта надзвычайнае, а тым часам — там кусты ды поле.

І ўяўляецца, што гэта хмары ўсё больш пачынаюць збірацца там, куды ідзе дарога, што іх ужо там многа, усё там чарней, як усюды, і няма туды ходу. А як дабярэшся туды — зямля там родная, шырока-вольная, хмары адпаўзлі наперад, і зноў можна ісці з радасцю ў бяскрайніх прасторах.

Вільготная зямля глуха аддае стукам пад калёсамі і капытамі коней, са стукам мяшаюцца дробныя званы жалеза ці бляхі вазоў, і яшчэ галасы людскай гаворкі ды крыкі на коней, як зыкі кропель вады з дзіравага вядра ў ціхую ноч пры студні.

Едуць фурманкі па цёмнай дарозе; ззаду следам навісае вялікая ноч, наперадзе паўзе яна, як бы хітра паманьваецца.

Ні зямлі, ні неба не відаць.

На пярэднім возе ехаў Алесь Мяльгун — шырокі ў плячах і высокі хлапец. Гэта яго голас мацней за ўсё чуўся, калі ён падганяў свайго каня. З задніх фурманак яго постаць вырысоўвалася шырокаю цёмнаю лапінаю, і голас выяўляў многа гордасці сабой, усім тым, што і як ён робіць.

І яшчэ дзяўчына сядзела з ім.

На другой фурманцы ехаў Павал Грыбок — хлапец з танклявым хрыплым голасам. Ён часцей за Алеся Мельгуна гукаў на свайго худога коніка, каб той не аставаўся ад сытага пярэдняга каня. У голасе яго адчувалася наўна-сталая ўпэўненасць, што, вось, раблю я так, як і ўсе, разам з усімі я еду, хоць зусім яшчэ малады, яшчэ нават з падлеткаў не выйшаў, а так, як і іншыя, — сталы гаспадар.

З свайго воза Павал Грыбок добра бачыў, як Алесь Мяльгун часта прытульваў да сябе дзяўчыну і чуў, як яны паціху гаварылі.

З задняй фурманкі насмешна далятаў да Паўла грубы і зычны, як брэх здаровага сабакі, голас Сёмкі Цераховіча:

— Павал, паглядзі, як галубкі буркуюць.

Павал нічога не адказаў, бо было яму неяк нялоўка перад Сёмкам, — ці то неглыбокая злосць, што ён варушыць у ім

мінулае. З'яўляліся ў яго толькі чыстыя, як вада, і павольныя думкі аб гэтым.

Тады былі нудныя зімовыя дні і ночы. Хаты, як трухлявыя грыбы, хаваліся ў сыпучым мёрзлым снягу, дымілі ўгору дымам з камяноў і баязліва блішчалі на халодным сонцы маленькімі акенцамі.

Людзі хадзілі ўшушканымі ў лахманы — абы трохі больш чаго ўздзець на сябе ды ўгрэцца.

Вечарамі хаты прабавалі гульнуць ціха просценькімі дзявочымі песнямі за пражай, хлопцы жартаўліва не давалі ні спяваць, ні прасці.

Насця, як вугаль, чорная, маленькая нейкая, і гэтакая любая, і, разам з тым, можа ад гэтага такая далёкая, што яму, Паўлу Грыбку, худому, вастраносаму, з бародаўкамі на непрыгожым твары, не было смеласці падысці да яе і гаварыць з ёю так, як гаварылі ўсе іншыя. Толькі раз, у цёмных сенях, як ішлі дадому, схваціў ён яе раптам за руку, ды так і дайшлі да яе хаты цераз усю вуліцу.

«Можа гэта яна тады — от, абы пацвяліцца», — думае цяпер Павал. А тады былі спатканні на цёмнай ад зімовай ночы вуліцы, заваленай снегам. Была яшчэ тады вельмі ж вялікая нуда, што з гэтага не можа нічога выйсці, бо гэта ж у яго нічога няма, зусім голы двор ды пустая хата, дый сам ён, як гнілы грыб, часта хварэе. Але былі спатканні вельмі доўга, і Насця была такая ж блізкая, як і далёкая.

Вясною дык пачалі ўсе гаварыць пра гэта, і тады ж Насця пачала хадзіць з Алесем Мельгуном. Паўлу не хацелася тады жыць, а пасля пачало праходзіць гэта ў яго, і ўжо цяпер толькі злосць на шчаслівага Алеся Мельгуна, крыўда на тое, што сам ён ва ўсім мізэрны такі, што нават, калі што і было, як у добрых людзей, дык і то цяпер тыя ж самыя людзі праходу не даюць.

— Но! — гукае Павал на каня ў адказ на насмешныя словы Сёмкі Цераховіча з задняга воза; і гэта ў яго выходзіць па-балагольску:

— Ё, ё...

Здаду з Сёмкам Цераховічам едзе стары Тодар Дрозд — хітры і самаўпэўнены. І яны пачынаюць удвух гаварыць між сабою.

«Мусіць, нарочна гэта яны так моцна, каб чуў я», — думае сярдзіта Павал і слухае:

— Бач, падла, едзе сабе з Алесем, усё роўна як з гаспадаром, а гэты Грыбок трухлявы здаду аж млее, мусіць, бачачы. Куды яму,

смаркачу, яшчэ было зачэпацца з ёю, а яна чорт яе ведае нашто яго за нос цэлую зіму вадзіла. Цяпер ён аж кашляць пачаў з нуды.

Павал пазнае голас Сёмкі, і яму ўяўляецца яго сытая гадкая постаць, шырокі твар, увесь у вуграх, і здаровыя валасатыя кулакі. Паўлу хочацца саскочыць са свайго воза, схваціць дзе-небудзь на дарозе камень ды даць ім з размаху ў голаў Сёмку, каб таму аж чэрап трэснуў. А пасля яшчэ большая нянавісьць да Тодара Дразда, калі той пачынае гаварыць:

— Яго, значыць, бацька многа грашыў на сваім жыцці, вельмі ж баб многа мяняў, як у смалакурні служыў, ды яшчэ хварэў чорт ведае чым, дык ад гэтага і Павал выйшаў гэтакі нядошлы, як гнілы. А яшчэ рызыкуе, будучы гэтакім смаркачом.

— Бач, бач, — радасна раптам перабівае сам сябе Тодар, — дальбог жа вунь, ліха яму, прыціснуў, здаецца, да сябе, ды як галубіць... Эй, ты там, Алесь, асцярожна, а ты, Павал, чаму не глядзіш?!

Павал углядаецца наперад і бачыць, як чорная постаць Насці, няясная ўночы, як голас хворага дзіцяці, злілася з постаццю Алеся, а пасля, як закрычалі ззаду, яна адсоўваецца ад яго — усё такая ж далёкая і зноў усё любая.

І такая глыбіня крыўды, злосці і жадання паскардзіцца некаму з'яўляецца ў Паўла, што хочацца пакінуць гэтыя цёмныя вазы, гэтых людзей, з якімі давялося ж то неяк разам з'ехацца, калі выязджалі з вёскі ў горад. Хочацца Паўлу пайсці цёмным полем да таго месца, дзе за чорнымі дзівоснымі абрысамі нечага начнога з'яўляецца маленькая ясная лапінка, — гэта месяц, мусіць, спрабуе выбіцца з-за хмар. Робіцца там трохі святлей, вызначаюцца трохі шырокія далі, завуць яны да сябе сваім размахам і воляй, і там як бы няма нікога такога злога, гадкага.

— Павал, Павал, глядзі, — зноў даб'ягае да Паўла голас Тодара з задняга воза, голас нейкі цвёрды, слізкі, як мокрая гадзюка.

Павал на хаду паволі злазіць з воза; раптам чуе, як на прыэднім возе пачынаюць рагатаць. Голас у Насці бязвінна-гуллівы, без хітрасці: проста затым гэта рагоча яна, што смешна ёй; а рогат у Алеся страшны, як удар абухам па галаве, — і колькі ў ім самаздавальнення, жадання паптапаць усё сабе пад ногі, быць над усім вышэй, і ўжо ўпэўненасць, што мацнейшы за ўсіх ён тут.

Павал паволі прывязвае лейцы да аглабіны і чакае задняга воза.

— Ты што, глядзець не хочаш? — падае голас Тодар. — Прамаргаў ты, браце, дзяўчыну, яшчэ як прамаргаў!

— Нічога ты, Павал, браце, не варт, — дадае цвёрда Сёмка, — не варта было чапаць дзяўчыны, калі не чуў у сабе сілы.

— Я яе не чапаў, — сказаў Павал.

— А ты яшчэ яе чапаць думаў?! — зарагаталі ўдвух. — А-я-яй, трэба-такі было табе яе зачапіць. Няхай бы ты ёй след свой пакінуў, каб памятавала цябе навек. Не трэба было баяцца. Ты цяпер да яе адно падкаціся ды прыстрой ёй што-небудзь, — Алесь багаты, чорт яго не возьме, яму прыплод нястрашны. А тым часам зусім цяпер гэта табе нястрашна, калі паглядзець з другога боку, — цяпер на Алесевай шыі ты лоўка можаш выхаць... Алесь, сюды ідзі!

Вырасла раптам з цемні каля воза высокая постаць Алесь Мельгуна.

«Будуць душу разварочваць», — са смуткам думае Павал.

— Ну, я пайду на свой воз, падрамлю трохі, — сказаў ён.

— Ча-чаго ты, дурны, што, з людзьмі пабыць не хочаш? — схапіў яго за плячо Алесь і сам сеў на воз да Тодара і Сёмкі і ўсцягнуў Паўла.

Павал зразу адчуў звярыную радасць Алесь Мельгуна ад таго, што вось ён сядзіць блізка з тым чалавекам, над якім так удалося яму ўзяць верх, не далажыўшы да гэтага многа старанняў. Гэта была радасць звера, радасць жывёлы, без думак, без жаданняў, тупая і нікчэмная.

І яшчэ, з вялікаю крыўдаю, адчуў Павал, што гэты вось самы Алесь Мьяльгун зусім нават не хоча нічога кепскага яму; калі нават трэба будзе, дык паможа яму ад шчырасці, хоць можа пасля і пасмяецца; што гэта не можа ён адчуць таго, што здзекуецца разам з гэтымі вось людзьмі над ім; што ён повен захаплення ад жыцця, ад здарэнняў, ад падзей, ад самога сябе і не прыкмячае таго, што мучыць другога.

І ў гэтым была вялікая крыўда.

— Ну, я пайду, — зноў сказаў Павал.

— Куды ты спяшаеш, — схапіў яго за руку Сёмка, давай закурыв.

— Я ж не куру.

— Затым, мусіць, цябе і бабы не любяць, што ты не курыш, — загаварыў Тодар. — Бабы, брат, любяць. Ого-го! Каб ты курыў, каб быў як дуб моцны і як агонь гарачы, каб быў упарты, цяжкі на руку...

— У Паўла якраз нічога гэтага няма, — усміхнуўся Алесь.

— Я ж к гэтаму і гавару, — абазваўся Тодар.

Тады Павал саскочыў з воза і загаварыў ім тром.

— Браткі мае! Ну, я ведаю, што вы гэткія мочныя, а я — хворы, дык нашто ж вы гэта мне гаворыце? Што я вінаваты, што я такі, а вы такія? Нашто вы мне душу разварочваеце? Ну, не хачу я нічога гэтага. Ну, Насця нада мною насмяялася, дык я не крыўдую, бо яна здаровая, а я хворы. Можа гэта сухоты ў мяне? Я і так дажыву, калі так, свайго веку. Насці я не хачу... Хіба слова я ёй калі аб гэтым казаў?! Дык вы з ёю, Алесь, любецеся, дык ці ж я што гавару? Куды я ёй? Можа ў мяне і пераварочвалася ўсё нутро ад жалю, ад крыўды, але ж я маўчаў — куды там мне. Я гэта ведаю... Ды нашто вы косці бацькі майго варушыце? Мне пакутаваць за гэта аднаму, калі за гэта яшчэ. Хто яго ведае, ад чаго гэта ў мяне... Ну, і я хачу так, як усе, але што ж я вінаваты? Каб я не хворы, дык ці ў мяне ўсё так было б? Нашто вы ўсё гэта гаворыце, чаму ты, дзядзька Тодар, на сябе не паглядзіш, а майго бацьку памінаеш?

А яны ўсе ўтрох тады зарагаталі. Рагаталі зычна, шчыра, весела. Рогат іх быў — жаданне, вольнае ад жыццёвых пуг — шырокі, і затаіў ён у сабе сілу грубой, навальнай і нікчэмнай перамогі дзікай, тупой сілы над усім слабейшым... Была ў рогаце гэтая перамога над слабым Паўлам, над усялякімі дробнымі перашкодамі, якіх так многа, і перамагаць, змагацца з якімі ёсць і ўся можа мэта і ўвесь сэнс жыцця. Не было ў рогаце радасці, была адна сіла — здаровая, як камень, цяжкая, як зямля.

Пачынаўся дзень, мусіць, бо шэраю стала вызначацца зямля. Сталі выяўляцца з цемені далі, дарога больш відаць стала. Ці то гэта можа месяц больш выбіўся з-за хмар — там на даляглядзе жоўта пачало рабіцца. Зямля была бясконцым прасторам, які зваў дыхаць вольнаю воляй.

Ці вёскі, ці лясы падняліся белаватым і цёмным абрысам далёка, і ўсе віднець пачалі.

Няйначай, гэта дзень пачынаўся.

Прышоў раптам вецер і адагнаў хмары за далёкія лясы. Тады сонны месяц глянуў, каб развітацца з зямлёй. Абліў ён святлом сваім, як плачам, дарогу, тры фурманкі і людзей на іх.

Наперадзе трос сытым задам конь Алесь Мельгуна, ззаду не адставалі два худзенькія конікі Паўла і Сёмкі. На пярэднім возе гойдалася ў бакі постаць дзяўчыны. Была яна маленькая, тоўсценькая, галава, абкручаная белым тоўстым шалем, надавала ёй мажны выгляд. І постаць яе радавала вока. Месяц асвяціў людзей на заднім возе. Быў вясёлы Алесь Мьялгун, усміхаўся ён шырока, таксама весела ўсміхаўся, але з нейкай зайздрасцю,

Сёмка Цераховіч. Тодар пабліскваў вачыма з-пад пасівелых броваў на пажоўклым твары, ды хмуры Павал маўчаў, затаіўшы на дробным, вострым і худым твары жаданне дзе-небудзь дзецца ад гэтых людзей.

II

Насця паволі падганяла Алесевага каня, гукала часам на яго слаўным жаночым голасам. У чорным кароткім каптане яна здавалася тоўсценькаю, порсткаю, і на твары яе гуляла журботная і вясёлая дзявочая задумёнасць, якою дзяўчына заўсёды вабіць да сябе. Яна адчувала, што пра яе гавораць на задняй фурманцы, і ў яе з'яўлялася хваляванне, што вось яна прымушае цэлую ноч гаварыць людзей, адных быць вясёлымі, другіх сумнымі.

Было адно ёй спачатку надобра трохі перад Паўлам, з якім неспадзявана давялося з'ехацца, выязджаючы вечарам з вуліцы. А пасля гэта прайшло, бо не ведала яна, што ў Паўла на душы. Успаміналася ёй, як яна зімою дражніла Паўла каханнем, думаючы, што ў Паўла, апроч гуллівай вясёласці, нічога ад гэтага не будзе. І цяпер не ведала, што цяжка Паўлу бачыць яе, таксама як не ведаў, не думаў Алесь Мяльгун, што цяжка Паўлу ад кпінаў.

Ды яшчэ трохі было сорамна дзяўчыне перад усімі ўжо, што на Алесевым возе едзе яна, хоць і ведала, што ўсе гавораць аб іх блізкасці, ды яшчэ дагадвалася, што там, ззаду, ведаюць, што яны з Алесем едуць у горад купляць усё к свайму вяселлю. Ведала, што Сёмка з Тодарам едуць мяняць каня, а то вельмі ж ужо нядужы, стары і худы Сёмкаў конь. Не ведала адно Насця, што Павал едзе да доктара.

І былі ў яе настроі гуллівыя і журботныя, радасныя. Ёй было весела ад таго, што дражнілася яна зімою каханнем з Паўлам, было трохі шкада яго, што ён вельмі ж моцна кашляе. Але ўсё было светла і добра. І ўжо зусім затапляла ўсе пачуцці нявыказаная словамі вялікая радасць, што вельмі ж вось падабаецца Алесь; што яны ўдваіх едуць на яго возе купляць, што ім патрэбна, што можа яна паклікаць яго, здаровага, кплівага над усімі, і ён ціха прыйдзе да яе.

Весела было глядзець на чыстае ўжо неба, слухаць гулкія песні маладога ветру на пахучых засевах грэчкі. Яна азірнулася назад і бачыла: Павал ужо ідзе, паволі калываючыся каля свайго воза. І ўявілася ёй, што гэта Павал рады ад таго, што едзе ў горад уладзіць нейкія свае справы. Ёй захацелася заспяваць што-небудзь ціхае, радаснае, або зусім гуллівае. От так, як яснымі

вечарамі ў залатую восень спяваюць гуртам дзе-небудзь каля канцавой хаты.

*Што за месяц,
Што за ясны...*

Або зусім новы ў вёсцы матыў песні:

*Гэй вы, коні вараныя,
Грывакі мае!..*

Ні то драмаць, ні то моўчкі слухаць ноч пачала Насця.

Тады з'явілася была ў Паўла думка падысці да яе і пагаварыць з ёю. А як ступіў ён два крокі наперад, асядаць і гінуць пачала гэтая думка.

— Няма пра што мне з ёю гаварыць, — зусім моцна сказаў Павал.

— Што ты кажаш? — дакаціўся голас ззду.

— Нічога, дзень нахапіўся, — адказаў Павал і сцэбануў пугаю каня па худых рэбрах.

«Вельмі ж на полі ўрадзіла ярына», — падумаў ён невядома чаму. А пасля ўцякла і гэтая думка, і ўявілася, што доктар, да якога едзе ён, павінен быць чалавекам вельмі сталым, але нейкім такім, якому можна і нават трэба сказаць пра ўсё, нават пра Насцю, што яна гэткая любая, але ж вельмі далёкая, і што таму аж нічога рабіць не хочацца.

«Яно ўсё пройдзе, — з'явілася новая думка, — усё забудзецца, а жыццё будзе яшчэ доўгім, бо ад грудзей, што баляць, ніхто не ўміраў ніколі, здаецца. Многа яшчэ будзе думак новых і навін за жыццё, адно вось, аднаму, мусіць, давядзецца, пахаваўшы матку, або перацягнуць на гэтую гаспадарку сястру з мужам з суседняй вёскі... А ўсё ж яно слаўна гэтак ехаць, а пасля вечарам назад; адчуваць волю поля, слухаць, як у вёсках пры дарогах спяваюць пеўні, і гэтакі ясны змрок ляжыць на дарогах... І нічога не зробіцца ў жыцці таго, чаго не зробіцца».

Нават і не думка гэта была, а пачуццё.

Зусім пачынала віднець, а на полі разгуляўся радасны вецер.

III

У тую раніцу ў вёсцы яшчэ прыцемкам устала жанчына. Было шмат работы адной у хаце.

«Хаця б дождж не пайшоў ды не абмачыў Паўла», — падумала яна пра сына.

І ўсё тупала па двары ды думала пра Паўла. Яно не то, што гэта было шкада ёй, што Павал нездараўчаны, — аб гэтым не думалася, бо да гэтага прывыклася і было гэта звычайным. Думала яна, што Павал, мусіць, змёрз уначы.

Была жанчына старая і часта насіла ў сабе нейкі востры настрой. Бо гэта яна многа перажыла была за жыццё бяды і гора, і гэта зрабіла яе чулай вельмі.

У тую раніцу яна брала пад паветкаю дровы і ўбачыла, як каля самай сцяны дрыжаў на ветры дробны куст крапівы. І тады прыпомнілася, што яе многа расце на дарозе, дзе агароды пераходзяць у жытнія засеваы. А гэта было прывычнае, роднае, сярод чаго жылося, пакутавалася. І ўжо тады ад гэтага ў жанчыны з'явілася да ўсяго шырокае пачуццё, і падумалася:

«От Павал прыедзе і пойдзе касіць, а я каля дома буду».

І затым, што было ўсё гэта звязана з тым дробным, што на кожным кроку ў жыцці, затым і з'явіўся ў жанчыны востры настрой. Хацелася гаварыць з усімі аб усім. І от пачала яна з нецярпліваасцю чакаць Паўла.

А пасля прыбегла да яе, засопшыся, Ганна, што служыла ўжо другі год у Мельгуновых, і пачала гаварыць, што Алесь паехаў у горад з Насцяю і што ў іх будзе вяселле. А пасля пачала гаварыць, як да яе, яшчэ да Насці, прыставаў Алесь, усё гаварыў, што возьме замуж, і што цяпер ліха ведае што будзе.

— Ну, няўжо?! — узрадавалася Паўлава маці.

— А ты як бы рада, — пакрыўдзілася Ганна, — а ў твайго Паўла здароўе адабрала Насця. Ты думаеш, цётка, я не ведаю? Усе ведаюць! А я не змоўчу.

— Чаму?

— Таму!

— А што рабіць будзеш?

— На яго ў суд падам; усё роўна яму спакойна жыць, гаду, не дам.

— З Насцяю жыць?

— З Насцяю.

— А сястрычка ж мая, зрабі ж ты гэта. Вось і Павал мой узрадуецца, сумны нешта ж вельмі ён цяпер зрабіўся. А я толькі думала аб ім.

І невядома чаму так раптоўна Ганна заплакала. Яна доўга сядзела на адным месцы, на лаве, у кутку Паўлавай хаты, выцірала рукавом зрэбнага каптана слёзы і чмыхала носам.

А ў галаве ў дзяўчыны хадзілі вольныя думкі — ці то нявыяўленыя, яшчэ цьмяныя, радасныя нейкія надзеі нараджаліся ў яе.

Нешта яснае выяўлялася перад маладым жыццём, і само жыццё паднімалася наперадзе, як вялікая, цікавая дарога, на якой апаноўваюць чалавека радасныя хваляванні.

— Гадаўка гэтая Насця, — сказала моцна Паўлава маці.

«А што яна вінавата?» — хацела сказаць Ганна, але сказала, палажыўшы палец на губу:

— Я не дамся ў крыўду Мельгуну.

— От Павал будзе весялейшым, — з хітраю ўсмешкаю сказала Паўлава маці, — а то ж вельмі думаць аб нечым пачаў многа.

IV

Павал у той дзень зусім вясёлым выехаў з горада.

Доктар яму нічога не сказаў, толькі даў нейкіх зеленаватых пілюль; купіў яшчэ Павал хустку матцы і новую касу. А як выязджаў з горада, дык адчуваў, што ўсё будзе добра, — ці то гэтыя пілюлі памогуць, ці то зусім нічога ў яго няма. Вось будуць пагодлівыя дні, добра будзе касіць каля рэчкі; а Насця — чорт яе бяры. І, едучы, бачыў, як на краю горада музыкі збіраюцца граць у вялікім разгароджаным садзе.

У капельмайстра таксама балелі грудзі, і ён стрымліваў кашаль. У аднаго музыкі балеў зуб, і яму цяжка было дзьмуць у флейту. Ён думаў аб тым, што ад яго флейты многае залежыць у музыцы. І не было весела, нават сумна было капельмайстру і флейтысту.

Таксама не было весела і яшчэ аднаму музыку, бо дома былі ў яго нейкія нелады ў сям'і, і толькі лепш адчуваў ён сябе ў настроях тады, калі выходзіў з дому.

Так трое гэтых людзей, ад якіх многа залежала ў музыцы, далёка былі ў тую хвіліну ад весялосці. Толькі ніхто не ведаў і не бачыў гэтага, бо як махнуў капельмайстар рукамі і гранула музыка, ва ўсіх, хто слухаў, раптам пачало з'яўляцца вялікае захапленне жыццём, адчуванне яго вялікасці і хараства. А ў каго і з'явіўся смутак, дык быў ён радасным і жаданым.

І хто глядзеў на гэта, хто чуў вясёлыя зыкі, — думаў, што гэта так ёсць ці было і ў настроях музыкаў. А ў музыкаў весялец пачаў настрой пры першых зыках.

У Паўла ж пачала вясёлай лёгкасцю напаўняцца істота паволі. Пасля ўсё зрабілася для яго слаўным, радасна захапіла імкненне.

Як ехаў, дык весела ляжала пад ветрам поле і некуды далёка адплылі і Алесь Мьяльгун, і Насця, і Сёмка Цераховіч, і Тодар. Сплыло ўсё тое, што было на душы, як ехаў у горад. Хацелася перш, каб чым хутчэй даехаць дадому ды парадаваць словам матку, даючы ёй новую хустку, а пасля як бы гэта падняўся ён на нейкую высокую гару ды расклаў там агонь, асвятціўшы нешта новае. Прапала пачуццё таго, што і ён як сталы гаспадар. Ён то адчуваў сябе сталым і цяпер, але іначай неяк, бо згінула думка аб сваім кані і драбінах, а думалася неяк аб усіх людзях, аб тым самым кані, але не так, што вось гэта яго конь і ніхто ніколі да гэтага каня ніякага дачынення мець не павінен, што гэта конь і драбіны, а я гаспадар, — а думалася і адчувалася, што вось конь вязе, а я еду. А вакол зямля, вакол людзі. І ідуць на зямлі дні і ночы. І ветры спяваюць, і сонца свеціць. Пасля дажджоў дарогі мокрыя. А Алесь Мьяльгун, Сёмка Цераховіч і яшчэ Тодар — жывуць сабе, кпяць з усяго, што застаўляе іх жыць, варушацца сабе, адзін у адным корпаюцца, злююць адзін на аднаго часам за гэта. А мне вось добра глядзець на іх і на ўсю гэтую іх работу.

Паўзла ды паўзла зямля насустрач. Кружыліся далі, адпаўзалі ўсё ў бакі. Звала дарога наперад, а дзень быў, як гаворка аб чым-небудзь вялікім, родным, блізкім, што напаўняе ўсю істоту лёгкасцю любых настрояў і думкі робіць вострымі і імклівымі.

1925

ВЕЧАР

Віктар Зеніч самым адвячоркам прыйшоў дадому з работы і сеў адпачываць — узлэг на стол і маўчаў.

Зусім ціха канчаўся дзень — так, як і ўсё робіцца ўвосень: менш звіночай вясёласці і больш ціхай радасці. З акна відны былі жоўтыя ад лістоў, напалову голыя галіны вішань, а за імі густа-зялёнае неба, з белым колерам угары і ружовае нізка, дзе за нейкімі чорнымі абрысамі падыходзіла да яго роўнасць зямлі — была яна відна далёка за пустым пляцам напроці скрозь рэдкія дрэвы. А па баках то панура, то весела думалі нешта домікі і хаты.

Плыў з шырыні вецер, радасны і лёгкі, і нес вольнасць поля ў горад, а камяніцы, што недзе там, трохі далей, на гары, заціхалі на ноч, спынялі свае грымучыя гімны. А ў людзях рабілася

звычайнае, вялікае і неабдымнае — людзі жылі, імкнуліся да радасці, баронячыся ад смутку...

На дварэ плылі, спляталіся зыкі, а ў пакоі было цішэй, яны глуха сюды даляталі, і лёгка было тут думаць у змроку.

Дом быў вялікі, дзеравяны, было ў ім многа кватэр, і многа жыло ў ім людзей. І з'яўляліся самі па сабе думкі, што каб гэтыя старыя сцены маглі раптам загаварыць, яны б многа казалі чалавеку аб ім самім — так многа яны бачылі таямніц людскога жыцця; тады, пачуўшы аб сабе праўду, чалавек можа хутчэй адкінуў бы ад сябе ўсё паскудства, што ўрасло ў яго з самых цёмных далей вякоў і, будучы часам нават малым, псуе вялікае хараство чалавека.

Гусцілася вячэрняя ціш. А можа, гэта вячэрняя зыкі здаваліся цішынёю... І ўсё весялей было сядзець і маўчаць, адчуваць, глядзець і слухаць. Ды яшчэ было жаданне непрыкметна душой увайсці ва ўсё таямніцы, што ў жывых істотах захаваны, увайсці ласкава і ціха, з чыстымі думкамі і адчуваннямі, і ў гэтым была б радасць.

Ціш, ці то гэта зыкі, сталі здавацца нейкай мелодыяй.

Віктар Зеніч сядзеў і маўчаў...

— Ведаеш што, жонка, — пачуўся раптам грубы і шырокі голас за сцяной, у суседняй кватэры.

— А што? — адказала нервовым голасам жанчына.

— Каб на яе ўпадкі, каза ў хляве ўгразла, — зноў сказаў мужчына.

— Ну?! — перапалохалася жанчына. — То чаму ж ты выцягаць не ідзеш?

Пачуўся грубы рогат і пасля зноў словы:

— Дурная ты: каза, каб ты і хацела, ніколі не ўгразне. Чорт яе нават не ўтопіць, каб, скажам, прыйшлося.

— То нашто ты мяне палохаеш дарэмна, гад ты печаны!..

І жанчына заплакала. Чутно было, як яна сярдзіта нечым стукнула.

— То чаго ты плачаш?

— Чаго плачаш?! Жыць спакойна не дае, заўсёды перапалохае, дый чаго плачаш!

— То гэта ты гэтага плачаш!

— А чаго! Табе нічога не трэба, ні казы, ні шмазы, раскідака чортава.

І зноў, яшчэ больш горка, заплакала жанчына.

Віктар Зеніч ведае, што гэта ад вясёлага настрою пацвяліўся з жонкаю сосед, сталяр Арсень Грабіч, і цяпер сам не рад, бо жончыны слёзы распачаліся надоўга. Амаль не кожны вечар сталяр так цвяліцца з жонкаю, пакепліваючы гэтым над яе бяздоннаю крыніцаю слёз.

На некалькі хвілін змоўк сталяр, і жонка пачала заціхаць, не пакідаючы толькі гаварыць сама сабе пад нос аб сваёй цяжкай долі. І, мусіць, гэты трагізм жаночага настрою яшчэ больш падвясляіў сталяра, бо Віктар Зеніч зараз жа зноў пачуў яго вясёлы голас:

— Жонка, ведаеш што, жоўтая курыца знеслася ў чужым хляве.

— А можа?! — зноў перапалохалася жонка, забыўшыся плакаць.

— От, балазе твае слёзы ўцерліся, — раптам канстатаваў факт сталяр.

— Ах, каб ты ніколі твару не абціраў ручніком, — загаласіла жонка і ўжо з энкам пачала плакаць.

Ухмыльнуўшыся ад думкі аб глыбокай крыўдзе сталяровай жонкі, Віктар Зеніч зноў пачаў слухаць.

— То ведаеш што, жонка, — чуўся голас сталяра, — калі так, то я пайду гляну на белы свет, а ты тым часам паволі выплаквай свае горкія слёзы. Па майму вылічэнню, іх у цябе хваціць на дзве гадзіны, дык ты, што робячы, іх выплач, а я да таго часу вярнуся, і зоймемся мы з табою тады якою іншаю справаю.

— Няхай ты не вярніся, — скрозь слёзы адказала жонка, і сталяр весела ляпнуў дзвярыма.

Зараз жа яго барадатая і трохі сагнутая постаць паказалася на двары. Ён пастаяў на адным месцы, пасвістаў трохі на ранні асенні месяц і пайшоў за вароты.

Жонка яго плакала. Выціраць яе слёзы, так як і заўсёды, з'явіўся Юзікаў Юзік — хлапчук-падшэрак, засморканы і з пасінеўшым ад холаду носам. За дзень ён апалераваў некалькі разоў увесь горад, зарабіўшы на гэтай справе рознымі хітрасцямі і штукамі чатыры капейкі, а гэта шмыгануў скоранька з сваіх цёмных сяней і падбег па мокрай зямлі да сталяровых дзвярэй.

— Плача, ліха ёй, — рашуча сказаў ён, хітра падмаргнуўшы гнілому слупу, што падпіраў сталярову сцяну.

І тут жа, адскочыўшы на сярэдзіну двара, ён задзёр голаў угору і закрываў, наколькі хапала дзіцячых сіл:

— Тараны смажаныя, па капейцы штука.

І раптам драпануў назад у цёмныя сены і ўжо адтуль, з неабдымнай радасцю свайго маладога жыцця глядзеў на сярэдзіну двара. Хутка з свае кватэры выбегла сталярыха і, забыўшы свае глыбокія трагізмы, памчала сваё дзябёлае цела ў вароты. На вуліцы было пуста, толькі барабаншчык вайсковага аркестра плішчыў некуды на жываце барабан. З вялікім расчараваннем, агледзеўшы пустую вуліцу, сталярыха паволі ўжо пайшла назад. На момант яна стала проці акна Віктара Зеніча, каб запытаць у яго:

— Не чулі? Здаецца, смажаныя тараны прадавалі. Хацела купіць — якраз нешта галава баліць.

— Не, не чуў, — з лёгкай усмешкай адказаў Віктар Зеніч.

— Што гэта за кавалер, калі ён не чуў, як смажаныя тараны прадавалі, — тонам мудрай настаўніцы абазвалася сталярыха і, зноў гатовая заплакаць ад глыбокай крыўды, пайшла да сваіх дзвярэй; але заплакаць ёй ужо не ўдалося — перад самымі дзвярыма спаткалася яна з газетчыкаваю дачкою, і пачалі яны гаварыць аб тым, якая фальбона харашэй у спадніцы — шырокая ці вузкая...

Зусім ужо лажыўся вечар.

II

Ціха было на зямлі. І можа ад таго і радасна, што было ціха, бо трэба было адпачываць усёю істотаю. Густы змрок ляжаў у пакоі, і ўжо неба праз акно здавалася зялёна-цёмным бяздоннем, а зямля не так звала ўжо ў свае нязмерныя абшары. Далёка на ёй ужо зліліся цёмныя абрысы з небам. Зышоў дзень, і рос вечар.

У напружанай цішы раптам пачала расці вастрата пачуццяў і думак. Але думкі былі вельмі ўтомлены цяжкай работай за дзень, і не мяшалі яны яшчэ больш вырастаць пачуццям. Пачалі праходзіць ва ўсёй істоце пражытыя дні. З'яўляўся ўвушшу гром горада і гаворкі людзей, то раптам тонкасцю выбухалі недзе з сэрца адносіны з людзьмі, а то ўсё калі-небудзь чуванае, бачанае, перажытае на момант знікала і пасля зноў раптам з'яўлялася, як усё разам адно цэлае, скамбінаванае ў нешта гарманічнае і як бы вельмі патрэбнае для чалавека. І ўяўлялася, што гэта ўвесь свет відзён перад чалавекам, што адчуванне яго як бы свавольчы у душы, бо не гэтак трэба; а можа яно і іначай трэба, і каб стала іначай, то таксама не парушыла б гармоніі душы, бо ў той дзень

так здарылася, што не выплывала наверх у Віктара Зеніча мяжа радасці і смутку, а была ўвесь дзень цяжкая работа, што забрала пад сваю ўладу ўсе думкі, і цяпер быў адпачынак.

От так, сядзець і адчуваць.

Многа бачылася свету, а колькі яшчэ бачыцца будзе. Можна зямлі і мала за жыццё было пройдзена, ды многа было пройдзена чалавечых душ. А чалавек — гэта ж свет, адна істота — неабхватны прастор, і разглядай яго, калі ўмееш.

Бо быў дзень спакойны, дык такі вечар...

І раптам за сцяной, ужо за другою, не там, дзе плакала стаярова жонка, упала ўсё, і з'явілася бяздонне. Нешта пачало гаварыць аб нечым усяму свету, і на першых хвілінах не ўявілася, аб чым гэта яно гаворыць. Яно раптам раскідала ўжо цвёрда сфармаваны парадак настроў і пачало іх збіраць нанова, ачышчаючы новыя глыбіні і ўзнямаючы новыя жаданні і імкненні.

Мільганула на момант думка, што гэта за сцяной грае сястра Баляслава Гельца, што кожны дзень з тоненькім партфелем ходзіць некуды служыць. Завуць яе Антаніна; яна высокая, з белым тварам, заўсёды маўклівая і адзінокая. Жывуць яны ўтраіх — брат, яна і старая матка; жывуць з гэтага дома, дзе жыве ён — Віктар Зеніч, ды яшчэ з таго, што брат недзе служыць. Некалькі разоў на дзень і вельмі доўга кожны вечар Антаніна грае на піяніна нешта, чаму Віктар Зеніч назвы не ведае і многа не разумее, але ёсць часткі, асобныя, гэтай музыкі, якія як бы тое самае, што ў жыцці адчувалася і будзе адчувацца.

Яна вечна сумная, гэтая дзяўчына, увайшла ў сябе і ўжо, далёкая ад людзей, жыве толькі, мусіць, аднымі гэтымі зыкамі.

Віктар Зеніч ведае з гаворак, што некалі гэтыя людзі жылі думкамі, цяпер засталіся ў іх, і вельмі ж у гэтай дзяўчыны, адны пачуцці такія, якія здольны лавіць у жыцці толькі журбу ды смутак. І апрача гэтага, у іх застаўся ад мінулых часоў, з вялікага багацця, вось адзін толькі гэты дом, а ў яе піяніна — асалода цёмных для яе дзён...

Музыка сціхла, а пасля зноў з'явілася. Яна выявіла скаргу чалавека, які заставіў гэтыя зыкі бегчы ў свет. Скаргу на тое, што не бачыць ён у свеце таго, чаго бачаць у той жа час другія, і што мінулае не варочаецца. Жыць жа гэтым мінулым, калі яно толькі мінулае, — цяжка. Зыкі перайшлі пасля ў глыбокую журбу. Яна адчувалася, што глыбокая, але не была зусім ясна зразумелаю.

Зыкі не парушалі цішы — былі яны, была і яна.

Віктар Зеніч сядзеў усё нерухома. Ужо не было адпачынку, а ўзнімалася вялікая работа істоты. Думкі нарыхтаваліся нешта выкінуць наверх, што самі захавалі недзе ў глыбіні, ды яшчэ ўсё нечага чакалі.

І гэта, мусіць, запатрабавалі настроі адзінокай дзяўчыны, бо раптам музыка перайшла ў ціхі плач, на момант як бы заціхла, а пасля выбухнула вялікім ліўнем — мусіць, не мог саўладаць з драмаўшымі дагэтуль зыкамі чалавек.

І тады ўжо думкі ў чалавека, што ціха сядзеў у цёмным пакоі за сталом, вызвалі смерць брата ад сухот. Лежаў ён у больніцы і вельмі ж баяўся ўміраць, а як падышла гэтая хвіліна, нікім і ніколі не выказаная, было ў яго вачах, побач з нейкаю ціхаю просьбаю, і нешта такое, што хлынула раптам у тых зыках, некі вялікі бунт, можа проці таго, што радзіўся ён некалі на свет.

Віктар Зеніч мацней прыціснуўся да стала і стаў глыбей думаць.

Слаліся зыкі, і ляжаў вечар. Непакойна ўяўлялася зямля і людзі. Зямля — для людзей вялікая, ды ад людзей цесная. А людзі, не могучы цаніць ні цеснаты, ні шырыні, робяць жыццё сваё цесным. Вось адчувала нядаўна вялікія трагізмы сталярова жонка за сцяною і глыбакадумна і ўпэўнена лічыла, што жыццё для яе пакута, а бачыла ўсяго на адзін крок перад сабою. Вось дзяўчына за другою сцяною можа і ніяк не лічыць і лічыць нічым не хоча свайго, ці наогул, жыцця, ды само неяк адчуваецца яно — цёмнаю пустатою ляжыць яно перад ёю. А вось сам сталяр, вечна вясёлы і жартаўлівы, недзе ў майстэрні робіць ён днём, пад вечар прыходзіць дадому. Ад скептычных адносін да жончыных трагізмаў заўсёды нявіннымі, па-дзіцячаму простымі жартамі цвяліцца з ёю, а пасля вясёлы ідзе на цэлы вечар у клуб. Выступае з прамовамі, з вострымі словамі... А вось збоку стаіць Юзікаў Юзік, маленькі хлапчына, што ўжо пачаў праходзіць з вялікае ахвоты, употай ад бацькі, жыццёвую школу. І ён вясёлы.

А пасля зноў уваччу брат з неабдымным імкненнем жыць.

І раптам прапалі думкі, бо зыкі ўжо выявілі надзвычайную сілу. Яны нешта новае, ніколі не бачанае вызвалі ў пачуццях. Як бы паднялася нейкая ясната, і там загаварыла нязлічанасць маленькіх капель вады, яны зліліся ў надзвычайна дробныя пералівы і ўсё расказвалі аб нечым свету, а іх вялікую гаворку гулка і часта пакрывалі густыя зыкі вялікіх хваляў вады. Хвалі

набягалі адна за адной і сцвярджалі глыбіню, што была ў галасах. Бо гэта было мора шырыні, глыбіні і тонкасці над зямлёй.

Тады ўжо не пачуў Віктар Зеніч, як сціхла музыка. Яна абарвалася зразу, раптоўна скончыліся зыкі, перайшлі ў цішыню і ўжо больш не ўзнімаліся; мусіць, або надзвычайна здаволілі яны за сцяной дзяўчыну, або з такой самай сілай вызвалі незадавальненне. І ці тое, ці другое, але было вялікае.

III

На вуліцы пачулася вясёлая песня. Яна вывела Віктара Зеніча з задумёнасці. Ён ціха падняўся і праз акно глянуў у ясны змрок вуліцы. Нічога там не было відно. Ціха стаялі будынкі, платы і дрэвы, і зусім ужо губіў сваю ружовасць захад.

Свяціліся ўжо вокны чалавечых прытулаў, і самае бліжэйшае акно напроці, у кватэры шаўца Адрыяна Раманчука, застаўлена было збанкамі, бутэлькамі, завалена капыламі, шчоткамі і яшчэ нечым іншым, што вельмі тонкімі абрысамі вызначалася на асвечаных шыбах. І здавалася, што гэта шавец Адрыян жыве сягоння ў сваёй кватэры да часу і загэтым накідаў так усяго на акно. Але як і запамятае Віктар Зеніч, заўсёды так у яго на гэтым акне. А калі часам даводзіцца быць па справе ў яго кватэры, дык і там усё гэтак. І, мусіць, у душы яго так: усё, што пападае туды з шырыні свету, кладзецца абы-як, як бы да часу, а пасля непрыметна знікае...

Ляскаталі недзе калёсы на вуліцы, за парканам, ды моцна брахалі сабакі... Раптам вясёлая песня загучала мацней і выйшла на адкрытае месца калона людзей. Ішлі камсамольцы з нязжытай вясёласцю жыццяздольнасці. А пасля, як за вуглом суседняй вуліцы нячутна стала іхняя песня, абазваўся гул бубённы, і пад гэты гул з важнасцю прамаршыравалі два атрады піянераў. А ззаду за імі беглі яшчэ «штацкія» хлапчукі пад кіраўніцтвам Юзіка Юзікава — гэтыя яшчэ чакалі больш сталага ўзросту, каб маршыраваць у ногу пад бубённы гул.

Юзік са сваім «штацкім» атрадам правёў сапраўдны атрад да суседняе вуліцы і скамандаваў назад. «Штацкі» атрад нястройна, але весела павярнуўся і пайшоў назад, а Юзік, не маючы сапраўднага бубна, ішоў паперадзе ды бубніў у бубен «штацкі» — трымаў леваю рукою аблубіцу¹ з старога рэштата і з

усіх сіл лупіў па ёй меднаю качалкай з мажджыру², якую ціхом сцягнуў ад мацеры.

Насустрач яму папалася рота вайсковых, яны паволі ішлі, і запявала, радасны ад свае песні, запяваў:

*Пайшла Манька, эх, ды ў лес,
А ёй жук пад хустку ўлез...*

І здаровыя галасы, гуллівыя ад жартаўлівае песні, якую заўсёды спявалі ў час вясёлага настрою, калі спацыравалі па канцавых вуліцах горада, хваталі прыпеў:

*Эх, Манюша, гых, Манюша
Разгулялася —
Цэлы дзень бесперастанку
Цалавалася!..*

Словы мала разбіраліся ў звычайных галасах, але матыў яе і выконванне гаварылі аб сіле, якую неабходна трэба было выліць у песні.

«Штацкі» атрад Юзіка рассыпаўся, а пасля, як вайсковыя схаваліся за вулком, ён зноў яго сабраў, падаў нейкую каманду, і атрад рушыў.

*Пасля Манька а яі лес,
А ёй зук панцоху ўлез... —*

зацягнуў Юзік, з вялікай важнасцю аглядаючыся па баках.

І атрад яго грануў прыпеў.

А самы задні, што без шапкі, якую прамяняў на яблыкі, ведаючы, што на зіму бацька маецца другую купіць, нёс вольную цяпер аблубіцу ды ўсё ўпэўніваў усякага, хто пападаўся на дарозе:

— От, братка, наярваем!

А той «братка», часамі сівы дзед, адыходзіў убок ды з любасцю глядзеў на дзяцей.

Хутка і Юзік згінуў з сваім атрадам, і на зялёна-цёмнай плошчы нікога не засталася, бо месца гэтае падыходзіла да канца горада... Пуста было, і толькі там, дзе плошча пераходзіла паступова ў бульвар, збіраліся вайсковыя музыканты. Іх постаці варушыліся на палінялым фоне лёгкага змроку, і ясна відна была знаёмая Віктару Зенічу высокая постаць капельмайстра.

І ўяўлялася зямля і людзі на ёй. І ўсё хацелася пайсці па зямлі, ахваціць яе сабою і сказаць кожнаму: вось я бачу, чую,

адчуваю цябе. І пачынаю адчуваць у цябе тое, чаго ты і сам можа не адчуваў...

А нашто гэта?

То гэта ты думкі можаш растлумачыць, а пачуцці хіба заўсёды можаш?..

Тады выйшаў Віктар Зеніч на вячэрнюю вуліцу.

IV

— Справа вось у чым, — чуўся недзе недалёка задуменны голас, — аб цвік чуюць вуха не разарваў.

— Як жа ты? — пытаў другі, як бы трохі з некім расчараваннем, голас.

— У плоце, значыцца, цвік, а я каля самага плота іду.

— То чаго ты лезеш на плот?

— А чорт жа яго ўсё ўгледзіць.

«Прайшлі людзі», — падумаў Віктар Зеніч і пайшоў далей.

Ясна свяціўся ў канцы вуліцы клуб. Клаліся на зямлю палосы свету з вялікіх акон, чуліся адтуль галасы гаворак, нехта смяяўся, нехта нешта гаварыў, адзін усім. Звінелі нядобра ўстаўленым шклом дзверы; Віктар Зеніч ведаў гэты іх дакучлівы звон і зачыніў іх за сабою паволі.

У сярэдзіне весела свяціла электрычнасць, за вялікім сталом, узлётшы адзін на аднаго, нешта разглядалі, чутно было, як шуміць папера газеты ці можа вялікай кнігі. Каля процілеглай сцяны сядзелі пагрузчыкі вагонаў, стараватыя мужчыны ў сваіх доўгіх брызентавых сарочках да кален, не пераадзяючыся прыйшлі яны сюды. А пры дзвярах нехта, з вялікімі валасамі і ў чорным фрэнчы, іграў на раялі вельмі ж вясёлы матыў, і здавалася, што гэта ад гэтых зыкаў і лёгкі змрок дрыжыць, што прытаіўся каля дзвярэй, дзе менш было свету. Пасярэдзіне ж у сваім кароткім кажуху стаяў сталяр Арсень Грабіч, трымаючыся ў бокі, і ўсё рваўся, каб выбіць нагамі нейкі танец.

— Няможна тут гэтым займацца, тут табе не піўная, — чуўся голас.

— Братка, — угаварваў яго сталяр з вясёлым смехам, — ты адно паглядзі, што за танец, для цябе ж гэта я і скакаць сабраўся.

У яго не было жадання скакаць, але яму хацелася спрацацца, і ён рашуча адставіў нагу, як бы пачынаючы танец.

— Слухай, пакінь!

— То калі гэтак, дык скажы музыканту, каб не граў гэтага нумару, а то я ўстаяць не магу. Няхай, калі гэтак, грае разлуку жыцця, тады я скакаць не буду, а то ён барабаніць, каб трохі, дык лявоніху, а гэты скакаць забараняе, хоча, каб жывы чалавек на месцы ўстаяў. Ды ты тут нежывога паднімеш, не то што!.. Пара-а-адкі...

Сталяр весела адышоў да пагрузчыкаў і сеў. А ў клуб ішлі ўсё больш людзі. Хутка ўжо каля раяля сабралася грамада новых людзей, і хор пачаў некую рэпетыцыю. Той валасаты чалавек, што граў, цяпер стаяў, застыўшы перад сваімі, і ўсе змоўклі, як бы чакаючы чаго важнага. Валасаты чалавек раптам чуць шавяльнуў рукою.

За Дуна-а-аем... —

пачалі гаварыць галасы.

Там жыве мая матачка... —

далей казалі і, як усякія зыкі, жылі і варушылі пачуцці і думкі.

Ішлі цераз клуб з суседняга пакоя з некага сходу людзі ды прыпыняліся слухаць. І ва ўсіх іх было, можа і несвядомае, адчуванне, што на свеце многа вялікага, вельмі патрэбнага, часамі нявыяўленага, а як чуеш яго ці бачыш — адчуваеш вялікасць і характава жыцця, глыбіню яго, што і ў радасці, і ў пакутах.

— Хадзем, сусед, — тузануў за руку Віктара Зеніча сталяр, — вельмі ж я сягоння натузаўся за дзень у майстэрні, дык спаць пара ісці, можа жонка ўжо слёзы выплакала, калі больш там якіх прычын не знайшлося.

Віктар Зеніч выйшаў з сталяром, пакінуўшы з сабою напружаны настрой публікі ў клубе.

— То чаго гэта ваша жонка кожны дзень плача? — запытаў ён у сталяра, адчуваючы да яго нешта блізкае.

Хацелася лягнуць яму па плячы ды загаварыць аб чым-небудзь блізкім, вядомым ім абодвум.

— Чаго плача? А чаму б ёй не паплакаць, калі ёй гэтак хочацца. От плача, ну і няхай плача сабе паволі. Ёй у гэтых слязах асалода, дык от і добра, што хоць ёсць ёй чым пацешыцца... Вунь там, за вашай сцяной, таксама дзяўчына плача, дык у тае асалоды ў гэтым няма, а пакута. Вось яе шкода.

«Вось жыццё, — ужо спакойна плылі думкі, — плыве і шуміць па зямлі. Чуцён і відзён на вуліцы і ўсюды сталяр з сваёю вечнай вясёласцю. І ўсё здаецца ружовым, слаўным, а за сцяною, у нары, тое самае — цёмным».

І хацелася выявіць перад усім тым, што ёсць, што вось адчуваецца яно, гэтае жыццё, адно ўмірае, другое расце, а зямля, што трымае ўсё на сабе, імчыцца пад сонцам...

Зноў было ціха і змрочна ў пакоі, зноў чуць відна была вуліца, а за ёю шырокі пляч з цёмнымі ўжо абрысамі дрэў. Ужо не грала музыка, і рэдкія зыкі дзерава недзе за акном не парушалі цішы. Ужо плыла ноч, ахватвала зямлю чарнатаю, звала ў сябе яе. Застылі ў нерухомасці дрэвы напроці акна, і здавалася, што там вельмі ж прытульна і добра. Ужо чуліся здалёк з электрычнае станцыі шырокія зыкі паравіка, ды яшчэ некі стук, дробны і тупы, імчаўся аднекуль. Але не парушалі гэтыя зыкі цішы і не мяшалі думкам. А яны плылі ўсё і плылі. Плылі, як шырокая рэчка ў ціхія дні — бо быў дзень тады без буры ў душы. Плысці яны будуць так аж да самай гэтай буры, пакуль не давядзецца ім зрабіцца вострымі...

І толькі як пачаў узнімацца вецер, парушыў ён цішыню. Плыў ён недзе з далёкіх, неабсяжных далей зямлі і веяў дзікаю воляй. Пачынаў блытацца за вугламі камяніц. Пры цьмяным свеце ліхтароў відно было, як музыканты на бульвары пачалі настаўляць каўняры. І можа гэта ад таго, што ўсё пачало варушыцца, зноў захацелася Віктару Зенічу ісці на вуліцу ці куды-небудзь іначай, абы ісці. Цягнула да музыкантаў, туды, дзе пабольш людзей і зыкаў.

І зусім ужо прайшоў ціхі настрой. Была ўжо вясёласць ад можа і несвядомага пачуцця, што вось ты сярод людзей, а вакол цябе імчыцца жыццё. Што многа будзе чаго бачыцца і чуцца на зямлі, многа будзе дзён пражыта і гэтакіх вечароў, многа будзе зроблена нечага вялікага, што заўсёды, да канца жыцця, стаіць перад табою, і ніколі не зробіцца так, каб быў яму ўжо абсалютны канец...

Вецер плыве, і музыка грае. Яскрава гараць агні над горадам. Плывуць з ветрам з поля ціхія песні, ходзяць над зямлёй хмары, і імкнецца жыццё на зямлі. Гавораць людзі, носяць радасць і смутак, смяюцца і плачуць. Б'ецца з пустаты глыбіня, з-пад смутку — радасць.

Жыццё ты маё шырокае без краёў, глыбіня мая бяздонная!..

Віктар Зеніч уздзеў паліто, наставіў каўнер і выйшаў на вуліцу. Ліхтары слаба разганялі змрок, нёс вецер аднекуль лісты і шумеў і шумеў. Нехта шоў па трагуары, ківаючыся ў бакі — можа з піўной хто да дому дабіраўся. У кватэры Баляслава Гельца было цёмна і ціха. Мусіць, пайшла некуды Антаніна або сядзіць адна, лёгшы галавою на сваё піяніна. Вокны сталяра свяціліся. Чуцен быў ужо бесклапотны рогат сытай сталярыхі, адкінуўшай на ноч усе свае трагізмы. Недзе плакалі дзеці, на бульвары нехта смяўся, ішоў з лапаткаю з магілак стораж і даў «добры вечар» Віктару Зенічу. А пасля некуды памчаўся аўтамабіль, і зноў чуваць сталі радасныя песні з клуба. І колькі было тут і пустаты, і глыбіні на гэтым маленькім кавалку зямлі!

Віктар Зеніч паволі пайшоў у бок бульвара. Там пад высокім ліхтаром стаяў высокі капельмайстар і ўсё махаў рукамі, забыўшы ўсё, апрача зыкаў. А зыкі вялікія разбягаліся па свеце.

Віктар Зеніч зайшоў далёка ў забульварныя вуліцы, там ужо чутны былі крыкі паравікоў, шум нейкіх машын, што мяшаўся з прарэзлівым ужо свістам асенняга ветру. Гэтая шырокая сімфонія гучала то моцна, то зусім ціха.

І як ападала яна нізка, мацней беглі ў свет вялікія зыкі. І гаварылі яны аб вялікасці, аб радасці і смутку, аб бязмернай глыбіні жыцця.

1925

БУЛАНЫ

Зямля, зямля! Прасторы ў вятрах — чорныя, з вясёлым зяленівам расцвету...

Бярозы і хвоі ў вольную восень... Думаюць думу дарогі, гоняць ваду ціхіх рэчкі... І ў цішыні буры, і ў бурах — цішыня...

Хмурна думаць пачало неба, і тады ж зямля весялілася ветрам. Пад дзень пабялела зямля, а днём заснуў пад хвоямі вецер, і заплакала восень снегавымі слязамі. Падала вострая музыка капель і, як сплыў снег, заглядзелася мокрая зямля ў тонкае неба, і ў саду ўсміхнуліся апошнія лісты голае ліпы.

Так і было мокра цэлы дзень ды сумна-весела ад ясна-туманнага неба.

І тады раптам павеяла з поля вялікаю воляй — неабдымнаю і нявызначанаю, як пачуццё: можа гэта пахла поплавам, ці гаварылі

хвоі за полем, ці то гэта сляды соннага ветру, — толькі пацягнула тады Буланага з хлява ў паплавы. Ён аж памахаў аблезлым хвостом ды пацёрся свярбячаю спінаю аб сцяну. Пасля абнюхаў «качалкі» неперажованага старымі зубамі сена, утоптаную салому пад нагамі ды сцяну, што аддавала сухім гноем ды трухлінай. Тады ўставіў у вакенца бяздонна-чыстыя, як крыніца, вочы і ўбачыў: салома мокрай страхі, над ёю галіна з варонай і вясёлае неба. Усё гэта было як бы некім фонам, цьмяна адчуваемым глыбінёю істоты, незразумелым ні ў цэлым, ні сваімі асобнымі часцінамі.

Буланы падступіў да дзвярэй, пашараваўся аб іх старыя дошкі губамі і пасля ткнуўся ў іх. Дзверы трохі прачыніліся, так што можна было высунуць на двор галаву. Буланы так і зрабіў. А тут раптам запахла вялым аерам, і няможна ўжо было не выйсці на двор. Але Буланы яшчэ пастаяў трохі, бо павольнасць давала асалоду старому целу; і з вуліцы смешна відна была яго галава, так што Янка Самахвал, які вельмі добра ведаў Буланага і якога Буланы таксама ведаў і заўсёды здалёк пазнаваў па нейкаму канапляна-тытунёваму паху, прыпыніўся на вуліцы і сам сабе глыбакадумна сказаў:

— От, чорт яго ведае, чаму гэта Раман Драгун каня гэтага не збудзе. Падла ледзьве ногі цягае, а ён яго дзяржыць.

— Што ты кажаш? — абазваўся з свайго двара Юзік-сусед.

— Раман, кажу, каня не прадае.

— Не хоча за бесцань аддаваць, — заявіў Юзік і палажыў бараду на плот.

На гэтым гаворка магла б і скончыцца, бо ні аднаму, ні другому не было часу, але Буланы раптам вылез з хлява і, растапырыўшы ногі, паволі пачаў абнюхваць мокрую зямлю, зацярушаную саломай і сенам. Тады ўжо Янка Самахвал, як належаць, стаў напроціў двара і пачаў глядзець на Буланага.

— Эх, конь, быў конь. Што гэта быў за ко-о-о-нь— а-я-яй! — сказаў ён і трагічна паківаў галавой.

Юзік Жур падышоў да Янкі і сказаў:

— Гэта ж я яму памог гэтага каня купіць.

— Я ж ведаю.

— Я не кажу, што не ведаеш. Дзіва што ты ведаеш — гэта ўсякі ведае... Тады дык Раман усё шкадаваў, што пераплаціў, а пасля што ён мне пападзякаваў — страх. Бывала, які воз ні налажы, гара не гара — ідзе Буланы, а гэта зусім на няма нічога з'ехаў.

Так і гаварылі аб Буланым. І ад таго, што гаварылі і стаялі на вуліцы, брала цікавасць таго, хто не гаварыў і не стаяў

на вуліцы, а толькі бачыў усё гэта праз акно. Так выйшаў на вуліцу Костусь-муляр, які ніколі не меў сваіх коней і не цікавіўся імі, але мог гаварыць аб іх колькі хочаш. І ў звязку з тым, што раптам выйшаў на вуліцу Костусь, у спешным парадку з'явіліся і іншыя, бо была ў іх цікавасць да ўсяго таго, што б дзе ні рабілася і ні гаварылася.

І гаворачы аб Буланым і трохі думаючы аб ім, думалі і аб многім іншым. Гледзячы на вылезшую шыю Буланага, Янка Самахвал быў падумаў: «Галава ж у мяне вельмі свярбіць, трэба будзе пайсці ў суботу ў лазню».

І ў звязку з лазняю і суботаю падумаў аб тым, што гэта ж пасля суботы будзе нядзеля, а тады пойдзе ён аглядаць новую малатарню, якую прывязлі за сорок вёрст з саўхоза і паставілі ў Юрасёвым гумне. І не то, што ў гэтым самае важнае, але ўсё разам узятае: і лазня, і субота, і малатарня, і гаворкі, якія пры гэтым будуць весціся, — нешта блізкае і патрэбнае. Юзкі жа, гледзячы здалёк Буланаму на галаву між вушэй, падумаў: «Чаму гэта ў яго нек зеленавата там? Ці гэта ён у некую цвіль упэцкаўся, ці гэта шэрсць ад старасці ў яго такая стала».

І тады ўжо з'явілася ў яго вось якое адчуванне: «Гэта ж якраз такі бывае мох на старых бярозах. І нават тая бяроза, ускочваючы якую на воз год дзесяць таму назад, я сарваў жывот, уся была абросшая гэтакім самым мохам».

І пасля гэтага пайшлі гуляць думкі вольнымі пуцінамі. Падумалася аб тым, як сумаваў ён доўгі час па сваім жываце. Пасля гэтае адчуванне растала ў наступным: падобны колер яшчэ бывае ў раннюю восень пад рабінаю, напроці рэчкі. Сядзіш бывала там, а вада бяжыць ды бяжыць.

— Колькі гэта я гэтага Буланага перапасвіў, — сказаў раптам Юзкі пад густым наплывам думак.

— Усяму свая пара, — адказаў голас.

А Раман Драгун, стоячы ў хаце каля стала і гледзячы на акно, падумаў: «Чаго гэта людзі напроці майго двара сабраліся? Ці не зрабілася гэта што ў мяне ў двары?»

Трохі нават як бы спалохаўся чаго і закурыў зразу, а пасля, бачачы, што тыя як стаялі, так і стаяць, сам выйшаў на вуліцу і разам з усімі моўчкі глядзеў на Буланага.

А Буланы ўсё нюхаў зямлю, а пасля пацягнуўся паволі ў сад. А там пад разгатаю грушаю ляжаў пажоўклы і мокры аер, дзён пяць таму накошаны Раманам Драгуном каля рэчкі, пахнуў ён моцна, быў вакол расцярушаны, нават трохі быў ускладзены на

дзве тоўстыя галіны грушы. Вакол ён быў, гэты аер. Уваходзіў ён Буланаму ў адчуванні і выглядам, і пахам, і ў ім губілася неяк трава, збітая і малая, што разам з чорнымі лісцямі макрэла пад яблынямі. Буланы папрабаваў жаваць аер — нясмачны, так што не варта было яго і нюхаць. Але сваім пахам і выглядам у многа раз павялічыў ён Буланаму адчуванне вольнага прастору рэчак, паплавоў ды вільготнага ветру. І раптам раздзьмуў ноздры Буланы, так, як раздзьмуваў іх у маладыя гады. Яшчэ махнуў хвостом, папрабаваў страсянуць грываю, але грывы ўжо амаль не было, і выйшла гэта неяк смешна: проста пацеляпаў неяк шыяю і пабег паволі дваром на вуліцу.

— Ку...-куд-ды, а-а-а! — растапырыў быў рукі Юзік, а Раман Драгун, уцяміўшы раптам становішча рэчаў, сказаў:

— Надвор'е прачысцілася, то няхай, от, пацягаецца па плавах, хоць абветрае трохі.

— А што ты думаеш, — адказалі яму.

На гэтым уся іх гаворка і скончылася. Яны разышліся, несучы кожны ў сабе думкі, ужо не блізкія да Буланага. А Буланы прабег па вуліцы да трэцяе хаты, ды раптам адчуў, што баляць ногі. Тады ўжо паволі пайшоў, не пакідаючы раздуваць ноздры — ці то гэта ад адчування блізкасці поплаву, ці ад стомленасці.

Так выбег ён за агароды і стаў грызці дробную траву, і затым, што быў ён конь і не было ў яго таго, што выразна завуць думкамі, амаль згладзілася ў яго тое ўсё, што было кагдзе, як бы гэта не было для яго мінуўшчыны, не было яе выразна ў адчуваннях. Яна была ў жыцці і выяўлялася, напрыклад, у тым, што вось ад старасці, ад быўшае працы і жыццёвай нягоды ногі сталі часта балець і вочы закарваць гноем, але гэта не была свядомасць, якое не было, а быў далёкі ад разумення і ўяўлення факт...

Ужо не плакаў дзень снегаваю вадою, бо знік ужо снег, толькі стаялі ціха ў ручаінах гэтыя слёзы — як бы гэта дзень выплакаўся, і стала зусім яму лёгка. Змыў ён слязьмі каламутнасць, што няпрошанаю прыйшла да яго, разagnaў волава хмар і пачаў смяяцца — ясна і ціха.

А тут яшчэ гусі, прагергетаўшы ўсю сваю сталасць на агародах, падняліся ды белымі камякамі шуганулі цераз платы ў поле. Цяжка было ім плаваць у вышатах, бо былі яны сытыя і сталыя, як тыя сцены, у якіх начавалі; так яны і пападалі на зямлю і пачалі там шукаць нечага.

Буланы грыз траву, а яны нечага шукалі, і была ў іх сталая вясёласць, зусім не такая, як у Буланага. У яго проста было некае цьмянае жаданне. То цягнула яго некуды ісці, падняўшы галаву, то страшна хацелася, ліха ведае адкуль, набраць повен рот травы ды ўсмак пажавачь яе. Проста гэта было тое самае, што застаўляла яго ў маладыя гады ляцець, задраўшы хвост, па загонах. Аж стогне зямля, аж енчыць дарога пад капытамі. Толькі пыл слупамі ходзіць там, дзе скача, бывала, Буланы. Як ужо яго ні путаў Раман Драгун — ніводнае пута не трымала яго: парве ды калі залапоча...

І якое дзіва, што цяпер Самахвал Янка, убачыўшы Буланага, заўсёды трасе галавою ды выводзіць павольным голасам чуць не на дванаццаць тэмпаў:

— Што гэта быў за ко-о-о-онь — а-яй!..

От, не папытаў тады Янка Самахвал у маладога Буланага: «Куды ты так мчышся, задраўшы хвост?» І не меў Буланы чалавечага розуму ды языка, каб адказаць яму на гэта...

Гусі сабе вялі гаворку, а Буланы падняў галаву ды пайшоў паволі вузкаю дарогай туды, дзе чарнелі кусты.

II

Было гэта даўно ў чалавека, і больш яно ўжо ніколі не з'яўлялася; пачало забывацца, і нават сляды яго сплывалі ўжо па хвалях часу. А тады было яно моцнае, было яно вялікае, як усё тое, што ёсць у чалавека, разам узятая, у пачуццях і думках. Бо праз яго тады праходзіла і пераламлялася ў ім адчуванне і ўяўленне ўсяго таго, што існуе.

Быў Раман Драгун малодшы і мацнейшы, і думкі меў вастрэйшыя, але яны сталі слабымі...

Ціха было ў тых дні ў хаце і на двары. І ён усё стараўся што-небудзь рабіць, чым-небудзь займацца па-за хатаю, каб не бачыць таго, што было ў хаце. Ляжала там яго хворая жонка і пакутавала. І гэта напаўняла ўсё, выходзіла за адчуваемыя абшары і было ва ўсім. Так, гэта ён адчуваў. Была гэта ненармальнасць, быў хаос, і чалавек, заўсёды праціўны яму, шукаў гармоніі. Вяўлялася гэта ў яго ў імкненні бачыць вакол сябе ўсё нармальнае, у сваіх берагах. Хоць бы ўявіць як, што гэта ўсё так і ёсць. Хадзіў ён па двары, па ўтоптанаму снегу, і былі ў яго дзве вышыні настройў. То хацелася яму як бы сціснуцца ў адзін маленькі жмут, быць

непрыметным, і каб такім стала ўсе. Бо гэта была б процілегласць таму ненармальнаму, страшнаму і вялікаму.

Змрокам дзён ён з вялікім здавальненнем заносіў Буланаму сена і стаяў там падоўгу, прыпёршыся плячом да сцяны.

Буланы быў яшчэ зграбны і ў самай сіле. Жаваў ён сена ў цёмным хляве спакойна, без тых бур, якімі кіпеў чалавек, а чалавек стаяў каля яго і ашукваў сябе: «Дык гэта ж усё так, як трэба, — Буланы жуе сена, стоячы на чорнай ад змроку саломе; тут жа прытульна і цёпла. І я стаю і гляджу ў ціхую адзіноту зімовага вечара».

Так находзіла на чалавека супакаенне. Пасля думкі вызывалі тое, што ёсць, і ўяўлялася як бы немагчымасць чалавека цішынёю пазбавіцца. Тады ўзнімалася бура, трывогі і жаданні будзілі ў чалавеку бунт проці неабходнасці цяжкіх перажыванняў, проці смутку. Бунт ачышчаў дарогу да нечаканых уздымаў радасці... У чалавека напружваліся і дзейнічалі думкі. Пасля ізноў гэта ўсё ападала. Так і было, так ішла барацьба ў настроях. Так усё то кіпела, то роўна плыло. І было яно ўвесь час з рознаю сілай, пакуль не сплыло...

А Буланы еў сабе паволі, спакойны затым, што сена было смачнае, здаволена цёрся губамі аб жолаб, і свет з бурамі і цішынёю быў для яго тым, што можа можна папрабаваць выказаць словамі: павольнае здавальненне.

Для яго не было ні Рамана, што стаяў пры ім, ні ўсякіх там адценняў усяго.

Раман жа быў повен усім. Твар яго быў тады больш жывым, як заўсёды, і адбіваў на сабе змены адчуванняў, і загэтым выразы яго былі нешта адналікае з вакольным, і ўжо ў гэтым сама па сабе з'яўлялася процілежнасць хаосу; было імкненне.

І недасяжна было для Буланага тое, што Раман пасля паспакайнеў, як усё сплыло на хвалях часу: бо яно пачало забывацца, раставаць у бясконцасці...

І вясною, калі араў Раман на Буланым поле і дзьмуў сухі вецер, зусім не было ў яго жадання сціснуцца ў адзін жмут, зрабіцца малым, а было імкненне, звязанае з нейкім адвечным чалавечым бунтам — як бы вырасці, каб быць прыметным усяму, так, як шырокі вецер і гулкія зыкі.

Ад гэтых гуллівых і несвядомых жаданняў было тое, што Буланы часта атрымліваў па спіне і ўжо злаўчыўся баяцца Раманавага гуку:

— Эй ты, малы! Фюйць!..

І гэта Раман рабіў без жадання пакрыўдзіць Буланага, гэта так толькі ўмеў ён выявіць тое, што было ў ім.

Калі Раман выпрагаў Буланага і пускаў яго грызці межы, а сам лажыўся каля воза жаваць абветраны хлеб ды ціха сабе думаць, у Буланага з'яўлялася ў першы момант якраз тое, што людзі ў сабе называюць уздымам радасці.

Так яно ішло заўсёды раўналежна — у Рамана і ў Буланага.

Цэлы дзень той валачыўся Буланы па полі. Нічога ён там не пад'еў, толькі змёрз, бо к канцу дня захаладала і змрок стаў імглістым. І як чорны был'нік і голыя кусты пачалі злівацца з зямлёю, прыйшоў ён дадому, калі ўжо Раман Драгун збіраўся ісці па яго.

III

Два дні ляжаў на зямлі снег — неглыбокі і вільготны, і адной раніцы паслужыў ён тэмаю для гаворкі.

— Зямля не замерзла, а снег ляжыць, — сказаў Раман Драгун, стоячы ў саду пад грушаю, і, прымеціўшы на другі бок плота Янку Самахвала, яшчэ сказаў: — Нялюдская некая зіма.

— Ат, якая гэта зіма, — адказаў Янка Самахвал, не думаючы, да яго гэта гавораць ці не, — хіба гэта снег — гэта гразь, а не снег.

Раман Драгун угледзеў каля плота трухлявы пянчук, летам яшчэ прывезены ім з лесу, і падумаў: «От валяецца, яшчэ горш згніе. Трэба пасеч — то згарыць у печы».

Тады пайшоў у сені, узяў сякеру і пасек пянчук, а пасля гэтага сказаў сам сабе:

— Карысці з каня няма жаднае. Не будзе на вясну ім рабіць як усё роўна. Прадаць яго трэба, хоць ты што хочаш.

І ўжо як седзячы за сталом, засыпаным хлебнымі крошкамі, еў, усё думаў, якую гэта цану за яго прасіць. А пасля паволі і нек асцярожна закурыў, сеў на Буланага, і паехаў за пяць вёрст.

Там нейкія людзі, у доўгіх крамных світках і чорных кажухах, падпяразаныя шэрымі і чырвонымі паркалёвымі паясамі, з бародамі і без бародаў, доўга тузалі Буланага, абмацвалі яго, праганялі паміж вазоў, ляпалі па ім рукамі і пугамі, крычалі нешта ў яго перад мордай, пасля таксама ляпалі па плячах Рамана Драгуна, тузалі і яго, білі па руках і ўсё траслі галавамі. І нарэшце зусім пакінулі і Буланага, і Рамана Драгуна. Пасля

яшчэ падыходзіў нейкі высокі чалавек у зрэбных портках і суконнай жакетцы. Ён два разы ляпнуў Буланага па заду, пасля правёў рукою па шыі і галаве, да болі расцягнуў яму верхнюю губу, каб глянуць на зубы, і раптам адышоўся.

А Раман Драгун пасля ўсяго гэтага стаяў і думаў: «Нічога не будзе: скура і дзела з канцом».

Было тады ў яго нешта падобнае да злосці, і як бы гэта на Буланага, што ніяк выгадна не прадаць яго ўжо.

— Ну ты, скура, — сказаў ён з вяліка-сталым выглядам і пачаў на яго садзіцца...

Конна на Буланым ехаў вастратвары Раман Драгун; усё тоўк Буланаму заднікамі шырокахалявых і нізенькіх рыжых ботаў пад чэрава ды пасвістваў:

— Фюй-фюйць!..

А Буланы і вухам не веў. Праўда, ён то гэтыя вушы натапырваў, але нагамі перабіраў павольна. Толькі калі часамі вельмі ўжо моцна свісне Раман Драгун, дык тады Буланы нек спрытна, але стала шавяліў задам ды яшчэ крывіў набок морду. Морда крывілася лёгка, і быў выраз усяго гэтага такі, як бы гэта Буланы хацеў сказаць Раману Драгуну:

«Свішчы, свішчы, фюйкай сабе паволі, ці як сабе хочаш. Што ж з гэтага, ты — Драгун, а я Буланы. Ты сядзіш на мне, а я іду — а дарога сабе макраватая, пасля дажджу».

Так гэта нек уяўлялася, што гэтак-так думаў Буланы. На самай жа справе ён нічога не думаў, бо не ўмеў думаць. Нек трохі блыталася недзе ў ім, у глыбіні галавы, ці то гэта так недзе ў істоце, а дзе, хто яго ведае, — што гэта, як хваціў быў ён нядаўна на двары ў Сымона Шрота аўса, да якога Раман Драгун па дарозе заехаў на ім (што Сымон Шрот зваўся Сымонам Шротам, таксама Буланы не ведаў), дык вельмі ж пасля гэтай жмені аўса пагнала яго сліну, і хацелася тады больш хваціць аўса, але Сымон Шрот, узяўшы ражку з аўсом і абляўшы курэй, якія зазіралі яму ў вочы, недзе знік. Сліну гнала некалькі хвілін, а пасля і гэтая работа заціхла, але жаданне жаваць авёс і цяпер засталася.

Пасля Сымон Шрот паглядзіў Буланага па шыі, паглядзеў яму ў зубы, пасля нечага пацерабіўся трохі каля хваста і сказаў Раману Драгуну:

— Я сягоння закалоў два япрукі. Адзін япрук Юрасеў, а другі Уладзеў, дык вечарам пайду на свежыну, а цяпер мне час ёсць.

Дык я, што робячы, ражку аўса думаў у жорнах змалоць на воб-мешку. А тут бачу — ты едзеш... Дык я, паглядзеўшы на твайго Буланага, проста кажу, што з гэтага каня нічога не будзе — стары і дыхавічны; я табе кажу, калі ты хочаш ведаць.

Раман Драгун у гэты час выдзьмухваў з вусоў пыл, які яшчэ з самага ранку пазалазіў туды, але, пачуўшы словы Сымона Шрота, забыўся пра гэтую работу і заявіў:

— То я гэта табе набіваюся з канём гэтым, ці што? За каго ты мяне лічыш?

— Я не кажу, што ты мне набіваешся з гэтым канём. Я не кажу, што ты не можаш набівацца. Набівацца ты можаш, але нашто гэта табе — каня гэтага я ўсё роўна не куплю. Што ты, розуму ў галаве не маеш, ці што; я табе кажу, калі ты хочаш ведаць...

Раман Драгун паволі сеў на Буланага і накіраваў яго на вуліцу. А на вуліцы пачуў голас Сымона Шрота:

— А дзе ты Каштана дзеў?

— Прадаў, — адказаў Раман Драгун і паехаў.

На гэтым гаворка і скончылася, і Буланы цяперка ішоў сабе і ледзь прыметна адчуваў, як яму хочацца аўса, ды яшчэ тое, што так жа не будзе, некуды дайшоўшы, нешта будзе есці...

Раман жа Драгун аб ядзе не думаў. Перш, як толькі ад'ехаў ён ад Шротавае хаты, дык адчуў думку аб тым, што шыракаверхая старая салдацкая шапка ўсё наязджае на лоб. А пасля прыпомніў свае справы, што вось трэба будзе гэтага самага каня прадаваць ды купляць другога; а гэта — чорт яго ведае, вельмі ж клопату многа. Няхай бы ён быў сабе і быў, гэты Буланы, і не старэў, і не трэба было яго са свету зводзіць. І як бы нешта падобнае да злосці шавяльнулася ў ім на Буланага. Праўда, яно то за жыццё прывыклася да гэтага клопату, але нек цяпер вельмі ж многа яго — усякія гэтыя дробязі збіраюцца ў адно, дык вельмі ж му-чаць яны. А тут яшчэ ўсякія думкі апануюваюць.

А пасля і гэтая думка сплыла. І тады прыпомнілася самае важнае, што ўсё рупіла неяк несвядома, знаходзілася недзе ў глыбіні істоты і не афармлялася ў думках, а цяпер неяк раптам выплыла, з'явілася і выявілася ўжо як моцнае настойнае разуменне: «Гэта ж Буланага, калі ніхто не купіць, трэба будзе пусціць пад нож на шкуру, яно то ўсё роўна яму ўжо канчацца, але...»

І тут раптам ужо была новая думка: «А можа яго і купіць хто...» І тут жа выявілася яшчэ новая думка: «То ўсё роўна ж яго на шкуру купяць...»

І тады ўжо гэта пачало пераходзіць з думак у пачуцці.

— Яно то лепш не думаць аб гэтым, — сказаў паціху Раман Драгун, мала ўжо разбіраючыся аб тым, аб чым гэта не думаць.

А пачуццё было. Было гэтае яно цьмянае і некае новае. Тады, як раніцаю калоў ён трухлявы пянчук у саду, тады аб Буланым думаў таксама, як і аб гэтым пенчуку: «От пянчук раскалю, а Буланага прадам», а цяпер Буланы раптам як бы вырас сваёй істотаю для думак. І на адзін, на адзін толькі момант стаў ён як бы мяжою між двума адчуваннямі свету.

Утварылася вострае раздзяленне між пенчуком і Буланым: матэрыял і істота; матэрыял для жыцця і жыццё; і матэрыял для жыцця ад жыцця. Глядзі ты на матэрыял — што скажа жыццё? Глядзі ты на жыццё, каб цвіло — Буланы робіцца матэрыялам...

А тут якраз пачалі пералятаць цераз дарогу вароны, пачалі шукаць нечага на ёй і адцягнулі ўбок Раманавы думкі; уявілася, што вароны пахнуць ветрам, а вецер пахне мокрымі кустамі. А ў кустах, пэўна, яшчэ відна з-пад мокрага снегу мокрая і зжаўцеўшая трохі за восень трава. Дык тады і ўявілася яшчэ, што гэта і хаты там скрозь стаяць, і людзі там вакол ходзяць, і дарогі пад мокрым снегам ляжаць, і ўсё гэта ж прывычнае і блізкае. Гэтае ўяўленне прывычна і натхнёна заўладала раптам пачуццямі зусім і цераз глыбіню істоты разагнала папярэднія думкі, і тады ўжо ясна адчулася: дык Буланы гэта стары, яму ўжо канец падыходзіць. «Гэты канец прыйдзе, зробіцца неяк, адыдзе, а я пра яго забуду, а сам буду жыць, бачыць усё. І не мной гэта ўсё зроблена, і не мной будзе перароблена».

І раптам, як бунт некі, выбухнула вастрата думкі: «А ці не павінен я ў гэтым рабіць што? Чаго ж гэта еду я спакойна, калі вакол так?»

Але гэта думка засталася няскончанай і нават зусім не сфармаванай, бо раптам прыпомніў неяк, што заўтра нядзеля, і пры гэтым уявілася, што ўсё будзе такім, якім будзе.

А пасля зноў з'яўляцца стаў нейкі непакой як бы ад таго, што Буланаму падыходзіць канец.

— Чорт яго ведае, от разбярыся тут, — сярдзіта плюнуў Раман Драгун і ткнуў Буланаму заднікі ботаў пад чэрава.

Гэта работа навяла яго на звычайнае, і з'явіліся новыя думкі аб тым, як гэта ён на Буланым і на Каштане вазіў гной, а вецер свістаў у вушах. Была восень, разбівалі гной, птушкі ляцелі.

І раптам зноў засвістаў Раман Драгун:

— Фюй-фіць.

А пасля захацелася яму заспяваць, ды не мог прыдумаць ён песні. І ўжо неяк як бы дзівіўся — як гэта ён мог думаць аб усім тым, аб чым нядаўна думаў. Што гэта ж Буланы стары, дык так-веле бяды: папрацаваў на ім некалькі год, даў ён карысць, а гэта будзе добрая шкура — матэрыял добры, значыцца...

А Буланы ішоў сабе паволі і не думаў і не ведаў, што над яго галавою ў чужой галаве некалькі раз змяняліся настроі. Буланы раздуваў свае старыя ноздры, трохі нават, як бы гэта прыпамінаючы лета, памахваў аблезлым хвостом ды ўсё ішоў.

Усё ішоў ды ішоў...

IV

Маўкліваю дарогаю паволі прыйшоў дзень. Перш думаў ён нешта над соннаю вадою рэчкі і слухаў. Пасля азірнуўся і ўбачыў: у шэрым холадзе маўчала зямля. Застыў яе смутак белаю мерзлатою і падышоў ужо да мяжы з радасцю: як развіднела, пачаў насіць вецер над зямлёю зыкі, ці то гэта сам моцна расказваў, ці то гэта нейкае выяўленне жыцця развяваў у прасторах...

Тады пабалеў і прамёрз у саду скошаны аер, і весяліліся ўжо вочы не ім, а сухімі паленнямі сіняватай хвоі каля сцяны пад страхою. Нагадаў гэты сіняваты колер роўнасць шуму зялёных калюшак, а зыкі таго дня змагаліся з гэтым уяўленнем...

І ад гэтага трудна было ўстанавіцца ў парадах пачуццям, загэтым і дзень той быў, як нейкая мяжа між абсалютным спакоем душы і распаччу, як розніца між радаснай цішынёю і беспрытульным холадам...

Ішоў сабе дзень паволі, у бязмернай далячыні ад таго, як ён уяўляецца ўсяму, што можа ўяўляць. От ішоў сабе, як хадзіў каля платоў Буланы. Было ў ім тады роўнае адчуванне жованага кагадзе сена, ветру, што коўзаўся па яго рэбрах...

Панюхаў Буланы сырыя дубцы, якімі ўвіты быў плот, пацерабіў трохі губамі іх сухое лісце, уцягнуў быў у рот некалькі нават гэтых лістоў, паклычыў трохі дзяснамі ды выкінуў назад. Пасля стаў пад грушай, ды так і стаяў, шавелячы адным вухам і апусціўшы ўніз галаву. Не было яму холадна і было нек усё абы-якім. Не веяла, значыцца, паляюна воляй, а мінуўшчыны для адчуванняў не было, была моцная мяжа ў іх між тым, што ёсць, і тым, што было. На адзін бок мяжы ўсё было запоўнена тым, што ёсць, па другі бок, там, дзе павінна было быць тое, што было, — было пуста. Гэтая

пустая заўсёды палавіна часам прапускала праз сябе для раптоўнага ўяўлення нешта вельмі тонкае і надзвычайна вострае, што заўсёды рабіла раптоўны ўздэм таго, што застаўляла Буланага паднімаць угору, наколькі хопіць старых сіл, галаву, падкінуць задам ды страсянуць шыяю. Апошні раз гэта было ўчора вечарам, як Раман Драгун палажыў у жолаб сена. У цемні раптам запахла сенам, і ў першы момант улавіў быў Буланы ў гэтым паху нешта ад роснае травы ў летні вечар. Тады нек самі раздзьмуліся ноздры, страсянулася шыя, а ў вачах, па цемні хлява, прамчалася некая лагчына з куп'ямі, алешнікам ды роснаю траваю. Ды яшчэ, але ўжо ў меншай меры, ружовасць сонечнага захаду. А пасля ўжо сена пахла сенам, і Буланы спакойна жаваў, так як цяпер спакойна стаяў у садзе...

Стаяў усё ды стаяў.

Не быў гэта сум жывое істоты, а роўны спакой: цягнецца паволі час, вецер дзьме, і калі я стаю, то, значыцца, я стаю. Гэта быў такі выгляд у Буланага, як бы гэта ён злёгка разважаў: «Усё такое, якім яно ёсць».

І ў той самы час, тут жа вельмі блізка, за дзеравянаю сцяною, у хаце, чалавек разгладзіў вусы, пацягнуўся ўсёю сваёю постаццю і з некай фаталістычнай упэўненасцю сказаў ні то сам сабе, ні то каму іншаму:

— Мусіць, годзе ўжо з гэтым канём важдатца... Не будзь я Раман Драгун, калі я на ім што страчу.

На лаве каля сцяны сядзела дачка яго — худая і вастраносая жанчына. У яе заўсёды быў клапатлівы настрой. Яна памаўчала трохі, а пасля роўным голасам сказала:

— Гэтага каня трэба папхнуць к чорту.

І тады ў хаце гаворка аб гэтым была ўжо скончана.

Раман Драгун ужо ўявіў, што рабіць і куды ісці. Ён ужо весела закурыў і паглядзеў з хвіліну праз акно, здалёк, як сплываў патроху белы дзень...

Кароткі быў ён, гэты дзень. Пакуль у хаце пагаварылі і падумалі, пачаў ён канчатца. І калі ён канаў, агарнуўшыся сіняватым змрокам, Буланы піў каля калодзежа ваду так, як і заўсёды. Усё ішло сабе так, як і дагэтуль. І ўсё было так, як і заўсёды, — і сумна, і радасна.

V

Карась быў худы і шчуплы стары.

Кожную раніцу падоўгу любіў ён мыцца. Доўга цер ён пры гэтым свае маленькія гладкія вушы і такі ж маленькі белы нос. Чухаў у круглых сівых вусіках і рэдкай бародцы, а пасля адзяваўся ў нешта чорнае і доўгае, што раней зваў сурдудам, а цяпер ніяк не зваў, бо з цягам часу яно зусім змяніла сваю форму.

Любіў ён вельмі маўчаць ды вечна цягнуць сабе пад нос некую вялую мелодыю, як бы гэта ён хацеў гэтым выявіць роўны, без бур і цішы ход свайго жыцця. І ўсё, што рабіў, ён рабіў упэўнена, не думаючы аб другіх і не гледзячы на тых, хто глядзеў на яго. Як бы гэта не адчуваў ён нікога на свеце, апрача сябе ды таго, што рабіў.

Год пяць таму папаўся на яго жыццёвай дарозе адзін чалавек, які толькі некалькі першых дзён як бы прабаваў увайсці ў гэтае вяла бясконцае жыццё, а пасля як бы стаў пры гэтым жыцці, плывучы сам сабою, і толькі на кароткія моманты спатыкаўся цесна і востра з ім. Гэта быў Мікалай Бяляк. У жыцці гэтага чалавека самым важным, самым найвышэйшым здарэннем было тое, што служыў ён некалі ў салдатах, сам браў, а пасля здаваў некую карпацкую крэпасць. Гэтае важнае здарэнне ў яго жыцці навучыла выяўляць яго чалавечую моц, смелым стараннем свой вялы ад прыроды голас зрабіць зычным і заўсёды дзе трэба, дзе не трэба хваліцца кожнаму, што ніхто так не знаецца каля коней, як ён. Быў ён сыты, але косці меў шырокія, і загэтым твар яго здаваўся худым, ступаў ён цвёрда, моцна стукаў нагамі і маленькую галаву на сухой шыі трымаў трохі на левы бок. Нешта было агульнае ў ім і ў Карасю. Яно не было ў тым, што абодва яны невысокага росту, нават гэта хутчэй магло адрозніць іх аднаго ад другога — белы твар Карася насіў у сабе ўсе адзнакі старасці, а гэты быў яшчэ малады і моцны, твар меў гладкі і цвёрды, нейкага шэрага колеру. Была гэтага агульнасць і не ў тым, што Карась трохі гарбаты, а ў гэтага круглыя плечы трохі прыгнуты. Гэтая агульнасць была неяк у глыбіні іх істотаў, неяк часам вочы адналькава свяцілі, як бы хацелі выявіць дзве падобныя плыні жыцця. Што плывуць двое людзей ці ў чым-небудзь варушацца, і тут для кожнага больш добрага, нават многа яго, чым кепскага: яно ёсць, то што тут больш гаварыць — і добра...

Можа гэтая агульнасць з'явілася ў працэсе жыцця. Можа яе дало тое, што рабілі яны ў жыцці. Хоць рабілі яны адно і тое неаднолькава. Работа была адна, і можа гэта самае важнае.

Карась рабіў так: калі дасць ён нажом каню ў грудзі, то, значыцца, конь скоро кончыцца, і гэта ніяк неяк не ўспрымалася: вецер шуміць сабе, за ўзгоркам дарога маўчыць, а там нехта праехаў, вечарам сонца заходзіць, а я каня кончыў — ну, то што тут такога?!

От так гэта тады Раман Драгун пянчук той калоў, а пасля аб Буланым думаў. Дык у гэтага ўсё жыццё было такім. Не было нічога ні ніжэйшага, ні вышэйшага, нават як бы патрэбнага і непатрэбнага. Усё было роўным, усё было на сваім месцы. Б'ю коні — бо гэта мне патрэбна, каб жыць... І слёзы не з'яўляліся ні радасцю, ні тугою — гэта тое, што з вачэй льецца...

Можа і з'яўлялася што ў яго, што абуджвае пачуццё аб выяўленні ў слёзах радасці ці смутку, але дні ішлі, плылі сабе, і ўсё плыло, рабілася, варушылася. Пускаўся ў дзела амаль кожны дзень нож, прывыклася бачыць цёплую кроў, таксама, як прывыклася бачыць, што вакол цябе ходзяць людзі, на градах растуць гуркі, што калі тупы нож, дык ім трудна арудаваць і што наогул, калі ён тупы, то, значыцца, тупы...

Мікалай жа Бяляк востра жыў момантамі. Як памагаў ён Карасю на шырокім поплаве ці дзе ў полі ў рабоце каля коней, вельмі хацеў, каб хто гэта і чым пабольш людзей бачылі гэтую работу. І каб гаварылі аб гэтым, бо тут жа і было аб чым гаварыць — гэта ж колькі вакол тысяч людзей живе, а толькі яны ўдвух тут робяць гэта.

І з вялікім захапленнем Мікалай Бяляк расказваў пасля, як часам ад першага ўдару не падаў конь і загэтым было каля яго тады больш работы — работы важнай, нават вялікай у сваім значэнні, такой важнай, як няважна ўся работа ўсіх тых, хто яго слухае...

Ні ён, ні Карась доўга не гаварылі з Раманам Драгуном. Вырашылі яны справу ў двух словах. Вырашэнне гэтых спраў ляжала галоўным чынам на Мікалаю Бяляку, і ён зараз жа ва ўсім, у чым хацеў, упэўніў Рамана Драгуна і назаўтра пасля гаворкі забраў у яго Буланага і павёў у поле, куды Карась неўзабаве прыйшоў вузкаю, абветранаю за восень сцежкаю...

І тут, у вялікім прасторы, сярод неабдымнасці зямлі, павінна было адбыцца тое, што ёсць самае важнае для разумення ці адчування істоты: што жыццё — бязмернае і неабдымнае, і перад адчуваннем яго нішто абшары свету, і сэнс яго — у радасці; ад-

чуваючы смутак, істота адчувае і не забывае, што існуе радасць і што ў ёй і ў вечным імкненні да яе — апраўданне жыцця.

VI

Пяць дзён пад вятрамі ляжала зямля, а пасля гэтых ж вятры пагналі з захаду мяккія хмары, а ад хмар цямней стала на зямлі, і тады прапалі вятры. І як бы хмары прыняслі цяпло — растала трохі падмёрзлая зямля, і зеляней, і весялей стаў выглядаць мох у задумёных кустах.

А хмары ўсё ішлі ды ішлі, усё паўзлі па нізкаму небу і неўзабаве пачалі прападаць за даляглядам. І ўжо відаць стала шэрую яснасць неба; зноў пачалі ўпарта зваць у свае далі дарогі, зноў пачала далечыня зямных абшараў здавацца прывабнай, і зноў нараджаліся жаданні ўсё ісці ды ісці.

Гэта так было на зямлі для людзей.

А тым часам Буланы бег паволі, наколькі дазвалялі старыя ногі ды нейкая, ніколі раней невядомая, трывога. Была яна недзе ў глыбіні істоты, неяк хадзіла па ўсіх жылах і паменшвала моц ног, але разам з тым і застаўляла бегчы. З'явілася яна раптам, зразу пасля таго, як Мікалай Бяляк хваціў яго за морду, а ў руках Карася бліснуў нож. Тады раптам рвануўся Буланы, і некая сіла, зусім незнаёмая ўжо на старасці год, панясла яго па вузкай дарозе... Толькі ногі паднімаліся ды капыты чапляліся за высокія межы асенніх палеткаў... Пасля пайшлі за полем ціхіх кусты, а за кустамі бліснула срэбрам вады вузкая рэчка. Буланы пабег цераз яе. Трохі нават падскочыў, перакінуў пярэднія ногі на той бераг, а заднімі боўтнуў у самае дно. І тады нешта цьмянае шавяльнулася недзе ў адчуваннях: «Гэта ж, мусіць, дагналі ды зрабілі нешта». І тады ўжо залапатаў-забоўтаў нагамі ў вадзе, з усіх сіл рвануўся наперад і зноў пайшоў ва ўвесь дух па пустых паплавах. Пасля выбег у некую лагчыну, а там направа і налева кусты. Пад кустамі мох зялёны, пад нагамі балотная трохі трава.

Ціха было, спакойна, і ад гэтага паспакайнеў Буланы. Стаяў ён доўга на адным месцы, адчуваў, як хадзілі ў ім ад удушша пад шкурай рэбры, ды ўсё, задзёршы галаву, цягнуў у сябе паветра.

Стаяў усё ды дыхаў, узнімаў высока бакі...

І ўсё спакайней ды спакайней. На хвіліну нават уявілася, што зараз вось прыйдзе Раман Драгун, забярэ яго ды павядзе дадому, а там падкіне сена.

І тады ўжо пачаў хадзіць Буланы паволі ды грызці вільготную і халодную ад восені траву...

Гул нейкі, як бы крык, ішоў па лагчыне. Брахаў недзе за кустамі сабака, а пасля і ён выбег на лагчыну ды, задзёршы галаву, брахаў усё, стоячы на адным месцы.

Грызучы траву, пайшоў Буланы ў кусты. А на той бок рэчкі хадзілі ўжо Карась з Беляком. Хадзілі ды шукалі месца, дзе б пералезці цераз рэчку, ды ўсё гаварылі аб тым, як гэта мог так спрытна ўцячы Буланы — стары і дыхавічны.

Бяляк скроб усё ў валасах на шыі пад барадою ды злаваў трохі на тое, што не ўдалося вось зразу кончыць маленькую і прывычную справу — забіць Буланага.

«Прыйдзецца шукаць, а пакуль знойдзеш, а там і вечар надзе, — думаў ён сярдзіта, — дык, ліха на яго, спазніцца можна на жалобную вячэру — памінкі пасля Яна Барыкі».

— Тфу, няхай ты згары, гэткая работа, — вылаяўся Бяляк ды яшчэ раз плюнуў, а пасля ўпікнуў Карася:

— Калі бо ты колеш чорт ведае як, ці гэта гэтак калоць? Гэта ж табе не курыца, а конь. Хоць стары, але ўсё ж сілу мае.

— А ты дык вельмі разумны, як пагляджу я на цябе, — абазваўся Карась, — на каго любім усё ўскладаць, а сам дык як трымаў — хваціў за морду ліха ведае як. Калі не ўмееш трымаць, дык трэба было не брацца. Гэта табе не жарты — каня з-пад нажа выпусціць. Цяпер шукай ветру ў полі.

І ўсё ўпікалі адзін аднаму, шукаючы Буланага, каб забіць яго.

Хадзіў Буланы ціха сабе па лагчыне, грыз траву, адчуваў вясёлую млявасць ад прайшоўшага непакою, слухаў брэх сабакі ды не адчуваў, што шукаюць яго. Хадзілі двое людзей па берэзе рэчкі, і быў у іх непарадак у настроях, бо парушана было гатовае, раней ужо ў думках складзенае.

І ніхто з гэтых трох істот не адчуваў усяе глыбіні моманту, што была тут блізка смерць. Будзе, як і раней, пахнуць у лагчынах траваю, будуць у сонечныя дні вятры гнаць пыл па дарогах, будуць хмары паліваць зямлю дажджом, а пасля глядзець на макрату ды смяяцца сонцу. Будзе ўзнімацца ў свеце ў істотах радасць, будзе ападаць, да смутку, зноў пасля ўзнімацца... А ў той час Раман Драгун скажа суседу:

— Быў у мяне конь Буланы, от цягавіты быў, пакуль не з’ездзіўся.

Грыз сабе Буланы траву...

«Спазніўся на вячэру, — думаў Бяляк, — чорт яго ведае, як шкода, ах каб ты згарэла, каб ты... гэткая работа».

«Хутчэй бы знайсці ды кончыць, — думаў Карась, — а тады вечарам запрагу каня, ды ехаць трэба ў горад».

* * *

Няпэўная пара — восень. Зноў узнімацца пачаў вецер, зноў пагнаў ён хмары. Ды ўжо сагнаў іх усе за далёкія лясы, за зямныя далі.

І глянула на зямлю зусім яснае неба. Як бы гэта летняя шырыня адчулася ў ім. Як бы гэта прасторы свету разгарнулі некую вялікую думку.

Беглі па зямлі зыкі, чуўся з дарогі звон тэлеграфных дратоў, стукалі недзе калёсы ды гаварылі людзі. Можа гэта Карась з Беляком выказвалі сваё незадавальненне, а можа так гаварылі аб сваім іншым...

І ўсё дзьмуў ды дзьмуў вецер, і ўсё ясней і ясней рабілася на зямлі ад яснага неба, бо зусім зышлі хмары.

Яны ўдвух падышлі да дарогі. Раптам выйшлі да яе праз кусты. А там відаць ужо была вёска, а за ёю бегла далёка ржышча.

— Хто яго ведае, — сказаў раптам Бяляк, — от неяк не разабраць, як паглядзіш — ці гэта восень, ці вясна.

— Дай закурыць, — адказаў Карась.

Пры дарозе на каменнях яны селі і пачалі курыць. Курылі сабе паціху, курылі, а пасля ўсталі ды зноў пайшлі шукаць Буланага. І можа гэта ад таго, што спакойна на каменнях пакурылі яны, прапалі ў іх сляды злосці на Буланага за тое, што ўцёк з-пад нажа, і на саміх сябе, што няспрытна кожны рабіў тое, што трэба.

Так і шукалі Буланага...

Знайшлі яны яго за кустамі каля дарогі. Ён стаяў на некай пакарпанай раллі і выгрызаў нешта з аднаго месца — можа да смаку яму прыйшлася халодная трава, з'едзеная раней каровамі. Ён не даваўся ім — яны зноў прабудзілі ў ім некую, аб нечым і ад нечага трывогу, і ён кінуўся бегчы, а пасля як бы раздумаўся, адчуў раптам, што ногі неяк дрыжаць і слабыя і недзе ў глыбіні жывата нешта моцна сціснулася. Як бы паплыло што над ім, цераз яго галаву, і ад гэтага галава сама апусцілася ўніз, але занечым трэба было трымаць яе ўгары. Тады ён толькі вушамі пашавяліў трохі ды раптам стаў.

— Кось-кось, — пазваў яго Бяляк, — косенька Буланы...

І раптам хваціў яго за валасы, што звесіліся над левым вухам.

І тады павялі яго.

З такою ж трывогаю ва ўсёй сваёй істоце і з такою ж цяжкасцю ў жываце пайшоў ён за імі, некалькі разоў спатыкнуўся аб высокую мяжу... І ўсё ж скрозь трывогу калацілася ў ім нешта падобнае да адчування, што пасля поля гэтага і гэтых людзей будзе нешта вельмі добрае — пачынаў канчацца дзень, і загэтым інстынкт прывык да спакойнага начлегу... І па меры таго як ішлі яны, усё спакайнеў ён — адчувалася ўжо ім нешта добрае, звычайна-спакойнае.

Канчаўся дзень, як яны прыйшлі...

VII

Бяляк забыўся, што вакол адзіноцтва асенняга дня, поле ды вецер, — як бы гэта адчуў ён вакол сябе тысячы людзей, тысячы зацікаўленых вачэй, і сам ён у цэнтры ўсяго. Свет прыслаў вялікіх сваіх прадстаўнікоў, каб бачыць тое, што робіць тут Бяляк Мікалай. І ён мацней, як тады, хваціў Буланага за морду.

У Карася быў такі выгляд, як бы гэта ён стаяў адзін, ахвачаны цеменню ночы, так што ніхто яго не бачыў, ніхто аб ім не ведаў і не думаў. Ён спакойна, з каменным выразам твару, дастаў з халявы нож, папрабаваў пальцам вастрату яго і, як бы што раптам уцяміўшы, даў гэтым нажом Буланаму ў грудзі...

Буланы не то што каб гэта адчуў боль, яе неяк асабліва і не было. У першую хвіліну было нейкае як бы непаразуменне перад усім тым, што робіцца, што робяць, што ёсць... У наступную хвіліну далечыня зямлі, якая відна была, паплыла ўгору, пасля пайшла нек набок, і па ёй забегалі чорныя кроплі. Пасля ўсё стала цёмна-шэра-сінім, паплылі ў ім чырвоныя лапіны, з нейкаю страшнаю зеленню ды яшчэ з нечым такім, што і ўсё, і нічога; тады моцна застукала нешта шумнае і тупое ў вушы, і раптам, у тры, пяць момантаў усё пачало рабіцца нічым. І ўсё стала нічым.

І стаў такі выгляд у Буланага: чаму гэта яму канечне сагнуць пярэднія ногі ў каленях, каб апусціць на зямлю, чаму не ўпасці яму проста, як стаяў, і чаму яму канечне трэба падаць?!

Бяляк азірнуўся на кусты і плюнуў убок, бо было яму прыемна пляваць. Карась абцёр нож аб шыю Буланага і зноў папрабаваў пальцам яго вастрату.

Канчаўся дзень.

Буланы абсунуўся неяк наперад, ткнуўся мордаю ў зямлю...

За кустамі ляжала дарога. Была яна шырокая і шэрая і неяк яшчэ белая на фоне асенняй зелені, вясёлай пустаты ржышча ды

задуменнасці чорнай раллі. Гэта яна, раней трохі, гэтым сваім выглядам весяліла вочы двух чалавек.

Цяпер яны, блізка тут, здзіралі з Буланага шкуру.

А па дарозе шэраю масай праехалі конна сотні шэрых людзей... Адзін, што меў у той час уладу над чужымі настаямі, уздумаў раптам, што існуе на свеце вяселасць неабдымная, нястрыманая, радасць нявымераная. Ён падняў угору руку, патрос ёю там, пасля раптам ускінуў яе яшчэ вышэй, як бы гэта піхнуў ёй угору некі цвёрды, як дыямент, жмут, з якога павінна рассыпацца па свеце тая вяселасць.

І раптам ажыло ўсё, што здавалася нежывым, што было нежывым: загаварыла ўсё, што маўчала дагэтуль; заслухалася ўсё, што не слухала дагэтуль. Пабег нястрыманымі хвалямі той фон, на якім павінна была развярнуцца тая вяселасць. І на ім загаварылі флейты. Зверху яны беглі ўніз у зыхах сваіх і, не дабегшы туды, а ўжо будучы там, каціліся ўвыш, і ўсё насілася і крывымі, і простымі лініямі ўшыр. І мог з'явіцца смутак, што гэта калі-небудзь скончыцца...

Выйшаўшы на дарогу, Мікалай Бяляк раптам адчуў, як яму, як перад смерцю, жыць захацелася, усё тое, што ў тую хвіліну чуў, адчуў і ўявіў схваціць, каб паказаць усяму свету або самому растаць у ім. Не было ўжо больш ні таго, што трымала дагэтуль думкі ў няволі, ні таго, што вось кагадзе зрабіў важную справу з канём. Як бы расцвіла гэта зямля ўсім сваім характам і радасцю над усім тым, што было кагадзе смуткам...

Так і насілася ўсё гэта над абодраным і цёплым яшчэ, крывавым Буланым.

Карась улажыў у халяву нож і сказаў:

— Але ж коні ў іх якія сытыя. О, гэта дык коні!..

Мікалай Бяляк нічога не адказаў яму і пайшоў у свой бок, куды яму трэба было.

VIII

На вёсну на тым месцы, дзе ўпаў Буланы, вырасла густая трава. Яшчэ восенню мяса яго, у першую ж ноч, з'елі ваўкі, косці расцяглі сабакі, і цяпер ляжаў толькі адзін чэрап, глыбока схаваны ў кусце сіняй травы. У гэтым чэрапе мурашкі заснавалі свой горад і жылі сабе там. У кусце травы расцвіў высокі чартапалох, над якім гулі пчалы. На самых яго карэннях, у траве, птушкі некія звлі сабе гняздо, але сабакі, якія прабягалі дарогай, мелі патрэбу,

а можа толькі проста жаданне (хто іх ведае) прыпыняцца каля гэтага куста травы і перашкодзілі птушкам вывесці птушанят. За гэтым птушкі хутка пераляцелі жыць на той бок канавы, у куп'я.

Каровы не хацелі есці гэтай травы, і яна сінела высокім кустам сярод папарнага поля... Янка Самахвал, ідучы раз з касою праз гэтае поле, стаў, падумаў і сказаў:

— От цяпер яны яе не ядуць, дык я вось адно вазьму ды скашу яе. То яна як высахне, дык тады зімою ці ўвосень з'ядуць за мілую душу.

1925

НА ПЫЛЬНАЙ ДАРОЗЕ

Паабапал жвірыстай дарогі калышыцца летаšní быльнік, і веснавая шырыня вее над неабдымным полем. Неба сіняе, сонечнае; над дарогаю тонкі, як туман, падымаецца пыл — плыве вецер з-за сініх лясоў, і на дзернавых узмежках пры жоўтых каляінах шуміць сухі палын... Моцна думаюць голяя яшчэ кусты, а за імі, далей, пярэсцяцца колеры зямлі: зялёныя ўзгоркі, ціхія лагчыны, рэдкія чорныя палосы першай раллі і леташняя шэрань веснавой цаліны.

Вецер прынёс аднекуль сухі жмут аўсянай саломы, прыпёр да сухога быльнікавага куста, растрасе патроху і разганяе па саломіне ў полі, салома звонка шалясціць і навявае задуменасць вялікай далечыні.

Моцна шуміць яшчэ нейкае зелле, перазімаваўшае, падгніўшае, цяпер сухое і шэрае. У яго галоўках захаваліся, мусіць, зярняты — маленькія, порсткія птушкі гаварлівымі семямі прылятаюць і клююць іх.

Дарога — ад таго, што шырокая, ветраная і пыльная — вясёлая. Шырокі паварот з яе ў горад; горад блізка, і не відзен за блізкімі ўзгоркамі, і каля павароту куча бітых каменяў, пры зямлі абмалёваная зялёным шлакам травы.

Нам слаўна было сядзець тут на гэтых каменных; і мы сядзелі — сушылі на ветры спацеўшыя шыі і маўчалі. Шмат было перагаворана дарогаю — паволі прайшлі мы з ім разам трыццаць вёрст, многа я зразумеў у яго без слоў, і цяпер трэба было разысціся таксама, як выпадкова сышліся на дарозе. Было яму год дванаццаць, а я ішоў у горад, дзе ўжо жыў. Ubачыў быў

я яго пасярод дарогі — ён стаяў, растапырыўшы босыя ногі ў палатняных портках, і трымаў у руках шапку.

— Што ты робіш? — запытаў я, праходзячы міма.

— Пчолы нейкія, каб на іх упадкі, з зямлі вылазяць, — адказаў ён з вялікай сталасцю дарослага, і гэта выйшла ў яго смешна, па-дзяцінаму, — адна, ліха ёй, джала дала мне ў нагу, чорт яе бачыў, ішоў ды наступіў.

Ён даў раптам з-за вуха шапкаю па зямлі і з расчараваннем сказаў:

— Уцякла, каб яна здохла... І пайшоў са мною.

— Куды ты ідзеш?

— Гэта я іду на хутары па брата. Ён там цэлую зіму служыў, значыцца, а гэта як памёр айчым наш, дык трэба, каб дома быў, неканечна яму было і так ісці, але што ты парадзіш.

— А даўно айчым памёр?

— Нядаўна.

— А маці жыве?

— Маці жыве.

— А больш хто ў вас ёсць?

— А больш у нас яшчэ дзяўчыны дзве ёсць, старшыя за мяне сёстры, дык яны дома, нідзе не служылі, бо яны хоць бабы, але цвярдзейшыя за Васіля, дык айчым іх не мог выкурыць з хаты.

— А хіба ён выкурваў?

— Уга... Ён чуць Васіля на той свет не адправіў, як пачаў грызці. Дык той і пайшоў у людзі.

— Маці што?

— Дык жа ён чуць і мацэру ў труну не ўвагнаў — азіят нейкі быў, а не чалавек.

Гаварыў ён стала, як дарослы. І відно было, што пражытыя на свеце дванаццаць год навучылі яго многаму, паказалі яму многа бакоў жыцця, закалілі яго і давялі да вострай цвёрдасці.

І цяпер ён ішоў па брата, адзін, па пустой ветранай дарозе. Ён і забаўляўся ідучы, і разважаў стала: і наглядаў, і абдумваў. Твар яго, у лішых ад сонца і ветру, меў на сабе ўсе адзнакі халоднай сталасці і прывычкі — вялікае лічыць часам малым; і толькі калінікалі прарываліся ў ім не згладжаныя яшчэ дзіцячыя манеры.

— А ты гаспадарыў ужо?

— Я летась адзін паараў усё. Айчым тады ўжо хварэць пачаў.

— А цяпер айчыма шкада?

— Цяпер не... Але шкада маткі, бо яна нездараўчаная вельмі. Хто яе ведае, ці пажыве яна доўга на свеце. Мы то не прападом —

мы ж усе ўжо ўзняліся на ногі, але яна як... Мы ж яшчэ яе нічым не пацешылі...

Ён моцна аб нечым стаў думаць і змоўк. І твар яго раптам ажыў. Пачалі, як цені ад хмар у ветраны дзень па зямлі, праходзіць па твары яго адзнакі перажытага смутку і ўздываў, адбітак як бы нейкай мудрасці пазнання жыцця з'явіўся на ім, і ўпэўненасць у неабходнай патрэбе пацешыць матку, і моцнае жаданне гэтага, важнае і для яе, і для яго. І зусім не адбілася на твары яго непаразуменне перад тым, што гэта ж сам ён нічым яшчэ не нацешыўся.

Толькі хутка шырокае нешта і надзвычай тонкае лягло на гэты сталы і глыбокі твар, і яно паведаміла пра вялікую ўцеху, вылаўленую ў жыцці з самога жадання пацешыць матку, з самога працэсу падарожжа па брата і ва ўсім, што даводзілася рабіць, у самым тым, што трэба было дзейнічаць.

У тым, што ён сказаў, было сказана самае важнае, і ўсё іншае стала зразумела, і была асалода глядзець на гэты сталы не пазяцінаму твар...

Ён шырока ступаў па пыльнай дарозе.

— Тым часам так, — загаварыў ён, — хутка аўсы будзем сеяць...

І зноў змоўк і задумаўся.

— Ногі баляць, — падаў ён яшчэ голас. — Я цяпер паляжаў бы, скурчыўшыся пад кустамі дзе на сонцы, але да вечара дайсці трэба.

І ўжо ў менш, як мне здалося, значных гаворках і многа моўчачы прайшлі мы астатак дарогі да павароту і на каменных прыпыліліся. Ён дастаў з кішэні сваіх палатняных портак кавалак хлеба і пачаў ламаць каравымі, тонкімі пальцамі і есці. Хлеб запах суха і кісла — так, як пахне ён, паляжаўшы ў торбе паўдня на полі, пакуль не даарэцца загон і не падыдзе пара есці.

Нам абодвум не хацелася ўставаць, мне было бліжэй, яму яшчэ вёрст дзесяць.

— А калі назад?

— Заўтра, — адказаў ён, жмурачыся ад ветру, — заўтра з Васілём, — павесялеў ён.

Цераз паўгадзіны ён кінуў мне галавою і пайшоў, роўна гойдаючыся ў такт крокам. Я застаўся адзін і сачыў за тым, як бела-шэрая постаць яго патроху рабілася меншай ад роўнай далечыні дарогі і пасля зусім згінула за першым узгоркам. Пасля

зноў відаць стала галаву яго — маленькую ўжо і чуць прыкметную, як цемнаватая кропка. Пасля нічога не відаць стала.

Я сядзеў на каменнях і думаў аб маленькіх і нязначных здарэннях, якія слабым здаюцца вялікімі і страшнымі, і аб вялікіх і страшных здарэннях, якія моцным здаюцца маленькімі і нязначнымі. І ад таго, што гэтае дзіцяне не сагнулася і не сагнецца і ідзе сабе моцна па дарозе, стала мне радасна і думна.

Было жаданне спяваць што-небудзь моцнае і цягучае, спяваць яго доўга без слоў і без лішняй тут вясёласці.

«Будзем зараз аўсы сеяць», — прыпомніў я яго хрыплыя словы...

Аўсы будуць улетку шумець тут паабапал дарогі, і радасная зямля ўсцешыць чалавека...

Ён, малы, вырасце і таксама, як цяпер, моцна і горда пройдзе па зямлі, па дарозе...

У такіх думках я сяджу на каменнях...

Пры пыльнай дарозе шумяць палыны, і вясёлыя плачуць наводдаль каліны.

1926

ХВОІ ГАВОРАЦЬ

Смех — часта дзындра¹ сумных настроў і сталых думак. Адгэтуль я праводжу раўналежнасці пры маіх разгадках усяго... Сяджу над канавай, гляджу на босыя, каравыя ногі дзядзькі Язэпа і думаю: увесь час ён маўчыць — значыцца, у яго многа важнага ў душы; у яго многа слоў.

Мне важна слухаць яго выказванні аб тым, чым у вострыя моманты жыцця повен ён, я яшчэ ўпэўнены ў тым, што і для яго гэта палёгка, і я думаю так: няхай ён гаворыць аб чым сабе хоча, а я буду з па-за гэтых слоў чуць тое, аб чым ён не гаворыць, аб чым толькі думае... А што яго нешта мучыць, гэта відаць па ім. Што ў яго?

Гэта не ёсць мая пустая цікаўнасць, гэта жаданне блізасці з гэтым чалавекам.

«Гавары ты, дзядзька, аб чым-небудзь» — хочацца сказаць мне.

А ён маўчыць. Звесіў босыя ногі з насыпанага над канавай вала, укрытага пажоўклай травой, і глядзіць уніз. Там, на дне

гэтай неглыбокай і вузкай канавы, трава таксама жоўтая, але большая; відаць з яе конскую спарохнелую сківіцу з некалькімі зубамі і з вялікаю чорнаю мухаю; збоку паточаны мурашкамі дробны, як пыл, жоўты пясок. Я гавару першы:

— Мусіць, халады хутка пачнуцца — вельмі ж сівагракаў аднекуль паналятала. Сягоння па паўдні я ішоў з кустоў, дык там гэта, што Юрась заараў ялавіну, дык на той раллі што іх робіцца — бегаюць, скачуць...

— То што, — сказаў дзядзька Язэп, — не заўсёды яны прылятаюць перад холадам, я не спрактыкаваўся, каб яны канечне паказвалі холад... Гэта ёсць такія маленькія птушкі — бычкі, дык яны вядуцца хто іх ведае дзе, а калі пачуюць холад — адразу з'яўляюцца каля будынкаў... Гэта даўней, як я яшчэ хлопцам быў, дык пайшоў быў раз у сад лом сеч. Пацягнуў ламачыну, а яны з-пад яе калі сыпануць кучаю — дробныя, як гарох, і якраз неўзабаве тады, калі даў холад! Праўда, восень была позна... Птушкі чуюць холад...

Ён з захапленнем расказаў аб гэтым, а я падумаў: «Калі ён так гарача, з такою прыемнасцю гаворыць аб гэтым, значыцца, праўда, што нешта яго мучыць, нешта гняце яго істоту, і вось гэтае самае ён хоча ўтапіць у даўнейшай восені, у ломе, у саду і ў птушках, якія чуюць холад...»

Як кагандзе ішлі мы з ім з поля вузкаю дарогаю між палос раллі і ржышча, я думаў запытацца, што з ім, чаго ён такі неспакойны ў голасе, а цяпер рашыў не пытаць — няхай сам скажа, а калі не — хто мае права залазіць у чужую душу? Асабліва, калі не ўпэўнены, што словы твае будуць лекамі. Глядзі, каб не залезці ў чужую душу з цвёрдымі капытамі...

Дзядзька Язэп памаўчаў і загаварыў:

— Гэты год будзе ранняя восень, відаць... Толькі, от, з аўсамі запазнiліся... У мяне яшчэ коп пяць ня звезенага, а ў Юрася ўвесь на полі...

— Невялікая работа — пазвозіць авёс, — сказаў я.

— Я не кажу, што вялікая... цяпер авёс буйны, дык яго лёгка рублём уціскаць... Я памятаю, даўней раз у мяне авёс ледзьве быў з зямлі падняўся, не то што жаць, а сілаю, гвалтам я скасіў яго... Там гэта каля лесу... рана паспеў ён, дык яго кашу, а хвоі шумяць-шумяць...

«Ён ізноў пайшоў убок з гаворкаю, — падумаў я, — ужо ў хвоі падаўся, яму, значыцца, лягчэй гаварыць аб чым-небудзь другарадным».

І я пачаў гаварыць:

— Цяпер там маладыя хвоі ўзяліся. Тады, як у вайну навывыкалі там іх, дык здавалася, што пустэча будзе. А гэта малады лес узбуяў... Здаецца, нядаўна было — я яшчэ на тыя хвоі, бывала, з вашым Міхалам лазіў глядзець у гнёздах вараняняты...

Ён дзіка глянуў на мяне, трохі паглядзеў так вот мне ў вочы, пацерабіў чорную, кароценькую і пасівеўшую месцамі шчаціну барады і сказаў:

— Міхал памёр. Учора вечарам прыйшоў адтуль ліст.

Сказаў і змоўк.

І ізноў пачаў глядзець у жоўтае дно канавы... Чорная муха ўжо лазіла па пальцах яго нагі, а мае думкі блыталіся так: што гэта Міхал памёр ад сухот, мусіць, бо на вайне атруцілі яму лёгкія ўдушлівым паветрам. І вось цяпер дзядзька Язэп сядзіць тут са мною над гэтай канавай і страшна сумуе. Цяпер у яго толькі дачка і жонка ў сям'і, а Міхала ён ужо два гады не бачыў — той недзе быў на рабоце і патроху хварэў... Дзядзька Язэп многа чаго перажыў цяжкага ў жыцці, многа бачыў такога, ад чаго жудаснасць можа ахапіць чалавека...

Раптам мае думкі пераскочылі на чорную муху. Яна поўзала па яго пальцах, а ён не чуў гэтага. Я пачаў думаць, што ў яго на нагах вельмі ж таўстая скура, ды яшчэ ў засохшай зямлі — хіба тут нейкая муха будзе прыкметна!

Ён маўчыць. Можна гэта ўсякае гора — толькі муха іншаму чалавеку?

Сядзеў ён, упёршыся рукамі ў зямлю. Трохі пагойдваўся шырокаю спіною. З-пад шапкі з цыратовым казырком павылазілі густыя, чорныя валасы з ніткамі срэбранай сівізны. Твар у яго абветраны, да чарнаты загарэлы на сонцы...

Ён адхінуўся назад і стаў глядзець некуды паверх маёй галавы. Тады я лішні раз упэўніўся: чалавек можа быць гордым перажытымі пакутамі, у час жа гора, калі ён пачынае стагнаць перад другімі, ён тады — увасабленне мізэрнасці.

Вось чаму дзядзька Язэп маўчыць. Бунт у ім схаваны ў глыбіні...

II

Вечарамі на зямлю лажыцца шэрая ціш. Поле пахне аўсяным іржышчам і вялаю атаваю, а цесныя двары пры маўклівых ха-

тах — коньмі і дзэгцем. Наша вуліца дрэмле ў цішы і ясным змроку.

Толькі не маўчыць стары папоўскі сад — у старым доме асвечаны там два адчыненыя акны, і некалькі камсамольцаў на ўсю вёску спрачаюцца над кніжкаю тэорый Дарвіна. Галасы іх сакаўныя, як недаспелы гарбуз, чутны за дзесяць хат і абуджваюць думкі: «Гэта прэлюдыі да будучай індустрыяльнай вайны з прыродаю».

Як бы гэта далікатна і ў меру выказаць дзядзьку Язэпу?

Ён сядзіць сабе ціха на прызбе і глядзіць на свае ногі. Я каля яго блізка, але ў змроку ён здаецца мне цёмнай грузнай постаццю з абы-як накіданымі абрысамі...

У садзе каля асвечаных вокан ходзяць, абняўшыся па двое, хлопцы і дзяўчаты. Дзяўчаты звіняць смехам, а хлопцы пробуюць спяваць:

*Не хадзіла, не гуляла,
Рана спаць лажылася...*

Першыя два радкі памагаюць падводзіць дзяўчаты, а пасля сціхаюць, — ёсць такое ўстанаўленне, што дзяўчыне шмат якіх слоў трэба саромецца...

Спяваюць моцна, бо ведаюць, што поп, выселены ў другую палавіну дома, любіць цішыню. Цяпер ён, пэўне, ходзіць недзе па двары і нюхае пах вялай травы. У садзе пільнуе познія яблыкі стары Гірш — за свае яблыкі ён смелы і спакойна спіць у будцы. І добра, што ён стары — хоць выспіцца сабе як мае быць. Бо, каб быў ён хоць трохі малодшы, не заснуў бы ён тут усё роўна... І толькі нямыя і да ўсяго абыякавыя кусты агрэсту і маліны з'яўляюцца сведкамі... Дзяўчаты заліваюцца слаўным срабрыстым смехам, бесклапотным і чыстым — нашто раней часу забіваць голаву думкамі аб аліментных правах.

Слаўна адчуваецца блізкая восень. Мякка абнімае зямлю празрыстая ноч. За дзве вярсты адсюль адчуваецца аеравай вастрогой рэчка, пажайцелья крушыны і каржакаватая хвоі над ёю. Над паплавамі лазіць туман густым малаком...

Дзве постаці відны ў змроку — ідуць, прыціснуўшыся адна да другой, і два галасы пераплятаюцца таксама, як і постаці ў абнімку, — падаюць яны нізкім шпштам. Я пазнаю дачку дзядзькі Язэпа — смуглявую маленькую Досю — і, пазнаўшы, адганяю ад сябе журботную трывогу, раптам скрабянуўшую мяне; за-спакойваю сябе нават некаторымі філасафічнымі развагамі...

Яны ўдваіх садзяцца на суседнюю прызбу і шэпчуцца.

— З кім гэта яна? — ціха гаворыць мне дзядзька Язэп.

Я горды тым, што ён давярае мне свае думкі, але, ад малых дзён падказанай мне людзьмі неабходнасці браць усё пад кантроль, я раскідаю думкамі, хто ж такі дзядзька Язэп? Трохі падумаўшы аб гэтым, я не адганяю ад сябе гордасці нашай блізасцю і пачынаю пазнаваць, з кім сядзіць Дося. Цераз хвіліну я падсоўваюся бліжэй да дзядзькі Язэпа і паведамляю яго:

— Гэта студэнт-практыкант. Той, што прыехаў з каморнікам зямлю мераць.

— М-м-мгу...

І тут я не пазнаў дзядзькі Язэпа, першы раз за час сваёй блізасці з ім не пазнаў. Ніколі ён так безудзельна да ўсяго не адносіўся. Гаворачы аб студэнце і ведаючы дзядзьку Язэпа, я быў упэўнены, што ён зараз жа пачне выводзіць свае пераконанні — добра гэта ці кепска і як да гэтага трэба адносіцца. А цяпер ён аднёсся да гэтага так, як бы гэта Дося яму не дачка, а студэнт не малады хлапец, а якая-небудзь танная істужка, што выпадкова і без ніякіх слядоў пасля сябе абнімае Досіну шыю.

Цяпер, значыць, дзядзька Язэп думае толькі аб Міхале.

І мы так седзімо моўчкі. Дзядзька Язэп чухае калені, мабыць, пойдзе зараз спаць.

— Добры вечар!

Вырасла аднекуль са змроку шэрая постаць, прыткая і лёгкая.

«Чаго гэта поп ходзіць ноччу па вуліцы, няўжо яму мяшаюць спаць галасы ў саду?» — думаю я.

А ён углядаецца, каб пазнаць нас, пасля гаворыць дзядзьку Язэпу:

— Стары ты чалавек, табе ж паміраць хутка пара прыйдзе, а Бога забыўся, хоць бы адслужыў па Міхалу паніхіду...

Дзядзька Язэп маўчаў.

— Стрэў я ўчора Астапа Варывончыка — так і так, кажа, Язэпаў Міхал памёр, я аж умлеў.

Голас у папа танклявы і порсткі, і ўвесь ён, як на іголках, стаіць і гойдаецца, перабірае на жываце пальцы, гладзіць пальцам шчуплую бародку. Дзядзька Язэп, слухаючы яго, нагінаецца і кладзе рукі на калені.

— ...Дык ты, Язэп, заўтра прыйдзі да мяне, дык мы аб паніхідзе пагаворым...

Поп моўчкі прысеў каля мяне, павадзіў пальцамі па бровах і закурыў. Моцна запахла добраю самарослаю табакаю, дым гэты змяшаўся з пахам вымазаных варводем папоўскіх ботаў і потам яго шыі. Суконная вопратка дзядзькі Язэпа пахла пыльным бульбянікам і сухім выветраным хлебам; ад усяго гэтага хацелася драмаць.

— Ну то як? — сказаў поп. І, сказаўшы, адварнуўся ў другі бок ад маўклівага дзядзькі Язэпа. — Гэта ў цябе, Язэп, ад таго, што занудзеў ты па Міхалу. Паспакайней трохі.

І пайшоў у свой бок, раптам усхваціўшыся.

— Не сумуй, дзядзька, — сказаў я.

— Нуда агарнула.

І гэта сказаў ён слаўна, бо не скардзіўся, а выказаў факт. Да нас падышоў раптам Тамаш Арлоўскі — барадаты і моцны стары, з другога канца вуліцы.

— Я да вас, хлопцы.

— Ну?

— Зрабеце маёй жонцы хагу.

— Гавары, чаго прыйшоў?

— Я ж гавару. Дошкі ў мяне ёсць, толькі ж вельмі сукаватыя, ёсць без сухоў, ды ў гразі — гэблі патупіце!

— Што, твая старая памерла?

— Але.

— Нешта ж яна мала хварэла. Не чутно было.

— Тыдзень.

— А-а-а...

— Нястраўнасць гэта ў яе. Павячэрала, а назаўтра не ўстала з пасцелі.

— Ага.

— Дык можа б ты цяпер за работу, Язэп, узяўся?

— Цяпер то я не магу, заўтра зранку можна будзе. Толькі дай ты мне добрых памочнікаў; прасі Мікалая.

Тамаш глянуў у мой бок.

Рабіць труну з дзядзькам Язэпам! Я быў малады, і ў маёй сталасці былі некаторыя элементы надуманасці. Часамі яны неўзаметку пачыналі сплываць. Але я з малаком мацеры атрымаў людскую прывычку, хоць часам і нявінна, хітраваць. І я сказаў:

— Калі часу няма, ліха на яго. Бацька нездароў, дык я адзін.

— Ды што табе гэты час? Што, ты ўміраць ніколі не будзеш?.. Але, праўда, табе яшчэ далёка.

«Значыцца, пачаў ён вымяраць мяне меркаю смерці, — падумаў я, — годзе ламацца».

І я сказаў:

— Добра.

— Дай яшчэ аднаго, — сказаў дзядзька Язэп.

Тамаш моўчкі пастаяў і пайшоў.

І тут выйшла незвычайнае ў гэтую хвіліну з дзядзькам Язэпам. Ён затрос барадою ад смеху, трос галавою.

— Чаго ты, дзядзька?

— Тамашыха памерла! Павячэрала, кажа, як мае быць, а назаўтра з пасцелі не ўстала... Нястраўнасць! Як ты думаеш, сынку, колькі пудоў яна важыла?..

І раптам змоўк ён, узяўся рукамі за калені, пасядзеў так трохі і ўстаў.

— Хадзем, сынку.

— Зараз.

Ён пайшоў, а я сяджу адзін і думаю:

«Што гэта ў яго? Няўжо гэта толькі затым, што Міхал сын яму, а Тамашыха чужая і любіла паласкаць косці другіх?»

Я падумаў аб гэтай таўстой, грузнай, як хмара, жанчыне. Куды ні ідзе — усё жуе нешта, каго ні стрэне — правядзе зіркам мізэрнага абгавору...

— Братка Міхал, — сказаў я ціха, — ёсць жа людзі, смерць якіх не выклікае думак змагацца з прыродай... Але ты памёр!

Ціха было на вуліцы і ў папоўскім садзе... Дося сядзела з практыкантам на прызбе. Я ўстаў, каб ісці, але, адышоўшыся, не мог не пастаяць трохі — мае філасафічныя развагі ад мяне ўцяклі, бо хвалі душы не былі вялікімі.

— Досечка, — шэпча ён, — міленькая...

Яна маўчыць, і яны зліваюцца ў адну цёмную постаць...

Слаўна глядзяць на мілую зямлю ціхіх зоры.

III

У доўгім Тамашовым гумне, на вільготным таку, мы робім Тамашысе труну. Моцны, як дуб, на тоўстых звязістых нагах, стаіць на мяккіх стружках дзядзька Язэп з алоўкам у руках і рысуе па каструбаватых дошках лініі, а мы ўдвух — я і Астap Варывончык — сядзім вярхом на абструганай дошцы і габлюем яе «бараном».

Дзядзька Язэп сягоння зусім маўчыць, скажа толькі некалькі слоў, калі трэба, аб труне ды дошках; ён паволі тупае

вялікімі ботамі, сагнуўся нейк шырокаю спіною, і на вусах яго пілавіны — былі яны на рукаве, а рукавом ён разгладжваў вусы.

Сягоння я забыў трохі пра дзядзьку Язэпа і ўпікаю сябе гэтым, зусім не думаю і аб Міхале; у мяне ў галаве, па жылах тупа стукае кроў, галава трохі баліць, і думкі неяк атупелі — некуды згінула з самай ночы вастрата, задрамалі мае ўсякія развагі. Упарта і без патугі думаецца толькі аб адным — аб маленькай смуглявай Досі. Салодкі смутак апаноўвае мяне.

Астап Варывончык, як заўсёды, вясёлы, падморгавае мне хітрымі вузкімі вочкамі і раз-поразу аблізвае губы.

— Чаго ты мне падморгваеш?

— Чаго ты так звяў сягоння?

— Не выпайся.

— Ну, пэўна ж, што гэта не ад лішняга сну.

Я маўчу.

— Я, як быў малодшым, дык чорт яго калі і спаў — бабы спакою не давалі. Але я быў за цябе мацнейшы, вялым ніколі не быў.

Я зноў маўчу.

— Ты што, бабу маеш?

У мяне з'яўляецца патрэба пачухаць каля вушэй.

— Пот, — гавару я.

Астап Варывончык хітра не спускае з мяне вачэй.

— Пот, — зноў гавару я.

І маўчу. У мяне злосць на Астапа Варывончыка. Чаго ён дапытвае мяне, чаго варушыць тое, ад чаго смутак мучыць мяне. Твар яго проста перада мною. Гэта круглы і рыжы твар, малады і сыты; толькі тонкія маршчынкі і сінія кругі пад вачыма, і галава пачынае лысець. Дзядзька Язэп глядзіць мне ў вочы з хвіліну, пасля, як бы аб чым дагадаўшыся, вызваляе мяне з майго становішча:

— Ідзі, Мікалай, мне тут у гэтай дошцы капт згаблуй — я збіваць пачну.

Цяпер я зусім упэўніваюся, што ён ведае, аб кім я думаю. І мне прыемна глядзець на яго сухую і моцную, прысадзістую постаць. Я іду да яго, а Астап Варывончык запускае руку ў белыя стружкі ў кутку — нядаўна прыходзіў да нас у гумно Тамаш, прынёс нам бутэльку гарэлкі і сухой кілбасы на закуску.

— Пеце, браткі, ды канчайце, — сказаў ён, — жонка хаты не мае.

— Няўжо злуе на цябе твая жонка за гэта? — ухмыльнуўся Астап Варывончык. Маўчыць, хоць бы слова.

Мы прымецілі, што ён ужо паспеў выпіць... Да яго ў хату ідуць людзі — бабы ўсё найбольш. З мужчын адзін толькі стары Апанас Ярмаліцкі — дый той у хату не заходзіў — угледзеўшы нас у гумне, ён падышоў цераз агароды і пагаварыў з намі трохі аб пагодзе і спелых гарбузах.

Цяпер Астап Варывончык налівае з бутэльні ў вышчарбленую шклянку і падносіць дзядзьку Язэпу. Той трохі выпівае і аддае назад.

— Чаму не ўсё?

— Не хачу.

— Цяпер ты, Мікалай, дапівай.

Ён яшчэ трохі падліў мне, і я выпіў. Сам Астап выцягнуў цэлую шклянку, і мы закусваем сухою кілбасою. Дзядзька Язэп паволі жуе, стоячы пасярод тока. Неўзабаве з'яўляецца Тамаш і прыносіць нам два селядцы — смяк-так аскрэбанья і паклычаныя пальцамі.

— Хоць бы ты, сынку, піў, — гаворыць ён мне, — можа аслабеў, габлюючы, дык от выпі яшчэ чарку.

— Не пі, — абарочваецца да мяне дзядзька Язэп, — зашкодзіць.

І, як бы апраўдваючыся, звяртаецца да Варывончыка і Тамаша:

— Што ж з яго будзе за работнік, калі ён нап'ецца?

— Можа вам дошчак не хапае? — клапоціцца Тамаш.

У гумно раптам з'яўляюцца двое — вяртлявы і маленькі Пятрусь Міхалінчык і доўгі, тонкі і пануры Яўхім Стрыгун, з вострым тварам, белымі валасамі і босы. Я гляджу на гэтую маўклівую і нейкую нясмелую постаць, і мяне апаноўваюць думкі, што гэта, мусіць, прырода стварыла яго такім для таго, каб якой-небудзь чулай натуре па-брацку трохі пасмяяцца над ім, а пасля над ім жа горка заплакаць. Ён глядзіць на нашу работу, і на твары яго, поўным рабацення, застыла нясмешная ўсмешка. Пятрусь Міхалінчык весела садзіцца каля Астапа Варывончыка, ляпае яго рукою па калене і падае голас:

— Я нюхам чую, дзе п'юць. Яўхім мне памог: пацягнуў носам ды кажа — хадзем.

— Жартуеш, — апраўдаўся Яўхім.

— Я вам прынясу, хлопцы, другую шклянку, — пагаспадарску клапоціцца Тамаш.

— Хопіць і гэтае.

І я не ўспеў агледзецца, як Пятрусь Міхалінчык ёмка выпіў, крактануў і ўзяў кусок селядца. Тамаш паднёс Яўхіму. Той спачатку адмовіўся, а пасля, бачачы, што яго больш не просяць, узяў і выпіў. Адламаў кусок кілбасы, агледзеў прытульную мясціну на дошках, каб спакойна было есці, сеў і пачаў паволі жаваць. Рэшту гарэлкі дапілі неяк раптоўна Варывончык з Міхалінчыкам і адразу сталі смешна-вясёлымі.

— Я вам, браткі, прынясу чаго паесці, — неяк радасна сказаў Тамаш; радасна, мусіць, затым, што ў яго гумне вясёлыя людзі.

Яму ніхто нічога не адказаў, і ён, пастаяўшы трохі, падаўся спярша ў бок Яўхіма, а пасля пайшоў у хату.

Астап Варывончык, скрывіўшы раптам набок дробны твар свой, заспяваў:

*Охці мне, о-ох;
На балоце мо-о-ох...
Хлопец па дзяўчыне
Сем гадоў со-о-о-ох!..*

Пятрусь Міхалінчык уставиўся вачыма ў яго твар, сціснуў каля кішэнь портак кулакі, з нецярплівасцю чакаючы, пакуль той скончыць. Як скончыў, заспяваў раптам прыпеўку з другой песні:

*Там хадзіла, там гуляла
Дзеўка малада!..*

Пасля падумаў трохі, махнуў рукою, змяніў раптам матыў песні на вясёлы і паўтарыў:

*Там хадзіла, там гуляла
Йэх!..
Дзеўка малада!..*

Яўхім спакойна жаваў кілбасу.

Дзядзька Язэп стаў у варотах і глядзіць на пажоўклую траву перад гумном...

Ясна ад сонца і шырока ад першага подыху блізкай восені. Слаўна пахне з садоў бэрамі, блішчаць першыя ніці белага павуціння; скрыпяць на вуліцы вазы — возяць позні авёс, але ціха ад пажаўцеўшых клёнаў... Плюхае вада і спяваюць пеўні.

Стоячы, маўчыць дзядзька Язэп.

Астап і Пятрусь, палёгшы на мяккіх стружках, задумёна спяваюць:

*Ой, за полем, полем ды за ўзгоркамі,
Пры вадзе берагавой ды пад чаротамі
Ды шумела асака...*

Дзядзька Язэп выйшаў з гумна і пайшоў паволі, босы, па траве.

*Ой, ды як жа асака ды шумлівая!..
Ой, шумела ж яна, як гаварлівая...*

Яўхім узяў у рукі бутэльку, паглядзеў, што пустая, і палажыў назад, сеў і маўчаў, мусіць, слухаў:

*А там беглі-грукацелі
Залатыя-вараныя...*

Яўхім адышоўся ўбок, прылёг каля сцяны на саломе і памог танклявым і доўгім голасам:

Эй вы, э-э-ай-э-эй!..

Дзядзькі Язэпа нідзе не відно.

Я выйшаў за вароты, глянуў на асеўшую сцяну пад жоўтыя клёны: на накошанай учора і прывяўшай за ноч палявой траве ляжаў ніцма дзядзька Язэп. Плечы яго трасліся, твар уехаў у траву, і з травой ж пераблыталіся чорна-сівыя валасы на галаве. Я падышоў да яго і сеў.

Пахлі з гумна смалою стружкі, пахла з агародаў зямлёю. За платамі ў садах падалі спелыя яблыкі, і над намі спелі рабіны.

Уткнуўшыся тварам у траву, як малое дзіцянё, плакаў дзядзька Язэп.

IV

Над шырокай зямлёй пахне восенню, і яснымі днямі дзьме густы вецер. І шумяць-шумяць кусты над глыбакадумнаю рэчкай...

Дарога пазарастала патаптанай травой, часамі з далёкіх узгоркаў імчыцца па ветры і асядае на яе пыл. Цяпер яна ад нядаўніх дажджоў чыстая і ад сонца і ветру думна-вясёлая. На ёй ляжыць плуг, а з боку я — ляжу на ветры, гляджу, як за кустамі шыпшыны пасецца конь, і слухаю, як шуміць голле маладых асін і бяроз. Адчуваецца, як пад імі прэсна пахне рэчка.

Сягоння я зусім не бачыў дзядзькі Язэпа. Цяпер ён не так нудзіць, больш можа гаварыць аб Міхале — прывыкае патроху, што памёр ён.

Учора вечарам я таксама, як і раней, сядзеў з ім на прызбе. Ён весялейшы быў і расказваў са смехам, як Астап Варывончык леташняй зімою пералазіў ноччу п'яны цераз калодзезь, думуючы, што гэта пералаз. Пералез і скочыў «на другі бок плота» і чуць не змерз у калодзезі, пакуль яго адтуль выцягнулі. Гэтую гісторыю я многа раз чуў ад яго ж, і ён сам гэта ведаў, але гаварыў з вострымі славечкамі і смакаваў жартаўлівыя фразы... Дося таксама хадзіла пад руку з студэнтам-практыкантам.

— Каморнік? — сказаў ціха дзядзька Язэп, ківаючы галавою ў бок цёмнай пары.

— Ён.

І мы маўчалі, а я думаў:

«Дося зусім маладзенькая, і яна, скажам, не можа разбірацца ў сваіх пачуццях і ў людзях. Але і няўжо сам дзядзька Язэп адстаўляе мяне на другарадны план, і няўжо толькі затым, што той студэнт?»

Ад гэтых думак нешта ўсю ноч і цяпер скрабе мяне за сэрца. Хочацца ісці некуды, нешта рабіць важнае, нешта большае, чым ляжаць тут, на гэтай дарозе.

Я нервова ўсхватваюся і, сам не ведаю для чаго, аглядаю нядаўна завораны мною загон. Па ім спацыруюць вароны, нешта ключоць і крычаць. Мне таксама хочацца крычаць і спяваць. Ва мне варушыцца напеў песні:

*Ды за таго шастака
Ды купіла мужыка...*

У маіх перажываннях шырока раптам выплывае хор, які спяваў гэтую песню; быў я ў горадзе, сядзеў вечарам у тэатры і слухаў. Гэта было захапленне бязмежным, нічым і нікім не прыціснутым і не ўзятым пад мізэрную хітрасць. Так, як цяпер думкі аб Досі мучаць...

Якая мне можа быць работа дома адвечоркам?

Я саджуся і думаю.

Далёка відзён Пятрусь Міхалінчык — заворвае ржышча; ідзе ў вялікіх ботах за плугам, ківаючы наперад, пасвіствае на ўсё поле, аж мне тут чутно, ад гэтага яму весела. Нездзе за кустамі праезджае Яўхім Стрыгун, я пазнаю яго па голасе — на каня

яму ніколі не трэба крычаць, а ён крычыць, крычыць так, што на раллі трывожацца вароны.

Там, недзе за кустамі каля рэчкі, у дзядзькі Язэпа ляжыць сухая атава. Не можа быць, каб Дося не прыйшла скласці яе ў копы. Успомніўшы пра гэта, я повен думак, што мне ёсць чаго сядзець тут, на гэтай зялёнай дарозе, — вечарам яна ўсё роўна будзе з студэнтам.

Цяпер у мяне страшная нецяярпліваць. Я адцягаю пад воз плуг, збіраю лейцы і пасля іду да дзядзькавай атавы. Там пуста, толькі ўсё ж таксама чароды дзікіх птушак.

Повен расчаравання, я іду назад. Дайшоў да краю кустоў і бачу: маленькая і смуглявая, ідзе Дося. Ідзе босая, у сінім, з белаю хустачкаю на густых чорных валасах.

— Ваша атава зусім сухая, — гавару я.

— Тата заўтра забіраць будзе.

Што мне ёй больш гаварыць? Сядзячы вечарам з дзядзькам Язэпам і бачачы, як яна ходзіць з нейкім практыкантам, у мяне складаюцца ў галаве мнагалікія цытаты; толькі не цяпер гэта... Я не ведаю, што мне больш ёй сказаць.

Мне страшна хочацца схваціць яе на рукі і імчаць некуды далёка, за сухую атаву, за бясконцае поле. Імчаць, пакуль яна не заплюшчыць вачэй і не задрэмле. Тады я палажу яе на зямлю, абвеяную ветрамі і выхаджаную людзьмі, буду глядзець на яе, і тады ў мяне складуцца вялікія гімны.

Цяпер жа я маўчу і гляджу на яе твар.

— Чаго ты так глядзіш?

Твар яе раптам робіцца ружовым, і я адчуваю, што і яна таксама не ведае, што гаварыць.

А можа ёй страшна гэта хочацца, каб я схваціў яе на рукі?

У мяне ў галаве, у жылах пачынае стукаць кроў, і я ледзьве гавару:

— Ты доўга там будзеш?

— Атаву ў копы складу.

— Тады назад разам паедзем.

— Не, я пайду на той бок рэчкі, на хутары.

— Чаго?

— Да цёткі.

— Але ж начаваць дадому прыйдзеш?

Цяпер я знаю, што яна была зусім дзіця: ёй здавалася, што калі вечарам ходзіць яна з практыкантам, дык кожны нават куст

шэпча аб гэтым, закіды на гэта бачыла яна ў кожным, самым нявінным слове.

Яна яшчэ больш пачырванела і з нейкаю як бы трохі крыўдай ці лёгкаю пагардаю сказала:

— Ну, а ты дзе будзеш сам начаваць?

Цяпер мне ўсё ясна. Тады ж радасна пацямнела ў вачах і з'явіўся спакой: ідзі сабе, ідзі, любая, вечарам я буду бачыць цябе.

— Мне пара ехаць, — сказаў я.

— А мне пара ісці.

І яна пайшла... А я, едучы дадому, раздумаў:

«Добра, што яна не едзе са мною — у мяне гразкія босыя ногі, запэцканыя палатняныя порткі і палатаная сарочка. Нядаўна яна вазіла гной і была адзета яшчэ горш, але ж усё роўна я не хачу быць такім каля яе».

V

Цяпер часам, у хвіліны бур і вострых пакут духу, я думаю так: калі шукаць ці ствараць апраўданні ўсяму, то смутак, напрыклад, можа мець апраўданне, што для таго ён, каб пасля яго больш ацаніць радасць. Тым больш гэта можна гаварыць аб рэчах меншых — розных непрыемнасцях, журбе... Тады ніякага апраўдання нічому я не шукаў ці не ствараў і думаў толькі аб самых рэчах.

Без жадных разваг я ў той вечар напоўніўся злосцю да Досі — хадзіў я каля іхняе хаты, а яна раптам выйшла з папоўскага саду разам з тым практыкантам. Я прайшоў міма, каб бачыла яна, пасля павярнуўся і заставіў сябе плюнуць і пайсці закурыць да дзядзькі Язэпа.

Даस्ताючы мне з-за коміна табаку, ён стала, з лёгкімі адценнямі нявінна-простага гумарызму, сказаў:

— Што гэта яна, ліха яе ведае, з гэтым каморнікам злыгаляся; колькі яе ёсць, гэтай дзяўчыны... Не падабаецца ён мне страшэнна.

Стараючыся схаваць сваю радасць, я пачаў левай рукою круціць на галаве валасы і падаў ціхі голас:

— А вы як яго ведаеце?

— Я яго сам сюды з горада вёз.

— То чаму вы раней нічога аб гэтым не думалі?

— А што? — устрывожыўся ён.

— Нічога, я так.

— Як я мог раней аб гэтым думаць? Што ты, сам не ведаеш? У мяне, апроч Міхала, нічога тады ў думках не было. Жыць мне няміла было — я не думаў, што выжыву. Цяпер неяк трохі палягчэла гэта ўсё... А яшчэ Дося неяк як бы другая для мяне стала. Здаецца, не можна ўжо больш нікога моцна любіць, апроч Міхала...

Ён гаварыў, а я капаўся ў сваей душы з грозным загадам сабе: «Маўчы, дзейнічай перад Досяю, а не перад ім, бо нават ён не мае права ў гэтай справе большага, чым бацькоўская парада... І якое ты маеш права зважаць на яе? Хто цябе паставіў на гэтую пасаду? І хто мае права ставіць каго над кім-небудзь?»

— Гляджу я на цябе — падабаешся ты мне, — гаворыць дзядзька Язэп, закурваючы ад газоўкі.

Але цяпер ужо гэтыя словы яго нічога глыбокага не кранулі ў мяне: тут усё ў Досі.

Але гавары, родны мой, блізкі дзядзька Язэп.

— Як твае справы?

Мае справы такія: канчаю разам з бацькам на полі ворыва, малачу і чакаю з горада паведамленне — ці залічаны я студэнтам. Чакаю ўжо доўга і думаю, што нічога з гэтага не будзе.

Аб гэтым я гавару дзядзьку Язэпу.

— А ведаеш што, — гаворыць ён мне, — здаецца мне, што няма ў табе нейкага спакою, мусіць, нешта мучыць цябе. От перажыў бы ты такое, як у мяне, смерць Міхала — у мяне ўжо мала гэтага будзе, у цябе многа яшчэ. А можа гэта ад таго ў цябе ўсё, што з такіх маладых год пачалося ў цябе ўсякае, падобнае да мае смерці Міхала? Ходзіш ты адзін, хто цябе ведае... Неспакойны ты...

Што мне адказаць яму?

Падумаўшы, я гавару, стараючыся, каб гэта выйшла жартаўліва:

— Сёння дык неспакойны я затым, што ў вас ёсць дзяўчына і завецца яна Дося.

— Што яна табе спабачылася, гэтая дзяўчына, — з адценнямі жарту сказаў ён, — дык я гэта даўно ведаю, адразу ўбачыў тады, як глянуў на цябе. А што ў цябе ад яе неспакой, дык хто ж табе вінават — зараз жа ідзі на вуліцу, бі па храпе каморніка, асадзі яго к чорту — і справе канец.

І ён зарагатаў, але, мусіць, лепш у яго выйшла б, каб ён толькі ціха засмяяўся.

У хаце чуць свяціла газоўка, старая спала каля печы на шырокай пасцелі. Пахла цыбуля з печы і табака...

Слаўны, пагодлівы дзень заўтра будзе...

Я пайшоў у папоўскі сад. Стары Гірш, як і заўсёды, спаў сабе ціха ў саламянай будцы, па садзе таксама хадзілі, абняўшыся, хлопцы з дзяўчатамі, праз адчыненыя вокны відаць было, як ідзе рэпетыцыя да спектакля. Каля стала стаяў настаўнік у ролі рэжысёра, махаў рукою і нешта расказваў. Дзяўчына ў чырвонай хустачцы няўмела прысядала, стараючыся зрабіць рэверанс. Ад гэтага ўсе рагаталі, а настаўнік злаваў.

За плотам па двары, фантастычна-смешны ў змроку, каціў поп па няроўнай зямлі пустую бочку...

І вакол кусты слухалі шэпты і былі маўклівымі сведкамі некаторых спраў.

Стары Гірш спаў сабе спакойна, а я, не могшы апанаваць разважаннямі, напоўніўся раптам злосцю да Досі... Прышлося пайсці ў чытальню і выказаць мае некаторыя тэатральныя веды...

Слаўныя вечары!

Гэта восень дыхае вясною.

Падморгалі зоры зямлі, і зямля маўчала — як бы адчувала яна дзяцінства ў маладосці і маладосць у старасці.

VI

Каржакаватыя хвоі, чырвона-агнявыя асіны і жоўтыя бярозы, і пад імі шумяць кусты.

Шумяць... Шумяць!..

І ядлоўцам пахне над полем.

Густа паўсходзіла жыта, і ўсё таксама смяюцца яму ясныя дні.

Праляцелі ўжо гусі і жураўлі, чорныя дзікія птушкі клююць сакаўную рабіну, і журацца дні над свежай раллёю і над балотнай сухой асакою...

Мы выбіраем познюю бульбу.

З пахучых зямной вільгаццю загонаў мне відно, як за шыпшынавымі межамі клапоціцца дзядзька Язэп — нешта там камандуе моцна, а бабы са смехам сыплюць кашамі на воз бульбу... У мяне не падмазаны калёсы, і яны заскрыпелі так, што пачуў і азірнуўся дзядзька Язэп.

— Пачакай! — крычыць ён мне.

Я чакаю і гляджу, як ён грузна і шырока ступае вялізнымі ботамі і тузае лейцы. Пхае плячом у аглабіну, нейкая дзяўчына

выводзіць каня на дарогу, другая паганяе пугаю, і дзядзька Язэп весела камандуе:

— Па хвасце, па хвасце!..

Там паднімаецца рогат, а дзядзька Язэп выкіроўвас воз на дарогу...

І вось мы поплеч ідзем каля вазоў па вузенькай, каляіністай дарозе. Дзядзька Язэп пагаварыў трохі аб восені і жураўлях, пасля расказаў, як некаторага года адбіўся быў ад сваёй чарады малады бусел, не ведаў, куды ляцець, і зазімаваў адзін на мёрзлых паплавах. І як пасля кончыўся з холаду за гумнамі.

— Ты думаеш, ён не сумаваў, гэты бусел?

І, сказаўшы гэта, дзядзька Язэп змоўк, а я стаў думаць:

«Што ў яго цяпер у галаве і на душы?»

Твар яго стаў раптам каменна-спакойным, як бы гэта ён сперш доўга раздумаў, для чаго і нашто ўсё на свеце, а пасля дадумаўся: «Дык гэта ж я сам усё ўстанавіў...»

Дома мы ссыпалі бульбу — сперш яму, пасля мне.

Аднекуль з'явілася Дося, і, як бацька пайшоў у сенцы, яна сказала мне:

— Хадзем, я памагу табе.

Я паглядзеў на сваю палатаную сарочку і сказаў:

— Ды ў мяне там няма чаго рабіць.

— Дзе ты сёння вечарам будзеш? — запытала тады яна.

У мяне зноў, як і тады, застукала ў галаве кроў... Я ж ёй раней гаварыў... Яна не думала аб гэтым, а гэта або ў яе ад мяне застукала кроў, або ад таго практыканта пакінула стукцаць. Тады якая тут мая роля?

Гэта былі разважанні, і з'явіліся яны трохі пасля, тады ж я сказаў:

— Вечарам я буду сядзець каля твае хаты.

— Які ты слаўны і дагадлівы...

І яна пабегла ў сенцы.

«Слаўна жыць на свеце, — думаў я, едучы на поле. — Няхай усё плыве, куды хоча, няхай рушыцца, падае, раскідаецца, а мне на нейкі час адкінуць усё гэтае, разам з усякімі разважаннямі...»

Так я адчуваў і вечарам.

Чорненская, маленькая і гарачая сядзела Дося, прыціснуўшыся рукой да мяне. Мы не гаварылі, і я не думаў нічога... Дзядзька Язэп выйшаў на вуліцу, пыхнуў папяросаю і хацеў сесці на прызбу, пасля ўбачыў нас, пазнаў і запятаў мяне:

— Бацька твой дома?

— Дома.

— Пайду да яго, пакуру.

І пайшоў. А я падумаў:

«Стары Гірш спіць недзе ў сваёй саламянай будцы — нудная і дрэнная работа. Страшна мець сіваю бараду і думаць толькі аб яблыках ды аб саламянай будцы...»

Дзядзька Язэп бараду голіць і саламяных будак не любіць. Курыць, соўваючыся па двары вечарам...

«Міхал, братка мой дарагі, Міхал!»

Зоры свецяць, залатыя асіны шумяць, зямля вее размахам і воляй. Недзе людзі спяваюць, недзе зыкі бягуць...

«Братка Міхал, родны мой!»

Мне хацелася плакаць і расказаць аб гэтым усім — і далёкім, і блізкім.

І я з страшэнным смуткам адчуў, што Дося мяне не зразумее...

Дзядзька Язэп, з блізкіх маіх, адзін можа слухаць мяне...

VII

Назаўтра, як у тумане, хадзіў я цэлы дзень. Я прыпомніў, як тады, вечарам, два разы праходзіў міма нас той практыкант, я адчуваў у змроку на сабе яго калючыя вочы. Ён нічога не гаварыў і праходзіў. Сягоння ж, як змеркла, выйшаў я на вуліцу і ўбачыў: Дося і практыкант ішлі, цесна прыціснуўшыся адно к аднаму. Я залажыў рукі ў кішэні, свіснуў, настроіўся на гумарыстычны лад і заспяваў:

*Не хадзіла, не гуляла,
Рана спаць лажылася!*

І тут жа раптам падышоў да сябе з грозным загадам: адкуль ты дастаў сабе права корпацца ў душы другога чалавека?

«Ну, а што? — сказала маё другое «я», — пытанне гэтае трэба пусціць па дзвюх лініях. Тут магло быць так: яна магла за што-небудзь залаваць на свайго практыканта і, каб укалоць яго, пасядзець вечарам з табою, тады ты, значыцца, зброя барацьбы, стаў машынаю, будучы чалавекам. То чаго ж ты так катуеш сябе за тое, што паспяваў трохі? Паспявай яшчэ. Залажы рукі ў кішэні ды пасвішчы...»

А другая лінія?

Другая лінія магла быць такая: «Дно ў чалавека заўсёды відаць. І рух увесь яго як на далоні. І загэтым вось і вядома, што

там ні з чым непараўнаная тонкасць і бясконцы рух — як бы гэта свет знайшоў для сябе вечнае і адзінае люстэрка...»

І маленькая, смуглявая Дося тады шчыра кахала мяне, таксама, як сягоння таго практыканта.

Тады напоўніся вялікай пашанай, панясі яе і агарні ёю людзей. Знішчы свае гразныя капыты і насі ў сабе толькі вастрату характава...

Позна я сядзеў у тую ноч у хаце з дзядзькам Язэпам. Мы так, як ніколі раней, гаварылі аб Міхале. Ён стаў раптам нейкім сагнутым, сухім і малым. Нагнуўся і заплакаў ціха. Пасля абцёр слёзы і сказаў:

— Чалавек яшчэ не пэвен, пакуль многага яшчэ не зробіць...

Тады я падумаў:

«Чалавек, значыцца, аба многім павінен даведацца...»

Дзядзька Язэп курьў паціху; зноў вырас постаццю сваёю і сядзеў так доўга.

І я раптам адчуў у сабе і вакол сілу дзейнасці і размах чалавека на нязначным атаме свету — зямлі...

VIII

Вясною сястра мая сеяла кветкі, цяпер перад вокнамі на круглых градках цвітуць увосень настурцы і белыя астры, і над імі шэпчацца жоўтыя вішні, расказвае ім вецер аб бяздоннай сіні лясных даляглядаў, і пад ім, на сонцы, думаюць нешта лісты.

Сцелецца пыл... Хутка канчаюцца дні з белым павуціннем.

Сястра палощка бялізну на двары. Весела плюхае вада, сцякае з яе белых закасаных рук. Пасля садзіцца яна каля сцяны і спявае «над возерам чайку». З хаты мне слаўна глядзець на яе, на настурцы і астры, на жоўтыя вішні і ветраны пыл.

Хутка будзе вецер. Вецер не сціхне, і чуваць будзе, як за рэчкаю гавораць хвой...

Вечарам, здаецца, будуць збірацца нашы гаварыць аб зямлі.

Будзе там стаяць дзядзька Язэп, як уросшае глыбока ў зямлю дрэва, будзе маўчаць ды рэдка падаваць увагі; будзе выказвацца Астас Варывончык і рагатаць Міхалінчык Пятрусь. Будзе там збоку сядзець і Яўхім Стрыгун і скардзіцца на ўсё — і на кепскае, і на добрае: ёсць жа такія людзі на свеце...

Трэба будзе пасля ўсяго гэтага пайсці пасядзець у дзядзькі Язэпа — заўтра я еду ў горад.

Я хаджу па хаце і думаю. Уваходзіць раптам Тамаш Арлоўскі і бярэ мяне за плячо.

— Хадзем, сынку, да мяне.

— Чаго?

— Хадзем. Там Язэп і Варывончык.

Мы ідзем па пыльнай вуліцы ў яго хату, і Тамаш там клапоціцца.

— Пасколькі вы, браткі, тады труну рабілі, дык от трохі, значыцца, пад гэтае...

Мы выпілі па чарцы і пасядзелі трохі.

— Дык от, браткі, — гаворыць Тамаш, — адзін застаўся... Жаніцца — не гады, сказаць, так жыць — дачку замуж аддаю.

— Ты жонку любіў? — пытае вясёлы Варывончык Астап.

— Што т-ты ў старога чалавека пытаеш? — апраўдваецца Тамаш. — Што ты гэта? Ты думаеш, я тут табе ведаю цяпер — што ты пытаеш... не гады ўжо... ліха яго ведае...

Мы яшчэ выпілі па чарцы, пасядзелі трохі і пачалі разыходзіцца... Кружыцца трохі галава: я іду міма хаты дзядзькі Язэпа, бачу, як Дося ходзіць па двары, і мне, таксама, як тады, на полі, хочацца падбегчы туды, схваціць яе на рукі і імчацца так па пустых дарогах і без дарог...

Заўтра я еду ў горад.

* * *

Тры гады — вялікі час у чалавечым веку.

Я цяпер успамінаю, адчуваю і думаю.

Сягоння днём на люднай вуліцы ўбачыў я Досю з мужам — былым практыкантам на каморніка. Яна патаўсцела і выглядае сталай і задумёнай... І гэта ўсё будзіла ва мне думку аб факце: колькі дарог будзе яшчэ пройдзена і колькі людзей уведана!..

Я пакланіўся Досі, і яна раптам пабялела, неяк асунулася, зрабілася маленькай, і ў вачах яе засвяцілася нешта вострае — мяжа між імкненнем і журбою...

Вечарам прыйшоў ад сястры з вёскі ліст. Там было і ад дзядзькі Язэпа. Няроўнымі, ад непрывычкі пісаць, літарамі было напісана:

«...Дзякую, сынку, за паклон... Навін у нас, сказаць, вялікіх няма. Што мая баба памерла — ты ведаеш, а што Дося з мужам пераехала ў той самы горад, дзе ты, таксама, пэўна, ведаеш...

Яўхім Стрыгун ажаніўся. Астап жа разышоўся з сваёю жонкаю. Жывуць сабе... Мы павысякалі летась каржакаватыя хвоі за рэчкай — дык цяпер нейкая пустэча там здаецца за рэчкаю — гэта мне з непрывычкі. От гэтая прывычка мяне заядае — прывыкаю да свае нары, цераз гэта атупеў неяк увесь. А можа гэта старасць загаварыла? Страшная штука — старасць, і гадкая штука — прывычка... А можа ты іначай думаеш? Падумай... Жыві, сынку, здароў...»

.....

Родныя мае!.. Блізкія мае!..

1926

БУРЫ

У ціхіх скаргах непрыбранага жыта чуў я вялікія буры.

За многа вёрст адсюль узрываліся камяніцы, на чыгунках рваліся цэлыя паязды, а тут не было вялікага стуку. Тут проста гарачымі днямі асыпалася пераспелае жыта, і начамі ціха гарэлі вёскі — смерць у цішы страшней за раптоўную смерць у бурах.

Тады жах панаваў над зямлёй; з чорным дымам плыў ён над дарогамі. Быў ён у бляску сонца і ў трывожным шуме жыта. Яно, месцамі зжатае, валялася на зямлі ў расцярушаных мэндліках, рэшта высыпалася на зямлю спелым і перасохлым зернем. Цяпер яго не жалі і не вазілі, і дарогі былі пустыя і нудныя.

Гэтая нуда, перамешаная з жалем і нездароваю, нервоваю вастратою, была і ў яго шырокіх, змучаных бессанню вачах. Я спаткаўся з ім каля глінішчаў пры кустах і пры вузкай палявой дарозе — ён сядзеў на пыльнай каляіне, падабраўшы пад сябе ногі, і глядзеў на сухую пакутную галаву каня. Конь, худы, страшны сваёй худзізнаю, ляжаў, выцягнуўшы мокрую шыю, на гарачай раллі, хроп і раз-поразу шараваў нагамі па зямлі.

Ён паглядзеў моўчкі на каня і на мяне, ад хваравітасці паморгаў вачыма.

— Палякаў не відаць?

— Не відаць.

— Нашых не відаць?

— Не відаць.

Цяжка было разабраць, дзе фронт. Учора была наша разведка, сягоння ж раніцою, чужь дзень, у разбіўку, невялікімі кучкамі, спешна прайшоў польскі полк. Цяпер запытаў я:

— Здалёк?

— З-за Нясвіжа.

— Далёка былі загналі?

— За Бабруйск. Заставілі везці нешта, што — сам не ведаю.

От налажылі повен воз, а воз стаяў у гумне, а бацька на рабоце ў Нясвіжы... Дык яны то рады былі б, каб я зусім не ехаў, а я ўплёўся; каня шкадаваў, дык яны мне от...

Ён прыгнуўся, і я ўбачыў на яго шыі чырвоны рубец ад нагайкі.

— Адзін калі свісне... От, каня шкода — і мучыцца, і дома няма другога...

— Колькі табе год?

— Каля пакроў трынаццаць будзе...

Нудна махалі крыллем над кустом вароны, нудна крычалі. Толькі не было голай нуды ў чужь жывога каня. Тут была вялікая вастрата — пакутная мяжа жыцця і смерці. І раптам гэтая вастрата перадалася яму, ён усхваціўся на ногі, пацерабіў зрэбную сарочку і сказаў:

— За Бабруйскам конь пачаў прыставаць, а яны гоняць — адно скінеш, другое кладуць. Іх там націскалі... Дык уначы, пакінуўшы драбіны, верхам на яго (ён паказаў вачыма на каня) ды ўцёк. А ў яго ад сібернай дарогі над правым капытам нарыў пачаў рабіцца, дык ён з самага Бабруйска кульгаў-кульгаў, а тут зваліўся сягоння ўначы, есці не ўзяў, а паіць яго — я паіў учора вечарам, як цераз рэчку пералазілі...

Ён зноў сеў і заплакаў.

Я прысеў каля іх абодвух на пяску, і так былі тут яшчэ з гадзіну.

Конь пачаў кідацца ў бакі, качацца па зямлі і стукаць нагамі. Шыя яго больш памакрэла.

Ён дакрануўся да гэтае мокрае шыі рукою і сказаў:

— Халодны пот.

Тады конь пачаў канчацца. Канчаўся ён доўга — цёрся галавою аб зямлю, зямля налазіла яму ў рот, залеплівала жоўтыя зубы.

— Нутро ў яго здаровае, дык яму трудна канчацца.

Я памаўчаў.

— Ужо!!

Ён яшчэ трохі пастаяў над нежывым канём. Цяпер гэта была толькі куча худога мяса і даўгіх касцей — жывая істота загінула, і ўжо было лягчэй глядзець на гэта.

Мы з ім падаліся ў лес, праляжалі там да вечара, а як закрычалі ў куп'ях начныя птушкі, пайшлі мы ў бок вёсак шукаць на полі бульбы. За ўзгоркамі былі пажары — трапяталіся ў чырвоным бляску вярхі ўзгоркаў, і зорнае неба пакрывалася густым дымным променем. У тым баку раптам загаварылі кулямёты, і тут сціхлі птушкі. Пэўна, што недзе тут быў фронт, і вакол шыралі палякі... Кулямёты загаварылі з другога боку. Есці нам больш не хацелася. Ноч была трывожная.

Пад дзень тухлі пажары. І раніцою прыйшлі першыя атрады нашых.

Я з ім у той дзень і развітаўся.

Ён пайшоў услед за фронтам, думаючы пра свайго замучанага каня, пра не жгатае ўпору і, мусіць, знішчанае дома жыта. І адчуваў боль на шыі, дзе быў чырвоны рубец.

Я чую яго апошнія словы, і я ўвесь у агні і бурах.

1926

ПАЧУЦЦІ

I

На тым беразе гараць агні і чутно, як там на нечым іграюць. Суха неяк выбіваюць такт кароткія зыкі і будзяць над зямлёю гуллівасць. Пры агнях варушацца постаці людзей, яшчэ зусім ясныя ад ружовага вечара. Яшчэ і стук нейкі чуцён, і добра відно, як каля пярэдняе палатнянае будкі трое людзей не то гэта памагаюць музыцы, ці то самі поўны ёю: дробна ляскаюць яны ў такт далонямі рук... Нехта крычыць, нехта як бы плача — можа гэта якая балотная птушка ўзнепакоілася ад людскога шуму... І ўсе гэтыя зыкі напаўняюць змрок асенняга вечара і аддаюцца рэхам у прырэчных паплавах...

З гэтага месца відны яшчэ далёкія і блізкія хутары і вёска, — лясы далёка, чуць відны сінню на даляглядзе, і толькі нізенькія кусты лапінамі ўкрываюць паплавы...

Усё больш гусцее вечар, і ўсё весялей робіцца на беразе. Мацней пачынаюць іграць, непрыметныя адгэтуль, нейкія сухатраскучыя музычныя інструманты раптам развіваюць з цеснага

жмута зыкаў вясе́лы галёп, і тады ўлі́ваецца сюды нейкая песня, востра-крыклівая, насмешлівая над усім і разам з тым задумёная. Яна без слоў, і толькі чутны ў ёй крыкі:

*Гоп-гop, ло-ла-ло-ла,
Гop-гой, ло-ла-ло-ла!*

Больш робіцца стуку рукамі, больш шуму, і ад таго, што дагарваюць агні, здаецца, што гэта і кусты, і берагі сцішаюцца, каб слухаць вяселле цыганоў.

І ўжо неяк знячэўку выплываюць з таго бясслоўнага і крыклівага пачатку словы песні. Іх трудна разабраць, толькі чутно, што яны могуць быць усякімі, што не важны яны як тое, што нейкі сэнс перадаюць. Чуцён часты прыпеў:

Гэй, гэй! Э-э-э-эй!..

З-за пярэдняе будкі выбегла постаць жанчыны. Яна раскінула рукамі, і на гэты момант застыла тут імкненне, агорнутае вастраю радасці і смутку аб усім. Матнуліся цёмныя фалды яе лёгкай адзежы, і закалыхалася яна ў тым танцы, які мог толькі радзіцца ў неабдымных прасторах, далёка ад грымучых вуліц і грузных камяніц...

Спявалі вялікія гімны размашыста-кволяя рухі яе постаці, і ад захаплення бяздумнага і плакалі, і смяяліся ў чарнаце вячэрніх прастораў не бачанья, а толькі адчуваемага здалёк яе вочы. Відно было адчуваннем, што пад тымі цёмнымі фалдамі гойдаецца яе радаснае цела... І радасць была — што ўсё гэта ёсць, і смутак быў — што неяк далёка гэта, неяк недасяжна і нельга растаць у ім і разам з ім...

На другім беразе рэчкі, над самай вадою, прыпёршыся плячыма да кагадзе пастаўленых слупоў не скончанага яшчэ моста, стаяў Андрэй Сімовіч — задумёны і не вырасшы яшчэ добра хлапец. Усе пайшлі з работы, а ён адзін застаўся слухаць цыганскую музыку на тым паплаўным беразе, і як выйшла скакаць цыганская дзяўчына, ён не зводзіў з яе вачэй. Ён стаяў, забыўшыся, і той настрой — неаформленасць усяго, калі няможна вызначыць, чаго хочацца чалавеку, — навеяны музыкай, перайшоў раптам у нейкае не вызначанае яскрава жаданне пасля таго, як выйшла скакаць дзяўчына. І як бы гэта перадалося яму тое, што было ў тым танцы, згарманізаваным з самой постаццю дзяўчыны. Яна была тонкая ў лініях сваёй постаці, і разам з тым нейкая як бы лёгкая цяжкасць, заўсёды прыналежная толькі жанчыне, была

ў ёй. І ад таго, што гарэлі ў яе вочы і калыхаўся стан, ад гэтага абуджваліся ўсякія пачуцці і камбінаваліся ў адно, што можна назваць адным вялікім жаданнем, з хаосам у думках. І яшчэ павялічвалі гэтыя адчуванні яе словы, якія яна неяк гаварыла часта ў такт свайго танца:

Ай-два, ай-два!..

І тады нічога неяк не засталася ў Андрэя, неяк усё згінула, і на ўсім малым і нязначным была толькі ўсё запоўніўшая пачуццямі аб сабе цыганская дзяўчына. І сам для сябе здаўся Андрэй нейкім нязграбным перад тым, што бачыў. Ён усё стаяў, моцна прыпёршыся да вільготнага дзерава; стаяў доўга, як бы прыпыніўся ход часу і ўсяго, што ёсць, і нічога вакольнага не прымячалася і прымячаць яго не трэба было. Так прастаяў ён, пакуль не пачалі заціхаць цыганы і дзяўчына раптам некуды дзелася. Тады ён, ужо з усякімі думкамі, дастаяў датуль, калі пачалі моцна крычаць нейкія птушкі, і з вялікім смуткам пайшоў дадому.

II

У той дзень многа ляцела над зямлёй жураўлёў, і сухі вецер узнімаў пыл на дарогах. Дзень быў сонечны і нейкі шырокі... Над старым дахам маўчалі пажайцеўшыя клёны, і раніцаю з хаты доўга чуваць было, як за сцяною плухала вада пры студні.

«Мусіць, туман сягоння», — невядома чаму падумаў Андрэй і нават сказаў гэта моцна, сам не ведаючы, што гэта трэба было яму сказаць, каб накіраваць у нейкі патрэбны бок думкі, бо яму нешта рупіла, нечага як бы не хапала, і нават сон быў ноччу непакойны. Пасля таго як прыйшоў ён вечарам дадому і палажыў сякеру ў сенцах, адчуў быў раптам нейкую пустату ў сабе, навяваўшую смутак і безнадзейнасць запоўніць яе, а пасля ён пахадзіў трохі па двары, нейкая як бы думка пачала вырастаць у ім; што рабіць — ён не ведаў яшчэ, але адчуваў, што назаўтра некуды пойдзе. Нервовасць была цэлую ноч, і толькі моцна спаў ён пад самы дзень, пакуль не пабудзілі яго на работу. Ідучы, ён паспакайнеў, многа смяяўся ў гаворцы, а як прыйшлі да рэчкі, зразу пачаў ён абчэсваць бярвяно і з нейкай вастратою ў невыразным чаканні глядзеў на той бераг, дзе былі яшчэ росныя ад туману цыганскія будкі.

Там было зусім ціха і неяк пуста. Далёка на жоўтым збітым поплаве хадзілі коні, і каля лазовых кустоў над самай вадою стаяў цыган і моўчкі глядзеў у адно месца на ваду. Зашмальцаваныя да

роўнага бляску яго картовыя порткі нізка навіслі над халявамі, і загэтым ногі яго здаваліся тоўстымі. Ад гэтага і сам ён здаваўся зусім нізкі. І яшчэ быў ён нейкі смешны на выгляд: зусім малады, нейкі дзіцячы твар няўдала камбінаваўся з купчастымі вусамі і падстрыжанаю барадою. І, гледзячы на яго, Андрэй падумаў, што каб не гэты цыган, то ён пайшоў бы туды, на той бераг, можа і ўгледзеў бы яе.

І ў тую хвіліну, як ён гэта падумаў, адчуў, як ахваціў яго вялікі смутак, і страшна ненавіднаю стала работа. Захацелася кінуць сякеру далёка ад сябе і самому ісці або на той бераг, або далёка ад усяго. З'явілася млявасць у целе, нейкая ўтомленасць у галаве і разам з тым небылая дагэтуль рашучасць. Гэта было нешта незвычайнае, бо раней не было ніколі так раптам яе. Ён палажыў сякеру на зямлю, сеў і пачаў закурваць. Пасля ён азірнуўся, стала яму неяк нядобра ад таго, што ніхто не сеў супачываць, а ён толькі адзін, і ён зноў падняўся...

Тады ўжо моцна свяціла сонца, па-асенняму нямоцна грэла, і ўзняўся вецер. На паплавах стала шумней, толькі больш нежк дзіка. Уявілася, што моцна загаварылі кусты і вада, і ўсё гэта адбілася на настройх Андрэя. Стала як бы нешта высвятляцца ў яго разуменнях, і тады ён прыпомніў нежк многа мінулага. Гэта было ад таго, што многа было ў яго звязана і з ветраным шумам, і з крыкам жураўлёў высока. Раптам прыціх ён, бо яшчэ з учарашняга дня цыганская дзяўчына падрыхтавала да гэтага душу — зрабіла яе нейкаю тонкаю і чулаю. З вялікай нецярпліваасцю дабыў ён на рабоце да поўдня і тады заявіў, што пойдзе дадому, што нездароў ён. Было яму лепш аднаму ісці напрамік цераз поле.

На той час забылася цыганка. Яна то і не забылася, але думкі і адчуванні аб ёй зліліся з тонкаасцю перажыванняў і думак і аб ёй самой, і аб тым, што было ў жыцці, што непакоіла і радала, застаўляла пакутаваць і ўзнямацца настройам. І дома гэта яшчэ павялічылася.

Там было ціха. Нікога не было. Андрэй ведаў, што і меншы брат паехаў на поле, недзе пайшла на работу сястра, і ён адзін стаў хадзіць па хаце, не могучы разабрацца, ад чаго яму так усё здалося дарагім і любым і разам з тым страшным па тым, як яно ўсё абкружвала чалавека.

Гулі ў хаце апошнія мухі, і вяла поўзалі яны па вокнах, і на адным акне моцна пахлі нейкія агароднія, белыя, познія кветкі, пастаўленыя сястрой у пабітую шклянку. Ён з нейкім замілаваннем разгледзеў гэтыя кветкі, адчыніў акно, каб

выпусціць на двор муху, не думаючы аб ёй, пасля зноў прайшоў па хаце і заўважыў каля самых дзвярэй на лаве нявымыты гаршчок з вараным шчаўлем. І гэта раптам абудзіла ў ім цэлую буру. Ён яшчэ невыразна падумаў аб усім, звязаным з гэтым, і ў нейкай нецярпліваасці закурў, і, закурваючы, раптам прыпомніў.

Быў тады канец лета, і ў той дзень таксама дзьмуў пыльны вецер. Тады ён сама што пачаў узрастаць, і кожны дзень хадзіў за шэсць вёрст у горад вучыцца. Прыйшоў ён быў тады рана і таксама нікога не застаў дома, і весела хадзіў тады па агародах за хатаю. Па поўдні ж прыйшла з поля старшая сястра і прынясла ў прыполе адтуль вераб'інага шчаўлю. Таксама палажыла моўчкі яго на лаву і лягла. І да самага змроку нічога нікому не гаварыла. Змрокам жа паднялася, накарміла ўсіх і нават яшчэ перабрала той шчавель і тады лягла, не раздзёючыся, сказаўшы толькі, што ёй моцна баляць грудзі. Ноч тая была зусім для ўсіх спакойнай, бо хто ж яго ведаў, што адчувае і перажывае душою сястра. Назаўтра яна паднялася, так, як і заўсёды, раней за ўсіх, выпаліла ў печы і той шчавель зварыла, і, лёгшы, больш ужо не ўставала. Яны — два браты і сястра — елі той халодны і нішчымны шчавель і думалі, што б гэта такое прыдумаць і дзе б яго дастаць, каб з'ела хворая. І пасля таго дня, з тае самае ночы, пайшлі вострыя дні. Назаўсёды ў памяці асталіся і ясныя асеннія раніцы, і аўсянае поле з белым павуціннем, жураўлі, што ляцелі высока. І пакрываў, і паглыбляў нейк усё гэта выраз твару хвораі сястры. Пасля больш яшчэ памятным заставаўся хмурны, сухі і кароценькі дзень, у які моцна пахла з саду халоднымі бэрамі, лістамі і нядаўна выбранаю вільготнаю яшчэ ад зямлі бульбаю. У той дзень, пад вечар, пайшоў Андрэй за рэчку на хутары прасіць дошчак на труну для сястры.

— Чаму гэта я пра гэта думаю і нашто гэта я ўспамінаю? — сказаў сам сабе моцна Андрэй. — Ніхто ніколі пра гэта не думае і стараецца не ўспамінаць.

Але гэта толькі сказаў ён, сам жа не мог адагнаць думак гэтых ад сябе, ды і не хацеў адганяць. Нават была яму нейкая як бы асалода ў гэтым, што так моцна варушыў ён, хоць і не наўмысна, сваю душу. Нават хацелася абвінаваціць сябе ў тым, што дазволіў ён усяму таму адбыцца, хоць тут ужо, разам з тым, была свядомасць — што ж мог зрабіць ён? І тады патроху пачаў ён адганяць ад сябе ўсе гэтыя перажыванні, бо ў адну хвіліну нейк уявіў сабе, што нешта іншае тут трэба, хоць яно і будзе мець пачаткам сваім усю гэтую вастрату і тонкасць. Ён ужо

стараўся думаць аб тым, што неўзабаве павінна быць пісьмо з дальняга горада, куды ён напісаў свайму земляку аб тым, што хоча пераехаць у горад. Але думкі аб гэтым не маглі доўга плысці спакойна і роўна. Бо верх бралі пачуцці, непакойныя і вельмі ж узбуджаныя. І як ні стараўся ён узбіцца на звычайны настрой, ніяк не мог. А тут пачаў канчацца дзень, і прыйшла аднекуль сястра — маладая і вясёлая. Дзіўна было яму думаць, што, гледзячы на яе, яшчэ горш нейк сумна яму стала. Але разам з тым яшчэ адчуў ён, што гэта была ў ім нейкая адмысловая, а можа і ўсім прыналежная сіла, якая хоць і так выяўляецца, але здольная ўзняць чалавека да непераможнай дзейнасці. Тады нейк не так востра мучыўся ён сваімі перажываннямі. І, сказаўшы некалькі нязначных для сястры і глыбокіх для яго самога слоў, ён выйшаў з хаты. Там меншы брат распрагаў каня і пачаў расказваць яму, як у горадзе пад вечар быў, мусіць, пажар, бо вельмі ж многа ў тым баку паднялося нейкага чорнага дыму; і ён надзвычайна так нейк, як ніколі, быў рад братавай гаворцы. Не трэба было таму помачы, а ён памог яму выпрагчы каня. Пасля пастаяў ён каля сцяны, пакуль брат пайшоў у хату, і сам падумаў аб тым, што як гэты самы брат быў меншы і не было ў яго нейк раз ботаў, ён замаразкамі ездзіў заворваць поле босы, і тады заўсёды ногі былі ў яго папрабіватыя і ў нейкіх струпах... Тады ўжо не мог ён нічога зрабіць з сабою — пералез ён паволі цераз жардзяны плот, пайшоў пад жоўтыя клёны, лёг там на вільготную зямлю, прыпаў да яе тварам і заплакаў...

Тады стала ясна яму, што гэта ўсё ў яго не ад цыганскае дзяўчыны...

Адтуль ён вярнуўся позна. Нейк лёгка стала яму. Сплыло ўсё; чыстата стала ў істоце і кволасць да ўсяго. Сястра і брат клаліся спаць. Брат курыў і сядзеў каля стала, гойдаючы босымі нагамі, а сястра весела расказвала, як у суседа Юстына адарвалася ў хаце вешала з тытунём і стукнула яму па галаве. І Андрэй ужо сам смяўся і памог сястры выказаць думку аб тым, што б гэта тады было, каб вешала было цяжэйшае. Пасля гэтай гаворкі стаў у яго на кароткі час зусім звычайны кожнадзённы настрой, толькі чуласць была незвычайная ды яшчэ моцнае адчуванне, што яму нешта рупіць, як бы мяшае чаму, некуды цягне яго, і тады, пасядзеўшы трохі, успомніў раптам пра цыганскую дзяўчыну. Цяпер думаў аб ёй нейк іначай; самы працэс думкі быў нейкі цвёрды і вызначаны розумам, хоць вельмі востры ад пачуццяў. Тады ён хутчэй узяў падушку і кажух і пайшоў спаць на сена ў

гумно. Там, у цішы, стала патрэбным яму раптам гаварыць з кім-небудзь, выказаць каму ўсё, што можна толькі выказаць, і яшчэ адчулася ім нейкая тая вялікая адзінота і размах, якія бываюць у асеннія месячныя ночы. Доўга не мог ён заснуць, пакуль аж не пачалі недзе спяваць пеўні. І як пачаў драмаць, нервова пачала спець у яго ўпэўненасць у патрэбе заўтра ісці да цыганоў. Прычына гэтага была вядома, але рэальны пункт — чаго? — не быў аформленым... Так ён і заснуў.

III

Гэта тады брат цыганскае дзяўчыны стаяў на беразе рэчкі. Тады Андрэй не прымеціў гэтага, а цяпер падумаў, што гэта найначай так. Было гэта назаўтра таго дня. Ён тады пайшоў на работу, і зноў астаўся на беразе адзін пасля ўсіх, і стаяў пад вечар і думаў, што ў гэтага цыгана нейкія такія вочы, ці можа гэта яны здаюцца такімі і ў яе, і ў яго здалёк. Цяпер яму было толькі нейк здзіўлена, як гэта мог ён учора паддацца такім настроям і нават плакаць, што ніколі не бывае, — і гэта пасля адчуванняў аб той цыганскай дзяўчыне. І ў самога перад сабою нейк як бы нядобра было яму за ўчарашнюю слабасць. І яшчэ падумаў ён, што ўсё, нават варанае зелле, можа ўзварушыць у чалавеку буры...

Тым часам пачаў ён глядзець пільна на той бераг і заўважыў, што там больш пуста, як учора. Стаялі ўсяго дзве будкі, і то нейк наводшыбе адна ад аднае. Не відно было і коней, і толькі нешта малое — дзяўчынка ці хлапчук, трудна было прымеціць здалёк — забаўлялася тым, што, лежачы на спіне, перабівала па грызенай траве голымі нагамі.

Нейк аж зусім весела стала Андрэю, і пасля заўважыў ён, што з-за будкі выйшла мужчынская постаць. Ён пазнаў таго ўчарашняга цыгана. Той нешта загаварыў, малы падняў галаву і нешта адказаў. Гэтыя словы здаліся Андрэю як «ла-ла-ла-ла».

Андрэй весела ўсміхнуўся, і нават хацелася яму падмаргнуць каму-небудзь ці куды-небудзь; ён весела пачаў пераходзіць на другі бок рэчкі. А цыган сядзеў ужо над самай вадою і перакусваў двума пярэднімі зубамі саломінку.

«Што яму скажу?» — падумаў Андрэй.

— Табак маеш? — гукнуў цыган.

— Маю.

— Д-дай, будзь ласкаў.

— Можна.

— А можа многа маеш, дык я куплю.

— Няма.

— Я добра заплачу.

— Дык няма ж.

Андрэй быў рад гэтай гаворцы і сеў на беразе.

— От у вас тут учора весела было, я аж заслухаўся з таго берага, — сказаў ён цыгану. — Чаму сягоння ціха?

— Няма. Паехалі ўжо.

— Хто?

— Музыканты нашы... і спявачкі.

— Куды?

— А я не ведаю. Пайшлі раніцаю ў горад, а адтуль, кажуць, некуды выехалі. Некуды іграць на зіму наняліся, мусіць.

Тады раптам адчуў Андрэй нейкі страх перад тым, што гэта ж і тая дзяўчына, мусіць, паехала. Тады стала ясна яму, які смутак вялікі ў яго па ёй.

— Тут учора адна вельмі ж скакала.

— Тая яшчэ тут.

— Не паедзе?!

— Паедзе зараз. Яна скакаць і спяваць добра можа. Ого! Хто лепш за яе скача! У горадзе так не ўмеюць скакаць, і яна паедзе туды. Яна артысткай хоча быць... Гэта сястра мая, Нонна...

Апошнія словы сказаў ён з нейкаю гордасцю, а Андрэй успомніў, як летам ездзіў ён у горад купляць патрэбныя яму кніжкі, быў у тэатры і бачыў там на цеснай сцэне танец, шырэйшы за ўсякія дзікія прасторы.

Цыган нешта заспяваў сабе пад нос, а Андрэй пачаў рваць вяршкі з аеру і кідаць у ваду.

— Слаўная дзяўчына, — сказаў ён раптам, не ведаючы, што яму гаварыць.

Цыган з-пад ілба нейк непрыветліва глянуў на яго, і голас яго перайначыўся, стаў нейкім трохі варожым:

— А табе што?

— Мне што?

— Але.

— Што ж мне?! Мне нічога. Хіба я павінен гаварыць, што яна няслаўная, калі яна слаўная.

— А ты як жа гэта ведаеш?

— А можа і не, чорт яго ведае.

— То ты чаго ўжо кінуўся ў другі бок?

Андрэй паглядзеў на цыгана і падумаў: «Што мне гаварыць з ім і нашто гэта я з ім гавару... І што для мяне яго сястра?! Хіба патрэбна мне думаць аб гэтым. Яна так жа далёка ад мяне, як і я ад яе. Яна недаступна мне, як і я ёй, і думкамі нашымі, і настроймі...»

Яны яшчэ раз удвух закурылі, і цыган падняўся, моцна пацягнуўся і пазяхнуў... Паказалася з-пад чорнай жакеткі сіняя суконная камізэлька з залатым тоўстым ланцужком і цацкамі ад гадзінніка, і ад гэтага постаць яго стала нейкай вельмі ж адмысловай на гэтым зялёна-пажоўклым нізкім беразе.

— Табе трэба ісці куды? — сказаў Андрэй.

— Куды мне трэба ісці?! — задумаўся цыган і, памаўчаўшы, сказаў: — Пайсці на дарогу, там нашы ехаць павінны...

І яны ўдвух перайшлі на другі бок рэчкі і абодва пайшлі ў розныя бакі, холадна нейк развітаўшыся... Раней дык цікавіў Андрэя гэты чалавек, а гэта нядобра ўжо было быць з ім разам. Раней цікавіў як брат тае дзяўчыны, а цяпер за гэтым жа стаў нейкім варажым. Андрэй адышоўся трохі, пасля азірнуўся, каб упэўніцца, ці далёка ён. Яго не было ўжо відно, і Андрэй з трывогаю ад нервовага ўзбуджання вярнуўся назад. Ён пільна паглядзеў на той бераг, на тыя палатняныя будкі. Ціхія і ў адзіноце стаялі яны. Вакол іх скрозь быў роўны і нізкі поплаў, згрызены і пажоўклы, налева жаўцелі кусты, а направа і проста роўнасць даходзіла далёка да сіняй нізкай істужкі — можа лесу, а можа хмар. Было блізка некалькі не згрызеных жывёлаю кустоў, некалькі лапін ад вогнішчаў і далёка наводшыбе блішчаў пад жоўтым сонцам белы конскі чэрап, высахшы і струхлеўшы пад вятрамі. Гэта была вялікая задуменнасць, як бы ўвасабленне нейкай філасофіі прастораў свету... Уяўлялася нейк, што тут павінна была быць высокая трава, гарача і страшна ясна свеціць сонца і дзьме гарачы вецер. І пад ветрам гэтым трава будзе спяваць ціхія і задумёныя песні над конскім чэрапам. І мелодыя гэтая будзе закалахваць усю зямлю, пакуль не з'явіцца на ёй чалавек і не засмяецца над законамі гэтай мелодыі...

«Гэта ж Нонна яна завецца», — набегла раптам у Андрэя думка, і ён нейк па-дзіцячаму ўсміхнуўся...

І пэўна, што не мог разабрацца ён, што гэта з ім робіцца.

IV

...Гэта зямля, а гэта дарога на ёй... Ноччу зоры і трава халодныя... Відны людзі, часам больш іх, часам менш, і нечым і нейк жывуць яны... І там далей таксама гэта ёсць, і калі я буду там, то буду там усё гэтае бачыць, а тут гэта ўсё застанеца таксама. Наперадзе нешта будзе, цяпер жа сонца свеціць, і шырокі поплаў жоўты ад яго. І журботна нейк ад таго, што стала пуста і глуха, як паехалі ўсе...

Такі і заўсёды быў настрой і такія адчуванні Нонны.

Не было вялікіх клопатаў, не вельмі заядалі яны душу і розум, не ўгамлялі яны... Былі вялікія захапленні, і тады малое здавалася вялікім, вялікае ж малым здавалася, толькі часта было яно чужым і няважным.

Зімою трэба было жыць у вёсках і мястэчках, даводзілася жыць і ў гарадах, і як толькі пачынаў раставаць снег, зноў пачыналіся паплавы ды палявыя дарогі. Зімою сустракалася больш людзей, і не то што каб цікавілі гэта вельмі яны, але нейкімі новымі і непрывычнымі здаваліся, і хто-небудзь з іх часам пачынаў як бы цікавіць, а пасля прападала гэта...

На трынаццатым годзе ўжо моцна акрэслена пачалі абуджацца ў Нонны няясныя дзявочыя смуткі і жаданні, і тады вырастала чуласць, але яна пачала прытупляцца з цягам гадоў. У чатырнаццаць год зімою жылі ў горадзе, і тады былі спробаваны слодычы першага кахання. Быў ён высокі і не першай ужо маладосці. Элеганцкі звiнеў шпорами, удала ездзіў на кані. Часта тады хадзіла Нонна з ім у тэатр і адтуль вынесла пакланенне звiнчому бляску сцэны ў музычнай камедыі. Адзін раз яна бачыла, як артыстку, увабраную так, што здавалася яна нечым асобным ад таго, што было вакол яе, пасля выкананага ёю танца вынеслі на руках на сцэну, і яна горда прымала воплескі і пакланенне публікі. Тады надоўга захапілася яна гэтым малюнкам, і яе пачало цягнуць некуды. Вясною выехалі з горада, выехаў некуды і вайсковы і ўжо мала калі і ўспамінаў пра Нонну, а калі і ўспамінаў, дык толькі хіба нарочна, халодным сваім розумам, каб больш давесці сабе, што ўсё, што сягоння здаецца ўсім, заўтра ўяўляецца нічым...

Нонна прывыкла, што вакол яе гаварылі аб яе прыгажосці, і сам гэты факт нават нейк прытупіў свядомасць аб гэтым... І любіла яна ляжаць часта на сонцы пад ветрам і старалася здавацца недаступнай. Часта яшчэ з'яўлялася ў яе млявасць, якая

вырастала з свае першапрычыны, хоць і далёкай, — з нейкага кволага гультайства.

Цяпер доўга стаялі яны пры горадзе, і часта яна хадзіла туды глядзець балет у музычных спектаклях. І чым больш бачыла яна там бляск сцэны, тым больш імкнулася яе істота быць душой гэтага і нейк нават падняцца над гэтым, стаць цэнтрам гэтага перад публікай, і была ў яе нейкая незадаволенасць, калі на яе ўсе глядзелі там і яна адчувала, што гэта глядзяць на яе харакство...

Цэлую тут ноч яна не магла заснуць пасля свайго танца на беразе рэчкі, і, раніцаю правёўшы сваіх у горад, яна сумная вярнулася да сваіх будак, і была ў яе нейкая як бы злосць, што яна адна і няма каму тут глядзець на яе. Амаль цэлы дзень праляжала яна за будкаю на сонцы, і нічога ёй не думалася, пасля нейк мучыла адзінота; і гэта было непрывычна, бо адзінота ж была заўсёды ў паплавах і палях...

Яна раней чула, як брат яе доўга спяваў сам сабе ціхенька нешта і моцна пляваў курачы, пасля чула, як з нейкім ён гаварыў, далей адышоўшыся, пасля стала ціха... Ей уздумалася пайсці на бераг рэчкі, сесці там, пакуль яшчэ свеціць сонца, рваць там траву ці лісце, разрываць на дробныя кавалачкі, кідаць у ваду і глядзець, як да ўсяго абьякавая вада нясе іх на сабе. Так можна сядзець доўга, пакуль не стане холадна і не прыйдзе аднекуль брат. А там будзе ноч, будзе гарэць агонь, пасля патухне. А там пазавуць свае ў горад куды-небудзь скакаць перад публікай у кафэ, і там будзе зусім іншае...

Яна паволі ўстала і, праціраючы заспаныя вочы, як п'яная, ківаючыся ў бакі, выйшла з-за будкі. І пайшла да рэчкі, ціха і паважна ступаючы босымі нагамі па нізкай траве, і перад сабою ўбачыла Андрэя. Гэта было для яе звычайным — бачыць людзей на беразе, і нічога ёй гэта не сказала. Яна, з абьякавасцю да яго, падышла да вады і села. Андрэй нагнуўся з парэнчаў недакончанага моста і стаў глядзець на яе твар. І пасля таго, што ён перажыў за апошнія два дні, тое, што ўбачыў ён, нейк аглушыла яго нечаканасцю. Твар у гэтай дзяўчыны быў прыгожы і яшчэ прыгажэйшы ад таго, што быў смугляны. Толькі не было ў ім таго, што здалася яму і што відно было тады вечарам, як скакала яна. Ён чакаў угледзець тут тое, што было б надзвычайнае, а тут была толькі вялікая прыгажосць, і толькі нейк узнепакоіла яго ў ёй хітра-жаночая, чуць прыметная ўсмешка. Толькі як ішла яна, тады ахваціла яго нейкая як бы трывога, і цяпер было нядобра ў адчуванні надыходзячага. Ён падышоў бліжэй, да канца моста,

пад самы той бераг, і яшчэ заглянуў ёй у твар. Прымеціў змятую ад ляжання левую палавіну твару, дзве сінія жылкі на шыі і цёмную маршчынку пад вокам. Ён прыжмурыў вочы і ў цэлым захапіўся тады харакством яе твару. Пасля зноў стаў заўважаць тыя дробязі, і стала зноў яму нядобра. Шкода вельмі стала нечага, і адчуў ён вялікі смутак па тым харакстве, якое бачыў тады вечарам у час яе скокаў і якое насіў у сваіх адчуваннях усе гэтыя дні...

Нонна бачыла, што ён пільна глядзіць на яе, і ён, пасля тых дум і мараў, якія былі цэлы дзень у яе, здаўся ёй нейкім нязграбным, і ей захацелася пасмяяцца над ім. І яна пачала цвяліцца з ім. Яна з жаночаю тонкасцю чуць усміхнулася яму здалёк. Гэтая ўсмешка зноў абудзіла ў Андрэя нешта падобнае да таго, што было з таго самага вечара, толькі больш жывое, з большаю перавагаю думак. І тое, што было кагадзе, дало яму нейкую бадзёрасць і нават нейкі задор, нейкую нават насмешлівасць, толькі трывожную і вострую. Ён прыжмурыў левае вока і таксама скрывіў твар усмешкай,

Тады ёй раптам спадабалася далей разгарнуць гэткую гульню, нейк адчула яна, што можа ўзяць пад уладу сваіх усмешак і выразаў твару гэтага чалавека, і яна сагнала з твару ўсмешку і надзьмула губы. Яна гэта рабіла выгляд сталасці, і ўсе рысы яе твару смяяліся. Тады Андрэй пайшоў да яе на бераг. Яна падняла голаў і зноў як бы ўсміхнулася, зрабіўшы гэта так, што можна было, захацеўшы, падумаць, што гэта яна і не смяецца.

— Смешна? — з фальшывай іроніяй, стараючыся паказацца вясёлым, сказаў Андрэй.

Тады яна чуць прыметна маргнула яму правым вокам і апусціла голаў уніз.

Ён сеў непадалёку і, стараючыся сілай захаваць на твары ўсмешку, глядзеў на яе. Яна паволі падняла голаў і, паставіўшы неяк коса вочы, некалькі момантаў моўчкі глядзела на яго твар.

І ён здаўся тады ёй інакшым, чым раней. Нешта заўважыла яна ў ім шырокае, затаенае само ў сабе, моцна адрозненае ад таго, што бачыла яна ў іншых на гэтым самым беразе і заўсёды на дарогах і глухіх гэтых мясцінах. Нешта было ў іх для яе наглядання, што не было звязана з тым, што яго абкружвае і што можа трымаць у сваёй уладзе многіх. Ён уявіўся ёй нейкім неразгаданым, хоць нельга сказаць, каб цікавым. Сама не ведаючы, як ёй далей трымаць сябе, яна апусціла ў ваду сухі дубец, пачала вадзіць ім у вадзе і нешта насвістваць задумёна-вясёлае. Ён жа адчуваў, што яму трэба сказаць што-небудзь, і не ведаў

што... Так сядзелі яны моўчкі некалькі хвілін, доўгіх для яго і поўных нейкага, нават вясёлага нейкага, чакання для яе. Пасля ён нагнуўся, узяў у руку некалькі берагавых каменьчыкаў і пачаў моцна кідаць іх у ваду.

Яна зноў усміхнулася, з большаю мяккасцю.

— Чаму ў вас тут ціха сягоння? — сказаў ён і тут жа правіўся: — Нудна тут сягоння ў вас. Брат ваш гаварыў мне сягоння, што музыканты вашы паехалі.

— А дзе вы брата майго бачылі?

— Тут.

— А нашто ён гаварыў вам гэта?

— А от трэба было яму, дык ён і сказаў.

Яму было прыемна і здавалася патрэбным гаварыць так, каб ёй здаваліся здарэнні не такімі простымі, нават таемнымі. Ён не ведаў, што гэта — яна гуляе з ім, пакпіць хоча над ім ці гэта ў яе тут жаночая незразумелая шчырасць... Ён ужо не прымячаў яе твару, ён глядзеў на яе рукі, на фалды шырокай яе адзежы. І не спадабалася яму, што многа блішчастых караль у яе на шыі, яны мелі выгляд крыклівы і рабілі ўражанне нейкага блішчастага звону і гэтым зневажалі глыбокае хараство...

Яна бачыла, што гэты хлапец нудзіць па нечым і ў гэтую хвіліну па ёй. І сваім пачуццём жаночым дагадвалася, што нават гэта не зусім па ёй, а ў ёй наогул па жанчыне, па яе прывабнасці. Яна разумела гэты смутак мужчыны і ўжо на вопыце ўпэўнілася, што не пастаянны ён у мужчыны да аднае жанчыны і пройдзе пры цеснай блізасці і тады прабудзіцца нявызначаны і агульны не перад ёй, а перад паняццем «жанчына»... Яна ўспомніла былую зіму ў горадзе, і ўсё гэтае ўразуменне зняважыла яе, і яна раптам варожасць, вельмі кволую і не заўсёды прыметную, адчула да Андрэя. І ёй раптам стала патрэбным памучыць яго, каб пасля назаўсёды забыць, бо цяпер ужо зусім адчула яна, што нецікавы і непатрэбны ён ёй. Так яна і пачала з ім цвяліцца. Яна яшчэ ўсміхнулася яму, пасля вырвала пальцамі травы і кінула на яго. Ён устрывожыўся радаснай трывогай і востра глянуў на яе. Яна па-жаночы глянула на яго і апусціла вочы. Тады ён падсеў да яе бліжэй. Яна зноў усміхнулася, зноў апусціла вочы. Ён падняўся, падышоў да яе і раптам сеў зусім блізка і прыціснуўся да яе. Яна маўчала, і ён моцна сціснуў яе руку, а пасля абхваціў рукою яе плячо. Яна ўжо знала, што гульня скончана, што ўсё ўжо зроблена, што для тае мэты больш можа толькі пашкодзіць. І яна пасядзела так з

ім паўхвіліны і, ціха адапхнуўшы яго, паволі ўстала і, паважна гойдаючы станам, пайшла ў свой бок. Ён не здзівіўся гэтаму, толькі не чакаў гэтага. Ён усхваціўся раптам і пайшоў за ёю. І ў тую хвіліну радасна бліснула ў яго ўпэўненасць, што гэта ж яна наўмысна, каб ён ішоў за ёю, што яна шчырая з ім. А яна азірнулася і сказала яму:

— Не ідзі.

— Я пайду, — сказаў ён з горкай трывогай.

— Не ідзі, нічога табе ад мяне не будзе. І нічога табе ад мяне не можа быць.

— Можа быць, — сказаў ён з пачуццём блізкім да пачатку злосці.

— Ну-ну! — сказала яна горда з фальшывай сталасцю.

— Нонна! — пазваў ён яе.

Яна здзіўлена паглядзела на яго і зноў пайшла. І, дайшоўшы да самай будкі, яшчэ раз азірнулася і з такой жа фальшывай сталасцю, але ўжо са смехам у вачах, паківала на яго пальцам і схавалася ў будку.

Ён некалькі хвілін стаяў на адным месцы, з прытупленую вастратою ў пачуццях, пасля пайшоў назад і стаў на мосце і глядзеў моўчкі на ваду. Пасля яму стала брыдка перад ёю, што ён стаіць тут і не адыходзіць; пачаткі гордасці заварушыліся ў ім, і ён плюнуў уніз і пайшоў кустамі на палявую дарогу.

— А ну яе к чорту, — сказаў ён моцна, з патугаю, несучы ў душы смутак.

І ахваціў гэты смутак думкамі, выйшаўшы ў поле. Тады яскрава і выразна думаў, што гэта ж па гэтай цыганскай дзяўчыне такі востры смутак у яго.

V

У тую ноч Нонна доўга не спала. Была ў яе журба і даходзіла да мяжы са смуткам...

Тады свяціў над паплавамі месяц, і ясна, і пуста, і страшна ціха было ў прасторах. Бялела нейк далёкая роўнасць зямлі, не шумела трава, і іншых ніякіх не было зыкаў. І моцна пахла вясенняю ноччу... Некалькі разоў звечара пачыналі плакаць далёкія птушкі, а пасля толькі раз адна крыкнула... Так і свяцілася ноч і ціха драмала...

Брат Нонны звечара доўга хадзіў каля будак, гаварыў з старым цыганом з другое будкі, пасля хадзіў путаць коні і

доўга там свістаў ім і, як пачаў узыходзіць месяц, лёг у будцы і зразу моцна заснуў. І ў суседняй будцы спалі. Тады Нонна выйшла босая і неадзетая, і села пры рэчцы, і сядзела так, не варушачыся. Яе некуды цягнула, хацелася некуды ісці, нешта рабіць, дзейнічаць, нешта і некага пакінуць, нешта і некага знайсці. Але было гэта нявызначаным у свядомасці, як пункт. Нешта давіла ёй душу, і падобна было, што як бы гэта нешта было добрае, патрэбнае і слаўнае і цяпер няма яго... І трудна было ёй прывясці ў парадак пачуцці. Давіла яе і тое, што свяціў над паплавамі месяц, і разам з тым нейк і важна і патрэбна было тое, што свеціць ён. Давіла цішыня і размах пустых прастораў, і разам з тым дарагою і любою была гэтая шырокая ціш.

Плылі ў галаве кавалкі думак аб тым, што было дагэтуль, і думалася нейк нутром аб тым, чаго і не было, што было нязнамым, нябачаным. У смутку варушылася нездавальненне нейкае і журба аб усім, журба вострая, рухавая, жывая, і цяжкая, і любая, журба аб жыцці. Такая няроўная, якою бывае і радасць аб жыцці, такая ж патрэбная для абнаўлення жыцця...

Было журботна і ад таго, што адзіноцтва было вакол і як бы гэта залазіла яно ў душу. Было гэта непрывычным і можа ад таго, што паехалі ўсе, пайшлі адгэтуль назаўсёды маладыя і блізкія і цяпер вось недзе нешта думаюць, робяць і адчуваюць... І раптам вынікла думка аб сваёй згубленасці тут, бо нейк цьмяна адчулася, што недзе нешта існуе іншае, якое — невядома, але ўявілася яно, як пункт здавальнення для чалавека.

«Можа гэта нашы там зусім вясёлыя, і думаць ім нічога не трэба», — выразней за ўсё раптам падумала Нонна.

А пасля ізноў сядзела і ўсё адчувала і знае, і нязнае і толькі не адчувала таго, што ад адзіноцтва асенняй ночы і маладой чуласці гэта ўсё ў яе... І яшчэ было ў яе, але больш у думках, нездавальненне ад таго, што адна яна тут, ніхто яе не бачыць, ніхто на яе не глядзіць, не гавораць пра яе, не захапляюцца ёю... І ў сярэдзіне ночы пачала ў яе спець думка, сперш няроўная, а пасля з адзнакамі мала калі быўшай дагэтуль рашучасці... І часамі ёй хацелася, доўга і ціха...

Месяц высока падняўся і пабялеў, і пабялела нізкая трава; холадам дыхала рэчка, і недзе лёгкім стукам абазвалася дарога. Ноч пераламалася на другую палавіну, і больш востра запахла ўсё. Нонна ўстала і паволі пайшла па беразе рэчкі. Дайшла яна далёка, да нейкай чорнай раллі, у задуменні пастаяла там на адным месцы і пайшла назад. Раптам усё пачало кіпець у яе настройх,

узнялася нервовасць, і яна пайшла хутчэй. І проста ўвайшла ў цёмную будку. Там лягла пры халодным палатне і пачала плакаць, стараючыся не пабудзіць нікога. Пасля яна сціхла, але з плачам у душы сцішылася, і пад самы дзень дрымота агарнула яе...

Прачнулася яна, як было ясна ад сонца. Брат збіраўся ехаць у горад, каб прадаць там коні і шукаць там на зіму кватэры, і яна вяла пачала памагаць яму. І ў час гэтай работы вярнуліся з горада дзве дзяўчыны, што нядаўна жылі тут. Вярнуліся, каб сказаць ёй, што наняліся яны ўсе на цэлую зіму спяваць у кафэ і што без яе няможна абысціся для танцаў. І што трэба спяшаць выехаць той у горад.

Бесклапотная гуллівасць і вышыня настройў раптам ахвацілі Нонну. Яна пачала спяваць і дурэць, як дзіця. І такі настрой не пакідаў яе доўга, хоць трохі пасля прытупіўся...

Папоўдні яны даехалі да горада. Брат Нонны там застаўся, а тры дзяўчыны селі пад вечар на поезд і выехалі ў дальні горад... Брат кіўнуў Нонне галавою; у яго нядобра і сумна было на душы...

VI

Два дні не мог прыйсці да сябе Андрэй. Каб забыцца, моцна ўвайшоў ён у работу, стаў маўклівы і вечарамі выходзіў на вуліцу слухаць, як гаварылі над старым дахам жоўтыя клёны. Нейк не па сабе яму было і ад таго яшчэ, што, як дазнаўся ён, што няма ўжо на беразе палатняных будак, а значыцца, няма блізка і Нонны, цьмяна і неаформлена адчуў, што нават сумна-тонкія і вострыя перажыванні засталіся нават як бы і не па Нонне, а так нейк па нечым, можа па тым, што ёсць, а можа па тым, чаго няма зусім і чаго не хапае ў свеце і па чым сумуе і ад чаго кіпіць глыбіня чалавечай істоты. Многа тады пачало з'яўляцца ў яго новых думак, небывалых дагэтуль. Было чаканне нечага і нецярплівасць. А на трэці дзень прыйшоў да яго ліст з дальняга горада ад земляка. Звалі яго ў горад, і ад гэтага перавярнулася ў ім тое, што навявала папярэдні настрой. Раптам ён ясна прыпомніў Нонну, як яна ўсміхалася, а пасля не дазволіла яму ісці за сабою, і раптам вырасла ў ім упэўненасць, што ён нейк вышэй яе стаіць на зямлі; што ён больш значны, і гордасць яе не важна нікому. Сум у ім астаўся шырокі, але нейк раптам выйшла з яго круга Нонна і зрабілася нечым асобным. І зноў яна неўзаметку пачала вырастаць і аддзяляцца ад усяго. Тады ён стараўся зняважыць яе ў думках сваіх, а яна яшчэ больш вырасталала. І ён доўгімі і настойлівымі думкамі вызваў у сабе на яе нешта падобнае да

злосці. Сілаю ўпэўніў сябе, што гэта злосць і што так трэба, што гэта абсалютная сапраўднасць. Пасля ж набеглі, згусціліся пачуцці і заглушылі ўсё гэтае, што было ў думках. Тады з'явілася толькі мяккая крыўда на Нонну, і ад гэтага прыйшло сапраўднае ўжо ўзвышэнне над ёю, затаенае ў самім толькі сабе. Тады яму зрабілася самому перад сабою брыдка і нядобра за тое, што паддаўся ён быў у той першы дзень слабасці — у сувязі з тым, што ўбачыў яе першы раз, варушыў сваю душу, паднімаў з яе дна ўсё перажытае, востра-пакутнае і цяпер ужо святое; што плакаў ён вечарам на халоднай зямлі. І нават нядобра адчуваў ён сябе перад братам... Пасля раптам наплылі на яго ўсякія думкі, у якіх патроху знікаць стала Нонна і патроху апускацца пачалі пачуцці. Ён ужо з братам гаварыў аб усякіх справах, вырашалі ўдвух час яго ад'езд, і ў апошні дзень перад ад'ездам ездзіў ён з братам на поле. У думках яго ўжо малявалася шырыня новай працы, вельмі важнай і патрэбнай, усякія магчымасці і новая прывабнасць.

Перад самым выездам зусім амаль згладзілася з думак і нават пачуццяў Нонна...

Горад спаткаў яго, вясёлага, прыняў яго здольным лёгка ўжо прапускаць праз сябе ўсё, не прымячаючы ў вялікім шуме вялікай цішыні. Гэта было першае поўнае здавальненне жыццём, незачэплеае расчараваннем.

Быў шосты дзень пасля таго вечара, калі ён засумаваў па цыганскай дзяўчыне.

VII

У той сухі і ясны вечар, як у гарадскім садзе з ліп і асін ападалі апошнія лісты, балетмайстар музычнай камедыі Лінскі ў дрэнным настроі ішоў з тэатра. Перад спектаклем дазнаўся ён, што жонка яго ездзіла ў суседні горад зусім не для тых спраў, аб якіх гаварыла, а ездзіла дзеля зусім іншага, аб чым цяпер сведчыў перахвачаны ім выпадкова ліст да жонкі ад нейкага Аксютовіча. І хоць Лінскі часта ездзіў у іншыя гарады не для тых спраў, аб якіх гаварыў жонцы, хоць спектаклі ў тэатры і не зацягваліся да таго позняга часу, у які Лінскі прыходзіў кожную ноч дадому, але пакуль што жонцы яго ніякіх лістоў перахваціць не давялося, і загэтым Лінскі лічыў сябе пакрыўджаным жонкаю. І хоць балет у тэатры ў той вечар добра ўдаўся, не разгнаў усё роўна кепскага настрою Лінскага. І пасля спектакля выйшаў ён першым, не пайшоў з артыстамі разам, а адзін зайшоў у гарадскі сад. У глыбіні свае душы ён быў нават рад таму, што выявілася ў адносінах жонкі да

яго, бо будзе прычына, выгадная для яго, разысціся хутчэй з ёю, але надворна было яму прыемна адчуваць сябе пакрыўджаным. Ён сеў на пустую лаўку ў садзе і стаў слухаць, як замоўклі раптам дрэвы і больш тады западалі лісты на зямлю. Ад гэтага і ад віднаты адчуў ён урачыстасць ночы і вялікасць хараства. І патроху тады забыў ён пра сваю мізэрную крыўду, і прыемна яму было сядзець тут. Раптам пашкадаваў ён, што спектаклі ўжо скончаны і што няма як ужо слухаць музыку і глядзець на хараство балета і жыць у тыя хвіліны толькі пачуццямі. Ён сядзеў і маўчаў і сам таго не прымячаў, што моцна думаў аб многім...

З асвечаных вокан кафэ сыпануліся на яго сухія кароткія зыкі некай полькі, і трудна было разабраць яму, на чым гэта ігралі. Тады ён пайшоў туды, адкуль беглі зыкі, увесь ахвачаны жаданнем толькі слухаць, бачыць і адчуваць...

У кафэ на нізкай эстрадзе стаяў тоўсты прысадзісты чалавек з гітарай у руках і на заднім плане яшчэ некалькі гітарыстаў. Цяпер яны маўчалі.

— Нонна Аліна выканае польку, — заявіў тоўсты гітарыст, і Лінскі сеў за столік з бяздумным чаканнем. Гітарысты пачалі выбіваць на гітарах такт, і Лінскі ўбачыў Нонну Аліну. Пры вячэрнім свеце твар яе здаваўся сумным і вясёласць штучнаю, і нейкаю надзвычайна далёкаю была яна ад усяго, што было вакол яе. Толькі прайшло ўсё гэта, як пачала яна скакаць, і раптам здавацца стала, што гэта не прымячае яна нікога і скача сама для сябе.

Лінскі адчуў радасць блізасці хараства і нейк нават у большай меры, чым у тэатры, здалося гэта самым важным і затоеным само ў сабе. Тады стала для яго мізэрным усё тое, што ён кагадзе адчуваў; нязначным і ліст да жонкі, перахвачаны ім, і вялікае адчуванне малое крыўды. І нейк як бы занудзеў ён, што ніхто не адчувае тут гэтага хараства, а пасля з'явілася патрэбнасць у ўзвышэнні яго. Тады пайшоў ён блізка да эстрады і нецярпліва чакаў, калі яна зыйдзе адтуль. Пасля доўга гаварыў з ёй у суседнім пакоі. Вынікам гэтай гаворкі было тое, што Нонна ад радаснай нервовасці доўга не магла заснуць у тую ноч, а назаўтра Лінскі зайшоў у брудны, праходны пакойчык, дзе жыла Нонна, і ўдваіх пайшлі яны ў тэатр на балетныя спробы. Цераз пяць жа дзён у афішах да тэатральнай пастаноўкі было напісана: «...Выступіць новая прыма-балерына, цыганка Нонна Аліна...»

Андрэй бачыў яе ў тэатры на сцэне. І зноў ахапіў быў яго сум па ёй, але цяпер іншы, чым тады — сум моцнага, які можа ўзяць

тое, па чым сумуе, ды разважанні не дазваляць гэтага. Сум гэты насіў ён у сабе доўга, упэўнены, што пройдзе ён. І ён прайшоў, толькі пакінуў па сабе след — упэўненасць у тым, што ва ўсім ёсць смутак і ва ўсім ёсць шчасце...

А ўсё ж стараўся ён не сустракаць Нонны і не бачыць яе.

1926

НАЧЛЕГ У ВЁСЦЫ СІНЕГАХ

Вялікі паход скупы на адпачынак. І мы спалі мала — прыхваткамі, па гадзіны дзве ўпору.

У вёсцы Сінегах засталі мы сляды праходу ранейшых вайсковых часцей: дзеці гулялі з кабелем; каля хлява крайняй хаты, на панадворку, на расцярушанай саломе, параскіданы патроны; мы папрабавалі іх да сваіх вінтовак — не падышлі, так іх зноў і пакінулі тут.

Восем хат вёскі Сінегаў шасталі на ветры раскудлачанымі грэблямі саламяных стрэх.

Спаць лажыцца трэба было адразу.

У хаце я застаў ціхую ўстрывожанасць і непакой напалоханных вайной людзей: чацвёрта дзяцей і жанчына — гаспадыня і маці — прыгожая горадзенская сялянка.

Мы сцелемся ў халодных сенцах на нейкіх нізкіх скрынях — я і наш узводны, таварыш Скабакоў, вясёлы і рыжы хлапец, родам з нейкіх Аланецкіх азёрных рыбных узбярэжжаў. Мы папраўляем салому, пацёртую ранейшымі вайсковымі начлежнікамі, кладзем пад галовы ўсю сваю салдацкую маёмасць, і цяжкая дрымота зразу кладзецца на вочы нашы.

Дзверы ў гарачую хату адчынены. Там доўга і ціха спрачаюцца дзеці за нейкую «падушку з чырвонаю прошкаю», і нарэшце ўсё робіцца ціха.

.....

Прывыкшы да трывожных раніц, я ўскідаю раптам угору галаву і стараюся разagnaць каменную ранішнюю дрымоту. Маллады дзень ледзьве прапускае праз маленькае сенечнае акенца першае святло сваё.

«Яшчэ пяць хвілін я паляжу, і тады буду будзіць Скабакова», — я думаю і змагаюся з цяжкай дрымотай. Я падкладваю рукі пад галаву і сціскаю каля вушэй. Тахае і баліць у галаве.

У хаце я чую гаворку:

— Уставай, сынок, — гаворыць жанчына.

Усё маўчыць.

— Сынок, устань.

— Ай, мама...

— Устань, сынок, ну хто ж устане, ты ж самы большанькі.

— Я яшчэ хоць трохі пасплю...

— Заснеш удзень, а цяпер — ну каго ж я пабуджу.

Хлапчанё заплакала. Ён доўга зацягнуў санлівым голасам, цягнуў і, мусіць, спаў. Пасля раптам сціх. Жанчына маўчала.

Я ўстаў і пабудзіў Скабакова.

Я ўвайшоў у хату.

Жанчына рвала на кавалкі старую, зношаную да адных дзірак сарочку.

— Добры дзень, — сказаў я.

— Добры дзень, — адказала жанчына.

— Дзякуем за начлег, мы ўжо ідзем.

— Ідзіце.

Што мне сказаць яшчэ? І я гавару:

— Няхай хлапчук паспіць яшчэ трохі, няхай гадуецца.

Я адчуваю сябе так, як бы ў чым вінаваты тут.

— Ну, а што я зраблю, — гаворыць яна раптам, хутка, моцна, — што я зраблю, што я адна параджу. Гаспадара няма, гаспадар ваюе. А сёння мне трэба хоць трохі пачаць авёс жаць, дастаць дзе каня ды хоць возік жыта прывезці — абаб'ю як-небудзь, хоць пранікам, а вечарам у жорнах змялю, калі падсохне за дзень на печы, дык назаўтра хлеб рашчыню...

— А каня няма?

— Каня палякі пазаўчора ў абоз пагналі, разам з хлопцам.

— З якім хлопцам?

— З сынам.

— Вялікі?

— Малы... Каб вялікі — я не тужыла б гэтак... А тут малога ніяк не ўзбудзіць карову выгнаць папасвіць. І няма чаго даць яму паснедаць. Накапала ўчора зранку картопель трохі, малыя яшчэ, дык пад вечар салдат накарміла — ідуць босыя, галодныя, абарваныя, абшарпаныя... Можа, думаю, і мой там дзе-небудзь небарак...

Яна падышла да ложка.

— Устань, сынок, я табе новыя анучы ад свае старое сарочкі адарвала, каб табе было чым нагу мяккім абкруціць. Абуеш

Міколкавы лапцікі, яны табе велікаваценькія, і вольна назе будзе... Устань, сыноч.

Яна нагнулася над ложкам.

— Зараз прарваць павінна.

— Што?

— Нарыў. На тым тыдні яшчэ нагу прабіў на корч, дык нарывае.

І я нагнуўся над ложкам. Хлапчанё спала. На левай назе, каля пальцаў, збоку, была белаватая пухліна, запэцканая ў гразь.

Я пайшоў у сенцы. У сваіх мяшках я нічога не знайшоў, апроч двух тараноў. Я дастаў іх і палажыў у хаце на лаве — уся мая салдацкая ежа.

І тады мы з таварышам Скабаковым назаўсёды пакінулі гэтую хату.

Праз хвілін пятнаццаць мы пакінулі гэтую вёску Сінегі.

Чакаючы загад рушыць, я ўбачыў яго: накульгваючы, ступаючы на пяту, ён гнаў карову. Каля хаты стаяла маці яго — вялікая горадзенская жанчына.

.....

І от мы ідзем.

Будзем ісці доўга — вялікі паход скупы на адпачынак.

1927

ВЕРАСНЁВЫЯ НОЧЫ

Каля студні з дзеравянага вядра, пазелянелага і слізкага, капала вада на запыленую буйную крапіву і пясок. За парканам спелі яблыкі і арабіны, пад парканам раскашэльвалася мята і бабіна лета. Каля варот сакаталі куры, пераграбаючы канюшынную пацяруху, і адна — надзьмутая і сярдзітая — упарта квактала, расплывалася па пяску гарачым воллем. Абмочаны недзе шчанюк аціраўся каля сяней і нудна вылізваў шэрсць каля хваста. Гусак падняў галаву і глыбакадумна закрычаў. Шчанюк крыху страціў свой нудны выгляд і забурчаў, вільнуўшы шчуплым хвостом.

Паставіўшы каля заскарузлага карыта ражку з свінным цестам, чухаючы вуха аб голую руку вышэй локця, Агата злосна крыкнула:

— Віляй, віляй, падла аблезлая! Зноў недзе ўскочыў у памыі, каб ты ўжо нечага ў вір галавою ўскочыў. Зноў усё пазагаджваеш у сенцах. Вон, каб ты выдах!

Шчанюк выцягнуўся на пяску доўгім целам сваім і цікавата завуў. Квактуха заквактала мацней. З панурым папрокам Агата кінула на яе дзеркачом.

— Квокчаш? А дзе ж ты вясною была, пошкудзь кашлатая!

Два падсвінакі, трасучы вушамі, весела хваталі з карыта цеста. Верабей зляцеў з вішні на плот, пасля каменем упаў на зямлю каля самага карыта, мяркуючы, каб уварваць крыху сабе. Яго ніхто не заўважыў.

Агата выцерла рукі брудным фартухом, зняла яго з сябе і ўскінула на плот. Рукі ў яе былі прыгожыя і прывабныя, голыя да плеч, беляя і гладкія. Толькі пальцы на іх кароткія і тоўстыя, непрыемныя на выгляд. Сама яна — высокая і мажная, бела-брысыя бровы і шэрыя вочы, зацягненыя сытаю каламутнасцю. Як ішла яна ў сені, стан яе цяжка гойдаўся, і вочы прасілі сну.

У халодных сенцах стаялі ночвы з памытымі гуркамі, і былі рассыпаны крупы.

— Зноў дзеці лазілі! — сярдзіта абазвалася Агата, падмятаючы да парога буйную абдзёртую грэчку.

У адчыненых хатніх дзвярах з’явіўся Стасюк, братні сыноч, белагаловы свавольнік і сірата; маці ён ледзьве памятаў.

— Цёця Агата, я адзін гурок вазьму.

— Ты ўжо крупы рассыпаў! Як ад цябе нідзе не ўхаваешся. Усюды ты дападзеш.

— Гэта не я... Я вазьму гурок.

— А хто ж гэта?

— Гэта Антосеў Юрка прыходзіў. Рассыпаў крупы і два гуркі ўхваціў і ўцёк. Я яму дам, як злаўлю дзе.

Агата сунула ў рукі яму гурок і выправадзіла з хаты. Злосная раздражненасць не пакідала яе. Яна мучыла яе з учарашняга, калі перад вечарам брат Фэлька, скінуўшы з воза плуг і адкасваючы порткі, запэцканыя вільготнаю раллёю, запытаў:

— Ці праўда гэта, што Асташонак, калі браў на тым тыдні самагонку, дык управіў табе мікалаеўскую трохрублёўку?

— Хто табе казаў?

— На полі хлопцы смяяліся. Казалі, што сам Асташонак хваліцца ўсім. Няхай, кажа, цяпер падае на суд. Няхай падасць, паспрабуе. І праўда, як тут падасі, каб прыйшлося, на суд, калі

невядома, каго тут суд за ныркі возьме... Як бо ты глядзела! Няўжо ты не бачыш, што мікалаеўскія, а што савецкія грошы...

— Вечарам. У каморцы газоўка гарэла, а я не прыглядалася. Чорт яго поўначы пазнае.

— А ўрэшце — згарыць няхай ён са сваёю трохрублёўкаю. Адно што от плёткі распускае, халера на яго.

Фэлька паставіў нанач коні, з'еў малака і пайшоў спаць на канюшыну, а яна пакуль управілася ў хаце, шмат прайшло вячорнага часу. Стасюк спаў у хаце на ложку, высадзіўшы цыбатыя ногі з-пад кудзельнай коўдры. Агата паправіла коўдру і выйшла з хаты, поўная гаркачэчы і злосці. Пад паветкаю, дзе ляжалі дровы і трухлявая салома з перакрытай страхі, адзывалася сонная качка. Рэшта ж усё было ціхім. Маўчаў сад за старым парканам, і цёмныя дрэвы яго былі ў нерухомым спакоі. Трохі счакаўшы, на вуліцы ў канцы заспявалі хлопцы. Асташонкавага голасу не магла яна злавіць у песні. Мусіць, там яго не было. Злосць на яго не пакідала мучыць яе. Адна праседзела яна з паўгадзіны каля хаты. Па вуліцы праходзілі хлопцы і да яе не падышлі, можа не заўважылі яе. Асташонка нідзе не было чуваць. Пайшла назад у хату і доўга не магла заснуць.

З таго часу нядобрым усё было; і горш за ўсё тое, што раздражненне супроць яго не ад мікалаеўскай трохрублёўкі было і не ад таго, што ён выхваляўся гэтым — гэта толькі псавала настрой, — а ад таго, што каторы ўжо час зусім заходзіць пакінуў.

Фэлька зноў быў на полі, Стасюк зусім знік недзе з двара.

Агата пасаліла гуркі і падмяла сені. Асенняя муха моцна ўкусіла яе за нагу, каля вялікага пальца. Яна пацерла ўкушаным месцам аб лытку другой нагі і пачала наліваць каля студні ў цэбар ваду; непаласканая бялізна ляжала на мокрым тапчане каля плота.

Дзень хіліў да дрымоты. Сонна крычалі на вуліцы качкі, плюхаючы бруднай вадою каля карыта. Па той бок вуліцы ў суседнім садзе звисала над плотам вясёлая цяжкасць чырвоных арабін; пад імі плот быў аброслы зялёным і зусім сухім мохам і ўзлягаў на трухлявыя падпіркі панурым дзедам. Вільготная каля студні зямля прыемна халадзіла гарачыя ногі. Мокры шчанюк падышоў і ткнуўся галавою ў нагу, ніжэй калена. Агідліва адапхнуўшы яго, Агата стала паласкаць бялізну.

У звінючых кроплях вады, што ліліся з яе голых рук, люстравалася незлічоная рухавасць сонечных іскраў. І рукі яе, белыя і прыгожыя, былі празрыстымі і пахучымі. Гойдалася ў цэбры

вада, льючыся праз край, і твару свайго выразна разгледзець у вадзе Агата не магла; толькі бялелі ў вадзе рукі, і гэта цешыла яе.

Сонца моцна грэла яшчэ. Халоднаю ж і прыемнаю была вада. І ўсё гэта патроху заспакойваць пачало раздражненасць і прытупляць злосць, і праходзіць пачала вастрата гэтай узбуджанасці і ператварацца ў іншыя формы.

Яна ўспомніла, — выязджаючы араць іржышча, Фэлька сказаў: «Скажы Стасюку, каб пазваў сваю канпаню абабраць ігрушы. Але каб не зваў шмат гэтых сваіх вісусаў, а то як прываліць гэтага зграя, дык усе грушы парасцягаюць. Гэта ж гэткая плойма!..» Яна і сама ведала, што трэба абіраць ігрушы; чуваць было, як яны стукалі ў садзе, раз-поразу падаючы на зямлю. Але было жаданне, папаласкаўшы бялізну, нічога не рабіць, і з гэтым жаданнем даводзілася змагацца. Уночы не спалася, і цяпер з'яўляліся адзнакі лёгкай дрымоты. Часта пазяхалася і соладка хацелася, каб вецер абвеяў гарачую голуую шыю і плечы. Калені пачыналі злёгка дрыжаць, і твар гарэў. У цэле запаноўвала гарачая разамлеласць. Учынак Асташонка з трыма рублямі пачаў траціць сваю вастрату, і зусім згінулі думкі пра крыўду на тое, што нельга адпомсціцца яму, падаўшы на суд ці ўжыўшы якія-небудзь іншыя захады. Усё гэта забывалася, і хацелася як найхутчэй, каб нават і не ўспомніць пра гэта, як пра нешта калючае, непрыемнае. Асташонак зноў здаваўся прыгожым і прывабным. І побач з ім горш яшчэ, як раней, непрыемным паўстаў уваччу Зыгмусь Чухрэвіч, што паўтара гады ўсё дамагаецца, каб узяць яе замуж, і на гэтым тыдні прыходзіў у нядзелю, выфранчаны і далікатны. Раней, як Фэлька быў яшчэ хлопцам, яны дружылі вельмі, з самых малых год сваіх. Пасля бурна разышліся з-за дзяўчыны, якой абодва дамагаліся і якая, урэшце, пайшла замуж за Фэльку. А Фэльку не давалася з ёю доўга пажыць — нарадзіўшы Стасюка, яна неўзабаве памерла. Тады ўсё забылася. Зноў у іх пачалося нешта падобнае да дружбы, а пасля Зыгмусь пачаў прыглядацца на Агату. Яшчэ за некалькі дзён да Асташонкавай трохрублёўкі Фэлька гаварыў ёй:

— А можа і сапраўды табе пайсці замуж за Зыгмуся. Ён цябе будзе кахаць і глядзець.

А яна адказала:

— Што ты мяне хочаш з хаты збыць?! Калі ты хочаш жаніцца, дык я табе ўпоперак дарогі не стаю.

Фэлька па-вінаватаму паморгаў вачыма і мякка сказаў:

— Што ты выдумала? Хіба я не магу з табою гаварыць як з сястрою пра ўсё?

— А от і не можаш пра ўсё. Не маеш права.

— Чаго ты злуеш?

— Не ўмешвайся ў чужыя справы.

Тады зазваў і ён.

— Я табе як добра, а ты чорт ведае што! Колькі сваталася, ніхто даспадобы не даходзіць. Усё перабіраеш. Табе ж ці не трыццаць год ужо?

— Ну, я ж казала, што ты мяне з хаты збываеш!

І яна пайшла злосная. А вечарам яны абое зрабілі выгляд, што нічога не было. Так уся гэтая прыкрасць і скончылася. А тут Асташонак, малады і вясёлы, трохі жулікаваты, заўсёды стараўся злавіць яе і на вуліцы і на полі. І поўніў яе агнямі суму здаровай перарослай дзяўчыны. У той дзень, калі здарыўся гэты яго ўчынак з трохрублёўкаю, ён назнарок прыбег праз агароды памагаць ёй складаць агаву, заўважыўшы яе каля гумна. Жартаваў з ёю, тузаўся, пакуль яна, чуючы, што траціць волю сваю перад ім, не прагнала яго. У той жа вечар ён і з'явіўся купляць самагонку.

Палошчучы бялізну, яна змагалася сама з сабою. Падабалася сама сабе; глядзела ў ваду; чула разамлеласць па ўсім целе і як усё больш і больш прытупляліся і ападалі думкі. Губілася ўсялякая воля і цвёрдасць.

Стукалі ў садзе вобземлю яблык і грушы, спелі арабіны. Цякла пахам моцная мята. Асеннія мухі гулі каля сяней, сінія і вялікія. Стасюк на вуліцы, па той бок студні, боўтаецца ў лужы. Вуліца была ціхаю, дрымотнаю. І без даў прычыны захацелася ёй пакрычаць на Стасюка:

— Стасюк, ідзі ў двор!

II

Зыгмусь Чухрэвіч бедаваў, што вусень пааб'ядаў вясною лісце ў садзе, і цяпер няма садавіны. Агаце прыкра было слухаць яго павольную гаворку, бачыць, як ён стараўся быць перад ёю дасціпным. Гальштук у яго быў вузенькі, у зялёную палоску, вельмі туга нацягнены на цвёрдай манішцы і раней за ўсё кідаўся ў вочы. Гарнітур быў нішто, але няспрытна вельмі ж сядзеў, мусіць, адтаго, што манішка і цвёрды каўнер усё роўна як звязвалі чалавека. Гамашы былі выглянцаваныя, але запыленыя. Фэлька быў адзеты прасцей і з самага ранку нікуды не выходзіў

з хаты. Гаворачы з імі абодвума, Агата неўзаметкі паглядала ў люстэрка, што вісела насупроць на сцяне. Мокрыя яшчэ валасы пахлі дарагім мылам, і здавалася, што гэта пахне блакітненькая шпілька, што гэтак прыгожа сцягвала белы гафтаваны каўнер сінняй блузкі. Стасюк аціраўся каля вялікіх і ўсё дурыўся:

— Цёця Агата, есці.

— Ты ж еў кагадзе.

— Зноў хачу.

Зыгмусь Чухрэвіч памог ёй адчапіцца ад Стасюка.

— Няможна так часта есці, няздарава.

— Чаму?

— Няздарава на живот.

— Сапсуецца живот?

Фэлька ўзяў Стасюка за руку і вывеў на двор. Відаць было праз вокны — павёў у сад, каб абы адчапіўся ад Агаты. Зыгмусь Чухрэвіч падкруціў вусы, дастаў з кішэні партабак з бярозавай чачоткі і дастаў тоненькую папяросу. Пакуль трымаў у пальцах, Агата, гледзячы, думала, што ў яго прыгожыя рукі — тонкія і белыя зверху. І, закурваючы, ён зноў пачаў бедаваць, што вусень аб'еў сад. Гаворка яго была вялая, кожнае слова як бы абдумане. «Здаецца, памагла б яму», — думала Агата, падышоўшы да люстэрка і папраўляючы грабяні ў валасах. У хаце была прыемная хмурнасць, — неба ў той дзень было шэрым, але высокім. Сонца неглыбока было схавана за тонкую пялёнку ветравых хмараў, вецер шастаў за вокнамі садам, сад нехаця пачынаў жаўцець. Аж у хаце, здавалася, чуваць было, як пахнуць у садзе бэры і вінёўкі. Цыганкі чырванелі над плотам і над страхою прыгрэбкі. Нават запозненыя спасаўкі падалі яшчэ на траву і разліваліся ў ёй зялёным кісялём.

— У вас добра сад захаваўся ад вусеня, а ў мяне дык каб, скажам, на завод яблыка адно.

Агата ўздыхнула.

— Чаго вы, панна Агата, уздыхаеце?

— Нічога, так сабе.

— Мусіць, сумна чагосьці?

Агата глядзела, як ад усмешкі пайшло ў яго па твары шэсць вельмі сталых зморшчкаў, па тры з кожнага боку, і схаваліся яны канцамі сваімі ў вясёленька падкручаных вусах.

— На фэст, панна Агата, не збіраецеся?

— Не думала яшчэ. Можа і пайду.

— Можа разам пойдзем?

- Будзем бачыць.
- Сядайце, панна Агата.
- Дзякуй, у сваёй хаце можна пастаяць.

І тут яна падумала, ці не сказала чаго лішняга, можа за тон гаворкі яе пакрыўдзіцца кавалер. Тады ветліва, наколькі льга было, усміхнулася:

- Вы таксама нейкі сумны.
- Не, чаго ж я. Сядайце.

Ён устаў з доўгага памалёванага столка і паставіў яго каля яе. Агата села. Ён сеў поплич яе, заглядаючы ёй у вочы.

- Пра што вы думаеце?
- Вам трэба ведаць?
- Трэба.
- Нашто вам ведаць?
- Панна Агата...
- Што?
- Эх, панна Агата...

Падсунуўся бліжэй, узяў пад руку, пацалаваў яе кароткія пальцы. Казытнуў вусамі яе цудоўную шыю.

- Панна Агата, панна Агата...

Яна выцягнула з яго рук сваю руку, адсунулася далей.

- Панна Агата!

Губы яго трасліся, вочы зелянелі нерухомымі іскрамі, твар чырванеў.

У сенцах затупаў Фэлька, увайшоў у хату. Агата пайшла ў мыцельнік, за перагародку з цалёвак, нібы мыць міскі.

Зыгмусь Чухрэвіч расказваў Фэльку:

— ...Дык я і кажу яму перад усімі — гад ты, кажу, печаны, хамула ты дурное. Хамут! Чым ты, кажу, хвалішся? Што за тры рублі абармотам зрабіўся?! Знайшоў чым хваліцца, выбачайце за слова, дурніла. Я яму так і сказаў. Не сцерпеў.

— Каму гэта? — трасучыся ад незразумелай крыўды, болю і тупой цяжкасці на душы, крыкнула з мыцельніка Агата.

- Асташонку.

Агата кінула міскі, з мокрымі рукамі кінулася на двор. Пабегла ў сад, дзе пад бэрамі сохла капа садовай атавы. Упала галавою ў сена, калоцячыся ад бурных слёз.

III

Фэлька стаяў у варотах і чэзнуў па чарнавокай Алімпе. Вечар быў цёмны. Агата сядзела каля хаты. Асташонак хадзіў з Алімпаю

па вуліцы. Непадалёку каля нечай хаты гуляў маладзеж. Фэлька не вытрымаў і падаўся да Алімпы і Асташонка.

Пасля дзённага дажджу пахла жвіраватае каменне, маўчалі платы і хаты.

Дзяўчаты і хлопцы заспявалі. Фэлька, Асташонак і Алімпа недзе зніклі з вачэй. Агата пачухала левы локаць, сцішылася каля сцяны. Дзяўчаты на вуліцы зарагаталі. Агата пазнала іх па галасах. Падумала: «Як павыросталі, яшчэ летась у парваных андараках каровы пасвілі, а гэта ўжо з хлопцамі гуляюць». Прыкрасць нейкая находзіла на яе. З’яўляцца пачалі думкі — пайсці ў гурт маладзяху. Але ўспомніла — няма там аднагодкаў ёй, усе маладзейшыя. Брат Фэлька ніколі не ўпікаў, што сядзіць яна дома, колькі сваталася — ні за кога ісці не хацела, усё па густу выбірала сабе і ніяк выбраць не магла. Хіба ж ён асмеліцца ўпікнуць яе гэтым? А ўсё ж думкі ў яго ўсялякія могуць быць... І чаму якраз Фэлька на думку ўзбрыў, хіба самой ёй нічога гэта не абыходзіць?.. І чаго яны рагочуць так весела, гуляюць гэтак заўзята, гэтыя цыбатыя падлеткі? Можна падумаць, што і сапраўды паненкі цікавыя. Прыкрасць сціснула сэрца. Прыціснулася плячыма да сцяны і чакала.

Гарэла святло ў хатах. Ішла ноч. Маўчала восень у садах і агародах, мёдам пахла павольнае кананне кляновага лісця. Якую ж ноч прынёс верасень!

«Спаць ісці», — узышоў чэмер думак, але ведала, што не засне.

Далоні рук пачалі гарэць. Ноч схавала ружовасць твару, маўчанне — нервовую трывогу цела.

Дзяўчаты зноў заспявалі. І паважныя крокі скінулі з яе забыццё.

— Панна Агата?

Зыгмусь Чухрэвіч пакруціў вусы і сеў.

— Чаго вы маўчыце, панна Агата?

Падсунуўся бліжэй, памаўчаў і ўзяў за руку. Яе маўчанне надавала яму смеласці. Палажыў руку ёй на плячо. Падсунуўся яшчэ бліжэй, аж прыціснуўся і абняў адной рукою.

— Чаго панна Агата так дрыжыць?

І пачаў цалаваць шыю.

— Панна Агата, панна Агата.

Ад дзікай радасці не памятаў ён, што робіць, — Агата не адсунулася ад яго, як заўсёды, не адабрала рукі сваёй, а нават,

здалося яму, схіліла ў яго бок галаву. І ўжо зусім выразна пачуваў ён, што гарэла яна тысячамі агнёў. З кожнай хвілінай ён рабіўся смялейшым.

— Згалі вусы, — сказала яна.

— Нашто?

— І курыць пакінь.

— Чаму?

— Нядобра чуваць дымам гэтым, перагарам.

Дзве цёмныя постаці з'явіліся на вуліцы — Фэлька і Алімпа. Асташонка не было з імі. І гэта кальнула Агату, пасля ўзрадавала. Фэлька і Алімпа падышлі і селі.

— Добры вечар, — сказала Алімпа.

Зыгмусь астаўся сядзець, трымаючы яе руку, адно адхіліў галаву. Гаворка між імі ўсімі доўга не клеілася. Нарэшце Зыгмусь сказаў:

— Абабраў ігрушы, Фэлька?

Голас яго быў неспакойны, узнерваваны.

— Не ўсе. А ты?

— Таксама. У мяне мала ёсць што абіраць. Вусень, каб ён павыдыхаў, увесну быў увесь сад аб'еў.

Голас яго спакайнеў, шпарка рабіўся раўнейшым. Агата ўздыхнула, забрала ад Зыгмуса руку. Ён хацеў затрымаць, але яна была ўпартаю. Аглянуўся на Фэльку — Алімпа сядзела каля яго нерухома. Але заўважыў ён — Фэлька гладзіць яе руку, зусім не гледзячы ў той бок.

— Дзе ж Асташонка падзелі? — запытаў зайздросна Зыгмусь Чухрэвіч.

— Прыстаў да канпані.

Зноў зачамярэла на сэрцы ў Агаты. «Нашто ён успамінае пра Асташонка? Які нячулы. А можа назнарок? Але дзе яму назнарок, каб і хацеў укалоць — не здагадаецца».

— Трэба ісці, — сказала Алімпа.

Устала і развіталася з Агатаю і Зыгмусем за руку. Фэлька пад руку павёў яе. Ноч маўчала, прачышчаючы неба. Высвечвалі зоры, вырысоўваліся абрысы садоў і хат. Агата ўстала ісці. Зыгмусь узяў яе пад руку. Пастаялі гэтак, і ён сказаў:

— Заўтра атаву забіраць буду.

Ёй хацелася зноў сесці, але каб ён пасадзіў яе. А ён стаяў, трымаючы далікатна яе пад руку. Тады яна злосна загаварыла:

— Заўтра атаву забіраць?

— Але.

— А груш мала ёсць у садзе?

— Зусім мала.

— Вусень пааб'ядаў?

— Але, каб ён павыдыхаў.

Ён правёў яе да сянец. У сенцах доўга цалаваў, стала і далікатна, аж пакуль не застукаў варотамі Фэлька. Тады пайшоў, пагаварыўшы трохі з Фэлькам на двары каля сянец. Счакаўшы, пакуль Фэлька ўкладзецца спаць у каморы, Агата яшчэ выйшла на вуліцу. Маладзеж разыходзіўся. Дзяўчаты шапталіся, і невыразны шэпт іх далёка чуваць быў у чулай цішыні вераснёвай ночы. Чуваць быў там і вясёлы голас Асташонка. Агата моцна назнарок кашлянула і пачакала. Пэўна, чуў ён, але не падышоў. Агата села на лаўку, пачакала, пакуль там усе разышліся. Асташонак зусім знік з вуліцы. Усё сціхла. Хоць бы Зыгмусь Чухрэвіч падышоў яшчэ! Агата зачыніла вароты і пайшла спаць у адрынку на канюшыну. Доўга не магла заснуць; чухала пад пахамі, папраўляла пад галавою падушку. Цвыркалі ў канюшыне конікі, і за шчыльнаю сцяною з смольных аполкаў часта ўздыхала цельная карова.

IV

Ралля дробна рассыпалася пад плугам і прыемна халадзіла босыя ногі. Дзіцячая ўсмешка кволага сонца цалавала зямлю. Пахла на полі бульбаю. Парэзаны плугамі бульбоўнік выглядаў з раллі.

Рукі ў Агаты былі ў зямлі. Твар абвязаны хусткаю. Фэлька стала пажартаваў:

— Чаго ты гэтае загары баішся, як ты дыхаць можаш, гэтак абвязаўшыся. Ад цяперашняга сонца загары не будзе.

Агата, як граблася ў зямлі, так, не паднімаючы галавы, адказала:

— От... табе вельмі абыходзіць, цяжка мне ці лёгка дыхаць.

І падумала, што Фэльку можа нядобра чуць гэтка пануры адказ. Тады глянула на яго, усміхнуўшыся. Але ўсмешка была схавана пад хусткаю, і Фэлька ўбачыў адно вочы. Агата зноў сказала:

— На пераносе рабацінне вельмі ад сонца садзіцца.

— Пераносе ў цябе якраз на сонцы.

Фэлька запрагаў каня, развязаў вузлы на вяроўцы, абціраў рукі аб картовае галіфэ. Саскроб вострым каменем зямлю з плуга. Ласкава сказаў да Агаты:

— Найму капальнікаў ды за дзён тры выберам. Што мы будзем тут з табою корпацца.

Пасля, пачакаўшы:

— Пакідай, годзе грабціся, усё роўна гэтых двух градусаў да вечара не выбераш.

— Дык нашто ты разараў гэтулькі?

— Паляжаць да заўтра, ліха іх не возьме... Бачыў раніцаю Зыгмуся.

— Ну то што, калі бачыў?

— Вельмі рад... Вельмі... Ён цябе будзе глядзець... Будзе цябе на руках насіць.

— Чаму гэта мяне?

— А ён хваліўся, што ў вас ужо згода.

— Заранне ён да цябе ў швагры лезе, дурны, марцовы кавалер. А ты і ўзрадаваўся...

— Мне што, як хочаш. Я ў чужыя інтарэсы не лезу.

— Як не! Я не бачу, як ты мяне з ім зводзіш? Ты хочаш жаніцца, дык каб я табе не замінала?!

— Агата!..

— Ты думаеш, я не бачу, што тут каля мяне робіцца?!

— Да душы не, сястра! Ці так, ці так — я неўзабаве жаніцца буду. Ты мне папярок дарогі не стаіш.

Пасля раззлаваўся:

— Дурная ты!

Агата змоўчала.

— Немаведама, з чаго наганяеш сама на сябе жак... Ачамярэлі мне твае гэтыя слёзы.

— Я ніколі слёз не пускаю.

— Дык так усё ныеш.

Цяпер сапраўды ў Агаты заблішчалі на вачах слёзы. Яна сарвала з твару хустку, кінула на драбіны. Каля воч пачырванела, твар зрабіўся непрыгожым. Стаўшы на калені, яна дагрэбла градус. Фэлька ўсыпаў кош бульбы ў воз. Яна атрэпвала спадніцу ад зямлі, выцірала кулакамі вочы і пэчкала зямлёю твар. Фэлька цмокнуў на каня, рушыў з поля. Яна засталася адна, каб ісці наводдалек. Спявалі на полі дробныя птушкі, награвалася сонцам пад нагамі жвірыстае каменне. Чэзла трава на верасеньскіх межах. Тхнула чабаром і піжмаю; дрымотна звінела сухая трава ці то зелле. Спарыш і дзяцельнік гусціліся ля дарог, цвілі і вялі жоўтыя кветкі на высокіх сцяблах. Яны пападалі між пальцаў

босых ног, пакідалі там на нагах галоўкі свае. Агата нагіналася, каб выкінуць іх. Тады мацней пахла верасеньская зямля.

Даўно схаваўся ў лагчыне за ўзгоркам Фэлька з возам, і яна ішла адна сярод жоўтай задумёнасці.

«Фэлька раней прыедзе дадому, пачакае яе ссыпаць бульбу з воза, два мяшкі зверху, пэўна, скіне адзін — здаровы, прыгожы, трохі пануры. І няўжо ён сапраўды стараецца збыць мяне з хаты! Ці не з Алімпаяу гэта зладзіў ён, а тая ж ведзьмаватая трохі, дарма што нядаўна каровы яшчэ пасвіла. А за Фэльку яна маладзейшая гадоў на дзесяць, калі не больш. А можа і не яна гэта, можа іншая. Але ж ходзяць разам вечарамі, Фэлька прападаць у яе падоўгу стаў. І Асташонак нечага там трэцца ўсё. Але дзе ён не трэцца, куды ён не ўлезе. Нідзе спакою не дасць. Ніякай сталасці не мае і, мабыць, ніколі чалавекам не будзе. Што за карысць, што малады і прыгожы, калі кручаны і невядома калі пасталее. Яшчэ гатоў і Фэльку напсаваць як-небудзь; і чаго Фэлька не патурыць яго, гада — ходзіць ды хваліцца, што абармотам стаў за тры рублі. Вісус, пошкудзь гэтая... Няхай бы Фэлька браў сабе Алімпу, што яму, маладому, жыць так. І ў хаце ладней было б... Цябе Зыгмусь, кажа, будзе на руках насіць. Зыгмусь хоць стары чалавек, усё ў яго ў парадку, і нікому ён прыкрасці не зробіць, і пальцамі на яго людзі не паказваюць... І кахае мяне. І па-суседску з Фэлькам будзе жыць — усё будзе душа ў душу. Добра ўсё будзе... Бо і праўда — дарэмна я часам на Фэльку сярдую, ён па-брацку ўсё хоча, каб як найлепей. І што я нагавару яму, дык ён усё змоўчыць. Хіба ён кепскі брат? Нічога сабе каторы ўжо год не спраўляе, а мне колькі гарнітураў накупляў. Добры ён, добры. А я крыўджу яго часам, сама не ведаючы, за што. Ён жа сапраўды — калі мяне з хаты збываў? Здаецца ўсё мне. З Зыгмусем з малых дзён дружыць. А каб Зыгмусь быў кепскі, дык хіба ён дружыў бы з ім... А Асташонак... Што там Асташонак!..».

Аднак вострым сумам на момант сціснулася сэрца. І зноў ціхі прастор палявой восені агарнуў спакоем душу.

Плыў водар павольнага канання травы і кветак. Верасень чула драмаў на ржышчы, уздыхаў радасным шэптам кустоў.

V

Моцна стукалі аб зямлю яблыкі. Пахлі загарэлыя вінёўкі і недаспелыя бэры. Каля платоў расцвітала бабіна лета. Куры склёўвалі садовую макрыцу, у двары каля студні плюхаліся качкі. Каля прыгрэбкі Стасюк адкусваў па дробцы ад хлебнай

скарынкi і кiдаў курам. Куры хваталi ежу і з зайздрасцю дзяўблi адна адну ў галаву. Тут жа старалiся пажывiцца вераб'i. Кiдаючы крошкi, Стасюк гукаў, каму кiдае. «Гэта табе, Тадора», — заяўляў ён старой, валяватай і кашлатай курыцы. «А ты, Рыжы Яначка, не хватай, калi табе не кiдаюць», — злаваў ён на шчуплага, абскубленага ў бойцы, маладога пеўніка. «Чаму Чарнявы Рыгор не крадзе чужога?» Але Чарнявы Рыгор у гэты час падскочыў Стасюку пад ногi, каб адабраць у Тадоры крошку. Тадора ўцякла, а якраз папаўся Рыжы Яначка. Дык Чарнявы Рыгор і дзеўбануў Рыжага Яначку ў галаву, аж у таго замакрэў ад крывi грэбень. Стасюк кiнуўся ў плач:

— Цёця Агата, чаму Чарнявы Рыгор, каб ён выдах, Рыжага Яначку чуць не забiў!

Агата паволi iшла па садзе да Стасюка, жмурачыся ад сонца і смеючыся.

— Якога гэта Рыжага Яначку? — пытаўся Фэлька, высунуўшыся з сянец з квартаю недапiтага квасу.

— Певень гэта ў яго завецца.

Фэлька паставiў квас на лаўку каля дзвярэй, падышоў да Стасюка з свежым тварам пасля святчнага дзённага сну, у новых галiфэ, босы яшчэ. Прыгарнуў Стасюка да сябе, смеючыся сказаў:

— Эх ты, сынку... Байбас ты свавольны.

Пагладзiў па галаве, пайшоў у хату адзявацца, радасны і спакойны. Агата падхапiла Стасюка на рукi, жартаўлiва панесла ў сад, цалуючы яго ў бялявыя валасы. Стасюк трапятаў нагамi, вырываўся, весела рагатаў.

— Ах ты, свавольнiк. Бусянё ты цыбатае. Малы, смешны ты, Стасюк... свавольнiк.

Выцалавала яго ў твар, у галаву. Пасадзiла на траву, гладзячы па галаве.

— Цёця Агата, яшчэ.

— Чаго?

— На рукi.

— Бачыш ты, пястун. Цяжкi ты.

— А-ай!

Зноў песьцiла яго, аж пакуль яму надакучыла. Тады пусцiла яго гуляць на вулицу. Перасадзiла цераз нiзкi паркан і глядзела, як пабег ён на той бок вулицы і пылiў па зямлi босымi пятамi. Доўга глядзела на яго. І пайшла па садзе, сумуючы па сваiм, няведаным, дзiцяцi. Здавалася — усе думкi былi б аб iм і апраўданы сталi б

усе трывогі і буры яе незадаволеных шуканняў. Жаданні сталі б выразнымі і даўгавечнымі.

І зноў патрэбна стала песціць Стасюка.

— Стасюк, сюды бяжы.

— Не.

— Бяжы, сыночак... Хадзі.

Выйшла на вуліцу, узяла на рукі. Там жа ў садзе гладзіла яго па галаве, цалавала ўсяго. Трохі здзіўлены Стасюк заплюшчыў вочы, пакінуў смяцца. Маўчала і яна, тулячы да сябе малога. Пасля павяла ў камору, карміла павідлам і ўсё думала, чым бы яго, малога, узрадаваць.

Фэлька глядзеў з сянец у камору і рад быў гэткай ласкавасці сястры да яго сына:

— Нашто ты яго распешчваеш гэтак?

— А хто ж яго, сірату, папесціць.

Фэлька аб нечым думаў пасля, гледзячы цераз паркан у сад. Потым увайшоў у хату, выправіў Стасюка гуляць і нясмела пачаў гаварыць. Смуглявы твар яго быў нервовым, як ніколі раней, голас — ціхім, немагушчым нейкім. Гаворачы, глядзеў ён на каляровую, вытанкую Агатаю посцілку, што паслана была каля стала на падлозе. У вочы ж Агаце ён ні разу не глянуў.

— ...Што ж, Стасюк, добра ты кажаш, сірата... Памерлага з магілы не паднінеш... Як я яе ні кахаў, а нічога парадзіць ніхто не можа... Як гляну на Стасюка, дык і стаіць яна ўваччу ў мяне, дагэтуль забыць не магу... Астаўся малы, небарак, сіратою.

Патроху дагаворваўся да самага важнага:

— Ты ж ведаеш... дагадваешся даўно... Алімпа за мяне замуж ідзе.

Тады Агата крыўду ці знявагу да брата пачула ў яго ж словах:

— А чаму ёй не ісці за цябе? Ты гаворыш гэтак, як бы яна робіць табе ласку, што ідзе за цябе.

— Не, не.

— Што ж ты... Няхай дзе лепшага знойдзе. Які з цябе ўдавец! Ты сам не ведаеш сябе...

Радасны Фэлька разгаварыўся, але быў вельмі далікатным з сястрою, нават сказаў, што з Алімпаю яны павінны ладзіць, бо Алімпа надвычайна ласкавая і добрая; што ўся сям'я ў іх вельмі паважная, і Алімпа інакшаю быць не можа...

Доўга гаварыў узбуджаны Фэлька, а яна стаяла каля акна, напроці печы, за няшчыльнаю перагародкаю з пабеленых цалёвак і думала, што брат нечага не выказвае ці не можа выказаць. Можа

і сапраўды гэта будзе лепш і для яе, і для яго — што нібыта такі намерылася яна ісці за Зыгмуса Чухрэвіча. І яна будзе мець дзіцё, і яе будзе кахаць і шкадаваць... Зыгмусь Чухрэвіч.

На момант нешта кальнула сэрца. Пасля ўспомніла, як вельмі шмат сваталася да яе, вельмі шмат уздыхалі па ёй, але ніхто не падабаўся, а без кахання замуж ісці не хацела. Так і прайшла першая дзявочая маладосць. І другая на сконе... цяпер жа яна ўсім падабаецца, але ўсе на шмат маладзейшыя за яе хлопцы: старэйшыя ж усе пажаніліся.

Старалася яна перамагчы ўсе вялікія трывогі свае і заспакоіць неспакойнае сэрца.

Неўспадзеўкі думка адна зноў кальнула яе: «Дзіцянё можна мець і не ідучы за Зыгмуса Чухрэвіча. Я ж сама сабе тут у брата гаспадар. Палавіна ўсяго — маё ж тут. Дый Фэлька — слаўны брат, наўздзіў добры і памяркоўны»...

Але ўсё сплывала пад цвёрдым поступам жыццёвых устанаўленняў. І замест бунтоўных думак прыйшоў спакой душы і сэрца.

Фэлька зваў прайсці разам па вуліцы. Падхарошыўшыся перад лютэркам, пакінулі яны Стасюка гуляць з дзецьмі ў зачыненым садзе і пайшлі ціхаю і люднаю па-святочнаму вуліцаю. Пайшлі да Алімпы і з ёю, каля яе хаты, на вуліцы, селі ўтраіх.

VI

Уночы быў вецер і дождж і шмат атраслося недаспелых антонавак, вінёвак і бэраў. А назаўтра, у нядзелю, з самага ранку расчысцілася неба і сонца пачало прасушваць зямлю. Атрэсеныя яблыкі і грушы насыпаны былі ў сенцах каля сцен і пахлі на ўсе сенцы і хату. У хаце ад гэтага здавалася яшчэ шумней і цясней. Гасцей было цэлае застолле. Фэлька пазваў Алімпу з бацькам і маткаю і Зыгмуса з братам і яго жонкаю. Было падобна на заручыны дзвюх пар. Гаспадарыла каля стала Агата, радасная Алімпа, смеючыся і паглядаючы Фэльку ў вочы, расставіла талеркі і яшчэ нешта памагла Агаце. Агата села за стол пазней за ўсіх. Алімпа сядзела каля Фэлькі. Агата каля Зыгмуса. Пілі вішнёўку, і Зыгмусь паважна расказваў, што гэты год у яго шмат вішань, і дрэнна, што ніхто не здагадаўся паставіць настойкі.

— Каму гэта ў голаў, — таксама павольна дапамагаў яму брат.

— У гаспадарстве ўсё добра і ўсё патрэбна, — падтрымліваў гаворку разбітны Алімпін бацька.

І як падпіў, з радасным захапленнем заговорваў з Фэлькам, ужо, можна сказаць, зяцем сваім, аб чорным Зыгмусёвым жарабцы. Зыгмусь, не спяшаючы, еў вяндрліну і ўважліва прыслухоўваўся, што гавораць пра яго гаспадарку. Агата глядзела, як Фэлька глядзеў Алімпіе ў вочы, як ружовіў хмель Алімпін твар. Бачыла, як абое яны, падвыпіўшыя, аж млелі адно па адным і не маглі схаваць гэтага. Адварочвала Агата твар на Зыгмуса, а ён слухаў усё, што стары гаворыць пра яго жарабца і зрэдку ўстаўляў слова:

— Але, але, золата, а не конь.

Пасля, як яшчэ выпілі, старыя і жанатыя распачалі агульную гаворку, Фэлька з Алімпіаю пачалі ўпаўголоса аб нечым гаварыць, а Зыгмусь старацца пачаў выказваць усім свой погляд наконт коней і садавіны. Агата скоса зірнула яму ў вочы і заўважыла пабабленую скуру ў яго каля вушэй, доўгія шчокі і нізкі лоб пад начэсанымі на яго змочанымі валасамі. Ён глянуў на яе, кіўнуў ёй галавою і зноў узяўся за сваё.

— Зыгмусь, — шапнула Агата.

— Што?

— Зыгмусь.

Ён усміхнуўся, схіліўшы ў яе бок галаву. Тады яна ўбачыла тупую санлівасць яго вачэй і набеглыя ад усмешкі зморшчачкі каля іх. Вусы цяпер не былі падкручаны і, макраватыя, звісалі кончыкамі валасоў на самыя зубы.

— Божа ж мой, — са смуткам уздыхнула Агата. — Зыгмусь, Зыгмуська...

Падсунулася бліжэй і раптам зноў адсунулася: той ужо зноў гаварыў павольна і стала аб тым, як жарабец яго парваў быў раз пута і паўгоняў аўса стравіў.

— Зыгмусь...

— І аўса шкада, і пакуль я злавіў яго...

— Зыгмусь...

— Не так шкоды, як невыгоды... Што?

Агата глядзела на яго абвіслыя вусы і губы. Ён падсунуўся бліжэй, бязвольна неяк усміхнуўся, жуючы, можа нават пустым ротам. «Нашто ён піў, ведаючы, што робіцца гэтакім, як вып'е?!»

— Зыгмусь!

А Фэлька і Алімпіа гутарылі ўсё паціху, прыгожыя, радасныя.

— Божачка ж мой...

І раптам устала з свайго месца Агата.

— Куды вы, панна Агата?

Цяпер яна не глянула на Зыгмуся, азірнулася толькі, выходзячы за перагародку ў кухню. «Ісці за яго? І каб дзіцё маё было ад яго? Радненькія ж мае... А Божачка!»

Чула тлум за сталом і скрозь усё голас Зыгмуся:

— Агата... панна Агата?

«Які ж у яго голас!»

Сціснула губы, глядзела бязмоўна ў акно. Хіліўся сонечны дзень да захаду сонца, перад вокнамі сад адкідаў доўгія цені. За сталом усё гаварылі. І зноў чуўся Зыгмусеў голас:

— Панна Агата!

«Чаго ён хоча ад мяне?»

— Панна Агата, я іду шукаць вас.

Чула, як шмаргануўся па падлозе ножкамі зэдлік, затупалі Зыгмусевы гамашы.

«Гэта ж ён будзе мець права, а так, калі захоча хадзіць за мной...»

Язык у яго трохі блытаўся:

— Панначка Агата!

І так кружылася ў галаве, а гэта моцна стукнула ў мазгах. Усё заварушылася перад вачыма. Яблынавыя цені і сонечныя лапіны на зямлі заскакалі і пераблыталіся. Закалацілася сэрца і заняла душа выбухамі вострага суму. Ужо на гэты бок перагародкі стукалі Зыгмусевы гамашы. Тады яна кінулася ў сенцы, выбегла на двор. Зачыніла за сабою дзверы. І пабегла на прыгуменне. «Куды ж мне?!» На прыгуменні Стасюк кідаў палкамі на вераб'ёў.

— Куды ты, цёця?

Думка ў яе з'явілася раптам:

— Да Асташонка. Ідзі скажы ў хаце, што я да Асташонка пайшла.

— І я з табою пайду, цёця.

— Бяжы ў хату, скажы ўсім, што я пабегла да Асташонка. Скоранька бяжы.

Агародамі пайшла спакайней. Калацілася трывожна сэрца, кружылася ў галаве, сплывала патроху ценжар, што гняла душу. Не думаючы, два разы азірнулася на свой сад. Верхавінне груш было ясным і зялёным. Заходзіла сонца.

VII

Раставала ноч, як Асташонак прывёў Агату дадому. Яны яшчэ пасядзелі на вуліцы, перакідаючыся рэдкімі словамі. Фэлька не спаў — з вуліцы праз акно без фіранкі відаць было, як тупаў па хаце, з расшпіленым каўняром белай сарочкі, у камізэльцы.

— Фэлька, — гукнуў Асташонак.

— Ціха ты.

Фэлька выйшаў на вуліцу, няцвёрда ступаючы разбутымі нагамі, хмельны яшчэ.

— Асташонак, ты?

— Ну як?

— Што?

— Усё.

— Ціха вы, абодва!

Агата ўстала, думаючы калюча ўшкнуць чым-небудзь Фэльку. Маўчалі ўсе трое. Фэлька, трохі збянтэжаны, сказаў:

— Зыгмусь пакрыўдзіўся.

— Зыгмусь Чухрэвіч пакрыўдзіўся! — сказала моцна Агата. — Ты ідзі, — загадала Асташонку.

Асташонак пайшоў, развітаўшыся і з ёю, і з Фэлькам за руку.

«Зараз пачнецца самае важнае, — з сумам падумала Агата. — І няхай сабе пачынаецца што хоча». Пачала шукаць у думках слова, каб укалоць Фэльку.

Але Фэлька падышоў да яе бліжэй, паглядзеў моўчкі ёй ў твар і сказаў:

— Ты не крыўдзіся на мяне.

— За што?

— Ты ж думаеш, што я сілком цябе ўгаварваў ісці за Чухрэвіча. А яно не гэтак. Не ідзі ты за яго, калі гэтак не падабаецца ён табе... Хто гэта мог падумаць... Нядобра адно, што пакрыўдзіўся ён, такі ж мы з ім дружылі.

— Адкрыўдзіцца, калі табе гэтак хочацца.

— Я паміруся, толькі ты не ўмешвайся больш у гэтую справу.

— Я ніколі не хацела ўмешвацца.

Слёзы душылі яе, і яна пачала плакаць, сеўшы і прыпершыся плячыма да сцяны. Фэлька сеў каля яе. Палажыў руку на плячо, хмельны і расчулены, пацалаваў сястру. Яна плакала ціха. Пачынала світаць. Выплакала свае слёзы, рабілася ёй лягчэй.

— Кінь ты, не плач. Усё скончылася. Хіба нам кепска жыць на свеце?

— Бяры ты хутчэй сваю Алімпу.

— Чаму ты гаворыш?

— Хачу табе добра.

Зноў брат пашкадаваў яе, паглядзіў па галаве. Яна ўстала. Стала на паўзмрочнай вуліцы — прыгожая, здаровая, моцная. Высыхалі на вачах апошнія слёзы, хараство жаночай усмешкі расцвітала на твары, Фэлька стаў поплец з ёю:

— Заснуць з гадзіну трэба яшчэ.

— Ідзі.

— А ты?

— Зараз іду.

Засталася на вуліцы адна.

Яснела неба, віднела на зямлі. І шкада стала ёй, што адправіла яна так хутка дадому паслухмянага перад ёю Асташонка.

Паволі пайшла ў двор, поўная жаночага хараства. Ледзь прыкметна ўсміхнулася — як на ўсходзе заружавеў гэты першы прамень маладога сонца.

Ападалі і пахлі ў садзе грушы. Усход расцвілаў бяліць ружовыя палотны.

1928

СПРАВА ВІКТАРА ЛУКАШЭВІЧА

1. Гр-ну Марынковічу

«...Я тады спакойна быў выслухаў вашу казань, шаноўны грамадзянін Марынковіч, мала што гаварыў вам у адказ, бо мне вельмі дораг мой час, і я не магу траціць яго на дыскусію з вамі. Таўчэце сабе вы, колькі ўлезе, ваду ў ступе, а мяне ў гэтую работу не ўцягнеце. Спрацацца ж з вамі — гэта значыцца таўчы ваду ў ступе.

Вы не маеце зусім ніякіх прынцыпаў. Вы — верхагляд. А іх бязлітасна адганяе ад сябе ўсялякая справа, калі яна толькі сталая справа, а не вада ў ступе. Але калі ўжо ўсё пайшло шырэй, калі ўжо вы, страціўшы ўсялякае сумленне, палезлі ў друк, дык цяпер я не магу маўчаць.

Вы карыстаецеся вельмі простым і можа ў наш час выгадным, але брыдкім метадам змагання са мною. Вы ўсё ж самі

ўпэўнены, недзе глыбока, на дне свайго думання, што не гэткаю з'яўляецца ўся гэтая справа, як вы яе размалёўваеце і як вам выгадна, каб яна была. І таму вы выдумляеце тое, чаго зусім не было, і перакручваеце навыварат тое, што было. Гэта вы ўсё рыхтуеце на ўсялякі выпадак, а пакуль што, паводле свайго метаду, гаворыце пра мяне гэтак, што само слова напрошваецца на язык — «свядомы контррэвалюцыянер». Дзе ж там! Спрабаваў сарваць агульны сход! У гэтай вашай газетнай запаметцы яшчэ гаворыцца, што я ўвесь час і да гэтага сходу стараўся зрываць грамадскую працу. Адным словам, усё як мае быць. Найлепшы метада. Ніякіх доказаў няма, абсалютна. Ды яны і не трэба. Вам што! Вы схаваліся за псеўданім — «Рабочы». Як вы любіце казыраць гэтым словам і адурачваць гэтым таго ж самага рабочага! Для вас слова «рабочы» — гэта прылада для заробку. Вы казыраеце сваім пахаджэннем! Толькі не перада мною вам казыраць ім! Вы ўсюды тычкаеце сваю «рэвалюцыйнасць». А на справе, што для вас сама рэвалюцыя? Гэта такое ўстанаўленне на свеце, на якім нашаму брату вельмі зарабляць добра можна. Гэта сродак з якога-небудзь унтэр-афіцэра зрабіцца добрым савецкім начальнікам, і калі ўдалося ўшыцца ў партыю, дык браць партстаўку ці, прынамсі, дамагацца яе, арганізоўваць усялякія закулісныя авантуры і плёткі, палітыканства лічыць за палітыку, ухітрацца пускаць усё гэта «па партыйнай лініі», жыць у вялікім горадзе, лавіраваць, каб не папасці куды-небудзь у глуш, кожны год ездзіць адпачываць на поўдзень (бо вы ж за год працы стоміцеся!), часта мяняць жонак (бо рэвалюцыя ж раскідала старую сям'ю і дала савецкаму грамадзяніну волю!), псаваць мову беларускай нацыі не вывучэннем яе, а канцылярскай «беларусізацыяй» на 100 прац., выслужвацца перад начальствам, трубіць усім у вушы сухія лозунгі, ператвараючы ў іх жывое слова рэвалюцый, гаварыць на сходах агульныя, «вытрыманыя на 100 прац.», фразы — от і ўсё. От і існасць для вас рэвалюцыі. Выгадная штука гэтая рэвалюцыя! Ці ж не праўда? Можна жыць і Бога хваліць (лепш усяго гэтую старую прымаўку асучасніць, і каб яна была ідэалагічна вытрыманая — «можна жыць і рэвалюцыю хваліць!»). Але вы гэта сябе лічыце рэвалюцыйай, і ўся ваша «рэвалюцыйная» дзейнасць накіравана на тое, каб гэтая прымаўка гучала на свеце так: «Можна нам усім жыць і рэвалюцыянера Марынковіча хваліць». Толькі не для мяне гэтая прымаўка! Я не хачу нікога хваліць і не хачу, каб мяне хто хваліў. На алялюях далёка не заедзеш. Каб я хацеў займацца тратай часу,

я мог бы разварушыць і вашу асобу, калупнуць ваша жыццё. Тады паглядзелі б, як бы запахла.

Перад вамі я не апраўдваюся, але патрабую сказаць выразна — у чым жа мая контррэвалюцыйнасць? Няўжо ў тым, што я прапанаваў зусім не тое, што хочаце вы? Амбіцыя?! Хацеў сарваць ваша і правесці сваё? Дык што ж, калі я меншы «начальнік», дык перад вамі не маю голасу? Мне забаронена думаць? Але ж я ўпэўнены, што вы і самі не гэтак думаеце, самі для сябе. Але вам трэба была прычэпка, каб памсціцца мне, каб выжыць мяне адгэтуль. І што ж тады? Тады ўжо ніхто ніколі не будзе перашкаджаць вам, падфарбаваўшыся ў чырвоны колер, прыкрыўшыся рэвалюцыйнымі лозунгамі, сесці сваім шырокім задам на ўсялякую жывую справу. І сядзець так, паводле вашага ж уласнага, ні то жартаўлівага, ні то сталага, выслоўя: «Як Бог у нірване». Я каб быў карыкатурыстам, я намаляваў бы вас у нірване. Як-небудзь паказаў бы шмат усяго жывога, дзейнага, маладога, радаснага. І на ўсім гэтым паважна супачывае шырокі зад.

Я не магу больш быць спакойным. Шырокаму заду я не дамся. Я моцны, раны мае пасля вайны з палякамі ўжо зажылі, і я зноў гатоў да паходу. І ў паход іду супраць хатняга шырокага зада. Бо рэвалюцыя не для таго, каб вызваліць раней прыгнечаны худы зад, выкарміць з яго зад шырокі і пасадзіць у «рэвалюцыйную» нірвану. Нірваны ў нас няма! Рэвалюцыя вызваліла не зад, а галаву. І наша бяда, што не ўсе ў нас навучыліся яшчэ бачыць, дзе галава, а дзе зад. Няма чаго выдумляць паклёпы на мяне за тое толькі, што я ўзняўся супраць усяго гэтага. Калі я захачу паглядзець камедыю, дык пайду ў тэатр, а тут мне не да гэтага. Не хачу зводзіць усё да гульні ў цацкі. Я калі і малы быў, дык у цацкі не лішне гуляў. Каб у мяне хоць кропля была павагі да вас, каб хоць кроплю бачыў я ў вас чалавечнасці, нашай чалавечнасці, я мог бы расказаць вам пра тых «цацкі» жыцця, якія спаткалі мяне з малых дзён маіх. Але не для вас мая споведзь. Нават калі здолееце ўплішчыцца ў камісію па чыстцы апарату, калі вы нават якім-небудзь нахрапным парадкам станеце за старшыню гэтай камісіі, і тады я ніводнага слова не скажу вам з сваёй споведзі. Лепш быць выкінутым на вуліцу, чым спавядацца шырокаму, падфарбаванаму начырвона заду.

Я той чалавек, якога вы сёння ў савецкім друку, перад усёй краінай рэвалюцыі, абазвалі контррэвалюцыянерам, выступаю на абарону рэвалюцыі! Каб абараніць яе ад вас. Няхай мяне застрэ-

ляць ці павесяць, няхай хоць нада мною які-небудзь паказальны судовы працэс вы зробіце, усё роўна я не адступлюся ад свайго.

Я не веру ў вас. Я веру толькі ў тое, што каб не вы, дык мы лягчэй ішлі б наперад. З-за той справы, пра якую тут не месца ўспамінаць, з-за той асабовай нашай справы вы робіце на мяне паход, перавёўшы ўсё на партыйную, на грамадскую, на савецкую, на рэвалюцыйную, на ўсялякую, якую сабе хочаце, лінію. Што ж вы робіце з самім разуменнем рэвалюцыі?! Што вы зрабілі ўжо? У што вы ператварылі яго?!

У сваім паклёпе на мяне, які вы надрукавалі сёння ў газеце, вы гаворыце: «...Віктар Лукашэвіч даўно вядомы як варожы нам элемент. На адкрытым пасяджэнні н-скага мясцкома перад усімі работнікамі прадпрыемства выступіў з сваёю контр-рэвалюцыйнаю прапановаю. Ён прапанаваў зусім к святу не ўпрыгожваць клуба, святочнай вечарынкі не ладзіць. І сваім гэтым выступленнем баламуціў сход, так што аж некаторыя галасавалі ў яго руку. І толькі дзякуючы старшыні мясцкома Марынковічу ўдалося праваліць гэтую прапанову, якая імкнулася да таго, каб зусім не было адзначана пралетарскае свята і каб рабочыя глядзелі на гэты дзень без павагі... Такіх лукашэвічаў у нашай працоўнай сям’і не трэба. Іх трэба гнаць у шыю». От што вы пішаце.

...Вы гатовы душыць усё маладое, дзейнае, абы самім утрымацца ў ролі «начальства». Гэта ўжо ўрода ваша гэтакая. І са мною вы зводзіце асабовыя справы, спекулюючы справамі грамадскімі...»

2. Запіскі

— Ты пасядзі каля яе, мусіць, ёй лепш, калі хто каля яе сядзіць. Сёння зранку і папаўдні, калі яна ляжала адна, дык усё спакою не мела. Хацела падняць галаву, вадзіла па хаце вачыма і нешта губамі шаптала. Але нічога разабраць нельга і не чуваць.

— У яе і мову адабрала?

— Не гаворыць ужо дзён пяць. Каторы ўжо дзень слова ад яе не чулі... Ты пасядзі тут, у яе ў галавах. А як пачне цягнуць, запалі лягну, у кухні на акне стаіць. Толькі закрыеш чым-небудзь або ўбок адставіш, каб святло ёй у вочы не калала.

— Добра.

— А калі яна пачне варушыцца, калі прачнецца глядзі, — дык папраў ёй падушку, бачыш, як з’ехала на самы край; але цяпер не чапай, не будзі, хаця каб яна трохі заснула. Трохі сцішылася... І не

гаварыце тут моцна. Не пускай сюды адразу знадворку хлоццаў, а то яны холаду нанясуць. Няхай раней у кухні абагрэюцца. Ды глядзі ж, каб не гаварылі моцна, каб яе не будзілі.

— Ведаю... Добра.

— Не адчыняйце дзвярэй у кухню. Калі хлопцы захочуць курыць, дык няхай на двор ідуць. А то як накурылі былі раз, дык яе вельмі ж кашаль душыў. Нават у кухні няхай не кураць махорку гэтую сваю. Я ім заўсёды гавару, і яны заўсёды забываюцца; вельмі ім у галаве!.. Не адыходзь ад яе.

— А калі ты вернешся?

— Буду старацца справіцца як найхутчэй... На змроку хлопцы будуць жывёлу паіць, дык скажаш ім, няхай вядзёр з тры вады ўльюць у кухні ў цэбар; як прыйду, дык папалашчу бялізну — сёння раніцою, палячы ў печы, памыла.

— Дык можа я папалашчу цяпер, пакуль ты прыйдзеш?

— Не, ты сядзі, не адыходзь.

— А калі быў доктар?

— Даўно, тыдняў мо з чатыры, як быў. Лякарства тое самае раз у аптэцы бралі. Гэтак сказаў быў.

— Памагае?

— Сама ж бачыш, дзе яно памагае!

— Можа б яшчэ пазваць доктара?

— Можна і пазваць, але што за карысьць. І так відаць, што ніякай паправы не будзе.

— Сястрыца, ціха, не плач.

— Нічога... Мамачка-а-а...

— Ціха, ціха, ну ідзі... Сама ж казалася, каб не будзіць яе.

— Ужо нічога, гэта ў мяне ад слабасці. Ужо чатыры ночы не спала каля яе.

— Дык ты не ідзі, калі ты гэтакія слабая, нашто табе ісці канечне. Можа б пайшоў Віця?

— Ён пайшоў бы, каб мароз не гэтакі вялікі.

— Ён холаду гэтак баіцца, ці можа нездароў?

Тут адбылося кароткае маўчанне, пасля якога:

— Няма ў яго ў што апрагнуцца. Ён у летнім фрэнчы ходзіць.

Памятаеш?

Зноў адбылося маўчанне. Яно было як жарства пад голымі каленьмі малога дзіцяці.

— А можа заўтра пайсці — ты за ноч набярэшся сілы, паспіш. Я ж буду сядзець тутак.

— Не, мне добра будзе прайсці марозам. Галава пасвяжэе. І палатно сёння прынясу, можа яшчэ пакрою сёння, а заўтра пашыю — а то вельмі ж ён, небарак, мучыцца ў гэтым фрэнчы — гэтакія маразы!

— Дзе ты будзеш сёння кроіць! Спаць ляжаш.

— Буду бачыць. Так дык я яму заўтра пашыла б; кудзелю ўчора ператрасла, а на падшэўку з таго ж самага кавалка... Я сама ткала б, дык дзе там — адна ў хаце, і яе даглядаць трэба, і... у хаце і так цесна, не павярнуцца... Цяпер тут вальней трохі, як Віця кухню адбіў, не гэтак пара ўсялякая цягне, як у печы паліцца, свяжэй тут ёй дыхаць... Віця сам дадумаўся.

— А дзе ён дошак узяў?

— У клеці столь зняў, там яна не лішне патрэбна.

— Дык ты хіба ідзі, а то цябе і ноч на дарозе агорне... А чаму б не запрэгчы каня?

— Мне прайсці здаравей будзе... Глядзі ж яе. Не адыходзь надоўга.

— Добра.

Пасля гэтага стукнулі ціха хатнія дзверы і мацней — сечныя. І пад нагамі заскрыпеў мёрзлы снег. У хаце запанавала цішыня.

* * *

Кухня тая была — невялікі куток насупраць печы. Пабеленыя калісьці цалёўкі, якімі яна была адбіта ў хаце, былі няшчыльна прыстаўлены адна да адной, і праз шчыліны свіцелася ўсё, што рабілася ў хаце. Ціха было, і нікога тут.

У сенцах затупалі боты, і дзіцячы грубаваты голас загаварыў ціха:

— Снег да ботаў прымёрз... От папрымярзаў!

Неўзабаве другі, вясёлы голас:

— Што ты сам з сабою гаворыш, дурань ты?

Першы голас:

— Вельмі ўжо ты разумны... Гэта я снег з ботаў абіваю.

І пайшлі гаварыць:

— Ужо ў хату пойдзеш?

— Але.

— Жывёлу панапойваў?

— Няўжо ж не!

— Дык сядзі ў хаце ціха, не стукай нічым.

- Хаця ты не стукай, а я то не стукаю.
- Не стукаеш! А ўчора маму пабудзіў.
- Бо мне трэба было палена раскалоць на падпал.
- Дык не мог ты ў сенцы выйсці!
- Усё роўна, і ў сенцах стукае.
- От, яшчэ будзеш аскірзацца!
- А што ж!

Нейкі час маўчалі, а пасля зноў той першы, дзяціны, абазваўся голас:

- А ты што цяпер рабіць будзеш?
- Кончу ўпраўляцца і ў хату прыйду... Ідзі, дык я зачыню сенцы.

Адчыніліся хатнія дзверы з сянец, і ў кухню ўвайшоў той, хто гаварыў кагадзе ў сенцах дзіцячым голасам. Ён быў у шарчковай кароткай, вельмі гаматной капоце — мусіць, яна была на кудзелях, — у ботах, у шапцы з вушамі — з шэрага труса. Ён адразу скінуў з сябе капоту, шпурнуў на лаву; паважна, як стары, хукаючы на рукі, падышоў да стала. Дастаў з акна пачак тыгуню, скруціў папяросу і закурыў. Узяў з качэргаў нейкі ражон, прычыніў ім дзверцы ў коміне і пускаў туды дым, задзіраючы галаву. Ён быў белагаловы, сінявокі, гадоў яму было дванаццаць, а можа і трынаццаць. Гэтак ён стаў і курыў, радасна адчуваючы хатняе цяпло.

У хаце, там, дзе ляжала хворая, зашаравалася аб зямлю дрэва — мусіць, ножка ў зэдліку. Дык курэц у кухні, душачыся дымам, апошні раз шпарка зацягнуўся і схаваў недакурак у кулак. Хацеў зачыніць у коміне дзверцы, але не было ўжо калі — з хаты падходзілі да кухонных дзвярэй, ён ледзьве ўспеў стаць каля стала, як у дзвярах з'явілася сястра.

— Ці не курыш ты?

— Не.

— А чаму ж дым па хаце ходзіць?

— Дык я яго ў коміні пускаў. Яго адразу выцягае на двор. Гэта адно трохі на кухню пайшло... Як бачыш выцягне.

— Нашто ты курыш?

— Так.

— Рана табе яшчэ курыць,

Сказала гэта і як бы штосьці ўспомніла, пра нешта падумала — сціхла раптам, шырока адчыніла кухонныя дзверы, каб відаць было хворую, і ўвайшла ў кухню. Брат сеў на лаву,

пасядзеў і, падумаўшы, што ўсё роўна ўжо, стаў пад комінам і спакойна дакурыў.

— Вучышся?

— Вучуся.

— І Віця?

— Або ты не ведаеш!

— Калі ж вы ўпраўляецеся дома?

— Досвіткам устаём.

— А як вясною будзе?

— Мусіць, Віця пакіне.

— А ты?

— Буду давучацца.

— А што ты так робіш?

— Нічога.

— А дзе твае кнігі?

— У сенцах на лаве.

— Чаму ты іх вынес?

— Так сабе... Замінаюць адно.

— Ты, мусіць, ніколі не чытаеш іх?

— Чаму не, чытаю... Папытайся сабе ў Маргарыты... Куды яна пайшла?

— Па палатно.

— Гэта Віцю на капоту?

— Ён у летнім фрэнчы ходзіць?

— Ходзіць.

— Як жа ён не захалодзіцца?

— Не ведаю.

І падумала цяпер: «Нашто я пра гэты фрэнч папытала, усё трэба ведаць, але не пра ўсё гаварыць». Увайшла назад у хату, глядзела яшчэ праз дзверы на яго і зноў думала пра тое, успомніўшы, што кагадзе сціхла гаварыць яму, каб ён не курыў.

«Нейк жа боты яму справілі... У халодным зрэб'і зімуе, але хоць абуўся добра... Можна яму, што ён курыць, асалода якая ад гэтага; можа ён іншае і не ведае ніколі. Мусіць жа, ён ніколі не даспіць, не даесць; устае досвіткам малаціць, а намалаціўшыся, вучыцца бяжыць, а прыбегшы з гэтага вучэння, сечку рэзаць ідзе. Дзіва што ён гэтакі спрацованы».

Дык не магла яна, каб зноў не запытацца:

— Калі табе гэтыя боты шылі?

— Яшчэ ўвосень.

— Мусіць, збожжа якое прадавалі на боты?

— Не, гэта я запасвіў.

Яна ўспомніла ліст ад сястры: «...Якубу вучыцца трэба ісці і каровы дапасваць, дык мы і самі не ведаем, што рабіць. Ён вельмі занудзіўся, таварышы яго ўсе вучыцца пайшлі...»

— Дапасваў ты?

— Але.

— А як жа ты вучыцца пайшоў?

— Спазніўся траха не на два месяцы.

— Як жа цябе прынялі?

— Мама ўпрасіла нейк... Не хацелі прымаць.

Маўчалі доўга. Яна села каля хворай. Каб не стукаць, ён на пальчыках увайшоў у хату следам за ёю і зашаптаў:

— А ты доўга будзеш тут?

— На тыдзень мяне пусцілі.

— Дык ты праз тыдзень паедзеш?

— Не ведаю, як з мамаю будзе. Але ж і ехаць трэба. Вядома, служу ў чужых людзей.

— Усё роўна ж ты нічога не паможаш, а там можа нядобра табе будзе, што не будзе цябе доўга.

Як стары, ён адставіў нагу ўбок, набраў з голай кішэні ў тры пальцы дробнага тытуню і зноў сыпаў у паперку.

— Я тут курыць не буду, я пайду на двор... Дзе гэта там Віця забавіўся?

У хаце было прытульна, чыста, прыбрана, але цішыня і спакой былі страшнейшымі за ўсялякія варожыя навальніцы. Сястра глядзела на яго вострым зіркам. І яму, мусіць, шмат чаго хацелася сказаць ёй; губы ў яго трохі падзьмуліся, цераз увесь твар лягла вельмі выразная для адчування і невыразная для слоў рыса. Куткі рота ў яго затрэсліся і вочы пачырванелі. Але ён цвёрда і паважна, як стары, выйшаў з хаты. І калі ён выходзіў, яна прачытала ў вачах і на твары яго: «Усё можна. Заставайся і надалей тут. Не можа быць нядобра там за тое табе, што пасля гэтага тыдня не з'явіцца туды службыць... Перад смерцю мацеры ўсё можна. Усё можна!»

* * *

Над зямлёю стаялі засцілы марозлівага паветра.

Віця нагрэўся пры рабоце, але зверху сухім холадам хапала за плечы. Цямнела. Віця ішоў у хату па траскучым снезе. Вострыя плечы яго варушыліся пад тонкім фрэнчам.

Быў ён сам занадта тонкі паводле росту, белатвары, з жоўтымі кропелькамі рабаціння на высокім ілбе. Цыбатымі нагамі ён сцібаў шырока, шмат займаў імі, ішоў падбегам. Схаваў рукі ў кішэні портак і падтуліў плечы, угнуўшыся ўперад. На ганку стаў абіваць з падэшваў прымёрзлы снег.

Ружавеў захад і з другога боку ў чорных дрэвах бялеў месяц. За адкіненымі весніцамі звінела пустая цішыня вуліцы. Сінявокі Якуб моўчкі выйшаў з сянец, паслізнуўся на ганку, траха не ўпаў, але адержаўся і падаўся на вуліцу.

— Куды ты?

— Нікуды.

На вуліцы Якуб шпарка пераступаў з нагі на нагу, біў ботам аб бот. Віця не ўцярпеў з ганка:

— Нашто ты боты рвеш?

— Ногі мерзнуць.

— Дык няхай бы сядзеў у хаце.

— У цябе не папытаю. Вельмі бацька знайшоўся! Прыганяты!

— Дурань, чаго ты агырквашся!

— Бо чаго ты заўсёды чэпішся!

— Ідзі ў хату!

— Чаму?

— Не мерзні.

— А сам? Я цяплей за цябе апранены. Гэта ты ідзі, не мерзні ў гэтым летнім фрэнчы.

Віця смешна нахмурыў свае белабрысыя бровы і адчыніў дзверы ў сенцы.

У кухні было змрочна. Бялела акно над сталом. Віця пацягнуў носам і буркліва сказаў:

— Зноў накурыў поўную хату.

Прытуліўся плячыма да печы і грэўся. Адагрэтыя пальцы на нагах вельмі засвярбелі. Дык ён сцягнуў бот і з асалодаю пачаў перці пальцы анучаю. Усё ў хаце маўчала. Раптам ён апусціў рукі і стаў думаць.

«Нашто я пусціў Маргарыту ісці, яна і так колькі ўжо ночаў не спала. Як яна і так цягне... Перабыў гэтулькі часу без адзежыны, дык і яшчэ б з лішні дзень пачакаў бы... Цяпер ёй гэтыя дні лягчэй будзе, пакуль Маня зноў паедзе...»

Усё нястрыманым віхрам імчалася ў галаве.

Сядзеў моўчкі доўга. Пасля шпарка ўсцягнуў бот і ўвайшоў у хату. Глянуў у акно ад вуліцы. Якуб стаяў на тым жа ўсё месцы.

«Стаіць як прыкуты, яшчэ захалодзіцца».

Замілаванне да Якуба панавала ў ім, назаўсёды кладучы сляды на душу, у гэты час пераходу дзяцінства ў першае юнацтва. Само жыццё выхоўвала ў ім вялікую чалавечую чуласць для замілавання і нянавісці.

Сястра папрасіла яго запаліць агонь. Ён прынёс лямпу. Сястра зняла шкло і стала выціраць. А ён стаяў перад ёю — высокі, худы, з дзяціным яшчэ рухам твару. Але не дзяцінае было ў сціснутых тонкіх губах.

«З ім ужо можна гаварыць пра ўсё».

Гэта падумала сястра.

— Як ты вырас за гэты час.

Ён паціснуў плячом.

— Добра, што ты прыехала.

Памаўчаўшы:

— Мама, мусіць, памрэ.

І пайшоў у кухню курыць.

3. З стэнаграмы следчага допыту

...Які ліст я пісаў Марынковічу! І пасля чытання запіскі не мог ужо яго дапісаць. Зусім не мог пісаць, думкі мае не ішлі патрэбным парадкам, а былі ў непарадку. Вось разбягаюцца і зноў збіраюцца, як хмары перад навальніцаю. Узбуджанасць мая пайшла ў другі бок. Як гэта гэтыя мае даўнейшыя запіскі захаваліся? Пажаўцелі як лісткі! Колькі гэта ўжо часу прайшло ад таго, як я пісаў гэта, пра сябе, пра брата Якуба, пра сёстраў, і колькі год ужо мінула з таго, як было ўсё тое, пра што я пісаў тут! Як мы тады ўсе, браты і сёстры, хавалі маму, як мерзлі ў дрэннай адзежы і былі заўсёды галодныя! І трэба ж якраз папасціся на вочы мае якраз бо тады гэтым запіскам! Мусіць, гаспадыня, прыбіраючы паліцу, выцягнула іх з-за кніг і кінула на стол. Ubачыў іх, і ўсё ва мне аж уздрыганулася, перачытаў гэтую сваю даўнейшую споведзь перад самім сабою і не мог дапісаць ліста гэтаму чалавеку, Марынковічу.

А напэўна я і пісаў яго не гэтак, як трэба. Залішне я злаваў і гарачыўся, а гэтага ніколі не трэба. Але не магу іначай з гэтым чалавекам. От і цяпер хочацца схпіць яго і шпурнуць куды ў мураваную сцяну, каб ён больш не даждаў псаваць людзям свету. Можна нешта падобнае і трэба з ім зрабіць, можна зусім і не варта пісаць яму. Ці проймеш яго словам! Ён жа ўсё добра сам ведае,

усё ў яго самога даўно вымерана і разлічана, і растлумачваць яму няма чаго. Ён гэты мой ліст не чытаючы ведае, ці раней ужо да яго падрыхтаваўся. К д'яблу ўсе лісты! З ім трэба іначай.

Як ён выбіў мяне з мае каляіны, як ён адарваў мяне ад мае работы! Ён, як камень, лёг на маёй дарозе, на дарозе ўсёй нашай сям'і, насмяўся з Маргарыты, наздзекаваўся з яе, адабраў ад яе здароўе. І цяпер (няйначай, што гэта так) стараецца выжыць мяне адтуль, дзе сам начальнікам, каб не тырчаў я ў яго кожны дзень перад вачыма, я, брат Маргарыты, бо ведае ж ён, што ненавіджу я яго, як толькі можа ненавідзець той чалавек, які з малых дзён сваіх прайшоў агонь замілавання і нянавісці. Ці не лепш жа яму пазбавіцца ад мяне, бо яшчэ ж «асмеліўся» крытыкаваць яго.

Маргарыта! Як яна сохла тады каля мамы і як яна старалася, каб не бачылі мы; што замест лепшай яды для хвораі мусіць яна, сціснуўшы сэрца, даваць ей бульбу. (Дзе ж мы маглі ўзяць чаго лепшага! А бачачы гэта, мы нудзелі і сумавалі страшна.) І як яна, небарака, сохла, гледзячы ў тую зіму на мяне, што я мерзну ў летнім нейкім фрэнчы!.. І якая ж яна цяпер усё-такі моцная, загартованая! Як яна трымалася тады перад ім у судзе! Да апошняй хвіліны ніхто не пазнаў бы, гледзячы на іх, што яна гэтак ім скрыўджана. І яна прайшла буры нянавісці і замілавання і ўсё роўна як з гарту выйшла. Толькі ці надоўга хопіць у яе здароўя? Колькі яна крыві страціла кожны год па некалькі разоў. (Вядома, «новы чалавек» павінен быць вольным, прыгожым, а дзеці, каб іх было некалькі, не далі б яму займацца гэтаю воляю і прыгажосцю!) І гаварыла як яна тады перад ім!

Маргарыта! Яна тады прыехала была ў горад дзён за два перад судом, надвечар. Незнаёмая жанчына паказала ёй, дзе льга за двазлотку на пору спыніцца. (Жанчына набожна перахрысцілася перад працэсіяй. Труну везлі на сялянскім возе, і паперадзе гарбаты чалавек у белай комжы нёс крыж). Маргарыта падзякавала жанчыне і купіла ў яе ж з каша шэсць абаранкаў. Ад вакзала ісці было ёй недалёка. Гэта была нават і не гасцініца. У двухпавярховым доме, побач з дзвярыма ў вялікую краму, спусціцца толькі ўніз, а там шырокія і нізенькія вокны, пад самую столлю, выглядалі на малы скверчык. Гаспадыня адчыніла Маргарыце дзверы ў сцяне з пабяляных цалёвак. Каб гэта не на Маргарыту, дык прытулак гэты мог бы здацца чорным і цяжкім. Але гэта хто да чаго прывыкне, жывучы на свеце.

Ішоў у той дзень веснавы вецер, і голыя дрэвы на скверчыку гойдаліся і стукаліся голлем. Маргарыта бачыла праз акно іх пні

ля самай зямлі. Пасля падышла яна пад люстэрка на сцяне: «Якая ж я стала худая і страшная».

Знайшла яна мяне тады была ў той самы дзень, калі ў суд хадзіла, не ведала адразу гэтай маёй новай кватэры. Ясныя былі тады ў яе думкі, усё расказвала мне, як прыехала, дзе і як спынілася, як з каша ў гандляркі абаранкі купляла, як нейкую труну везлі папяроч вуліцы. Пра ўсю гэтую драбязу старалася гаварыць, абы не маўчаць, бо маўчанка была б вельмі цяжкаю. А нам хоць і было пра што пагаварыць (не бачыліся ж мы чуць не год, ад таго, калі ён яе завёз і пакінуў там), але ў тую хвіліну не гаварылася. Я цяпер як бачу, як чую той дзень, калі яна прыехала, як і дзе паварочвалася. І яе перад люстэркам, і сквер увечары, і вецер у голых дрэвах, і вясну... А з якім замілаваннем глядзеў я тады з канца калідора ў судзе на яе постаць, калі яна гаварыла з ім! Як ён злаваў, у яго зелянелі вочы і трэсліся сківіцы! Не, яна не спавядалася перад ім. Не спавядалася! Маладзец, Маргарыта!

— Я не прыехала перад табою спавядацца!

А як жа ён скрыгітаў зубамі і ледзьве стрымліваў сябе, сам пераняўшы яе слова:

— І я перад табою спавядацца не буду, як я жыву і як я хачу жыць. Усё, што было ў нас, гэта былі нашы памылкі... Чаго ты прыехала?

— Я прыехала ў суд.

— Можна было ўсё зрабіць завочна. Не канешне нам без патрэбы мучыць адно аднаго.

— А з патрэбаю тваёю дык можна і памучыць?

— Я не слухаю тваіх пустых слоў... Я табе пісаў тады, што буду без усялякіх судаў выплачваць тое, што з мяне належыць. І ты не можаш скардзіцца, што я сваіх абавязкаў не выконваю.

— А ты ведаеш свае абавязкі?

— Ведаю... Чаго ты хочаш дайсці гэтым судом? Я і без судаў ведаю закон.

— Але ці закон цябе ведае?

— Дык што ж, па-твойму, я непакараны злачынец?!

— Гэта ты добра сказаў, непакараны злачынец!

— Дык не табе ж судзіць і караць мяне! Годзе! Нічога ты гэтым судом не дойдзеш! Усё ў нас скончана, раз і назаўсёды! Калі ты па добрасці не можаш!..

— Не крычы, не хваліся, што крычаць умееш.

— Дык буду маўчаць.

Ён адышоўся ад акна і закурыў. Дастаў з кішэні маленькі, на ланцужку, гадзіннік. І зноў падышоў:

— Спыні гэтую справу і едзь адгэтуль.

— Не, я запішуся на біржу працы.

— Ты хочаш тут заставацца?

— Хачу.

Яна памаўчала. І зноў старалася не заікацца ад сваёй трывогі:

— Застануся тут... Табе не хочацца гэтага?

— Як хочаш. Мы чужыя людзі.

— Чужыя?! А чатыры гады мы не былі чужыя? Пэўна ж, што я цяпер табе чужая стала, на чорта я табе цяпер, хворая. Пану трэба не гэтакая жонка.

— Які гэта пан?

— Табе цяпер не гэтакая, як я, трэба, вядома.

— Я яшчэ раз кажу табе, прашу цябе — годзе нам адно аднаго мучыць. Я гэтак знерваваўся і стрывожыўся за ўвесь гэты цяжкі і паскудны час.

— Нічога, паедзеш на курорт, палечышся.

— Не ўсміхайся гэтак, ты мяне ўпікаеш яшчэ і курортам?!

— Ага, ты ўжо голас збавіў. Сцішэў? Жыві сабе, едзь сабе, упоперак дарогі я табе не стану. Гавары сабе пра свайго новага чалавека, гавары, трубі ўсюды, дзе толькі льга... Новы чалавек павінен, кажаш, быць прыгожым і вольным? А я адабрала ў цябе волю? От прыйшла да цябе, стала ўпоперак дарогі, завязала табе свет, і хоць страціла сама здароўе, жывучы з табою, але ўсё для таго, каб ты не быў ні вольным, ні прыгожым?

— К чорту гэты твой смех.

— На злосць гэта я табе ўсё зрабіла! На злосць! Каб звязаць цябе, каб адабраць ад цябе волю, каб ты быў не новым чалавекам, а старым!.. Старым!.. Нягодным!.. Брыдкім!.. А ты ўсё не паддаешся і застаешся добрым!.. Прыгожым!.. Разумным!.. Патрэбным на свеце!.. А гэта я гэтакія нягодная, гэткае злачынства з табою зрабіла!.. Гэта я!.. Гэта я адна вінавата!.. Гэта я!..

— Не плач і не крычы, не зывай людзей!

Заклапочаны твар глянуў з прычыненых дзвярэй у пусты калідор. Голас у чалавека быў нецярплівы:

— Справа Маргарыты і Аляксандра Марынковічаў. Хто да гэтай справы, заходзьце!

— Я спыняю справу, — сказала Маргарыта судовому чалавеку.

— Зайдзіце заявіць пра гэта ў суд.

А які ліст паказала мне і пакінула на памяць перад ад'ездам! Які дакуменцік! «Паважаная Маргарыта! Ты разумная жанчына і сама павінна ведаць, што нам жыць разам больш немагчыма. Жыві там і не прыязджай. Я табе буду належачую па закону долю высылаць на хлопчыка. Ведай, што мы адно аднаго толькі звязваем. У нашу хвалюючуюся эпоху, калі мы няўхільна змагаемся за новага чалавека, мы павінны ўжо і цяпер даваць расткі гэтага новага, ідучага ў жыццё чалавека. А ён павінен быць вольным, прыгожым, не звязаным нічым, у яго павінна быць мінімум няволі і максімум волі. Мы, змагаючыся і будуючыя, а таксама маючыя перспектыву на светлае заўтра, цяпер павінны адкінуць ад сябе старыя мяшчанскія традыцыі... Жыві там і не прыязджай, належачае па закону я табе буду беспракаслоўна высылаць. Марынковіч».

«Новы чалавек» яму спакою не дае! Якая гадзіна!

.....

Старыя мае запіскі трывожаць мяне. Якуб цяпер вялікім вырас... Не, не мог бы цяпер дакончыць ліста Марынковічу. І не варт ён таго. Ды і нашто я пісаў яму? Як гэта мне магло ў галаву ўзбрысці гэта? Не да яго ж апеляваць з гэтаю справаю.

А які прававерны грамадзянін і партыец! Надпіс яго на картачцы сваёй Маргарыце, даўней, калі яшчэ яна дзяўчынаю была: «Тов. Маргарите от близкого, может быть, товарища. Общественность и общественная работа должны жить в вас. Маринкович». Тады ён яшчэ не быў «балгарынам». Не было яшчэ загаду пра беларусізацыю.

Не давай ты яму загаду (ці дырэктывы), і думка яго будзе драмаць спакойна і весела. Ніколі ён не выкажа ніводнай думкі свае: і няма яе ў яго, і баіцца — «а можа начальства зусім не гэтак скажа. Пачакаю лепш, што яно скажа, а тады ўжо і я». І колькі яшчэ ён задушыць жывых слоў і думак рэвалюцыйнай творчасці толькі таму, што выказаны яны не начальствам!..

Як гэта Маргарыта сышлася была з ім...

4. Весткі ад Якуба

«Братка Віця! Але ж даўно я цябе не бачыў. Чаму ты гэтак мала пішаш, забыўся пра нас, ці што? Мы табе рэдка калі пішам — дык нам жа вельмі часу ніколі няма. Цяпер толькі адсеяліся. Ну і нагальнасць была! Добра, што дажджы ідуць,

годзіць на поле. Каб ты ведаў, які ліст учора прыйшоў ад Маргарыты. Ты б за галаву хапіўся б, каб ведаў. Ты, мусіць, нічога пра гэта не ведаеш, бо няўжо б ты маўчаў нам пра гэта гэтулькі часу. Але чаму яна сама дагэтуль — хоць бы слова. Гэта ж цэлы год ужо зараз. Яна піша, што бачылася з табою, бо прыезджала ў твой горад у суд, браць разлуку. Ты ведаеш, як усё гэта было для нас — як абухом па галаве ўсім. Я то яшчэ нічога, а Маня і цяпер да спакою прыйсці не можа. Яна ж Мані пісала (толькі сёння Маня мне сказала), што зусім страціла здароўе, жывучы з ім. І цяпер усё адразу ён узяў ды вырашыў па-свойму — узяў ды і кінуў, няхай як сабе хоча, хоць зойдзеца дзе. Яна і сама піша гэта самае, але гэтак, што трэба найбольш здагадвацца — як бы не смее яна гаварыць нам усяго выразна. Толькі нарэшце вырвалася ў яе слова: «Што ж, я калі пайшла замуж, дык закон гэтакі, што трачу я права на тую гаспадарку, адкуль пайшла. Дык я і не паеду да вас. Работы я нідзе не знайшла, і цяжка мне яе знайсці, дык няхай сабе будзе, як будзе». От што і як яна піша. Яна, відаць, ужо і законамі націкавілася, мусіць, прыйшлося ёй добра цяпер! Каб яна яшчэ адна, а то з дзіцем, дык яшчэ горш. Я сёння ёй напісаў проста — закон, гавару, адно, а жыць на свеце жывым і родным людзям часамі можа быць і другое. Не чалавек ідзе да закону, а закон да чалавека. І калі дзе які закон не прыйшоўся да чалавека або чалавек падышоў наперад, а закон астаўся, дык закон падагнаць трэба. Мы, гавару, родныя, і не канешне на законы прыглядацца. Бо ты як была дома, а мы былі малыя, дык была ты для нас як родная маці. Няўжо ж мы павінны забыцца на гэта. Няўжо ж мы пойдзем у суд, каб нас чужыя людзі мірылі і дзялілі? Прыезджай, напісаў ёй, мы цябе спаткаем з радасцю, і ўсё будзе добра. Можа і добра, што развязалася з гэтакім. Маня таксама і ад сябе прыпісала, каб прыезджала і нічога лішне не думала. Але Маня сваім жаночым сэрцам угадала яшчэ адно. І мусіць, гэта праўда. Яна мне гэта сказала: таму Маргарыта не хоча да нас ехаць, што рабіць цяпер не можа, здароўе страціўшы. А ў нас жа гаспадарка. І не хоча яна быць «дармаедам» на чужым карку. Маня як толькі сказала мне гэта, дык адразу і заплакала. Тут ужо ніяк не напішаш пра гэта Маргарыце, каб лішнім і грубым словам яе не скрыўдзіць як часамі, каб, яшчэ больш неасцярожна і не ў пору сказаўшы, не паддаць ёй яшчэ больш пакуты. Трэба толькі падумаць, што яна цяпер думае і як жыве. Адно каб яна прыехала, а калі не — дык я сам паеду і забяру яе. Ты, братка Віця, напішы ёй, няхай

нічога гэтакага не думае і адразу прыязджае. Будзе яна тут спайнейшаю і можа паправіцца трохі. А то, мусіць жа, дапакло ёй усё гэтае, калі аж пра законы, небарака, пачала пісаць... Сам я, мусіць, да цябе неўзабаве прыеду. Не надоўга. Тут у нас адна справа заварваецца, і мне давядзецца ехаць. Я ўвесь клопат узяў на сваю галаву, бо, сказаць праўду, каб не я, дык, бадай-што, нічога і не было б. Гэта мы складаем камуну — сем хат згаварыліся. Дык цяпер трохі мне клопату будзе. Я табе напішу гэтымі днямі, калі прыеду. А ты ж хаця пішы. І яшчэ раз просім мы цябе з Маняю — напішы ты Маргарыце — няхай нічога не думае і не псуе дарэшты свайго здароўя. Няхай прыязджае. Вітай яе ад нас і бывай здаровенек. Якуб».

5. З стэнаграмы следчага допыту

...Цягнік прыйшоў пад вечар. Я даўно чакаў на вакзале, каб сустрэць Якуба. Я стаяў каля дзвярэй і ўглядаўся ў людзей — які ж цяпер той ранейшы сінявокі Якуб, што (калі ўжо тое было!) гэтак няёмка развітаўся быў са мною на станцыі? Я тады бачыў праз акно з вагона, як ён паправіў на возе мяшок з сенам і паехаў у сваю дарогу. Я ведаў, што ён спяшае, каб да вечара перапаўзці трыццаць вёрст. Пакуль ад'ехаў, дык разоў тры азірнуўся. А пасля цягнік рушыў... Колькі ўжо год прайшло, як мы пакінулі жыць разам!

Доўга прайшло часу, калі я заўважыў сярод людзей загарэлы, аж чорны, хлапечы твар і шэрую суконную жакетку. Цераз плячо ў Якуба вісеў на палатняным рубцы малы клунак. Я схпіў яго за рукаў і выцягнуў з натоўпу.

На вуліцах стаяў пыл, і сонца яшчэ пякло. Якуб грукаў ботамі па гарачым бруку. У першыя хвіліны мы не знаходзілі словаў, і гаварыць пачалі тады, калі прыйшлі на кватэру. Што перш за ўсё кінулася мне ў вочы ў Якуба — гэта павольная сталасць у рухах нават тады, калі гэтай павольнасці не было.

«Як у старога вясковага гаспадара, у якога ўкаранілася мудрасць, што на зямлі вельмі спяшаць і трапятатца няможна. А можа гэта ён стаміўся з дарогі?» — падумаў я.

Запахла ў пакоі Якубавымі ботамі і ветравым пылам ад яго жакеткі.

Якуб гаварыў пра ўсе самыя дробныя хатнія справы, пра знаёмых вясковых, смяяўся мякка і добра. І я адкінуў на гэты час усе свае справы, каб застацца аж да заўтрага з братам. Усё больш і больш агортвала мяне тое роднае, што з малых дзён вызначылася

назаўсёды між намі і ў нас. Гэта тая арганічная блізасць з Якубам, што з вялікай сілай загаварыла зноў цяпер пра сябе.

— Ты мне хіба паможаш што тут у маёй справе, бо я ж, сам ведаеш, нідзе ніколі не быў, — сказаў мне Якуб.

Ён расказаў, як Маргарыта ішла замуж (трэба ж было, як на тую бяду, паехаць ёй тады да Мані і якраз спаткацца з ім!), як лепш яны там усе жывуць цяпер дома. Якуб гаварыў з развагамі, спакойна і стала. Белья, ад сонца аж жоўтыя, валасы тонкімі пасмамі клаліся ў яго на вушы, тыя ж самыя сінія вочы глядзелі шырока, толькі глыбей увайшлі нейк позіркам сваім. І яшчэ прабівалася наверх з усіх рысаў твару адзнака ўпартасці.

— Дык як Маня маецца? — запытаўся.

— Жыве сабе... Мне цяпер абы тут усё добра зрабіць, а там — не я ж адзін... Зусім прыйдзеца некалі на весну вуліцу зносіць, і рэшта вёскі падзеліцца на два калектывы.

Я тады ахоплен быў новым пачуццём, глыбокім, радасным. Мы сядзелі з Якубам у першы вечар доўга, і яго абветраны твар быў для мяне вельмі любым. Тут было ўсё ад пачатку і да канца — і тое мінулае, з чаго вырасла наша блізасць, і цяперашняе. Мы разумелі адзін аднаго з паўслова.

Пра Маргарыту ён гаварыў, як бы сам быў у чым тут вінават. Але пасля, калі загаварылі мы, як дапамагчы ёй, каб стала ёй спакойней на душы, ён увесь загарэўся і ўспомніў адразу пра Марынковіча. Нават скрозь загару я прыкмеціў, як пачырванелі яго твар, і ён увесь аж уздрыгануўся. У ім, у гэтым сінявокім Якубе, у гэтым маладым, спрацованым, упартым рэфарматару зямлі захаваны вялікія буры. Ён пабыў у мяне два дні і паехаў, зрабіўшы тыя свае справы. І першы дзень, як паехаў ён, мне самому хацелася следам за ім ехаць. І ў той жа дзень я напісаў яму колькі слоў і вялікі ліст да Маргарыты. Усё гэтак, як гаварыў ён.

Цяпер менш за ўсё я думаю пра Марынковіча. І гэта дрэнна. Бо яго трэба перамагчы. Гэта нялёгка. Вельмі часта можна самому праславіцца за ворага рзвалюцыі, пакуль пераможаш яго. Даведзена ж і выдрукавана ў прэсе, што я контррэвалюцыянер.

Буду ісці да канца.

.....

6. Якая гаворка была ў мяне з Марынковічам

— ...Яна зняла справу з судовага разгляду не затым, што вы вельмі хацелі гэтага, а затым, што нічога суд не сказаў бы таго,

пра што трэба было б хоць слова сказаць. Бо тут гэта не тое толькі, што ў яе ад вае дзіцяніё застаецца і што вы будзеце даваць на яго гэтулькі, колькі закон скажа. Можна суд яшчэ сказаў бы колькі слоў і пра тое, што яна, жывучы з вамі, страціла сваё здароўе: вы ж жылі разам чатыры гады, і яна магла б ужо мець чацвёрта дзяцей! Над гэтым ні вам, гр-н Марынковіч, нікому галава не баліць, і яна адна сваім жыццём тут за ўсё адказвае. Але суд ні слова не сказаў бы пра тое, што яна ішла за гэтага Марынковіча тады, калі ён зарабляў на месяц усяго восемнаццаць рублёў. Яна хацела бачыць у Марынковічу чалавека і пайшла дзяліць з ім гора. А ён, калі ўжо зрабіўся важнаю асобаю, дык забыўся на ўсё гэта. Ён цяпер стаў «новым» чалавекам і знайшоў сабе «новую» жанчыну...

— Гэта справа мая і яе. Толькі!

— Але я ж брат яе.

— Вы, грамадзянін Лукашэвіч, маеце на мяне злосць за вашу асабовую справу і прыплятаеце сюды справу другую, якая сюды не належыць.

— Належыць!

— Не.

— Належыць! Усё належыць! Я ўсё разам збяру.

— Ну і што тады будзе?

— Нешта будзе.

— Што ж, грамадзянін Лукашэвіч, збірайце, збірайце ўсё разам. Мусіць, дапакла вам праўда, калі гэтакім гарачым зрабіліся. Збірайце, збірайце... Братняя блізасць! Зачапі толькі мешчаніна за душу, за пачуцці, будзе тады крыўды... Мешчаніна, мешчанчука, вас!

— Мяне гэта?

— Вас. Вы ж мешчанін, самы сапраўдны! Безумоўна, пачалося з таго, што вы заеліся на мяне за сваю ўласную справу, за тое, што я апублікаваў вашы контррэвалюцыйныя паводзіны. І тады вы пачынаеце прыплятаць сюды зусім іншую справу, безумоўна не належачую сюды, чужую тут, непатрэбную, пабочную! І старасцеся выйграць на гэтай справе. Чаму ж вы пра сваю справу са мною не гаворыце, чаму ж аб ёй маўчыце, а ўсё пра маю асабовую, у чужое жыццё залазіце?! Я не жадаю аб гэтым больш з вамі гаварыць. Гэта ўсё інтэлігенцкая псіхалагічнасць, мяшчанская сямейсцвеннасць, браты, сёстры! Як вы, грамадзянін Лукашэвіч, не можаце зразумець (бачыце, я халадней пачынаю гаварыць), што старая сям'я пашатнулася. Безумоўна і назаўсягда! Гэта ясна,

і вам гэта павінна быць даўно вядома. Надыходзячыя будучыя часы ад нас ужо цяпер патрабуюць дзейнасці.

— Якое?!

.....

Ён доўга гаварыў мне пра нейкую дзейнасць, а я маўчаў. Я не мог гаварыць тады з ім. І пайшоў, не даслухаўшы яго да канца. Ён стаяў перада мною пануры. Ад гаворкі тоўстыя губы яго трэсліся, ад узбуджанасці чырванелі вочы і твар мяняў колеры. Твар яго быў апушчаны ўніз. Я пайшоў і пачуў праз зачыненыя дзверы, як ён змоўк і пачаў цяжкімі крокамі сваімі хадзіць. Я ніякай драбязы цяпер не заўважаю, але адна не вылазіць з маёй галавы — гэта як ён ступае. Моцна стукае пятамі і раскідае ногі. А сам ён ад прыроды сваёй пануры і не любіць гаварыць. Толькі, як ён кажа, грамадскія абавязкі навучылі яго гаварыць, крыкліва і суха. Дома ён заўсёды маўчыць. Любіць сядзець на скверы і маўчаць. Калі ідзе, напрыклад, з грамадскага прагляду якога-небудзь кінафільма ці новай п'есы — ніколі не выкажа сваёй думкі, а ўсё гудзе: гугу — не разабраць, ці гэта ён згаджаецца з табою, ці не.

Гаворка гэтая мая была з ім пазаўчора. Сягоння я зусім спакойна ўспамінаю яе. Таксама сёння сказалі мне, што праз тры дні будуць мяне «чысціць» — будзе браць мяне на допыт камісія, якая чысціць наш савецкі апарат.

У мяне з'яўляецца адна думка — падаць у гэтую камісію свае запіскі і лісты. Усіх у камісіі я ведаю, можна ім даць чалавецкую споведзь. Толькі адзін — Курціцкі, але ён там адзін, і не пасмее ён пасля здэкавацца з маёй споведзі. Трохі не гэтак кажу — ён то пасмее, але не павінны іншыя дапусціць да гэтага. Я думаю, што гэтыя мае запіскі ёсць найлепшы дакумент. Пісаў жа я іх толькі для сябе.

Перш за ўсё будзе да мяне падыход як да нейкай «контры». Друкаванае слова!

7. Весткі з вёскі і ў вёску

«Братка Віця! Я прыехала «дадому» (дзе мой цяпер дом?), і мяне спаткалі гэтак, што я вось ужо колькі дзён жыву тут, а не магу спакойна ўспомніць гэтага спаткання. Слёзы радасці і замілавання ў мяне на вачах, калі думаю пра гэта. Вельмі Якуб пра мяне клапаціцца. З Маняю дык мы, вядома, сёстры, жанчыны, мы як адна душа. Яны нічога не даюць мне

рабіць, кажуць, каб я адпачыла і папраўлялася. А я і так добра сябе пачуваю, вельмі добра. Здароўе маё гэта раней было дрэнна, а цяпер, за апошні час, на паправу пайшло. Так што дарэмна яны мне забараняюць рабіць. Ты ім напішы, каб яны не рабілі гэтага, я магу і хачу рабіць разам з імі ўсялякую цяжкую работу. Ды я і не хачу, могучы сама рабіць, глядзець, як нехта робіць, а самой быць за паню нейкую. А паняю я ніколі не была і не хачу быць. Калі я ішла за Марынковіча замуж, дык ён тады зарабляў на месяц восемнаццаць рублёў. Значыцца, я не ішла за яго панаваць. А цяпер, калі ён зрабіўся панам, дык я ж не жыву з ім. Яшчэ раз прашу цябе, Віця, апішы ім усё гэтак, як табе будзе здавацца найлепш, каб іх не пакрыўдзіць, каб яны нічога лішняга не думалі ў гэтай справе, каб я разам з імі ўсё рабіла па гаспадарцы. Бо ўсё гэта тут, у маёй гэтай справе, вельмі проста і звычайна. Я гэта ведаю, ведай гэта ты, і няхай яны ведаюць. Я зусім здаровая. Маргарыта).

* * *

«Братка Віця! Маргарыта прыехала да нас, і вельмі дрэнна ў яе з здароўем. І горш за ўсё, што яна не шануе яго, не хоча паправіцца як мае быць і бярэцца за работу. І ніяк не можна яе адгаварыць ад гэтага. Яна кажа, што зусім здаровая і што не можа сядзець без работы. Праўда, гэтак выразна не гаворыць, каб мы не пакрыўдзіліся, але з яе гаворкі гэта відаць. Усюды яна ідзе разам з Маняю, усё робіць. Нават стараецца сама ўзяць самую цяжэйшую работу. Мяне часам аж злосць бярэ, бачачы ўсё гэта. Ніколі я, кажа яна, не была хвораю. Так, кажа, трохі недамагала, але тое прайшло, хоць ёй і цяжка, але яна не падае нават выгляду. А я ведаю, бачу, што не можа яна рабіць і дарэшты сапсуе сваё здароўе. (Выкажу табе маю думку — мусіць, ужо ёй і няма чаго псаваць, мусіць, ужо зусім здароўя ў яе няма.) Дык ты, братка, напішы ёй, каб яна хоць час нейкі нічога не рабіла, каб слухала нас і паверыла, што мы будзем вельмі рады, калі яна кіне ўсялякую работу. А то ўчора заўважыў я, як яна ўся збялела ад слабасці і прытулілася галавою да сцяны ў гумне (нешта там корпалася, сама пайшла). Але заўважыла мяне і, каб схаваць усё гэта, пачала варушыцца каля работы і неўзабаве пайшла ў хату. Я толькі паглядзеў ёй услед. Я ведаю, што ёй цяжка: яна думае, што будзе на нашым карку, але чаму яна і пра другое не падумае! Яна ж нас усіх павыгадоўвала, была для нас не толькі за сястру

старэйшую, але і за матку. Уся ж тады работа на яе плячах ляжала і ўвесь клопат на яе галаве. І што б там ні было, я не магу дазволіць ёй рабіць цяжка. Пра гэта ты і напішы ёй, прашу цябе.

У самога мяне ўсё ідзе някепска. Добра, што тады ты быў памог мне, як я да цябе прыязджаў. У нас цяпер самы рэзрух. Ворагі сталі прыяцелямі, а прыяцелі сталі ворагамі. У якой хаце раней была калатня, дык цяпер стала ціха, а ў якой было ціха, дык пачалі калаціцца. З нашай камуны дзве хаты адкінуліся — спалохаліся, але новыя хочуць. Прыехаў бы ты, паглядзеў, што робіцца. Папраўдзе, вазьмі ды прыедзь. І з Маргарытай пагаворыш, можа лепш угаворыш яе. Так жа з ёю справу цягнуць няможна, мы ўсе павінны пра яе падбаць. Не толькі ж лячыцца, але і паберагчыся трэба. Яна гэта сама ведае лепш за нас. Каму гэта ведаць, як не ёй. Але што ты ёй зробіш! Яна гордая, ды яшчэ і любіць нас усіх. Успамінае ўсё, як мы гадаваліся. Сапраўды, якое гора яе спасцігла! Але вельмі дрэнна, што яна тоіць яго ў сабе і нават з Маняю скрытная бывае. Вітае цябе Маня. Яшчэ адно. Чыталі мы газету (не зусім свежую, газеты сюды да нас даходзяць позна), дык там пра цябе чыталі, што ты нібыта там нейкі сход хацеў раскідаць і шкодную рэзалюцыю прапанаваў. Тут усе ўжо ўзялі ў шух вельмі. Я то не веру, што гэта было так, як надрукавана, але, прызнацца, адразу як прачытаў, дык жажнуўся. А хто цябе тут не любіў, дык пачалі языкамі малоць — от, кажа, табе і прававерны камуніст вельмі. Нешта недзе не ўнаравіў, дык і скідаюць ужо. Мне здаецца, што ўсё гэта нейкае непаразуменне. Пісані і пра гэта колькі слоў. Якуб».

* * *

«Браце Якуб! Пішу адразу пра справу. Што на мяне пусцілі паклёп — дык гэта ўсё рука Марынковіча. Сёння мяне «чысцілі», там гэты газетны паклёп быў самым галоўным абвінавальнікам. Паклёп з мяне знялі, і пра гэта будзе ў той жа самай газеце. Усе гэтыя матэрыялы — і мае, і Марынковічавы, пойдучь у камісію па чыстцы партыі. Марынковіч цяпер устрывожыўся. Як Маргарыта? Я пісаў ёй тады, пасля твайго ліста, што няхай адпачне гэты час, а да канца лета я збяру грошай, і тады яна паедзе куды падлячыцца. Ніхто мне з вас на гэта нічога не адказаў. Чакаю. Віця».

* * *

«Браце Віця! Не адказвалі мы табе доўга таму, каб не тры-вожыць цябе. Але цяпер пішу — Маргарыта зусім хворая. Зусім ляжала ў пасцелі і толькі гэтыя два дні патроху ўстае. Я прывозіў доктара, і ён сказаў, што нервы яе не ў парадку. Ёй трэба лячыцца, так што ты добра прыдумаў сабраць ёй трохі грошай. І я памагу, колькі будзе ў мяне, вельмі дрэнна з ёю, баязно, каб зноў не пагоршала. Якуб».

8. З стэнаграмы следчага допыту

...Зноў была ў мяне з ім сутычка.

Ён зусім іначай гаворыць са мною. Пра новага чалавека цяпер гаварыў не ён, а я. Трэба ад Марынковіча збавіцца, сказаў я яму, каб ён не шкодзіў фармаванню новага чалавека. Ён пачырванеў, вочы яго наліліся крывёю, але ён тут жа асеў. Яго аглушыла пастанова камісіі па чыстцы апарату і перадача ўсёй гэтай справы як матэрыялу ў партыйную камісію. Ён злуе, вар'юецца, але стараецца стрымлівацца. Штосьці хацеў са мною гаварыць, але я пайшоў. Я прачытаў яму на адыходзе Якубаў апошні ліст — губы яго сціснуліся, і ён з нянавісцю глянуў на мяне... Цяпер ён адзяецца прасцей, скінуў гальштук і вельмі ветлівы з усімі на працы. З кожным загаворвае. Але цяжка з ім гаварыць — усё выходзіць няшчыра, холадна, штучна. Нейк так выходзіць, што ўсякі або згаджаецца з ім, або маўчыць.

Як мяне ператрэсла ўся гэтая справа!

9. Тэлеграма

Віктару Лукашэвічу Прыязджай Маргарыта пры смерці Якуб

10. Ад аўтара

На гэтым канчаюцца пісанья матэрыялы, што да справы Віктара Лукашэвіча, і пачынаецца не пісаны яшчэ раман.

МАКАРКАВЫХ ВОЛЬКА

Кааператар Сафрон Дзядзюля вельмі заўзята расказваў, што прыцемкам, спускаючыся з высокага сельсавецкага ганка, ён убачыў такі малюнак: нейкая незнаёмая жанчына шпарка выйшла з-за дубовага паркана, які абгароджваў царкву і могільнік навакол яе, і ўпэўнена пайшла да таго месца, дзе калісьці была брама. Не знайшоўшы іншага спосабу ўвайсці ў могільнік, жанчына пералезла цераз жэрдкі, якія на месцы брамы былі наглуха папрыбіваны канцамі да слупоў. Паркан быў высокі, і Сафрон Дзядзюля не мог бачыць, што жанчына рабіла на могільніку. Ён толькі заўважыў, што яна адразу накіравалася кудысьці за царкву, дзе чатыры вязы густа ўсцілалі зямлю жоўтым лісцем. Ужо зусім было цёмна, калі жанчына выйшла з могільніка. Стоячы за рогам паркана, Дзядзюля бачыў, як яна некалькі разоў азірнула на царкву і цяпер ужо зусім паволі пайшла ў вуліцу. Неўзабаве жанчына зайшла, мусіць, у адну з канцавых хат, бо раптам яе нідзе не відаць стала.

Постаць і хада гэтай жанчыны непрыемна нагадалі Сафрону Дзядзюлю адну асобу, раптоўная думка пра якую разварушыла даўнюю прошласць. Успаміны гэтыя былі прыкрыя. Але з-пад гэтай прыкрасці даволі ўпарта высоўвала галаву ганарыстае даваленне.

Гэта было таму назад год дзесяць. Сафрон Дзядзюля сватаўся да Макаркавых Волькі. Вольцы тады было яшчэ не больш васемнаццаці год, і гэта была самая лепшая танцорка і заўзятая весялуха на ўсю вёску. Сям'я Макаркавых была бежанская. Яшчэ ў імперыялістычную вайну тут з'явіўся высокі чалавек з жонкай і малою дачкою. Прыехаў ён на сытым маладым кані. Сафрон Дзядзюля быў тады яшчэ падростак і разам з іншымі, такімі як ён, падшывальцамі, цёрся каля бежанскай фурманкі, пакуль высокі гаспадар яе хадзіў па хатах і апытваў прытулку. Бачачы на возе толькі адну бабу з малой дзяўчынкай, Сафрон так асмялеў каля чужога каня, што надумаўся навырываць з яго хваста валасні сабе на вуду. Конь хоць быў у аглоблях, але ўхітрыўся так зачапіць нагой Сафрона, што той адразу адцураўся валасні. Дзяўчынка на возе зарагатала. Сафрон адбегся, хапіў сукаваты пошвырак і смальнуў каню ў бок.

Бежанец астаўся ў вёсцы, і праз пэўныя гады Сафрон Дзядзюля пачаў ныць па чорнавалосай Вольцы. Ён хадзіў за ёю доўга, але ў яе і ў думках не было ісці замуж, і не толькі за яго,

але за каго б там ні было. Яна хацела ехаць вучыцца, і от аднойчы, не ведаючы, як ад яго адчапіцца, яна сказала яму ні то стала, ні то жартам:

— Я за цябе не пайду, бо ты такі...

— Які? Ну які?

— Ты такі, што абы дзе сеў, то пасля цябе заўсёды астаецца куча смецця, попелу з папярсы, пяску і гразі з-пад ног.

— Ну, а больш? — перабіў ён, увесь чырвоны ад злосці.

— Калі ты возьмеш у рукі якую-небудзь рэч, то адразу пачнеш на ёй цвіком, шклом ці хоць запалкай вырысоўваць сваё прозвішча і зглуміш тое, што трымаеш у руках.

— А яшчэ?

— Стол, за якім ты сядзіш, заўсёды астаецца пасля цябе зрэзаны нажом і сколаны. А на кожным лісце паперы, які трапіцца табе пад руку, ты сто разоў распішашся...

— Ну, кажы далей!

— Што ж далей?.. Ну, ты пусты ганарлівец... і яшчэ — кожнага любіш абсмяць... От зімой, я памятаю, мая маці несла ваду і, пакаўзнуўшыся, упала, а ты пасля рагатаў, што, пакуль яна ўставала, у яе голыя калені відны былі.

Апошнія словы Волька сказала гнеўна, гнеў гэты явіўся ў яе нечакана, пры ўспаміне аб гэтым выпадку.

Усё гэта было праўда, і тым больш зняважыла высокія Дзядзюлевы пачуці. Праз паўгода Волька паехала вучыцца на рабфак, а яшчэ праз паўгода ёй наўздагон пайшла заява аб тым, што яна «лісіца ў воўчай скуру» і не проста пайшла вучыцца на рабфак, а «пралезла» туды, і калі яна «працягвае» там вучыцца, то «гэта няправільна», бо бацька яе заўсёды трымаў сытыя коні. «Пад гэтага каня страшна было падысці», — такія гэта былі кулацкія стаеннікі. Усім было вядома, што ў тыя часы Вольчын бацька меў толькі і занятку, што з ранку да вечара вісець крукам у сельсавеце, дамагаючыся даведкі, што ён ніякі не кулак. Ён гаварыў, што ў часы бежанства сыты конь у яго быў таму, што ён, каб уцячы ад гарматнага агню, прадаў, што меў, да апошняй ніткі і купіў каня.

Але Дзядзюля быў вялікім актывістам. Хоць работа ў яго дома і стаяла, але затое ён быў практыкам у тым, каб лезці ў цэнтр «вялікіх» спраў. Ён пакрысе лез у кааперацыю, у малочную арцель, а пасля і ў сельсавет. Нейк так выходзіла, што ён заўсёды трапляўся пад руку, заўсёды ўсё ведаў, заўсёды пра ўсё мог тонка здагадацца, і нават самыя лепшыя працаўнікі так да яго прывыкалі, што трацілі патрэбу падумаць пра яго, а што гэта за

чалавек такі? У гэтай справе Сафрон Дзядзюля быў сапраўдны талент, можна сказаць, глыбокі і тонкі. З некаторага часу ён пачаў нават дабірацца да раённага цэнтра, каб прымасціцца там, калі не на службу, то на годнасць раённага актывіста. Але райвыканком быў ад яго дома далёка, і Дзядзюля задаволюўся тым, што пакінуў за сабой агульнапрызнаную годнасць то «душы ўсіх спраў», то «цэнтра ўсіх спраў» у сельсавецкім маштабе. Вядома, з такога чалавека кпілі ў кожнай хаце, але за вочы. У вочы ж ніхто не хацеў з ім звязвацца, кіруючыся прыказкай, што «воўк сабакі не баіцца, але звягі не любіць». Скончылася тым, што словы «душа» і «цэнтр» з'ядналі разам і пачалі зваць Дзядзюлю «цэнтральнай душой». І от гэтая «цэнтральная душа» здолела так усадзіць свой нос у сельсавецкія справы, што Вольчын бацька ніякай даведкі не дабіўся. Злосны на ўвесь свет, ён напісаў дачцэ горкую праўду, што не мае больш сіл і цярплівасці.

Даходзілі чуткі, што Вольку з рабфака звольнілі.

Але дадому яна, аднак, не прыехала. Яна нібыта недзе асталася на працу, а вечарамі хадзіла ў вярэбнію школу. Як бы там ні было, яна аднойчы ўлетку прыехала дадому на два тыдні з прычыны хваробы маці. Маці памерла і была пахавана ў тым далёкім кутку могільніка пад вязамі, куды цяпер хадзіла прыцемкамі незнаёмая жанчына. Пасля смерці маці Волька была яшчэ дома дзён чатыры. Яна крыху змянілася — пасталела, выраўнялася з паставы і стала яшчэ прыгажэйшая, як была.

Дзядзюля бачыў яе здалёку, і, як толькі яна паехала ў свой горад, следам за ёю пайшла заява, што яна ў свой час была звольнена з рабфака як кулацкая дачка. Здарылася так, што бацька яе тыдняў за пяць да яе прыезду і купіў быў на гадоўлю цяля. Пасля пахавання жонкі, выпраўляючы Вольку ў горад, ён цяля прадаў і грошы аддаў ёй. Яна не хацела браць, але ён упрасіў яе: яму было прыемна хоць так выказаць сваю сардэчнасць да сваёй дачкі, якая толькі адна і асталася цяпер у яго. Такім парадкам, у Дзядзюлеву заяву было ўпісана, што апошнім часам Вольчын бацька займаецца спекуляцыяй цялятамі.

Зноў пачалі даходзіць у вёску чуткі пра Вольку. Гаварылі, што начальнік той установы, дзе яна працуе, прыслаў сюды ў сельсавет запытанне. Але ніхто не ведаў, што Дзядзюля зноў учэўся ў гэтую справу. Поўны задавалення, ён слухаў гаворкі, што Волька нібы без працы. Але праз нейкі час Волька пачала раптам прысылаць бацьку грошы. Устрыжованы Дзядзюля пачаў збіраць весткі пра Вольку, але бацька яе раптоўна памёр,

і пахавалі яго суседзі: Волька не прыехала. Больш таго, яна нават не адказала на тэлеграму, якую ёй далі. У тым, значыцца, горадзе яе ўжо не было. Рад — няволя, а Дзядзюлю прыйшлося забыцца на ўсю гэтую справу. Праз некаторы час Волька прыслала бацьку грошы, але іх ніхто з пошты не забіраў, і яны пайшлі назад. Узнепакоеная Волька напісала бацькаваму суседу, і той адказаў, што бацька памёр і пахаван побач магілы маці. Пра Вольку больш нічога не было чуваць.

Жывая карціна ўсяго гэтага і паўстала перад Дзядзюлем, калі незнаёмая жанчына нагадала яму Вольку. З задаваленнем думаючы аб тым, што ён сваімі заявамі адпомсціўся Вольцы за колішнюю знявагу, Дзядзюля спакойна клаўся спаць, акругліўшы свае думкі фразай: «Цяпер мы з ёю квіты».

Назаўтра быў ясны дзень. Стаяла восень. Высока ўзнялася неба, і сонца залівала зямлю. Прыемны лёгкі холад адчуваўся ў подыху ветру.

Сафрон Дзядзюля зранку ішоў на сваю працу. Цяпер ён быў начальнік усёй кааперацыйнай сеткі па сельсавеце. З таго часу ён пастарэў, і дробная хада яго набыла большую выразнасць: цяпер ужо кожны мог заўважыць, што ступае ён дробна і ціха. Апануты ў бобрыкавае паліто, ён нёс свой партфель, мінаючы шырокія завулки новага калгаснага пасёлка. За апошнія гады на ранейшай вуліцы асталося не больш палавіны хат: хто будаваўся, хто выходзіў на шырэйшую разлегласць. Стаяла многа новых дамоў. Сафрон Дзядзюля таксама жыве ўжо ў новым сваім доме, з чорным і чыстым ходам. З поўдня ад пасёлка, як вокам акінуць, цягнуўся нядаўна засаджаны калгасны сад. З другога боку ішлі калгасныя гаспадарчыя пабудовы. Маладыя таполі, клёны і каштаны стаялі жоўтыя паабапал дарогі. Каб Волька Макаркавых з'явілася сюды, тут яна ўжо зусім не пазнала б роднай сваёй мясцовасці.

Кааперацыйнае праўленне было ў новым доме, за калгасным садам. Пешаходная сцежка вілася паўз самы могільнік. Падыходзячы да паркана, Сафрон Дзядзюля заўважыў раптам, што на царкоўнай сцяне вісіць нейкае паліто. Зацікаўлены, ён пералез цераз жэрдкі і падышоў. Царква была зусім трухлявая. Гнілая шалёўка не трымалася на цвіках і сыпалася ўніз спарохнелымі кавалкамі. Доўгія цвікі скрозь тырчалі па сцяне. На адным з гэтых цвікоў і вісела паліто.

Паліто было жаночае, на ваце, з прышытым поясам і коцікавым каўняром. Шустры верабей шаргануўся аб гэты мяккі

каўнер, улятаючы з заўзятым шчэбетам у акно, якое ўжо было без рамы і шкла. Сафрон Дзядзюля стаяў, задзёршы галаву, здзіўлена разглядаючы паліто. Раптам ён пачуў шоргат рыдлёўкі аб жвір. Азірнуўшыся, ён убачыў жанчыну. Пазнаў ці здагадаўся, але ён з першага моманту быў упэўнен, што гэта тая самая, учарашняя. Каб бліжэй яе разгледзець, ён інстынктыўна падаўся ў той бок і раптам спыніўся як ашаламонены: перад ім была Макаркавых Волька.

Гэта была маладая жанчына. Прывабнай сталасцю поўніліся ўся яе пастава, рухі і рысы. Яна працавала. Рыдлёўкай капала яна зямлю і даводзіла да парадку дзве магілы пад жоўтымі вязамі. Постаць яе была мажняя, і хараство, здаецца, яшчэ большае, як тады, калі яна была маладой дзяўчынай.

Ахоплены незразумелай трывогай, Сафрон Дзядзюля ціхом павярнуўся і шмыгануў за рог царкоўнай сцяны, поўны радасці, што яна яго не заўважыла. Выглядаючы паловай твару з-за сцяны, ён бачыў, як Волька некалькі разоў разгіналася, каб адпачыць, а пасля зноў бралася за працу.

Штосьці новае было ў ёй. Гэта не была тая ранейшая простая і вясёлая Волька. Наіўнасці тут ужо не было. Хоць Дзядзюля і не разбіраўся лішне ў тонкасцях тых адлюстраванняў, якія кладзе душа на твар, усё ж ён, стоячы тут за сцяной, падумаў, што гэтая жанчына ўжо, мусіць, глыбока ведае цану з'явам свету і людскім учынкам. У гэтую хвіліну ў яго з'явілася такое пачуццё, быццам яго асараматлілі перад усім светам. Сціснуўшы зубы, ён шпарка выскачыў з могільніка і рушыў да сваёй канцылярыі.

Да самага вечара ён быў неспакойны. За паўгадзіны да канца сваёй работы ён сядзеў у самым цёмным кутку канцылярыі і нехаця корпаўся ў паперах. Сонца спускалася за стагі саломы, і, увайшоўшы ў гэты пакой знадворку, адразу здавалася, што тут зусім змрочна.

Ціхом адчыніліся дзверы і хтосьці ўвайшоў. Дзядзюля не падняў галавы. Ён толькі ўздрыгануўся, калі пачуў проста перад сабою пявучы голас:

— Выбачайце, мне параілі зайсці да вас. Справа такая, што я прыехала сюды пабыць на магілах сваіх бацькоў. Я хацела прывесці магілы ў парадак. Чалавек, у якога я начавала, зробіць балясы, каб агарадзіць магілы, але ў яго няма цвікоў. Ён гаворыць, што ў краме цвікоў так мала, што іх не кожнаму прадаюць. Я і прашу вас, каб вы адпусцілі цвікоў, іх трэба не многа.

Змяніўшы голас так, каб яго не пазналі, і заціскаючыся глыбей у цёмны кут, Дзядзюля абазваўся:

— Можна падумаць, што вы вельмі шануеце памяць сваіх бацькоў! Аднак жа на пахаванне бацькі не прыехалі.

— Я тады толькі што скончыла медыцынскі інстытут і адбывала ў раёне першую практыку. Тэлеграма да мяне не дайшла.

— Няма цвікоў, — хрыпла раўнуў Дзядзюля. — Ніводнага цвіка няма. І не будзе!

Маладая жанчына шпарка выйшла. Сафрон Дзядзюля, сцяўшы зубы, падняўся. Ён аж счарнеў ад злосці і гневу. Як! Нягледзячы на ўсе заявы, яна скончыла інстытут і цяпер ужо доктар? Гэта жывы здзек з яго! Можна сказаць, што ніколі яшчэ раней ён не ненавідзеў Макаркавых Волькі так, як цяпер. Пануры, як кавалак хмары, ён дацягнуўся дадому і, каб асвязаць гарачую галаву, перад сном выйшаў у адной бялізне на двор. Неба схмурнела, ужо ішоў халодны асенні дождж. Сумысля ён прайшоў пад дажджом па садзе. Ірвануўся вецер, дождж лінуў густа і, пакуль Дзядзюля дабег да сянец, ён увесь быў мокры. Падзячы ў сенцах пад коўдру, ён адчуваў холад. К канцу ночы ў яго пачало балець горла, зранку яму зусім нездаровілася, а пад вечар высока паднялася тэмпература. Ён пачаў гаварыць з гарачкі, і сям'ю яго апанавала трывога.

Быў вечар. Волька сядзела ў свайго колішняга суседа за сталом. Ёй было прыемна слухаць успаміны гэтай сям'і аб бацьках яе. У хату ўвайшла жанчына і пачала расказваць, што Дзядзюля вельмі хворы, а па доктара далёка ў такое надвор'е ехаць, і ў Дзядзюлі ў хаце аж рукі ломяць з адчаю. Маладая жанчына адразу ўстала і папрасіла правесці яе да Дзядзюлі.

Трэба сказаць, што Дзядзюля быў смелы і храбры толькі там, дзе ўсё добра і лёгка ішлося. Цяпер ім апанавала няшчасце, і ён размяк, як гнілая саломка. Аслабелы, ён ляжаў і думаў пра тое, што нічога лепшага няма, як жыць на свеце. Хвароба напалохала яго, ён баяўся.

— Слухай, — замагільным голасам прагаварыў ён да жонкі. — Гэтая Волька, што прыехала — доктар. Ідзі пакліч яе.

У гэты момант адчыніліся дзверы, і на парозе з'явілася Волька. Дзядзюля затрапятаўся.

— Дзе хворы? — сказала яна сваім шырокім пывучым голасам.

— Я, я хворы, — прашаптаў Сафрон Дзядзюля. — Калі ласка, ратуйце, век буду дзякаваць. Так дрэнна мне прыйшлося...

Маладая жанчына пачала яго аглядаць. Будучы паслухмяным, як ягня, Дзядзюля бесперапынна выказваў просьбы — клапаціцца аб яго здароўі.

— У вас пачынаецца запаленне лёгкіх, — сказала маладая жанчына. — Як гэта вы маглі так захаладзіцца?

— Мяне прамачыў дождж, — прахрыпеў Дзядзюля.

— Тут ёсць дзе дастаць банькі? — запытала Волька.

— Ёсць тут у адной хаце.

— Дастаньце іх, я пастаўлю. А зранку трэба будзе лякарства. Рэцэпт я напішу.

— Вы мяне выбачайце, — ныў Дзядзюля. — Я вам цвікоў не даў. Прызнацца вам, то я забыўся, што яны ёсць. Я гэтую памылку выпраўлю, абы толькі паправіцца. Лячыце мяне, як мага, прашу вас.

— Дык гэта я ў вас прасіла цвікоў? А я і не пазнала. Нічога, хвароба не страшная, паправіцеся.

Волька пайшла. Праз гадзіны дзве Дзядзюлева жонка прыйшла сказаць, што банькі прыгатаваны. Ліў дождж. Волька ішла лячыць Дзядзюлю. Яму было горш, хрып ішоў з яго горла.

— Аптэка ад вас далёка?

— На станцыі, шэсць кіламетраў.

— Я напішу рэцэпт, а вы ідзіце зараз жа запрагаць каня. Трэба адразу дастаць лякарства. Дайце на чым напісаць рэцэпт.

Дзядзюлева жонка пачала шукаць паперы і інавата сказала:

— Ні кавалка паперы ў хаце няма, у яго ўсе справы ляжаць у канцылярыі. Хіба можа ў шуфлядзе каля вас, там нейкі звязак старых яго папераў, можа там знойдзецца.

Заплакала дзіця, і жанчына пабегла ў бакоўку. Волька адчыніла шуфляду і дастала адтуль жмут папераў. Гэта былі ўсялякія старыя рахункі і пратаколы, было некалькі пісьмаў. Волька шукала, адкуль бы адарваць кавалак няспісанай паперы. Нарэшце асобна яна ўбачыла некалькі паперы, перавязаных ніткай, і разгарнула іх. Глянуўшы ў іх, яна жахнулася, яна чытала чарнавікі Дзядзюлевых заяваў на яе. «Вось чаму я гэтулькі пакутавала, цярпела ганьбу і не меншы здзек!» Дрыжачай рукой яна адарвала ад аднаго чарнавіка палоску паперы і пачала пісаць рэцэпт. Увайшла Дзядзюлева жонка і ўбачыла, што Волька ставіць Дзядзюлю банькі.

Назаўтра Дзядзюлю стала лепш. А яшчэ цераз дзень ён ужо зусім бадзёра глядзеў са сваёй пасцелі на акно. Неба было зноў яснае, заходзіла сонца, і ў яго праменнях стаялі дрэвы за

акном. Насупроць аконнай шыбы, на тонкай галінцы вісела яшчэ некалькі апошніх лісткаў. Дзядзюля глядзеў на іх, але не заўважаў іх. Як цвік з-пад малатка, яго мазгі прабівала думка, што на яго накладзена пячаць ганьбы: у цяжкую для яго хвіліну Волька прыйшла ратаваць яго. Нягледзячы на ўсе яго заявы, яна стала доктарам. Так, як ніколі, яна цяпер стала, разумная, упэўненая ў сабе.

— Чартоўка паршывая! — замармытаў Дзядзюля. — Доктар называецца. Паставіла банькі, напісала рэцэпт і ўсё. Ні разу не прыйшла паглядзець, толькі два разы нейкую бабу прысылала запытацца, як мне. Толькі назва, што дактары, а сваіх абавязкаў не разумеюць. А можа не хочучь разумець!

У той жа самы вечар, падцягнуўшы да падушкі табурэт з лямпаю, Сафрон Дзядзюля пісаў карандашом на лісце паперы, вырваным з вучнёўскага сшытка. «Заява... Гэтая гора-ўрач дэталёва нават не азнаёмілася з хваробай. Ёй, безумоўна, трэба было дастаткова ўвайсці ў лячэнне, а яна абмежавалася толькі тым, што паставіла банькі і напісала рэцэпт. І ні разу не зайшла праверыць змагаючага з захворваннем арганізма... І яшчэ трэба дадаць, што гэтая асоба рэлігійная, што не можа быць у адпаведнасці са званнем савецкага ўрача, як то: гэтая асоба, нягледзячы, што ў свой час выключалася з рабфака як дачка кулака і спекулянта цялятамі, павінна была ізулеч для сябе ўрокі, якіх не ізулечла, паколькі гаварыла чалавеку, у якога спынілася, што ёй прыемна было пабываць на могільніку каля трухлявай царкоўнай сцяны. Гэта яна матывавала тым, што на яе ўсплывалі ўспаміны маленства, калі яна каля гэтай сцяны гуляла ў малыя гады з дзецьмі. Але тут падаплёка ўпаўне ачавідна...»

Дзядзюля раптам задумаўся: куды ж паслаць гэтую заяву? Невядома, адкуль яна сюды прыехала?

Зусім паправіўшыся, Дзядзюля ішоў на працу. Зазірнуўшы на могільнік, ён убачыў дзве акуратна абкладзеныя дзярном магілы Вольчыных бацькоў. Магілы былі абгароджаны новымі балясамі. «Недзе ж такі дастала цвікоў», — падумаў Дзядзюля. Удзень зайшоў у кааперацыю былы сусед Вольчыных бацькоў.

— Паехала? — запытаў Дзядзюля.

— Паехала, — адказаў чалавек. — Але ненадоўга. Ёй тут вельмі спадабалася, а ў раёне якраз не хапае аднаго доктара. Казала, што будзе прасіць, каб яе сюды назначылі.

«Вось цяпер і вядома, куды пасылаць заяву, — падумаў Дзядзюля. — Раённым органам».

У тыя самыя дні Волька пісала сваёй сяброўцы:

«...Тысячы момантаў з майго маленства паўсталі перада мной як жывыя. Я пазнавала дрэвы, каменні, узгоркі... Я прывяла да парадку магiлы бацькоў і доўга хадзіла па родных дарогах. Тут усё так блізка і знаёма майму сэрцу. Я шаную тое, што было ў маёй душы з маленства і люблю сучаснае. Тут мне будзе весела і радасна працаваць. Сярод тых людзей, якіх я ведала заўсёды, і тым цікавей мне цяпер бачыць іх у сапраўдным чалавечым жыцці...

Не абышлося і без непрыемных успамінаў. Я дазналася, праз каго я тады гэтулькі перацярпела знявагі і крыўды. Але гэты прыкры эпізод увесць у мінулым: не перашкодзіў жа ён мне скончыць інстытут. Я гэтага чалавека лячыла. Як мне было агідна дакранацца да яго рукамі. Я хацела толькі аднаго: каб ён хутчэй паправіўся і каб больш не лячыць мне яго. Прыйшоўшы дадому, я доўга мыла рукі і думала: зусім можа быць, што ён зноў пачне займацца падобным шальмоўствам. Нашто? Так сабе, з ласкі на пацеху... Адным словам — чорт з ім...

Пасля сапраўднага асенняга дажджу зноў стаіць яснае надвор'е і яшчэ цвітуць познія кветкі...»

1938

МАЛЕНЬКАЯ ЖАНЧЫНА

Яны ішлі ляснымі сцежкамі і глухімі закуткамі. Ішлі з дзецьмі. Меншых неслі на руках. Яны былі маўклівыя. У гэтай маўклівасці было адзінае для ўсіх іх пачуццё — вялікае і наймацнейшае за ўсё, што асталася цяпер у іх жыцці. Гэта была нянавісць, і ёй не было ні канца, ні меры.

Найбольш гэта былі жанчыны. Былі маладыя, былі і сярэдніх год, былі і старыя, але ішла сярод іх адна «жанчына» са «сваімі дзецьмі», у якой адной з'ядналася ўсё, што было напісана на многіх тварах, што жыло ў многіх душах. Гэтай «жанчыне» было год дванаццаць, і вяла яна з сабой двое дзяцей. Большаму хлопчыку было год сем, меншай дзяўчынцы — год пяць. Гэтую дзяўчынку яна нават разоў са два спрабавала падносіць на руках. Было гэта паблізу і раўналежна дарозе з Мінска на Маскву.

Бадай-што кожны з гэтых людзей перажываў сваю асабістую крываваю драму. Адзін не ведаў, дзе ў страшную хвіліну дзеліся бацькі, другі не ведаў, дзе дзеліся дзеці. Дзеці, якія ішлі адны, не

ведалі, дзе дзелася маці. Але ўсе ішлі на ўсход, ад ворага. І ўсё асабістае злілося ў кожнага ў адно з усімі.

Дванаццацігадовая жанчына, якая вяла сваіх дзяцей, не ведала, што гэта за дзеці. Яна іх спаткала на дарозе адных і ўзяла пад сваю апеку. Калі выйшлі на палявую дарогу і калі з'явіўся над галовамі нямецкі драпежнік, яна цвёрдым голасам загадала сваім дзецям упасці на зямлю і ўпала сама. Увесь натоўп жанчын і дзяцей ляжаў на зямлі, пакуль пералятаў ненаеднік. Здавалася, што ён ужо мінуў гэтае месца, але тут ён, зверху напэўна, заўважыў некалькі белых хусцінак на зялёнай зямлі. Праз гул матора сыпануўся дробны кулямётны стук і так жа дробна сыпануўся на распасцёрты ніц на зямлі натоўп град куль.

Што ж у гэтую хвіліну рабіла дванаццацігадовая жанчына? Упаўшы грудзьмі і тварам на зямлю, каб перачакаць бяду, яна заснула самым сапраўдным сном. Трэція суткі яна не спала ні часіны і ўсё ішла.

Высыпаўшы кулі, немец зрабіў круг і паляцеў далей. З нейкага інстынctu дванаццацігадовая жанчына адразу прачнулася, паднялася на ногі, падняла сваіх дзяцей і стала ў ланцуг усяго натоўпу. І неўзабаве яна ўжо ішла далей, прысутленая, маўклівая, з завостраным ад нуды і небыту носам, у стракатай хусцінцы на мілай дзіцячай галоўцы. Твар яе сабраўся ў адну рысу, непарушная ўпартасць паклала на яго сваю пячаць. Вочы накіраваны былі ў адзін-адзіны пункт — глядзелі туды, што ўжо было знойдзена і вядома.

Усё было вядома! Вядома стала, што прыйшла пара вялікага выпрабавання, смутку і ўпартасці, непахіснасці і непакорнасці. У душы — воля да жыцця, а над душою — крываваы забойца! І свавольная жыццярадаснасць дванаццацігадовай дзяўчынкі ператварылася ў сталасць спрактыкаванага чалавека, які многа ведае і да многага імкнецца. І ўсё гэта было на яе пакутным тварыку.

Раптам яе сямігадовы хлопчык сышоў убок і пайшоў з ёю побач.

— Ідзі за мной, — строга сказала яна яму, — мне мама казала, што трэба ісці роўна, адзін за адным, і спакойна, дык больш пройдзеш і менш стомішся.

— А дзе твая мама? — абазвалася жанчына, што ішла перад ёю.

— Маму забіла бомбай у Мінску, але яна яшчэ мне сказала, каб я ішла адразу ж і не аставалася.

На адзін найкарацейшы момант тварык яе зморшчыўся, сцягнуўся, рухавасць прабегла па ім, яна міргнула вачыма, сціснула вейкі, кулачком правяла па вачах, каб выцерці раптоўныя слёзы, глытнула сліну і загойдалася далей у роўнай, размеранай хадзе. І нейк адразу ўсе ўскінулі твары ўгару. Нямецкі драпежнік зноў ляцеў сюды. Няроўны рокат яго матора хлынуў раптоўна. Цяпер ён ішоў ніжэй, як першы раз, і кругі рабіў вузейшыя. Зноў натоўп жанчын і дзяцей ляжаў на зямлі, і зноў яна ў сваёй стракатай хусцінцы спала, уткнуўшыся тварам у здзірванелую абочыну дарогі. Побач з ёю ляжаў сямігадовы хлопчык, а пяцігадовую дзяўчынку яна праз сон адчувала працягненай рукой. Яе рука ляжала на руцэ той, якой яна стала замест маці.

І раптам увесь гэты гарачы і ясны дзень раскалоўся ад свісту. Усё ўскалынулася і рванулася ўгару. Свет страсянуўся, жудасны гук аглушыў яго, і стала цёмна. Але яна так моцна спала, што больш за хвіліну не магла апамятацца, калі ўскочыла на ногі з-пад зямлі, якая ўпала на яе балючым тупым ударам. Яе кінула далёка ад дарогі і засыпала зямлёй. Не паспела яна скінуць з сябе забыццё, як зноў, ужо з другога боку і так жа блізка ад яе рванулася з трэскам і грукам зямля. А пасля далей і далей, і так многа разоў. Усё згінула і знікла, і раптам заўладала светам цішыня. Чутно было, як аддаляўся гул, знікаў у вышыні, якой не відно было.

Яна стаяла адна ў гэтым жудасным пекле. Яснага дня ўжо не было. Ад дыму і пылу стаяла ноч. І вось у яе душу пачала сачыцца радасць, што стала ціха. Калені яе згіналіся, галава хілілася к грудзям. Усё яе цела ныла, балела і прагнула спакою. Дарэмна яна старалася што-небудзь разгледзець навокал сябе. З трывогай яна ўспомніла, што нават не ведае, як завуцца яе дзеці і як іх цяпер паклікаць, каб яны абазваліся. Яна апусцілася на калені, нейк бокам, і старчма галавой уткнулася ў зямлю, і ні з чым не параўнаная асалода сну ахапіла яе. Але разам з тым кожную хвіліну яе пранізвала пакута свядомасці, што яна не бачыць каля сябе сваіх дзяцей. Раз-поразу яна адрывала твар ад зямлі, шпарка адкрывала вочы, бачыла змрок пылу і дыму і зноў падала ў яшчасце сну. І так было многа разоў. Пасля пачаў яснець дзень, і яна з натугай, якая магла быць не пад сілу самаму моцнаму целам і духам мужчыну, адарвалася ад сну і загапталася назад і ўперад. Ужо не было дарогі, а замест яе ямы. Не было і зялёнай абочыны. Тут ляжала шэрая зямля. Яна працёрла кулачкамі вочы і ўбачыла адарваную галаву той жанчыны, якая ішла перад ёю. У трывозе яна пачала азірацца, дзе яе дзеці. Але бачыла толькі рукі

і ногі, адарваныя ад цел, галовы і скрываўленыя косці. І тут вочы яе спыніліся на той малой дзяўчынцы. Дзіця было напалавіну прысыпана зямлёй, але твар быў наверху. Ён быў чорны ад пылу і дыму. Яна падняла сваё дзіця на рукі. Яно вельмі цяжка дыхала і вачэй не расплюшчвала. І толькі цяпер яна заўважыла, што ў дзіцяці скрываўлены ногі. Густая ад зямлі кроў цякла бесперастанку. Дванаццацігадовая жанчына прыціснула да сябе сваю дзяўчынку і бездапаможна азірнулася. Хоць бы дзе жывы хто, хоць бы чалавечы голас! Ахопленая страхам і смуткам, яна, моцна трымаючы пры сабе дзіця, пабегла полем у той бок, дзе стаяла сонца. Два разы яна спатыкнулася і два разы падала, але кожны раз утрымоўвалася на каленях, каб зберагчы тую істоту, якуго несла на руках. І кожны раз аставаліся на палявой зямлі знакі ад яе вострых каленак. Яна ўсхватвалася і бегла далей, трымаючы ў памяці толькі адно — туды, дзе стаіць сонца. Гэта яна цвёрда засвоіла: каб не збіцца з дарогі, трэба ісці туды, дзе ўсходзіць сонца, трэба ісці на ўсход, к Маскве. Так сказала ёй, уміраючы, маці. Але цяпер было пасля паўдня. Сонца стаяла высока. З галавы яе выйшла, што трэба праверыць свой кірунак на ўсходзе сонца. Яна ў гэтыя моманты не магла адумацца і бегла к паўднёваму сонцу, якое ва ўсім сваім бляску стаяла над гарачай зямлёй.

Ёй здавалася, што яна бяжыць вельмі доўга. Сэрца яе разрывала грудзі. Яна пайшла павальней. Ногі блыталіся ў траве, над якой гулі пчолы. Гарачыня ціснула яе. Яна азірнулася і села на зямлю. Сваё дзіця яна паклала на зямлю і, пакуль аддыхвалася, не адкрывала вачэй, а як адкрыла, убачыла, што дзіця не варушыцца і не дышае. Смерць! Яна гэта адчула ўсім сваім інстынктам. Яна ўстала на ногі і доўга так стаяла. Цяпер яна з усёй яснатай думкі чакала, што хто-небудзь з'явіцца на гэтым пустым і гарачым полі. Раптам яна прыгнулася, дакранулася рукой да нежывога дзіцяці і вельмі паволі пайшла ў той бок, куды ішла і дагэтуль — к сонцу. Многа разоў яна чула за сабой далёкія ўзрывы, многа разоў чула дзесьці над сабой рокат нямецкіх ненаеднікаў, але яна нават не аглядалася, быццам нічога і не чула. Усё ішла і ішла. Вузкая палявая дарога была перад ёю. І якраз добра — дарога вяла проста туды, дзе стаяла сонца. Яна пайшла шпарчэй. Сонца плыло к захаду. Цяпер было лягчэй ісці, не такая была гарачыня. І яна падумала, што сонца спусціцца яшчэ ніжэй і тады стане яшчэ лягчэй, а пасля будзе адвяхорак і яна напаткае людзей і зусім добра будзе. Яна ўскінула твар угару,

каб паглядзець, ці высока сонца. Сонца стаяла ўжо даволі нізка, і тут яна адумалася і ўспомніла, што не туды ідзе, куды трэба. Трэба ісці туды, дзе сонца ўсходзіць, а яна ідзе туды, дзе сонца будзе заходзіць. Спалохана яна азірнулася і пачала думаць: дзе ж на небе тое месца, дзе ўсходзіць сонца. Ці там, дзе на даляглядзе відны нейкія дрэвы, ці там, дзе той узгорак з ветраком? І ніяк яна ўгадаць не магла. Яе агарнула думка: перачакаць тут ноч да дня і тады рушыць на першыя сонечныя праменні. Яна зноў села на зямлю, пасля неспакойна ўстала. Непадалёку вызначаліся зараснікі нізкарослых дрэў і кустоў. Іх нядаўна мінула сонца. Яна пайшла туды і ўвайшла ў цень.

Аднак жа гэта быў сапраўдны лес, і здаваўся ён здалёк нізкім таму, што рос у лагчыне. Тут раслі яліны і трапляліся бярозы. І ядловец гусціўся пад арэшнікам. Як тут было ціха і спакойна! Здавалася, усе грымучыя навальніцы смерці і пакут адышлі ў нябыт. З вельмі далёку даходзіў сюды грукат нейкіх узрываў, але гэта не было над галавой, і ў гэтым было шчасце. У прагаліну паміж дрэў падала з самага нізкага свайго захаду сонца. Дзяўчынка стаяла ў сонцы быццам ужо ў бяздум'і. Стракатая хусцінка на яе галаве страціла ўжо ўсе свае колеры. Гэта была анучка, брудная і скамечаная. Сукенка вісела на гэтым дзіцяці кавалкамі трантаў, вываленых у зямлі. Ног не было відно з-пад пласта пылу. Там, дзе ногі былі прабіты і абадраны аб каменні і карчы гэтай нялюдскай дарогі, тырчалі гузы закарэлай крыві. Завостраныя плечы яе тырчалі ўгару, адно плячо трымалася вышэй за другое і раз-поразу ўздрыгвала. А твар быў учарнелы, завостраны і неспакойны. Чым больш яна стаяла тут, тым выразней сыходзіла з яго пячаць ранейшай цягавітай упартасці, і замест яе ажываў адчай. З-пад залепленых зямлёй вейк відны былі вочы, у якіх смяртэльная стома змагалася з выбухамі страшнага агню. Гэта быў позірк ні з чым не параўнанай прагі да радасці, здушанай найвялікшым смуткам. Неўзабаве пачало прасочвацца ў душу і пачуццё адзіноты, але яно не паспела пакласці сваю пячаць на вочы. Так, як птушка, чуючы свой час, шукае ціхага месца ўміраць, яна пачала шукаць вачыма чагосьці каля сябе. Ужо ў гэтыя моманты ногі яе пачалі згінацца ў каленях, худзенькая постаць яе яшчэ больш прысутулілася, яшчэ больш падняліся ўгару плечы, твар усімі рысамі сваімі і вачыма ўпаў уніз, і ўсю яе павяло з месца. Нейк бокам падышла яна к дрэву і паехала ўніз. Гэта было жывое ўвасабленне самай закончанай супрацьлегласці ёй самой, якая яна была яшчэ некалькі дзён таму назад. Каб увесць свет, як вялік

ён ні ёсць, ад усіх сваіх пачаткаў і бязмежнасці сабраўся і ажыў, як вялікая істота, з вачыма, каб бачыць, з вушыма, каб чуць, з душой, каб адчуваць, з розумам і думкамі, — сумленне кінула б яго ніц перад гэтым дзіцем. Ён страсянуўся б ад жаху, што так не ўдаўся ў ім сэнс шмат чаго, што ён церпіць на сабе.

Упаўшы на зямлю, яна, чорная, скурчаная, маленькая, здушаная, уткнулася галавой у дрэва, тварам уніз, і сцішылася. Праз паўхвілівы яна шпарка адарвала галаву ад зямлі, зірнула ўгару і зноў упала. І так было многа разоў. Відаць, душа яе не паддавалася зморанасці цела, і кіпела, і рвалася. Раптам яна ўздрыганулася. Гэта быў плач не дзіцячым голасам, але гэта плакала дзіця, а не тая жанчына, што не так даўно апекавалася над меншымі за сябе. У яе ўжо і слёз не было, і вочы былі сухія, калі яна плакала. Нарэшце літасцівы сон наваліўся на яе, але ласкавасць яго не была доўгая. Пачаўся сонны кашмар, без выразнасці і якой бы там ні было формы. Бяздомнасць, выгнанне, смерць, сіроцтва, матчыны вочы перад смерцю, грукат нямецкіх бомб, самалётаў, бязлітаснасць, жорсткасць — усё палосамі агню і зямлі ішло ўгару і не давала шчасця быць у забыцці. І так цягнулася доўга. Можа гэта была вечнасць, якую хрысціянства дакляроўвае злачынным душам. І вось яна паднялася і села. Зорнае неба было над ёю, і чорныя дрэвы маўчалі. Стаяла цішыня. Яна прытулілася к дрэву. І так, седзячы, адразу заснула і ўжо не чула сама, як галава яе і плечы паехалі па дрэве ўніз і яна ляжала на зямлі.

Прайшло многа часу, бо калі яна прачнулася — сонца спускалася к захаду. Пабудзілі яе выстралы і крыкі. Стоячы пад дрэвам, яна бачыла, як беглі чырвонаармейцы, як навокал стралялі, як дзесьці на ўзлеску стукаў кулямёт, а ў другім баку ехалі грузавікі. Лес ажыў, і яна азіралася навокал сябе і пасля стулілася за дрэва. І раптам яна ўбачыла, што проста да яе бяжыць пемец. Яна яго пазнала адразу, хоць ніколі раней яго не бачыла. Ён ужо быў крокаў за шэсць ад яе і раптам пачуў наперадзе, так як і за сабой чуў, крыкі і шум людзей. Ён закруціўся на месцы. Яна задрыжала і не спускала з яго вачэй. Ён кінуўся на жывот, выцягнуўся і пачаў страляць перад сабою. Яна бачыла яго плечы і, адумаўшыся, пачала заўважаць, што ён цэліцца перад сабою. Але да яе свядомасці, што значыў гэты прыцэл, дайшло пасля. Цяпер яна не зводзіла воч з яго плеч, з яго галавы. Пачуццё жаху, уласнай гібелі, рэшткі вячорнага кашмару ўладалі ёю. Каб не стрывожыць яго, яна ціхом адышлася, пасля пабегла. І ўбачыла трох чырвонаармейцаў. Яны ляжалі на зямлі і, выцягнуўшы

перад сабою вінтоўкі, не спускалі з чагосьці вачэй. Яна кранула аднаго рукой.

— Падай і ляжы! — грозна сказаў ён ёй.

— Там немец ляжыць і страляе. Унь там.

Чырвонаармеец паглядзеў на яе, устаў і пайшоў, прыгнуўшыся. Яна ішла поплич яго, таксама як і ён, угнуўшыся, і паказвала рукой. Калі ён упаў на зямлю, упала і яна. Чырвонаармеец прыцэліўся і стрэльнуў. Яна бачыла, як немец уздрыгануўся і ўткнуўся галавой у зямлю.

— Гатоў, — сказаў чырвонаармеец. — А ты ляжы на зямлі.

І пайшоў назад. Яна ўпала на зямлю, і першая за тыя дні радасць страсянула яе душу. Яна ляжала, пакуль усё заціхла, і пасля пайшла да чырвонаармейцаў. Яны збіраліся разам і гаварылі паміж сабою, што ўвесь нямецкі дэсант знішчан. Чырвонаармеец, якому яна паказала немца, падняў яе на рукі і пранёс крокаў тры, а пасля яна пайшла поплич яго. Яны прайшлі паўз таго немца, і яна бачыла яго, доўгага, спруцянелага.

Момантам гэтай радасці скончылася яе адзінота, таксама як і яе маленства. Прышла сталасць на доўгі яе век.

1942

ВЯЛІКАЕ СЭРЦА

Вёска Галаскі выславілася тым, што ў ёй чалавек малога росту і сярэдніх год, Пархвен Катлубовіч, біўся з п'яным пеўнем. Гэта было даўно. Малыя хлопцы дасталі гарэлкі і сілком напалі пеўня, злавіўшы яго на Пархвенавым двары. Певень стаў як шалёны і кінуўся на свайго гаспадара, калі той выйшаў на двор. Пархвен спачатку адмахнуўся ад пеўня, але той падлятаў і дзеўб чалавека ў твар. Пархвен кінуўся на ўзвар'яцелую птушку, і так яны ўдвух качаліся па зямлі, аж пакуль Пархвену не ўдалося, нарэшце, адкінуць пеўня на той бок свінушніка. Пра гэтае смешнае здарэнне доўга гаварылі, а пасля з году ў год так і хадзіла погаласка пра бойку чалавека з пеўнем. На Пархвенавым агародзе рос вялікі стары дуб. Можна сказаць, што ён узвышаўся над усёй мясцовасцю, і калі па шашы, якая праходзіла тут непадалёку, ехалі людзі, ім гэты дуб відзён быў гадзіны дзве, а вёска Галаскі ўсё яшчэ недзе скрывалася ў полі. Але даволі было і дуба, каб, зірнуўшы на яго, хто-небудзь не падаў заўвагу:

— А унь і тыя Галаскі, дзе Пархвен з пеўнем біўся.

І кожнаму, нават самаму далёкаму ад Галаскоў чалавеку, які ніколі таго Пархвена і не бачыў, здавалася, што Пархвен — чалавек варты смеху і нясталы: вядома, дзе ж гэта на свеце было, каб стары чалавек з пеўнем біўся. Так і склалася ўяўленне па людзях аб Пархвене Катлубовічу. У саміх Галасках часта льга было пачуць, як жанчыны крычалі на дзяцей:

— Чаго вы развар'яваліся, як Пархвен каля пеўня!

Што ж да самога Пархвена, то ён, здавалася, не зважаў на такую сваю славу. Магло быць, што гэта быў чалавек можа і дробны сваёй натурай, але ў кожным разе ён быў задаволен тым, што было ў яго: была смешная слава, была хата, пры ёй двор і агарод, у агародзе прадзедаўскі дуб напроці хатніх вокнаў і жыццё — ціхае і роўнае, у цягавітай працы ад усходу сонца да заходу і з панядзелка да панядзелка. Ён быў скупы на словы, і за гэта сусед не ўзяў яго ў суд за сведку: «Ён жа ў гадзіну па слову цэдзіць». Пархвен пра гэта нават і не ведаў, а думаў, што гэта выйшла таму, што на судзе і без яго абышлося. Ён рана аўдавеў, і з дзяцей у яго была адна толькі дачка. Ён тады зусім як бы ўвайшоў у самога сябе. Упраўляў сваю работу, весну, лета і восень хадзіў босы («так ямчэй» — казаў), гадаваў сваю дачку Марылю, а яна расла вельмі высокая і, калі дарасла да паўналецця, была вельмі мажняя, на галаву вышэй за бацьку, які, здавалася, пашчуплеў, і новая рыса з'явілася ў яго: раней ён з малых год наложваў сваю Марылю да работы, а гэта ўсё сам у хаце рабіць стаў: варыў яду, карміў свіней, насіў з лесу ўвосень кашом апенькі, і нехта пусціў пра яго новую пагалоску: у яго быццам на левай назе не пяць, а чатыры пальцы. Марыля з кожным годам яшчэ больш мажнела і пайшла замуж за каваля ў мястэчка на тым беразе рэчкі, да якой даходзілі галаскоўскія паплавы. Тады Пархвен Катлубовіч быццам змяніўся натурай: стаў бываць на людзях і больш гаварыць. А вядома, што ён мог гаварыць, не бываючы ніколі далей зарэчнага мястэчка. Гаварыў пра буракі і рэдзьку, пра алешнік і асаку, пра дупляваты асіннік і пра мак-відук. І пайшлося так, што найбольш ён гаварыў пра гэтыя рэчы з жанкамі, а мужчыны пра яго казалі:

— І чорт яго ведае, як такі чалавек адважыўся біцца з пеўнем, ды яшчэ з п'яным.

Праз некаторы час Пархвен Катлубовіч прынёс з зарэчнага мястэчка ў свой агарод Марылінага двухгадовага сына і пасадзіў яго пад дубам, сказаўшы яму:

— Ты яшчэ, унуча, малы і не ведаеш, што гэты дуб садзіў твой прапрапрадзед. Ты малы?

— Малы.

— А бачыш, колькі жалудоў насыпалася? Бо цяпер восень. Мне няма часу, і матка твая таксама не мае часу, а ты тут збірай сабе з травы жалуды і забаўляйся з імі, а пасля маці цябе забярэ. А калі будзе заходзіць сонца, то зірнеш угару, як тады відно будзе ў дубовым голлі! Я і сам кожны вечар гляджу. Прывыкай да гэтага дрэва. Можа ты яго кожны дзень праз сваё жыццё будзеш бачыць. Бачыш, які жолуд! Зялёны з жоўтым. Бо можа табе суджана жыць у гэтай маёй хаце. Хата яшчэ здаровая, а ты ў мяне адзін. Каму ж хата пасля мяне будзе, як не табе? Можа ты ў вялікім дзе свеце апынешся, як вырастеш. А дуб сабе будзе на гэтым самым месцы расці, і кожны год жалуды з яго будуць падаць, і табе будзе здавацца, што ты дайшоў ужо да такога месца на свеце, без якога і свет не свет, і людзі не людзі, а тым часам сонца кожны дзень, калі будзе заканчваць сваю дзённую дарогу, прысядзе адпачыць на гэты дуб, а не на тваю галаву, хоць яна і залатая была б. Дык ты і падумаеш, калі чалавекам будзеш, што і дзяды і прадзеды ў цябе былі, і там, дзе яны жылі, сонца на дрэвах бывае кожны дзень... Бачыш унь? Жолуд упаў!

Ён так разгаварыўся, што нават гаварыў, калі ў хату ўвайшоў. Так з ім бывала цяпер. У гэты свой час ён думаў, што можа мала песціў і шкадаваў сваю Марылю, а калі гора яе спасцігне, то што яна добрага ўспомніць са свайго маленства?

— А ты ж не даваў ёй нават у печы паліць, а рабіў гэта сам, калі яна была ўжо вялікая, — сказалі яму, калі ён пачаў раз гаварыць аб сваёй Марылі.

— І добра рабіў, што не даваў, хоць выгулялася дзеўка, — адказаў ён.

І дзіўна было людзям бачыць дробнага ростам Пархвена Катлубовіча, які стаяў ужо на парозе сваёй старасці і так клапаціўся аб сваёй Марылі, якая жыла асобна, мела сваю сям'ю, ростам, размахам плячэй, даўжынёй рук і сілай была падобна на здаровага мужчыну і мела са сваім кавалём багатую дамоўку.

Аднойчы Пархвен Катлубовіч захаладзіўся, пакашліваў, і яму здалося, што прыйшла нейкая бяда. Ён лёг на ложка, каб адляжацца ад хваробы, і наказаў праз людзей Марылі, што захварэў. Таго ж дня падвечар Марыля, як бура, уляцела ў хату, а за ёю ўвайшоў яе каваль. Зяць закурыў, седзячы каля Пархвена, а Марыля падмяла хату, памыла вокны і міскі і пагаварыла з бацькам. І яму стала лепш.

— Заўтра, Марылька, я буду здароў, не прыходзь, — сказаў ён, а сам сабе падумаў: «Заўтра сёе-тое яшчэ мне пабаліць, а паслязаўтра ўжо ўсё пройдзе».

Назаўтра ён, як і заўсёды, устаў нацяможку і да падвячорка спускаў сухастой у лесе, а першым прыцемкам сядзеў на прызбе і глядзеў, як апошняе сонечнае праменне ляжыць на дубовай вяршаліне, а ўвесь агарод пад дубам агортваецца вечарам. Адбывалася і яшчэ многа важнага і патрэбнага: за Галаскамі пракрычала балотная птушка, з шашы доўга чуўся грузавы аўтамабіль, запахла роснаю травой, і неба за агародамі цьмела, зламаная саломіна гойдалася на браме: узнімаўся нанач вецер. «Вось я і здаровы», — думаў Пархвен, хоць і сам не ведаў, чаму якраз з гэтай хвіліны ён стаў здаровы, а, кладучыся спаць, думаў, што ён жыве адзін, і што прыйшла старасць, і што ён у сваім жыцці занадта мала зрабіў для сваёй Марылі. «Ну, што ж, няхай ужо са сваім кавалём там як-небудзь», — сцешыў ён сябе, нарэшце, і заснуў да самай раніцы на доўгую вераснёўскую ноч. Усю тую восень, а пасля зіму і вясну ён пражыў з нейкім цьмяным адчуваннем, што прыйшла старасць, і што ўжо скончаны яго вялікія справы, і што трэба ўжо толькі дажываць веку, і невядомая раней горыч прыйшла да яго. «Я толькі і зрабіў, што пабіўся з пеўнем», — падумаў ён раз. Але суджана яму было вельмі хутка адцурацца гэтых думак, як самай брыдкай непатрэбшчыны. Прыйшла пара гора і думак толькі аб тым, што навісла над душой і перад чым ранейшыя клопаты і гора сталі дробнай забаўкай. Вось дзе была праўда, вялікая і горкая: жылося, былося і прычкалася. Дзеля чаго ж так добра было жыць, калі да такога канца дайшло? Вось калі смутак сапраўдным болем разануў душу аб тым, што Марыля не так многа мела шчасця ў мінулым і ўжо не можа ўспамінамі заглушыць сваёй беспрасветнасці. Як яна збляжэла! Страшна стала глядзець, якая яна высокая! І твар яе ўчарнеў за тры дні. Асталася яна адна як ёсць і вярнулася назад да яго і жыве ў роднай хаце. Але гэта ўжо не была тая Марыля, якую ён гадаваў і шкадаваў. Гэта была ўжо пажылая жанчына, праз жыццё якой прайшоў добры чалавек, каваль з зарэчнага мястэчка, і сын, якому ішоў ужо чацвёрты год.

На трэцім тыдні вайны ў зарэчным мястэчку асеў нямецкі камендант, а яшчэ раней з Галаскоў чутно было, як па шашы грукаюць і равуць нямецкія машыны. У мястэчку пачалі шукаць неадмабілізаваных мужчын. Яны і сапраўды былі і прыхоўваліся,

дзе хто мог. Такі самы быў і Марылін каваль. Яму горка было і дом з сям'ёй кінуць, і аставацца яшчэ горш было: на ўездзе ў мястэчка ўжо чатыры дні вісеў на дрэве нехта нікому невядомы, якога гітлераўцы злавілі на шашы і ў той жа дзень павесілі. Каваль сядзеў у лесе, і Марыля насіла яму есці. Калі пачалася ў мястэчку аблава, Марылі ўдалося з хлапчуком на руках выбегчы на паплавы. Прыгінаючыся да прырэчных зараснікаў, яна дайшла да лесу і перад вечарам там жа развіталася з мужам. Іншай рады не было, як ісці яму адгэтуль. Пацалаваўшы Марылю і сына, ён рушыў змрокам дня ў вялікую дарогу. Дзе і як ён пяройдзе фронт і выйдзе да сваіх — гэта здавалася яму лягчэйшай справай, чым тое, што Марылін твар стаў востры і сухі. Ён шпарка ішоў усю ноч і не мог хоць на момант вырваць са сваёй галавы пакутнай думкі аб яблыньках пры доме, якія гэтай вясной першы раз зацвіталі.

Калі яна падыходзіла агародамі да свайго дома, хлопчык штосьці пачаў ёй гаварыць.

— Маўчы, сыноч, — сказала яна, — а то пачуе немец.

Спалоханае дзіця сціхла, але ад ворага не ўратавалася: ён сядзеў у сенцах, замок з якіх сарваў з прабоём. Ён толькі яе і чакаў, нават і ў хату не пусціў, так з сянец і пагнаў разам з хлопчыкам у каменданцкую ўправу. Тры дні там яе дапытвалі, дзе яе муж. Ужо ёй выкруцілі палец на левай руцэ, ужо ўвесь твар быў у крываваых сіняках, і апроч таго, што каваль у арміі, яна нічога не магла сказаць. Уначы на чацвёрты дзень камендант прыклаў рэвальверную рулю да хлопчыкавага вуха і ціха сабе, быццам гэта ён адрэзваў прыгожымі нажнічкамі кончык цыгары, стрэліў. Марыля спачатку закрычала, пасля анямела. Так яе выпхнулі на двор і, б'ючы рамянямі, прагналі далёка ад каменданцкага дома, і яна ўжо не бачыла, як салдат выкінуў яе нежывое дзіця праз акно на дарогу паміж травяністым капяжом і плотам. Больш за тыдзень яна, як адзічэлая, прабадзялася на лесе, полі і прырэчных паплавах, а пасля прыйшла да бацькі чакаць нечага таго, што набліжаецца з кожным пражытым днём.

Час — найлепшы доктар чалавеку. Ён уціхамірыць хоць які боль. Пасля лета прыйшла восень, а пасля зіма. Марыля ўсё жыла ў бацькі і аднойчы ў сярэдзіне лютага змрокам дня сказала бацьку:

— Нешта сёння больш як заўсёды верх дуба на агародзе стаіць на сонцы.

— Бо дзень пабольшаў і вясна блізка, — адказаў Пархвен Катлубовіч, ужо сівы каля вушэй і аблысёлы наверху галавы стары чалавек. Ён аж выйшаў на двор, пакуль не змеркла, глядзеў адтуль цераз вуліцу на дуб у агародзе і ўсё гаварыў сам сабе, быццам спяваў:

— Вось і зіма прайшла, і дзень вялікі, і перазімавалі, і вясны дачакаліся...

Якія прыйшлі неўзабаве ночы! Лес трашчаў і гуў ад густога ветру. Снег пачаў асядаць, і на світанні дзён ружовы водбліск неба ляжаў у снегавай вадзе. Шаша за Галаскамі стала чорнай. Вароны бадзяліся па голай мокрай зямлі, і яснымі адвячоркамі сонца ўсё больш і больш затрымлівалася на дубовай вяршаліне. А тым часам у зарэчным мястэчку з’явіўся новы чалавек — высокі, сярэдніх год і як бы прысутлены. З гэтай прысутленасці і з паходкі яго пачалі пазнаваць тутэйшыя пажылыя людзі. Пазнаў і Пархвен Катлубовіч. Раз, стоячы пры акне і гледзячы на вуліцу, ён сказаў Марылі:

— Паглядзі, вуліцаю ідзе чалавек і з ім салдат. Каб стары Пфайфель не памёр, я падумаў бы, што гэта ён.

— А хто такі Пфайфель? — запытала Марыля.

— А па той бок рэчкі пры самым мястэчку быў у старыя часы маёнтка пана Гальцовіча, і правіў усім маёнткам наняты немец Пфайфель. Гальцовіч пасля злавіў яго на тым, што ён цягнуў у сваю кішэню з маёнтка больш, чым аддаваў самому Гальцовічу, і прагнаў яго, і той паехаў назад у сваю Нямецчыну, а пасля прыехаў да другога пана, па той бок шашы, і перад самаю той вайной памёр. А гэты, што ішоў цяпер вуліцай, кропля ў кроплю — той.

Праз некалькі дзён усіх галаскоўцаў і местачкоўцаў сагналі разам, і той, падобны на Пфайфеля, сказаў перад людзьмі прамову:

— Я прыехаў на гэтую зямлю, якую некалі мой бацька даводзіў да ладу. Ён, нябожчык, многа сіл аддаў гэтай зямлі. Рагунак гэтай зямлі ў нямецкай культуры і арганізаванасці. Даўней паны, а пасля бальшавікі тут не ўмелі гаспадарыць. Я навучу вас культурнай працы на зямлі.

Так галаскоўцы дазналіся, што гэта прыехаў да іх уладаць тым даўнейшым маёнткам сын таго Пфайфеля. Ён асталываўся жыць на краю мястэчка ў былым калісці панскім доме. Дом стаяў на высокім месцы, і з галаскоўскай вуліцы з тых дзён відно стала, што пры доме стаіць на варце нямецкі салдат. І галаскоўцам

пачало здавацца, што дарога ім туды, на той бок рэчкі, загароджана. І гэта было адчуванне такое, што як быццам ад чалавека адабралі паўсвету. Адтуль жа салдату Галаскі былі відны толькі вярхамі стрэх, а ніжэй густа раслі сады, а цераз стрэхі чарнелася лінія шасейнай дарогі, далёка, за шэрым полем. У гэтым полі была доўгая града хмызняку, яна цягнулася да самай шашы і на той бок яе. Аглядаючы праз бінокль мясцовасць, Пфайфель заўважыў, што вартавы салдат не можа са свайго месца бачыць гэтую хмызнячную граду з-за нейкага вялікага дрэва, якое густым сваім голлем нават і цяпер, калі яно бязлістае, закрывае даволі шырокі прагалак за Галаскамі. Пфайфель зацікавіўся гэтым дрэвам з трывогай: хмызняком могуць ісці партызаны, а пасля хмызняку ўжо і полем могуць ісці проста сюды: іх будзе скрываць дрэва, а лепш за ўсё яму самому па некалькі разоў на дзень аглядаць праз бінокль усю шырыню мясцовасці. Ён нацэліўся на невядомае яму чужое дрэва і пачаў удакладняць, дзе яно расце. Два салдаты-інваліды закончылі пошукі тым, што нарэшце апынуліся ў агародзе Пархвена Катлубовіча пад дубам. Вось яно, тое дрэва! Цэлы тыдзень пасля гэтага клопат тачыў і Пфайфеля, і каменданта: выгнаныя на спілаванне дуба галаскоўцы ніякай рады даць не маглі: дуб быў у некалькі абхватаў і таўсцейшы за даўжыню піл. Пілы рваліся, а дуб стаяў. Спілаваць яго нельга было. Прайшоў тыдзень марна. Тады камендант загадаў Пархвену Катлубовічу за два дні прыбраць з агарода дуб. Пархвен, як стаяў перад камендантам зняўшы шапку, так і дадому прыйшоў з шапкаю ў руцэ і так прасядзеў на лаве каля стала да самага вечара. А змокам ён перабуўся ў навейшыя боты і выйшаў з дома, і хоць ён нічога пэўнага не сказаў на адвітанні Марылі, але яна і так ведала, што ён проста толькі сышоў, бо жыцця ўжо тут больш не будзе. «А я буду пільнаваць хаты», — цвёрда падумала яна і перабыла тую першую ноч з вялікім смуткам. Зранку ўзышло сонца, і ёй стала лягчэй на душы. Праз два дні сам Пфайфель з салдатам-інвалідам прыйшлі ў Галаскі і доўга глядзелі на дуб. Ён стаяў сабе вышэй над усёй мясцовасцю, а пад ім ляжалі парваныя і пашчэрбленыя пілы. Пфайфель тым днём гаварыў каменданту, што гэты дуб трэба адправіць у Германію, каб там пабачылі, якія дзівы вырастаюць тут і якую багатую краіну заваявалі нямецкія салдаты. Камендант быў салдат, а не мяккадушны летуценнік. Ён адказаў:

— Кругом тут з'яўляюцца партызаны, і трэба хутчэй прыбраць дуб з вока.

— А як жа яго так скоро зняць? — абазваўся перапалоханы Пфайфель.

— Я распараджуся, — сказаў камендант.

Выконваючы яго новы загад, назаўтра зранку пацягліся ў агарод Пархвена Катлубовіча галаскоўцы і местачкоўцы. Кожны нёс бярэмя дроў. Пры дубе наклалі дроў у сажань вышыні і падпалілі. За гадзіны дзве дровы згарэлі, дуб знізу абсмаліўся, і агонь пагух. Пасля абеду Пфайфель зірнуў праз бінокль і ўбачыў дуб. Ён закалаціўся ад незразумелай яму самому трывогі і пабег да каменданта. Той, як мог, давёў яго да спакою, але ненадоўга. Як толькі пачало змяркацца, Пфайфелю пачало здавацца, што дуб з Галаскоў прысунуўся да самага мястэчка і ўжо зусім блізка стаіць каля дома. Пфайфель доўга не мог заснуць у тую ноч і сонны і злосны пайшоў на раніцы да каменданта і зрабіў яму заўвагу, што гаспадар дуба недзе знік з дома і ніхто яго не шукае, а дуб стаіць сабе, як і стаяў. Пасля ён нават сказаў штосьці каменданту аб сваіх нейкіх адмысловых паўнамоцтвах. Камендант нічога не адказаў і толькі ткнуў пальцам кудысьці за дом на дарогу, дзе ехаў цэлы абоз з дрывамі. Пфайфель здагадаўся і з двума салдатамі-інвалідамі пайшоў у Галаскі глядзец. Там ён застаў на Пархвенавым агародзе вялікі гармідар. Гітлераўскі салдат крычаў на людзей, а яны цэлыя шуркі дроў укладвалі пад дубам. Пфайфель не вытрымаў і сам пайшоў падпальваць. Ён запаліў укладзеную ў дровы кудзелю і рушыў назад у мястэчка. На ўваходзе ў вуліцу ён прыпыніўся і азірнуўся. Дым і агонь вельмі выразна відзён быў яму адгэтуль. У каменданта ён узяў новага салдата і зноў пайшоў туды.

Дуб стаяў, здушаны вогненнымі сціртамі дроў. Цэлыя бярэвенні гарэлі пад ім. Людзей ужо не было. Толькі адна нейкая жанчына ў кароткай ватовай вопратцы стаяла, узлётшы локцямі на загарадзь. Яна была высокая і нейк дзіўна паглядзела на яго, калі ён з’явіўся.

— Што глядзіш? — запытаў ён па-руску.

Яна не адказала і пайшла ў хату напроці агарода. Яго быццам укалола яе маўкліваць, і ён пайшоў назад: за гэты дзень ён ужо каволі нахадзіўся, і лішняя турбацыя не ўваходзіла ў яго планы. Да абеду яму яшчэ трэба было пагалицца і абдумаць сёе-тое на далейшае, а пасля — абед, і якраз у той дзень са смажанымі трусамі, а трусінага мяса ён ужо не спрабаваў дзён тры, а гэта парушала яго планы ў гэтай краіне, распрацаваныя ім да канца вайны. Так ён з лёгкім сэрцам забыўся пра маўклівую жанчыну.

Але яна не магла забыцца на яго. Ноч прыйшла пасля таго дня шумная, з ветрам і дажджом, у полі гуло і ў прырэчных зарасніках трашчала голле. Ніколі раней так моцна жанчына не адчувала сваю адзіноту, як цяпер, — быццам бы толькі цяпер дайшло да яе свядомасці, што страчана навек самае важнае і дарагое: і застрэленае дзіця, і муж, і стары бацька, і тыя гады, якія трэба яшчэ пражыць, і гады, што пражыліся, — і нічога як і не было, і нічога як і не будзе. На світанні ёй здалося, што бацька прайшоў каля вокнаў. Яна выйшла на панадворак, і нікога там не было. Дзень пачынаўся мокры. Скрозь стаяла вада і са стрэх капала. Дуб стаяў на агародзе над асмалкамі, вуголлем і попелам, сам увесь апалены і з далёка працягненай ніжняй тоўстай галінай. А верх яго такі ж самы, як і быў, але знізу дробнае голле патлела. Цяпер ён ужо не закрые сабой шашы і хмызняку ад Пфайфелевых і салдацкіх воч. Марыля ледзве перабыла той дзень. Усё, што ўжо з часам уціхамірылася, зноў паўстала перад ёю, як з магілы. Так прыйшла ноч. Зноў доўгая, і зноў з дажджом і ветрам. Ужо даўно спяваў певень у прыгрэбцы, і світанне цадзілася паволі. У смутку і горы яна выйшла з хаты і кінула позіркам на мястэчка. Там, як мурашка малы, відзён быў здалёк нямецкі салдат на варце.

— Ты мне свет завязаў, — заплакала яна, адварочваючыся.

Тут яна ўбачыла, што паліцэйскі залез на верх дуба.

— Куды ты палез, хамула! — крыкнула яна.

— А мне загадалі абцерабіць дуб: колькі яго ні палілі, усё роўна закрывае дарогу. От бо ўдаўся, і агонь яго не бярэ!

Праз гадзіну дуб стаяў без верхняга голля. Марыля ўвесь той дзень выходзіла глядзець, як стаіць далёка постаць нямецкага салдата. І так было кожны дзень. Нарэшце яна пачала думаць, што далей так не вытрымае, што ўсё гэтае невядомае чаканне скончыцца вялікай бядой, мусіць, нейкай страшнай хваробай. Яна пачала баяцца сваёй адзіноты, і ночы ёй сталі пакутай. А вартавы немец усё стаяў на тым жа месцы. Так і вясна пачала ўбірацца ў сілу. Адноўчы Марыля захацела ўспомніць мінулыя маладыя дзівочыя гады і прайшла босая сваім дваром па халоднай і яшчэ мокрай зямлі. Так яна хадзіла калісьці, але тады быў пры ёй бацька. А цяпер яна адна. І вось яна ўсвядоміла сваю адзіноту і падумала, што ёй трэба сысці зусім адгэтуль, можа нават і назаўсёды. Можа ёй трэба пашукаць бацькі. Счакаўшы дзён два, яна пачала збірацца ў невядомую дарогу: сядзела ў куце і плакала. Тады якраз прыйшлі па яе. Усе галаскоўскія жанчыны стаялі ўжо на вуліцы цесным натоўпам. Паставілі

ўсіх пры сцяне, і доўга адзін з паліцаяў тлумачыў, што ўсім трэба ісці ў новую сялібу да Пфайфеля і вычысціць яму стары панскі сад і ўскапаць у агародзе грады пад пасадку гародніны. І выйшла так, што Марыля з дня ў дзень працавала ў Пфайфеля — то ў агародзе, то ў садзе. Яна не адпрошвалася ад работы, як усе: агарод пры бацькавай хаце ў яе пуставаў, ёй ні разу не прыйшло ў галаву рабіць што-небудзь каля дому. Тупы смутак увесь час ныў у яе душы.

Паліцай, што ганяў жанчын на работу да Пфайфеля, ужо добра ведаў гэтую жанчыну, яна не адрываецца ад працы і ўсё маўчыць. Раз і сам Пфайфель накіраваў на яе пільную ўвагу. У той дзень многа жанчын і некалькі старых галаскоўскіх мужчын працавалі ў яго садзе, і ён з веранды ўбачыў і пазнаў тую самую жанчыну, што калісьці маўчала, гледзячы на абсмалены дуб у агародзе. У добрым настроі цяпер ён лёгкімі крокамі падышоў да яе і захацеў з ёю пагаварыць.

— Што ты ўсё маўчыш? — сказаў ён. — Ну, не маўчы! Муж у цябе ёсць?

— Ёсць.

— І дзеці?

— Сын. Чатыры гады яму. І муж, і сын, і стары бацька, і мужаў дом у мястэчку, і хата бацькава ў Галасках, і я сама як хачу, так і жыву з мужам, з сынам, з бацькам.

Тут яна махнула рыдлёўкай і адным ударам раскроіла яму чэрап. Ён упаў разам з акрываўленай рыдлёўкай на леташняе непрыбранае прэлае лісце, доўгі і тонкі, не паспеўшы пагаварыць з невядомай яму жанчынай, асвойванне душы якой ён увёў у свае планы разам з аднаўленнем гэтай старой панскай сялібы і з будаваннем новай трусінай фермы.

Ужо і сонца рушыла ў поўдзень, а ён ляжаў нечাপаны нікім, і на стале ў яго ляжала недапісанае пісьмо ў Германію, дзе ён паведамляў свайму швагру, што аднаўленне сялібы падыходзіць да канца і што патрэбен прыезд яшчэ двух новых гаспадароў. Пісьмо было перарвана на тым месцы, дзе ён угаварваў швагра хутчэй закончыць у родным горадзе свае справы і прыязджаць сюды.

Марыля падышла да жанок і сказала:

— Унь там ляжыць спруцянены Пфайфель. Я яго забіла.

Жанкі анямелі. Марыля пайшла сцежкаю ў поле.

— Куды? — загарадзіў ёй дарогу паліцэйскі.

— Браток, ты ж местачковы, хамула ты дурны, ты ж мяне змалку ведаеш, пусці.

— Ідзі назад, — загадаў ён, — раз я служу, то я павінен.

Яна пайшла назад і сказала жанкам:

— Паліцэйскі не пускае.

І гэта ўзварушыла ўсіх, з рыдлёўкамі, граблямі і віламі ўсе пабеглі ў палявую сцежку, паліцыянт стрэліў у паветра, адна з жанчын пхнула яго ў грудзі, ён упаў, і ўсе беглі цераз яго. Праз колькі хвілін усё тут апусцела. Некалькі дзён і Галаскі пуставалі, і толькі пасля то той, то сёй з'яўляўся дадому. Пайшлі тыдзень за тыднем, і хата Пархвена Катлубовіча стаяла пустая. Сенечныя дзверы былі адчынены, адно акно ад двара аставалася таксама адчыненае і ўдзень і ўночы, і праз колькі дзён вецер з дажджом вырваў гэтую фортку і пабіў шкло. Запуставала і старая панская сяліба на краі мястэчка.

Ужо час падыходзіў да пачатку лета. Яшчэ не змяркалася, як Пархвен увайшоў у свой двор з паплавоў. Над Галаскамі вісла вялікая цішыня. Пархвен як сам не свой патупаў па двары, зазірнуў ва ўсе куткі, увайшоў у хату, заўважыў вырванае акно і, сумеўшыся, пастаяў перад ім. На зямлі было ўжо змрочна, але неба яшчэ было яснае. Раптоўнае хваляванне зварухнула Пархвенаў твар. Ён шпарка падышоў да вулічнага акна і зірнуў туды, дзе па той бок вуліцы, на агародзе, сонца павінна было ўжо быць на вяршаліне дуба. І раптам ён уздрыгануўся: ён убачыў у небе чорны высокі ствол без голя, і толькі адна тоўстая і таксама чорная галіна знізу зелянелася густымі новымі парасткамі. А сонца ляжала дзесьці не тут, а далей, за далёкай шашою ў полі. Гэта быў ніколі раней, з самых малых дзён, не знаны ім свет, і нічога таго, што было ў яго праз усё жыццё, ужо не было тут. Усё было чужой рукой вырвана і знявечана. Яшчэ не было ў яго такога вялікага смутку нават тады, калі ён пакідаў родную хату.

— Божа мой, — сказаў ён, шпарка і з вялікім страхам выходзячы з хаты і ньючы душой.

«Хоць бы хто на вуліцы быў! Хоць бы дзе адна жывая душа! Можа хто сказаў бы, чаму пустуе хата, і як, і ці даўно ўжо?» Калі прайшоў ён паўз дзве суседнія хаты — укалола яго жудасная здагадка: Галаскі пустыя як ёсць. Ён парадкам пачаў заходзіць у кожную хату, стукаў у вокны і дзверы, а дзе не былі замкнёныя сенцы — уваходзіў у хату і ўсюды казаў:

— Хто жывы, абзавіся!

І ніхто яму не адказваў нідзе. Асмялелыя мышы сядзелі на сталах і лавах, пацукі пазвешвалі з паліц нерухомя хвасты, усюды была нежывая вільгаць, адзічэлыя каты зазіралі яму ў вочы і кідаліся ад яго. Так ён перабраў усю вуліцу і, гнучыся, уцягваючы галаву ў плечы, рушыў назад да сваёй хаты. З трывожным чаканнем ён адчуў, што слабее. Лёг на край халоднай печы і неўзабаве задрамаў. Дрымота перайшла ў сон. Пабудзіў яго жаночы голас; нараспеў нейкая жанчына гаварыла просьбу:

*А галубочки родныя,
А не дайце прапасці,
А дайце хлеба на раз укусіць,
А пераначаваць пусціце.
А было ж у мяне многа ўсяго...*

Сонны Пархвен падняў галаву і чамусьці крыкнуў:

— Адкуль ты?

— З Малога Прысынка.

— А хто ты такая?

— Няшчасная маці, у якой гітлераўцы забілі дзяцей. Божачка мой, літасцівы мой!

— А ці не чула ты, чаму гэта Галаскі абязлюдзелі?

— А ты ж чаго сам апынуўся тут?

— Вярнуўся з уцёкаў, і мне пустэча як сто пудамі на грудзі і — канцы могуць прыйсці.

— А тут, Кажуць, быў такі Пархвен, што з п'яным пеўнем біўся. Дык яго дачка, дай Божа ёй здароўя, нямецкага пана, нейкага Пфайфеля, на той свет адправіла. Гітлераўцы яе шукаюць і траслі Галаскі так, што ўсе з хат, хто куды мог, разышліся.

— А дзе яна?

Жанчына на яго паглядзела:

— Як жа ты так пытаеш? Ці маеш ты, чалавеча, розум? Хто ж гэта можа ведаць, дзе яна? А каб і ведала, то — хіба я ведаю, дзе яна? Няхай яе Бог ратуе.

— Я ж яе — ты ведаеш? — бацька.

— Што ты выдумляеш?

— Дальбог жа, гэта я з пеўнем біўся. З мяне ж праз усё жыццё смяяліся. Гэта я. Не верыш? Дык сядзі ж у гэтай хаце. Адаю яе табе.

Жанчына ўздыхнула і пайшла, а ён убачыў, што заходзіць сонца. Стаў перад акном і зноў жахнуўся: недзе там, далёка, ляжала сонца, дуб стаяў чорным асмалкам, а адна галіна зелянелася. Толькі яна адна і асталася. Ледзьве прычакаў ён, пакуль сцімнела,

а тады рушыў на другі канец Галаскоў, дзе, ён праз усё жыццё ведаў, у чалавека пад свірнам заўсёды ляжаў лом. З радасцю ён абмацаў яго, узяў на плячо і пайшоў, сам сабе шэпчучы:

— Гаспадара няма, а ты, ламок, ляжыш сабе. Вылежаўся, выкачаўся.

Ён ішоў гадзіны са дзве ціха і бесперастанку. Ён пакідаў за сабою ўсё, што калісьці поўніла яго жыццё. Вось ён мінуў доўгую граду хмызу, перайшоў упоперак шашу і як бы ўпаў у вільгаць логу, а адтуль ішоў проста. Свяцілі зоры, і стаяла цішыня. Сэрца яго калацілася, але разам з тым цвёрдасць намераў уціхамірвала яго хаду. Усе гэтыя кіламетраў сем ён прайшоў паволі: ён ведаў, што доўга яму трэба будзе выбіраць месца і зручны момант. Вось ён і два ляскі мінуў, і балота, і азярцо абышоў, і хутарская паляна мільгацела светлякамі. Унь там! Трыма крокамі ён перайшоў схілісты адкос, лёг на зямлю і прыгледзеўся. Нерухомая постаць нямецкага салдата відна была ў змроку. Цягнучы за сабою лом, ён адпоўз на ранейшае месца і выйшаў на адкос праз чвэртку кіламетра. Позірк направа і налева — нікога нідзе. Божа, памажы! Сэрца распірала яму грудзі. Ён падклаў лом пад рэйку і павярнуў угару. Божа, якая цяжкая рэйка! Утапіць бы яе ў лужу. Ён яе спусціў з адкосу і некалькі разоў калупнуў пад яе ломам. Балота! І рэйка пайшла ў прорву. Зараз можа быць усё, чаго так прагне яго змучаная душа. Ён адышоўся можа за паўкіламетра, і лёг на зямлю, вухам на траву, і чакаў. Вось яно, грыміць зводдалеку, звоніць, дыхае. Божа, як марудна, канца няма, але раптам гром, грукат, стукат, бразгат, і ўстанавілася цішыня. Шчасце! Палавіна страчанага жыцця вярнулася да чалавека. Каб так кожную ноч! Але ж лома няма. З рэйкай ён уплыў у балота. У мястэчку, у зяця, у каваля, два ламы былі, ляжалі ў прыбудоўцы к сенцам. А што каб ціхом пайсці і ўзяць да наступнай ночы? Як бы там ні было — трэба хутчэй даваць адгэтуль ходу. Сонца ўжо застала яго каля Галаскоў. Па той бок рэчкі мястэчка відно было яму выразна. Ён падумаў: напэўна, і мястэчка абязлюдзела. Чаму там так ціха і ніякага руху? Нацянькі ён рушыў проста да кавалёвага дома. І як толькі апынуўся ля шула кавалёвай брамы, убачыў: ён вельмі неасцярожны — проста перад ім усю вуліцу акідае позіркам немец. Ён кіўком пальца паклікаў да сябе Пархвена. І калі той ступіў тры крокі, гітлеравец крыкнуў і паказаў яму пальцам, куды ісці. Пархвен ціха рушыў да вялікага натоўпу, які нерухома і маўкліва займаў усю вуліцу. Пархвен бачыў, як

стаяць местачкоўцы. Чаго яны так пасталі тут? Унь стаіць муляр Костусь, а унь Юрась-мельнік, Раман-шавец. Унь настаўнік, у якога яшчэ вучылася Марыля. (Божа мой, дзе яна!) Унь стаіць Тамаш Васілюк, той самы, што ў юнацкіх гадах вельмі сябраваў з ім, Пархвенам. Унь Васіль Сцяпуцкі, які разам з Пархвенам калісьці хадзіў у заробкі. Унь Янук Кастэцкі, дачка якога Ганнуса дружыла з Марыляй. Усе стаяць. І Раман Шабуня, і Змітрок Ярмаліцкі, і Канстанцін Шкуцька, і Мікалай Цвіркевіч... Пархвен стаў, не дайшоўшы да натоўпу. Тут нямецкі крык загадаў яму ўвайсці ў натоўп. І толькі ў гэтую апошнюю хвіліну Пархвен заўважыў, што аўтаматчыкі трымалі наведзены на натоўп цэлы рад аўтаматаў. І ў гэты момант як бы нейк загаўкаў прарэзлівы і крыклівы гітлеравец:

— Чацвёрты раз заяўляю: калі зараз жа не будзе сказана, хто забіў афіцэра сельскай гаспадаркі Пфайфеля, аўтаматчыкі расстраляюць адным залпам усіх да аднаго!

Тут Пархвен убачыў, як наводшыбе ад усіх чамусьці стаіць Марцін Лагута. Натоўп не зварухнуўся. І зноў нямецкі галасіна:

— Апошні раз заяўляю: калі і цяпер не скажаце, — спачатку страляю яго (гітлеравец паказаў на Марціна Лагуту). А тады — усім капут!

Натоўп маўчаў. Фашыст махнуў рукой, бухнуў стрэл, і Марцін Лагута ўпаў мёртвы. Пархвен уздрыгануўся.

— Апошні раз заяўляю! — зноў крычыць гітлеравец.

Божа! Літасцівы! Яны ўсіх зараз заб'юць. І Рамана, і Кастэцкага, і Костусь ляжа, і ўсе яны — мілья, любыя сябры, браты, таварышы. Як жа ратаваць іх? Вось дзе пакута!

— І калі не скажаце, хто забіў... — ірве вухы нямецкі голас... Хвіліна маўчання і...

— Гэта я забіў! — пачуўся раптам Пархвенаў голас.

Тут рух адбыўся сярод немцаў.

— Ну, ідзі!

Рад — няволя, а ісці трэба. Пархвен выйшаў з натоўпу, і два немцы сталі паабাপал яго. Каманда аўтаматчыкам, і яны пайшлі ў вуліцу. Натоўп загуў і заварушыўся. Пархвен бачыў перад сабою лес і над ім сонца. Ужо яно не ляжыць больш на дубе. Ужо і Марылі няма, і яе сынка няма, і каваля — хто ведае, што з ім! І Галаскі пустыя, і пацукі там з паліц хвасты пазвешвалі... І тут Пархвен крыкнуў, ідучы:

— Чаго ж вы стаіце, местачкоўцы? Ратуйце свае галовы!

— Чуем! — пачуў Пархвен голас ужо дзесьці з агародаў. Ён скоса азірнуўся і бачыў, як людзі па адным мільгацелі ўжо за мястэчкам. Натопу даўно ўжо не было на вуліцы. («А я крычу!») Як яго ўводзілі ў двор каменданцкага дома, ён убачыў, як тая ўжо знаёмая яму жабрачка ідзе агародамі з торбамі і з кіем. Змірокам таго дня ён стаяў пасярод вялікага пакоя ў тым доме, дзе жыў камендант. Твар яго быў у крыві, адзежа вісела на ім шматкамі, у вуха яго была ўстаўлена з паперы труба, і ў яе немец крычаў:

— Не ты забіў! Гавары, нашто бярэш на сябе віну?!

Крык за сценамі можа сотні галасоў перарваў немца. Людзі ўварваліся ў дом і ў гэты пакой. Следчы гітлеравец спалатнеў, закалаціўся і падняў рукі ўгару. За мястэчкам стральба чутна была да самай раніцы.

Месяц у тую ноч змеркнуў позна, ужо ружавела неба на ўсходзе.

Стараючыся не рабіць многа шуму ў гэты ранні час, імшыстай сцежкай паміж балотам і лесам ішло многа людзей, расцягнуўшыся доўгім ланцугом. Адным з самых задніх ішоў Пархвен. Твар яго ўжо быў абмыты ад крыві, і толькі на тую парваную адзежу была ўжо накінута суконная жакетка. Яны мінулі балотнае азырцо і выйшлі да чыгуначнага насыпу. Многа ўзброеных людзей было на траве пад дрэвамі. Тыя, што прыйшлі, спыніліся ля гэтых, і Пархвен заўважыў сярод іх тую жабрачку, а пасля і трох сваіх галаскоўцаў. Раптам ён убачыў Марылю, і вялікім выбухам радасць стукнула ў яго грудзях. Праз дзён некалькі Пархвен і ўсе, з якімі ён ішоў цяпер, былі ў адным з блізкіх адсюль лясоў. Камандзір партызанскага атрада пытаў у яго:

— Гэта ты і ёсць з тых самых Галаскоў, з якіх Пархвен выратаваў цэлае мястэчка ад расстрэлу?

— З тых самых, — адказаў Пархвен.

— Там яшчэ быў такі Пархвен, што з п'яным пеўнем біўся, — пачуўся голас.

— Там яшчэ ёсць такі Пархвен, што нямецкі поезд пад адкос спусціў нядаўна, — сказаў Пархвен.

— Яшчэ і цяпер на тым месцы вецер абсвітвае добрую сотню раструшчаных гітлераўцаў, — абазваўся ўсё той жа голас. — От бо чалавек, гэты Пархвен! У Галасках, мусіць, некалькі Пархвенаў ёсць!

КАМЕНТАР

Кожны сапраўдны пісьменнік марыць пра сваю Галоўную Кнігу, у якой змог бы выказацца напоўніцу. Кузьма Чорны знаходзіўся на падыходзе да гэтай кнігі. Бо што такое для празаіка, тым больш эпічнага таленту, 44 пражытых гады жыцця? Між тым менавіта ў гэтым узросце Леў Талстой завяршыў эпапею «Вайна і мір», а Джэймс Джойс апублікаваў раман «Уліс». Рукапісы апошніх гадоў жыцця Чорнага выразна сведчаць, больш таго, крыкам крычаць пра тое, што празаік стаяў на парозе самых вялікіх сваіх мастацкіх і філасофскіх адкрыццяў.

Вядома, Чорны застаўся б Чорным, класікам нацыянальнай літаратуры і тады, калі б лічыўся аўтарам толькі рамана «Зямля» альбо «Бацькаўшчына». Тым не менш і ў яго ёсць мастацкія творы, у якіх талент пісьменніка выявіўся асабліва ўражліва і глыбока, выявіўся ў сваёй «рэальнай шматграннасці і філасофскім адзінстве», калі карыстацца ў дадзеным выпадку словамі самога Чорнага. З усяго невычэрпнага багацця чорнаўскай творчасці мы паспрабавалі зрабіць пэўны адбор — гэта апавяданні, аповесці, раманы, дзённік, асобныя артыкулы розных перыядаў, якія і сёння гучаць надзвычай надзённа, а ў сукупнасці ствараюць стэрэаскапічны творчы партрэт выдатнага празаіка.

Аўтографы празаіка захоўваюцца ў сямейным архіве пісьменніка, а таксама ў Дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (ДАМЛіМ, ф. 52. Страхавыя мікрафільмы. воп. 1, адз. зах. 1-76).

Асноўнай тэксталагічнай крыніцай пры складанні аднатомніка паслужыў найбольш поўны і найбольш дакладна вывераны Збор твораў Кузьмы Чорнага ў 8-і тамах (1972–1975). Што да «Дзённіка» празаіка, то ён публікуецца па часопісе «Польмя» (1988, № 4), дзе ўпершыню прадстаўлены ў аўтэнтычным выглядзе.

Каментар да яго склалі М.Тычына і Я.Янушкевіч; да астатніх раздзелаў — М.Тычына.

У каментарнай частцы дзённіка выкарыстаны заўвагі і парады Янкі Брыля, Валянціны Гапавай, Генадзя Кісялёва, Арсена Ліса, Уладзіміра Ляхоўскага, Рыгора Рэлеса, Анатоля Сабалеўскага, Фрыды Фінкель.

РАМАНЫ

Пошукі будучыні (с. 27)

Друкуецца па аўтографі. На вокладцы — назва рамана і малюнак, які належыць пяру К.Чорнага: два дрэвы на першым плане і трэцяе ўдалечыні. На першым лісце рукапісу намалявана высокае дрэва і будынак, у якім можна ўгадаць гумно з шырокімі варотамі, каля сцяны знаходзіцца фрагмент агароджы. На другім лісце слупком выпісаны імёны і прозвішчы галоўных персанажаў рамана. У канцы аўтографу пазначана: «*Канец. Кузьма Чорны. 7 гадзін вечара, 18-га верасня 1943 г. Масква. Гасцініца «Якорь».* 2 ліпеня 1944 года Чорны запісаў у сваім «Дзённіку», што, ачуняўшы пасля цяжкай хваробы, якая суправаджалася амаль поўнай слепотай, ён перапісваў рукапіс рамана: «*А яшчэ шэсць месяцаў таму, калі пачынаў перапісваць «Пошукі будучыні», мне была пакута выпісваць роўна заглавак і першы радок.*»

Упершыню раман публікаваўся ў часопісе «Польмя», 1950, № 11–12, дзе быў падвергнуты прыкметнай рэдактарскай апрацоўцы.

Млечны Шлях (с. 179)

Друкуецца па аўтографі. Завершаны 12 студзеня 1944 года.

Упершыню публікаваўся ў Зборы твораў у 8-і тамах (1972–1975). У дадзеным выданні ўзнаўляюцца купюры, зробленыя цэнзурай па кан'юнктурных прычынах (у 6-м томе Збору твораў яны пазначаны шматкроп'ем).

АПОВЕСЦІ

Лявон Бушмар (с. 237)

Друкуецца па кнізе «Лявон Бушмар» (Менск, БДВ, 1930). Упершыню апублікавана ў часопісе «Узвышша», 1929, №7—10. Завершаны ў сакавіку 1929 года. У тэксце аповесці, апублікаванай асобным выданнем, паметка ў канцы: «*Слуцак*».

Неўзабаве пасля публікацыі аповесці з'явіўся артыкул крытыка Алеся Кучара «Пра адну рэакцыйную аповесць» (Маладняк, 1931, №1), які азначаў круты паварот афіцыйнай літаратурнай крытыкі ў адносінах да творчай суполкі «Узвышша» наогул і творчасці Кузьмы Чорнага ў прыватнасці. А. Кучар прызнаў аповесць таленавітай, але тым не менш «рэакцыйнай», бо прэзаік слаба паказаў класавую барацьбу, а паводзіны герояў тлумачыў з пункту погляду буржуазнага сенсуалізму. Лявон Бушмар, галоўны герой аповесці, на думку крытыка, выклікае спачуванне, а не асуджэнне, а аўтар шукае «матывы для апраўдання яго ўчынкаў». І нарэшце вырак, які выносіць крытык-аглабельшчык і які не падлягае апеляцыі: «Чорнаўскі «фізіялагічны жывізм» не толькі нічога агульнага не мае са змаганнем пралетарскай літаратуры за жывога, класавога чалавека, а наадварот, пралетарская літаратура павінна ўзброіцца на змаганне супраць творчых асноў К. Чорнага». «Ідэалістычна замкнуты псіхалагізм і груба-матэрыялістычны фізіялагізм» А. Кучар недвухсэнсоўна ацэньвае як «правую небяспеку ў нашай літаратуры, і на яе павінен быць накіраваны самы моцны агонь нашага змагання».

Зайтрашні дзень (с. 319)

Друкуецца па аўтографу. Упершыню апублікавана ў часопісе «Полымя», 1945, № 5–6. Дата напісання адсутнічае. Але паводле зместу, блізкага па думках і па змесце да «Дзённіка» К. Чорнага, можна меркаваць, што часам датавання л'яга лічыць 1944 год.

АПАВЯДАННІ

На беразе (с. 369)

Друкуецца па газеце «Савецкая Беларусь», 1924, 31 студзеня, 1 і 2 лютага, дзе апублікавана ўпершыню. Дата напісання пад тэкстам адсутнічае.

Ноч пры дарозе (с. 382)

Друкуецца па газеце «Савецкая Беларусь», 1924, 24, 25, 27–30 мая, дзе апублікавана ўпершыню. Дата напісання пад тэкстам адсутнічае.

¹ *Ветліца* — дарога, абсаджаная вербамі.

Па дарозе (с. 401)

Друкуецца па кнізе «Вераснёвыя ночы» /Менск, БДВ, 1929, дзе датуецца чэрвенем 1925 года/. Упершыню апублікавана ў выглядзе ўрыўка ў газеце

«Савецкая Беларусь», 1925, 22 лістапада, цалкам — у часопісе «Маладняк», 1925, № 8. Дата напісання пад тэкстам адсутнічае.

Вечар (с. 411)

Друкуецца па зборніку «Пачуцці» /Менск, БДВ, 1926/. Упершыню апублікавана ў часопісе «Маладняк», 1926, № 10. Датуецца 14–15 кастрычніка 1925 года.

¹ *Аблубіцца* — абадок.

² *Мажджыр* — жалезны таўкач.

Буланы (с. 423)

Друкуецца па зборніку «Пачуцці» /Менск, БДВ, 1926/. Упершыню апублікавана ў часопісе «Маладняк», 1926, № 11. Урыўкі з апавядання друкаваліся ў газеце «Савецкая Беларусь», 1925, 23 лістапада пад загалоўкам «Раман Драгун», 6 снежня таго ж 1925 года і 19 студзеня 1926 года. Датуецца 1925 годам.

На пыльнай дарозе (с. 442)

Друкуецца па зборніку «Хвоі гавораць» /2-е выданне, Менск, БДВ, 1928/. Упершыню апублікавана ў зборніку «Хвоі гавораць» /1-е выданне, Менск, БДВ, 1926/. Датуецца красавіком 1926 года.

Хвоі гавораць (с. 446)

Друкуецца па зборніку «Хвоі гавораць» /2-е выданне, Менск, БДВ, 1928/. Упершыню апублікавана ў газеце «Савецкая Беларусь», 1926, 9 мая. Датуецца траўнем /маем/ 1926 года.

¹ *Дзындра* — шлак.

Буры (с. 466)

Друкуецца па кнізе «Выбраныя творы» /Мінск, ДВБ, 1934/. Упершыню апублікавана ў часопісе «Малады араты», 1926, №12. Датуецца ліпенем 1926 года.

Пачуцці (с. 468)

Друкуецца па зборніку «Пачуцці» /Менск, БДВ, 1926/, дзе змешчана ўпершыню. Датуецца 1926 годам.

Начлег у вёсцы Сінегах (с. 486)

Друкуецца па кнізе «Выбраныя творы» /Мінск, ДВБ, 1934/. Упершыню апублікавана ў часопісе «Беларуская работніца і сялянка», 1927, № 7. Датуецца ліпенем 1927 года.

Вераснёвья нocy (с. 489)

Друкуецца па зборніку «Вераснёвья нocy» /Менск, БДВ, 1929/. Упершыню апублікавана ў часопісе «Узвышша», 1928, № 4. Датуецца снежнем 1927 і жніўнем 1928 года.

Справа Віктара Лукашэвіча (с. 507)

Друкуецца па часопісе «Узвышша», 1929, № 5, дзе апублікавана ўпершыню. Датуецца траўнем 1929 года.

Макаркавых Волька (с. 530)

Друкуецца па часопісе «Польмя рэвалюцыі», 1938, кніга 5-я, дзе апублікавана ўпершыню. Дата напісання пад тэкстам адсутнічае.

Маленькая жанчына (с. 539)

Друкуецца па аўтографе, дзе мае назву «Дванаццацігодняя жанчына». Упершыню апублікавана ў альманаху «Беларусь», 1943, кніга 1-я. Датуецца сакавіком-красавіком 1942 года.

Вялікае сэрца (с. 545)

Друкуецца па аўтографе. Упершыню апублікавана на рускай мове ў часопісе «Красноармеец», 1944, № 13–14. Дата напісання пад тэкстам адсутнічае.

АРТЫКУЛЫ, ДЗЁННІК

*Небеларуская мова
ў беларускай літаратуры (с. 563)*

Друкуецца па часопісе «Узвышша», 1928, № 5, дзе апублікаван ўпершыню. Дата напісання пад тэкстам адсутнічае.

¹ *Язеп* — у 20-я гады ў беларускай прэсе так перакладалася імя Іосіфа Сталіна.

Слуцкія сурвэты (с. 576)

Друкуецца па аўтографе. Дата напісання пад тэкстам адсутнічае.

Дзённік (с. 579)

Упершыню апублікаваны ў часопісе «Польмя», 1965, № 4, амаль на цэлую трэць скарачаны рэдактурай і цензурай. Публікацыю суправаджаў грунтоўны артыкул С. Х. Александровіча, даследчыка жыцця і творчасці К. Чорнага. Яшчэ больш (амаль удвая) скарачаны тэкст «Дзённіка» ў

8-м томе Збору твораў: хрушчоўская «адліга» змянілася брэжнеўскімі «прымаразкамі».

Друкуецца паводле часопіса «Полымя» (1988. № 4. С. 155—163), дзе апублікаваны без скарачэнняў (публікацыя Р. Раманоўскай). Публікацыя суправаджаецца ўступным словам Васіля Быкава, які, у прыватнасці, назваў «Дзённік» яшчэ адным «красамоўным дакументам эпохі, хвалюючым сведчаннем багатай душы нашага волата слова, вялікага Кузьмы Чорнага».

Некаторыя стылістычныя ўдакладненні зроблены згодна з аўтографам, які захоўваецца ў сямейным архіве пісьменніка. Асабліваці стылю пісьменніка (*зайходзіў, смрод*) як факт аўтарскай мовы праявіліся пакінуты. Рознастылёваць паасобных слоў (тыпу *Менск — Мінск*) уніфікавана ўбок пераважнага напісання.

Аўтограф дзённіка ўяўляе сабой малы агульны сшытак памерам 13 x 17,5 см у шэрай вокладцы, дзе захавалася больш як сто старонак. Пагінацыя праведзена толькі да 77-й старонкі, дзе і зроблены апошні легендарны запіс *Божа, напішы за мяне мае раманы...* На фарзацы сшытка аўтограф «*Прытыцкі*». Паводле ўспамінаў дачкі Кузьмы Чорнага, Рагнеды, Сяргей Прытыцкі і падараваў гэты сшытак «майму бацьку», калі нейкі час жыў разам у Маскве ў гатэлі «Якорь». Мікалай Карлавіч аддаў сшытак дачцэ, дзе яна занатоўвала любімыя паэтычныя творы. Потым, калі сшытак спатрэбіўся, аддала яго назад бацьку, папярэдне выразаўшы спісанія ёю старонкі.

Запісы К. Чорнага зроблены пераважна сінім атрамантам (хоць пісьменнік найбольш любіў чорны атрамант), почырк выразны, буйнаваты (часам, напрыканцы старонкі, запісы рабіліся дробнымі літарамі, аднак па-ранейшаму выразна).

Сшытак пачынаецца з праязічных нататак:

с. 1—5. Пачатак рамана «Скіп'ёўскі лес» (канчаецца фразай: *Няма ведама дзе ён падзеўся і ніякія пошукі не ўзвялі следства на праўдзівую дарогу*);

с. 6 — пустая;

с. 7—16. Другі варыянт пачатку рамана «Скіп'ёўскі лес» (апошняя фраза: *Праўдзівей сказаць, юнацтва яе пачалося разам з вайною. І хоць яна была такая...*);

с. 18 — пустая;

с. 19—22. Трэці варыянт пачатку рамана «Скіп'ёўскі лес» (апошняя фраза: *Пашла яна замуж толькі выбіўшыся з падлеткаў*);

с. 23—52. Чацвёрты варыянт (самы буйны) пачатку рамана «Скіп'ёўскі лес» (апошняя фраза: *Але гэта ўжо было роўна праз два гады*), прычым на с. 55 ад слоў *як свей і вядомы здаўных* пачынаецца кавалак тэксту чорным атрамантам.

с. 53—77. Дзённік (прычым паміж старонкамі 54-й і 55-й аркуш выразаны нажніцамі, аднак пагінацыя захавана). На с. 73 тэкст *5 кастрычніка. Нічога не пісай...* да фразы *Беларускай інтэлігенцыі бадай што ўжо няма, а гэтыя носяць яе імя і сціраюць з нашага жыцця*

беларускі характар уключна напісаны сінім атрамантам; запісы ад 11 кастрычніка (с. 75) і да канца — чорным атрамантам.

¹ *Гра, любая мая ўцеха* — так па-сямейнаму называлася дачка пісьменніка Рагнеда (нарадзілася 24 лістапада 1928 г.).

² *Крысько* Цімох (1911—199) — сапраўднае імя паэта, празаіка, драматурга, крытыка, педагога, сакратара Беларастоцкага аддзялення Саюза савецкіх пісьменнікаў БССР (1940—1941), больш вядомага пад псеўданімам Васіль Вітка, які ён ўзяў у гады вайны; з 1944 — адказны сакратар часопіса Беларусь. Для гэтага выдання К. Чорны і пісаў згаданыя неаднаразова ў Дзённіку «перадавіцы».

³ *Александровіч* Алеся (1904—1947) — літаратуразнавец, педагог; працавала ў Дзяржаўнай бібліятэцы Беларусі (1934—1936); сястра паэта Андрэя Александровіча.

⁴ *Гутараў* Іван (1906—1967) — літаратуразнавец, фалькларыст; у 1939—1941 дацэнт, загадчык кафедры рускай літаратуры БДУ і вучоны сакратар Аддзялення грамадскіх навук АН БССР, у час вайны арганізатар і камісар партызанскіх атрадаў на Браншчыне, у 1943 г. адкліканы і вывезены ў Маскву «для выканання спецдаручэнняў»; займаўся адмыслова даследаваннем беларускага фальклору ў час вайны.

⁵ «*Кліч да беларускага народа*» — гэты артыкул пісьменніка быў апублікаваны ў газ. «*Савецкая Беларусь*» (11 студз. 1942 г.) за подпісам *Я. Купала*.

⁶ *Байдзэй* Л. — журналіст, аўтар артыкулаў і рэцэнзій пра творчасць К. Чорнага («Бацькаўшчына» // *Советская Белоруссия*. 1940, 18 дек.; *Вобразы савецкіх людзей у творах Кузьмы Чорнага* // *Беларусь*. 1946. № 1); асоба бліжэй невядомая.

⁷ *Хайноўская* Марыя Канстанцінаўна — супрацоўніца Дома пісьменнікаў (да вайны працавала загадчыцай медкабінета Дома пісьменнікаў); пасля вайны загадала бібліятэкай Саюза пісьменнікаў.

⁸ *Анюта* (1906—1983) — малодшая сястра пісьменніка.

⁹ *Маша* (1902—1988) — малодшая сястра пісьменніка.

¹⁰ *Рэня* (Рэвека Свераноўская, 30.11.1899—30.03.1987) — жонка Кузьмы Чорнага.

¹¹ *...пісаў пра яе ў дзённіку* — даваенны пісьменніцкі архіў Кузьмы Чорнага не захаваўся (апроч паасобных аўтографаў у архівах НКВД, у асабістым архіве крытыка Алеся Кучара).

¹² *Глебка* Пятро (1905—1969) — паэт, перакладчык, вучоны-грамадазнавец; у 1943—1945 працаваў рэдактарам выдавецтва ЦК КП(б) Б «Савецкая Беларусь».

¹³ «*Суждены нам благіе порывы..* — недакладная цытата з верша М. Някрасава «Рыцарь на час».

¹⁴ *Панамарэнка* Панцеляймон Кандратавіч (1902—1984) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч, у 1938—1947 займаў пасаду першага сакра-

тара ЦК КП(б)Б, прызначэнне на якую ў чэрвені 1938 г. супадае з выходам К. Чорнага з турмы на волю (8 чэрвеня 1938 г.).

¹⁵ *Дадзіёмава* Феня Ісакаўна — тагачасны начальнік Галоўліта БССР (інф. дачкі пісьменніка — Рагнеды).

¹⁶ *...выклікаў з Менска Лынькова...* — Лынькоў Міхась (1899—1975), празаік; у 1938—1948 — старшыня праўлення Саюза пісьменнікаў Беларусі.

¹⁷ *Глебка* Ніна Іларыёнаўна — жонка Пятра Глебкі, якая ў час вайны заставалася ў Мінску.

¹⁸ *Міхась і Юрась* — малодшыя браты Кузьмы Чорнага (адпаведна 1908 і 1912 г. нар.), абодва згінулі на вайне.

¹⁹ *Фінкель* Уры Гіршавіч (1896—1957) — крытык, літаратуразнавец; пісаў на жыдоўскай і беларускай мовах, аўтар кніг пра Мендэле Мойхер-Сфорыма і Шолам-Алейхема.

²⁰ *За час вайны ... з голаду двое дзяцей* — у сапраўднасці падчас апошняй вайны сям'я Уры Фінкеля страціла трое дзяцей: сын Шалом (1939—1941) памёр у ташкенцкай лякарні 11 лістапада; дзве дачкі — Цыля (1931 г. нар.) і Авігаіл (1933 г. нар.) спаленыя ў ракаўскай сінагозе (1943). Сярод жыхароў мястэчка Ракаў, адкуль паходзіў Уры Фінкель, у спісе загінуўшых у час апошняй вайны, пазначаны: «Фінкель Давід з сям'ёй; Фінкель Додід з сям'ёй; Фінкель Ісак з сям'ёй; Фінкель Мордух з сям'ёй; Фінкель Песя з сям'ёй; Фінкель Файва з сям'ёй» (Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка. Валожынскі раён. /Уклад. Я. Янушкевіч. Мн., 1996. С. 272). Спіс няпоўны: бацька Уры Фінкеля, Гірш Фінкель, таксама загінуў у вайну (расстраляны); апроч яго ў ракаўскім гета былі спалены сёстры Уры Фінкеля Лыфэз і Эльке.

²¹ *Гарбуноў* Цімафей Сазонавіч (1904—1969) — сакратар ЦК КПБ (1941—1947), з 1939 г. — рэдактар газеты «Звязда»; адразу пасля смерці К. Чорнага па загадзе Гарбунова ў газеце «Звязда» было «спынена друкаванне пісьменніцкіх жалобных водгукаў» (А. Рагуля).

²² *...наслаць у Менск міламу Максіму Лужаніну пісьмо* — псеўданім паэта і празаіка Аляксандра Каратая (нар. у 1909); пасля дэмабілізацыі (1944) М. Лужанін загадваў аддзелам культуры ў рэдакцыі газеты «Звязда».

²³ *«Позняе каханне» Астроўскага* — п'еса рускага драматурга Аляксандра Мікалаевіча Астроўскага (1823—1886).

²⁴ *ГІХЛ* — Государственное издательство художественной литературы.

²⁵ *Эжэні Грандэ* — герайна аднайменнага рамана Анарэ дэ Бальзака (1833).

²⁶ *...Іван Карамазаў, Андрэй Валконскі...* — літаратурныя героі Ф. Дастаеўскага (раман «Браты Карамазавы») і Л. Талстога (раман «Вайна і мір»).

²⁷ *Шырма* Рыгор (1892—1978) — фалькларыст, дырыжор, музыказнаўца; адзін з выдаўцоў часопіса «Летапіс ТБШ» (пазней «Беларускі летапіс»); у 1940 арганізаваў Дзяржаўную акадэмічную капэлу Беларусі.

²⁸ *Пестрак* Піліп (1903—1978) — паэт, празаік; за падпольную дзейнасць на тэрыторыі былой Заходняй Беларусі быў зняволены польскімі ўладамі ў турмах Пінска, Вільні, Гродна (1929—1939, з невялікім перапынкам).

²⁹ *Біскуп Ялжбыкоўскі* — напісанне памылковае. Ялжбыкоўскі Рамуальд (1876—1955) архібіскуп, з 1925 — віленскі кардынал.

³⁰ *Шутовіч* Віктар — каталіцкі святар у Мінску, пазней — у Барысаве.

³¹ *У жойскай турме ў Менску ў 1938 г.* — беспадстаўна арыштаваны пісьменнік прасядзеў у мінскай турме амаль 8 месяцаў (з іх шэсць — у камеры-адзіночцы).

³² *Лупсякоў* Мікола (1919—1972) — празаік; нарадзіўся ў Маскве, адкуль сям'я вярнулася на радзіму ў 1921 г. (Жлобіншчына; бацька пісьменніка Радзівон — былы матрос з лінкора «Петрапаўласк», а пазней ледакола «Таймыр»); М. Лупсякоў пачаў пісаць яшчэ ў школе (меў нават перапіску з К. Чорным), першае апавяданне апублікаў у 1935 г., калі скончыў Папаратнянскую няпоўную сярэдняю школу і паступіў на рабфак пры БДУ, а праз год — на літаратурны факультэт Мінскага педінстытута (скончыў у 1941 г.); у 1944—1945 працаваў у рэдакцыі часопіса «Беларусь».

³³ *Бэндэ* Лукаш (1903—1961) — крытык і літаратуразнавец вульгарнасацыялагічнага кірунку.

³⁴ *Клімковіч* Міхась (1899—1954) — паэт, драматург, празаік, крытык; старшыня аркамітэта (1932—1934), а пазней (1934—1938) — старшыня праўлення Саюза пісьменнікаў Беларусі.

³⁵ *Александровіч* Андрэй (1906—1963) — паэт, празаік, грамадскі дзеяч; дэлегат першага Усесаюзнага з'езда пісьменнікаў (1934) і VIII Надзвычайнага з'езда Саветаў СССР (1936; уваходзіў у рэдакцыйную камісію па канчатковым рэдагаванні тэксту Канстытуцыі СССР), намеснік старшыні Праўлення СП БССР (1934—1937); на пасадзе дырэктара Інстытута мовы АН БССР прымаў удзел у падрыхтоўцы рэформы правапісу беларускай мовы (1937).

³⁶ *Модаль (Модэль)* Міхась (Мендэль Моўшавіч; 1904—1980) — крытык, тэатразнавец; вучыўся на медычным (да 1924) і педагагічным (да 1926) факультэтах БДУ, аднак ніводзін з іх не скончыў. Працаваў пераважна ў сферы партaparату: сакратаром аддзела агітацыі і прапаганды ЦК КПБ (1923—1925), узначальваў тэатральны адзел Упраўлення па справах мастацтваў пры Саўміне (1935—1937), быў адказным сакратаром СП БССР (1940—1941); падчас вайны працаваў дырэктарам тэатра імя Ахунбаева ў Ташкенце, у 1943—1944 — дырэктар тэатра імя Маякоўскага (Узбекістан), у 1944—1948 — загадчык літаратурнай часткі тэатра оперы і балета ў Мінску.

³⁷ *Марыля ... жонка ксяндза* — паводле канонаў каталіцкага абраду ксяндзы жонак не маюць (цэлібат); Марыля Шутавічанка, сястра вядомага

заходнебеларускага дзеяча, рэдактара часопіса «Калоссе» Янкі Шутовіча была ахмістрыняй (хатняй гаспадыняй) ксяндза Адама Станкевіча.

³⁸ *Станкевіч* Адам (1892—1949) — гісторык, публіцыст, выдавец, літаратуразнавец, грамадска-палітычны дзеяч, асветнік, беларускі каталіцкі святар.

³⁹ *Сергіевіч* Пётра (1900—1984) — беларускі жывапісец і графік.

SUMMARY

Kuzma Chorny (true name Mikalai Karlavich Ramanouski, 1900–1944) is a classic of the new Belarusian literature, a leader of literary group «Uzvyshsha» /«Height»/, well known by its opposition in the 20 s and eventually dispersed by Bolshevics in the 30 s. Prose pieces, narratives and novels by Chorny are literary documents of the time when totalitarianism began to spread out in the Soviet country. The inner essence of that process understood much later the author showed brightly and convincingly. In his creative researches Chorny moved parallelly with the best world writers, was typologically close to such masters of prose as James Joyce, Albert Camus, William Faulkner, Thomas Mann, Ernest Hemingway, not infrequently being the first in art discoveries. The writer's fortune was really tragic: having lost his health at Soviet prisons Chorny couldn't reveal his talent completely, finish everything he had intended to.

This one-volumed edition includes the most important works by Kuzma Chorny where the talent of the writer is shown outstandingly: novels «Poshuki Buduchyni», 1943 /«Looking for the Future»/, «Mliechny Shlyach», 1944 /«Milky Way»/, narratives «Lyavon Bushmar», 1929, «Zautrashni Dzień», 1944 /«Tomorrow»/, prose pieces, publicistic articles, diary notes.

Compiler of the volume, author of the introductory article «Zana Praroztvau» /«The Price of Prophecies»/ and Commentary is Doctor Candidat of Philological sciences /PhD/ and writer Mikhas Tychyna.

ЗМЕСТ

Цана прароцтваў. <i>Міхась Тычына</i>	5
---	---

РАМАНЫ

Пошукі будучыні.....	27
Млечны Шлях.....	179

АПОВЕСЦІ

Лявон Бушмар.....	237
Заўтрашні дзень.....	317

АПАВЯДАННІ

На беразе.....	365
Ноч пры дарозе.....	378
Па дарозе.....	396
Вечар.....	406
Буланы.....	417
На пыльнай дарозе.....	436
Хвоі гавораць.....	439
Буры.....	459
Пачуцці.....	461
Начлег у вёсцы Сінегах.....	479
Вераснёвыя ночы.....	481
Справа Віктара Лукашэвіча.....	499
Макаркавых Волька.....	522

Маленькая жанчына	530
Вялікае сэрца	536

АРТЫКУЛЫ, ДЗЁННІК

Небеларуская мова ў беларускай літаратуры	553
Служкія сурвэты	565
Дзённік	568

КАМЕНТАР	581
-----------------------	-----

SUMMARY	591
----------------------	-----

Кніга Кузьма Чорны, «Выбраныя творы» падрыхтавана
міжнародным грамадскім аб'яднаннем
«Беларускі кнігазбор»
і выдадзена на заказ аб'яднання
ў серыі «Беларускі кнігазбор».

Эксклюзіўныя правы
на выданне кніг серыі «Беларускі кнігазбор»
належаць МГА «Беларускі кнігазбор».

Чорны К.

Ч-75 Выбраныя творы / Уклад. і праadm. М. Тычына; камент. М. Тычына, Я. Янушкевіч — Мн.: «Беллітфонд», 2000. 596 с., [2] л. іл.

У аднатомнік класіка беларускай літаратуры, выдатнага празаіка Кузьмы Чорнага ўвайшлі самыя значныя яго творы — раманы, апавесці, апавяданні, узоры публіцыстыкі і (у поўным, без скарачэнняў, выглядзе) дзённік, які вёў пісьменнік у канцы жыцця. Чытач яшчэ раз зможа наталіцца прыгажосцю мастацкага слова Кузьмы Чорнага, крынічнай чысцінёй мовы роднай яму Случчыны.

Гэта — адзінаццаты том «Беларускага кнігазбору».

У Д К 8 8 2 . 6 - 3
Б Б К 8 4 (4 Б е и) 6 - 4

ISBN 985-6576-09-1

Літаратурна-мастацкае выданне

КУЗЬМА ЧОРНЫ

Выбраныя творы

Рэдактар Я. Я. Янушкевіч

Мастак М. Р. Казлоў

Тэхнічны рэдактар А. А. Глекаў

Карэктар З. К. Надумовіч

Камп'ютэрны набор Я. Я. Янушкевіча

Вёрстка А. А. Глекава

Падпісана да друку 28.12.1999 г.

Фармат 84x108 ¹/₃₂. Папера афсетная.

Гарнітура Times New Roman. Друк афсетны.

Ум. друк. арк. 31,92+0,21 укл. Ул.-выд. арк. 30,87.

Тыраж 5000 асобнікаў. Зак. № 40

«Беллітфонд».

220034, г. Мінск, вул. Фрунзе, 5. Ліцэнзія ЛІВ № 364 ад 03.02.1999 г.

Пры ўдзеле МГА «Беларускі кнігазбор»

220034, г. Мінск, вул. Фрунзе, 5. Ліцэнзія ЛІВ № 105 ад 31.12.1997 г.

Надрукавана з дыяпазітываў заказчыка

ў друкарні выдавецтва «Беларускі Дом друку».

220013, г. Мінск, пр. Ф. Скарыны, 79.

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

Выйшлі з друку:

Серыя I

ЯН ЧАЧОТ

Выбраныя творы

МАКСІМ БАГДАНОВІЧ

Выбраныя творы

ВАЦЛАЎ ЛАСТОЎСКИ

Выбраныя творы

УЛАДЗІМІР ЖЫЛКА

Выбраныя творы

ФІЛАМАТЫ І ФІЛАРЭТЫ

Зборнік

ЯН БАРШЧЭЎСКИ

Выбраныя творы

ЯНКА БРЫЛЬ

«Запаветнае». Выбраныя творы

Серыя II

БЕЛАРУСКІЯ ЛЕТАПІСЫ І ХРОНІКІ

Зборнік

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКИ

За нашую вольнасць. Творы, дакументы

Серыя III

ЁГАН ВОЛЬФГАНГ ГЁТЭ

Выбраныя творы

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

Рыхтуюцца да друку:

АЛЕСЬ ГАРУН

Выбраныя творы

СТАРАЖЫТНАЯ ЛІТАРАТУРА БЕЛАРУСІ

Зборнік

ЯЎХІМ КАРСКІ

Беларусы

ЭЛІЗА АЖЭШКА

Выбраныя творы

ЛАРЫСА ГЕНЮШ

Выбраныя творы

ФАДЗЕЙ БУЛГАРЫН

Выбраныя творы

ЦЁТКА (АЛАІЗА ПАШКЕВІЧ)

Выбраныя творы

ПАЎЛЮК ТРУС

Выбраныя творы

*Не прамарудзьце з набыццём
тамоў «Беларускага кнігазбору» —
тыраж іх абмежаваны!*

Па ўсіх пытаннях набыцця кніг гэтай залатой бібліятэкі Беларусі,
а таксама з прапановамі наконт іх выдання і заўвагамі просім звяртацца

на адрас: 220034, Мінск, вул. Фрунзе 5,

тэл/факс: (017) 220-70-27, E-mail: kniha@bk.lingvo.minsk.by

<http://kni hazbor.cjb.net> (на беларускай мове)

<http://bellibrary.cjb.net> (на англійскай мове)

Запрашаем да супрацоўніцтва на ўзаемавыгадных умовах
распаўсюджвальнікаў кніг «Беларускага кнігазбору»

Управа МГА «Беларускі кнігазбор»